

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ

**AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI DAXİLİ İŞLƏR NAZİRLİYİ
P O L İ S A K A D E M İ Y A S I**

**“DAXİLİ İŞLƏR ORQANLARININ
ƏMƏLİYYAT-AXTARIŞ FƏALİYYƏTİ”**

K A F E D R A S I

**“DAXİLİ İŞLƏR ORQANLARI
ƏMƏKDAŞLARININ FƏALİYYƏTİNDƏ
PSİXOLOGİYA VƏ PEDAQOGİKA”**

F Ə N N İ Ü Z R Ə

MÜHAZİRƏLƏR TOPLUSU

D Ə R S V Ə S A İ T İ

Bakı – 2014

Vəsait Azərbaycan Respublikası DİN-in Polis Akademiyasının “Daxili işlər orqanlarının əməliyyat-axtarış fəaliyyəti” kafedrasında hazırlanmışdır.

Tərtib edənlər: “Daxili işlər orqanlarının əməliyyat-axtarış fəaliyyəti” kafedrasının rəisi vəzifələrini müvəqqəti icra edən, polis polkovnik-leytenantı

Famil Hüseyn oğlu Muradov

Kadrlar şöbəsinin psixoloqu, polis kapitanı

Rasif Rəfayel oğlu Müzəffərov

Məsul redaktor: Azərbaycan Respublikası DİN-in Polis Akademiyasının rəisi, polis general-mayoru, Hüquq üzrə fəlsəfə doktoru

Nazim Tələt oğlu Əliyev

Rəy verənlər: Bakı Dövlət Universitetinin Eksperimental Psixologiya ETL-in böyük elmi işçisi, psixologiya üzrə fəlsəfə doktoru

Rəşid Vəkil oğlu Cabbarov

Bakı Dövlət Universitetinin Eksperimental Psixologiya ETL-in böyük elmi işçisi, psixologiya üzrə fəlsəfə doktoru

Müşfiq Hüseyn oğlu Mustafayev

Azərbaycan Respublikası DİN-in Polis Akademiyasının “İctimai elmlər” kafedrasının rəisi, polis polkovniki, tarix üzrə fəlsəfə doktoru

Teymur Fuad oğlu Əliyev

Azərbaycan Respublikası DİN-in Polis Akademiyasının “Kriminalistika” kafedrasının rəisi, polis polkovniki, hüquq üzrə fəlsəfə doktoru

Allahverdi Mirzəağa oğlu Mahmudov

Mühazirə mətnləri Polis Akademiyasının Elmi Şurası tərəfindən “ _____ ” _____ 2014-cü il tarixli “ _____ ” nömrəli protokolla təsdiq edilmişdir

ÖN SÖZ.

Müasir dövrdə baş verən ictimai-siyasi dəyişikliklər hər kəsin, o cümlədən də böyüməkdə olan gənc nəslin inkişafına öz təsirini göstərir.

Demokratik inkişaf yolunu seçmiş ölkəmizdə hazırda hüquqi dövlət quruculuğu gedir. Bu yolda əsas vəzifələrdən biri yeni milli psixoloji təfəkkürə, biliklərə, qabaqcıl və inkişaf etmiş dünya dövlətlərinin qanunvericiliyini dərinlən bilən savadlı və geniş dünyagörüşünə, hərtərəfli biliyə, bacarıq və vərdişlərə malik olan hüquqşünas kadrların hazırlanmasıdır.

Qarşıda duran bu vəzifələrin yerinə yetirilməsi ali tədris müəssisələrinin, o cümlədən Polis Akademiyasında tədris olunan “Daxili işlər orqanları əməkdaşlarının fəaliyyətində psixologiya və pedaqogika” fənninin hərtərəfli öyrənilməsindən çox asılıdır.

Psixologiya və pedaqogika elmlərinin imkanlarından cəmiyyətin fəaliyyətinin bütün sahələrində, o cümlədən polis orqanlarının müxtəlif xidmətlərində geniş istifadə olunur. Bu, müasir tələblərdən irəli gəlir və onu göstərir ki, psixoloji-pedaqoji bilikləri nəzərə almadan hər hansı bir fəaliyyət sahəsində, o cümlədən yüksək mənəvi- əxlaqi mahiyyətə malik bir iş olan cinayətkarlığa qarşı mübarizədə uğur əldə etmək mümkün deyil.

Nəzərə alsaq ki, hüquq-mühafizə fəaliyyətinin psixoloji-pedaqoji aspektlərinə dair milli ədəbiyyat olduqca azlıq təşkil edir, bu baxımdan hazırlanan mühazirə mətnləri zəruri tədris vəsaitlərindən hesab oluna bilər.

Mühazirə mətnləri müasir dövrdə DİO əməkdaşlarının peşəkar fəaliyyətinin özünəməxsus psixoloji-pedaqoji xüsusiyyətləri nəzərə alınmaqla tərtib olunmuşdur və mövzular psixologiya və pedaqogika elmlərinin yeni konsepsiyalar baxımından əsaslarını, şəxsiyyətin, qrup və kollektivlərin peşə ünsiyyətinin, peşə deformasiyalarının, münasibətlərinin, təlim və tərbiyənin və s. psixoloji-pedaqoji xüsusiyyətlərini əhatə edir.

Mühazirə mətnləri hazırlanarkən Azərbaycan, türk və rus dillərində nəşr olunmuş dərsliklərdən, dərs vəsaitlərindən, monoqrafiyalardan, eyni zamanda şəxsi müşahidə materiallarından istifadə olunmuşdur.

Onu da qeyd etməliyik ki, dərs vəsaiti ilk dəfə hazırlandığından müəyyən qüsurlar və çatışmazlıqlardan xali deyildir. Onun məzmununa əlavə və dəyişikliklərin edilməsi istisna olunmur.

Ümid edirik ki, “Daxili işlər orqanları əməkdaşlarının fəaliyyətində psixologiya və pedaqogika” fənni üzrə hazırlanmış bu dərs vəsaiti Polis Akademiyasının, o cümlədən digər hüquq-mühafizə orqanlarının ali məktəblərinin müdavim və dinləyicilərinin, habelə hüquq-mühafizə orqanlarının əməkdaşlarının peşə hazırlığının, onun mühüm tərkib hissəsi olan psixoloji hazırlığının yüksəlməsinə xidmət edəcəkdir.

Mövzu № 1

" Daxili işlər orqanlarının fəaliyyətində psixologiyanın öyrənilməsi və təcrübədə istifadəsi. Fənnin məqsəd və vəzifələri "

Mühazirənin planı:

1. Psixologiya elminin predmeti, inkişaf mərhələləri və psixi hadisələrin təsnifatı.
2. Psixologiyanın prinsipləri, strukturu, istiqamətləri və metodları.
3. DİO-nun fəaliyyətinin psixoloq-pedaqoji təminatı. Fənnin öyrənilməsinin məqsəd və vəzifələri.

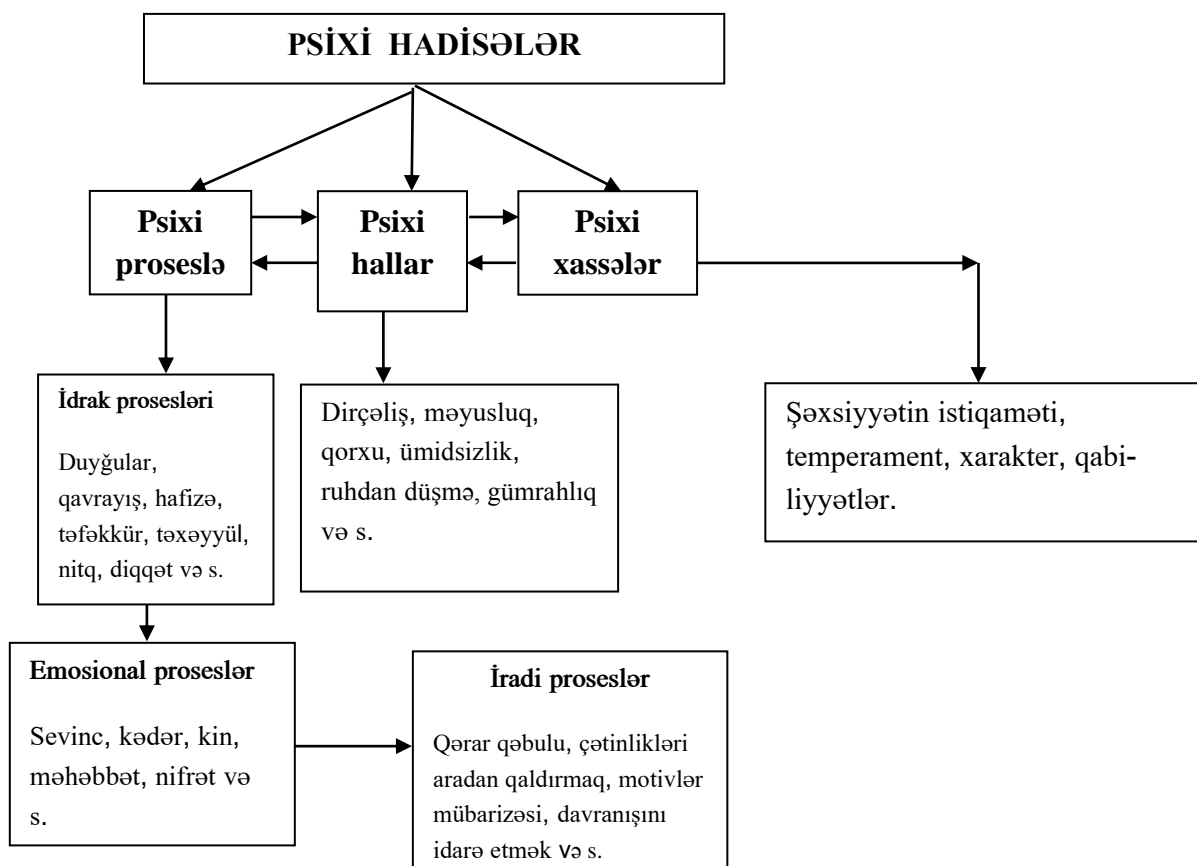
ƏDƏBİYYAT

1. Bayramov.Ə.S., Əlizadə.Ə.Ə. Psixologiya. Bakı, 2003.
2. Bayramov.Ə.S., Əlizadə.Ə.Ə. Sosial psixologiya. Bakı, 2006.
3. Əhmədov H.M. və başq. İdarəetmənin pedaqogika və psixologiyası. Bakı, 2000
4. Əliyev R.İ. Psixologiya tarixi. Bakı, 2006.
5. Rita L.Atkinson., Richard C.Atkinson. Psixoloji giriş (tərcümə: Yavuz Alogan) 6-cı nəşr. Ankara, 2010
6. Petrovski.A.B. Ümumi psixologiya. Bakı, 1982.
7. Petrovskiy A.V., Əroşevskiy A.Q. Psixoloqiə. Moskva, 2002.
8. Nemov R.S. Psixoloqiə. Moskva, 1998.
9. Maklakov A.Q. Obşə psixoloqiə. Spb.: Piter, 2007.
10. "DİO-nun əməkdaşlarının fəaliyyətində psixologiya və pedaqogika" fənni üzrə 1 nömrəli mühazirə (*DİN-in Polis Akademiyasının Ümumi kitabxanası*).

Sual 1

Psixologiya elminin predmeti, inkişaf mərhələləri və psixi hadisələrin təsnifatı

Elm və texnikanın sürətlə inkişaf etdiyi bir dövrdə yaşayırıq. Bu dövr yeni elm sahələrinin meydana gəlməsi ilə fərqlənən bir dövrdür. Özünün qədim tarixi-liyi ilə fərqlənən elm sahələri ilə yanaşı tamamilə yeni elmlərin meydana gəlməsi onları bir-birlərindən fərqləndirməyi, onlardan yerli-yerində bəhrələnməyi tələb edir. Bu elmlərin bir çoxunun obyektini eyni olduğu halda, onlar öz predmetlərinə görə bir-birlərindən fərqlənirlər. Hər bir elmin predmetini özünəməxsus hadisələr təşkil edir. Bu hadisələrdən bəziləri olduqca mürəkkəb, çətin dərk olunan hadisələrdir. Psixologiya elminin predmetini təşkil edən hadisələr də məhz özünün mürəkkəbliyi və çətin dərk olunması ilə fərqlənir. Həmin hadisələr hələ qədim zamanlardan insanların diqqətini cəlb etmiş, bu sahədə müxtəlif fikirlərin, görüşlərin meydana gəlməsinə səbəb olmuşdur. Psixologiyanın öyrəndiyi bu hadisələr *psixi hadisələr* adlandırılmışdır. Psixi hadisələrin təsnifi və onun strukturu müxtəlif mövqələrdən şərh olunmuşdur. Bu sahədə daha çox diqqəti cəlb edən psixi hadisələrin üç qrupa ayrılması ilə bağlı olan fikirlərdir: *psixi proseslər*, *psixi hallar*, *psixi xassələr* (bax şəkil 1).

Səkil 1. Psixi hadisələrin quruluşu.

Psixi proseslər insan davranışının ilkin tənzimləyicisi kimi meydana çıxır. *Psixi proseslərə duyğu, qavrayış, hafizə, diqqət, təfəkkür, təxəyyül, hissləri və iradəni daxil edirlər.* Psixi proseslərin müvafiq başlanğıcı, gedişi və sonu vardır. Məhz buna görə də psixoloqlar psixi proses termininin psixi faktın prosesuallığını nəzərə çarpdırmağını qeyd edirlər. Psixi prosesləri üç qrupa ayırırlar: **idrak prosesləri, emosional və iradi proseslər.**

İdrak prosesləri gerçəkliyi dərk etmək, gerçək aləm haqqında məlumatların qavranılması və işlənməsi ilə bağlı olan psixi proseslərdir. *Bunlara duyğular, qavrayış, hafizə, diqqət, nitq, təfəkkür, təxəyyülü aid etmək olar.*

Emosional proseslərə insanların gerçəkliyə münasibətləri ilə bağlı olan hisslər daxildir. Gerçək aləmdə baş verən hər hansı bir hadisə insanda müsbət və mənfi emosiya yarada bilir ki, bu da onun fəaliyyətinə müvafiq təsir göstərir.

İnsanın həyat və fəaliyyətində **iradi proseslərin** də rolu az deyildir. İradi proses özünü insanın qərar qəbulu, çətinlikləri aradan qaldırmaq, öz davranışını idarə etmə şəraitində aydın şəkildə göstərir.

Psixi hallara gəldikdə onlar bütövlükdə insanın psixi vəziyyətini xarakterizə edirlər. Onlar da psixi proseslər kimi özlərinin dinamikliyinə, istiqamətinə, nisbi davamlılığına, intensivliyinə görə fərqlənirlər. Bununla yanaşı olaraq psixi hallar psixi proseslərin gedişinə və nəticələrinə təsir göstərə, fəaliyyəti gücləndirə və ya ləngidə bilər. *Psixi hallara dirçəliş, məyusluq, qorxu, ümitsizlik, ruhdan düşmə, gümrahlıq və s. aid etmək olar.*

Psixi hadisələrin üçüncü qrupuna **şəxsiyyətin psixi xassələrini** aid edirlər. Şəxsiyyətin psixi xassələri özlərinin yüksək davamlılığı və sabitliyi ilə fərqlənirlər. Psixi xassələrə **şəxsiyyətin istiqamətini, temperament, xarakter və qabiliyyətləri** aid edirlər. Psixoloqlar belə qənaətə gəlmişlər ki, bu xassələrin inkişaf səviyyəsi, eləcə də psixi proseslərin inkişaf səviyyəsi və psixi halların üstünlüyü insanın təkrar olunmazlığını, fərdiyyətini təmin edir.

Psixologiya elmi ilə məşğul olan alimlərin tədqiqatları göstərir ki, psixika fəaliyyət (oyun, təlim və əmək) və ünsiyyət prosesində formalaşır və müxtəlif formalarda təzahür edir.

Psixika haqqında materialist və idealist təlimlər mövcuddur. Psixologiyanın bir elm kimi inkişafı əsasən, materialist təlimin inkişafı ilə bağlı olmuşdur və bu təlimə görə psixika obyektiv aləmin subyektiv inikasından (əks olunmasından) ibarətdir.

Gəlin əvvəlcə «obyektiv aləm» sözüne diqqət yetirək. «Obyektiv» sözü «obyekt» sözündən əmələ gəlmiş, (latıncadan – *obyektum*) *tərcüməsi cism, predmet deməkdir.* Psixologiyada «obyekt» sözünün özünüməxsus mənası vardır: insanın fəaliyyət prosesində bilavasitə iş gördüyü, təsir göstərdiyi cisimlərə «obyekt» deyilir.

İnikas – materialist idrak nəzəriyyəsinin əsas prinsipidir. İnikas nədir? İnikas materiyanın ən ümumi xassəsidir. İnikas dedikdə, 2 (iki) obyektin qarşılıqlı təsiri

prosesi və onun nəticəsi nəzərdə tutulur. Psixika reflektor (latınca reflexus - əks olunan) xarakter daşıyır və bunu ilk dəfə rus alimi İ.M.Seçenov sübut etmişdir.

Akademik İ.P.Pavlov reflektor nəzəriyyəni geniş eksperimental tədqiqatlar əsasında yeni faktlarla zənginləşdirib. Onun ali sinir fəaliyyəti haqqındakı təlimi reflektor nəzəriyyənin inkişafında xüsusi yer tutur.

Psixologiyada hər hansı bir faktı ifadə etmək üçün «*subyekt*» anlayışından istifadə olunur. Subyekt dedikdə, obyektiv aləmi dərk edən və dəyişən insan nəzərdə tutulur. İnsan özünün həyat fəaliyyəti prosesində subyekt kimi formalaşır və inkişaf edir. İnsanın həyat fəaliyyətinin əmək, idrak və ünsiyyət kimi müxtəlif sahələri vardır. Bu mənada psixologiyada insan, əmək, idrak və ünsiyyət subyekt kimi öyrənilir. İnsanın iş gördüyü müxtəlif cisimlərlə, yəni obyektlərlə qarşılıqlı əlaqəsi nəzərdən keçirildikdə, subyekt anlayışından istifadə olunur və bu əlaqə subyekt (S) və obyekt (O) əlaqəsi kimi təhlil olunur.

İndi də «*subyektiv inikas*» ifadəsinə diqqət yetirək. «*Subyektiv*» sözü «subyekt» sözündən əmələ gəlmişdir. Onun psixoloji mənası aydındır: obyektiv aləm kimin başında əks olunur? – Subyektin.

Beləliklə, aydın olur ki, 1) *psixika beynin xassəsidir*, 2) *psixika obyektiv aləmin subyektiv inikasıdır*. Bu iki müddəə bir-biri ilə üzvi surətdə bağlıdır. Onları birlikdə aşağıdakı kimi ifadə edə bilərik: ***psixika beyində obyektiv aləmin subyektiv surəti kimi əmələ gəlir***. Yuxarıda verdiyimiz "psixologiya - psixika haqqında elmdir" tərifini bu baxımdan dəqiqləşdirdikdə, aşağıdakı tərif alınır: *psixologiya beyində obyektiv aləmin subyektiv surəti kimi əmələ gələn psixika haqqında elmdir*.

Bu tərif birinciyə nisbətən dəqiqdir, lakin biz onu hələ əsas tərif kimi qəbul edə bilmərik. Ona görə ki, bu tərifdə psixikanın mahiyyəti dəqiq ifadə olunsa da, psixologiyanın predmeti ümumi şəkildə qeyd edilir. Qarşıya belə bir sual çıxır: psixologiya psixikanın hansı cəhətlərini öyrənir?

Psixologiya bir elm kimi psixikanın faktlarını, qanunauyğunluqlarını və mexanizmlərini öyrənir.

Psixologiya elminin məqsədi, öyrəndiyi proses və hadisələrin tabe olduğu obyektiv qanunlarını müəyyən etməkdən, açmaqdan ibarətdir.

Psixoloji faktlar qanunauyğun xarakter daşıyır, müvafiq şərait olduqda, onlar hər dəfə zəruri surətdə müşahidə edilir. Psixi həyatın elmi təhlili psixi faktların öyrənilməsini, onların əmələ gəlməsi, formalaşması və inkişafı qanunauyğunluqlarının müəyyən olunmasını nəzərdə tutur.

Psixi fəaliyyətin mexanizmlərinin öyrənilməsi də mühüm məsələlərdən biridir. Psixi həyatın qanunauyğunluqları haqqındakı biliklər öz-özlüyündə hələ bu məsələnin aydınlaşdırılmasına imkan vermir. Halbuki, biz hər dəfə psixi həyatın qanunauyğunluqlarını təhlil edərkən, istər-istəməz onun mexanizmlərinin aydınlaşdırılması zərurəti ilə qarşılaşırıq. Psixi fəaliyyətin mexanizmləri psixi prosesini həyata keçirən konkret anatomik-fizioloji aparatın işi ilə də bağlıdır.

Beləliklə, qeyd etmək olar ki, psixologiya bir elm kimi psixikanın faktlarını, qanunauyğunluqlarını və mexanizmlərini öyrənir. Bütün bu sadaladığımız cəhətləri nəzərə alsaq, psixologiya elminə daha dəqiq tərif verə bilərik: psixologiya beyində obyektiv aləmin subyektiv surəti kimi əmələ gələn psixikanın faktları, qanunauyğunluqları və mexanizmləri haqqında elmdir. Onun köməyi ilə şəxsiyyətin fəaliyyət və davranışının idarə olunması həyata keçirilir.

Psixikanın ən yüksək səviyyəsini şüur təşkil edir. Şüur da psixika kimi beynin funksiyasıdır. Lakin, şüur obyektiv aləmin insana məxsus inikasıdır, başqa sözlə, ancaq insana məxsusdur.

Müasir dövrdə psixologiya insan haqqında ən mühüm elmlərdən biri kimi diqqəti cəlb edir. Təsadüfə deyildir ki, hazırda insan həyatı və fəaliyyətinin elə bir sahəsi yoxdur ki, psixologiya elmi oraya nüfuz etməsin. Mübaliğəsiz demək olar ki, hazırki dövrdə bütün dünyada hər cür fəaliyyətin və insan münasibətlərinin səmərəliliyini psixoloji biliklərin tətbiqində görürlər. Lakin nəzərə almaq lazımdır ki, mühüm elm sahəsi olan psixologiya başqa elmlərdən təcrid olunmuş şəkildə deyil, onlarla vəhdətdə mövcuddur və fəaliyyət göstərir. Bəs elmlər sistemində psixologiya elmi hansı yeri tutur, onun başqa elmlərlə qarşılıqlı əlaqəsi nədən ibarətdir?

Elmlər sisteminin təsnifatını verən B.M.Kedrov bu sistemdə psixologiyanın roluna xüsusi diqqət yetirmişdir. Onun «elmlər üçbucağı»nda bunu aydın görürük. B.M.Kedrova görə psixologiya bir tərəfdən fəlsəfə elmləri, digər tərəfdən təbiət elmləri, üçüncü tərəfdən humanitar elmlər içərisində aralıq mövqe tutur (bax şəkil 2).

Şəkil 1. Psixologiyanın elmlər sistemində yeri.

Psixologiya bu elmlərin məlumatlarını özündə birləşdirir və eyni zamanda onlara təsir etməklə insan haqqında elmlərin modelinə çevrilir. Psixologiyanın başqa elmlərlə əlaqəsinə qısa nəzər yetirək.

İnsan psixikası və davranışını onun təbii və sosial mövcudluğu haqqında biliklər olmadan başa düşmək mümkün deyildir. Ona görə də psixologiyanın öyrənilməsi insan biologiyası, onun ali sinir sisteminin quruluşu və fəaliyyəti haqqında biliklərə yiyələnməyi tələb edir. Psixi hadisələr və mərkəzi sinir sisteminin fəaliyyəti arasındakı əlaqə haqqında biliklər ali sinir fəaliyyətinin fiziologiyasında öz konkret əksini tapmışdır. Təsadüfə deyildir ki, psixologiyanın

təbii elmi əsaslarından danışarkən məhz ali sinir fəaliyyətinin qanunlarına istinad edilir.

Psixologiya cəmiyyətin tarixi və mədəniyyəti ilə sıx bağlıdır. Belə ki, insanda ali psixi funksiyaların inkişafında sivilisasiyanın əsas tarixi nailiyyəti olan əmək alətləri və işarə sistemi həlledici rol oynamışdır.

İnsan psixikasının dərinədən öyrənilməsinə, onun başa düşülməsinə **sosiologiyanın əsasları** haqqında biliklər də imkan yaradır. Bunu sosial psixologiyanın sürətlə inkişafı bir daha təsdiq edir. Müasir dövrdə sosial psixologiya insan münasibətlərinin bütün sahələrinə nüfuz etməklə insanın sosial-bələdləşmə davranışının psixi xassələrə necə yiyələnməsini aydınlaşdırmağa imkan verir.

Psixologiya **fəlsəfə** elmi ilə ciddi qohumluq əlaqəsinə malikdir. Bu təsadüfüdür. Məlum olduğu kimi psixologiya müstəqil bir elm kimi fəaliyyət göstərənə kimi fəlsəfənin daxilində formalaşmağa başlamışdır. Şübhəsiz şəxsiyyətin psixoloji «ölçülərini» insan, onun spesifik həyat şəraiti, gerçəkliyi dərk etməsi və fəaliyyət haqqında fəlsəfi biliklərə istinad etmədən müəyyənləşdirmək və öyrənmək mümkün olmazdı.

Şüur, təfəkkür və digər psixi hadisələr insanlara anadangəlmə, hazır şəkildə verilmir. Bunlar ontogenezdə (fərdi inkişaf prosesində) insanın təlim və tərbiyəsi prosesində əldə edilir. Buradan isə psixologiyanın **pedaqogika** elmi ilə əlaqəyə malik olduğu özünü göstərir. Psixologiya və pedaqogika elmləri arasında başlıca əlaqə həmin elmlərin predmetlərinin yaxınlığı ilə bağlıdır. Əvvəla həmin elmlərin obyektini inkişaf etməkdə olan insandır (uşaq və yaşlı). Digər tərəfdən, psixologiya insan psixikasının inkişaf qanunlarını öyrənir. Pedaqogika isə şəxsiyyətin inkişafının idarə olunması qanunlarını işləyib hazırlayır. İnsanın tərbiyəsi, təhsili təlimi onun psixikasının, təfəkkürünün, fəaliyyətinin məqsədəyönəlmiş şəkildə inkişaf etdirilməsi deməkdir. Psixologiya və pedaqogika elmlərinin mühüm qarşılıqlı əlaqəsini göstərən amillərdən biri də onların tədqiqat üsullarındakı eyniyyətdir. Bir çox elmi psixoloji axtarışlar pedaqoji problemlərin həlli üçün vasitə rolunu oynaya bilir. Bir elmi fənn kimi pedaqogikada pedaqoji faktların izahı, şərh, sistemləşdirilməsi üçün psixoloji biliklərdən istifadə olunur. Pedaqoji fəaliyyətin nəticələri psixoloji diaqnostikanın köməyi ilə aşkara çıxarılır.

Bunlarla yanaşı olaraq müasir psixologiya elmi öz qarşısında duran ümumi və xüsusi vəzifələri həyata keçirərkən pedaqogika ilə yaxın təmasda fəaliyyət göstərir, pedaqogika elminin əldə etdiyi nəticələrə istinad edir.

Müasir dövrdə **psixologiya və dilçilik** arasında da sıx əlaqə özünə geniş yer tutmağa başlamışdır. Bunun aydın təzahürünü **psixolinqvistikanın** meydana gəlməsində görürük.

Psixolinqvistika nitq davranışını psixoloq və linqvistlərin kompleks şəkildə öyrənmələrini nəzərdə tutan elm sahəsidir. Linqvistika və nitq psixologiyası ilə

müqayisədə psixolinqvistika özünün müstəqil tədqiqat predmetinə malikdir. Psixolinqvistikani daha çox psixologiya «özünükü» hesab edir. Doğrudur, psixologiyada hələ çoxdan mövcud olan sahə - nitqin psixologiyası sahəsi vardır. Nitq psixologiyasının predmeti psixolinqvistikanın obyektı və predmeti ilə üst-üstə düşür. Ona görə də çox vaxt bu iki fənni bir-biri ilə qarışdırırlar. Bu cür eyniləşdirməyə əsas olsa da, hər-halda bu iki termini bir-birindən fərqləndirən cəhətlər də mövcuddur. Onların fərqi başlıca olaraq öyrənmə predmetində özünü göstərir. Psixologiya nitqin yaranması, anlaşılması və formalaşmasının gedişi zamanı öz diqqətini daha çox şüurun psixi funksiyalarının xüsusiyyətlərinə yönəldirsə, psixolinqvistika bunlarla yanaşı bu funksiyaların insanların nitq fəaliyyətində və nitq davranışında ifadə vasitələrini (verbal və qeyri-verbal) də nəzərə almağa çalışır.

Psixolinqvistika olduqca gənc elmdir. O, təxminən XX əsr 50-ci illərin sonu, 60-cı illərin əvvəllərində meydana gəlmişdir. Sovet psixolinqvistika məktəbinin «atası» A.A.Leontyev olmuşdur.

Elm sahəsinin genişlənməsi sayəsində psixolinqvistikanın müxtəlif sahələri meydana gəlmişdir. Bunlardan ümumi psixolinqvistika, xüsusi psixolinqvistika, sosial psixolinqvistika, yaş psixolinqvistikasını (ontolinqvistika) göstərmək olar.

Psixologiya elmi öz inkişafında müxtəlif mərhələlərdən keçmişdir. Bunlar aşağıdakılardan ibarətdir:

Elm qədərki I mərhələ. Qədim dövrdən başlayaraq bizim eradan əvvəlki VII-VI əsrlərə qədərki dövrü əhatə edir. Bu dövrdə ruh (psixika) haqqında təsəvvürlər çoxsaylı mif və əfsanələrdə, nağıl və ilkin dini inanlarda, totemlərdə öz əksini tapmışdır.

İlkin elmi təsəvvürlər (ikinci mərhələ). Bu dövr eramızdan əvvəl VII-VI əsrlərdən başlayaraq XVIII əsrin sonuna qədər olan dövrü əhatə edir. Bu dövrdə psixologiya elmi fəlsəfənin tərkibində inkişaf etmişdir. II mərhələnin başa çatması ilə bağlı psixoloji ədəbiyyatda fikir və mövqelər fərqlidir. Kimi ilk psixologiya məktəbinin - assosionizmin yaranmasıyla (XVIII əsrin sonları), kimi də fəlsəfə və təbiət elmlərindən fərqli psixologiya terminlərinin yaranmasıyla (XIX əsrin ortaları) II mərhələnin başa çatdığını qəbul edir.

Psixologiyanın inkişafının mərhələlərə ayrılması digər elmlərdə olduğu kimi şərti xarakter daşıyır. Bəzən psixologiya elminin müstəqil elm sahəsi kimi yaranmasını V.Vundtun eksperimental psixologiya laboratoriyasının yaranması tarixindən götürməyi təklif edənlər də var. Bunlarla yanaşı psixologiyanın müstəqil elm sahəsi kimi daha əvvəlki dövrlərdən meydana çıxdığını qəbul edənlər də olmuşdur. Bu, psixologiyanın müstəqil şəkildə predmetinin müəyyənləşməsi, humanitar və təbiət elmləri sistemində öz yerini tutması, psixikanın daxili və xarici təzahürlərinin eyni vaxtda öyrənilməsi ilə bağlıdır. Psixologiyanın müstəqil mövqeyi onun bir fənn kimi universitetlərdə tədris olunması ilə də əlaqələndirilir. Bu isə XVIII

əsrin sonu, XIX əsrin əvvəllərinə təsadüf edir.

Psixoloqların böyük əksəriyyəti psixologiya elminin müstəqil elm sahəsi kimi meydana çıxmasının tarixini XIX əsrin ikinci yarısından, eksperimental psixologiyanın yaranması tarixindən götürməyi daha düzgün hesab edirlər.

İstənilən halda qəbul etmək lazımdır ki, psixologiyanın müstəqil elm sahəsi kimi mövcudluğu tarixi onun fəlsəfənin tərkibində inkişafı tarixindən qat-qat azdır. Təbii ki, fəlsəfənin tərkibində olduqda belə bu elm inkişaf etmiş, onun predmeti, məzmunu təkmilləşmişdir.

Uzun müddət psixologiyanın predmeti **ruh** olmuşdur. Lakin müxtəlif dövrlərdə ruh anlayışı müxtəlif məzmun, mahiyyət kəsb etmişdir. «Ruhi aləm» anlayışının əmələ gəlməsi ibtidai insanların animistik görüşləri ilə əlaqədardır. İbtidai insanların təsəvvürlərində ruh bədəndən aydın surətdə ayrılmır. Bu təsəvvürlər həyat fəaliyyəti və şüur, o cümlədən yuxu, ölüm, ürəkkeçmə və s. hadisələrin elməqədərki, primitiv – materialist şərhə nəticəsində əmələ gəlmişdi. Belə hadisələrin səbəbini izah etməkdə çətinlik çəkən ibtidai insanlar onların bilavasitə qavranılan zahiri cəhətlərini onun əsl mahiyyəti kimi qəbul edirlər. Qədim insanlara görə insanın ruhu – onun bənzəridir. Onun tələbatı və adətləri, mövcudluq şəraiti canlı insanlarda olduğu kimidir.

Bununla yanaşı, hesab edilirdi ki, ruhun başlıca funksiyası bədəni fəallaşdırmaqdır. Qədim dövrün alimləri – psixoloqlar hesab edirdilər ki, bədən ətalətdə olan kütlədir və onu məhz ruh hərəkətə gətirir. Ruh yalnız fəallıq üçün enerji vermir, eyni zamanda onu istiqamətləndirir, insanın davranışını tənzim edir.

Tədricən ruhun funksiyasına idrak da əlavə olundu. Beləliklə, fəallığın mənbəyi kimi idrak, onun mərhələləri psixoloji tədqiqatların mühüm məsələlərinə çevrildi.

Orta əsrlərdə ruhun öyrənilməsi ilə bağlı dini nəzəriyyələr meydana çıxdı və elmi araşdırmaları sıxışdırmağa başladı. Buna görə də formal olaraq psixologiyanın predmeti dəyişmədi, bədənin fəallığının növləri, idrakın xüsusiyyətləri, ilk növbədə hissi idrak tədqiq olunurdu. Tənzimedicisi funksiya, iradi davranış, məntiqi təfəkkür və s. ilahi iradə, allaha inam kimi təqdim olunmağa başlandı.

Lakin dini ideologiya real aləmə neqativ münasibət formalaşdırmışdı, haqq-təalaya qovuşmaq istəyən insandan özü ilə tək qalmaq tələb olunurdu. Din xadimləri hesab edirdilər ki, mövcud olanlar artıq yaradılmışdır və əbədi olaraq dəyişməz qalacaqdır. Yeganə radikal dəyişiklik yalnız insanın «ikinci zühuru» zamanı baş verəcəkdir. O vaxta qədər isə heçnə dəyişməyəcəkdir.

Lakin bu kimi təzyiqlərə baxmayaraq, artıq feodalizmin daxilində mütərəqqi psixoloji təlimlər meydana çıxır. Həmin dövrdə universitet tələbələri ilk mühazirədə professoru qiymətləndirmək istədikdə deyirdilər: «Bizə ruhi aləm haqqında danışın!».

Digər elm sahələri kimi, psixologiya elmi də tədricən dinin təzyiqlərindən, buxovundan azad olmağa başladı. Antik dövrlərdə olduğu kimi, elm yenə də obyektiv, rəşional düşüncəyə, yanaşmaya, ağıla, inama, real faktlara istinad etməyə başladı. Lakin bununla yanaşı, dini inamlardan hələ də tam imtina etmək mümkün

deyildi. Buna görə də psixologiyanın predmeti dəyişdi. Onun predmeti ruh, ruhu aləm deyil, şüur, onun məzmunu, formalaşdırılması yolları oldu.

Lakin bu dövr ona gətirib çıxardı ki, artıq XVIII əsrdə faktiki olaraq idrak prosesləri psixologiyanın predmetinə çevrildi. Eyni zamanda, davranış, emosional proseslər, eləcə də şəxsiyyət, onun inkişafı hələ də psixologiyanın predmetindən kənar qalırdı. Tədqiqatların belə məhdud dairəsi ilk dövrlərdə həm də əhəmiyyətli idi. Belə ki, bu vəziyyət psixologiyaya dini mövqedən uzaqlaşmağa, sonra isə eksperimental elmə çevrilməyə imkan yaratdı. Bu həm də onun müstəqil elm sahəsinə çevrilməsinə, tədqiqat sahəsinin, predmetinin fəlsəfədən fərqlənməsinə, ayrılmasına təkan verdi. Digər tərəfdən isə belə yanaşma psixologiyanın inkişafına əngəl olurdu. Buna görə də XIX əsrin ikinci yarısında bu məsələlərə yenidən baxmaq zərurəti yarandı. Biologiyanın inkişafı, o cümlədən Ç. Darvinin təkamül nəzəriyyəsi, H.Spenserin və digər tədqiqatçıların işlərinin nəticəsində psixologiya elmi fəlsəfədən tamamilə ayrıldı, təbiət elmlərinə yaxınlaşdı. Bununla yanaşı, öz predmetini genişləndirərək, İ.N.Seçenovun sözləri ilə desək «şüur sahəsindən davranış sahəsinə» keçirdi. Beləliklə idrak proseslərindən başqa, emosional proseslər və davranış psixologiyanın predmetinə daxil oldu. Daha mühümü isə ondan ibarətdir ki, psixologiyanın obyektiv elm sahəsi olmaq cəhdi psixikanın tədqiqində yeni metodların axtarışına səbəb olmadı. XIX əsrin 80-cı illərinə qədər introspeksiya hələ də aparıcı metod olaraq qalırdı.

Psixologiya elminin inkişafının **III mərhələsi** Almaniyanın Leypsiq şəhərində V.Vundtun ilk eksperimental psixologiya laboratoriyasının yaratması ilə başlayır.

Eksperimental psixologiya laboratoriyasının yaranması ilə psixologiya müstəqil, obyektiv və eksperimental elm sahəsinə çevrildi. Lakin V.Vundt-un assosianist yanaşmanın əsasında qurduğu psixoloji model insanın ruhu aləmi, emosional haləti, şəxsiyyətin strukturu, yaradıcı fəallığı ilə bağlı yeni faktlar verə bilmədi.

Belə vəziyyət alimləri psixikanın tədqiqi ilə bağlı yeni metodlar axtarmağa sövq etdi. Həmin dövrdə yaranan ilk psixologiya məktəbləri (strukturalizm, funksionalizm, Vyursburq məktəbi) uzun müddət fəaliyyət göstərə bilmədi. Lakin onlar sübut etdilər ki, psixologiyanın predmeti, metodları ilə bağlı fərqli mövqelər, yanaşmalar mövcuddur. Beləliklə, zamanın tələblərinə uyğun yeni axtarışlar başladı. Bu dövrü psixoloqlar metodoloji böhran dövrü adlandırırlar.

Vahid mövqeyə gələ bilməmələri nəticəsində XX əsrin əvvəllərində psixologiyada bir neçə istiqamət meydana çıxdı. Onların hər birinin öz predmeti və tədqiqat metodları yarandı. Nəticədə psixologiyada psixoanaliz, bihevizizm, qeştalt psixologiya, marksist psixologiya istiqamətləri və məktəbləri yarandı.

Sual 2

Psixologiyanın prinsipləri, strukturu, istiqamətləri və metodları

Determinizm prinsip (latıncada *determinase* – müəyyən etmək deməkdir) ictimai və təbii hadisələrin səbəbi haqqında təlimdir. Bu prinsipə görə psixoloji hadisələr maddi həyat vasitələri, istehsal üsulunun inkişaf qanunları ilə, ictimai münasibətlərlə, sosial həyat tərzilə müəyyən olunur və onların dəyişilməsi ilə də dəyişilir. Bu prinsip psixoloji təzahürlərin mənşəyini, onların yaranmasını şərtləndirən amilləri, başlıca inkişaf qanunauyğunluqlarının təhlil edilməsini nəzərdə tutur.

Sistemli yanaşma prinsipi. Müxtəlif elm sahələrində, o cümlədən psixologiyada sistemli yanaşma son zamanlar daha geniş miqyasda tətbiq olunur. Psixi hadisələr sistemli xarakter daşıyır. Bu prinsip psixoloji hadisələri müxtəlif koordinantlar sistemində nəzərdən keçirtmək və onları şərtləndirən amilləri elmi baxımdan ətraflı təhlil etmək imkanı verir.

Fəaliyyət prinsipi də psixologiyanın əsas prinsiplərindən biridir. Ümumi psixologiyada **şüur və fəaliyyətin vəhdəti, psixikanın fəaliyyətdə inkişafı prinsipləri** çoxdan vətəndaşlıq hüququ qazanmış və geniş tətbiq olunur. Bu prinsiplərin tətbiqi ilə psixologiya tarixində əslində yeni mərhələ başlayır. Məsələnin kökü ondan ibarətdir ki, psixika və şüur psixologiyanın tarixi boyu müxtəlif *idealist* cərəyanlar tərəfindən öyrənilmişdir. Lakin onlar psixika və şüura xarici aləmlə əlaqəsi olmayan xüsusi substansiya (latınca *substantia* – mahiyyət deməkdir) kimi yanaşmış, onu davranış və fəaliyyətdən kənar tədqiq etmişlər.

Şüur və fəaliyyətin vəhdəti prinsipi psixi hadisələri obyektiv surətdə öyrənmək üçün yeni yol açdı. Bu prinsipin mahiyyəti ondan ibarətdir ki, şüur və fəaliyyət bir – birinə əks olmadığı kimi onlar bir – birinin eyni də deyillər. Şüur və fəaliyyət vəhdətdədir. Şüur fəaliyyətin daxili planını, onun proqramını təşkil edir. Bu prinsip psixoloqlara davranışı, fəaliyyəti öyrənərkən, işin məqsədlərini müvəffəqiyyətlə əldə edilməsini təmin edən daxili psixoloji mexanizmləri aydınlaşdırmaq, yəni psixikanın obyektiv qanunauyğunluqlarını açmaq imkanı verir.

Psixikanın fəaliyyətdə inkişafı prinsipi psixika inkişafın məhsulu və fəaliyyətin nəticəsi kimi nəzərdən keçirilir. Psixikanın inkişafı əmək fəaliyyətindən, təlimdən asılıdır.

Qeyd olunan prinsiplər psixologiya elminin tədqiqat strategiyasını müəyyən edir.

Psixologiya elminin əsas sahələri. *Psixologiya çoxsahəli bir elmdir. Müasir dövrdə psixologiya elminin nisbətən müstəqil şəkildə inkişaf edən müxtəlif sahələri vardır. Məhz buna görə də «psixologiya elmi» deyil «psixologiya elmləri» termininin işlədilməsi daha çox yerinə düşərdi. Belə ki, hər 4-5 ildən bir psixologiya elminin*

yeni bir sahəsinin yaranmasının şahidi oluruq.

Psixologiyanın çoxsaylı sahələrini təsnif etmək üçün müxtəlif prinsiplərdən istifadə olunur. Hər şeydən əvvəl psixoloji fənləri fundamental və tətbiqi, ümumi və xüsusi olmaqla təsnif etmək mümkündür.

Psixologiya elminin fundamental və ya baza sahələri psixologiyanı və insanların davranışını kimliyindən və hansı fəaliyyət sahəsində çalışmasından asılı olmayaraq hamının başa düşəcəyi şəkildə şərh etməyə yönəldilmiş sahələrdir. Psixologiyanın bu sahələri psixologiya və insan davranışı ilə maraqlanan adamların hamısı üçün eyni zəruri məlumatları çatdırır. Bu cür universallığından asılı olaraq psixologiyanın həmin sahəsi «ümumi psixologiya» adı altında işlədilir.

Psixologiyanın tətbiqi sahələrinə gəldikdə buraya onun bilavasitə təcrübəyə tətbiq olunan sahələrini aid edirlər.

Psixologiyanın ümumi sahələri istisnasız olaraq bütün elmi istiqamətlər üçün eyni dərəcədə əhəmiyyətli inkişaf problemlərini qarşısına qoyur və həll edir. Psixologiyanın xüsusi sahələrinə gəldikdə o, öz qarşısına hər hansı bir və ya bir neçə qrup hadisələri öyrənmək məqsədini qoyur.

Müasir psixoloji fənləri təsnif etmək üçün mövcud ədəbiyyatda aşağıdakı üç prinsipdən də istifadə olunur:

- 1. Konkret fəaliyyət sahələrinə görə;**
- 2. İnkişafın psixoloji aspektlərinə görə;**
- 3. İnsanın cəmiyyətə münasibətinə görə.**

Həmin sahələrin hamısını əhatə etmək mümkün olmadığına görə burada onlardan bilavasitə təhsillə bağlı olanların bəzilərini qısaca nəzərdən keçirək.

Psixologiya elminin ən fundamental sahəsini ümumi psixologiya təşkil edir. **Ümumi psixologiya** fundamental psixoloji bilikləri özündə cəmləşdirir. Ümumi psixologiyanın maraqlandığı və həll etməli olduğu qlobal məsələlər, cavab verməli olduğu suallar aşağıdakılardan ibarətdir: Psixika nədir? Onun strukturu və funksiyaları nədən ibarətdir? Psixika filogenezdə və ontogenezdə hansı qanunauyğunluqlara malikdir? Psixikanın hansı inkişaf səviyyələri vardır və onları hansı kriteriyalara əsasən müəyyənləşdirmək olar? Psixika və beyin arasında hansı əlaqə vardır? Psixi inkişafda anadangəlmə və həyatda qazanılan bioloji və sosial amillərin rolu nədən ibarətdir? Psixikanın normal və anomal inkişafını fərqləndirən kriteriyalar hansılardır?

Bütövlükdə psixikaya aid problemləri öyrənməklə yanaşı ümumi psixologiya psixi proseslər, psixi hallar və xassələrlə bağlı konkret məsələlərin öyrənilməsi ilə də məşğul olur. Psixologiyanın maraqlandığı əsas obyekt insan olduğuna görə ümumi psixologiya birinci növbədə onun (insanın) şəxsiyyəti, fəaliyyəti, ünsiyyəti idrak prosesləri ilə, münasibətlər sistemi (hissləri) və iradi fəaliyyəti, iradi tənzeni ilə bağlı məsələlərin araşdırılmasına diqqət yetirir, onları həm nəzəri, nəm də eksperimental planda öyrənir. Deyilənlərdən aydın olur ki, ümumi psixologiya psixi hadisələr

haqqında hamı üçün eyni dərəcədə maraq doğuran ümumiləşmiş bilikləri özündə əks etdirir. Həmin biliklərlə tanış olmaqla hər bir insan psixologiyanın ümumi sirlərinə yiyələnmə bilər.

Psixologiyanın təhsil, təlim və tərbiyə ilə sıx bağlı olan xüsusi sahələrindən bəzilərinə nəzər yetirək.

Psixologiyanın konkret fəaliyyətlə bağlı olan və yüksək praktik əhəmiyyət daşıyan mühüm xüsusi sahələrindən biri **pedaqoji psixologiyadır**. Pedaqoji psixologiya təlim, tərbiyə və pedaqoji fəaliyyətin psixoloji problemlərini araşdırır.

Pedaqoji psixologiyanın həll etməli olduğu ən mühüm problemlər uşaqların həyatının hər bir senzitiv dövrünü aşkara çıxarmaq və həmin dövrdə onların inkişafı üçün lazım olan bütün imkanları müəyyənləşdirməkdən, təlim və inkişafın qarşılıqlı əlaqəsini aşkara çıxarmaqdan, təlim və tərbiyənin ümumi və yaşla bağlı olan cəhətlərini, əlaqəsini aşkara çıxarmaqdan, təlim və tərbiyənin səmərəliliyini təmin edən psixoloji qanunauyğunluqları araşdırmaqdan və s. ibarətdir.

Psixologiya elminin pedaqoji psixologiya ilə sıx bağlı olan digər mühüm bir sahəsi **yaş psixologiyasıdır**. Yaş psixologiyası insanda anadan olandan ömrünün axırına qədər psixi inkişafın dinamikasını, qanunauyğunluqlarını, şəxsiyyətin psixi prosesləri və xassələrinin ontogenezdə inkişaf xüsusiyyətlərini öyrənir. Yaş psixologiyasının uşaq psixologiyası, yeniyetmələrin psixologiyası, gənclərin psixologiyası, yetginlik yaşın psixologiyası, qocalıq yaşının psixologiyası, uzun-ömürlülük psixologiyası (herontopsixologiya) kimi bölmələri vardır.

Psixologiyanın xüsusi sahələrindən birini də **differensial psixologiya** təşkil edir. Diferensial psixologiya – psixologiya elminin insanların fərdi – psixoloji və davranış fərqlərini öyrənən, şərh və izah edən sahəsidir. «Diferensial psixologiya» termini ilk dəfə 1900-cü ildə V.Ştern tərəfindən irəli sürülmüşdür. Diferensial psixologiyanın əsas metodu testlər olmuşdur. İlk dövrlər bu testlər fərdi testlər olmuş, sonra qrup testləri meydana gəlmiş daha sonra isə proyektiv testlər yaranmış və onlardan istifadə olunmuşdur.

Psixologiyanın xüsusi sahələrinə **genetik psixologiyayı** da aid etmək olar. Genetik psixologiya psixika və davranışın irsən keçən mexanizmini, onların genotipdən asılılığını öyrənir. Yaş psixologiyası, differensial və genetik psixologiya birlikdə uşağın psixi inkişafının qanunlarını başa düşmək üçün elmi əsas təşkil edir.

Müasir dövrdə psixologiyanın diqqəti daha çox cəlb edən sahələrindən biri **sosial psixologiyadır**. Sosial psixologiya birgə fəaliyyət və ünsiyyət prosesində müəyyən sosial qrupda şəxsiyyətlərarası münasibətlər sistemini, həmin münasibətlər sisteminin bütünlüklə qrupun, eləcə də ayrı-ayrı fərdin psixologiyasındakı inikasını öyrənən elm sahəsidir. Bu cür biliklər tərbiyənin psixoloji cəhətdən düzgün təşkili üçün zəruridir.

Psixologiyanın mühüm sahələrindən biri olan **hüquq psixologiyası** insan tərəfindən hüquq normaları və davranış qaydalarının öyrənilməsinə nəzərdən keçirir,

hüquq sisteminin reallaşması ilə bağlı olan psixoloji məsələləri aydınlaşdırır. Onun məhkəmə psixologiyası, kriminal psixologiya, islah-əmək psixologiyası və s. bölmələri vardır.

Müasir psixologiyanın özünə xüsusi yer tutmuş sahələrindən biri kimi **tibb psixologiyasını** qeyd etmək olar.

Tibb psixologiyası həkimin fəaliyyətinin və xəstənin davranışının, onun gigiyena, profilaktika, diaqnostika, müalicə, ekspertiza və reabilitasiyasının psixoloji aspektlərini öyrənir. Tibb psixologiyası özünə klinik psixologiya, patopsixologiya, neyropsixologiya, somatopsixologiya, ümumi tibb psixologiyası, psixiatriya, psixoprofilaktika və psixogigiyena, psixokorreksiya və s. bölmələrini daxil edir.

Patopsixologiya, eləcə də psixoterapiya, psixikasında və davranışında qüsurlar olan adamlarla işin aparılmasına xidmət edir. Psixologiyanın bu sahələrinin başlıca vəzifəsi mövcud psixi pozğunluğun səbəblərini və onu aradan qaldırmaq yollarını öyrənir.

Müasir psixologiya elminin yeni sahələrindən biri olan psixodiyagnostikaya gəldikdə, o, insanların psixi xassə , prosesi və hələtlərinin inkişaf xüsusiyyətləri haqqında elmi cəhətdən yoxlanmış və onlar haqqında əsaslı məlumat əldə etməyə imkan verən metodların köməyi ilə qiymətləndirilməsinin nəzəriyyəsi və praktikası ilə məşğul olur.

Yekunda qeyd etmək lazımdır ki, biz burada müasir psixologiya elminin yalnız bir qismi ilə qısaca tanış olduq. Psixologiya elminin idman psixologiyası, əmək psixologiyası, incəsənət psixologiyası, kosmik psixologiya, menecment psixologiyası, eksperimental psixologiya, etnik psixologiya və s. sahələrinin də özünəməxsus predmeti və vəzifələri vardır. Şübhəsiz onların hamısı barədə burada geniş məlumat vermək vəsaitin imkanlarından kənardır.

XX əsrdə psixologiyada bir sıra cərəyanlar yaranmağa başladı ki, bunlar da psixologiyanın əsas istiqamətlərinin formalaşmasına gətirib çıxardı. Bu baxımdan psixologiya elmində müxtəlif cərəyanlar yarandı. Onlardan ən əsasları aşağıdakılardır:

Bihevizm. Bu istiqamətin yaradıcısı Amerika psixoloqu U. Uotson (1878-1958) olmuşdur. 1913-cü ildə «Psixoloji xəbərlər» jurnalında Uotsonun «Psixologiya: bihevizm onu necə görür» adlı məqaləsi nəşr edildi. Bihevizmin əsas müddəaları aşağıdakılardan ibarətdir: psixologia güya şüuru deyil, davranışı (cərəyanın adı da buradan əmələ gəlib, ingiliscə **behavior** «davranış» deməkdir) öyrənməlidir. Bihevizmlərə görə davranış ancaq xarici stimullarla (S) şərtlənən sekretor və əzələ reaksiyalarından (R) təşkil olunmuşdur. Onlar stimul (S) və reaksiya (R) arasındakı əlaqəni davranışın vahidi kimi qəbul edir, psixika və şüuru isə psixologiyanın predmeti kimi inkar edirdilər. Təsadüfi deyilki bihevizmi «psixikasız psixologiya» adlandırırdılar.

Psixikanın, şüurun inkar edilməsi biheviörizmin əsasını təşkil edir. Tədqiqat predmeti kimi ancaq davranış qəbul olunur – psixologiyada davranış və mühit arasındakı münasibətin qanunauyğunluqlarının tədqiq olunması təklif edilirdi.

Freydizim. Cərəyan XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəllərində əmələ gəlmişdir. Qərbi ölkələrində bu cərəyan incəsənətə, ədəbiyyata, insanla bağlı müxtəlif elm sahələrinə, xüsusilə təbabətə, antropologiyaya, sosiologiyaya, mədəniyyət tarixinə və başqa sahələrə geniş nüfuz etmişdir. Onun banisi Avstriya psixiatri və psixoloqu Ziqmund Freyddir (1856 – 1939). Onun adı ilə cərəyan Freydizm adlanır. Freydin özü isə onu «**psixozanaliz**» adlandırmışdır.

Freydə görə, insan davranışı ictimai inkişaf qanunları ilə deyil, irrasional (latınca – *irrationalist* – ağılla idarə olunmayan deməkdir), şüursuz psixi qüvvələr tərəfindən idarə olunur. İnsan guya öz mühiti ilə həmişə gizli müharibə vəziyyətində olur. İntellekt – bu təhtəşüür qüvvələri, instinktiv meylləri başqalarından gizlətmək üçün aparatdır. İnsanın bütün hərəkətlərini, bütün tarixi və ictimai hadisələri Freyd şüursuz meyllərin, hər şeydən əvvəl, seksual meyllərin təzahürü kimi təhlil edirdi.

Onun fikrincə, insanın ruhi həyatının hərəkətverici qüvvəsi seksual (cinsi) başlanğıcdan – *libidodan* ibarətdir. Freydizm baxımından insan asosialdır, mahiyyət etibarlı ilə bütün xüsusiyyətlərinə və ya bir çox cəhətlərinə görə heyvana bənzəyir. İnsanın davranışını Z.Freyd iki prinsipə – «zövq prinsipinə» (burada başlıca olaraq heyvan instinktlərinin eyni olan cinsi həvəsin təzahürləri nəzərdə tutulur) və «reallıq prinsipinə» (cəmiyyətin tələblərinə müvafiq olaraq seksual həvəsi boğmaq zərurətinə) tabedir. «Zövq prinsipi» ilə «reallıq prinsipi»nin toqquşması nəticəsində «təmin olunmamış seksual həvəs» də məhz bu səhədən insanın davranışını idarə etməyə başlayır. Deməli, insan davranışında şüurun rolu azaldılır.

Koqnitiv psixologiya. Koqnitiv (latınca *cognition* – bilik, idrak deməkdir) psixologiya 50-ci illərin əvvəllərindən əmələ gəlmişdir. Onun əsasını belə bir müddəə təşkil edir ki, psixoloji proseslərin cərəyanında və insan davranışında biliklər, koqnitiv strukturlar həlledici (C.Bruner, U.Naysser, R.Atkinson və.b) rola malikdir. Bu baxımdan koqnitiv psixologiya hafizə və təfəkkürün təşkilində biliklərin rolunu öyrənir. Bununla bərabər, həmin cərəyan şəxsiyyəti, fərdi fərqləri, emosiyaları və s. koqnitiv nəzəriyyə baxımından təhlil edir. Koqnitiv psixologiya insanın davranışında biliklərin rolunu formal baxımdan aydınlaşdırır, şəxsiyyətin koqnitiv strukturları ilə şərtlənən motivləri, sərvət meyllərini əslində inkar edir.

Koqnitivizmin çərçivəsində iki görkəmli amerika psixoloqunun – Kurt Levin və Leon Festingerin görüşləri formalaşmışdır. Kurt Levin qrup dinamikası, şəxsiyyətlə qrupun qarşılıqlı təsiri, liderlik və rəhbərlik, qrupdaxili və qruplararası konfliktlərin həlli kimi aktual problemlər sahəsində klassik tədqiqatlar aparmışlar. L.Festinger insanın fərdi və sosial davranışının əsası kimi koqnitiv uyğunluq nəzəriyyəsinin formalaşmasında müəyyənədiçi rol oynamışdır.

Humanistik psixologiya. Bu cərəyan 50-ci illərin əvvəllərində Qərbdə, xüsusi ilə amerikalada bihevizizm və freydizm cərəyanlarına reaksiya kimi əmələ gəlmişdir. Onun baniləri K.Rocers, Q.Olport, A.Maslou və s. olmuşdur. Onu başqa sözlə «*ekzistensial*» (latınca ex (s) istentia – mövcud olmaq deməkdir) psixologiya da adlandırırdılar. Bu cərəyanın nümayəndələri insanı hisslərlə yaşayan varlıq kimi görürdülər. Onların fikrincə insana öz imkanlarını həyata keçirmək üçün kömək etmək lazımdır.

Humanistik psixologiya bu köməyi psixoterapevtik aspektdə təhlil edir. Onların fikrincə insan psixoterapevtə «xəstə» kimi yox, müştəri kimi müraciət etməli, onu narahat edən, həyəcanlandıran həyati problemləri özü həll etməlidir, həyatının mənasını başa düşməlidir, psixoterapevt isə ancaq məsləhətçi funksiyasını yerinə yetirməlidir. Bu psixologiya ən çox psixoterapiyada yayılmışdır.

İstər elmi tədqiqat, istərsə də praktik iş zamanı psixoloq müəyyən metodlardan istifadə edir, başqa sözlə qarşısına qoyduğu məqsədə nail olmaq üçün öz fəaliyyətini müvafiq şəkildə təşkil edir. Bu zaman istifadə olunan priyomlar və vasitələr elmi tədqiqat metodları adlanır. Həmin metodların köməyi ilə müvafiq elmin qanunauyğunluqları aşkara çıxarılır. Elmdə əldə edilən nəticələrin gücü tətbiq olunan tədqiqat metodlarının təkmillik dərəcəsindən, onların validliyi və etibarlılığından və s. asılıdır. Metod nə qədər düzgün seçilər və tətbiq olunarsa nəticə bir o qədər səmərəli olar, elmin araşdırdığı hadisələri, onların qanunauyğunluqlarını incəliklərinə qədər aşkara çıxarar. Bütün qeyd olunanlar psixologiya və onun tədqiqat metodlarına da aiddir.

Psixologiyanın öyrəndiyi hadisələr olduqca mürəkkəb və özünəməxsus, öyrənilməsi çətin olan hadisələrdir. Ona görə də bu hadisələri öyrənmək üçün həddindən artıq kamil, həmin hadisələri araşdırmağa imkan verən metodlardan istifadə etmək tələb edilir. Məhz buna görə də psixoloji tədqiqatlar müəyyən prinsiplərə uyğun şəkildə həyata keçirilməlidir. Bu baxımdan müasir psixologiya elmi tədqiqatların genetik (tarixi) prinsip əsasında aparılmasını vacib hesab edir. Bu prinsipə görə öyrənilən hər bir psixi hadisə proses kimi nəzərdən keçirilir və tədqiqatçı onun inkişafının bütün cəhətlərini bərpa etməyə, onların bir-birini necə əvəz etdiyini görməyə və anlamağa çalışır, öyrənilən psixi faktı onun konkret tarixində, təsəvvür etməyə təşəbbüs göstərir.

Psixoloji tədqiqat metodlarının təsnifi. Psixologiyanın tədqiqat metodlarını hər şeydən əvvəl əsas və yardımçı olmaqla təsnif edirlər. Əsas metodlara müşahidə və eksperiment metodlarını aid edirlər.

Müşahidə psixi hadisələrin gedişinə qarışmadan onları sadəcə olaraq izləmək yolu ilə empirik məlumatların əldə edilməsindən ibarət əsas tədqiqat metodudur. Psixoloqun şəraitə, psixi hadisələrin gedişinə qarışmaması, müdaxilə etməməsi müşahidə metodunu xarakterizə edən başlıca xüsusiyyətdir. Müşahidə planlı, məqsədmüvafiq şəkildə həyata keçirilir. Müşahidə metodunun üstün cəhəti ondan

ibarətdir ki, bu zaman üzərinə müşahidə aparılan bundan xəbər tutmur, müşahidə təbii şəraitdə (iş zamanı, oyun, dərs və s.) aparıldığına görə öz hərəkətlərində dəyişiklik etmirlər.

Müşahidə qısamüddətli, uzunmüddətli, dövrü və sistemativ ola bilər. Qısamüddətli müşahidə dəqiqələr ərzində insan psixikası və davranışının təzahürünü izləməklə həyata keçirilir. Məsələn, müəllimin izahına şagirdlərin münasibətini aşkara çıxarmaq üçün həmin anda onların üzərində aparılan müşahidə buna misal ola bilər. Uzunmüddətli müşahidəyə bütün dərs və ya bütün rüb ərzində aparılan müşahidələri aid etmək olar. Dövrü müşahidəyə gəldikdə bu müəyyən dövrlərdə, məsələn hər rübün sonunda eyni bir psixi hadisənin təzahürünü izləməkdən ibarətdir. Dövrü müşahidə psixi hadisənin inkişaf dinamikasını aşkara çıxarmağa imkan verir. Sistemativ müşahidə də inkişaf dinamikasını aşkara çıxarmağa xidmət edir. Lakin burada müşahidə arası kəsilmədən uzun müddət məsələn, bütün dərs ili, müəyyən yaş dövrü ərzində aparılır. Müşahidənin nəticələri qeydə alınır, sonradan təhlil və ümumiləşdirmə əsasında müvafiq nəticələr çıxarılır.

Müşahidə əsasən obyektiv nəticələrə, psixi hadisələrin gedişini izləməyə imkan verir. Buna baxmayaraq müşahidə zamanı bəzi çətinliklər mövcud ola bilər. Hər şeydən əvvəl psixoloq müşahidənin həyata keçirildiyi şəraitdəki dəyişikliyi müəyyən dərəcədə görə bilsə də ona tam nəzarət etmək imkanına malik olmur. Məhz buna görə də nəzarətdən kənar qalan amillərin təsiri altında tam dəqiq məlumat əldə etmək çətinləşir. Bundan başqa müşahidə psixoloqun subyektiv mövqeyindən kənar qalmaya bilər. Burada psixoloqun elmi baxışları, təcrübəsi, peşə hazırlığı ilə yanaşı formalaşmış qiymətləndirmə stereotipi, etik prinsipləri, ustanovkası və s. öz təsirini göstərə bilər. Şübhəsiz müşahidə aparən psixoloq bu kimi təsirlərin aradan qaldırılmasına çalışmalıdır.

Müşahidənin çətinliklərindən biri də bu və ya digər psixi hadisənin, davranış tərzinin təzahürünü uzun müddət gözləmək lazım gəlməsi ilə bağlıdır. Ona görə də psixologiyada ən çox əsas tədqiqat metodu kimi **eksperimentdən** istifadə olunur.

Eksperiment müşahidədən birinci növbədə onunla fərqlənir ki, bu zaman psixoloq psixi hadisələrin gedişinə qarışır, tədqiqatın təşkili üçün qarşısına qoyduğu məqsədə müvafiq olaraq şərait yaradır. Bu, müşahidə zamanı şəraitə tam nəzarət edə bilməməklə bağlı çətinliyi aradan qaldırır.

Eksperimentin birinci növbədə iki növünü – **təbii** və **laborator** eksperiment növünü qeyd etmək olar.

Təbii eksperiment rus psixoloqu A.F.Lazurski (1874-1917) tərəfindən irəli sürülmüşdür. Təbii eksperimentin məqsədi eksperiment zamanı psixi hadisələrin təzahürünə təsir göstərə biləcək amilləri aradan qaldırmaqdan ibarət olmuşdur. Bu cür eksperiment təbii şəraitdə (təlim, əmək, oyun şəraitində) həyata keçirilir. Məsələn, hansı materialın şagirdlərin təfəkkürünün inkişafını yüksək inkişafetdirici təsir göstərdiyini aşkara çıxarmaq üçün hazırlıq səviyyəsi eyni olan iki qrupdan birində

(eksperimental qrup) təlim materialları problem situasiya yaratmaq əsasında, digərində (kontrol qrup) ənənəvi yolla öyrədilir. Hər iki qrupda şagirdlərə eyni müəllim dərslər deyir və onlar bu işləri adi dərslər kimi qəbul edirlər. Ona görə də heç bir həyəcan, qorxu hissi keçirmirlər. Sonra hər iki qrupda yoxlama sorğu işləri keçirilərək hansı qrupda üstünlük olduğu aşkara çıxarılır.

Laborator eksperimentə gəldikdə bu laboratoriya şəraitində, xüsusi cihazların köməyi ilə həyata keçirilir. Müasir dövrdə psixi hadisələrin təzahür xüsusiyyətlərini aşkara çıxaran qurğular hazırlanmışdır ki, onların köməyi ilə tutarlı elmi nəticələr əldə etmək mümkündür.

Digər bir əsasla görə eksperimentin daha iki növünü qeyd edirlər: ***müəyyənedici eksperiment və öyrədici (formalaşdırıcı)*** eksperiment. Yaş və pedaqoji psixologiyada eksperimentin bu növlərindən geniş istifadə olunur. Müəyyənedici eksperiment psixi hadisələrin fərdlərdə inkişaf səviyyəsini aşkara çıxarmaq üçün istifadə olunur. Burada eksperimentator psixi hadisələrin gedişinə təsir etmir.

Öyrədici (formalaşdırıcı) eksperimentə gəldikdə bu eksperimentatorun fəal, məqsədyönlü təsiri prosesində yoxlananlarda psixikanın inkişaf xüsusiyyətlərini aşkara çıxarmasından ibarətdir. Bu cür eksperimentləri psixoloji-pedaqoji eksperiment adı ilə də adlandırırlar.

Eksperimenti fərdi şəkildə, ayrıca bir adam üzərində və qrup şəklində, bir neçə adam üzərində eyni vaxtda aparmaq mümkündür.

Psixoloji tədqiqatlar zamanı ***müsahibə*** metodundan da istifadə olunur. Bəzən müşahidə və eksperiment zamanı bu və ya digər hadisənin baş verməsi səbəblərini aşkara çıxarmaq mümkün olmur. Bunun üçün müsahibə metodu psixoloqun köməyinə çatır. Sual-cavab yolu ilə psixoloq ona lazım faktı əldə edir. Lakin müsahibə istintaqa çevrilməməlidir. Suallar düşünülmüş və birmənalı olmalıdır. Müsahibə metodunu çox vaxt ***sorğu*** metodu kimi də qeyd edirlər. Sorğunun müxtəlif variantlarından istifadə etmək olar. Onların hər birinin üstün və çatışmayan cəhətləri vardır. Sorğunun üç əsas növünü qeyd edirlər: ***şifahi, yazılı və sərbəst sorğu***.

Şifahi sorğu, adətən, yoxlananın reaksiya və davranışı üzərində müşahidə aparmaq tələb olunduqda həyata keçirilir. Yazılı sorğuya nisbətən şifahi sorğu insan psixologiyasına daha dərinən nüfuz etmək imkanı verir. Belə ki, tədqiqat zamanı yoxlanan adamın reaksiya və davranışından asılı olaraq tədqiqatçı öz suallarını tənzim etmək imkanına malik olur. Lakin sorğunun bu variantının keçirilməsi üçün uzun vaxt və tədqiqatçının xüsusi hazırlığı tələb olunur. Belə ki, cavabların obyektivlik dərəcəsi çox vaxt tədqiqatçının özünün davranış və şəxsi xüsusiyyətlərindən asılı olur.

Yazılı sorğu daha çox adamı əhatə etməyə və buna nisbətən az vaxt sərf etməyə imkan verir. Bu cür sorğunun daha geniş yayılmış forması anketlərdir. Lakin yazılı sorğunun qüsurlu cəhəti ondan ibarətdir ki, bu zaman yoxlananın suallara reaksiyasını görmək mümkün deyildir.

Sərbəst sorğu bir növ şifahi və yazılı sorğunun müxtəlif variantlarıdır. Lakin bunu fərqləndirən cəhət ondan ibarətdir ki, veriləcək suallar əvvəlcədən müəyyən-ləşdirilmir. Bu cür sorğu zamanı tədqiqatın taktika və məzmununu asanlıqla dəyişdirmək mümkündür. Bu isə yoxlananlardan müxtəlif məlumatları əldə etməyə imkan verir.

Psixologiyada yardımçı metod kimi **fəaliyyət metodlarının təhlilindən** də istifadə olunur. Fəaliyyət məhsulu kimi şagirdlərin icra etdikləri yazı işlərini, onların bədii yaradıcılıq məhsullarını: yazdıqları şer və hekayələri, əl işlərini, çəkdikləri rəsmləri və s. aid etmək olar. Belə ki, şagirdlərin yazı işlərini yoxlamaq və təhlil etməklə onlarda yazı vərdişlərinin inkişaf xüsusiyyətlərini, digər fəaliyyət məhsullarını təhlil etməklə həmin sahədə bacarıq və qabiliyyətlərinin xüsusiyyətlərinin aşkara çıxarmaq mümkündür. Fəaliyyət məhsullarının təhlili daha çox yoxlanarı əhatə etməyə imkan verir.

Müasir psixologiyada **psixodiagnostik** metodlardan da istifadə olunur. Bunlardan ən geniş şəkildə tətbiq olunanı **testlərdir**. Test qısa müddətli standartlaşdırılmış psixoloji sınaqdır. Testin köməyi ilə insanın psixologiyası və davranışının kəmiyyət və keyfiyyətə dəqiq qiymətləndirilməsi bir sıra əvvəlcədən verilmiş standartlara – test normalarına nə dərəcədə uyğun olmasının müqayisəsi əsasında həyata keçirilir.

Testlərin müxtəlif növləri vardır. Onlardan ən geniş yayılanları aşağıdakılardır: **müvəffəqiyyət testləri, intellekt testləri, kreativ testlər, şəxsiyyət testləri, proyektiv testlər** və.s.

Müvəffəqiyyət testlərinin köməyi ilə yoxlananların konkret bilik bacarıq və vərdişlərə yiyələnmə dərəcəsi aşkara çıxarılır.

İntellekt testləri yoxlananların əqli inkişaf səviyyəsini aşkara çıxarmağa xidmət edir. İntellekt testləri haqqında ilk fikir F.Qalton (1822-1911) tərəfindən irəli sürülmüşdür.

Hal – hazırda psixodiagnostik tədqiqatlarda D.Vekslerin şkalasından, «proqressiv Raven matrisasından», R.Amtxauerin əqlin (intellektin) strukturu testindən, Q.Y.Ayzenqin «öz qabiliyyətlərinizi yoxlayın», «özünüzün əqli inkişaf koeffisientinizi yoxlayın» və s. geniş istifadə olunur.

İntellekt testlərindən fərqli olan **xüsusi qabiliyyət** testlərindən də istifadə olunur. Bu cür testlərin köməyi ilə insanların nə kimi xüsusi qabiliyyətlərə (musiqi, riyazi, texniki və s.) malik olduqları aşkara çıxarılır.

Kreativ testlər insanlarda yaradıcılıq qabiliyyətlərini aşkara çıxarmaq üçün tətbiq olunur. Ən çox tanınan kreativ testlərə C. Gilfordun və E.Torrensin testlərini aid etmək olar. Bu testin əsasında yeni, qeyri-adi ideyaları irəli sürə bilmək qabiliyyətini aşkara çıxarmaq dayanır. Bu testdə tapşırıqlar sistemi elə qurulmuşdur ki, yoxlanan adam şəraitini dəyişmək, obyektə başqa cür yanaşa bilmək imkanına malik olsun. Məsələn, obyektlərin şərh zamanı onları daha çox sahəyə tətbiq etmək

yollarını fikirləşmək və ya daha çox dairə və ya kvadrat tipli şəkilləri daxil etməsi tələb olunur. Bunun üçün yoxlananlara dairələr (kvadrat) şəkli çəkilmiş vərəqə verilir. Ondan həmin vərəqədə olan elementlərdən istifadə edərək şəkillər seriyası çəkmək tələb olunur. Yerinə yetirilən iş özünün məhsuldarlığına, sürətinə və orijinallığına görə qiymətləndirilir.

Şəxsiyyət testləri fərdin şəxsiyyətinin müxtəlif cəhətlərini tədqiq etmək üçün istifadə olunur.

Proyektiv testlərə gəldikdə onlar daxili proyeksiya dinamikası doğuran qeyri-müəyyən stimulların təqdimi əsasında yoxlananların şəxsiyyətini tamliqda öyrənməyə imkan verən metodikadır. Bu cür testlərə Rorşarx testini, tematik apperseptiv testi (TAT) və s. aid etmək olar. Məsələn, TAT-ın tətbiqi zamanı yoxlanan adam ona təqdim olunan şəkildə baş verən hadisələri təsvir edir və bu zaman həmin hadisələrə öz daxili hiss və məramını ifadə edir (şəkillər elə tərtib olunur ki, onları müxtəlif şəkildə şərh etmək mümkün olsun)

Psixodiagnostik metod kimi **sosiometriya** metodundan da istifadə olunur. Sosiometriya (latınca – *societas*-cəmiyyət və yunanca – *metreo*-ölçmək deməkdir) – qruplarda və kollektivlərdə rəğbət və nifrət tipli şəxsiyyətlərarası münasibətlərin kəmiyyətə qiymətləndirilməsi və qrafik təsviri üçün tətbiq olunan standartlaşdırılmış metodik üsulların məcmuundan ibarətdir. Sosiometriya amerikan psixoloqu C. Moreno tərəfindən işlənilmişdir. Bu metodun köməyi ilə əldə edilmiş məlumatlar xüsusi sosiometrik cədvəl və sosioqramda əks etdirilməklə təhlil olunur.

Nəhayət psixologiyada **riyazi – statistik** metodlardan da istifadə olunur. Bu metodların köməyi ilə tədqiqat zamanı əldə edilmiş nəticələrin dəqiqlik və etibarlılıq dərəcəsi aşkara çıxarılır.

Psixoloji tədqiqatlarda yardımçı metod kimi **bioqrafik** metodlardan da istifadə olunur. Bunun üçün insanın həyat yoluna aid faktların və hadisələrin, onun sələflərində, nəslində özünü göstərən xarakterik halların, sənədlərin, şəhadətnamələrin və s. təhlilindən istifadə olunur.

Sual 3

DİO-nun fəaliyyətinin psixo – pedaqoji təminatı. Fənnin öyrənilməsinin məqsəd və vəzifələri

Daxili işlər orqanlarının yenidən qurulmasının çoxşaxəli olması və yaxud qeyd olunan dəyişikliklərin mürəkkəb xarakteri obyektiv olaraq onların başa düşülməsində, dərk edilməsində, haqqında fikir yürüdülməsindədir.

Əməkdaşların xidməti fəaliyyətinin psixo-pedaqoci təminatına aşağıdakılar aiddir:

- 1.Xidmət prosesində əməkdaşların təlim və tərbiyəsi;*
- 2.Peşə deformasiyasının xəbərdarlıq edilməsi, qarşılığın alınması, nizam-intizamın və qanunçuluğun möhkəmləndirilməsi;*
- 3.İşçilərin əməyinin stimullaşdırılması (həvəsləndirilməsi);*
- 4.Qabaqcıl iş təcrübəsinin öyrənilməsi və tətbiq edilməsi;*
- 5.Vətəndaşlarla psixoloji təmas (kontakt) yaratmaq;*
- 6. İxtilafli situasiyaları həll etmək (yoluna qoyma);*
- 7.Ərazidə yaşayan xalqların milli adət-ənənələri və milli xüsusiyyətlərinin nəzərə alınması və s.*

Daxili işlər orqanlarının daxili funksiyalarına aşağıdakılar aiddir: əməkdaşların fəaliyyətinin planlaşdırılması, təşkili, nəzarəti və nizama salınması, xidməti şəraiti, kollektivdə olan mənəvi-psixoloji mühit, peşə hazırlığı səviyyəsi, şəxsi heyətin təhsili, tərbiyəsi və s.

Əməkdaşların peşə hazırlığı prosesi ilə əlaqədar onun psixo-pedaqoji optimallaşdırılması aşağıdakıları nəzərdə tutur:

- 1. Əməkdaşların sosial və peşə adaptasiyası (uyğunlaşması);*
- 2. İlk, xidməti və döyüş hazırlığı, təcrübə keçmələri (döyüş hazırlığı), əməkdaşların ixtisaslarının artırılması;*
- 3. Xidməti ünsiyyət, konfliktlərin həll edilməsi, neqativ psixoloji halların aradan qaldırılması, şəxsiyyət, qrup və kollektivlərin öyrənilməsi və tədqiqatçılıq qabiliyyətinə malik olması;*
- 4. Kadr hazırlığının forma, metod və vasitələrinin təkmilləşdirilməsinin məzmunu, təhsil müəssisəsi müdavimlərinin və müxtəlif xidmət əməkdaşlarının peşə proqramlarının işlənilib hazırlanması.*

Daxili işlər orqanlarının fəaliyyət məqsədi xidməti vəzifələrin səmərəli həllidir. Lakin, unutmamaq olmur ki, daxili işlər orqanlarının fəaliyyətinin strateji məqsədinin nailiyyətləri müxtəlif peşəkarlıq xüsusiyyətlərinə (peşə hazırlığı, tərbiyə və təhsil) malik olan əməkdaşlar tərəfindən həyata keçirilir. Nə qədər ki, şəxsi heyətin peşəkarlığı tələb olunan dərəcədə deyil, bütünlüklə DİN sisteminin uğurlu işinə ümid bəsləmək olmaz. Daxili işlər orqanlarının fəaliyyətinin post-patrol xidməti

əməkdaşların psixologiyasının və onlarda yeni sosial davranış normalarının formalaşmasına yönəldilməlidir.

İnsanın real, müasir obrazının formalaşması üçün akademik N.Amosov çox xidmətlər göstərmişdir. O, qeyd edib ki, insan və təbiət müxtəlifdir, onları bir təzahür kimi qəbul etmək olmaz, çünki onlar xarakterinin gücü və şəxsi nizamasalma prosesində müstəqilliyə can atmalarına görə bir-birindən fərqlənir. Onun belə bir fikri vacibdir ki, şəxsiyyətin tərbiyə olunma hədləri mövcuddur. Tərbiyə olunma nəticəsində "yeni insan" formalaşdırmaq olar. İctimai həyatın plastikliyinin hədlərinin əsasında tərbiyənin obyektiv hədləri durur. Belə çıxır ki, Dostoyevski düzgün yazmışdır ki, insan metal deyildir, onu güc ilə düzəltmək olmaz. Əksinə, müəyyən olunmuşdur ki, insan təbiətə fəal müqavimət göstərməyə başlayır.

Kursun öyrənilməsinin məqsəd və vəzifələri.

Daxili işlər orqanları əməkdaşlarının peşə hazırlığının psixologiyası və pedaqogikası kursunun obyektivi özündə məqsəd, ziddiyyət, qanunauyğunluqlar, prinsiplər, məzmun, forma, metod, vasitə və funksiyalarının şəraitini əks etdirən əməkdaşların peşə hazırlığının psixopedaqoji sistemi təşkil edir. Öyrənilən kursun predmeti – göstərilmiş komponentlər sisteminin keyfiyyətləri və münasibətləridir. Kursun öyrənilməsinin məqsədi – dinləyiciləri psixopedaqoji biliklərlə silahlandırmaq, xidməti vəzifələrin uğurlu həlli və peşə hazırlığı səviyyəsinin yüksəldilməsi üçün vacib olan bacarıq və vərdislər aşılamaqdır. Kursun öyrənilməsi nəticəsində müdavimlər aşağıdakıları bilməlidirlər:

- *kursun predmetini və vəzifələrini;*
- *psixologiya və pedaqogikanın əsas kateqoriyalarını;*
- *hüquqi dövlətin formalaşdığı şəraitdə daxili işlər orqanlarının fəaliyyətində yenidənqurmanın əsas istiqamətlərini;*
- *əməkdaşların peşə hazırlığının məqsədini, məzmununu, forma və metodlarını;*
- *əməkdaşların fəaliyyətində yenidənqurmanın əsas istiqamətlərini;*
- *daxili işlər orqanlarının fəaliyyətinin subyekt və obyektləri olan şəxsiyyət, qrup və kollektivlərin psixoloji xarakteristikasını;*
- *daxili işlər orqanları əməkdaşlarının təlim və tərbiyə proseslərinin mahiyyətini;*
- *profilaktika metodlarını və daxili işlər orqanları əməkdaşlarının neqativ psixoloji vəziyyətinin aradan qaldırılması metodlarını;*
- *əməkdaşların peşə ünsiyyətinin və onların fəaliyyətində olan münaqişələrin xəbərdarlığı və həlli yollarının psixopedaqoji üsullarının əsaslarını;*
- *daxili işlər orqanlarının fəaliyyəti haqqında əməkdaşların və əhəlinin ictimai rəyinin öyrənilməsi metodlarını;*

- *əməkdaşların peşə hazırlığı sistemində məşğələlərin hazırlanmasında və keçirilməsində metodikasını;*
- *daxili işlər orqanlarının xidməti ərazisində olan sosial-siyasi, sosial-psixoloji şəraitin öyrənilməsi metodlarını;*
- *qeyri-formal qrup üzvləri tərəfindən törədilmiş hüquq pozuntuları ilə mübarizədə psixo-pedaqoji və təşkilati xüsusiyyətləri;*
- *azyaşlıların törətdikləri hüquq pozuntularının xəbərdarlığı üzrə daxili işlər orqanları əməkdaşlarının fəaliyyətində psixo-pedaqoji xüsusiyyətləri,*
- *əməkdaşların vəzifəyə girişin xüsusiyyətlərinin psixo-pedaqoji əsaslarını.*

Daxili işlər orqanları əməkdaşları aşağıdakıları bacarmalıdır:

- *eyniləşdirmənin psixoloji üsullarından vətəndaşın yada salma prosesində istifadə etmək;*
- *əməkdaşların peşə hazırlığı sistemindəki biliklərin qiymətləndirilməsi üçün nəzarətedici proqramların işlənilməsi;*
- *psixoloji özünü tənzimləmə üsullarına malik olmaq;*
- *peşə hazırlığı sistemində məşğələlərin hazırlanması və keçirilməsi daxili işlər orqanlarının fəaliyyətinə təsir edən faktorların analizi, qiymətləndirilməsi və nəzərə alınması, yeni vəzifədə əməkdaşların fəaliyyət proqramının işlənilməsi və s.*

Fənnin məqsədi:

- *müdəvimlərin psixo-pedaqoji biliklərlə silahlanması;*
- *onların peşə hazırlığı səviyyəsinin yüksəlməsi və gələcəkdə öz xidməti vəzifələrini uğurla həyata keçirmələri üçün zəruri bilik, bacarıq və vərdişlərin aşılmasından ibarətdir.*

Vəzifələri:

- *fərdin, qrup və kollektivlərin psixoloji fəaliyyətin qanunauyğunluqları haqqında psixo-pedaqoji biliklərlə silahlandırmaq;*
- *şəxsiyyətin öyrənilməsi metodlarını, təlim və tərbiyə prosesinin təşkili və həyata keçirilməsi;*

Mövzu № 2

"İdrak prosesləri. Onların DİO-nun fəaliyyətində rolu"

Plan:

1. Psixi proseslər-idrak prosesləri: duyğu, qavrayış haqqında anlayış. Diqqət və onun növləri.
2. Hafizə haqqında anlayış. Hafizənin növləri və xüsusiyyətləri.
3. Nitq və təfəkkür haqqında anlayış, onların növləri və xüsusiyyətləri.
4. Təxəyyül haqqında anlayış, onun növləri. Yaradıcı təxəyyül.

Ədəbiyyat:

1. Bayramov.Ə.S., Əlizadə.Ə.Ə. Psixologiya. Bakı, 2003.
2. Bayramov.Ə.S., Əlizadə.Ə.Ə. Sosial psixologiya. Bakı, 2006.
3. Əhmədov H.M. və başq. İdarəetmənin pedaqogika və psixologiyası. Bakı, 2000
4. Əlizadə Ə.Ə. Təxəyyül (*psixoloji etüdlər*). Bakı, 2006.
5. Əliyev Bəxtiyar, Cabbarova Lalə. Duyğu və qavrayış. Bakı, 2009.
6. Əlizadə Ə.Ə. İdrak prosesləri və hisslər. Psixologiya məsələləri. Bakı, 1998
7. Rita L.Atkinson., Richard C.Atkinson. Psikolojiyə giriş (tərcümə: Yavuz Alogan) 6-cı nəşr. Ankara, 2010
8. Petrovski.A.B. Ümumi psixologiya. Bakı, 1982.
9. Петровский А.В., Ярошевский А.Г. Психология. Москва, 2002.
10. Маклаков А.Г. Общая психология. СПб.: Питер, 2007.
11. "DİO-nun əməkdaşlarının fəaliyyətində psixologiya və pedaqogika" fənni üzrə 2 nömrəli mühazirə (*DİN-in Polis Akademiyasının Ümumi kitabxanası*).

Sual 1

Psixi proseslər-idrak prosesləri: duyğu, qavrayış haqqında anlayış. Diqqət və onun növləri

Duyğular

Ətraf mühitlə qarşılıqlı əlaqələrimiz ilkin olaraq bizi əhatə edənlərin duyulması və qavranılması sayəsində mümkün olur. Görməsək, eşitməsək, toxunmasaq, nəyinsə dadını, iyini bilməsək, qavramasaq ətrafımızda, ümumiyyətlə, nələrinsə mövcudluğu haqqında heç bir məlumatımız olmazdı. Məhz duyğu və qavrayış sayəsində biz predmetlərin xüsusiyyətlərini dərk edir, həyatdakı hər bir şeyin rəngarəngliyindən, gözəlliyindən zövq ala bilirik.

Bəs necə olur ki, görürük? Rəngləri bir-birindən necə fərqləndiririk? Nəyə görə eyni bir zəif səs və ya səslər, dadlar, iylər arasındakı fərqi birimiz duyuruq, digərimizsə yox? Hansı hərəkətləri qavraya bilirik, hansını yox? Nəyə görə eyni bir dərs bir tələbə üçün «tez gəlib keçir», digəri üçünsə qurtarmaq bilmir? Bu və ya bu kimi digər suallara cavabı duyğu və qavrayış haqqında ümumi məlumatı əldə etdikdən sonra tapmaq mümkündür.

Duyğular həm xarici aləm hadisələri, həm də orqanizmin daxilində baş verən proseslər barədə informasiya verir və bizi əhatə edən predmetlərin keyfiyyət və xarakteristikalarını dərk etməyə zəmin yaradır. Hissi idrak duyğulardan başlayır. Onun başlıca funksiyası ətraf aləmdə, eləcə də bədəndə baş verən hadisələr barədə subyektə məlumat verməkdir. Bütün idrak proseslərinin bünövrəsini duyğular təşkil edir. O, orqanizmlə mühit arasında ilkin əlaqədir. Duyğular varlığın ən sadə, ən bəsit xassələri barədə bilavasitə məlumat verir. Işığın, səsin, təzyiqin, istinin, soyuğun və s. əks etdirilməsi duyğudur.

Duyğular xarici aləm haqqında biliklərimizin mənbəyidir. Doğrudan da anadan kor olan insanlar heç vaxt bilmirlər ki, qırmızı və ya yaşıl rəng necə olur, anadan kar olanlar isə quşların səsinə, suyun şırıltısını, musiqi səslərini, onların ahəngini heç vaxt duymurlar. Əgər insan bütün duyğu üzvlərindən məhrum olarsa, o heç cür ətraf aləmi dərk edə, nə baş verdiyini anlaya bilməz.

Digər psixi proseslərə, məsələn, hafizə, təfəkkür, təxəyyül və s. işlənilmək üçün materialı duyğu və qavrayış verir. Duyub, qavramadığımız hər hansısa bir şeyi yadda saxlamaq, üzərində düşünmək qeyri-mümkündür.

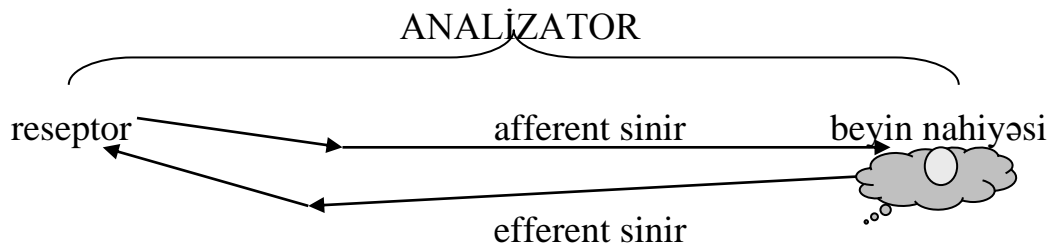
Duyğu - indiki anda bilavasitə hiss üzvlərinə (reseptorlara) təsir edən cisim və hadisələrin ayrı-ayrı keyfiyyət və xassələrinin beyində əks olunmasından (inikasından) ibarət psixi prosesdir.

Qavrayış isə, cisim və hadisələrin bütün keyfiyyət və xassələri ilə beyində tamliqlə əks olunmasından ibarət bir psixi prosesdir.

Duyğu elementar psixi prosesdir, çünki o, cism və hadisələrin ancaq əlamətlərini əks etdirir. Hər bir cism və hadisə ona məxsus olan əlamət və xüsusiyyətləri ilə xarakterizə olunur. Məsələn, döyüş şəraiti işıq, səs, partlayış, temperatur və başqa xüsusiyyətləri ilə səciyyələnir. Ona görə də hərbiçinin və yaxut da polis əməkdaşının döyüş şəraitini düzgün başa düşməsi onun bu keyfiyyətləri dəqiq təhlil etməsindən asılıdır. Şəraitin bu və ya digər xüsusiyyətləri görmə, eşitmə, dəri və digər analizatorların köməyi ilə qavranılır. Yunan sözü olan analizatorun lüğəti mənası «ayırma, təhlil» deməkdir. Analizator insan və heyvanın orqanizminə xarici və daxili mühitdən olan təsirləri təhlil edən mürəkkəb sinir törəməsidir.

Analizator 3 hissədən ibarətdir:

- 1) *Xarici qıcığı qəbul edən səth – reseptor: göz, qulaq, dəri və s.;*
- 2) *Mərkəzdənqaçan – afferent sinir və mərkəzdənqaçan – efferent sinir;*
- 3) *Analizatorun beyin nahiyəsi (qabıqaltı və qabıq şöbələri).*

Zəngin müxtəlifliyə malik olan obyektiv aləmin dərki onu dərk edən insanın müxtəlif analizatorlara malik olması hesabına mümkündür. Mövcud olan analizatorlardan hər biri ətraf mühitin bu və ya digər xüsusiyyətlərini əks etdirir. Hər bir analizatorun işi üçün isə onun qeyd olunan üç hissəsinin birgə fəaliyyəti vacibdir. Polis əməkdaşının fəaliyyətində bütün analizator sistemləri (*görmə, eşitmə, lamisə (toxunma), iybilmə və dadbilmə*) böyük rol oynayır. Lakin görmə duyğusu daha çox informasiya verdiyinə görə daha böyük yer tutur. Sübut edilmişdir ki, görmə analizatoru eşitmə analizatorundan 100 dəfə daha çox informasiya qəbul edir.

Duyğu üzvləri orqanizmdə yeləşməsinə görə 3 qrupa bölünürlər:

1. **Ekstroseptiv duyğular.** Bunlara eşitmə, görmə, hərərət, iy, dəri duyğuları aiddir. Bu duyğu «süzgəcləri» bədənin səthində yerləşir. Bu «süzgəclər» ətraf aləm haqqında məlumatı baş beyin qabığına ötürür.
2. **İnteroseptiv duyğular.** Bu duyğuların süzgəcləri bədənin daxilində yerləşir və orqanizmin vəziyyəti haqqında məlumat verir. Aclıq, yorğunluq, susuzluq, ağrı, toxluq və s. belə duyğulardandır.
3. **Proprioreseptiv duyğular.** Bu duyğuların süzgəcləri oynaq və əzələlərdə yerləşir. İnsan bədəninin fəzadakı vəziyyəti və ümumiyyətlə hərəkəti barədə məlumat beyinə bu duyğuların köməyi ilə verilir.

Elə hallar olur ki, duyğu üzvlərinin həssaslığını artırmağımızdan asılı olmayaraq biz bütün səsləri eşidə bilmirik. Məsələn, qolumuzda gəzdirdiyimiz saatın səsini

yalnız o zaman eşidir ki, onu qulağımıza yaxınlaşdırırıq. *Deməli, qıcıqlandırıcının güclə sezilən və ən zəif duyğu törədə bilən qüvvəsi duyğunun aşağı mütləq həddi adlanır*. Hər bir qıcıqlandırıcı amil insana təsir göstərdikdə duyğu yaratmaq qabiliyyətinə malik deyildir. Yalnız müəyyən həddə malik olan qıcıqlandırıcılar insanda müvafiq duyğu yarada bilir. İnsanda duyğu yaradan ən kiçik qıcıqlandırıcı duyğunun aşağı mütləq həddidir. Duyğu üzvünün minimal həddi nə qədər aşağı olarsa, həssaslıq bir o qədər yüksək olar və yaxud əksinə. Duyğu üzvlərinin həssaslığı həm də ətraf mühitdən və şəraitdən asılıdır. Məsələn, sakit şəraitdə səs daha yaxşı eşidilir. Yaxşı işıqlandırılmış obyektı görmək daha asandır.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz aşağı mütləq həddə yanaşı, yuxarı mütləq hədd də mövcuddur. Yeraltı nüvə partlayışları eşitmə həddindən çox yüksək olduğu üçün insan bu səsləri eşidə bilmir. Başqa sözlə, qıcıqlandırıcının gücü həddindən artıq çoxaldıqca o duyulmur. Məsələn, insan qulağı 20.000 hersə dək səsləri eşidə bilər, ondan yuxarı tezliyi normal duyğu kimi əks etdirmək mümkün deyildir. Qıcıqlandırıcının gücü duyulmayacaq həddə çatarsa, buna *duyğuların yuxarı mütləq həddi deyilir*. Hiss orqanının qıcıqlanması zamanı onun üçün spesifik olan duyğu ilə yanaşı digər hiss orqanına uyğun olan duyğunun yaranması **sinesteziya adlanır**. Məsələn bəzi adamlarda musiqi rəng duyğusu – göy, yaşıl rəng soyuqluq, sarı, çəhrayı rəng istilik duyğusu əmələ gətirir.

Eynicinsli qıcıqların qüvvələri arasındakı fərqi biz həmişə duymuruq. Qıcıqların arasındakı bu fərq yalnız müəyyən həddə çatdıqda onu duyuruq. 300 şamliq işığa 1 və ya 2 şam əlavə etsək işığın artmasını duymarıq, yalnız 10 şam əlavə olunduqda ilk dəfə bu fərqi duymuş olarıq. Deməli, eynicinsli qıcıqlandırıcıların qüvvələri arasındakı güclə duyulan ən az fərquə duyğunun *fərqləndirmə həddi* deyilir.

Eyni cinsli qıcıqlar arasındakı ən az fərqi duyma qabiliyyətinə *fərqləndirmə həssaslığı* deyilir. Fərqləndirmə həssaslığı bir sıra amillərin təsiri ilə artıb-azala bilər. Buraya insanın məşğul olduğu fəaliyyət növünün tələbləri ciddi surətdə təsir göstərir. Məsələn, xalça toxuyan qızlarda rəng çalarlarına həssaslıq adı adamlarda olduğundan onlarca dəfə artıq olur.

Müəyyən qıcıqlandırıcının hər hansı hiss üzvünə uzun müddət fasiləsiz olaraq təsir göstərməsi nəticəsində həssaslığın dəyişməsi *adaptasiya* adlanır. Qıcıqlayıcı çox zəif olduqda həssaslıq artır, çox güclü olduqda isə həssaslıq azalır. Adaptasiya görmə, temperatur, iy və toxunma duyğularında güclü, eşitmə və ağrı duyğularında isə zəif olur. Adaptasiya 1) *neqativ* və 2) *pozitiv* olmaqla 2 yerə bölünür.

Güclü qıcıqlandırıcıların təsiri nəticəsində duyğu üzvlərinin həssaslığının aşağı düşməsi *neqativ adaptasiya* adlanır. Məsələn, qaranlıq otaqdan gur işıqlı otağa daxil olduqda bir anlıq heç nəyi görmürük.

Zəif qıcıqlandırıcıların təsiri nəticəsində duyğu üzvlərinin həssaslığının artması hadisəsi *pozitiv adaptasiya* adlanır.

Duyğuların bu xüsusiyyətlərinin təlim – tərbiyə prosesində nəzərə alınması, müdavimlərin ümumi psixoloji hazırlığının artmasına səbəb olan amillərdəndir.

Qavrayış

Maddi aləmin cisim və hadisələri barəsində bilik əldə etməkdə duyğularla yanaşı, qavrayış da mühüm rol oynayır. Hissi idrakın mühüm mərhələsini təşkil edən qavrayış prosesi cism və hadisələri bütün əlamət və xüsusiyyətləri ilə birlikdə, yəni bütövlükdə əks etdirir. Məsələn, biz almanı görüb onun rənginə, formasına, iyinə görə duyuruqsa, onu yeyəndə artıq biz onu qavramış oluruq. Yəni bizdə onun haqqında tam mənada anlayış formalaşır. Deməli, qavrayış ətraf aləm haqqında duyğulara nisbətən daha dolğun, daha bitgin və müfəssəl məlumat verir.

*Hiss üzvlərinə bilavasitə təsir edən maddi aləmin ayrı-ayrı cism və hadisələrinin beyində tam halda inikasından ibarət olan psixi prosesə **qavrayış deyilir.***

Qavrayış daha mürəkkəb idrak prosesidir. Onun tərkibinə duyğularla yanaşı insanın keçmiş təcrübəsi də daxildir. Bundan əlavə qavrayış prosesi digər idrak prosesləri; *nitq, təfəkkür, iradə, təxəyyül* və s. ilə üzvi surətdə bağlıdır. Qavrayış prosesində insanın keçmiş təcrübəsinin iştirakı onun qavrayışını mənalı edir. Qavrayış insanın marağından, meylindən, dünyagörüşündən, yönəlişindən, emosional vəziyyətindən və s. asılıdır. İnsanın həyat təcrübəsi, maraqları, şəxsiyyətinin ümumi istiqaməti, sərvət meylləri də qavrayış prosesinə ciddi təsir göstərir.

İdrak prosesi kimi qavrayışın bir sıra mühüm xüsusiyyətləri var:

- 1. Qavrayışın əşyaviliyi;**
- 2. Qavrayışın mənalılıığı;**
- 3. Qavrayışın tamlığı;**
- 4. Qavrayışın sabitliyi;**
- 5. Qavrayışın seçiciliyi.**

Qavrayışın *əşyaviliyi* obyektləşdirmə aktında ifadə olunur. Yəni biz ayrı-ayrı əlamətlərini duyduğumuz cisim, yaxud hadisəni aləmdə mövcud cisimlər, hadisələr qrupuna aid edirik, xarici aləmdən alınan məlumatları həmin aləmin özünə aid edir və onu əks etdiririk. Qavrayışın əşyaviliyi anadangəlmə keyfiyyət deyil. O, həyat fəaliyyəti prosesində ləngimə və hərəkət duyğularının görmə duyğusuna qoşulması nəticəsində formalaşır. Belə bir fakta diqqət yetirək. Kliniki müşahidələr göstərir ki, kantuziya nəticəsində beyni zədələnmiş xəstədə göz almacıqlarının tam hərəkətsizliyi əmələ gəldikdə, o ətrafda olan hər şeyi işıq seli kimi duyur. Predmetləri qavraya bilmir. Lakin müəyyən müalicə aldıqdan sonra göz almacıqlarının hərəkəti bərpa olunur. Ancaq bundan sonra predmetləri qavraya bilir. Bu fakt onu göstərir ki, cisimlərin qavranılmasında görmə duyğusu ilə yanaşı hərəkət duyğusunun da iştirakı vacibdir.

Qavrayışın əşyaviliyi xüsusiyyəti davranışın tənzim olunmasında mühüm rol oynayır. Adətən insan əşyaları onların görkəminə görə deyil, təcrübədə onlardan necə

istifadə etdiyinizə, onların əsas xassələrinə görə xarakterizə edir. Bu isə qavrayışın əşyaviliyi xüsusiyyəti sayəsində mümkün olur. Məsələn, biz oyuncaq tapancanı həqiqi tapancadan, yaxud bir quşun müqəvvasını canlı quşdan ayıra biliriksə və onlarla müvafiq şəkildə davranırıqsa, burada qavrayışın əşyaviliyi xüsusiyyəti özünü göstərir.

Məsələn, kərpic və partlayıcı blokun hər ikisi eyni cür görünə bilər və lamisə (toxunma) vasitəsi ilə oxşar cisim kimi qavranıla bilər, lakin onların hər birinin «özünü aparması» (təyinatı) müxtəlif olacaqdır. Adətən biz əşyaları onların əsas xassələrinə görə xarakterizə edirik. Buna isə qavrayışın *predmetliliyi* (əşyaviliyi) kömək edir.

Qavrayışın *mənalılığı* xüsusiyyəti də qavrayışı xarakterizə edən başqa bir cəhətdir. Qavrayış zamanı yaranan obrazlar qıcıqlandırıcıların bilavasitə təsiri nəticəsində yaransa da bu zaman yaranan surətlər həmişə müəyyən mənə əhəmiyyətinə malik olur. İnsanın qavrayışı təfəkkürlə, əşyanın mahiyyətini anlamaqla sıx şəkildə bağlı olur. Əşyanı şüurlu surətdə qavramaq onu fikrən adlandırmaq, yəni qavranılan əşyanı müəyyən predmetlər qrupuna aid etmək, onu sözdə ümumiləşdirmək deməkdir. Qavrayış obyektini, hətta bizə naməlum olarsa, biz onun məlum predmetlərə oxşar olan cəhətlərini axtarır, tapır, onu müəyyən cisimlər qrupuna aid etməyə cəhd edirik. Qavrayış prosesində bu cür ilkin təfəkkür elementlərinin iştirakı qavrayışın mənalılıq kimi xüsusiyyətə malik olduğunu göstərir.

Qavrayışın mənalılığını əyani şəkildə görmək üçün iki mənalı adlanan şəkillərə baxmaq kifayətdir (*Şəkil 1.*)

A

B.

(*Şəkil 1. Qavrayışın mənalılığı.*)

Şəkil A-ya baxdıqda gah ağac, gah da insan silüeti, şəkil B-yə baxdıqda isə, gah vaza, gah da iki adamın profilini gördüyümüzü söyləyiriksə, elə bu qavrayışın mənalılığı deməkdir.

Qavrayışın tamlığı – bu, qavrayışı bir idrak prosesi kimi səciyyələndirən ən mühüm xüsusiyyətdir. İnsan şüurunda əks olunan cisim, ona xas olun bütün xüsusiyyətlərilə bütövlükdə əks (inikas) olunur. Başqa sözlə, qavrayış duyğularda olduğu kimi, cisimlərin ayrı – ayrı xassələrini və xüsusiyyətlərini deyil, tam surətini yaradır. Məsələn, səngərdə olan əsgər səsinə görə yaxınlaşan texnikanın nə olduğunu, eyni zamanda yavaş və ya sürətlə hərəkət etdiyini müəyyən edir.

Qavrayışın sabitliyi hesabına biz ətraf aləmi daha düzgün əks etdiririk. Bu xüsusiyyət olmasaydı, onda biz hər bir cismi yeni şəraitdə təkrar qavramaq

məcburiyyəti qarşısında qalardıq. Qavrayışın sabitliyi dedikdə qavrama şəraitinin dəyişməsindən asılı olmayaraq cismin sabit ölçüdə, formada qavranılması başa düşülür. Məsələn, biz ağ köynəyi parlaq işıqdada, qaranlıqda da ağ rəngdə qavrayırıq. Qavrama şəraiti dəyişilsə də qavrayış surəti özünün sabitliyini itirmir. Məsələn, cism insandan uzaqlaşdıqca onun gözün torlu qişasında təsviri kiçilir, lakin buna baxmayaraq biz həmin cismi malik olduğu bütövlükdə qavrayırıq. Bu qavrayışın sabitliyi hesabına yaranır ki, onun da çox böyük idrak əhəmiyyəti vardır.

Qavrayışın seçiciliyi – İnsana təsir edən cism və hadisələrin ayrılaraq qavranılmasına *qavrayışın seçiciliyi* deyilir. İnsana eyni vaxtda müxtəlif əşyalar təsir edir. İnsan onların hamısını yox, yalnız maraq, meyl, dünyagörüşü, motivləri və emosional vəziyyətinə uyğun gələnləri ilk növbədə qavrayır. Qavrayışın seçiciliyi şəxsiyyətin xüsusiyyətlərindən asılı olaraq aydın qavranılan cismi qavrayış obyektinə çevirir, yerdə qalanlarını isə fonda əks etdirir.

Qavrayış insanın keçmiş təcrübəsindən, bilik və bacarığından, əhvalından, həmçinin insanın qavradığı obyektə nəyi görmək istədiyindən asılıdır.

İnsanın psixi həyatının məzmunundan, təcrübəsindən, motivindən asılı olaraq cism və hadisələri qavraması **appersepsiya** adlanır. Appersepsiya ali dərkətmənin və özünüdərkənin vacib şərtidir. Appersepsiya latın sözü olub «ap» - *üzərinə*, «persepsio» - *qavrayıram* komponentlərinin birləşməsindən əmələ gəlmişdir. Appersepsiya davamlı və müvəqqəti olur.

Davamlı appersepsiya zamanı müdavim və ya zabitin dünyagörüşü, tələbatı, maraqları, təcrübəsi, hissləri və s. qavrayışın keyfiyyətinə bu və ya digər dərəcədə təsir edir.

Müvəqqəti appersepsiya zamanı digər insanın, eləcə də müdavimin müəyyən səbəblər üzündən düşdüyü vəziyyət, keçirdiyi dəyişkən hisslər ona təsir edir.

Cism və hadisələrin təhrif olunmuş şəkildə qavranılması **illüziya** adlanır. İllüziyanın yaranma səbəbləri müxtəlif olur. Bəzən o müvəqqəti appersepsiyanın təsirindən yaranır. Məsələn, sərhəddənin sərhəddə hədsiz dərəcədə ehtiyatlı olması ona gətirib çıxarır ki, o xışıltı və kölgəni düzgün qiymətləndirə bilmir. Praktikada əsasən görmə və eşitmə illüziyalarına rast gəlinir.

İradənin iştirakından asılı olaraq qavrayışın 2 növü xüsusilə xarakterikdir.

1) *Məqsədsiz qavrayış (qeyri-ixtiyari)* ;

2) *Məqsədli qavrayış.*

Qeyri – ixtiyari qavrayış şüursuz olaraq, qarşıya qoyulan məqsəddən asılı olmayaraq baş verir. Burada qavrayış heç bir iradi cəhdə bağlı deyildir. Məsələn, sərhəddən qayıdan əsgərdən yolda nə gördüyünü soruşsaq, o çətinlik çəkmədən yol boyu gördüklərini nəql edəcəkdir.

İxtiyari qavrayış isə qarşıya qoyulan iradi səy və vəzifə ilə əlaqədar olaraq əmələ gəlir. Məsələn, müdavim silahın sökülüb yığılması ilə bağlı keçirilən təlimdə verilən məlumatı dərk edib, yadda saxlamalı və qavramalıdır.

Qavrayışın müxtəlif növlərini *sadə* və *mürəkkəb* olmaq üzrə iki böyük qrupa aid edirlər.

Duyğularda olduğu kimi, qavrayışın *sadə* növlərini də analizatorlara əsasən xarakterizə edirlər. Qavrayış prosesində bəzən görmə, bəzən eşitmə, bəzən isə iybilmə və ya dadbilmə analizatoru üstün rol oynayır. Bundan asılı olaraq *sadə qavrayışın iybilmə, görmə, eşitmə, dadbilmə qavrayışı* və s. kimi növlərini fərqləndirirlər.

Mən şəlaləyə baxıramsa burada ən azı 3 analizator – görmə, eşitmə və hərəkət analizatorları iştirak edir. Bu prosesdə görmə analizatoru digər iki analizatora nisbətən üstün rola malik olduğu üçün belə qavrayışa *görmə qavrayışı* deyilir.

Qavrayışın *mürəkkəb* növü kimi: **məkan**, **zaman** və **hərəkət** qavrayışları da vardır.

Məkan qavrayışı cismlərin məkan münasibətlərinin inikası olub, insanın ətraf mühitə bələdləşməsinin zəruri şərtidir. İnsanın məkan qavrayışı obyektiv şəkildə mövcud olan məkanın inikasıdır. Yəni məkan qavrayışında obyektlərin forması, həcmi, onlar arasındakı məsafə, onların relyefi, yerin uzaqlığı və istiqaməti əks olunur. Məkan qavrayışı çox mürəkkəb proses olub, görmə, eşitmə, hərəkət, lamisə analizatorlarının iştirakı ilə bağlıdır.

Zaman qavrayışı cism və hadisələrin sürətinin, müddət və ardıcılığının inikasıdır. Həmin qavrayışın köməkliyi ilə ətraf mühitdə baş verən dəyişikliklər əks etdirilir. Zaman qavrayışı çox mürəkkəb proses olub, görmə, eşitmə, hərəkət və daxili analizatorların iştirakı ilə baş verir. Bunların arasında hərəkət və daxili analizatorlar xüsusilə mühüm yer tutur. Onlar dövrü cərəyan edən hadisələrin qavranılmasında böyük əhəmiyyətə malikdir. Zaman qavrayışında insanın əhvalı, hadisələrin maraqlılığı, keçmiş təsəvvürlər də mühüm təsir göstərir. Eyni bir vaxt, o vaxtda cərəyan edən hadisələrin əhəmiyyətindən, çoxluğundan asılı olaraq qısa və uzun müddət kimi qavranıla bilər.

Hərəkət qavrayışı cismin istiqamət və sürətinin inikasıdır. Həm məkan, həm də zaman amillərindən, cisimlərin uzaqlığından, onların yerdəyişmə sürətindən, həmçinin müşahidəçinin özünün məkanda hərəkətindən asılıdır.

Hərəkət qavrayışı bir sıra analizatorların qarşılıqlı fəaliyyəti ilə şərtlənir. Burada görmə, hərəkət, bəzən isə eşitmə analizatorları xüsusi əhəmiyyətə malikdir.

Diqqət

Güdəlik həyatda insana yüzlərcə qıcıqlayıcı təsir edir. Lakin insan onların hamısını əks etdirmir, ən vaciblərini seçib ayırır. İnsanın ağına çoxlu fikirlər gələ bilər, lakin o, onların müəyyən qismindən əl çəkir, indiki anda ona lazım olanları saxlayır. Ona müxtəlif informasiyalar gəlir, lakin onları da seçib ayırır, xalq ifadəsi ilə deyilsə, işə yarayanları saxlıyır, qalanından imtina edir. Bütün bunlar diqqətin fəaliyyəti ilə bağlıdır.

Diqqət *şüurun müəyyən obyekt üzərinə yönəlməsi və mərkəzləşməsindən ibarət olan psixi hadisədir.*

Yuxarıda tanış olduğumuz «şəlalə» misalını xatırlayaq. «Heyran-heyran şəlaləyə baxıram» ifadəsində mən şəlaləyə diqqət edirəm və onu qavrayıram. Diqqət yetirirəm, cismi yaxşı qavrayıram; diqqət yetirmirəmsə, onu pis qavrayıram və ya heç qavramıram. Digər psixi proseslərin də məhsuldarlığı diqqətin səviyyəsindən asılıdır. Diqqət və hafizə bir biri ilə sıx surətdə əlaqəlidir. Diqqət olmasa cismin, hadisənin aydın dərk olunması, hafizəsiz isə dərk olunmuş cismin və ya hadisənin yadda saxlanması mümkün olmazdı.

Diqqətin əmələ gəlməsi üçün ilk növbədə obyektə ayırd etmək, onun üzərində mərkəzləşmək, başqalarından isə yayınmaq lazımdır. Diqqətin insanın bütün fəaliyyət sahəsində böyük əhəmiyyəti vardır. Dəzgahda işləyən fəhlə diqqətsiz olduqda işləyə bilməz. Polis əməkdaşı istənilən əməliyyat zamanı diqqətsiz olarsa, onun uğurundan danışmaq da mümkün deyildir. Elə buna görə də K.D.Uşinskinin sözlərilə deyilsə «diqqət, ruhumuzun elə bir yeganə qapısıdır ki, şüurumuzda olan hər bir şey mütləq buradan keçir».

Psixoloqlar diqqətin üç əsas funksiyası üzərində xüsusi olaraq dayanırlar: **seçmə**, **saxlama** və **nəzarət** funksiyaları.

Adətən, insan ona təsir edən cisim və hadisələrdən həyatı üçün daha əhəmiyyətli olanı seçir, psixi fəaliyyətini onun üzərinə yönəldir və onun ətrafında mərkəzləşdirir. Bu zaman ikinci dərəcəli, kənar təsirlərə əhəmiyyət vermir. Şübhəsiz bu cür **seçmə** halı olmasa insanın lazımi obyektləri aydın qavraması mümkün olmazdı. Əhəmiyyətli və əhəmiyyətsiz obyektləri bir-birindən ayırmaq məhz diqqətin seçmə funksiyasının köməyi ilə həyata keçir. Diqqətin həyata keçirdiyi ikinci mühüm funksiyası **saxlama** funksiyasıdır ki, insanın hər hansı bir obyektə lazımi şəkildə dərk etməsi üçün psixi fəaliyyətini, diqqətini müəyyən vaxt ərzində həmin obyektin üzərində saxlaması tələb olunur. Bu baxımdan diqqətin həmin funksiyanı yerinə yetirməsi də mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Nəhayət, diqqətin üçüncü mühüm funksiyası fəaliyyətin gedişini tənzim etmək və ona **nəzarət** etməkdir. Bu funksiyanı yerinə yetirməklə diqqət insanın fəaliyyətini bir növ tənzim edir.

Diqqətin əsas aşağıdakı xüsusiyyətlərini ayırd edirlər. Buraya diqqətin **mərkəzləşməsi**, **davamlılığı**, **həcmi**, **paylanması**, **keçirilməsi** və **yayınması** daxildir.

1. Diqqətin mərkəzləşməsi zamanı şüurumuz bir obyektə və ya fəaliyyətə yönəlir, başqalarından uzaqlaşır. Başqa sözlə, yalnız bir obyektə yönəlmiş diqqət mərkəzləşmiş diqqət hesab olunur. Maraqlı bir kitab oxuduqda diqqətimiz müvafiq iş üzərinə cəmləşmiş olur. Bu zaman ətrafımızda baş verən hadisələri, kənar qıcıqlandırıcıları sezmirik. Diqqətin mərkəzləşməsi hər hansı bir fəaliyyətə, işə, obyektə dərin, fəal maraqla bağlıdır.

Biz müəyyən bir obyekt, bir fəaliyyət üzərində diqqətimizi nə qədər qüvvətli mərkəzləşdirsək, onu daha aydın qavraya və dərk edərək, fəaliyyəti müvəffəqiyyətlə icra edərək.

2. Diqqətin davamlılığı onun ümumi bir məqsədə tabe olan obyektlər üzərində uzun müddət və fasiləsiz olaraq saxlanmasında ifadə olunur. Burada diqqət bir obyektə digərinə keçirsə də, onlar ümumi məqsədə tabe olan fəaliyyət obyektləri kimi qalır.

Diqqətin davamlılığı, hər şeydən əvvəl, təsir edən obyektlərin və icra olunan işlərin rəngarəngliyindən, yeniliyindən, zənginliyindən, bir sözlə, dinamikliyindən asılıdır.

3. Diqqətin həcmi beyində eyni bir vaxtda əks olunan obyektlərin miqdarı ilə müəyyən edilir. Diqqətin həcmi, obyektlər arasındakı əlaqənin sıxlığından, qarşıya qoyulmuş məqsədin xarakterindən, obyektlərin forma və vəziyyətindən, mürəkkəblilik dərəcəsindən asılıdır.

Diqqətin böyük həcmə malik olması bir sıra fəaliyyət sahələrində, o cümlədən polis əməkdaşları üçün də çox əhəmiyyətlidir.

4. Diqqətin paylanması eyni vaxtda iki müxtəlif və daha artıq iş yerinə yetirmək bacarığı ilə xarakterizə olunur. Diqqətin paylanmasının əsas şərti icra olunan işlərdən heç olmazsa birinin icrasının yaxşı mənimsənilməsinin vərdiş halına keçməsidir. Əgər icra olunan işlərin hamısı yenidirsə, heç biri yaxşı mənimsənilməyibsə, diqqəti paylamaq mümkün olmur. Diqqətin paylanması icra olunan işlərin həmcins və ya müxtəlif olmasından, habelə həmin işlərin mənimsənilmə dərəcəsindən və insanın yaşından asılıdır.

5. Diqqətin keçirilməsi onun şüurlu surətdə bir obyektədən başqa obyekt üzərinə yönəlməsində ifadə olunur. Bu, fəaliyyətin ümumi istiqamətinin dəyişməsi ilə əlaqədardır.

Diqqətin keçirilməsi iki müxtəlif istiqamətli prosesin funksional əlaqəsidir: *diqqətin dayandırılması və diqqətin qoşulması*. Diqqətin keçirilməsi ixtiyari və qeyri-ixtiyari olur.

Əvvəlki fəaliyyətlə ondan sonra gələn fəaliyyətin əlaqədar olması diqqət obyektinin maraqlı və cəlbediciliyi, bizim ona hər hansı bir səbəblə diqqət yetirməyə səy etməmiz və s. bu kimi səbəblər diqqətin keçirilməsini asanlaşdırır. Diqqəti tez keçirmə qabiliyyəti, onun çevikliyi ətraf mühitdə baş verən dəyişmələri qavramağa, icra olunan işin sürətinə müsbət təsir göstərən yaxşı xüsusiyyətlərdir.

6. Diqqətin dalğınlığı (yayınması) onun hazırda qarşıda duran məqsədlə əlaqədar olmayan cisim və hadisə üzərinə yönəlməsində ifadə olunur. Məsələn, müəllim dərsi izah edərkən şagirdin küçəyə baxması, dəftərini vərəqləməsi, yoldaşı ilə söhbət etməsi və s. onun diqqətinin yayınmasını göstərir. Diqqətin yayınmasını şərtləndirən amillər çoxdur. Buraya kənar qıcıqlandırıcıların qüvvəsi, oxşarlığı və s. daxildir.

Diqqətin aşağıdakı növləri vardır:

1. *ixtiyari diqqət;*
2. *qeyri-ixtiyari diqqət;*
3. *ixtiyari diqqətdən sonrakı diqqət.*

İxtiyari diqqətin yaranması insanın xüsusi niyyəti və məqsədi ilə bağlıdır. O, daha çox fəaliyyət prosesində əmələ gəlir və fəaliyyətin tənzim edilməsinə yönəlmiş olur. Qarşıya qoyulmuş şüurlu məqsədlə bağlı olaraq əmələ gələn və müəyyən iradi səy tələb edən diqqətə ***ixtiyari diqqət*** deyilir.

İxtiyari diqqət şüurlu surətdə icra olunan fəaliyyətin məqsədi ilə əlaqədar olub, obyekt müəyyən sistem üzrə, həm də ətraflı öyrənməyə imkan verir. İxtiyari diqqətdə cism və hadisələr insan üzərində deyil, əksinə insan onların üzərində hakim olur. Məsələn, cinayətkar arxasınca düşən polis əməkdaşı hər zaman diqqətini onun hərəkətlərinə və davranış tərzinə yönəldərək öz işini qurur.

İxtiyari diqqət zamanı biz heç də təsir edən bütün qıcıqlandırıcıları deyil, yalnız məqsədimizə müvafiq olan qıcıqlandırıcıları seçirik. Bu isə həmin obyektlərə diqqət etməyə qabaqcadan hazırlaşmağı tələb edir. Yuxarıdakı misalda polis əməkdaşı öz işini qurmaq üçün qabaqcadan diqqətini yönləndirməyi öz üzərində məşq etdirməlidir.

Qeyri-ixtiyari diqqət heyvanlarda da vardır. Çünki o, cism və hadisələrin bilavasitə təsiri nəticəsində əmələ gəlir. Bu halda qıcıqlayıcının xassələrindən asılı olaraq diqqət müəyyən obyektlərə yönələ bilir. Deməli, qabaqcadan qarşıya qoyulmuş məqsədlə, heç bir xüsusi niyyətlə bağlı olmayan və iradi cəhd tələb etməyən diqqətə ***qeyri-ixtiyari diqqət*** deyilir. Qeyri-ixtiyari diqqət insanın qarşısındakı məqsədlə bilavasitə bağlı olmur. Məsələn, dərs zamanı sinfin qapısı açılarkən müdavimlər dərhal dönüb baxa bilərlər, bu zaman içəri girən adam onların diqqətini özünə cəlb edir. Bu qeyri-ixtiyari diqqət sayılır. Qeyri-ixtiyari diqqət bizə təsir edən qıcıqlandırıcıların xüsusiyyətindən, yəni xarici səbəblərdən, insanın daxili emosional vəziyyətindən və şəxsiyyətin istinamətindən asılıdır.

İnsanın niyyətli, öz məqsədinə müvafiq olaraq iradi səy göstərməsi və tədricən iradi səyin vasitəsilə maraqla əvəz olunması ***ixtiyari diqqətdən sonrakı*** diqqət adlanır. Bu cür diqqət şüurlu vəzifə və məqsədlərlə bağlıdır, yəni niyyətli olaraq baş verir. Diqqətin bu növünün birinci mərhələsi ixtiyari diqqətə, ikinci mərhələsi qeyri-ixtiyari diqqətə oxşayır. Məsələn, müdavim ixtiyari olaraq məsələ həll edir. Məsələ həllinin maraqlı gedişi, onu qeyri-ixtiyari olaraq o işlə uzun müddət məşğul olmağa vadar edir. Yəni, diqqətin bu növü bir-birindən təcrid olunmuş şəkildə deyil, bir proses kimi cərəyan edir.

Sual 2

Hafizə haqqında anlayış. Hafizənin növləri və xüsusiyyətləri

İnsanın idrak fəaliyyətində hafizənin də rolu böyükdür. Hafizə insan təcrübəsinin bünövrəsini təşkil edir. Keçmiş təcrübənin qavranılıb hifz edilməsi sayəsində insanın psixi həyat məzmunu daha dolğun olur. İ.M.Seçenov hafizəni «psixi həyatın əsas şərti», «psixi inkişafın guşə daşı» hesab edərək göstərirdi ki, hafizə bütün psixi inkişafın təməlini təşkil edən qüvvədir. Əgər bu qüvvə olmasaydı, hər bir real duyğu özündən sonra bir iz buraxmadığı üçün milyonuncu dəfə təkrar edildikdə belə, birinci dəfə duyulduğu kimi təsir bağışlayardı.

Deyilənlərdən aydın olur ki, həm diqqət, həm də hafizə başqa psixi hadisələrə dərinədən nüfuz edir, onları şərtləndirir. Diqqət olmasa cismin, hadisənin aydın dərk edilməsi, hafizəsiz isə dərk edilən cismlərin yadda saxlanması və onlardan sonrakı təcrübədə istifadə olunması mümkün olmazdı.

Hafizə keçmiş təcrübənin beyində nəqşləndirilməsi, yadda saxlanması sayəsində sonralar onun tanınma və yada salınmasından ibarət mürəkkəb psixi fəaliyyətdir.

Qeyd olunan proseslər fəaliyyətdə təşəkkül tapır və onunla təyin olunur. Müəyyən materialı yadda saxlamaq həyat və fəaliyyət prosesində toplanan fərdi təcrübə ilə bağlıdır. Yadda saxlanılanlardan gələcək fəaliyyətdə istifadə olunması yadasalma tələb edir. Müəyyən materialın fəaliyyətdən çıxması unutma ilə nəticələnir. İnsan davranışının hər bir anı onun bütün həyat təcrübəsi ilə müəyyən edildiyinə görə, materialın hafizədə hifz olunması həmin materialın şəxsiyyətin fəaliyyətində iştirakından asılıdır. Hafizə şəxsiyyətin psixi həyatının mühüm, həlledici xüsusiyyətidir.

Bizim şüurumuzda əksini tapan və hafizədə möhkəmlənən ayrı-ayrı hadisələr, faktlar, əşyalar arasındakı əlaqə assosiasiya adlanır. *Yunan dilindən tərcümədə assosiasiya «birləşdirmə», «əlaqə» mənasını verir.* Bu əlaqələrsiz, başqa sözlə, assosiasiyalarsız insanın normal psixi fəaliyyəti mümkün deyil.

Xarici aləmin hadisələri arasındakı münasibətlərin tipinə uyğun olaraq assosiasiyanın 3 növünü göstərirlər:

- ***qonşuluq;***
- ***oxşarlıq;***
- ***əkslik.***

Qonşuluq assosiasiyasının əsasında əşya və hadisələr arasındakı zaman və məkan münasibətləri dayanır. Hər hansı bir cisim və ya hadisənin qavranılması, yaxud onun haqqında təsəvvür, onunla bir zamanda və ya bilavasitə ondan sonra qavranılmış cisim və ya hadisə təsəvvürünün canlanmasına səbəb olur. (Məsələn, təsadüfən orta məktəb yoldaşına rast gəlmək).

Oxşarlıq assosiasiyası əşya və hadisələr bir-birinə oxşadıqda, təzahür edir. Hər hansı bir cismin qavranılması və ya onun haqqında təsəvvür, ona oxşar başqa cismin təsəvvürünü canlandırır. (Məsələn, dostumuza oxşar bir nəfər gördükdə, onun haqqında təsəvvür yaradırıq).

Əkslik assosiasiyası bir-birilə təzad təşkil edən əşya və hadisələrin nəticəsində baş verir. (Məsələn, müdavim pis qiymət alanda, aldığı yaxşı qiyməti xatırlayır).

Assosiasiyanın konkret məzmunu bir sıra şərtlərlə, o cümlədən insanın peşə fəaliyyəti və maraqları ilə bağlıdır.

Hər bir hafizə prosesinin öz xüsusiyyətləri vardır. Dərk olunan cisim və hadisələrin yadda saxlanması, yada salınması və tanınması **hafizə prosesləri** adlanır. Psixologiyada hafizə prosesləri dedikdə *yaddasaxlama*, *yadasalma*, *hifzətmə* və *unutma* nəzərdə tutulur.

Yaddasaxlama əgər bizim iradəmizdən asılı olmayaraq baş verirsə, onda o, *qeyri-ixtiyari adlanır*. Yox, əgər hər hansı cisim və ya hadisənin yadda saxlanmasını məqsəd kimi qarşıya qoyuruq və bundan ötrü müəyyən iradi səy göstəririksə, bu *ixtiyari yaddasaxlama* adlanır.

Yaddasaxlama **mexaniki** və **mənali** olur.

Mexaniki yaddasaxlamada materialı sadəcə olaraq təkrarlamaq yolu ilə yadda saxlamağa çalışırlar.

Mənali və ya məntiqi yaddasaxlamada isə material mənimsənilərək, müxtəlif üsul və fəndlərdən istifadə yolu ilə hafizəyə yerləşdirilir.

Hifzətmə hafizədə olan materialın daha da dərinlən və uzun müddətə qorunub saxlanmasına xidmət edir. Nəyi isə hafizədə saxlayan insan, onu ümumiləşdirərək möhkəmləndirməyə çalışır. Hafizədə o material uzun müddət qalır ki, o material yaxşı mənalandırılsın. İnsanda dərin marağa səbəb olan, güclü təəssürat yaradan, gələcək fəaliyyət zamanı lazım olan material hafizədə daha yaxşı möhkəmlənir. Təkrarın özü də hifzətməyə imkan yaradır. Düzgün iş rejimi, iş və istirahətin vaxtında həyata keçirilməsi, normal yuxu bu işdə böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Yaddasaxlamanın əksi olan hafizə prosesi **unutmadır**. Unutmanın dərəcəsi materialın təkrar edilməsindən asılı olur. Xəstəlik və güclü sarsıntı unutmaya səbəb olur. Çətin şəraitdə güclü emosional stress tam və qismən unutma ilə nəticələnir. Yorğunluq özü də analoji mənada bu prosese təsir edir.

Hafizə proseslərindən biri də **yadasalmadır**. Yadasalma *ixtiyari və qeyri-ixtiyari* ola bilər. Yadasalmanın tamlığı və dəqiqliyi yaddasaxlama və hifzətmənin göstəriciləridir. Xatırlama zamanı müxtəlif üsullardan istifadə olunur. Xatırlamaq üçün hadisənin baş verdiyi şəraiti yada salmağa cəhd etmək lazımdır. Bundan başqa hadisənin baş verdiyi yerdə yaxşı məlum olan obyektlərin xatırlanması bu prosese müsbət təsir edir.

Yadasalmanın nisbətən asan forması **tanımadır**. Tanıma obyektin təkrarən qavranılması sayəsində baş verir. Tanıma tam və qismən ola bilər.

Hafizənin aşağıdakı əsaslara görə növləri ayırd edilir:

İlk növbədə bizə təsir edən cismlərdən nəyin yadda saxlanılmasına görə hafizənin növləri ayırd edilir. Yəni *hafizənin obyektinə görə: surət, hərəkət, hiss (emosional), sözlü-məntiqi* hafizə növləri fərqləndirilir.

Surət hafizəsi gerçəkliyin cism və hadisələrinin keçmişdə qavramış olduğumuz surətlərinin yadda saxlanması, hifz edilməsi və yada salınmasından ibarətdir. Cismin sensor səviyyədə inikası görmə, eşitmə, lamisə və s. vasitəsilə olduğundan surət hafizəsinin də məzmununu görmə, eşitmə, lamisə və s. təsəvvürləri təşkil edir. Surət hafizəsi təlim fəaliyyətində mühüm yer tutur. Bu növ hafizəyə *ayani-obrazlı* hafizə də deyirlər.

Hərəkət hafizəsi müxtəlif hərəkətlərin və onların sisteminin yadda saxlanması, hifz olunması və yadasalınmasıdır. İdmançılarda, polis əməkdaşlarında, balet ustalarında bu hafizə peşə fəaliyyətini müvəffəqiyyətlə icra etmək üçün vacibdir.

Müxtəlif hərəkətlərin düzgün və dürüst qavranılması hərəkət hafizəsinin keyfiyyət və məzmununa müsbət təsir göstərir. Hərəkət hafizəsi olduqca çox və müxtəlif hərəkət vərdislərdə təzahür edir. Təlim və əmək vərdislərinin təşəkkül etməsində hərəkət hafizəsi mühüm rol oynayır.

Hərəkət hafizəsi demək olar ki, bütün adamlarda vardır, lakin ayrı-ayrı şəxslərdə müxtəlif şəkildə və intensivlikdə təzahür edir. Hafizənin bu növü digər növlərə nisbətən tez inkişaf edir.

Sözlü-məntiqi hafizə fikirlərin, anlayışların yadda saxlanması, hifz edilməsi və yadasalınmasından ibarətdir. Fikirlər, mülahizələr dil materiallarında maddiləşir, odur ki, bu hafizə sadəcə olaraq *məntiqi* deyil, *sözlü-məntiqi* hafizə adlanır. Bu hafizə yalnız insanlara məxsusdur. Həmin hafizənin köməyi ilə ya materialın əsas mənasının ifadəsini, ya da onun hər fərfən söz və ifadələrini yada sala bilirik. Bu zaman öyrənilən materialın mənasını anlamaq, onu təhlil etmək, onu həyata tətbiq etmənin yollarını düşünmək əsas yer tutur.

Hiss (emosional) hafizəsi keçirdiyimiz hisslərin yadda saxlanması və yada salınmasından ibarətdir. Belə ki, insanın keçirmiş olduğu müsbət və ya mənfi hisslər izsiz itib getmir, onun hafizəsində bu və ya digər dərəcədə həkk olunur, sonradan yada salınır. Bu halda insan yenə ya sevinir, ya kədərlənir, ya utanır, ya da həyacanlanır. Keçirmiş olduğumuz dəhşətli qorxu hissini yenidən xatırlarkən bəzən, necə deyirlər, adamın bədəni lərzəyə gəlir.

Emosional (hissi) hafizə insan şəxsiyyətinin formalaşmasında mühüm rol oynayır. Bu hafizə insana imkan verir ki, keçirdiyi hisslərin məzmun və xarakterindən asılı olaraq öz davranış və rəftarını tənzim etsin. Bu mənada emosional hafizə insanın mənəvi inkişafının əsas şərtidir.

Yaddasaxlama və yadasalmanın məqsəd və üsullarından, onun iradi surətdə tənzim edilməsindən asılı olaraq hafizənin **ixtiyari** və **qeyri-ixtiyari** növlərini də fərqləndirirlər.

Bu və ya digər materialın yadda saxlanması, xatırlanması üçün qarşıya xüsusi məqsəd qoyulmursa və onlar sanki öz-özünə, müəyyən yol və vasitələrdən istifadə etmədən, heç bir iradi cəhd göstərilmədən yadda qalırsa, bu **qeyri-ixtiyari hafizə** adlanır. Məsələn, şagird hər hansı maraqlı kitab oxuyanda, kinofilmə baxanda, qeyri-adi hadisələrlə rastlaşanda xüsusi niyyət olmadan da onları yadda saxlayır.

Əgər insan qarşısına xüsusi yaddasaxlama məqsədi qoyur və lazım olan materialı yadda saxlamaq üçün iradi səy göstərir, xüsusi üsul və qaydalardan istifadə edirsə, bu hafizə **ixtiyari hafizə** adlanır. İxtiyari hafizə insanın şüurlu fəaliyyətinin həm nəticəsi, həm də səbəbidir. Belə dialektik vəhdət ixtiyari hafizənin inkişafını şərtləndirən başlıca amildir.

Hər hansı bir cism və hadisənin insan beynində yadda qalması müddətinə görə də hafizənin **qısamüddətli** və **uzunmüddətli** növləri ayırd edilir.

Qısamüddətli hafizə bilavasitə qavradığımız cism və hadisələri müəyyən müddət ərzində görməkdə, eşitməkdə və s. davam edirik (onlar gözümüzün qabağında dayanır, qulaqlarımızda səslənir). Qısamüddətli hafizə çox az müddət (bir neçə saniyə və ya dəqiqə) davam edən prosesdir, lakin bu qısa müddət elə indicə gördüyümüz hadisələri əhya etmək üçün kifayət edir. İndicə hiss üzvlərimizin verdiyi məlumatı operativ surətdə tutmağa, dəyişdirməyə və canlandırmağa **qısamüddətli hafizə** deyilir.

Uzunmüddətli hafizə isə qavranılan materialın uzun müddət və möhkəm yadda saxlanması ilə xarakterizə olunur. Yeni bilik, bacarıq və vərdişlərin, informasiyaların uzun müddət (saatlarla, aylarla, illərlə, bəzən on illərlə) hifz edilməsi, yadda saxlanması uzunmüddətli hafizənin əsas məzmununu təşkil edir.

Sual 3

Nitq və təfəkkür haqqında anlayış, onların növləri və xüsusiyyətləri

Təfəkkür

Təfəkkür psixologiyada daha geniş aspektdə nəzərdən keçirilir. Psixologiyada təfəkkür dərk edən subyektlə dərk edən obyekt arasında qarşılıqlı təsir prosesi, subyektin ətraf aləmə bələdləşməsinin aparıcı forması kimi öyrənilir. Duyğular və qavrayış təfəkkürün mənbəyidir. Təfəkkür prosesində insan qanunauyğun əlaqələri təsadüfi əlaqələrdən ayırd edir; ayrı-ayrı hallardan ümumi hallara keçir, yəni varlığı ümumi halda əks etdirir. İnsan məhz təfəkkür sayəsində gerçəkliyi daha dərin, tam və dəqiq dərk edir.

Maddi aləmin dərk edilməsi duyğu və qavrayışdan başlanır. Lakin, idrakın bu ilk mərhələsində gerçəkliyin cism və hadisələri arasındakı mürəkkəb və çoxcəhətli əlaqə və asılılıqlar, onların mahiyyətini əks etdirə bilmir.

Digər tərəfdən hissi idrakın verdiyi məlumat dərin və heç də həmişə düzgün olmur. Burada hissi idrak materiallarına əsaslanan təfəkkür müstəsna əhəmiyyət kəsb edir.

Təfəkkür, *cism və hadisələrin mahiyyətinin, onlar arasındakı əlaqə və asılılıqların insan şüurunda ümumiləşmiş və vasitəli inikasından ibarət olan idrak prosesidir.*

İnsan məhz təfəkkür sayəsində gerçəkliyi daha dərin, tam və dəqiq dərk edir. Təfəkkürün köməyi ilə bilavasitə qavranılmayan cism və hadisələr də dərk olunur. Məsələn, atomun tərkib hissələrini bilavasitə qavramaq mümkün deyildir. Halbuki insanlar onu bilirlər. Bu vasitəli bilikdir. Deməli, təfəkkür varlığın vasitəli inikasıdır.

Təfəkkürün *məfhum*, *hökm*, *əqli nəticə və ya istidlal* kimi 3 əsas forması vardır.

Cism və hadisələrin ümumi və mühüm əlamətlərinin inikasından ibarət olan təfəkkür formasına **məfhum** deyilir. Məfhum həmişə sözlərdə ifadə olunur. Onlar müxtəlifdir: *ümumi*, *fərdi*, *konkret* və *mücərrəd* məfhumlar vardır.

Ümumi məfhumlar müəyyən cism və hadisələr qrupunun mühüm və ümumi əlamətlərini əks etdirir. Məsələn, şagird, müəllim, bitki, şəhər və s.

Fərdi məfhumlar ayrı-ayrı cism və hadisələrin ümdə xüsusiyyətlərini əks etdirir. Bakı, dahi şair Nizami, Mars planeti fərdi məfhumlardır.

Konkret məfhumlar gerçək cismlərin mühüm əlamətlərinin inikasından ibarətdir. Məsələn, qələm, maşın, kitab və s.

İnsan təfəkkürünün obyektini konkret cism və hadisələr deyil, onların keyfiyyətləri, xassələri də olur. Bu halda həmin keyfiyyət və xassələr fikrən cismin

özündən təcrid edilib, müstəqil surətdə düşünülə bilər. Bu cür yaranan məfhumlara *müərrəd məfhumlar* deyilir. Məsələn, xoşbəxtlik, sürət, qüvvə, yaxşılıq, pislik, aclıq və s.

Hökm varlığın cism və hadisələri arasında müəyyən əlaqə və münasibətin olub-olmadığını iqrar və ya inkar etməkdən ibarət olan təfəkkür formasıdır. Hökm cismin, hadisənin bu və ya digər cəhətini əks etdirir. «Azərbaycan təbii sərvətlərlə zəngindir».

Ümumi, xüsusi və *fərdi* hökmlər vardır. «Bütün quşlar uçur» *ümumi*, «Bəzi quşlar suda üzür» *xüsusi*, «Bu quş gözəldir» isə *fərdi* hökmdür.

Cismdə hər hansı bir sifətin iqrar və ya inkar edilməsinin səciyyəsinə görə *şərti, təqsimi* və *qəti* hökmlər vardır.

Hər hansı bir fikrin həqiqiliyi hökmdə söylənilmiş şərtlərdən asılıdırsa, bu, *şərti hökm* adlanır. Məsələn, «Əgər şagird müntəzəm surətdə çalışırsa, dərslərindən geri qalmaz». *Təqsimi hökmlərdə* hər hansı cismə aid olan bir neçə xüsusiyyət iqrar və ya inkar edilir. Məsələn, «Akif ya birinci, ya ikinci, ya da üçüncü sinifdə oxuyur». Hökm cisimdə bu və ya başqa bir əlamətin olduğunu şərtsiz, danışıqsız iqrar və ya inkar edirsə, o, *qəti hökm* sayılır. Məsələn, «Bakı Xəzər dənizinin sahilində yerləşir».

Təfəkkürün formalarından biri də *istidlal* və ya *əqli nəticədir*. Hər hansı hökmün doğruluğu başqa hökmlərin düzgünlüyündən nəşət edirsə, belə təfəkkür formasına *istidlal* və ya *əqli nəticə* deyilir. Əqli-nəticənin 3 növü var: *induksiya, deduksiya* və *təşbih*.

İnduksiya ayrı-ayrı faktlar, hallar üzərində aparılan müşahidələr əsasında ümumi nəticə çıxarmaqdan ibarət olan, xüsusidən ümumiyyə gedən əqli nəticədir. İnduksiyanın köməyi ilə şagirdlər fizikanın, kimyanın, təbiətşünaslığın, ictimai inkişafın və s. qanunlarını mənimsəyirlər. Qızıl, gümüş, miss, dəmir və çuqunun yüksək temperaturda əridiyini müşahidə edib belə bir ümumi nəticə çıxarırlar ki, metallar yüksək temperaturda əriyir. Bu induktiv istidlaldır.

Deduksiya məlum olan ümumi müddəaya əsasən müəyyən xüsusi hallar haqqında nəticə çıxarmaqdan ibarət olan, ümumidən xüsusiyyə gedən əqli nəticədir. Riyazi teorimlərin isbatı ən çox deduktiv yolla gedir. Məsələn, üçbucaqda verilmiş bucağın digər bucaqdan böyük olduğunu isbat etmək üçün belə bir deduktiv istidlal qurulur. İsbat edilmişdir ki, üçbucağın böyük tərəfi qarşısında duran bucaq böyük olur. Bu bucaqda böyük tərəfin qarşısında durur. Deməli, bu bucaq o biri bucaqdan böyükdür.

Təşbih zamanı hadisələr arasındakı qismən oxşarlıq əsasında nəticə çıxarılır. Deməli, təşbih iki cismin, iki hadisənin bu və ya başqa cəhətdən bir-birinə oxşamasına əsaslanaraq, həmin cism və ya hadisənin başqa cəhətlərdən bir-birinə oxşaması hökmünün çıxarılmasından ibarət əqli-nəticədir. Təşbih xüsusidən xüsusiyyə gedən istidlaldır. Məsələn, Yer və Marsın fiziki quruluşundakı oxşarlıq əsasında

Marsda da həyatın olması ehtimalını irəli sürürdülər. Təşbih çox da etibarlı əqli nəticə hesab edilə bilməz. Onun nəticəsi bəzən doğru, bəzən də yanlış olur.

İnsan həyat və fəaliyyət zamanı qarşıya çıxan məsələləri, problemləri həll etmək, suallara cavab tapmaq üçün fikirləşir və bu vaxt bir sıra fikri əməliyyat icra edir. Təfəkkür bir proses kimi insanın idrak fəaliyyətində iştirak edir. Bu cəhət **fikri əməliyyat** adlanır. Fikri əməliyyata **təhlil və tərkib, müqayisə, ümumiləşdirmə, konkretləşdirmə** və **təsnifat** daxildir.

Təhlil cismi, hadisəni fikrən hissələrinə ayırmağa, yəni tamın ayrı-ayrı əlamətlərinin, keyfiyyətlərinin, cəhətlərinin müəyyənləşdirilməsinə deyilir. Təhlil cismi, hadisəni fikrən hissələrinə ayırmaqdırsa, **tərkib** həmin hissələri fikrən birləşdirməkdən ibarətdir. İnsanın fərdi inkişafı prosesində təhlil və tərkib müxtəlif mərhələlərdən keçir. **Təhlil və tərkib** fikri fəaliyyət prosesində qarşılıqlı vəhdətdə cərəyan edib, varlığın ümumiləşmiş halda inikasına imkan yaradır.

Müqayisə cism və hadisələr arasında oxşar və fərqli cəhətləri fikrən müəyyənləşdirməkdən ibarət olan əməliyyata deyilir. Cismin və hadisənin zahiri oxşarlıq və fərqləri hələ onların qavranılması prosesində nəzərə çarpır.

Müqayisə həmişə məqsədyönlü olur. Bununla əlaqədar olaraq idrak prosesində müqayisədən əsasən iki istiqamətdə istifadə edilir. Birinci halda cism və hadisələr tutuşdurulur, onlar arasındakı oxşar cəhətlər, ikinci halda isə cismlər qarşılaşdırılıb aralarındakı fərqli cəhətlər tapılır.

Ümumiləşdirmə cism və hadisələri mühüm əlamət və xassələrinə görə birləşdirməkdən ibarət olan fikri əməliyyatdır. İnsan müşahidə etdiyi cism və hadisələrin ümumi və mühüm əlamətlərini, əlaqələrini ayırır, yəni təcrid edir, sonra birləşdirir və induktiv istidlal vasitəsilə ümumi qanunauyğunluğu və ya müddəanı tapır. Belə mürəkkəb fikri əməliyyat ümumiləşdirmədir.

Ümumiləşdirmə prosesi başlıca olaraq üç istiqamətdə gedir. Birincisi, ayrı-ayrı cismlər üçün ümumi və mühüm əlamətlər ümumiləşdirilir, beləliklə, **əşya məfhumları** alınır. Məsələn, metal, ağac, meşə və s. İkincisi, ayrı-ayrı cism və hadisələr arasındakı ümumi və mühüm münasibətlər ümumiləşdirilir. Bu halda **münasibət məfhumları** alınır. Məsələn, hündür, alçaq, sağ, sol və s. Üçüncüsü, təlim ümumiləşdirmələridir. Məsələn, plan tutmaq, tezis yazmaq, nəticə və başlıqlar müəyyənləşdirmək və s.

Ümumiləşdirmə mücərrədləşdirmə ilə sıx vəhdətdədir. Cism və hadisələrdə mövcud olan hər hansı bir mühüm əlaməti, xassəni müəyyən nöqtəyi-nəzərdən ayıraraq, nəzərdən keçirməkdən ibarət olan fikri əməliyyata **mücərrədləşdirmə** deyilir.

Konkretləşdirmə müəyyən ümumi müddəaya aid olan xüsusi halları fikrən müəyyənləşdirməkdən ibarətdir. Məsələn, şagird fizika və ya riyaziyyata aid müəyyən qanunları, qaydanı mənimsəmək nəticəsində müvafiq məsələni həll edə bilir, ümumi qaydanı konkret məsələnin həllinə tətbiq edir. Başqa sözlə,

konkretləşdirmə hər hansı bir ümumi, mücərrəd müddəanı anlamayı asanlaşdırmaq üçün xüsusi müddəaların tətbiqindən ibarət olan bir prosesdir.

Sistemləşdirmə və ya təsnifat cism və hadisələrin malik olduqları fərq və oxşarlıqlarına görə fikrən növlərə, qruplara və yarımqruplara ayrılmasıdır. Məsələn, iynəyarpaqlı, enliyarpaqlı ağaclar, məməlilər, quşlar, sürünənlər və s. Təsnifat ümumiyyətlə oxşar əlamətlərə görə deyil, müəyyən növ cism və hadisələr üçün mühüm olan oxşar əlamətlərə görə aparıldıqda, düzgün və qiymətlidir. Təsnifat üçün müqayisə əsasdır.

Psixologiya təfəkkürü mühüm idrak fəaliyyəti kimi öyrənərkən müxtəlif əsaslara görə onu növlərə ayırır. Təfəkkürün fəallıq dərəcəsi, gerçəkliyi odevkat surətdə əks etdirmə səviyyəsi ayrı-ayrı adamlarda eyni olmur. Bütün bu cəhətlərə görə təfəkkür müxtəlif növlərə ayırırlar. Onlarla ayrı-ayrılıqda tanış olaq.

Əyani-əməli təfəkkür. Ən çox bilavasitə təsir edən cism və hadisələrin dərk edilməsi ilə əlaqədardır, yəni əşyalar üzərində praktik fəaliyyətlə bağlı təfəkkür növüdür. Təfəkkürün bu növü 3 yaşına qədər uşaqlarda üstün mövqe tutur. Əyani-əməli təfəkkür əsasən hərəkətlərin köməyi ilə həyata keçirilir. Məsələn, kiçik uşaqdan: «Bu körpünü necə qurmusan?» deyə soruşduqda, «Bax belə» deyə quraşdırdığı körpünü uçurub, yenidən qurmağa başlayır. Bu zaman uşaq öz fikrini hərəkətlərin köməkliyi ilə ifadə edir.

Əyani-obrazlı təfəkkür. Bu təfəkkür prosesində fikri fəaliyyət qavrayış və təsəvvür materiallarına, başqa sözlə, obrazlı materiala istinad edir. Yəni bu halda cism və hadisənin qavrayış və təsəvvür surətləri təhlil edilir, müqayisədən keçirilir və s.

Ontogenetik inkişafda əyani-obrazlı təfəkkür daha çox məktəbəqədər yaşlı uşaqlarda özünü göstərir; həm də, demək olar ki, bu yaş mərhələsində hələ məfhumi və ya mücərrəd təfəkkür kifayət qədər aydın nəzərə çarpmır.

Mücərrəd təfəkkür. Bu zaman fikri fəaliyyət əsasən ümumi və mücərrəd məfhumlara istinad edir. Dəyər, ədalət, xoşbəxtlik, kəmiyyət, keyfiyyət və s. haqqında fikirləşmək mücərrəd təfəkkürə misal ola bilər.

Məhz sözlü-məntiqi və ya mücərrəd təfəkkür sayəsində təbiətin, cəmiyyətin, insanın özünün inkişafının ümumi qanunauyğunluqlarını müəyyənləşdirmək mümkündür.

Əməli məsələlərin həlli ilə əlaqədar olan təfəkkür **əməli** və ya **praktik təfəkkür** adlanır. Onun köməkliyi ilə şagirdlər laboratoriyalarda, tədris-təcrübə sahəsində, texniki dərnəklərdə və s. müxtəlif fənlərdən öyrəndikləri nəzəri bilikləri təcrübəyə tətbiq edir, müxtəlif bacarıq və vərdislərə yiyələnirlər.

Bədii təfəkkür. Varlığı obrazlı surətdə əks etdirməklə əlaqədar olan təfəkkürə deyilir.

Məntiqi təfəkkür. Obyektiv gerçəkliyin qanunauyğun əlaqələrinin düzgün inikas etdirilməsi ilə əlaqədar olan təfəkkürə məntiqi təfəkkür deyilir. Məntiqi

təfəkkür əsasən hökmlərin müəyyənliyi, ardıcılığı, sübutluluğu, əsaslılığı ilə əlaqədardır. Bu keyfiyyətlər isə təfəkkürün varlığı düzgün əks etdirməsi ilə şərtlənir.

Nitq

Nitq insana məxsus fəaliyyət olub, dil vasitəsilə ilə həyata keçirilən ünsiyyət prosesidir. Nitq insan təfəkkürünün zəruri əsasıdır və dil vasitəsilə həyata keçirilir.

Dil isə nitqdən fərqli olaraq insanlar arasında ünsiyyət vasitəsidir.

Nitqin funksiyaları müxtəlifdir. Onun birinci funksiyası əşyaları, hərəkəti, vəziyyəti və s. adlandırmaqdır. Bu, nitqin **siqnifikativ və ya semantik (məna) funksiyası** adlanır. Bu funksiya insan nitqini heyvanların ünsiyyətindən fərqləndirir. Heyvanın çıxardığı səs cismi deyil, onun öz vəziyyətini bildirir. İnsanda isə müəyyən söz deyilərkən həmin sözlə bağlı hər hansı cismin, hadisənin təsəvvürləri canlanır.

Nitqin ikinci funksiyası **ümumiləşdirmədir**. Məlumdur ki, hər bir söz ümumiləşdirilir. Müəyyən cismlər kateqoriyasına aid əlamət və xassələri əks etdirir. Məsələn, ağac, meşə, tələbə, insan və s.

Nitqin üçüncü funksiyası **kommunikativ** funksiyadır. Bu, nitq davranışı kimi təzahür edir. Bu funksiya da öz növbəsində:

1. məlumat vermək;

2. fəaliyyətə, işə təhrik etmək vəzifələrini yerinə yetirir.

Nitq vasitəsilə hisslərimizi, arzu və istəklərimizi, bu və ya digər cismə, hadisəyə münasibətimizi bildiririk. Nəhayət, nitq vasitəsilə başqalarına təsir edirik, onun davranış və rəftarında müəyyən dəyişiklik yaradırıq, hər hansı bir işi yerinə yetirməyə təhrik edirik.

Ünsiyyət şəraitindən asılı olaraq nitqin iki növü ayırd edilir. Buraya **xarici** və **daxili nitq** daxildir. Xarici nitq **şifahi və yazılı**, şifahi nitq isə öz növbəsində **monoloji və dialoji** olmaqla iki yerə bölünür.

Xarici nitq başqaları ilə ünsiyyətə yönəlmiş olub, eşidilən, görünən və tələffüz edilən nitqdır. Xarici nitqin mühüm növü olan şifahi nitq tələffüz edilən, eşidilərək qavranılan, başa düşülən nitq növüdür. Bu nitq danışanlar arasında bilavasitə əlaqə yaradır. **Şifahi** nitq zamanı danışan adamlar bilavasitə bir-birini görür, eşidirlər.

Ünsiyyət şəraitindən, onun məqsəd və məzmunundan asılı olaraq şifahi nitq ya **dialoji**, ya da **monoloji** formada cərəyan edə bilər.

Dialoji nitq nitq ünsiyyətinin ən qədim növü olub iki və ya bir neçə şəxsin bilavasitə ünsiyyət prosesidir. Nitqin bu növü daha çox insanların birgə əmək fəaliyyəti ilə bağlıdır.

Dialoji nitqin köməkçi vasitələri də çoxdur. Burada səsin ahəngi, insanın üzünün və bədəninin ifadəli hərəkətləri dialoqun məzmun və istiqamətinə ciddi təsir edir.

Monoloji nitq isə bir adamın öz fikir və mülahizələrini müntəzəm və ardıcıl surətdə şərh etməsidir. Bu halda onun nitqi heç kəs tərəfindən kəsilmir (mühazirəçinin, natiqin və s. nitqi). Monoloq fasiləsiz, əlaqəli, ardıcıl və məntiqi olur.

Nitqin nisbətən sonralar təşəkkül edən mühüm növü **yazılı nitqdir**. Bu, əsasən görmə qavrayışı üçün nəzərdə tutulan formadır. Şifahi nitqdən fərqli olaraq yazılı nitqdə hər hansı məlumat yazılı mətn kimi ifa edilir.

Daxili nitq insanın öz-özünə fikirləşməsi, özü ilə danışması prosesidir. Başqa sözlə, daxili nitqdə təfəkkür cərəyan edir, müəyyən məqsəd, niyyət əmələ gəlir. Hərəkətlər planlaşdırılır. Əsas xüsusiyyəti odur ki, daxili nitq tələffüz edilməyən səssiz nitqdir.

Şəxsiyyətin nitqinin aydın, anlaşılıqlı, təsirli olması onun bir sıra nitq xüsusiyyətlərindən asılıdır. Məsələn, **nitqin məzmunluğu** nitqdə ifadə olunan fikir və hisslərin həcmi, gerçəkliyə uyğun gəlməsi və əhəmiyyətliliyi ilə təyin olunur.

Nitqin anlaşılıqlılığı ifadə edilən fikirlərin dinləyicilər tərəfindən düzgün qavranılması üçün onun anlaşılıqlı olması ilə əlaqədardır. Nitqin anlaşılıqlı olması üçün danışan adam aydın və məntiqi danışmalı, şərh edilən müddəanı konkret nümunələr əsasında təhlil etməli, dinləyicilərin səviyyəsini nəzərə almalı, yeri gəldikdə, əyani vəsaitdən istifadə etməlidir.

Nitqin təsirliliyi onun fəaliyyətə təhrik etmə vəzifəsi ilə əlaqədardır. Nitq özünün bu vəzifəsinə görə həm də insanların bir-birinə təsir etmə vasitəsidir. Nitqin təsirliliyi müxtəlif şəkillərdə – inandırma, sübut, təlqin, məsləhət, xahiş, göstəriş, əmr, qadağan, təlimat kimi təzahür edir.

Sual 4
Təxəyyül haqqında anlayış, onların növləri
Yaradıcı təxəyyül

İnsan nəinki duyğu üzvlərinə bilavasitə təsir edən cisim və hadisələri qavrayaraq, yaxud keçmişdə qavradıqlarını yada salaraq onların surətlərini beyində yaradır, həm də heç zaman bilavasitə qavramadığı, hətta heç mövcud olması mümkün olmayan cisimlərin, hadisələrin surətlərini də beyində yarada bilir. İnsanın psixikası ilə bağlı olan bu proses təxəyyül, yaxud fantaziya adlanır.

Təxəyyül insanın qavrayışı və hafizəsi ilə bağlı təsəvvürlərin yenidən işlənməsi, yeni qaydada birləşdirilməsi əsasında yeni surətlərin yaradılmasından ibarət olan psixi prosesə deyilir.

Təxəyyül ali psixi funksiyalardan biri kimi diqqəti cəlb edir. İnsan təlim və əmək fəaliyyətində təkcə öz yaddaşına əsaslanmır. O, öz fəaliyyətinə yaradıcı şəkildə yanaşır, yaddaşında olan təsəvvürləri dəyişdirir, yeni qaydada birləşdirir, yeni surətlər yaradır və fəaliyyət göstərir. Yeninin yaradılması ilk əvvəl ideal şəkildə, fikirdə həyata keçirilir və sonra maddi, əməli şəkildə reallaşdırılır. İnsanın öz təsəvvürlərinin ideal şəkildə fikirdə birləşdirilməsi, dəyişdirilməsi və bu əsasda yeni surətlərin yaradılması təxəyyül prosesidir.

Təxəyyül bir sıra özünəməxsus xüsusiyyətləri ilə digər psixi proseslərdən fərqlənir. Bildiyimiz kimi duyğu, qavrayış, hafizə, hətta təfəkkür kimi psixi proseslərin elementləri heyvanlarda da bu və ya başqa şəkildə özünü göstərir. Təxəyyül isə bir psixi proses kimi ancaq insana məxsusdur.

Təxəyyülün köməyi ilə insan nəyi isə yaradır, özünün fəaliyyətini planlaşdırır və onu idarə edir. Demək olar ki, bəşəriyyətin yaratdığı maddi və mənəvi dəyərlər insan təxəyyülünün məhsuludur. Təxəyyül insanı hal-hazırdakı vəziyyətdən kənara çıxarır, ona keçmiş daha əyani şəkildə görməyə kömək edir, onu gələcəyə aparır. İnsan öz təxəyyül fəaliyyətinin vasitəsilə ayrı - ayrı orqanlarının fəaliyyətinə təsir edə bilər. Bunu autotreninq təcrübələrində aydın şəkildə görmək mümkündür. Təxəyyül fəaliyyətindən istifadə edərək xəstəliyin müalicəsinə təsir göstərmək, başqa sözlə, psixoterapiyada təxəyyül obrazlarının yaradılmasından geniş istifadə edilir.

Təxəyyül bir psixi proses kimi qavrayış, hafizə və təfəkkür prosesləri arasında aralıq mövqe tutur.

Təxəyyül fəaliyyəti zamanı bizim yaratdığımız surətlər, hətta onlar fantastik mahiyyətə malik olduqda belə, onun ayrı-ayrı elementləri həyatdan, keçmiş qavrayışlarımızdan, yaddaşımızdan götürülmüş olur.

Təxəyyülün təfəkkürlə əlaqəsi onda ifadə edilir ki, təxəyyül də varlığın özünəməxsus şəkildə inikasıdır. Lakin təfəkkür bir psixi proses kimi varlığı, aləmi anlayışlarla əməliyyat aparmaq vasitəsi ilə əks etdirirsə, təxəyyül varlığı konkret obrazlı formada əks etdirir. Biz bu cəhəti alimin və yazıçının fəaliyyətində aydın

şəkildə görə bilərik. Alim də, yazıçı da varlığı əks etdirir, lakin biri məntiqi dəlillərlə, sübutlarla, digəri isə təxəyyülün köməyi ilə, yaratdığı obrazlarla.

Təxəyyül bir psixi proses kimi, təbii ki, müəyyən fizioloji proseslərlə, beyinin fəaliyyəti ilə bağlıdır. Burada ilk növbədə insan beyinin analitik-sintetik fəaliyyəti mühüm əhəmiyyət daşıyır.

Belə ki, insan öz praktik, əməli fəaliyyətində varlığın cisim və hadisələrini tərkib elementlərinə ayırır.

Məhz bu elementlər sonradan başqa bir, yeni qaydada birləşdirilir, yeni surətlər yaradılır. Varlıq, aləm bu surətlərdə əks etdirilir.

Təxəyyül surətlərinin yaranmasının fizioloji mexanizmində əvvəllər beyində yaranmış müvəqqəti sinir rabitələrinin yenidən, yeni qaydada birləşməsi və canlanması dayanır.

Əlbəttə yeni birləşmələrin, assosiasiyaların yaranması üçün mövcud, əvvəlki rabitələrin dissosiasiyası zəruridir.

Nəzərə alsaq ki, təxəyyül ali psixi funksiyadır, demək, təxəyyülün fizioloji mexanizmində baş beyin yarımkürələri qabağında gedən proseslər dayanmalıdır. Lakin psixoloqlardan R.S.Nemovun dediyi kimi, baş-beyin qabığının təxəyyüllə bağlı olan fəaliyyəti lazımi dərəcədə öyrənilməmişdir. Son zamanlarda təxəyyül fəaliyyətinin beyin aşağı şöbəsinin fəaliyyəti ilə bağlılığı barədə fərziyələr irəli sürülmüşdür. Bu sahədə aparılan tədqiqatlar da bu fərziyyənin doğruluğunu sübut edir. Belə ki, beyin aşağı şöbəsində yerləşən hipotalamik- limbik sistemdə zədələnmə əmələ gəldikdə psixikada xarakterik pozğunluqlar özünü göstərir. Bu pozğunluqlar onda ifadə edilir ki, xəstə özünün davranışını planlaşdırma bilmir. Nəzərə alsaq ki, insanın öz davranışını planlaşdırması və onu idarə etməsi təxəyyül fəaliyyəti ilə bağlıdır, onda hipotalamik- limbik sistemin təxəyyül fəaliyyətində oynadığı rol aydın olur.

Təxəyyül fenomen xüsusiyyətlərə malik psixi prosesdir. Burada qeyri-adi olan odur ki, təxəyyül obrazları beyində gedən fizioloji proseslərin nəticəsində yaranırsa da, bu obrazlar yarandıqdan sonra orqanizmdə gedən digər fizioloji proseslərə təsir edə bilir.

Bu fikri təsdiq etmək üçün psixoloji ədəbiyyatda belə misallardan istifadə edilir. Məşhur yazıçı Floberin özünün yazdığı kimi o, «*Xanım Bavari*» romanının qəhrəmanı Bavarinin zəhəri içməsi səhnəsini təsvir edərkən ağzında zəhər tamı duyğusu əmələ gəlib. Yaxud, deyilənə görə, Volter hər ili Varfolomey gecəsinin il dönümündə xəstələnirmiş. Dini fanatizmin qurbanı olmuş minlərlə günahsız adamın öldürüldüyü həmin gün haqqında düşüncələr, bununla bağlı onda yaranan təxəyyül obrazları onun bədənində titrəmənin əmələ gəlməsinə, daha sonra, temperaturun qalxmasına, nəbzinin döyüntülərinin çoxalmasına səbəb olarmış.

Bəzən, həkimin ehtiyatsızlıqla xəstəyə dediyi sözün nəticəsində xəstə təxəyyülündə özünü ağır xəstəliyə tutulmuş insanın obrazı kimi canlandırır ki, bu da

bu xəstəliklə bağlı simptomların həqiqətən həmin xəstədə təzahür etməsinə səbəb ola bilər.

Nəhayət, təxəyyül obrazlarının fizioloji proseslərə təsiri ilə bağlı ideomotor aktlar haqqında da danışmaq olar.

Volf Messinqin, Tofiq Dadaşovun məlum təcrübələrini yadımıza salmaq. Onlar gizlədilmiş cismi tapa bilirlər. Ona görə tapa bilmirlər ki, həmin cismi gizlədən adam təxəyyülündə öz işinin obrazını yaradır. Təxəyyül obrazları da öz növbəsində həmin şəxsin ayrı-ayrı üzvlərinə, onların fəaliyyətinə təsir edir və hərəkət aktları törədir. Bunlara ideomotor aktlar deyilir. Fövqəladə dərəcədə həssaslığa malik olan ekstrasens ideomotor aktların çox incə siqnallarını tutur və nəticədə gizlədilmiş cismi tapa bilər.

Təxəyyüldən psixoterapiyada da geniş istifadə olunur və müəyyən psixoloji gərginliyin aradan qaldırılmasına imkan verir.

Təxəyyül çox mürəkkəb psixi prosesdir. Heç şübhəsiz ki, onun fizioloji əsası ilə bağlı hələ öyrənilməmiş xeyli məsələlər mövcuddur.

Təxəyyülün növləri

Təxəyyül surətlərinin yaradılması müxtəlif səviyyələrdə gedə bilər. Bu səviyyələr onunla müəyyən edilir ki, insan bu prosesə nə qədər şüurlu münasibətdə olur. Bu baxımdan təxəyyülün iki növü mövcuddur: passiv və fəal təxəyyül.

Passiv təxəyyül prosesində surətlərin yaradılması ətraf mühiti dəyişdirməyə yönəlmiş yaradıcı fəaliyyət kimi özünü göstərmir. İnsan reallıqdan uzaq olan surətlər yaradır. Bu halda insan fantastik təsəvvürlər aləminə qapılır, özünün çətin vəzifələrini həyata keçirmək naminə, sanki, təxəyyülünün yaratdığı surətlərin arxasında gizlənir. Bu cür təxəyyül növü *passiv təxəyyül* adlanır. Passiv təxəyyül özü də iki növə, *niyyətli* və *niyyətsiz* təxəyyül növlərinə ayrılır. Yuxarıdakı misalda verdiyimiz təxəyyül prosesi niyyətli passiv təxəyyül prosesidir. Niyyətli şəkildə gedən təxəyyül prosesində həyatda təcəssümü mümkün olmayan surətlər yaradılsa, buna *xülya* deyilir.

Xoş, sevincli, dadlı xülyaya qapılmaq hər kəsə xas olan bir cəhətdir. Xülya obrazları ilə insanın tələbatları arasında bir başa rabitə, əlaqə mövcuddur. Belə bir cəhəti xüsusilə qeyd etmək lazımdır ki, insanın təxəyyül fəaliyyətində bu növ təxəyyül üstünlük təşkil etsə, belə adamlara xülyaçı, xülyapərəst adamlar deyilir. Bu cəhət şəxsiyyətin mənfi cəhəti olub, onu passivləşdirən, fəaliyyətdən qoyan bir cəhətdir.

Passiv təxəyyülün niyyətsiz növü adətən şüurun, insanda ikinci siqnal sisteminin fəaliyyəti zəiflədiyi zaman baş verir. Məsələn, siz sərin otaqda yatmışınız və üstünüzü isti yorğanla örtmüşünüz. Gecə sizin əliniz ya da ayağınız yorğandan kənara çıxır. Bu zaman siz soyuğu hiss etməyə başlayırsınız. Bu duyğu sizdə təxəyyül prosesinin əmələ gəlməsinə səbəb olur, siz yuxu görürsünüz. Görürsünüz ki, qarın

üstə ayaqyalın gəzirsiniz, soyuqdan gizlənməyə çalışırsınız və s. Bütün rəya obrazları niyyətsiz passiv təxəyyül fəaliyyətinin nəticəsi kimi təzahür edir.

Passiv təxəyyül niyyətli və niyyətsiz növlərə ayrılırsa, fəal təxəyyül həmişə niyyətli xarakterə malik olub, *bərpaedici* və *yaradıcı* təxəyyül növlərinə ayrılır.

Bərpaedici təxəyyül təsvirə, sxemə əsasən surətlərin yaradılması prosesidir. Mövcud olmuş, yaxud mövcud olan, lakin bizim tərəfimizdən heç zaman bilavasitə qavranılmamış obyektlərin təsvirə əsasən surətlərinin yaradılmasına bərpaedici təxəyyül deyilir. Məsələn, bədii əsərlərdə təbiət təsvirlərinə aid parçaları oxuyarkən gözümlərin qarşısında, yəni təxəyyülümüzdə bizim heç vaxt olmadığımız bir yerin, ərazinin obrazı yaranır. Həndəsədə fiqurların fəzada vəziyyətinə aid teoremanın şərtlərində verilən faktlara əsasən biz onun obrazını təxəyyülümüzdə yarada bilməsək, teoremanı isbat etmək olmaz. Şagird tarix, coğrafiya fənnləri ilə bağlı materialları öyrənərkən, beləcə, dərslikdə verilən təsvirlərə əsasən, müxtəlif coğrafi əraziləri, tarixdə baş verən döyüş səhnələrini, onların obrazlarını təxəyyülündə yaradır. Bütün bunlar da öz növbəsində təlim materiallarının mənimsənilməsində, uzun müddət yadda saxlanılmasında çox böyük əhəmiyyət daşıyır.

Bərpaedici təxəyyül insanın həyat və fəaliyyətində mühüm əhəmiyyətə malik olmaqla təlim fəaliyyətində müstəsna əhəmiyyət daşıyır.

Yaradıcı təxəyyül fəaliyyətin tərkib hissəsini təşkil edən yeni surətlərin yaradılmasıdır. Təxəyyülün bu növü heç bir sxemə, təsvirə istinad etmədən, müstəqil olaraq yeni surətlərin yaradılmasından ibarətdir. Bəzən yanlış olaraq yaradıcı təxəyyüllə, yəni, yeni orijinal obrazların yaradılması prosesi ilə yaradıcılıq deyilən fəaliyyət prosesini eyniləşdirirlər. Təbii ki, insanın yaradıcılıq fəaliyyəti yaradıcı təxəyyülə çox bağlıdır. Lakin, bunlar eyniləşə bilməz. Təxəyyül və yaradıcılıq haqqında sonrakı bölmədə söhbət açacağıq. Burada isə ancaq yeni obrazlar yaratmaqdan söhbət gedir. Yeni obrazın, surətin yaradılması prosesi haqqında ayrıca danışacağıq.

Xəyal. Təxəyyülün növlərindən biri də xəyaldır. Xəyal arzu edilən gələcəyə yönəlmiş obrazların yaradılması prosesidir. Xəyal xülya deyil. Xəyalı xülyadan ayıran odur ki, xəyal əsasən real, həyata keçirilməsi mümkün olan surətlərin yaradılması prosesidir. Xəyal insanın fəallığının çox qüvvətli stimullarından biridir. Xəyal insana fəaliyyətində və mübarizəsində qarşıya çıxan çətinliklərə üstün gəlməkdə bir güc, qüvvə verir. Xüsusilə gənclərin, məktəblilərin gələcək peşələri, həyat mövqeləri haqqındakı xəyalları onları yaxşı oxumağa, çalışmağa, özlərinin təhsil fəaliyyətlərinə daha ciddi yanaşmağa sövq edir. Göstərdiyimiz bütün bu cəhətlərinə görə xəyal insanı passivləşdirən xülyadan əsaslı şəkildə fərqlənir.

Xəyal insanın reallaşa bilən, yaxud reallaşması mümkün olan fantaziyasıdır. Belə bir fantaziya, xəyal rus yazıçısı D.İ.Pisarevin dediyi kimi, insanın faydalı işinə təkan verir. Xəyal insanın fəaliyyətinin təhrikedici səbəbi, motivi kimi meydana çıxır. Məhz bu mənada demək olar ki, insan əli ilə düzəldilmiş hər şey öz tarixi

mahiyyətinə görə maddiləşmiş, həyata keçirilmiş insan xəyalıdır. Xəyalın insanın işində, əməlində, bir sözlə praktik fəaliyyətindəki rolunu böyük rus psixoloqu S.L.Rubinşteyn belə ifadə etmişdir: «Hər bir bədii yaradıcılıq aktında və bütün həqiqi hisslərdə fantaziyanın kiçik parçası var: bir başa təsir edən faktların üzərində qurulan hər bir mücərrəd fikirdə fantaziyanın kiçik parçası var; çox kiçicik şəkildə aləmi dəyişdirə bilən insanın hər bir işində fantaziyanın kiçik parçası var; insan düşünərək, duyaraq, fəaliyyət göstərərək, həyata bir damcı da olsa, yenilik gətirir ki, burada da fantaziyanın bir parçası var».

Təxəyyül surətlərinin yaradılması prosesi mühüm fikri proseslər olan təhlil-tərkib fəaliyyəti ilə bağlıdır. Təhlil və tərkib (analiz və sintez) tək-cə təfəkkür fəaliyyətinin əsasını deyil, həm də təxəyyül surətlərinin yaradılmasının əsasını təşkil edir. Bu cəhət yaradıcılığın bütün sahələrində həm elmi, texniki, həm də ədəbi yaradıcılıq sahəsində çox aydın şəkildə özünü göstərir.

Yazıçı bu və ya digər surəti yaratmaq üçün müşahidələr aparır, həyatda rastlaşdığı insanları, onların hərəkətlərini təhlildən keçirir, daha sonra müxtəlif adamlarda müşahidə etdiyi xüsusiyyətləri, əlamətləri birləşdirir.

Surətlərin yaradılmasında yazıçının həyata keçirdiyi bu tərkib, sintezləşdirmə fəaliyyəti müxtəlif tərzlərdə özünü göstərir. Məsələn, böyük rus yazıçısı L.N.Tolstoy «Hərb və sülh» əsərindəki Nataşa Rostova obrazını özünün həyat yoldaşı Sofiya Andreyevanın və bir də baldızı Tanya Andreyevanın şəxsiyyətlərinin təhlilindən əldə edilən xüsusiyyətləri birləşdirməklə (tərkib) yaratmışdır.

Sintezləşdirmənin və tərkibin bu tərzli surətlərin yaradılmasında daha çox təsadüf edilən və daha aydın görünən növüdür.

Təxəyyül surətlərini yaradarkən digər sintezləşdirmə tərzlərindən də istifadə edilir. Belə tərzlərdən biri *aqqlyutinasiya* adlanır. Aqqlyutinasiya elə sintezləşdirmə tərzidir ki, bu zaman real həyatda biri-biri ilə birləşməyən müxtəlif keyfiyyətləri, xassələri, hissələri birləşdirilərək yeni bir surətin yaradılması prosesi baş verir.

Məsələn, su pərisi surətinin yaradılması prosesi real həyatda birləşməsi mümkün olmayan qadının başı və balığın gövdəsi kimi hissələrin birləşdirilməsi əsasında baş verir. Çoxəlli ilahələrin, yeddibaşlı əcdahaların obrazlarının yaradılması da sintezləşdirmənin aqqlyutinasiya deyilən tərzinin köməyi ilə edilmişdir.

Təxəyyül prosesində özünü göstərən sintezləşdirmə tərzlərindən biri də *hiperbolizasiya*dır. Hiperbolizasiya təxəyyül obrazlarının yaradılmasında mübaliğədən istifadə etmək deməkdir. Mübaliğə iki istiqamətdə gedə bilər: şişirtmə və kiçiltmə istiqamətində. Məsələn, nağıllarımızda və dastanlarımızda xalq öz qəhrəmanlarının obrazını yaradarkən mübaliğədən geniş istifadə etmişdir. Məsələn, «Koroğlu» dastanında belə bir əhvalat nəql olunur ki, Keçəl Həmzə Qıratı qaçırandan sonra dəyirmanda Koroğlu ilə Dürat qalır. Bu zaman dəyirmanı bir kişi iki öküzlə dörd çuval arpa və buğda gətirir. Koroğlu özünü dəyirmançı adlandırır və yükü qəbul edir. Sonra iki çuval arpanı bir çuvala doldurub Düratın qabağına qoyur, öküzün də

birini kəsib, kabab çəkib yeyir. Lakin taxılın da öküzün də pulunu verib, Dürata minib yola düşüb gedir. Göründüyü kimi burada Koroğlunun da, Düratın da obrazını yaradarkən xalq mübaliğədən istifadə etmişdir.

Yaxud «*Kitabi-Dədə Qorqud*» dastanında oxuyuruq. Qaraca Çoban kafirin üç yüzünü sapan daşı ilə yerə buraxdı. Çobanın daşı tükəndi, qoyun deməz, keçi deməz sapanın aynasına qoyub atar, kafir yıxar. Burada da Qaracıq çobanın obrazının yaradılmasında hiperbolizasiyadan istifadə edilmişdir.

Təxəyyül prosesində təxəyyül surətlərinin yaradılmasında istifadə edən tərkib üsullarından biri də *nəzərə çarpdırmaq*, yaxud aksentləşdirmədir. Aksentləşdirmə zamanı xarakterik olan cəhət odur ki, surətlərin yaradılması prosesində birləşdirilən, tərkib edilən elementlərdən biri qabarıq, daha nəzərə çarpacaq şəkildə olur. Yoldaşlıq şarjlarının, karikaturaların yaradılmasında rəssam həmin tərzdən istifadə edir.

Təxəyyül sutlərinin yaradılması prosesində sxematikləşdirmə, tipikləşdirmə deyilən tərzlərdən də istifadə edilir.

Təxəyyül və oyun bir-biri ilə sıx əlaqəyə malikdir. Məktəbəqədər yaş dövründə istər evdə ailə tərbiyəsi, istərsə də bağçada aparılan tərbiyə nəticəsində uşaqların oyun prosesində onların təsəvvür ehtiyatı xeyli artır, yaddaş fəaliyyəti, təfəkkürləri inkişaf edir, uşaqlarda yeni tələbatlar əmələ gəlir. Bütün bunlar isə onların təxəyyüllərinin geniş və məzmunlu xarakter alması ilə nəticələnir.

İstər əvvəlki dövr, istərsə də məktəbəqədər yaş dövrü olsun, ümumiyyətlə, uşaqlarda təxəyyül oyun prosesində inkişaf edir.

3-4 yaşlı uşaqlarda da belə bir tələbat əmələ gəlir. Uşaq edə bilməyəcəyi bir iş görmək istəyir, özünü kiməsə oxşatmaq, bənzətmək istəyir. Oyun prosesində uşaq özünü atın üstündə oturan, at çapan atlıya, təyyarəçiyə, sürücüyə, müəllimə, həkimə bənzədir. Uşaq öz oyununda təqlid yolu ilə bu peşə sahiblərinin zahirdə olan hərəkətlərini yamsılayır. Təbiidir ki, bütün bunlar uşağın idrakına, psixikasının inkişafına güclü təsir edir. Uşaq oyun prosesində cisimlərin əlamətlərini, insanların funksiyalarını, insanlar arasındakı münasibətləri dərk etməyə başlayır. Oyun prosesində uşaq ancaq gördüklərini mütləq mənada təkrar etmir. O, öz oyununda əks etdirdiyi, təqlid etdiyi işə, hərəkətə yeni, nəyi isə əlavə edir. Uşağın oyun fəaliyyətində yaradıcılıq ünsürləri nəzərə çarpır.

Uşağın təxəyyülünün yaradıcı funksiyası özünü bürüzə verir. Uşaq şəraiti dəyişdirir, predmetləri yeni qaydada yerləşdirməyə can atır, əşyalara özü bildiyi funksiyaları həvalə edir. Uzun ağac parçası-ata, stul- avtomobilə, gəlinciklər- müəllimə, anaya, uşağa çevrilir.

Oyun prosesində uşağın təxəyyülü ixtiyari xarakter daşımağa başlayır. Belə ki, təxəyyül obrazları əvvəlcədən müəyyən olunmuş məqsədlə bağlı olaraq yaradılır. Lakin, məktəbəqədər yaş dövrünün əvvəllərində bu məqsəd uşağın özü tərəfindən deyil, böyüklər tərəfindən uşağın qarşısında qoyulur. Məsələn, kubikləri uşağın qabağına tökür və deyirik: «Bu kubiklərdən evcik qur». Karandaş və ağ kağız verir və

deyirik: «Pişik çək». Uşaq da öz bacarığı dairəsində bu işi görür və bu prosesdə onda istər-istəməz təxəyyül fəaliyyəti canlanır.

Məktəbəqədər yaşın sonrakı dövrlərində uşaq özü fəaliyyətə başlamamışdan qabaq qarşısına müəyyən məqsədlər qoyur. Beləliklə də, nəticə etibarını ilə uşağın təxəyyül fəaliyyəti ümumən onun fəaliyyətinə bir ixtiyarilik gətirir. Təxəyyülün uşaqlarda inkişafı onların oyunlarını daha mürəkkəb və davamlı edir. Psixoloqlardan V.S.Muxinanın tədqiqatlarına əsasən oyun 3-4 yaşlı uşaqlarda 10-15 dəqiqə, 5 yaşlı uşaqlarda 40-50 dəqiqə, 6-7 yaşlı uşaqlarda bir neçə saat davam edə bilir.

Uşaqlarda oyun fəaliyyətinin bu şəkildə olan inkişafı onların təxəyyülünü də zahiri köməyə ehtiyacı olan bir fəaliyyətdən elementar şəkildə olsa da söz yaradıcılığını və bədii yaradıcılığı həyata keçirməyə imkan verən daxili bir fəaliyyətə çevirir.

Bəzən yanlış olaraq uşağın oyun prosesində özünü göstərən fantaziyanın, necə deyirlər, «çox yüksəkdən uçuşunu» uşaqlarda təxəyyülün böyüklərə nisbətən daha çox inkişaf etməsi kimi qiymətləndirirlər. Əslində isə uşaqlarda təxəyyülün inkişafı böyüklərə nisbətə aşağı səviyyədə olur.

Uşağın həyat təcrübəsi çox az, bilikləri məhdud olduğundan o, bu və ya digər təxəyyül obrazını yaradarkən obyektiv varlığa xas olan qanunauyğunluqları nəzərə almır, həyatı reallığı pozur.

Oyun prosesində uşağın duyğuları, qavrayışı, hafizəsi və təfəkkürü inkişaf edir və bütün bunlar onun təxəyyül fəaliyyətinin də inkişafına səbəb olur. Getdikcə uşağın təxəyyül fəaliyyəti keyfiyyət dəyişmələrinə uğrayır. Məsələn, 3-4 yaşlı uşağın oyununda müəyyən bir predmet başqa bir predmetin əvəzləyicisi kimi istifadə edilir. Uşaq kibrit qutusunu beşik, kibritin dənələrini isə uşaq, çağa kimi hesab edir və öz oyununu qurur. Göründüyü kimi burada əvəz edənin əvəz edilənə oxşaması o qədər də vacib deyil. Lakin 5-6 yaşlı uşaq heç zaman oxşarlıq baxımından bu qədər birbirindən uzaq olan /kibrit qutusu-beşik/ predmetləri öz oyununda biri digərinin əvəzləyicisi /bədəli/ kimi götürməz. Bu yaşda təxəyyüldə yaradılan obrazların əvəzləyiciləri, real olanın özünə müəyyən dərəcədə oxşaması uşaq tərəfindən zəruri sayılır. O, oyuncaq gəlinciklərdən, maşınlardan, kürək və dırmıxdan, su qablarından və s. istifadə edərək oyununu qurur.

Beləliklə də təxəyyül xüsusi bir psixi proses olmaq etibarilə uşağın oyun prosesində inkişaf edən qavrayış, hafizə və təfəkkür kimi psixi proseslərin arasında aralıq bir mövqe tutur. Bu psixi proseslərin inkişafı ilə təxəyyülün inkişafı arasında qarşılıqlı təsir mövcud olur.

Təxəyyül və yaradıcılıq

Yaradıcılıq insanın elə bir mürəkkəb fəaliyyətinə deyilir ki, bu fəaliyyətin nəticəsində elm, incəsənət, texnika sahəsində yeni əsərlər meydana gəlir. Yaradıcılıq sözün hərfi mənasında nə isə yeninin yaradılmasıdır.

Adətən yaradıcılıq dedikdə insan fəaliyyətinin o sahəsi nəzərdə tutulur ki, bu

fəaliyyətin sahəsində nə isə yeni bir ideya, nəzəriyyə, qanun (elmi yaradıcılıq), yeni maşın, mexanizm (texniki yaradıcılıq), yeni bir bədii əsər (bədii yaradıcılıq) yaranır. Rus psixoloqu S.L.Rubinşteyn yaradıcılığa belə bir tərif vermişdir: «Yaradıcılıq insanın xüsusi növ fəaliyyəti olub ictimai əhəmiyyəti olan maddi və mənəvi dəyərlərin yaradılması prosesidir. Yaradıcılıq da mahiyyət etibarı ilə idraktır. Yaradıcılığa sadəcə olaraq idraktır demək də azdır. Ona görə ki, hər cür idrak fəaliyyəti elə insanın fəallığıdır. Yaradıcılıq insanın fəallığının xüsusi formasıdır».

Yaradıcılıq prosesində insanın bütün psixi prosesləri, onun duyğu, qavrayış, hafizə, təfəkkür və təxəyyülü iştirak edir. Bu da bir həqiqətdir ki, yaradıcılıq prosesində təxəyyülün rolu daha qabarıq şəkildə özünü göstərir. Xüsusilə bədii yaradıcılıqda təxəyyül müstəsna dərəcədə əhəmiyyətə malikdir. Hər bir ədəbi-bədii əsər ideya məzmununa malik olur. Sənətkar yazıçı bu ideyanı elmi əsərlərdəkindən fərqli olaraq konkret obrazların vasitəsilə əks etdirir.

Obrazları yaradan isə yazıçının bədii təxəyyülüdür. Bədii təxəyyülün mahiyyəti yeni obrazlar yaratmaqdan ibarətdir. Məhz bu obrazlar yazıçının ideyalarının, fikirlərinin, düşüncələrinin daşıyıcısı funksiyasını yerinə yetirir.

Ədəbi-bədii yaradıcılıqda mühüm rol oynayan təxəyyülün gücü onda ifadə edilmir ki, sənətkar həyatı reallıqdan daha çox uzaq olan obrazlar yarada bilsin, əksinə yazıçının, rəssamın təxəyyülünün gücü onda ifadə edilir ki, onlar özlərinin həyatı qavrayışlarını həyatın tələblərinə, özünün ideyasına uyğun bir şəkildə elə dəyişdirir, birləşdirir, yenidən işləyir ki, tamamilə yeni, əyani obrazlar yarada bilirlər. S.Rəhimov «Saçlı» romanındakı Kosa surətinin yaradılması haqqında yazır ki, «bir kosa kənddə uşaqlıq yaşlarından ona tanış idi, sonra bu kosanın birini də mən Laçında gördüm, daha sonra bir kosaya da Noraşen rayonun Qıvraq kəndində rast gəldim. Lakin bu üç kosanın heç biri hələ də «Saçlı»dakı Kosa deyildir, üç kosa mənə ancaq zahirən material vermişdir.

Bəs, «Saçlı»dakı kosanın daxili aləmi? Qulluq mərzəsi, dolaşmaq imza yaratmaq həvəsi haradan gəlmişdir? Deməliyəm ki, bu bir lopabuğ kişidən, bizim raykomda xidmət edən, bir çox adamın başına ağıl qoymaq istəyən bir adamdan gəlmişdir».

Yəni, üç kosadan, bir lopabuğdan «Saçlı»dakı Kosa düzəlmişdir. Bütün bu dediklərimiz belə düşünməyə əsas vermir ki, bədii yaradıcılıqda yaradıcının təxəyyül fəaliyyəti heç zaman obyektiv reallıqdan uzaqlaşma bilməz. Əgər belə olsaydı, onda bizim nağıllarımız, əfsanələrimiz yarana bilməzdi. Lakin insanın təxəyyülü nə qədər əcaib, qərayib, fantastik obraz yaradırsa yaratsın, onun ayrı-ayrı bütün elementləri real həyatdan götürülür. Bu cür təxəyyül obrazları həyatın müəyyən tərəfini vasitəli şəkildə əks etdirir. Yazıçının təxəyyül fəaliyyəti yazıçıya gələcəyə baxmaq, gələcəyi qabaqcadan xəbər vermək imkanı verir. Böyük S.Vurğun «Bakının dastanı» poemasında təxəyyülünün yaratdığı obrazlarla gələcəyə belə baxır:

Bakı! Gecə! Yadımdadır üç il qabaq
Sahil boyu şölə saçan çırağbanlar!

Yanacaqdır! Yanacaqdır yenə onlar.
Ulduz kimi qatar-qatar alışıraq,
Yenə hilal şəklindəki qızıl kəmər
Dolanacaq kərdəninə bu dənizin.
O vaxt bu sahilin ağ şamları
Min toy qurub neçə gəlin köçürəcək.
Ah, o zaman bizim Bakı axşamları
Bir ilahi əfsanə tək görünəcək!

Təxəyyül tək cə ədəbi-bədii yaradıcılıqda deyil, elmi yaradıcılıqda da zəruri olan bir prosesdir. Fransız psixoloqu Ribonun fikrinə görə, hətta təxəyyül fəaliyyətinin yeri elmi, texniki yaradıcılıqda bədii yaradıcılıqda olduğundan da artıqdır.

Təbiidir ki, alimin, ixtiraçının fikri prosesində anlayışlarla yanaşı əyani obrazlar da bu və ya başqa şəkildə iştirak edir. Lakin qavrayış, eləcə də hafizə obrazlarının mövcudluğu təfəkkürün qarşısında duran məsələni həll etməyə imkan vermir. Belə olduqda qavrayış, hafizə obrazları dəyişdirilir ki, bu da yeni bir nəzəriyyənin, kəşfin meydana çıxması ilə nəticələnir. Bu prosesdə hakim rol təxəyyülün üzərinə düşür.

Mövzu 3

"Şəxsiyyətin fərdi-psixoloji xüsusiyyətləri. Hüquqşünasın təcrübi fəaliyyətində onun rolu və yeri "

Mühazirənin planı:

1. Psixologiyada şəxsiyyət problemi. Fərd, fərdiyyət və şəxsiyyət anlayışları.
2. Şəxsiyyətin təşəkkülünün ilkin təbii şərtləri və sosial şərait. Şəxsiyyət psixologiyasında irəli sürülən nəzəriyyələr.
3. Şəxsiyyətin istiqaməti, "mənlik" şüuru və onun psixoloji xüsusiyyətləri.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Bayramov.Ə.S., Əlizadə.Ə.Ə. Psixologiya. Bakı, 2003.
2. Bayramov.Ə.S., Əlizadə.Ə.Ə. Sosial psixologiya. Bakı, 2006.
3. Rita L.Atkinson., Richard C.Atkinson. Psikolojiyə giriş (tərcümə: Yavuz Alogan) 6-cı nəşr. Ankara, 2010.
4. Jerry M. Burger. Kişilik (şəxsiyyət kuramları). Tərcüməçi: Deniz Ergüvan. İstanbul, 2006.
5. Petrovski.A.B. Ümumi psixologiya. Bakı, 1982.
6. Асмолов А.Г. Психология личности. Принципы общепсихол. Анализ: - М.: Изд-во МГУ, 1990
7. Петровский А.В. Психология. Москва, 2002
8. Маклаков А.Г. Общая психология. Спб.: Питер, 2007.
9. Хьелл Л., Зиглер Д. Теории личности. Спб.: Питер, 2006.
10. "DİO-nun əməkdaşlarının fəaliyyətində psixologiya və pedaqogika" fənni üzrə 3 nömrəli mühazirə (*DİN-in Polis Akademiyasının Ümumi kitabxanası*).

Sual 1

Psixologiyada şəxsiyyət problemi. Fərd, fərdiyyət və şəxsiyyət anlayışları

Müasir psixologiyada şəxsiyyət problemi. Şəxsiyyət problemi elmin müxtəlif sahələrində çalışan alim və mütəffəklərin illərlə diqqət mərkəzində dayanan mühüm problemlərdən biri olmuş və müasir dövrdə də öz aktuallığını saxlamaqdadır. Müasir psixologiyada şəxsiyyət, onun fəallığı, formalaşması, strukturu kimi məsələlər, ümumiyyətlə şəxsiyyət anlayışının mahiyyəti barədə müxtəlif fikirlər irəli sürülmüşdür. Bu bir daha həmin problemin mürəkkəb və çətin olduğundan xəbər verir.

İnsanlar təkcə gözlərinin rənginə, səslərinin tembrinə, barmaq izlərinə və s. görə deyil, şəxsiyyətlərinin xarakteristikalarına (temperamentlərinə, qabiliyyətlərinə və xarakterlərinə və s.) görə də bir-birlərindən fərqlənirlər. İnsanları gözlərinin rənginə, səslərinin tembrinə və ya digər biofiziki xüsusiyyətlərinə görə xarakterizə etməyə nisbətən onları bir şəxsiyyət kimi xarakterizə etmək çox çətinidir. Şəxsiyyət anlayışı mürəkkəb anlayışdır. Onun adekvat şəkildə anlaşılmasının çətinliyi bir sıra amillərlə bağlıdır. Həmin mühüm amillərdən bir neçəsini nəzərdən keçirək.

1. İnsan şəxsiyyəti maddi və toxunula bilən, hiss edilən deyildir. O, bir sıra amillərin, şəraitin, imkanların və determinantların təsiri altında formalaşan psixoloji törəmədir. İnsan şəxsiyyəti maddi və toxunula bilən, hiss edilən deyildir.

2. İnsan davranışının determinasiyasında şəxsiyyətin mühüm əhəmiyyət kəsb etməsi barədə çoxlu nəzəriyyə və konsepsiya mövcuddur ki, bunların bir çoxunun «şəxsiyyət» anlayışını şərh etməsi ziddiyyətlidir.

3. Nəhayət, şəxsiyyəti anlamaq insan fenomenini anlamaqla birbaşa əlaqədardır. Şəxsiyyət yalnız o zaman insanın əsası, özəyi kimi, onun başlıca predmeti kimi şərh oluna bilər ki, antropologiya və insan haqqında biliklər insanın öz təbiətini anlamaq səviyyəsinə yüksəlmiş olsun.

Lakin bütün bu qeyd olunanlar heç də şəxsiyyətin tədqiqi imkanlarının mümkün olduğunu rədd etməyə imkan vermir. Əksinə, şəxsiyyət problemi barədə son nəzəri və eksperimental tədqiqatlar onun öyrənilməsi imkanlarını artırır.

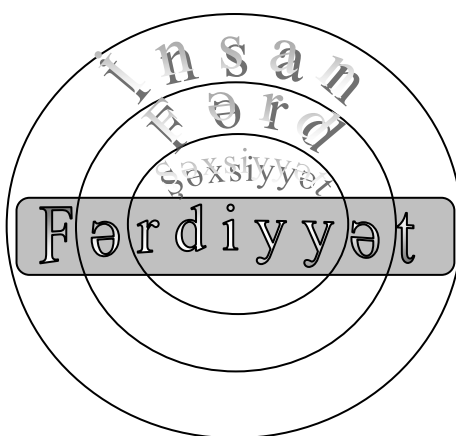
«**Şəxsiyyət**» sözü Azərbaycan, rus və ingilis dillərində maraqlı və faktiki olaraq eyni etimologiyaya malikdir. Azərbaycan dilində «şəxsiyyət» sözü öz əsasını ərəb sözü olan «şəxs» sözündən götürmüş və hər hansı bir konkret şəxsi, simanı bildirir. Rus dilində «şəxsiyyət» (*ličnosti*) sözü də «*ličo*», «*ličina*» (üz, sifət) sözləri ilə bağlıdır. İngilis dilində «şəxsiyyət» mənasını ifadə edən «*personality*» sözü öz əsasını iki latın sözündən – «*per*» və «*sona*» sözlərindən

götürmüşdür ki, bu da bir növ «*vasitəsilə danışır*» mənasını ifadə edir. Sonralar bu ifadə qədim Yunanıstan və Roma imperiyasında teatr tamaşalarında aktyorların «*masqası*» şəklində özünü biruzə vermişdir. Adətən səhnə hərəkətindən asılı olaraq «*masqa*» dəyişilir, aktyor rola daxil olur. Lakin xeyli vaxt keçdikdən sonra «*persona*» sözü hazırkı dövrdə daşdığı mənə yükünü daşımağa başlamış, «*personality*» - «*şəxsiyyət*» mənasında işlənməyə başlanmışdır.

Qeyd edilənlərdən görüldüyü kimi, insanın şəxsiyyəti birbaşa və dolaylı mənada onun siması, sifətidir. Birbaşa mənada insanın siması, sifəti onun başlıca fərdiliyinin bariz nümunəsidir. Məhz onun xətləri, formaları, çevrəsi və digər xüsusiyyətləri əsasında bir adamı başqasından fərqləndirir, onun hansı yaş kateqoriyasına mənsub olduğunu müəyyənləşdirə bilirik. Təsadüf deyildir ki, şəxsiyyəti eyniləşdirməklə bağlı bütün sənədlərdə onun sifətinin (üzünün) şəkli olması tələb edilir. Bununla yanaşı olaraq bizim sifətimiz emosiyalarımızın, hisslərimizin, əhvalımızın, vəziyyətimizin, istəklərimizin ifadəçisinə çevrilir, o bizə təkcə verbal yolla deyil, qeyri-verbal yolla da, zəngin mimiki imkanlarımızın köməyi ilə də ünsiyyətə girmək imkanı verir. Dolaylı mənada, insan şəxsiyyəti onun «*ruhunun*», başqa sözlə, onun bütün psixi təzahürünün «*sifətidir*». İnsana məxsus olan fərdi-psixoloji xassələrin təzahür xüsusiyyətlərinə, onun ünsiyyət üslubuna, davranışına, fikir və ideyalarına görə onu aydın eyniləşdirməyimiz və onun gələcək davranışının istiqamətini praqnozlaşdırmağımız heç kimdə şübhə doğura bilməz.

Psixologiya insanı orqanizm kimi deyil, fərd, fərdiyyət və şəxsiyyət kimi öyrənir. Bu anlayışlar bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədədir, lakin onlardan hər birinin özünüməxsus mənası vardır.

Həm fərd, həm şəxsiyyət, həm də fərdiyyət eyni zamanda insandır (*bax şəkil 1*).

Şəkil.1. «İnsan», «şəxsiyyət», «fərd» və «fərdiyyət» anlayışlarının həcmələrinə görə qarşılıqlı əlaqəsi.

(R.S. Nemova görə).

Orqanizm anlayışı bioloji elmlər, şəxsiyyət anlayışı isə sosial elmlər kontekstində formalaşmışdır.

Orqanizm geniş anlayışdır. Hər bir canlı varlıq – bitki də, heyvan da, insan da orqanizmdir. Hər bir insan bir tərəfdən bioloji varlıqdır, digər tərəfdən, sosial varlıqdır. Onun bioloji varlıq kimi psixoloji xüsusiyyətlərini "*fərd*" termini, sosial varlıq kimi psixoloji xüsusiyyətlərini "*şəxsiyyət*" termini ilə ifadə edirlər. İnsanın həyat fəaliyyətində bu iki cəhət bir-biri ilə elə uzlaşır ki, biz çox vaxt nəinki onları aydın şəkildə fərqləndirmir, hətta bu haqda fikirləşmirik, halbuki insanın fərd və şəxsiyyət kimi xarakteristikaları vəhdət təşkil etsə də, onları eyniləşdirmək olmaz.

Təsadüf nəticəsində heyvanlar arasına düşmüş və onların içərisində böyümüş uşaqlara aid faktlarla bu baxımdan tanış olaq.

Elmə təxminən 50-yə qədər belə hadisə məlumdur.

Müxtəlif heyvanlar – meymun, canavar, ceyran, ayı və s. içərisində böyümüş belə uşaqların ancaq bir neçəsi, xüsusilə 1920-ci ildə Hindistanda canavar yuvasından tapılmış Kəmalə və Amalə adlandırılmış qızlar psixoloqlar tərəfindən nisbətən ətraflı öyrənilmişdir.

Kəmalənin çox uzun və qabarlı əlləri var idi, ovurdları batmışdı, qulaqları iri və yastı idi. O, demək olar ki, soyuğu və istini hiss etmirdi. Yalnız çiyət yeyir, süd içirdi, çox güclü alt çənəsi və iti dişləri var idi. Gündüzlər demək olar ki, hərəkət etmir, gecələr isə gəzişir və canavar kimi ulayırdı. 1 il keçəndən sonra o, ətrafdakı adamlarla maraqlanmağa başlayır, ikinci ildə qız artıq stəkandan istifadə edir və 30 söz bilirdi. O, çılpaq küçəyə çıxmağa daha razı olmurdu.

Qarşıya belə bir sual çıxır ki, bu uşaqları şəxsiyyət adlandırmaq olarmı? Əgər olmazsa, bunu nə ilə əsaslandırmaq mümkündür?

Gəlin bu suallara cavab vermək üçün fərd və şəxsiyyət anlayışları ilə tanış olaq.

Biz uşağı fərd kimi səciyyələndirərkən, birinci növbədə, onun insan növünə mənsub olduğunu qeyd edirik. Bunu başa düşmək üçün təkcə onu göstərmək kifayətdir ki, insan balası heyvanlar içərisinə düşdükdə, belə heyvan balasına çevrilmir, insan olaraq qalır.

Amalə və Kəmaləni canavar balaları ilə müqayisə etsəniz, bu cəhəti aydın görə bilərsiniz: onların bədənləri, beyinləri, əlləri və sairənin quruluşu nəinki canavarın, hətta meymunun bədəni, beyni və ya əllərinin quruluşundan kəskin surətdə fərqlənir.

Bədənin konfigurasiyası dik yerimək, beynin quruluşu, intellektin inkişafı, əllərin quruluşu alətlərdən istifadə etmək üçün imkan yaradır. Aydın məsələdir ki, heyvanlar mühitində insan övladının bu imkanları tam həyata keçmir. Lakin, bununla belə o, məhz özünün bu xüsusiyyətləri ilə heyvanın balasından kəskin surətdə fərqlənir.

Fərd anlayışı bir cəhətdən də maraqlıdır: eyni növlü bitki və heyvanlar bir-birindən müəyyən xüsusiyyətlərə görə fərqlənsələr də, onların arasında oxşarlıq daha çoxdur. İnsanlar isə belə deyildir: psixoloji baxımdan onlar bir-birlərinə oxşamırlar. Biz insanı fərd kimi xarakterizə edərkən, məhz bu cəhətləri nəzərə çatdırırıq.

Fərd özünəməxsus psixoloji xüsusiyyətləri olan heç kəsə oxşamayan təbii varlıq deməkdir. Fərd anlayışının evristik mənası da elə bundan ibarətdir.

Bu baxımdan hər bir adam – həm təzə doğulmuş, həm də hər hansı bir yaşlı adam fərddir. Eyni sözləri biz Amalə və Kəmalə haqqında da deyə bilərik: onlar da fərddirlər.

Fərdilik dedikdə, hər bir insanın təkrarolunmazlığı nəzərdə tutulur. Biz insanı nəzərdən keçirərkən onu başqa adamlardan fərqləndirən cəhətləri, onun psixikasının və şəxsiyyətinin özünəməxsus xüsusiyyətlərini xarakterizə edirik. *Fərdiyyət* temperament və xarakter əlamətlərində, tələbatların, maraqların, intellektin, qabiliyyətlərin və s. özünəməxsus xüsusiyyətlərində təzahür edir.

A.N.Leontyev yazırdı: «Şəxsiyyət – insana aid olur, onu ancaq müəyyən inkişaf dövründən sonra belə adlandırırlar. Biz «heyvan şəxsiyyəti» və ya «yeni doğulmuş uşağın şəxsiyyəti» məfhumlarını işlətmirik. Çünki onlar haqda fərd məfhumunu işlədirik və onların fərdliklərindən (yəni sakitliyindən, həssaslığından, aqressivliyində və s.) danışırıq».

Biz hətta iki yaşında uşağın şəxsiyyətindən danışmırıq. Baxmayaraq ki, artıq bu dövrdə onların yalnız genotipik xüsusiyyətləri deyil, həm də çox miqdarda sosial mühitin təsiri altında qazandıqları xüsusiyyətləri diqqəti cəlb edir.

Şəxsiyyət nədir? Psixologiyada şəxsiyyətin 50-dən çox tərifli məlumdur. Bu gün şəxsiyyət haqqında hamı tərəfindən eyni dərəcədə qəbul edilən tərif olmasa da, müəlliflərin demək olar ki, hamısı şəxsiyyəti xarakterizə edərkən, iki cəhətə xüsusi diqqət yetirirlər. Həmin cəhətlər aşağıdakılardan ibarətdir:

1) *məlumdur ki, insanın mahiyyəti öz gerçəkliyində ictimai münasibətlərin məcmusundan ibarətdir.* Bütün ictimai münasibətlər sistemi qanunauyğun surətdə maddi nemətlər istehsalı üsulundan asılıdır. İstehsal prosesində insanlar maddi məhsullar, yaşayış vasitələri yaratmaqla kifayətlənmirlər. Onlar maddi nemətlər istehsal etməklə öz ictimai münasibətlərini də istehsal və təkrar istehsal edirlər.

Yəni cəmiyyət şəxsiyyət üçün sadəcə olaraq müəyyən bir xarici mühit deyildir. O, cəmiyyətin üzvü kimi ictimai münasibətlər sistemində obyektiv surətdə daxil olur.

Şəxsiyyətin motivləri, cəhdləri, yönəlişləri, adətləri, rəğbəti və nifrəti onun istehsala, mübadiləyə və istehlaka obyektiv münasibətlərinin necə olmasından, hansı vətəndaşlıq hüquqlarına malik olmasından, cəmiyyətin siyasi və ideoloji həyatına necə daxil olmasından və s. asılıdır. Bu prosesdə insanda müxtəlif sosial keyfiyyətlər formalaşır ki, onlar da sistemli xarakter daşıyır, insanın əməl və

hərəkətlərində intellektual, emosional, iradi və s. xassələrində ifadə olunur. Şəxsiyyət dedikdə, hər şeydən əvvəl, fərdi bu və ya digər cəmiyyətin üzvü kimi xarakterizə edən sosial keyfiyyətlərin sistemi nəzərdə tutulur. Şəxsiyyətin mahiyyətini nə onun saqqalı, nə qanı, nə abstrakt fiziki təbiəti deyil, sosial keyfiyyətləri təşkil edir. "Sosial" sözünə diqqət edin. *Bu keyfiyyətlər ictimai münasibətlərin mənimsənilməsi zəminində əmələ gəlmiş üçün onlara sosial keyfiyyətlər deyilir.*

2) *Şəxsiyyət ictimai proseslərə daxil olmaqla, öz həyat şəraitini fəal surətdə dəyişməyə başlayır.* O, münasibət subyektinə, şüurlu fəaliyyət subyektinə çevrilir. Bu o deməkdir ki, şəxsiyyət ancaq şüur və mənlilik şüurunun yaranması ilə birlikdə əmələ gəlir.

Şəxsiyyət – insanın ümumtarixi, ontogenetik inkişafının daha gec formalaşan məhsuludur. Şəxsiyyət dedikdə, hər şeydən əvvəl, fərdi bu və ya digər cəmiyyətin üzvi kimi xarakterizə edilən sosial keyfiyyətlərin sistemi nəzərdə tutulur. Bu keyfiyyətlər ictimai münasibətlərin mənimsənilməsi zamanı əmələ gəlmiş üçün onlara sosial keyfiyyətlər deyilir.

Şəxsiyyətə çevrilmək müəyyən həyat mövqeyi tutmaq, hər şeydən əvvəl, əxlaqi mövqe tutmaq, öz mövqeyini cəmiyyətin üzvi kimi dərk etmək və onun üçün məsuliyyət daşımaq, özünün əməlləri, işləri, bütün həyatı ilə onu təsdiq etmək deməkdir.

Şəxsiyyət fərd üçün subyektiv olaraq onun «mən»i – özü haqqında təsəvvürlər sistemi kimi meydana çıxır. Şəxsiyyətin özünə verdiyi qiymətlərdə, özünə hörmət hissində, iddia səviyyəsində və s. onun özü haqqında təsəvvürləri əks olunur. Şəxsiyyət mürəkkəb fenomendir. O, psixoloji baxımdan müəyyən xüsusiyyətlərlə xarakterizə olunur:

- ***motivlərin davamlı sistemi:*** *motivlərin – maraqlar, əqidə və s. üstünlük təşkil edən sistemi formalaşır və onlar şəxsiyyətin istiqamətini müəyyən edirlər.*

- ***ictimai fəallıq:*** *şəxsiyyət öz fəaliyyət dairəsini ardıcıl surətdə genişləndirir, nəinki öz həyat yolunu müəyyən edir, həm də həyat şəraitini dəyişdirir, ən mürəkkəb həyatı situasiyalarda öz daxili inamına və həyat mövqeyinə görə hərəkət edir.*

- ***şəxsi məna:*** *şəxsiyyətin tələbatına uyğun gələn obyektlər onun üçün şəxsi məna kəsb edir. Bu cəhət birinci növbədə şəxsiyyətin sosial yönəlişləri, həyat mövqeyində və hisslərində, maraq və meyllərində özünün aydın ifadəsini tapır.*

- ***münasibətlər*** *şəxsiyyətin nüvəsini təşkil edir, insanın başqa adamlara, əməyə, şeylərə, özünə münasibətləri onun şəxsiyyətini xarakterizə edir.*

Şəxsiyyət fərd üçün subyektiv olaraq onun məni – özü haqqında təsəvvürlər sistemi (mən obrazı, mən konsepsiyası) kimi meydana çıxır. Şəxsiyyətin özünə verdiyi qiymətlərdə, özünə hörmət hissində, iddia səviyyəsində və s. onun özü haqqında təsəvvürləri əks olunur.

Nəzərdən keçirdiyimiz xüsusiyyətlər heyvanlar arasında, böyümüş uşaqlarda müşahidə olunmur. Buna görə də onlar fərddirlər, lakin şəxsiyyət deyildirlər. Anadan təzəcə doğulmuş uşaq da hələ şəxsiyyət deyildir. O, ünsiyyət və fəaliyyət prosesində ictimai münasibətləri mənimsədikcə, şəxsiyyətə çevriləcəkdir.

Şəxsiyyətə çevrilmək müəyyən həyat mövqeyi, hər şeydən əvvəl, əxlaqi mövqe tutmaq, öz mənafeyini cəmiyyətin üzvü kimi aydın dərk etmək və onun üçün məsuliyyət daşımaq, özünün əməlləri, işləri, bütün həyatı ilə onu təsdiq (bərqərar) etmək deməkdir.

Fərdin cəmiyyətdə şəxsiyyət kimi inkişafı çoxcəhətlidir. Burada dialektik surətdə iki proses uzlaşır. Bir tərəfdən, şəxsiyyət ictimai münasibətlər sistemində daha geniş daxil olur, onun insanlarla və ictimai həyatın müxtəlif sahələri ilə əlaqələri genişlənir və dərinləşir, məhz bunun sayəsində o, ictimai təcrübəyə yiyələnir, onu mənimsəyir, onu öz sərvətinə çevirir. Şəxsiyyətin inkişafının bu cəhəti adətən, onun ictimailəşməsi (sosializasiyası) kimi xarakterizə olunur. Digər tərəfdən, şəxsiyyət ictimai həyatın müxtəlif sahələrinə qovuşduqca, yeni zamanda daha çox müstəqillik, nisbi avtonomluq kəsb edir, yəni onun cəmiyyətdə inkişafının mühüm cəhətini fərdiləşmə prosesi təşkil edir. Bu, o deməkdir ki, ictimai inkişaf prosesində insan şəxsiyyətə çevrildikcə onun özünəməxsus (təkrarolunmaz) həyat tərzini və öz daxili aləmi formalaşır.

Psixologiyada bu mühüm elmi faktı ifadə etmək üçün fərdiyyət anlayışından istifadə olunur. Biz insanı fərdiyyət kimi nəzərdən keçirərkən onu başqa adamlardan fərqləndirən cəhətləri onun psixikasının və şəxsiyyətinin özünəməxsus xüsusiyyətlərini xarakterizə edirik. Fərdiyyət temperament və xarakter əlamətlərində, tələbatların, maraqların, intellektin, qabiliyyətlərin və s. özünəməxsus xüsusiyyətlərində təzahür edir. Fərdiyyət insanın anatomik-fizioloji imkanları ilə bu və ya digər dərəcədə bağlı olsa da, onun təkrarolunmaz bioqrafiyasını, həyat tarixini əks etdirir. Tərbiyə prosesində onun nəzərə alınmasının böyük praktiki əhəmiyyəti vardır.

Sual 2

Şəxsiyyətin təşəkkülünün ilkin təbii şərtləri və sosial şərait. Şəxsiyyət psixologiyasında irəli sürülən nəzəriyyələr

Şəxsiyyətin inkişafının ilkin təbii şərtləri dedikdə, hər şeydən əvvəl, ətraf mühitin ümumi amillərini nəzərə almaq lazımdır. İnsanın hansı iqlim şəraitində, harada (dağlıq yerdə, aranda, dəniz sahilində və ya səhrada) yaşamasından asılı olaraq onun həyat tərzində, mənəvi aləmində özünəməxsus cəhətlər əmələ gəlir. Bu amillər şəxsiyyətin formalaşması üçün müəyyən edici əhəmiyyətə malik olmasada, onların nəzərə alınması şəxsiyyətin formalaşması prosesinin daha ətraflı nəzərə alınmasına köməklik edir.

Şəxsiyyətin inkişafının ilkin təbii şərtləri kimi onun orqanizminin xüsusiyyətləri, əsasən mərkəzi sinir sisteminin xüsusiyyətləri daha mühüm əhəmiyyətə malikdir. Diqqət edin: burada söhbət təkcə mərkəzi sinir sisteminin xüsusiyyətlərindən, onun strukturundan və fəaliyyət üsullarından gedir. Bəzən, tutaq ki, qıçın, qolun və ya əllərin şikəst olması insanda özü haqqında təsəvvürün formalaşmasına başqa bioloji amillərdən daha çox təsir göstərir.

Şəxsiyyətin inkişafında sosial amillər isə müəyyən edici rol oynayır. Sosial amillər müxtəlifdir və onlar şəxsiyyətin inkişafını qarşılıqlı əlaqədə şərtləndirir. Sosial amillər içərisində insanın yaşadığı və fəaliyyət göstərdiyi konkret tarixi şərait, yəni məhsuldar qüvvələrin və müvafiq istehsal münasibətlərinin inkişaf səviyyəsi birinci yerdə dayanır. Konkret tarixi şərait öz əksini şəxsiyyətin maddi, siyasi və sosial həyat şəraitində, o cümlədən əmək şəraitində tapır.

Uşaq doğulduğu gündən valideynlərin statusu və ya vəziyyətindən, iqtisadi, siyasi və hüquqi mövqeyindən, peşəsindən, təhsilindən və s.-dən asılı olaraq müəyyən ictimai mühitdə formalaşır. Ailənin maddi və mədəni həyat səviyyəsində əmələ gələn kəskin dəyişikliklər şəxsiyyətin ayrı – ayrı keyfiyyətlərinin söhkəmlənməsi üçün əlverişli şərait yaradır.

Şəxsiyyətin inkişafında ilkin təbii şərtlərin və sosial şəraitin rolu nədən ibarətdir? Bu sual ilk baxışdan bəlkədə sadə görünür, lakin onun həlli psixologiya elmi üçün nəzəri-metodoloji əhəmiyyətə malikdir. Təsədüf deyildir ki, həmin məsələ istər klassik, istərsədə müasir psixologiyanın aktual problemlərindən biri kimi müxtəlif istiqamətlərdə təhlil olunur. Psixologiya tarixinə nəzər salsaq bu sahədə bir-birinin əksini təşkil edən iki nəzəriyyənin – *inkişafın «endogen» və «ekzogen» nəzəriyyələrinin mövcudluğunu görürük.*

Endogen (yunanca «endo» – daxili, «genus» – mənşə deməkdir) nəzəriyyələr şəxsiyyətin inkişafını **bioloji amillərlə** əlaqələndirərək irsiyyətin roluna xüsusi əhəmiyyət verir. **Ekzogen** (yunanca «exo» - xarici deməkdir) nəzəriyyələrdə isə insan bir növ «*tabula rasa*»ya (Con Lokk bildirirdi ki, insan dünyaya hər hansı bir

ideyaya malik olmadan gəlir. *İnsanın ruhi aləmi təmiz «ağ lövhə»dir (tabula rasa)* bənzədilir. Şəxsiyyətin formalaşması ancaq sosial amillərin: *mühit və tərbiyənin* təsiri ilə izah olunur. Şəxsiyyətin ictimailəşməsi (sosializasiyası) haqqındakı bir sıra müasir nəzəriyyələri də mahiyyət etibarilə ekzogen nəzəriyyələr sırasına aid etmək lazımdır. Tanış olduğumuz nəzəriyyələrin hər ikisi birtərəflidir və yalnız metodoloji prinsiplərə əsaslanır. Endogen nəzəriyyələr şəxsiyyətin inkişafı prosesini biolojiləşdirir, sosial amillərin rolunu inkar edir, ekzogen nəzəriyyələr isə əksinə, bioloji amillərin rolunu bir növ inkar edir.

Xarici ölkələrin müasir psixologiyasında insan şəxsiyyətində iki amilin – *bioloji və sosial amillərin* təsiri ilə formalaşan iki başlıca yarımstrukturunu ayırd edən nəzəriyyələr əsas yer tutur. Onlar belə bir fikrə əsaslanırlar ki, insanın şəxsiyyəti «endopsixi» və «ekzopsixi» cəhətlərə bölünür. Qavrama qabiliyyəti, təfəkkür və təxəyyülün xüsusiyyətləri, iradi səy, impulsivlik və s. kimi əlamətlər «endopsixika»ya, şəxsiyyətin münasibətlər sistemi və təcrübəsi, yəni maraqları, meylləri, idealları, üstünlük təşkil edən hissləri, təşəkkül etmiş bilikləri və s. isə «ekzopsixika»ya daxildir. Sosial amillə müəyyən edilən «ekzopsixikanın» əksinə olaraq, təbii əsas malik olan «endopsixika» bioloji cəhətlə şərtlənir. Məsələnin belə qoyuluşu doğrudurmu? Başlıca cəhət şəxsiyyətin strukturunda bioloji və sosial amillərin nəzərə alınb-alınmamasında deyil, onların qarşılıqlı münasibətinin necə başa düşülməsindədir. İki amil nəzəriyyəsi hər şeydən əvvəl, ona görə səhvdir ki, o, sosial və bioloji olanı, mühiti və bioloji təşkili, «endopsixika»nı və «ekzopsixika»nı mexaniki surətdə bir-birinə qarşı qoyur. Əslində isə belə zahiri mexaniki qarşılaşdırma faydasızdır və şəxsiyyətin strukturunu başa düşmək üçün heç nə vermir. Lakin şəxsiyyətin formalaşmasında və quruluşunda təbii və sosial amillər probleminə başqa cür də yanaşmaq mümkündür.

Təbii (anatomik, fizioloji və digər keyfiyyətlər) və sosial cəhətlər şəxsiyyətin strukturunda vəhdət təşkil edir və mexaniki surətdə bir-birinə qarşı qoyula bilməz. Bir anlığa təsəvvür edək ki, cərrahiyyə yolu ilə cinsi dəyişdirilmiş (transseksual) xəstələrdən hər hansı biri lap kiçik yaşlarında heyvanlar içərisinə düşsəydi, oğlan və ya qıza oxşamadığını başa düşə bilərdimi? Qətiyyəən yox! Halbuki o, normal uşaqlar içərisində kişi və ya qadın etalonlarına yiyələndikcə, özünün «atipikliyi», mənsub olduğu cinsə oxşamadığını tədricən hiss edir. Burada həlledici cəhət isə ətrafdakı adamların ona münasibəti ilə bağlıdır: adamlar ondan kişi (və ya qadın) kimi hərəkət etməyi gözləyir, o isə belə hərəkət edə bilmir və müxtəlif yollarla öz qüsurlarını gizlətməyə çalışır. Başqa sözlə xəstə uşaqlar «xəstə» olduqlarını ancaq lazımi sosial şəraitdə onlarla həmyaşlıları arasında müəyyən fərqlərin meydana çıxdığı andan etibarən başa düşürlər. Bu şəraitdə ətrafdakı adamlar onlara oğlan və ya qız kimi deyil, qız (və ya oğlan) kimi yanaşırlar. Xəstə uşaqlarda bu şəraitdə elə özünəməxsus psixoloji xüsusiyyətlər əmələ gəlir ki, onları göstərilən səbəblərə görə nə «endopsixika», nə də «ekzopsixika» kateqoriyasına daxil etmək olmaz.

Şəxsiyyətin inkişafında sosial amillərin rolunu da bu baxımdan təhlil etmək lazımdır.

Şəxsiyyətin inkişafı prosesinin özünəməxsus daxili məntiqi vardır. Onu müəyyən etmədən ətraf mühitin təsirləri ilə şəxsiyyətin inkişafı prosesinin qarşılıqlı əlaqəsini aydınlaşdırmaq əslində mümkün deyildir.

Psixoloji baxımdan başlıca məsələ ondan ibarətdir ki, həyat şəraiti öz-özünə, yəni bilavasitə, birbaşa uşağın psixi inkişafını, o cümlədən onun bir şəxsiyyət kimi formalaşması prosesini müəyyən edə bilməz. Eyni bir şəraitdə uşaqlarda müxtəlif psixoloji xüsusiyyətlərin formalaşması da məhz bununla izah edilməlidir.

Beləliklə də, aydın olur ki, həyat şəraiti uşağa bilavasitə deyil, dolayısı yolla – uşağın həyat şəraitinə münasibətindən asılı olaraq təsir göstərir. Məşhur rus psixoloqu L.S.Vıqotski bu faktları təhlil etmək üçün elmə yeni anlayış - «sosial inkişaf şəraiti» anlayışını daxil etmişdir.

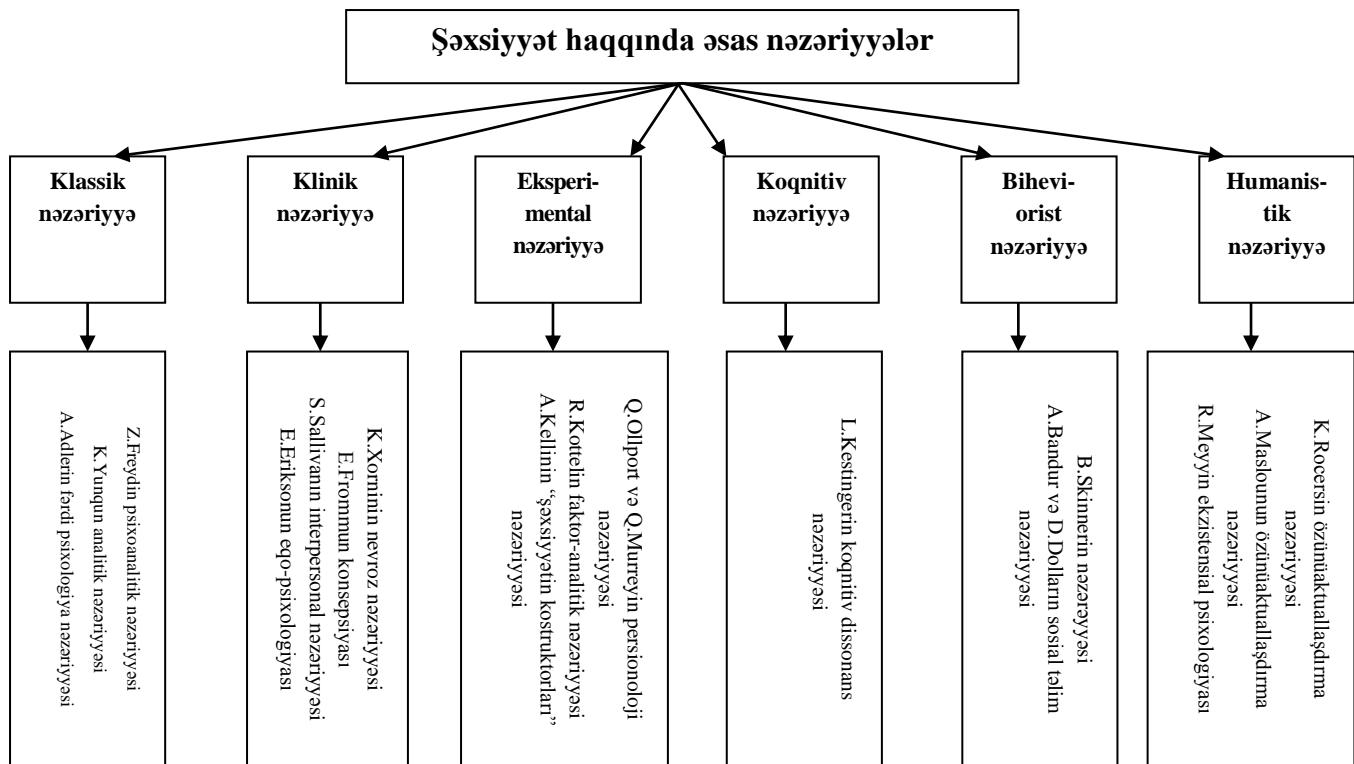
Sosial inkişaf şəraiti anlayışının evristik əhəmiyyəti böyükdür. Bu, hər şeydən əvvəl onunla bağlıdır ki, yeni anlayış inkişafın daxili və xarici şərtləri qarşılıqlı əlaqədə təhlil etmək, müvafiq yaş dövrünün tipik xüsusiyyətlərini aydınlaşdırmaq, keyfiyyətə yeni əmələ gələn xüsusiyyətləri müəyyən etmək imkanı verir.

Sosial inkişaf şəraitini təhlil etmək üçün uşağın ailədə və kollektivdə tutduğu faktiki yeri, onun öz mövqeyinə münasibətini, ətrafdakı adamlarla qarşılıqlı münasibətlərinin xüsusiyyətlərini və fəaliyyətinin xarakterini aydınlaşdırmaq lazımdır.

Məlum olduğu kimi, şəxsiyyət və onun psixologiyası dərin köklərə malikdir. Şəxsiyyət psixologiyası sahəsində nəzəri tədqiqatlar öz əsaslarını qədim dünyanın mütəfəkkirlərinin işlərindən almışdır. Lakin şəxsiyyət psixologiyası bir eksperimental elm kimi XX əsrin birinci onilliyindən meydana gəlmiş və bu sahədə geniş əhatəli tədqiqatlar aparılmışdır. Şəxsiyyətin eksperimental tədqiqinin əsası A.F.Lazurski, Q.Olport, R.Kettel tərəfindən qoyulmuşdur.

Şəxsiyyət haqqında aparılmış çoxsaylı tədqiqatlar bu sahədə müxtəlif baxış və nəzəriyyələrin meydana gəlməsinə səbəb olmuşdur. Həmin nəzəriyyələri qruplaşdırmış olsaq təxminən aşağıdakı əsas nəzəriyyələri qeyd edə bilərik: *klassik nəzəriyyə, klinik nəzəriyyə, eksperimental nəzəriyyə, koqnitiv nəzəriyyə, biheviyistik nəzəriyyə, humanistik nəzəriyyə*. Həmin nəzəriyyələrdən ən əsasları (*klassik, klinik, koqnitiv və humanistik nəzəriyyələr*) və onların qısa xarakteristikaları ilə tanış olaq (*Şəkil 2*).

Klassik nəzəriyyə. Şəxsiyyət haqqında klassik nəzəriyyə qrupuna Z.Freydin psixoanalitik nəzəriyyəsini, K.Yunqun analitik nəzəriyyəsini, A.Adlerin fərdi psixologiya nəzəriyyəsini aid etmək olar.

Şəkil 2. Şəxsiyyət haqqında əsas nəzəriyyələr.

Avstriya psixoloqu və psixiatri Ziqmund Freydin (1856-1939) yaratdığı psixoanalitik nəzəriyyə *frejdizm* adı ilə məşhurdur. Z.Freyd şəxsiyyətin fəallığının mənbəyini onda heyvan əcdadlarından irsən alınmış instinktiv təhriklərdə görürdü. Bununla da Freyd psixi hadisələrə yeni anlayış – *şüursuzluq* anlayışı gətirmişdir. Onun fikrincə şəxsiyyətin strukturunda üç komponent mövcuddur: *İd (O)*, *eqo (Mən)* və *Super-eqo (yüksək-Mən)*. Z.Freydin birinci komponenti (*id*) *şüursuzluq*, ikincisi (*eqo*) *şüur*, üçüncüsünü isə (*super-eqo*) *yüksək şüurluluq* kimi götürürdü.

Z.Freydə görə *id (o)* məhz elə sahədir ki, orada yalnız sıxışdırılmış şüursuz instinktlər hökmranlıq edir və onlar həzz prinsipinə tabe olurlar. Buna görə də prinsipcə onlar dərk edilə bilməzlər.

Mən (eqo) bir tərəfdən şüursuz instinktlərin ardınca gedir, digər tərəfdən gerçəkliyin norma və tələblərinə tabe olur.

Yüksək-mən (super-eqo) cəmiyyətin əxlaqi tələbatlarının bir növ məcmuudur. Başqa sözlə o, insanın hələ uşaqlıq dövründən mənimsədiyi, avtomatlaşmış sosial norma, inam, qaydalardan ibarətdir. O, bir növ nəzarətçi rolunu oynayır. Ona görə də «*eqo*» həmişə münafiqədə olur. «*İd*»in və «*yüksək-mən*»in tələbləri bir-birinə uyğun gəlmir. «*Eqo (mən)*» daima müdafiə mexanizminə qaçır (ona meyli olur).

Şəxsiyyətin *klassik nəzəriyyələri* qrupuna yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi İsveçrə psixoloqu Karl Yunqun (1875 – 1961) *analitik nəzəriyyəsi* də daxildir. K.Yunqa görə şəxsiyyət dörd əsas elementi özünə daxil edir: *şüur*, *şəxsi şüursuzluq*, *şüursuzluq* və *kollektiv şüursuzluq*. Bir şüurluluğa qarşı üç şüursuzluq dayandığı halda, K.Yunq

buna xüsusi əhəmiyyət verir. O belə hesab edir ki, insan təkcə özünün gizli tendensiyaları ilə deyil, eyni zamanda istəkləri, məqsədləri, arzuları və qiymətləri ilə də müəyyən edilir.

K.Yunqun fikrincə çox vaxt bu *masqa* əhval və istəyimizə uyğun gəlmir. Lakin biz mövcud sosial müşitdə qəbul olunmuş əxlaq və davranış normalarını əsas götürərək həmin masqanı geyirik.

K. Yunqa görə *şəxsi şüursuzluq* öz başlanğıcını uşağın anadan olduğu gündən əldə edir və bütün həyatı boyu formalaşır. Şəxsi şüursuzluq insanın artıq keçirmiş olduğu, lakin ya unuduğu, ya da sıxışdırılmış müxtəlif hissləri, duyğuları, xatirələri özünə daxil edir. Bununla belə şəxsi şüursuzluq zərurət olduqda dərk oluna bilər. Bu zaman o şüurda müəyyən tənzim funksiyasını yerinə yetirir və insanı öz gücünə və ya zəifliyinə inanmasına məcbur edir.

Şüursuzluğu K.Yunq *«kölgə»* adlandırır. Onun fikrincə *«kölgə»* insan şəxsiyyətinin ən primitiv və qaranlıq cəhətlərini özünə daxil edir və öz başlanğıcını heyvan əcdadlarımızın amoral həzzlərindən alır ki, bu da cəmiyyətin normal həyat və fəaliyyəti üçün tamamilə qəbuledilməzdir. Lakin özünün amorallığına baxmayaraq *«kölgə»* bizim bir çox yaradıcı ehtiraslarımızın və dərin emosional təəssüratlarımızın mənbəyini təşkil edir.

Kollektiv şüursuzluğu həqiqi mənada K.Yunqun ən böyük kəşfi hesab etmək olar. Bu kəşf onun adını ölməz etmişdir. Onun fikrincə yeni doğulmuş uşaq heç də *ağ lövhə* deyildir. Belə ki, yeni doğulmuş uşaqda yaşlılıq dövründə onun davranışını şərtləndirən anadangəlmə tendensiya öz əksini tapır. Bu tendensiyalar K.Yunq tərəfindən *arxetiplər* adlandırılmışdır. Arxetip nəsildən nəsilə keçirilən, insan şüurunda bilavasitə öz əksini tapan surətlərin, istək və davranış formalarının fəvqəladə mürəkkəb əlaqəsindən ibarətdir.

Yunq *ekstrovertiya və introvertiya* anlayışlarını şəxsiyyətin tipologiyasının əsası kimi psixologiyaya daxil etmiş, *ekstrovert və introvert* tipləri xarakterizə etmişdir. *Ekstrovertiv* şəxsiyyət özünün bütün maraqlarını xarici aləmə yönəltdiyi halda, *introvertiv* şəxsiyyətdə bu maraqlar, bütün həyat enerjisi özünə, özünün daxili aləminə yönəlmiş olur.

Nəhayət, şəxsiyyət haqında klassik nəzəriyyələrdən biri də, əvvəl qeyd etdiyimiz kimi, Avstriya psixoloqu *Alfred Adlerin* (1870- 1937) *fərdi psixologiya* nəzəriyyəsidir. Onun fikrincə insanda ən əsas onun təbii instinktləri deyil, «birlik hissidir». Bu hiss anadangəlmədir, lakin sosial cəhətdən inkişaf etdirilməlidir.

A.Adler şəxsiyyətin formalaşmasına təsir edən üç mühüm münasibəti qeyd edir: başqa adamlara münasibət, əməyə münasibət, başqa cinsə münasibət. Adlerə görə şəxsiyyətin strukturunu müəyyən edən əsas motiv və tendensiyalar aşağıdakılardır: 1) özünün gücsüzlüyünü hiss etmək; 2) təkmilləşməyə və üstünlük əldə etməyə cəhd; 3) birlik hissi və ya sosial hiss. Onun fikrincə bu tendensiyalar anadangəlmə deyildir. Daha doğrusu, uşaq doğularkən ona hazır şəkildə verilmir; o, dünyaya gələrkən insan

nitqinə qabillik onun anatomiyasında olduğu kimi, bu tendensiyalar üçün də potensial imkan olur.

Şəxsiyyət haqqında klinik nəzəriyyə. Şəxsiyyət haqqında psixoloji nəzəriyyələr içərisində klinik nəzəriyyə də özünəməxsus yer tutur. Bunlara K.Xorninin *nevroz nəzəriyyəsini*, Q.S.Sallivanın *interpersonal nəzəriyyəsini*, E.Eriksonun *eqo psixologiyasını* aid etmək olar.

Amerika psixoloqu **Karen Xorni** (1885-1952) insan şəxsiyyətinin əsasında anadangəlmə narahatlıq hissini qoymuşdur. Onun fikrincə uşaq həmin hisslə doğulur. Doğulduğu gündən uşaq üzvü səviyyədə narahatlıq hissi keçirməyə başlayır və həmin hisslər onun bütün sonrakı həyatına təsir edir, onu bəzəyir, psixi fəaliyyətin daxili xassəsi kimi özünü göstərməyə başlayır. Mövcud olduğu ilk saniyədən başlayaraq insan dünyaya qarşı düşmənçilik hissi keçirməyə başlayır. Məhz buna əsaslanaraq K.Xorni narahatlıq hissini insanın davranışının əsas motivasiyası hesab edir və onu «**köklü həyəcan**» adlandırır. Onun fikrincə «köklü həyəcan» insanı təhlükəsizliyə cəht göstərməyə məcbur edir.

Şəxsiyyətin klinik nəzəriyyəsi konsepsiyasında **Erik Frommun** (1900 – 1980) da xidmətləri az olmamışdır. O, Almaniyada anadan olmuş, elmi fəaliyyətə başlamış, sonra Amerikaya, oradan da Meksikaya getmişdir. Froma görə ictimai inkişaf şəxsiyyətin daha çox fərdiləşməsi ilə azadlığına gətirib çıxarır. Onun fikrincə yeni azadlıq inamsızlıq, öz gücünü duymamaq, şübhə, tənhalıq və həyəcanın meydana gəlməsi ilə bağlıdır. Buradan da şəxsiyyətin «**azadlıqdan qaçması**» meydana gəlir. O, özünün «Azadlıqdan qaçış» kitabında Amerikanı xəstə ölkə adlandırmışdır. Onun fikrincə kapitalizm cəmiyyətindəki rəqabət nevroitik şəxsiyyətlər, funksional nevroz yaradır. E.Fromm adamları bir şəxsiyyət kimi dörd yerə ayırır: *mazoxist, sadist, konformist və tənha (tərk dünya) tipləri*.

Mazoxist tip malik olan adam, Frommun fikrincə, cəmiyyətdə daim uğursuzluqlarla qarşılaşan adamdır. Bu uğursuzluqda o yalnız özünü günahkar sayır.

Sadist tip öz uğursuzluqlarının səbəbini özündə deyil, başqa adamlarda görür. O, adamları və dünyanı düşmən kimi qavrayır və onları məhv etməyə cəhd göstərir. Daima hakimiyyətə, hökmranlığa, əzməyə, dağıtmağa can atır.

Konformist tip ümumi kütləyə qarışır, başqaları necədirsə onlar kimi olmağa, onlardan fərqlənməməyə cəhd edir. O, həmişə mövcud şəraitə uyğunlaşır.

Tənha tip həmişə mübarizədən, cəmiyyətdən uzaqlaşır, situasiyadan kənar olmağa, ondan qaçmağa çalışır.

Nəhayət, şəxsiyyətin klinik nəzəriyyəsində özünəməxsus yer tutan psixoloqlardan biri də **Erik Erikson** (1902 – 1994) olmuşdur. O, *eqo-psixologiya* konsepsiyası yaradıcılarından biri olmuşdur. Onun nəzəriyyəsi **epigenetik nəzəriyyə** ilə də məşhurdur. Onun fikrincə şəxsiyyətin inkişafı sosial aləmlə müəyyən edilir. O, «şəxsiyyətin identikliki» anlayışını irəli sürmüş və həmin anlayış altında insanın əhatə olunduğu sosial aləmlə qırılmaz əlaqəsi barədə ona məlumat verən mərkəzi

keyfiyyəti nəzərdə tutmuşdur. Həmin keyfiyyətlər aşağıdakı parametrdə ifadə olunur: *insanın özünə doğru mərkəzləşməsində, sosial qrupla, onu əhatə edənlərlə eyniləşdirmədə, insanın öz qiymətini, sosial rolunu müəyyənləşdirməsində.*

Şəxsiyyətin biheviarist nəzəriyyəsi də psixologiya tarixində özünə müvafiq yer tutmuşdur. Bu sahədə **B.F.Skinnerin** (1904-1990) nəzəriyyəsi xüsusilə diqqəti cəlb edir. B.Skinner müasir Amerika biheviarist psixologiya məktəbinin nümayəndəsi olmuşdur. O, neobiheviarizmin əleyhinə çıxmış, psixologiya yalnız stimül, reaksiya və həmin reaksiyanın möhkəmləndirilməsinin zahiri müşahidə olunan qanunauyğunluqlarını qeyd etməklə kifayətlənmişdir. B.Skinner «**Operant**» (operasiya, əməliyyat sözündən) öyrənmə konsepsiyasını irəli sürmüşdür. Bu konsepsiyaya görə orqanizm məhz ona görə yeni reaksiya verir ki, özü onu möhkəmləndirir və yalnız bundan sonra xarici stimül reaksiya yaradır. İlk növbədə Skinner operant davranışı bir sıra orijinal metodika və gihazları tətbiq etməklə öyrənmişdir. O, proqramlaşdırılmış təlimin əsasını qoymuşdur.

Nəzayət, **humanist** nəzəriyyə də şəxsiyyət haqqında psixoloji nəzəriyyələr içərisində özünə sanballı yer tutmuşdur. Bunlardan K.Rocersin və A.Maslounun özünüaktualaşdırma nəzəriyyəsinə və R.Meyyin ekzistensial psixologiyasını göstərmək olar. Həmin nəzəriyyə tərəfdarları şəxsiyyətə cəmiyyətdəki həyat və fəaliyyət prosesində yaranan hər hansı bir psixoloji törəmə kimi, insan təcrübəsinin inkişafı, ictimai davranış formalarının mənimsənilməsi məhsulu kimi baxırlar.

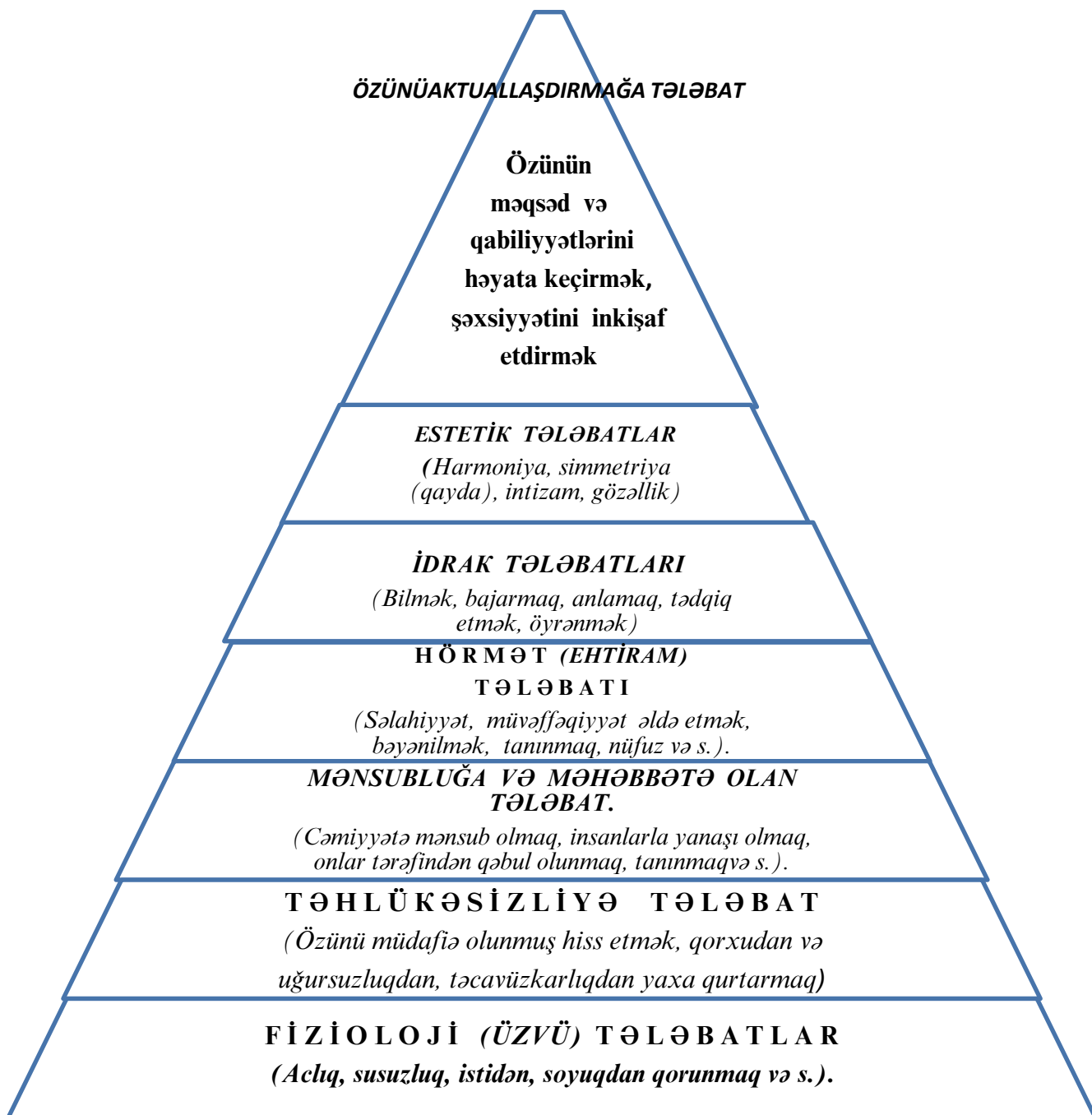
Həmin istiqamətin nümayəndələrinin əsərlərində tez-tez belə bir fikir irəli sürülür ki, insanda əvvəlcədən **humaniod, altruistik** tələbatlar mövcud olur və məhz həmin tələbatlar insan davranışının mənbəyini təşkil edir.

Humanist psixologiya məktəbinə mənsub olan amerika psixoloqu **Karl Rocers** (1902-1987) şəxsiyyətin strukturunun fundamental komponenti kimi **mən** konsepsiyasını qəbul etmişdir. Onun nəzəriyyəsi **özünüaktualaşdırma** adı ilə məşhurdur. Onun fikrincə mən konsepsiya subyektdə ətraf mühit (birinci növbədə sosial mühit) arasındakı qarşılıqlı təsir prosesində formalaşır və onun davranışının özünütənziminin inteqral mexanizmini təşkil edir. Mən konsepsiya və ideal mən haqqındakı təsəvvürləri arasındakı uyğunlaşma, eləcə də bilavasitə real təcrübə və «real mən» arasındakı uyğunluğun pozulması özünüaktualaşdırma cəhdi yaradır.

Karl Rocersə görə hətta ən ilkin tələbat və cəhd insana o şəraitdə təsir göstərə bilər ki, onlar müvafiq normalara uyğun olsun. Onun fikrincə tələbat müsbət qiymətləndirildikdə şəxsiyyətin inkişafı ilə yanaşı həmin tələbatlar daha da əsaslı olmağa başlayır və son nəticədə insan öz orqanizminin tələbatlarının ödənilməsində çox, başqa adamların onu bəyənməsinə və ona hörmət etməsinə ehtiyac duymağa başlayır. Hörmət əsasında özünəhörmət yaranır ki, bu da fərdin mühüm tələbatlarına çevrilir.

Humanist psixologiyanın ən ifrat nümayəndələrindən biri amerika psixoloqu **Abraam Maslou** (1908-1970) olmuşdur. O, şəxsiyyət tələbatlarının ierarxik

quruluşunu vermişdir. Bununla əlaqədar olaraq o, insan tələbatlarının yeddi səviyyəsini qeyd etmişdir (*Şəkil.3*). Bunu həmin tələbatların ierarxik piramidası kimi təsəvvür etmək olar.

Şəkil 3.

A.Maslouya görə insan tələbatlarının piramidası (ierarxiyası).

- Fizioloji (üzvü) tələbat;
- Təhlükəsizliyə tələbat;
- Mənsubiyyətə və məhəbbətə tələbat;
- Hörmətə olan tələbat;
- İdrak tələbatları;
- Estetik tələbatlar;
- Özünüaktuallaşdırmaya tələbat.

Nəhayət, şəxsiyyətin hümanistik nəzəriyyələrinə **R.Meyyin** (1909-1994) *ekzistensial psixologiya* nəzəriyyəsi də daxildir. Bu nəzəriyyə humanistik psixologiyanın istiqamətlərindən birini təşkil edir. Ekzistensial psixologiyanın öyrəndiyi sahələr aşağıdakılardan ibarətdir: 1) zaman, həyat və onun problemləri; 2) azadlıq, məsuliyyət və seçmə problemləri; 3) ünsiyyət, məhəbbət və tənhalıq problemləri; 4) yaşamağın, mövcud olmağın mənasını axtarmaq problemləri.

Ekzistensial psixologiya konkret insanın şəxsi təcrübəsinin ümumi sxemə uyğun gəlməməsinin unikallığını qeyd edir. Ekzistensial psixologiyanın əsas məqsədlərindən biri şəxsiyyətin autentiklik – onun həyatdakı varlığının, onun daxili təbiətinə uyğunluğu probleminin həllindən ibarət olmuşdur. Müasir ekzistensial psixologiyanın təcrübəsində psixoanalizin bir çox nailiyyətlərində istifadə olunmuşdur.

Sual 3

Şəxsiyyətin istiqaməti, “mənlik” şüuru və onun psixoloji xüsusiyyətləri

Psixologiya elmi ayrı-ayrı psixi prosesləri və insanın mürəkkəb fəaliyyətində onların müşahidə olunan xüsusi birləşmələrini tədqiq etməklə kifayətlənmir, hər bir insan şəxsiyyətini səciyyələndirən psixi xüsusiyyətləri, onun maraq və meyllərini, qabiliyyət və istedadını, temperament və xarakterini də tədqiq edir.

Öz psixoloji xüsusiyyətləri etibarlı ilə bir-birinə tamamilə bənzəyən iki adama rast gəlmək olmaz. Hər bir insan başqa adamlardan bir sıra xüsusiyyətləri ilə fərqlənir ki, bunların məcmusu da onun fərdiyyətini təşkil edir.

Şəxsiyyətin istiqamətinin xarakteristikası. Şəxsiyyətin strukturundan danışarkən onun ən mühüm bloklarından biri kimi istiqamətini qeyd etmək lazımdır ki, buraya onun *tələbatlarının, davranış motivlərinin, maraq və meyllərinin, dünyagörüşünün, əqidə və ideallarının və s.* daxildir.

Tələbat orqanizmin və ya şəxsiyyətin nəyə isə obyektiv ehtiyacını əks etdirən psixi hadisədir. Tələbatlar həm insan, həm də heyvana mənsub olmaqla bioloji, yalnız insana mənsub olmaqla sosial və ya mənəvi xarakter daşıya bilər. Bununla belə insanların və heyvanların bioloji tələbatlarını eyniləşdirmək mümkün deyildir. Dərk olunma və ödənmə xüsusiyyətlərinə görə insan tələbatları bir-birlərindən əsaslı şəkildə fərqlənir. İnsan tələbatları onun dərk olunmuş ehtiyacları ilə bağlı olur. Hər hansı bir dərk olunmuş ehtiyac adamı o ehtiyacın ödənilməsi ilə əlaqədar şəraitdən asılı edir. Bu asılılığın psixi təəssüratdan keçirilməsi nəticəsində adam fəallaşır.

Tələbatların ödənilməsi, görülən iş, istifadə edilən alətlər yeni tələbatlar doğurur. İnsanın tələbatları olduqca müxtəlifdir. Adətən mənşəyinə görə tələbatları iki yerə bölürlər: *təbii və mədəni* tələbatlar.

Təbii tələbatlar – fərdin yaşayışını və nəslini davam etdirmək üçün şərait və ehtiyacların inikası əsasında yaranır. Təbii tələbatlara qida, təmizlik, isti və soyuqdan mühafizə, istirahət, nəslin davam etdirmək və s. ehtiyaclar misal ola bilər.

Mədəni tələbatlar – fərdin daxil olduğu sosial qruplarda mövcud mədəniyyətin psixi inikası nəticəsində yaranır. Mədəniyyət, sosial qrupda, tarixi inkişaf prosesində insanların əli və dühası ilə yaradılmış cisim, hadisə və münasibətlər mövcuddur. Hər konkret tarixi cəmiyyətin özünəməxsus geyim, ünsiyyət, məişət və s. dəbləri və onların inikası əsasında yaranan tələbatlar sistemi vardır. Fərd cəmiyyət daxilində ən kiçik yaşlarından real gerçəkliyi dərk etmə prosesində adət və ənənələrə, yaşayış və davranış tərzinə yiyələnir, sosiallaşma prosesi keçirir. Sosiallaşma prosesində fərd sosial qrupun tələbatlar sistemini, onların ödənilməsi yol və vasitələrini də mənimsəyir. Mədəni tələbatlar öz məzmunu etibarlı ilə sosial tələbatlardır. Ona görə də şəxsiyyət ən təbii ehtiyaclarını belə daxil olduğu sosial qrupun mədəniyyəti

çərçivəsində ödəyir. Beləliklə, cəmiyyətin tarixi inkişaf səviyyəsindən asılı olaraq, orada yaşayan adamların tələbatlar sistemi istər məzmun, istərsə də forma nöqtəyindən bir-birindən fərqlənirlər.

Tələbatlar, onların məzmunlarının səciyyəsinə görə təsnif edilərkən **maddi və mənəvi** tələbatlara bölünür. Maddi tələbatlar - maddi ehtiyaclardan yaranır. Mənəvi tələbatlara insanların siyasətə, əxlaqi davranışa, dinə, elmə, incəsənətə və s. olan tələbatları daxildir.

Maddi və mənəvi tələbatlar bir-birilə ayrılmaz surətdə bağlıdır. Mənəvi tələbatların təmin olunması üçün daima maddi şeylərin olması tələb edilir ki, bunlar da öz növbəsində maddi tələbatların predmetini təşkil edir.

Buradan isə aydın olur ki, mənşəyinə görə təbii olan tələbat, eyni zamanda predmetinə görə maddi tələbat ola bilər. Mənşəyinə görə mədəni olan tələbat predmetinə görə ya maddi, ya da mənəvi ola bilər. Deməli, həmin təsnifat tələbatların olduqca müxtəlif növlərini əhatə edir və onların insan şüurunun inkişaf tarixinə və yöndəkləri obyektlərə münasibətini ifadə edir.

Şəxsiyyətin davranış motivləri. Qeyd etdiyimiz kimi, tələbatlar şəxsiyyətin davranışının, fəallığının mənbəyini təşkil edir. Məhz buna görə də onlar insanı fəaliyyətə təhrik edən səbəblər, başqa sözlə motivlər rolunu oynayır. **Motiv** (*latınca movere – hərəkətə gətirən*) insanı hər hansı bir məqsədəyönlənmiş işə, fəaliyyətə təhrik edən səbəbdir.

Təcrübə göstərir ki, motivlər bir-birindən onlardan təzahür edən tələbatların növünə, onların kəsb etdiyi formalara, genişliyinə və ya məhdudluğuna, onların reallaşdığı fəaliyyətin konkret məzmununa görə fərqlənir. Fəaliyyətin mürəkkəb növləri bir qayda olaraq motivə deyil, eyni vaxtda bir neçə təsir göstərən və qarşılıqlı təsirdə olan motivə cavab verir ki, bunlar da insanın hərəkət və əməllərinin şəxslənmiş motivləşmə sistemini təşkil edir. Motivləşmə elə motivlər birliyi ki, şəxsiyyətin istiqamətini, yönəlişliyini müəyyən etməklə onun fəaliyyətinin səmərəliliyini də şərtləndirir.

Motivləri *dərk edilən və dərk edilməyən* olmaqla iki yerə bölmək olar. Psixoloji ədəbiyyatda **dərk edilən motivlərə** tələbatlarla yanaşı *maraqları, dünyagörüşünü, əqidə və ideyaları*; **dərk edilməyən motivlərə** isə *ustanovkanı (yönəlişliyi), həvəsi və s. göstərmək* olar.

Maraqlar. Maraqlar insanın idrak tələbatlarının emosional təzahürləridir. Başqa sözlə, maraq şəxsiyyətin, gerçək həyatın müəyyən bir sahəsinə, müəyyən bir fəaliyyətə, bu və ya digər biliyi əldə etməyə az və ya çox yönəlməsində ifadə olunan fərdi psixi xüsusiyyətdir. Şəxsiyyətin istiqaməti onun maraqlarında ifadə olunur.

Maraqların insanın həyat və fəaliyyətində rolu olduqca böyükdür. Şagird nə iləsə dərinədən maraqlandıqda, yerinə yetirdiyi iş, dinlədiyi dərs onun üçün maraqlı olduqda həmin sahələrdə yüksək müvəffəqiyyət qazanır. Əksinə onlara qarşı maraq olmadıqda həmin işlər cansıxıcı olur, şagirdi cəlb etmir.

Maraqlar idrakın daimi təhrikedici mexanizmi kimi meydana çıxır. Maraqları **məzmununa, məqsədinə, genişliyinə və davamlılığına** görə təsnif etmək olar.

Məzmununa görə maraqları təsnif edərkən insanların idrak tələbatlarının obyektləri əsas götürülür. İdrak tələbatları obyektlərindən hansının insanı cəlb etməsi bu sahədə onun marağının məzmununu müəyyənləşdirir. Bu baxımdan maraqların əhəmiyyətlik dərəcəsi onun məzmununun nə dərəcədə düzgün seçilməsindən asılı olur.

Məqsədinə görə maraqlar **vasitəsiz** və **vasitəli** ola bilər. İnsan üçün əhəmiyyətli olan obyektin emosional cazibədarlığı *vasitəsiz* marağın meydana gəlməsinə səbəb olur. Bu zaman həmin obyektin izi bilavasitə bizi özünə cəlb edir. Onunla maraqlanmağa başlayırıq. *Vasitəli* maraqlara gəldikdə bunlar qarşıya qoyulmuş məqsədə çatmaq üçün zəruri olan vasitələrlə əlaqədar meydana gəlir. Vasitəli maraqların insanın əmək və tədris fəaliyyətinin təşkilində əhəmiyyəti olduca böyükdür.

Maraqlar özlərinin **genişliyinə** görə də təsnif edilir. Həyat təcrübələri göstərir ki, bəzi adamlarda maraqlar yalnız bir sahə üzrə mərkəzləşdiyi halda, bəziləri isə bir çox obyektlərlə maraqlanırlar, başqa sözlə onlarda maraqların əhatə dairəsi geniş olur. Əgər bu maraqların genişliyi onların dərinliyi ilə uzlaşarsa daha səmərəli xarakter daşımış olar. Maraqların dərinlik səviyyəsi şəxsiyyətin mühüm keyfiyyəti kimi qiymətləndirilir. Bu cür maraqlara malik olan insanlar bu və ya digər fəaliyyət sahəsində həmişə yüksək müvəffəqiyyətləri ilə fərqlənirlər.

Özlərinin davamlılığına görə maraqlar **davamlı** və **davamsız** ola bilər. Bəzi adamlarda maraqlar davamlı olduğu halda, başqalarında davamsız, keçici xarakter daşıyır. Davamlı maraqlar insanın formalaşmağa başlayan qabiliyyətlərinin göstəricilərindən biri kimi qeyd edilir.

Maraqları **passiv** və **fəal** olmaqla da təsnif edirlər. Heç bir iş görmədən, nəiləyə sadəcə olaraq maraqlanmaq insanın həmin obyektə passiv marağ bəslədiyini göstərir. Passiv maraqlar mənfi hal olmaqla şəxsiyyətin ümumi inkişafına heç bir dəyərli təsir göstərmir. Fəal maraqlara gəldikdə, əksinə, bu cür maraqlar bizi fəaliyyətə təhrək edir, bu zaman biz qüvvə verir, işi ruh yüksəkliyi ilə, axıra qədər davam etdirməyimizə, əldə etdiyimiz nəticələrin yüksək keyfiyyətdə olmasına müsbət təsir göstərir.

Dünyagörüşü, əqidə və ideallar. Şəxsiyyətin dərk olunan davranış motivləri içərisində dünyagörüşü, əqidə və idealların da özünəməxsus yeri və rolları vardır.

Dünya və onun qanunauyğunluqları, təbiət və cəmiyyət hadisələri haqqında müəyyən baxışlar sistemi insanın dünyagörüşünü təşkil edir. Dünyagörüşünün formalaşması insanın ona müvafiq davranış tərzini həyata keçirməsinə təkan verir. Dünyagörüşü tarixi xarakter daşıyır. Cəmiyyətin inkişafı ilə əlaqədar olaraq insanların dünyagörüşü də dəyişilir. İnsanlar elmi, dini, mütərəqqi, mürtəce, materialist, idealist və s. dünyagörüşünə malik ola bilərlər.

İnsanın dünyagörüşü onun əqidəsinə çevrilə bilir və bu zaman şəxsiyyətin tamlığını təmin edir. **Əqidə** – şəxsiyyətin onu öz baxışlarına, prinsiplərinə, dünyagörüşünə müvafiq olaraq hərəkət etməyə yönəldən dərk olunmuş tələbatlar sistemidir. Əqidə insana öz həyat yolunu tam aydınlığı ilə müəyyən və təsəvvür etmək imkanı verir, onu şərtləndirir.

İdeallar da şəxsiyyətin dərk olunan davranış motivləri hesab olunur. İdeal insanın nail olmağa can atdığı ən yaxın məqsəddir. Başqa sözlə, ideallar insanın həyat və fəaliyyətində nail olmağa can atdığı ən yüksək məqsəd hesab olunur. İdeallar müsbət hissi boyalarla zəngin olur və şəxsiyyətin istiqamət və fəaliyyətinə aydınlıq, müəyyənlik verir. İdeallar fəal və passiv ola bilər. Əgər ideallar fəal və həyatidirsə, insanı mübarizədə qorxmaz edir, onun iradəsinə möhkəmlik, xarakterinə qüvvət bəxş edir.

Sadəcə olaraq bu və ya digər ideala malik olmaq, bu və ya digər bir şəxsiyyəti özünə ideal qəbul etmək və bununla kifayətlənmək çox azdır. Bu, adamın ümumi inkişafına heç bir müsbət təsir göstərə bilməz. Əsl və həlledici cəhət seçilən idealın fəal olması, mütərəqqi və müsbət ideal uğrunda, ona çatmaq uğrunda yorulmadan mübarizə etmək əzminə malik olmaqdır.

Şəxsiyyətin mənlik şüuru. İnsanın bir şəxsiyyət kimi formalaşmasında onda mənlik şüurunun inkişafı xüsusi rol oynayır. Mənlik şüurunun formalaşması insana özü haqqında təsəvvürlərini, özünün zahiri görkəmini, əqli, mənəvi, iradi keyfiyyətlərini qiymətləndirmək imkanı verir. Bu baxımdan mənlik şüuru insanın özünü şəxsiyyət kimi tanıması və dərk etməsi prosesindən ibarətdir. Psixoloji ədəbiyyatda «mənlik şüuru» dedikdə insanın özünün tələbat və qabiliyyətlərinə, fikir və hisslərinə, davranış və fəaliyyət motivlərinə şüurlu münasibəti nəzərdə tutulur. İnsan başqa adamlarla qarşılıqlı əlaqə və ünsiyyət prosesində özünü ətraf mühətdən ayırır, özünü fiziki və psixi cəhətdən dərk etməyə başlayır, bir növ öz «mən»ini başa düşür, anlayır. Öz məni haqqında subyektiv təəssürat ilk növbədə onda ifadə olunur ki, insan özünün hazırda, keçmişdə və gələcəkdəki eyniliyini anlayır.

İnsanın öz «mən»ini kəşf etməsi şəxsiyyətin uzunmüddətli inkişaf prosesinin nəticəsidir. Bunun əsası bir növ hələ körpəlik dövründən qoyulur. Hələ üç yaşlı uşaqda özü haqqında təsəvvür yaranmağa başlayır. Bu dövrdə uşaq «mən», «mən özüm» kəlmələrini işlətməklə özünün müstəqilliyə olan meylini biruzə verir. Onda mənlik şüurunun ibtidai forması müşahidə olunur. Uşağın öz «mən»ini kəşf etməsi sonrakı dövrdə – yeniyetməlik və ilk gənclik yaş dövründə özünü daha aydın göstərir. Yeniyetmədə özünü, öz şəxsi həyatına, şəxsiyyətinin xüsusiyyətlərinə marağın yaranması onda özünüqiymətləndirmə tələbatı, özünü başqaları ilə müqayisə etmək meyli yaradır. Nəticədə yeniyetmə özü üçün öz «mən»ini bir növ kəşf edir. İlk gənclik dövründə məktəblilərdə böyüklük hissi yüksəlir. Onlar özlərinin artan imkanlarını dərk etməyə başlayırlar. Bu dövrdə məktəblilərdə mənlik şüuru, özləri haqqında təsəvvürləri dəyişir. Oğlan və qızlarda mənlik şüurunun məzmunu dəyişir,

özləri haqqında təsəvvürləri artır. Bütün bunlar böyük məktəblilərdə «mən» obrazının formalaşmasına gətirib çıxarır.

«Mən» obrazın əsasını insanın özü haqqında bilikləri təşkil edir. «Mən» obrazında insanın öz-özünə münasibəti də xüsusi yer tutur. İnsan öz-özünə başqalarına bəslədiyi kimi münasibət göstərə bilər, hörmək və ya nifrət edə, sevir və ya zəhləsi gedər, hətta özünü anlama və anlamaya bilər.

Həyatı faktlar göstərir ki, insanda «mən - obraz» eyni vaxtda müxtəlif xarakterli ola bilər. Bunlara «*real mən*», «*ideal mən*» və «*sosial-mən*» obrazlarını aid etmək olar.

«*Real mən*» dedikdə insanın indiki anda özünü necə təsəvvür etməsi, özünün bacarıq və qabiliyyətlərini, rollarını, statusunu necə qavraması, əslində necə adam olmasını təsəvvür etməsi nəzərdə tutulur. Bu zaman insan özünə öz gözü ilə baxır, özünü obyektiv, necə varsa elədə qiymətləndirir. Təcrübə göstərir ki, bəzən insan özünün bu obrazını başqalarından gizlədə bilər.

«*İdeal mən*» gəldikdə burada insanın özündə görmək istədiyi keyfiyyətlərə malik obrazı nəzərdə tutulur. Burada insanın özü haqqında idealları xüsusi yer tutur. «İdeal mən» obrazında insanın yüksək qiymətləndirdiyi keyfiyyətlər öz əksini tapır. İnsan daima öz «ideal mən»inə nail olmağa can atır.

«*Sosial mən*» digər mən – obrazlardan fərqlənir. Burada insan həmişə özünə başqalarının gözü ilə baxır. «Sosial mən» obrazı aşağıdakı suallara uyğun yaradılır: başqa adamlar onu necə görürlər? O, özünü başqalarına necə göstərmək istəyir? Özünü necə göstərsə başqalarının rəğbətini qazana bilər? Məhz buna görə də insan başqa adamlarla ünsiyyətə girərkən özünün «sosial mən»indən çıxış edir.

Şəxsiyyətin psixoloji xüsusiyyətləri. Qabiliyyət. Bir və ya bir neçə fəaliyyətin müvəffəqiyyətli icrası üçün şərt olan fərdi xüsusiyyətlərə *qabiliyyət* deyilir. Qabiliyyət insanın elə psixoloji xüsusiyyətidir ki, ondan asılı olaraq bilik, bacarıq və vərdişlərə yiyələnmək işində müvəffəqiyyət əldə edilir. Ancaq qabiliyyətin özü bilik, bacarıq və vərdişlərin mövcudluğundan ibarət deyildir.

Psixologiya elmi qabiliyyətlər ilə fəaliyyətin mühüm komponentləri olan bilik, bacarıq və vərdişlərin eyniyyətini inkar etməklə yanaşı, onların vəhdətini də xüsusi olaraq göstərir. Qabiliyyətlər yalnız fəaliyyətdə, özü də həmin qabiliyyətlər olmadan icrası qeyri-mümkün olan fəaliyyətdə aşkar olunur.

Qabiliyyətlər şəxsiyyətin fərdi psixoloji xüsusiyyətləri olub, müəyyən fəaliyyətin müvəffəqiyyətlə icrasına imkan yaradır və həmin fəaliyyət üçün zəruri sayılan bilik, bacarıq və vərdişlərə yiyələnmə dinamikasındakı fərqləri meydana çıxarır.

Qabiliyyətlərin insana hər hansı bir fəaliyyətinin müvəffəqiyyətlə icra etmə imkanını təmin edən xüsusi birləşməsinə istedad deyilir.

Qabiliyyətin ən yüksək inkişaf mərhələsi talant adlanır. Talant insana hər hansı mürəkkəb əmək fəaliyyətini müstəqil, müvəffəqiyyətli və orijinal surətdə icra etməyə imkan verən qabiliyyətlər kompleksidir.

Parlaq surətdə ifadə olunan təkcə bir qabiliyyətin mövcud olması müəyyən sahədə yüksək istedad olduğunu göstərmirsə, təkcə bir istedadın zəifliyi də heç bir zaman insana müəyyən sahədə özünün yararsız olduğu qərarına gəlməyə əsas vermir.

Hər bir adam öz həyatını şüurlu surətdə qurmaq üçün öz qabiliyyətinə düzgün qiymət verməyi bacarmalıdır. Lakin, diqqət mənim qabiliyyətimin nə dərəcədə böyük olduğuna, bu və ya digər fəaliyyətə istedadımın nə dərəcədə yüksək olduğuna deyil, mənim daha artıq nəyə istedadlı olduğuma, hansı qabiliyyətimin daha parlaq təzahür etdiyinə doğru çevrilməlidir. İstedadın yüksəldiyi ancaq insanın əsas işinin nəticələrində meydana çıxır. Bu nəticələri isə əvvəlcədən bilmək mümkün deyil. İnsan istedadının xüsusiyyət və istiqaməti isə daha əvvəl onun maraq və meyllərinin davamlılığında, müxtəlif fəaliyyət növlərinin müvəffəqiyyətlə həyata keçirilməsində ayrı-ayrı fəndlərin nisbətən asan mənimsənilməsində və s. təzahür edir.

Heç bir şeyə qabiliyyəti olmayan insan yoxdur. Hər bir insan müəyyən fəaliyyət növlərini müvəffəqiyyətlə həyata keçirmək imkanlarını təmin edən və onun üçün səciyyəvi olan istedadla malikdir. Marağın genişliyi və qabiliyyətin hərtərəfli inkişafı üçün göstərilən qayğı bu istedadın mümkün qədər tez və müəyyən şəkildə təzahür etməsindən ötrü ən əhəmiyyətli bir şərtidir.

Temperament anlayışı və onun ümumi xarakteristikası

Məlum olduğu kimi, yer üzərində nə əl barmaqlarının dərisinin cizgiləri tam oxşar olan iki insan, nə ağacda tamamilə eyni olan iki yarpaq mövcud deyil. Bu, eyni ilə şəxsiyyətə də aiddir. Təbiətdə tamamilə bir-birinin eyni olan iki şəxsiyyət yoxdur. Hər bir adamın şəxsiyyəti təkrar olunmazdır.

Mühazirənin əvvəlində qeyd etdiyimiz kimi, insan dünyaya hazır şəxsiyyət kimi gəlmir. O, tədricən şəxsiyyət kimi formalaşır. Amma, insan hələ şəxsiyyət olmazdan əvvəl, onda psixikanın fərdi xüsusiyyətləri özünü göstərir. Psixikanın bu xüsusiyyətləri olduqca davamlı və sabit olub, şəxsiyyətin bizə məlum olan digər xüsusiyyətlərindən daha ləng dəyişir və hər bir adamda xüsusi psixoloji zəmin təşkil edir. Sonralar bu zəmin əsasında və onun xüsusiyyətlərindən asılı olaraq yalnız bir fərdə xas olan xüsusiyyətlər təşəkkül edir.

Temperament xassələri insana irsən xas olan davamlı psixi xassələrdən biridir. Temperamentin xassələrinə hər şeydən əvvəl, irsi və fərdi özünəməxsus psixi xassələr aiddir.

Temperamentin müxtəlif şəraitdə özünü biruzə verməsi onun səciyyəvi xüsusiyyətləridir. Temperament insanın danışığında, başqa adamlarla ünsiyyətdə, sevinc və kədərinə, işində, istirahətində, yerləşində, həm də onun ətraf hadisələrə reaksiyalarında təzahür edir. Temperamentin xassələri insanın digər psixi xüsusiyyətlərinə nisbətən daha davamlı və sabitdir.

Temperamentin digər spesifik xüsusiyyəti odur ki, bu və ya digər insanda müxtəlif temperament xassələrinin bir-biri ilə birləşməsi təsadüfi deyil. Temperament xassələri bir-biri ilə qanunauyğun şəkildə bağlıdır və onlar temperament tipini səciyyələndirən müəyyən orqanizm struktur təşkil edir.

Temperamentin xassələrindən biri də insanın psixi fəaliyyətinin dinamikasını xarakterizə edən təbii xassələrdir. Bundan əlavə, psixi fəaliyyətin dinamikası, eyni zamanda, motivlərdən və psixi halətdən də asılıdır. Hər bir adam temperamentinin xüsusiyyətlərindən asılı olmayaraq, iş onu maraqlandırdıqda, həmin işi marağın olmadığına nisbətən daha səy və sürətlə görür. Xoşagələm hadisə adamın mənəvi və fiziki qüvvələrini artırır, bədbəxt hadisə isə onların azalmasına, zəifləməsinə səbəb olur.

Beləliklə, temperament dedikdə, insanın psixi fəaliyyətinin dinamikasını müəyyən edən psixikanın fərqi, özünəməxsus xassələri nəzərdə tutulur. Bu xassələr bərabər səviyyədə, müxtəlif fəaliyyət növlərində, onların məzmunundan, məqsədindən və motivlərindən asılı olmayaraq təzahür edir və yetkin yaşlarda da sabit qalır. Onların qarşılıqlı birləşməsi temperamentin tipini səciyyələndirir.

Temperament latın dilindən «qarışıq, mütənasiblik» deməkdir. Temperament haqqında təlimin yaradıcısı görkəmli qədim yunan həkimi Hippokrat (e.ə. təxminən 460-377 illər) sayılır. O təsdiq edirdi ki, insanlar 4 əsas «orqanizm mayesinin» nisbətində görə fərqlənirlər: qan (sanqvus), öd (xole), qara öd (meleyna xole) və selik (fleqma). Bu «orqanizm mayesinin» nisbəti yunanca «krasis» sözü ilə ifadə olunurdu ki, sonralar həmin sözü yunanca temperamentum – «mütənasiblik» sözü ilə əvəz etdilər. Hippokrat təliminə əsaslanaraq digər tanınmış antik dövr həkimi Qalen (təxminən 130 – 200-cü illər) məşhur traktatı «De temperamentum» kitabında şərh etdiyi temperamentlərin tipologiyasını işləyib hazırladı.

Onun təliminə əsasən temperamentin tipi orqanizimdə bu mayelərdən birinin üstünlüyündən asılıdır. Temperamentin bu 4 tipinin adı həmin mayələrin adına uyğun verilmişdir: sanqvinik (latınca *sanqvius* – *qan*), fleqmatik (yunanca *fleqma* – *selik*, *bəlğəm*), xolerik (yunanca *chole* – *öd*), melanxolik (yunanca *melian chole* – *qara öd*).

Temperament tiplərinin xarakteristikası:

1. Sanqvinik – müvazinətli, ünsiyyətçi, həssas, yüksək psixoloji aktivlik göstərən güclü temperament tipidir. O, zirək, diribaş, tez-tez vəziyyəti dəyişən, tez təsirlənən, hər şeylə maraqlanan, temperament tipidir. Lakin, onun marağı və həvəsi dəyişən və davamsızdır;

2. Xolerik – müvazinətsiz, tez-tez əhvalı dəyişən, emosiyalarda coşqun, işə ehtirasla başlayan, daim hərəkətdə olan güclü temperament tipidir. Xolerik üçün reaktivlik, yüksək aktivlik, reaksiyaların sürətli olması səciyyəvidir;

3. Fleqmatik – Güclü temperament tipidir. Hərəkətləri ləngdir, hərəkətləri adətən sabitdir. Emosiyaları zahirən zəifdir. Psixi fəaliyyətinin səviyyəsi aşağıdır. Fəaliyyət prosesində ölçülü-biçili davranışlıdır. Qayda-qanuna əməl etməyi, adət etdikləri şəraitlə çalışmağı xoşlayırlar. İnsanlarla münasibətdə sabit və sakitdirlər, onlar hadisələrə soyuqqanlı yanaşırlar, onları özündən çıxarmaq çətindir, adətən mübahisələrə qoşulmurlar;

4. Melanxolik – zəif temperament tipidir. Hərəkətləri ləng, psixi fəallığı aşağıdır. Asanlıqla təsirlənir, yeni şəraitə çətinliklə uyğunlaşır, tez yorulurlar. Emosionallıqları zəifdir. İnciklikləri çətinliklə bağışlayırlar, lakin onu zahirən biruzə vermirlər. Ünsiyyətə meyl göstərmirlər. Onlar daha çox pessimist, qapalı, qaraqabaq adam təsiri bağışlayırlar.

Xarakter

İnsanın bütün fəaliyyət və rəftarında iz buraxan əsas psixi xassələrin məcmusuna xarakter deyilir. Bu, hər şeydən əvvəl elə xüsusiyyətlərdir ki, insanın müxtəlif həyat şəraitində özünü necə idarə etdiyi bundan asılı olur. İnsanın xarakterini bilməklə biz əvvəlcədən onun müəyyən şəraitdə nə cür hərəkət edəcəyini və ondan nə gözləmək mümkün olduğunu müəyyənləşdirə bilərik. Əgər insan şəxsiyyəti daxili müəyyənləşmədən məhrumdursa, onun hərəkət və rəftarı onun özündən çox, xarici şəraitdən asılıdırsa, belə adam xaraktersizdir.

Şəxsiyyətin xarakterinin tərkib hissəsini təşkil edən və müəyyən şərait içərisində insanın davranışını ehtimala görə müəyyənləşdirməyə imkan verən psixi hadisələrə xarakterin əlamətləri deyilir. Mərdlik, doğruluq, təşəbbüskarlıq, əməyə məhəbbət, namusluluq, qorxaqlıq, tənbellik, qaradınməzlilik – bunlar xarakterin müxtəlif əlamətlərinə misaldır. Birinin mərd, digərinin qorxaq olduğunu nəzərə alaraq, təhlükə ilə üz-üzə gəldikdə bunların hər birindən nə gözləmək lazım gəldiyini əvvəlcədən xəbər verə bilərik.

Temperament öz-özlüyündə yaxşı və ya pis ola bilməz, ona yaxşı və ya pis sahib olma bacarığı və yaxud ondan yaxşı və ya pis istifadə etmək bacarığı ola bilər. Xarakterə gəincə, biz həmişə "yaxşı xarakter", "pis xarakter" ifadələrindən istifadə edirik. Bu göstərir ki, biz "xarakter" sözü ilə insanın davranışında bilavasitə əks olunan xüsusiyyətləri qeyd edirik ki, onun bütün rəftarı bunlardan asılı olur və bunlar doğrudan-doğruya həyati əhəmiyyətə malikdir. Biz, xarakterin bir çox əlamətlərinə – igidlik, doğruluq, namusluluq, təvazökarlıq və s. müsbət; qorxaqlıq, yalançılıq, məsuliyyətsizlik, lovğalıq və s. bu kimilərinə mənfi qiymət veririk.

Xarakter əlamətlərinin xeyli hissəsi mürəkkəb bir təbiətə malikdir – həm idrak, emosional, həm də iradə sahəsinə aid xüsusiyyətləri özündə toplayır.

Xarakterin ayrı-ayrı əlamətlərini və xarakter tiplərini təşkil edən xüsusi əlamət birləşmələrinin psixologiya elmi qarşısında duran mürəkkəb vəzifələrdən biridir.

Xarakter insanın münasibətlərini ifadə edir və bu baxımdan xarakter əlamətləri aşağıdakı kimi təsnif edilir:

1. İnsanın digər insanlara qarşı münasibətini əks etdirən əlamətlər. Buraya ünsiyyət (əksini təşkil edən qaradınməzlik), ürəyiaçıqlıq (gizlilik), həssaslıq, nəzakət, tələbkarlıq, dikbaşlıq, kobudluq və s. daxildir.

2. İnsanın özü-özünə münasibətini ifadə edən əlamətlər – heysiyyət, şöhrətpərəstlik, lovğalıq, məğrurluq, öz haqqında yüksək fikirdə olmaq, təvazökarlıq və başqalarını aid etmək olar.

3. İnsanın əməyə, öz işinə münasibətini ifadə edən əlamətlər: əməksevərlik, tənbellik, vicdanlılıq, işə məsuliyyəti, məsuliyyətsiz münasibət, təşəbbüskarlıq və s. aiddir.

4. Əşyalara münasibəti ifadə edən xarakter əlamətləri: səliqəlilik, pıntilik, qayğıkeşlik və s.

Xarakter əlamətləri fəaliyyət və rəftarda təzahür etməklə qalmır, bunların içərisində əmələ gilər və təşəkkül tapır.

Elə bir xarakter yoxdur ki, onu dəyişmək mümkün olmasın. Bu işi ancaq xarakter sahibi özü edə bilər. Ətrafdakı adamlar və həyatın obyektiv şəraiti ona bu işi görməkdə kömək edə bilər. Buna görə də hər hansı bir pis rəftarı, pis hərəkəti və xarakterdəki nöqsanları doğrulğmata çalışmaq mənasızdır. İnsan öz xarakteri üçün özü məsuliyyət daşıyır.

Mövzu 4.

"Daxili işlər orqanları əməkdaşlarının fəaliyyətində ünsiyyətin psixoloji məsələləri"

Plan:

1. Ünsiyyət haqqında anlayış. Ünsiyyət informasiya mübadiləsi kimi.
2. Ünsiyyət qarşılıqlı təsir, insanların bir-birini qavraması və anlaması kimi.
3. DİO əməkdaşlarının peşə ünsiyyətinin xüsusiyyətləri, forma və üsulları. Ünsiyyət texnikası.
4. Psixoloji təmasın mahiyyəti, yaradılması və inkişaf etdirilməsi.

Ədəbiyyat siyahısı:

1. Bayramov.Ə.S., Əlizadə.Ə.Ə. Psixologiya. Bakı, 2003.
2. Bayramov.Ə.S., Əlizadə.Ə.Ə. Sosial psixologiya. Bakı, 2006.
3. Seyidov S.İ., Həmzəyev M.Ə. Psixologiya. Bakı, 2007.
4. Rita L.Atkinson., Richard C.Atkinson. Psikolojiyə giriş (tərcümə: Yavuz Alogan) 6-cı nəşr. Ankara, 2010.
5. Demet Gürüz, Ayşen Temel Eğinli. İletişim becerileri. İstanbul, 2010.
6. Петровский А.В. Психология. Москва, 2002
7. Маклаков А.Г. Общая психология. Спб.: Питер, 2007.
8. "DİO-nun əməkdaşlarının fəaliyyətində psixologiya və pedaqogika" fənni üzrə 4 nömrəli mühazirə (*DİN-in Polis Akademiyasının Ümumi kitabxanası*).

Sual 1

Ünsiyyət haqqında anlayış. Ünsiyyət informasiya mübadiləsi Kimi

İnsanlar birgə yaşayış və birgə fəaliyyət zamanı daima bir-biri ilə informasiya mübadiləsi aparır, bir-birinə qarşılıqlı təsir göstərir və ya bir-birini qavrayır və anlayırlar. Başqa sözlə ünsiyyətə girirlər. İnsanın hər cür fəaliyyətində ünsiyyət zəruri şərt kimi özünü göstərir. Ünsiyyət olmadan insanların birgə fəaliyyəti həyata keçirməsi mümkün deyildir.

Ünsiyyət insanlar arasında təmasın yaranması və inkişafı prosesi kimi meydana çıxır. Heç bir insan birliyi oradakı adamlar arasında təmas yaradılmadan birgə fəaliyyəti həyata keçirə bilməz və onların arasında qarşılıqlı anlama baş verməz. Ünsiyyət insanlar arasında birgə fəaliyyət tələbatından doğan təmasın çoxplanlı inkişaf prosesidir. Başqa sözlə, *insanların öz münasibətlərini aydınlaşdırmaq və ümumi nəticə əldə etmək məqsədilə öz səylərini əlaqələndirməyə və birləşdirməyə yönəldilmiş qarşılıqlı təsirinə ünsiyyət deyilir.*

Ümumipsixoloji baxımdan nəzərdən keçirdikdə, *əvvəla*, ünsiyyət iki və daha çox şəxs arasında baş verir; *ikincisi*, həmin proses az-çox dərk edilmiş olur; *üçüncüsü*, ünsiyyət insanlar arasında informasiya mübadiləsi olmaqla bərabər qarşılıqlı təsir prosesi, real gerçəkliyi əks etdirmək vasitəsidir; *dördüncüsü*, ünsiyyət dinamik prosesdir, onun müxtəlif forma və vasitələri vardır. Deməli, ümumipsixoloji baxımdan ünsiyyəti fəaliyyətin xüsusi bir növü hesab etmək olar. Ünsiyyət prosesində insanlar arasında fikir, bilik, rəy, təcrübə və hisslər mübadiləsi gedir, onlar bir-birinin inam və əqidəsinə təsiri olan müxtəlif tipli məlumatları əsasən başqaları ilə ünsiyyət prosesində əldə edir, öz bilik və təsəvvürlərini başqalarına aşılırlar. Aydın ki, ünsiyyət həyat tələbatlarından doğur və demək olar ki, insanın ictimai həyatının gedişini tənzim edir. Təsadüfi deyildir ki, tədqiqatçılar ünsiyyəti insanların bir-birini anlaması başa düşməsi prosesi (S.L.Rubinşteyn), fikirlərin təəssüratların başqalarına verilməsi prosesi (L.S.Vıqotski), insanların başqalarına olan tələbatı (Y.L.Kolominski) və s. hesab etmişlər.

Ünsiyyət prosesində insanlar nəinki mühit haqqında məlumat əldə edir, eyni zamanda müxtəlif adət və vərdislərə yiyələnir ki, bunlar da real varlığın dərk edilməsinə xüsusi istiqamət verir. Deməli, ünsiyyət, hər şeydən əvvəl, obyektiv varlığın dərk edilməsini təmin edən əsas şərtidir.

Həyati faktlar göstərir ki, ünsiyyət eyni zamanda psixi proseslərin təzahüründə özünəməxsus tərzdə iştirak edir. Ünsiyyət psixi proseslərin dinamikasına, təzahürünə təsir göstərir və onları daha da mütəhərrik edir.

Ünsiyyət eyni zamanda şəxsiyyətin formalaşmasına da müəyyən tərzdə istiqamət verir. Demək olar ki, şəxsiyyətin təşəkkülü müəyyən mənada ünsiyyət prosesinin məhlulüdür.

Ümumi psixologiya baxımından ünsiyyət probleminin maraqlı cəhətlərindən biri də ondan ibarətdir ki, insanın özünü dərk etməsi, öz məninə nəzər salması, özünü başqaları ilə müqayisə edərək qiymətləndirməsi belə ünsiyyət prosesinin məhlulu kimi qəbul edilə bilər. İnsan yalnız başqaları ilə ünsiyyət prosesində onları dərk edir.

Müasir sosial psixologiyada ünsiyyətin üç mühüm tərəfi, cəhəti qeyd olunur:

- 1) ünsiyyət informasiya mübadiləsi kimi və yaxud ünsiyyətin kommunikativ tərəfi;
- 2) ünsiyyət qarşılıqlı təsir prosesi kimi və ya ünsiyyətin interaktiv tərəfi;
- 3) ünsiyyət insanların bir-birini qavraması, anlaması kimi və yaxud ünsiyyətin perseptiv tərəfi.

Ünsiyyətin özünəməxsus məzmunu, məqsədi və vasitələri mövcuddur (R.S.Nemov).

Ünsiyyətin məzmunu dedikdə fərdi təmas zamanı bir insandan digərinə ötürülən informasiya nəzərdə tutulur. Məhz öz məzmunundan asılı olaraq insanların ünsiyyəti müxtəlif xarakter daşıya və fərqlənə bilər.

Ünsiyyətin məzmununu, hər şeydən əvvəl, insanın daxili motivasiya və emosional vəziyyəti haqqında məlumat təşkil edə bilər. Bu zaman insanlar bir-birinə mövcud tələbatları, emosional vəziyyətləri (razılıq, narazılıq, sevinc, kədər, qəm, əzab və s.) haqqında məlumatları çatdırır ki, bu cür informasiyalar bir adamdan başqalarına ötürülməklə şəxsiyyətlərarası tənzim rolunu oynaya bilər.

Ünsiyyətin məzmunu ətraf mühit, orada baş verən hadisələr haqqında məlumatlardan da ibarət ola bilər. Bu zaman ünsiyyətdə olan insanlar bir-birlərinə mövcud təhlükə, həyati əhəmiyyətə malik olan amillər haqqında məlumat verə bilərlər. **Ünsiyyətin məqsədinə** gəldikdə, insanda müvafiq fəallığın nə üçün, nəyin xatirinə həyata keçirilməsindən ibarətdir. Bu baxımdan insanların ünsiyyətə girməsinin məqsədi geniş və çox sahəlidir. İnsanların ünsiyyətə girmə məqsədinə onların dünya, təlim və tərbiyə, şəxsi və işgüzar qarşılıqlı əlaqələrin yaradılması və s. haqqında obyektiv məlumatın verilməsi və ya alınmasını daxil edirlər (R.S.Nemov).

İnsanda **ünsiyyətin vasitələri** ünsiyyət zamanı ötürülən informasiyaların kodlaşdırılmasında, ötürülməsində, işləmə və açılmasında özünü göstərir.

İnformasiyaların kodlaşdırılması onun bir canlı varlıqdan digərinə ötürülmə tərzindən ibarətdir. İnformasiya insanlar tərəfindən müəyyən məsafədən, hiss üzvləri vasitəsilə ötürülə və qavranıla bilər. İnsanda dil və başqa işarələr sistemi vasitəsilə informasiya mübadiləsinə daha çox yer verilir.

Ünsiyyətin növləri. Ünsiyyət çoxcəhətli, çoxplanlı bir prosesdir. Onun özünəməxsus növləri də vardır. Hər şeydən əvvəl, psixoloji ədəbiyyatda məzmunu, məqsədi və vasitələrindən asılı olaraq ünsiyyətin bir sıra növləri qeyd olunur.

Məzmunundan asılı olaraq ünsiyyətin aşağıdakı növlərini göstərə bilərik: *maddi ünsiyyət* (əşyalar və fəaliyyət məhsullarının mübadiləsi yolu ilə); *koqnitiv ünsiyyət* (bilik mübadiləsi); *kondision ünsiyyət* (psixi və fizioloji vəziyyətin

mübadiləsi); *motivlərlə bağlı ünsiyyət* (təhriklərin, motivlərin, maraqların, tələbatların mübadiləsi); *işgüzar fəaliyyətlə bağlı ünsiyyət* (iş, əməliyyat, bacarıq və vərdişlərin mübadiləsi).

*Məqsəddən asılı olaraq psixoloqlar ünsiyyətin **bioloji və sosial növlərini** qeyd edirlər. **Bioloji ünsiyyət** orqanizmi mühafizə etmək, qorumaq, saxlamaq və inkişaf etdirməklə bağlı ünsiyyətdir. **Sosial ünsiyyətə** gəldikdə o, şəxsiyyətlərarası təması, münasibətləri yaratmaq və inkişaf etdirmək, fərdin şəxsi yüksəlişini genişləndirmək və möhkəmləndirmək məqsədi güdür. *Ünsiyyətin vasitələrindən asılı olaraq **vasitəsiz və vasitəli növlərini** qeyd etmək olar.**

Vasitəsiz ünsiyyət heç bir kənar təhrik və istiqamət olmadan şəxsi təması və ünsiyyətdə olan adamların bir-birini bilavasitə ünsiyyət aktında qavramasını nəzərdə tutur.

Vasitəli ünsiyyətə gəldikdə o, vasitəçilərin köməyi ilə həyata keçirilən ünsiyyətdir. Adətən, çox vaxt partnyorlar zaman və məkanca bir-birlərindən təcrid olunduqda vasitəli ünsiyyət özünə yer edir. Bu zaman ünsiyyət aləti kimi partnyorlar arasında onları bir-biri ilə əlaqələndirən vasitəçidən istifadə olunur. Bunlara əşyaları, qeydləri, kitabları, mədəniyyət obyektlərini, vasitəçilik edən üçüncü şəxsi, mümkün olan hər hansı vasitəni: telefonu, radionu, televizoru, kompyuteri və s. aid etmək olar. Elmi-texniki tərəqqi bu cür vasitələrin daha mütərəqqi formalarının aşkara çıxmasına səbəb olmuşdur. Məsələn, qlobal internet sistemi istədiyiniz adamlarla əlaqə yaratmağa, maraqlandığınız mövzuda məlumatları əldə etmək üçün ünsiyyətə girməyə imkan verir. Müasir texniki ünsiyyət vasitələri ictimai həyatın bir çox sahələrində müvafiq məsələləri daha səmərəli şəkildə həll etmək imkanı yaradır.

Ünsiyyət vasitələrindən asılı olaraq ünsiyyətin ***verbal** və **qeyri verbal*** növləri xüsusilə diqqəti cəlb edir (bunlar barədə sonrakı bölmədə bəhs olunacaqdır).

Ünsiyyətin funksiyaları. Ünsiyyət bir sıra mühüm funksiyaları həyata keçirir. Psixoloji ədəbiyyatda ünsiyyətin funksiyalarını müxtəlif əsaslar üzrə təsnif edirlər. L.A.Karpenko ünsiyyətin məqsədindən asılı olaraq 8 funksiyasını qeyd etmişdir:

1. **Təmas funksiyası.** *Bu funksiyanın məqsədi ünsiyyətdə olan tərəflərin informasiya mübadiləsi üçün qarşılıqlı əlaqəni gözləməklə bağlı təmas yaratmaqdan ibarətdir.*

2. **İnformasiya funksiyası.** Bu funksiyanın məqsədi məlumat mübadiləsindən, daha doğrusu, sorğuya qarşı fikir mübadiləsindən ibarətdir.

3. **Təhrikedici funksiya.** Bu funksiyanın məqsədi ünsiyyət tərəf müqabilini bu və ya digər işi yerinə yetirməklə bağlı fəallığa yönəltməkdən ibarətdir.

4. **Əlaqələndirmə funksiyası.** Bu funksiyanın məqsədi birgə fəaliyyətin təşkili zamanı yerinə yetiriləcək işlərin qarşılıqlı əlaqəsinin yaradılmasından ibarətdir.

5. **Anlama funksiyası.** Bu funksiyanın məqsədi təkcə məlumatın mənasının adekvat qavranılması və anlaşılması deyil, tərəf müqabillərin bir-birini (məqsədlərini, yönəlişliklərini, həyəcanlarını, vəziyyətlərini və s.) anlamalarından ibarətdir.

6. **Amotiv funksiya.** Bu funksiyanın məqsədi tərəf müqabilində emosional təəssürat yaratmaq, eyni zamanda bunun köməyi ilə özünün həyəcan və vəziyyətini dəyişdirməkdən ibarətdir («emosiyaların mübadiləsi»).

7. **Münasibətlərin yaradılması funksiyası.** Bu funksiyanın məqsədi rol, işgüzar, şəxsiyyətlərarası əlaqələr sistemində özünün yerini dərk etməkdən ibarətdir.

8. **Təsir göstərmək funksiyası.** Bu funksiyanın məqsədi tərəf müqabilinin vəziyyətini, davranışını, eləcə də onun niyyətini, fikrini, təsəvvürünü, tələbatlarını, fəallığını və s. dəyişdirməkdən ibarətdir.

Ünsiyyət sahəsində tədqiqat aparmış digər psixoloqlar da onun funksiyalarını ətraflı şərh etmişlər. Bu baxımdan B.F.Lomovun irəli sürdüyü fikirlər xüsusilə diqqəti cəlb edir. B.F.Lomov ünsiyyətin funksiyalarını üç qrupda birləşdirir: məlumatı - kommunikatıv, tənzimədi- kommunikatıv, affektiv- kommunikatıv.

Göründüyü kimi, B.F.Lomova görə ünsiyyət birinci növbədə məlumatın, informasiyanın verilməsi və qəbul olunması vəzifəsini, başqa sözlə informasiya mübadiləsi funksiyasını yerinə yetirir. Məhz buna görə də, təsadüfi de- yildir ki, informasiya mübadiləsini ünsiyyətin əsas cəhətlərindən biri kimi qəbul edirlər.

Lakin ünsiyyət zamanı insanlar yalnız informasiya mübadiləsi ilə məhdudlaşmır, eyni zamanda bu prosesdə davranışın qarşılıqlı tənziminə də təsir göstərirlər. Bunun isə əhəmiyyəti öz-özünə aydındır. Ünsiyyət bu funksiyanı yerinə yetirməklə insanlar arasında səmərəli qarşılıqlı münasibətlərin yaranmasına, qarşılıqlı münasibətləri tənzim etməyə xidmət edir.

Ünsiyyətin affektiv-kommunikativ funksiyasının əhəmiyyəti də az deyildir. Bu funksiya insanların emosional sferasına aid olub, onlarda emosional vəziyyətin determinantı, şərti kimi özünü göstərir.

Ünsiyyət çoxcəhətli, çoxplanlı proses olduğuna görə onun digər özünəməxsus funksiyalarından da söhbət açmaq olar. Ünsiyyətin bu cür mühüm funksiyalarına birgə fəaliyyəti təşkil etmək, insanların bir-birlərini, qarşılıqlı münasibətləri formalaşdırmaq və inkişaf etdirmək və s. funksiyalarını aid etmək olar.

Ünsiyyət psixologiyasında mütəxəssislərin diqqətini cəlb edən əsas, prinsipial məsələlərdən biri ünsiyyətlə fəaliyyətin vəhdəti məsələsidir. Lakin bu məsələyə psixoloqların yanaşma tərzini müxtəlifdir. Qərbi ölkələrinin bir sıra psixoloji konsepsiyalarında ünsiyyət və fəaliyyət bir-birinə qarşı qoyulur. Bu konsepsiyalarda ünsiyyət amili davranışın determinantı, şərti kimi qəbul olunsada, bu zaman fəaliyyətin dəyişdirici rolu nəzərə alınmır. Burada sosial proses mənəvi nitq ünsiyyəti prosesi kimi götürülür. Məhz buna görə də A.N.Leontyevin fikrincə bu kimi hallarda fərd praktik şəkildə fəaliyyət göstərən varlıqdan ünsiyyətə girən varlıq kimi qəbul olunur.

Bunun əksinə olaraq bəzi psixoloqların fikrincə ünsiyyət və fəaliyyət vəhdət təşkil edir. Belə bir nəticə məntiqi olaraq ünsiyyətin real insan münasibəti kimi başa düşülməsindən irəli gəlir. Bu baxışa görə hər cür ünsiyyət forması insanların birgə

fəaliyyətinin spesifik formasından ibarətdir. İnsanlar sadəcə olaraq müxtəlif sosial funksiyaları yerinə yetirərkən «ünsiyyətə girmirlər». Onlar həmişə bir neçə fəaliyyət prosesində ünsiyyət saxlayırlar. Buradan isə aydın olur ki, daima işgüzar adam ünsiyyətə girir, onun fəaliyyəti həmişə başqa adamların fəaliyyəti ilə üst-üstə düşür. Lakin məhz fəaliyyətin həmin kəsişməsi işgüzar adamın təkcə öz fəaliyyətinin predmetinə deyil, başqa adamların fəaliyyətinə qarşı da müvafiq münasibət, birgə fəaliyyəti yerinə yetirən fərdlər arasında birlik yaradır. Beləliklə ünsiyyətin fəaliyyətlə vəhdəti faktı psixologiyada fəaliyyət nəzəriyyəsinə istinad edən bütün psixoloqlar tərəfindən qəbul olunur, lakin bu əlaqənin xarakteri müxtəlif şəkildə başa düşülür.

Bəzən fəaliyyət və ünsiyyətə yanaşı şəkildə mövcud olan proses kimi deyil, insanın sosial mövcudluğunun, onun həyat tərzinin iki tərəfi kimi baxırlar (B.F.Lomov). Başqa bir halda ünsiyyəti fəaliyyətin müəyyən sahəsi kimi başa düşürlər (A.N.Leontyev). Bəziləri isə ünsiyyəti fəaliyyətin xüsusi növü kimi şərh edirlər (A.A.Leontyev).

Psixoloqlar belə bir fikri əsaslandırırlar ki, ünsiyyətin köməyi ilə fəaliyyət təşkil olunur və zənginləşir. Ünsiyyətə girən tərəflər arasında birgə fəaliyyət planının tərtibi onların hər birindən fəaliyyətin məqsəd və vəzifələrini bilməyi, obyektin spesifikasiyasını, öz imkanlarını aydınlaşdırmağı tələb edir. Ünsiyyətin bu prosesə daxil olması onun iştirakçılarının «razılıq» və ya «narazılıq» həyata keçirmələrinə imkan verir.

Bütün qeyd olunanlar ünsiyyət və fəaliyyətin bir- biri ilə üzvü şəkildə vəhdət təşkil etdiyini söyləməyə imkan verir.

İnformasiya mübadiləsi və onun ünsiyyətdə yeri. İnsanların bir-biri ilə informasiya mübadiləsi ünsiyyətin daha geniş yayılmış tərəfi, cəhəti olmaqla psixoloji ədəbiyyatda ünsiyyətin kommunikativ tərəfi adlanır. İnformasiya mübadiləsi prosesində insanlar bir-birlərinin fikirləri, ideyaları, hissləri, istək və arzuları və s. ilə tanış olurlar. Başqa sözlə insanlar bu prosesdə həyat və fəaliyyətləri üçün zəruri olan informasiya mübadiləsini həyata keçirirlər. Bu cür informasiya mübadiləsi olmadan insanların birgə yaşayışı və fəaliyyəti çətinləşər, mümkün olmazdı.

Ünsiyyət zamanı həyata keçirilən informasiya mübadiləsində iki tərəf iştirak edir: məlumatı, informasiyanı verən və məlumatı qəbul edən. Birinci tərəf – informasiyanı verən *kommunikator*, ikinci tərəf – informasiyanı qəbul edən isə *resipient* adlandırılır. Beləliklə hər cür informasiya mübadiləsi K – İ – R (kommunikator- informasiya- resipient) sxemi üzrə həyata keçir.

Kommunikasiya vasitələri. İnsanlar arasında informasiya mübadiləsini təmin edə biləcək vasitələr çox və müxtəlifdir. Psixoloji ədəbiyyatda bu cür kommunikasiya vasitələrini iki qrupda birləşdirirlər. Birinci qrup kommunikasiya vasitələri sözlərin, dilin köməyi ilə bağlı olan vasitələrdir. Bu cür kommunikasiya vasitələrini *verbal*

kommunikasiya vasitələri adlandırırlar. Burada hansı dil qrupuna aid olmasından asılı olmayaraq həmin dilin daşıyıcıları və həmin dili mənimsəmiş insanlar dildən ünsiyyət prosesində ünsiyyət vasitəsi kimi istifadə edirlər. Dil vasitəsilə insanlar arasındakı bu cür ünsiyyət prosesi **nitq** adlanır.

İkinci qrup kommunikasiya vasitələri dildən, nitqdən kənar vasitələrdir. Bu cür vasitələr **qeyri verbal** kommunikasiya vasitələri adlandırılır. Onlara müxtəlif ifadəli hərəkətləri, mimikanı, pantomimikanı, işarələr sistemini və s. aid etmək olar. Hər iki kommunikasiya vasitələrini ayrı-ayrılıqda nəzərdən keçirək.

Verbal ünsiyyət. Nitq verbal ünsiyyət kimi. İnsanların birgəyaşayış zərurətinin meydana gəlməsi onların ünsiyyət tələbatının da yaranmasına səbəb olmuşdur. Tarixən insanların dil vasitəsilə ünsiyyət forması meydana gəlmişdir. Nəticədə dildən istifadə edərək öz fikirlərini, istək və arzularını bir-birinə çatdırmaq imkanına malik olmuşlar. Bu proses nitq prosesi adlandırılmışdır. Buradan da verbal ünsiyyət prosesi olan nitqə belə tərif vermək mümkün olmuşdur: *insanlar arasında dil vasitəsilə həyata keçirilən ünsiyyət prosesinə nitq deyilir*. Tərifdən görüldüyü kimi dil verbal ünsiyyət üçün vasitə, nitq isə həmin prosesin özüdür. İnsanlar dilə yiyələnməklə onun vasitəsilə ünsiyyət saxlaya bilirlər. Başqa sözlə onlar nitqə yiyələnmiş olurlar. Hər hansı bir xarici dildə danışa bilmək həmin dili başa düşmək, başqa sözlə verbal ünsiyətə girə bilmək üçün o dili bilmək və ondan istifadə etməyi bacarmaq lazımdır. Psixologiyada «dili» və «nitqi» fərqləndirən digər cəhətlərə də diqqət yetirilir. Adətən, **dili şərti danışiq işarələri sistemi kimi** qəbul edirlər. Onun köməyi ilə insanlar üçün müəyyən əhəmiyyət və məna kəsb edən səs birləşmələri ifadə olunur. Dil cəmiyyət tərəfindən yaradılır. Dil ümumxalqa məxsus olduğu üçün həmin dilin ölməsi xalqın ölməsi deməkdir. Xalqın aradan çıxması ilə dil ölü dilə çevrilir.

Dil olduqca mürəkkəb quruluşa malikdir. Hər cür dil, hər şeydən əvvəl, özünün müəyyən mənalı söz sistemindən ibarət olan **lüğət tərkibinə** malikdir. Bu, həmin dilin **leksikasını** təşkil edir. Bundan başqa, dildə müxtəlif formalı söz və söz birləşmələri sistemi də vardır ki, bu dilin qrammatikasını təşkil edir. Bunlarla yanaşı olaraq hər bir konkret dilin özü üçün xarakterik olan səs və ya fonetik tərkibi də mövcuddur.

Dil həcm etibarilə nitqdən çox genişdir. Çünki dil ümumxalqa məxsusdur, nitq isə ayrıca bir fərdə aiddir. Dildə işlədilən sözlərin yalnız müəyyən bir qismi fərdin ünsiyyət prosesində istifadə edilir.

Dildən fərqli olaraq nitqi ünsiyyət prosesinin özü hesab edirlər. Bu proses məlumat, göstəriş, sual, əmr və s. şəkildə həyata keçir. Hər bir söz ümumiləşdirmə mahiyyətinə malikdir. Ona görə də nitq prosesində hər bir söz özünün müvafiq mənasında çatdırılmalıdır. Buna isə sözü müvafiq kontekstdə işlətməklə nail olmaq mümkündür.

Nitqdə sözlərin mənasının köməyi ilə müvafiq məzmunu çatdırmaqla yanaşı danışdığımız öz emosional münasibətimizi də bildiririk.

Nitqin funksiyaları və xüsusiyyətləri. Yuxarıda deyilənlərdən nitqin insan həyatında əvəzolunmaz əhəmiyyətə malik olduğunu görürük. Nitq ünsiyyət prosesi kimi insanların fikir, təcrübə mübadiləsinə imkan yaradır. Nitqin əhəmiyyəti onun funksiyalarında özünü aydın göstərir. Nitqin funksiyalarını nəzərdən keçirməzdən əvvəl ünsiyyət vasitəsi olan dilin funksiyalarına diqqət yetirək. Adətən, dilin üç funksiyasını qeyd edirlər: 1) *dil ictimai-tarixi təcrübənin mövcud olması, saxlanması və verilməsi vasitəsidir*; 2) *dil kommunikasiya, eləcə də insanın davranışını tənzim etmək vasitəsidir*; 3) *dil intellektual fəaliyyətin silahıdır*.

Dilin bu funksiyaları nitqin də fəaliyyət istiqamətini təyin edir. Mövcud psixoloji ədəbiyyata əsasən nitqin funksiyalarına aşağıdakıları aid etmək olar.

Nitqin **birinci funksiyası** əşyaları, hərəkəti, vəziyyəti adlandırmaqdır. Bu, nitqin **siqnifikativ** və ya **semantik** funksiyası adlanır. Bu funksiya insan nitqini heyvanların ünsiyyətindən fərqləndirir. Heyvanların çıxardığı səs əşyaları deyil, onların öz vəziyyətlərini bildirir. İnsanda isə müəyyən söz deyilərkən həmin sözlə bağlı hər hansı cismin, hadisənin təsvirləri canlanır.

Nitqin sonrakı funksiyası onun **ümumiləşdirmə** funksiyasıdır. Nitq sözlərə əsaslandığına görə daima ümumiləşdirməyə imkan yaradır.

Nitqin mühüm funksiyalarından biri di **kommunikativ** funksiya. Bu funksiya da öz növbəsində məlumat vermə və fəaliyyətə təhrik etmə vəzifələrini yerinə yetirir.

Ümumiyyətlə götürdükdə nitqin köməyi ilə başqaları ilə ünsiyyət saxlayır, fikir mübadiləsi edir, ictimai təcrübəni mənimsəyir, zənginləşdirir, yeni nəsllə veririk.

Nitq vasitəsi ilə hisslərimizi, arzu və istəklərimizi, bu və ya digər cismə, hadisəyə münasibətimizi bildiririk.

Nəhayət nitq vasitəsilə başqalarına təsir edir, onların davranış və rəftarlarında müəyyən dəyişiklik yaradır, hər hansı bir işi yerinə yetirməyə təhrik edirik.

Bütün bu funksiyalarla yanaşı olaraq nitqin özünəməxsus xüsusiyyətləri də mövcuddur. Bunlara nitqin **məzmunluluğu, anlaşılıqlığı, təsirliliyi və ifadəliliyini** aid etmək olar. Nitqin məzmunluluğu onda ifadə olunan məlumatın əhatə dairəsindən asılıdır. Nitqdə ifadə olunan fikir və hisslərin həcmi nə qədər geniş olarsa, verilən məlumatlar gerçəkliyə nə dərəcədə uyğun gələrsə və nə dərəcə də əhəmiyyətli olarsa o bir o qədər məzmunlu hesab olunur. Nitqin məzmunlu olması üçün insanın geniş biliyi, həmin bilikdən və istilahlardan düzgün istifadə etmək bacarığı olmalıdır. Bunlar olmadan nitq özünün məlumat vermə vəzifəsini həyata keçirə bilməz.

Nitqimizin bizi dinləyənlər tərəfindən qavranılması üçün onun **anlaşılıqlı** olması xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Nitqin anlaşılıqlılığı ikitərəfli xarakter daşıyır. Bir tərəfdən kommunikatorun nitqinin nə qədər səlis, aydın olması, yersiz ibarələrlə yüklənməməsi, dilin qrammatik qayda və qanunlarına uyğun olmasından asılıdır. Danışan adam öz fikrini konkret nümunələrlə əsaslandırmağı, dinləyicilərin səviyyəsini nəzərə almağı bacarmalıdır. Eyni bir mövzunu bir müəllimin olduqca aydın, anlaşılıqlı, digərinin isə qarmaqarışq şəkildə şərh etdiyinin şahidi oluruq.

Nəticədə birinci müəllimi dinləyicilər həvəslə dinləyir, onun dərindən yeni biliklərlə çıxışlar, ikinci müəllimin verdiyi məlumatları qavraya bilmir, onu dinləməyə həvəs göstərmirlər.

Nitqin anlaşılması dinləyicilərin hazırlıq səviyyəsindən də asılı olur. Dinləyicinin mövzu ilə bağlı zəruri biliyə malik olmaması onu anlamasını da çətinləşdirir. Ona görə də müəllim müəyyən məlumatları çatdırarkən dinləyicilərin bu sahədəki hazırlıq səviyyəsini nəzərə almalıdır.

Nitqin bu xüsusiyyəti xüsusilə xarici dil dərslərində nəzərə alınmalıdır. Bunun üçün müəllim şagirdlərin tədris etdiyi dilə hazırlıq səviyyələrini aşkara çıxarmalı və öz fikrini onların başa düşəcəyi səviyyədə şərh etməlidir.

Ünsiyyət prosesində nitqin *təsirlilik* xüsusiyyətinin nəzərə alınması da az əhəmiyyətə malik deyildir. Nitqin təsirliliyi onun fəaliyyətə təhrik etmək funksiyasını yerinə yetirməyə imkan verir. Nitqin təsirliliyi inandırma, sübut, təlqin, məsləhət, tapşırıq, təlimat, xahiş, əmr, qadağan, komanda və s. şəkildə həyata keçir. Bu cür təsir vasitələrindən yerində və müvafiq şəkildə istifadə olunması lazımi nəticəni verə bilər.

Nitqin *ifadəliliyi* yüksək nitq mədəniyyətinə yiyələnməyin əsas göstəricilərindən biri hesab olunur. Danışan və ya yazan adam öz nitqində şərh etdiyi məzmunə münasibətini nitqin ifadəliliyinin köməyi ilə bildirir.

Şifahi və yazılı nitqdə nitqin ifadəliliyi müxtəlif şəkildə həyata keçir. Şifahi nitqdə təsvir olunan cisim və hadisələrə münasibətin nitqin ifadəliliyi vasitəsilə çatdırılması nisbətən asan baş verir. Burada mimika və pantomimikanın iştirakı, səsin ahəngi və s. nitqin ifadəliliyini gücləndirir.

Nitqin yaranması və qavranılması sadə reflektor fəaliyyət qanunu üzrə cərəyan edir. Bu zaman nitq stimulları (qıcıqlandırıcıları) birinci siqnal sistemi qıcıqlandırıcılarını əvəz edə bilər. Əksər hallarda nitqin yaranması və qavranılmasında biz «siqnallar siqnalı» olan sözlərə əsaslanırıq, daha doğrusu, həmin sözlərin mənasına əsasən onları şüursuz (və ya şüurlu) olaraq seçir və eyniləşdiririk. Həmin mürəkkəb proses böyük yarımkürələr qabığına həyata keçir.

Nitqin reflektor xarakterə malik olması bir də onunla aydınlaşır ki, anadan gəlmə kar adamlar verbal nitqə malik olmurlar. Yalnız xüsusi təlim yolu ilə onlar buna nail olurlar ki, burada da reflektor xarakter baş verir.

Verbal ünsiyyət prosesi olan nitq olduqca mürəkkəb bir prosesdir. Onun özünəməxsus, bir-birini ardıcıl olaraq tamamlayan əməliyyatlardan ibarət mexanizmi vardır. Psixoloji ədəbiyyatda nitqin həmin mexanizmlərinin aşağıdakı mərhələlərdən ibarət olduğu qeyd edilir.

Birinci mərhələ nitqin proqramlaşdırılması mərhələsidir. Bu mərhələdə insanın demək istədiyi nitq ifadəsinin məna özəyinin qurulması (yaradılması) baş verir. Bunun üçün insan informasiyalar içərisindən ona lazım olanını seçir, lazım olmayan ikinci dərəcəli kənar edir.

İkinci mərhələ cümlənin sintaktik quruluşunun yaradılması mərhələsidir. Bu mərhələdə ifadənin (frazanın) ümumi layihəsi, onun qrammatik forması proqramlaşdırılır, lazımi sözləri axtarmağı, səsləri seçməyi, onu daha dəqiq ifadə etməyi təmin edən mexanizmlər müəyyənləşdirilir.

Üçüncü mərhələdə nitqin real olaraq səslənməsi baş verir. Beləliklə də kommunikator çatdırmalı olduğu məlumatı kodlaşdırma prosesini həyata keçirir.

Dinləmə prosesində həmsöhbət (resipient) əldə etdiyi məlumatı açır, anlayır. Bu da öz növbəsində müvafiq mərhələlər keçir. Dinləyici eşitdiyi səsləri mərhələlər üzrə sözün mənası ilə əlaqələndirir ki, bu da kommunikatorun nə demək istədiyini anlamasını təmin edir.

Nitq ifadələrinin kodlaşdırılması və həmin kodun açılması (anlama) o zaman mümkün olur ki, verbal ünsiyyətin həyata keçirilməsini təmin edən beyin mərkəzləri və sistemləri sağlam olsun. İnsanda bu sistemin pozulması müxtəlif nitq pozğunluğuna-afaziyaya gətirib çıxarır. Bir halda insan sözləri ifadə, tələffüz edə bilmədiyi halda onları başa düşür, anlayır; başqa halda ayrı-ayrı səsləri tələffüz edə bildiyi halda onları müəyyən ardıcılıqla birləşdirə bilmir; başqa bir halda eşitdiyi sözləri qavraya bilmədiyi halda həmin sözləri tələffüz edə bilir və s.

Hələ XIX əsrin ortalarında iki alim tərəfindən beyinin müəyyən sahəsində zədə olduqda nitq pozğunluğunun da baş verdiyi aşkara çıxarılmışdır. **P.Broka** müəyyən etmişdir ki, beyinin sol yarımkürələrinin alın qırıqlarının arxa hissəsinin üçdə biri zədələnsə tələffüzün pozulması baş verir. **K.Vernike** isə müəyyən etmişdir ki, sol yarımkürələrin yuxarı qırıqlarının arxa hissəsinin üçdə biri zədələnsə nitqi anlamağın pozulması baş verir. Beyinin həmin sahələri nitqin hərəki (**Broka mərkəzi**) və nitqi anlama (**Vernike mərkəzi**) mərkəzi adlandırılmışdır. Lakin sonralar psixofizioloqların (A.R.Luriya, N.A.Bernsteyn, P.K.Anoxin və b.) tədqiqatları göstərmişdir ki, nitqin fizioloji əsasını beyinin təcrid olunmuş bir sahəsinin (nitq mərkəzləri) fəaliyyəti deyil, bütövlükdə beyin fəaliyyəti təşkil edir.

Nitqin qavranılması və anlaşılması. Nitqin qavranılması, anlaşılması və mənimsənilməsi özünəməxsus xüsusiyyətləri ilə fərqlənir. Təcrübə göstərir ki, nitqin qavranılması heç də həmişə eyni şəkildə cərəyan etmir. Aparılmış tədqiqatlar göstərmişdir ki, nitqin qavranılması qavrayış zamanı qarşıya qoyduğumuz məqsəddən, fəaliyyətimizin gedişində onun hansı funksiyanı yerinə yetirməsindən, qavranılan nitqin məzmunu, anlaşılıqlığı, emosionallığından, nitqi qavrama şəraitindən və qavrayanın şəxsi təcrübəsindən, qavrama ustanovkasından asılıdır.

Nitqin qavranılması və anlaşılması insanın nitqə nə dərəcədə yiyələnməsindən, başqa sözlə nitq prosesində istifadə olunan dili nə dərəcədə mənimsəməsindən də asılıdır. Dili, onun fonetik, leksik, qrammatik qanunlarını mükəmməl mənimsəyən adam həmin dilin vasitəsilə həyata keçirilən nitq prosesini asanlıqla və düzgün qavraya və anlaya bilir.

Bu baxımdan ana dilində və xarici dillərdə nitqi qavramaq və anlamaq bir sıra

xüsusiyyətlərinə görə bir-birlərindən fərqlənir. Ana dilinə birbaşa yiyələnən insan həm imitasiya, həm də sistemli təlim prosesində onun bütün çalarlarına yiyələnir, nəticədə müvafiq tələblərə əməl olunduqda bu dildə nitqi qavrama və anlama da o qədər çətinlik yaratmır. Xarici dilin mənimsənilməsi və qavranılması isə xeyli fərqlənir. Tanınmış psixolinqvist *A.A.Leontyevin* qeyd etdiyi kimi ikinci dilin öyrənilməsi onu öyrənməyə başlayan adamın yaşından asılı olaraq müxtəlif psixoloji məzmun kəsb edir. O, ana dilinin mənimsənilməsi ilə paralel və ya azacıq gec baş verə bilər; bu cür hallar iki dilli ailələr üçün adi haldır. Burada o, psixoloji cəhətdən ana dilinin mənimsənilməsi ilə oxşardır. İkinci dilin öyrənilməsi bir qədər sonra, məktəbəqəbər yaş dövründə də başlaya bilər. Bu dövr dili, onun fonetika və qrammatikasını dərk etmədən birbaşa metodla mənimsəmək üçün səmərəli, necə deyirlər, senzitiv dövrüdür. Lakin ikinci dilin öyrənilməsinə uşaqlarda ana dili faktlarına ixtiyari olaraq istinad etmək bacarığı yarandıqdan sonra başlamaq daha səciyyəvi haldır. Xarici dilin və ümumiyyətlə ikinci dilin öyrənilməsi məhz həmin bacarıqların əsasında baş verir. Əgər ana dili «aşağıdan yuxarıya» doğru mənimsənilirsə, daha doğrusu, burada əvvəlcə ən sadə mexanizm, bir növ heca düzəltmək mexanizmi yaranırsa, sonra dilin ali səviyyələri mənimsənilirsə, daha sonra nitqin ixtiyariliyi meydana gəlsə, bununla belə dil vahidləri ilə şüurlu əməliyyat ən axırda təşəkkül tapırsa, ikinci dil «yuxarıdan aşağıya» - dil vasitələrini tam ixtiyari seçməklə, dil üzərində şüurlu əməliyyat aparmaqdan nitqin avtomatlaşmasına doğru mənimsənilir. Bu cəhət istər- istəməz xarici dildə nitqi qavramaq və anlamaqda öz təsirini göstərir.

Xarici ölkə psixoloqlarının əsərlərində qeyd edildiyi kimi, insanın nitq aparatı yüzlərcə müxtəlif nitq səsləri yaratmaq imkanına malikdir. Lakin heç bir dildə bu səslərin hamısından istifadə olunmur. İngilis dilində qırxa qədər müxtəlif fonemlərdən istifadə olunur. Başqa dillər də özünün xüsusi fonem qrupunu seçir. Məsələn, alman dilində bəzi xirtlək səslərdən istifadə olunur ki, bu cür səslərə ingilis dilində təsadüf olunmur. Fransız dilində istifadə olunan bəzi sait səslərə də ingilis dilində rast gəlmirik.

Uşaqlar ana dilində istifadə olunan səsləri tələffüz etməyə öyrəndikdən sonra onlar öz fonemikalarına həddindən artıq rigidliklə yanaşırlar. Onlar öz ana dillərində ifadə olunmayan səsləri tələffüz etməkdə, həmin yad səsləri bir- birindən fərqləndirməkdə çətinlik çəkirlər (J.Verker). Məhz bu hal çox vaxt xarici nitqin qavranılması və anlaşılmasını çətinləşdirir. Bu səbəbdən çox vaxt xarici nitq bizim üçün aydın olmur, ayrı-ayrı səslərin ardıcıl deyil, qarışıq, anlaşılmaz toplusu təsirini bağışlayır.

Xarici dildə nitqi qavramaq və anlamaqda özünü göstərən çətinliklərdən biri də nitqdəki səslərin tələffüz sürəti ilə bağlıdır.

Xarici ölkə psixoloqlarının tədqiqatları göstərmişdir ki, yaşlı adamlar nitqdə saniyədə 16 fonem olmaqla bir dəqiqə ərzində 250 sözü qavraya bilirlər Adətən, bu

fonemlər hər bir nitq vahidini müəyyənləşdirən sərhəd rolunu oynayaraq fasilə olmadan ötüb gedir. Həqiqətən çox vaxt bir fonemin yaradılması digərinin üzərinə düşür. Məsələn, insan əvvəlki samitin tələffüzünü qurtarmamış sait səsi tələffüz etməyə başlayır. Bu hal ayrı-ayrı sözlərin tərkibində ardıcıl fonem, eləcə də frazaların daxilində ardıcıl sözlər üçün düzgün hal hesab olunur. Məhz buna görə də bəzən sözü «xəz əl», yoxsa «xəzəl» kimi eşitdiyini anlamaq çətindir. Deməli, çox vaxt dinləyici nitq axınıni müvafiq vahidlərə ayırmaq vəzifəsini yerinə yetirməli olur. Bu prosesi düzgün həyata keçirmək üçünsə dinləyənin həmin dilin lüğət tərkibi və strukturu haqqında zəruri biliyinin olması tələb edilir.

Nitqin növləri və formaları. Nitqin funksiyaları, xüsusiyyətləri ilə yanaşı özünəməxsus formaları və növləri də vardır. Nitqin növlərini təsnif etmək üçün psixoloji ədəbiyyatda müxtəlif əlamətlərdən istifadə olunur.

Eksteriorizasiya və interiorizasiya əlamətinə görə nitqin iki əsas növü mövcuddur: *xarici və daxili* nitq. Xarici nitq başqaları ilə ünsiyyətə, informasiya mübadiləsinə yönəlmiş olub, eşidilən, görülən və tələffüz edilən nitqdir. Daxili nitqə gəldikdə, o hər şeydən əvvəl təfəkkür prosesinin təmin olunması ilə bağlıdır. O, psixoloji nöqtəyi nəzərdən olduqca mürəkkəb hadisə olub nitqlə təfəkkürün qarşılıqlı əlaqəsini təmin edir.

Nitqin xarici növü ilə bağlı olaraq daha iki növü mövcuddur: *şifahi nitq və yazılı nitq*. Nitqin hansı formasından istifadə etməyimizdən asılı olmayaraq o həmişə həmin əsas növlərdən birinə aid olur.

Şifahi nitq tələffüz edilən, eşidilərək qavranılan, başa düşülən nitq növüdür. Bu nitqin köməyi ilə danışanlar arasında bilavasitə əlaqə yaranır. Şifahi nitq zamanı ünsiyyətdə olan adamlar bir-birini görür, eşidirlər. Danışan adamın mimikası və bədəninin ifadəli hərəkətləri, səsinin ahəngi nitqin məzmununun, buna bəslədiyi münasibətinin anlaşılmasına yardım göstərir.

Ünsiyyət şəraitindən, onun məqsəd və məzmunundan asılı olaraq şifahi nitq ya *dialogi*, ya da *monoloji formada* cərəyan edə bilər.

Dialogi nitq iki və daha artıq adamın sual-cavab şəklində həyata keçirdiyi nitqdir. Dialogi nitqin özünəməxsus xüsusiyyətləri vardır. Psixoloji ədəbiyyatda həmin xüsusiyyətlərə aşağıdakıları aid edirlər.

Hər şeydən əvvəl dialogi nitq bilavasitə reaksiya tələb edən nitqdir. Belə ki, dialogi nitq zamanı həmsöhbət deyilənlərə öz münasibətini bildirir: ya sual verir, ya təsdiq edir, ya inkar edir. Dialogi nitqin bu cəhəti danışan öz fikrini ifadə etmək istiqamətinə təsir göstərir, onu müəyyən səmtə yönəldir.

Dialogi nitqin digər xüsusiyyətləri dialoqun danışan adamların emosional-ekspressiv rabitəsi şəraitində baş verməsidir. Bu zaman dialogi nitqin iştirakçıları bir-birlərini bilavasitə qavrayır və emosional vəziyyətlərini qiymətləndirirlər.

Nəhayət dialogi nitqin bir xüsusiyyəti də onun *müəyyən şəraitlə və ya obyektlə bağlı olmasıdır*. Bu mənada o situativ səciyyə daşıyır, söhbətin obyektinə dəyişən kimi

dialogun istiqaməti və xarakteri də dəyişir.

Monoloji nitq dialojidən fərqli olaraq bir adamın öz fikir və mülahizələrini müntəzəm və ardıcıl surətdə şərh etməsi, başqalarının onu dinləməsidir. Monoloji nitq son dərəcədə fəal və sərbəst nitqdır. Adətən, monoloji nitqdən istifadə edən adam hər hansı bir məzmunu seçməli və həmin məzmunu uyğun olaraq ifadə etdiyi fikri sərbəst akt qaydasında qurmağı bacarmalıdır. Monoloji nitq tamamilə mütəşəkkil nitq növü hesab olunur. Bu baxımdan müəllimin mühazirəsini monoloji nitqə misal göstərmək olar. Bədii ədəbiyyatda da çoxlu monoloqa rast gəlirik, məsələn, İsgəndərin monoloqu, Hamletin monoloqu və s. monoloqlara diqqət yetirdikdə onun fasiləsiz, əlaqəli, ardıcıl və məntiqli olduğunu görürük.

Monoloji nitqin rəvan getməsi üçün ondan istifadə edən adamın çatdıracağı məzmunu dərinlən və aydın dərk etməsi, zəngin söz ehtiyatına malik olması, nitqin təsirlilik, emosionallıq xüsusiyyətlərinə, danışdığı dilin qayda-qanunlarına mükəmməl yiyələnməsi zəruridir.

İstər dialoji, istərsə də monoloji nitq **aktiv** və **passiv** ola bilər. Hər iki termin şərti xarakter daşımaqla danışanın və ya dinləyənin fəaliyyətini səciyyələndirir. Aktiv nitq forması ünsiyyət zamanı danışan adamın, başqa sözlə kommunikatorun nitqi hesab olunur. Dinləyicinin nitqi bu zaman bir növ passiv formada cərəyan edir. Belə ki, biz başqasını dinləyən zaman bir növ danışanın sözlərini ürəyimizdə öz-özümüzlə təkrar edirik. Bu zaman nitq zahirən təzahür etməsə də nitq fəaliyyəti burada özünü göstərir.

Bir cəhəti xüsusilə qeyd etmək lazımdır ki, uşaqlarda nitqin aktiv və passiv formaları eyni vaxtda baş vermir. Belə ki, uşaqlar birinci növbədə passiv nitqə yiyələnirlər. Onlar böyüklərin danışığını başa düşür, onların dedikləri sözlərə reaksiya verirlər. Tədricən uşaqlarda aktiv nitq formalaşır və onlar da sözlərdən bilavasitə fəal şəkildə istifadə etməklə ünsiyyətə girirlər. Xarici dillərin öyrənilməsi zamanı bu hal daha aydın təzahür edir. Xarici dilin öyrənilməsinin ilkin mərhələsində passiv nitq üstünlük təşkil edir. Xarici dili öyrənən adam həmin mərhələdə xeyli sözü aydın başa düşdüyü halda onlardan öz fəal nitqində istifadə etməkdə çətinlik çəkir. Lakin həmin dilə, onun lüğət ehtiyatına dərinlən yiyələndikdən sonra aktiv nitq formasından istifadədə də çətinlik çəkmir.

Yazılı nitq. Şifahi nitq kimi yazılı nitq də xarici nitqin bir növü kimi verbal ünsiyyətə aiddir. Yazılı nitq vasitəsilə ünsiyyət yazılı mətnlərin köməyi ilə həyata keçirilir, görmə vasitəsilə qavranılır. Mütəxəssislər yazılı nitqi şifahi monoloji nitqə nisbətən daha müfəssəl nitq hesab edirlər. Adətən, yazılı nitqdə həmsöhbətlə əks əlaqə mövcud olmur. Ona görə də biz hər şeyi əvvəlcədən yazdığımız mətndə ona izah etməliyik.

Yazılı nitqi şifahi nitqdən fərqləndirən cəhətlərdən biri ondan ibarətdir ki, yazılı nitqin köməyi ilə biz öz fikrimizi, istək və arzularımızı müəyyən məsafədən istədiyimiz adamlara çatdırı bilərik. Yazılı nitq informasiyaları müəyyən məsafədən

ötürməyə imkan verməklə yanaşı mühafizə edib saxlamağa, gələcək nəslə çatdırmağa da imkan verir.

Yazılı nitq şifahi nitqdən təkcə qrafikadan istifadə olunmasına görə deyil, eyni zamanda onun özünəməxsus qrammatik, orfoqrafik, stilistik xüsusiyyətlərinə görə də fərqlənir. Məhz buna görə də həmin xüsusiyyətlərə mükəmməl yiyələnmək yazılı nitqdən düzgün istifadə edə bilmək üçün zəruri şərtidir.

Daxili nitq. İnteriorizasiya əlamətinə görə nitqin xarici nitqdən fərqli olan bir növünü – *daxili nitqi* qeyd edirlər. Bu real kommunikasiyadan kənarında baş verən nitqdir. Daxili nitq insanın öz-özünə fikirləşməsi, öz-özü ilə danışması prosesidir. Daxili nitq tələffüz edilməyən, səssiz nitqdir. O çox qısa, bəzən də ayrı-ayrı ifadələrdən ibarət olur. Həmin ifadə bir növ fikrin nüvəsini təşkil edir. Ona görə də daxili nitq üçün fraqmentliyin, qırıqlığın xarakterik hal olduğunu qeyd edirlər. Daxili nitq eyni zamanda sürətli nitqdir. Əgər hər hansı bir hadisəni xarici nitqin köməyi ilə çatdırmaq üçün xeyli vaxt sərf etmək lazım gəlsə, daxili nitqdə onu ani olaraq, sürətlə təsəvvürümüzdən keçiririk.

Psixoloji ədəbiyyatda daxili nitqi xarici nitqin bir növ əqli əməliyyatların fikrən icrasına yönəldilmiş törəmə forması kimi qeyd edirlər. Daxili nitq müxtəlif məsələlərin əqlən həlli, başqa adamların nitqini diqqətlə dinləmə, mətni öz – özünə (tələffüz etmədən) oxumaq, fikrən planlaşdırma, yaddasaxlama və yadasalma zamanı özünü daha aydın şəkildə göstərir. Daxili nitqin vasitəsi ilə sensor məlumatların işlənməsi, onların müəyyən anlayışlar sistemində dərk olunması baş verir, özünün davranış və təəssüratlarının təhlili və qiymətləndirilməsi həyata keçirilir. Bütün bunlar daxili nitqi insanın əqli fəaliyyəti və şüurunun olduqca mühüm və universal mexanizminə çevirir. Daha dar, psixolinqvistik mənada daxili nitq ifadələrinin yaranmasının başlanğıcı, onun şifahi və yazılı nitqdə reallaşdırılmasının «daxili proqramlaşdırılmasından» ibarətdir.

Daxili nitqin üç əsas tipini qeyd etmək olar: 1) xarici nitqin strukturunu özündə saxlayan, lakin fonetsiya, səslərin tələffüzü mövcud olmayan və çətin şəraitdə fikri məsələnin həlli üçün tipik olan *daxilən, öz – özünə danışmaq* («özünə yönələn nitq»); 2) *xüsusi daxili nitq* – bu, tələffüz vasitəsi kimi özünü göstərir, spesifik vahidlərdən istifadə olunur və onun strukturunu xarici nitqin strukturundan fərqli olur; 3) *daxili proqramlaşdırma*, başqa sözlə nitq ifadəsinin, bütün mətnin və onun məzmun hissələrinin spesifik mənə vahidlərinin formalaşması və möhkəmlənməsi.

Daxili nitqin mənşəyi hələ kifayət qədər öyrənilməmişdir. *L.S. Vıqotskinin* fikrincə (1934) daxili nitq uşağın oyun və başqa məşğələlər zamanı öz – özünə hündürdən danışmasından ibarət olan eqosentrik nitqin təsiri ilə yaranır. Tədricən bu daxili nitq – «öz – özünə, özü üçün nitqə» çevrilir. P.P. Blonskinin fikrincə (1935) daxili nitq xarici nitqlə eyni vaxtda uşağın böyükələr tərəfindən ona müraciət olunan sözləri səssiz olaraq təkrar etməsi nəticəsində meydana gəlir. Bunu isə artıq birinci yaşın sonunda müşahidə etmək olur.

Fikrin məzmunundan və onu doğuran şəraitdən asılı olaraq daxili nitqin inkişaf etmiş forması tamamilə fərqli ola bilər. Adətən, daxili nitqdə fikir olduqca ümumiləşmiş şəkildə ifadə olunur. Lakin əqli çətinlik meydana gələn anlarda daxili nitq olduqca müfəssəl, açılmış xarakter daşımağa başlayır, daxili monoloqa yaxınlaşır və pıçıltı ilə və hətta hündürdən ifadə olunan nitqə çevrilə bilər. Bu isə fikir obyektlərinin daha dəqiq təhlilinə və özünün fikri fəaliyyətinə nəzarət etməyə imkan yaradır.

Nitqin yuxarıda qeyd olunan növləri ilə yanaşı **daktil, eqosentrik** növləri də diqqəti cəlb edir.

Daktil nitq sözlərin daktil hərflərlə ifadə olunmasından ibarət olan nitqdır. Daha doğrusu, bu zaman barmaqların müxtəlif konfigurasiyalarından və hərəkətlərindən istifadə olunur. Daktil nitqdən karlarla iş zamanı surdopedaqoji köməkçi nitq vasitəsi kimi, eləcə də karlar arasında şəxsiyyətlərarası kommunikasiya və eşidən adamlarla onlar arasında ünsiyyət vasitəsi kimi istifadə olunur.

Eqosentrik nitqə gəldikdə bu insanın özünə yönəlmiş nitqdır. Onun köməyi ilə insan (ən çox uşaqlar) özünün praktik fəaliyyətini tənzim edir və ona nəzarət edir. Eqosentrik nitq xarici (kommunikativ) nitqdən nəşət edir və onun qismən interiorizasiya olunmuş məhsulu kimi özünü göstərir. Eqosentrik nitq bir növ xarici nitqdən daxili nitqə keçid mərhələsi kimi özünü göstərir.

Qeyri-verbal ünsiyyət. İnsanlar heç də həmişə ünsiyyət prosesində verbal kommunikasiya vasitələrindən istifadə etməklə kifayətlənmirlər. Çox vaxt onlar verbal yolla çatdırdıqları məlumatları gücləndirmək və ya daha səmərəli təsir göstərmək üçün sözsüz, nitqdən kənar vasitələrdən də istifadə edirlər. İnsanlar özlərinin hisslərini, fikir və arzularını çatdırmaq üçün söz tapa bilmir və ya onun barəsində danışmaq istəmirlər. Bu zaman informasiya mübadiləsi sözsüz, sözlərin köməyi olmadan həyata keçir. Belə ünsiyyət **qeyri-verbal** vasitələrin köməyi ilə baş verir. Bu cür qeyri – verbal kommunikasiya vasitələrinə müxtəlif simvolları, mimikanı, pantomimikanı, müxtəlif jestləri, hərəkətləri, səsin tembrini, intonasiyanı, gülməyi və s. aid etmək olar. Bu mənada qeyri – verbal ünsiyyət vasitəsi rolunu müxtəlif amillər oynaya bilər. Onlardan bəzilərini qısaca nəzərdən keçirək.

Təsadüfi deyildir ki, beynəlxalq əlaqələrin inkişafı müxtəlif dillərə malik olan insanların ünsiyyətində, informasiya mübadiləsində çətinliklər yaradır. Bu cür çətinliyi aradan qaldırmaq üçün müxtəlif ölkələrdən olan insanların başa düşə biləcəyi simvollarından istifadə edilir. Bu məqsədlə o qədər də çətin olmayan görmə simvolları dünya miqyasında geniş yayılmışdır. Bu cür simvolları aeroportlarda, avtotraslarda daha çox rast gəlmək olur. Həmin simvolların köməyi ilə insanlar dayanacaq, yeməxanalar, yanacaq və təmir yerləri və s. barədə məlumat əldə edirlər.

Qeyri – verbal ünsiyyət vasitəsi kimi geniş yayılmış vasitələrə üzün və bədənin ifadəli hərəkətlərini xüsusilə qeyd etmək lazım gəlir. Üzün ifadəli hərəkətlərindən

(mimikadan), jestlərdən istifadə etməklə insanlar bir – birinə razılıq və narazılıqlarını, sevinc və kədərlərini və s. məlumatları çatdırırlar. Lakin heç də jest və mimikalar həmişə vahid şəkildə, eyni cür başa düşülmür və şərh olunmur. Müxtəlif mədəniyyət və sosial inkişaf pilləsinə malik olan insanlar bunları müxtəlif şəkildə dərk edirlər. Məsələn, başımızı yuxarıdan aşağıya hərəkət etdirdikdə razılıq, təsdiq, yanlara hərəkət etdirdikdə narazılıq, inkar kimi başa düşülür, şərh olunur. Əksər xalqlarda başın həmin hərəkətləri məhz bu cür də şərh olunur. Lakin bəzülərdə bu tamamilə əksinə başa düşülür.

Bununla belə psixoloqlar aşkara çıxarmışlar ki, çox vaxt bədənin, üzün ifadəli hərəkətləri, qeyri – verbal yolla çatdırılan məlumatlar həmsöhbətə verbal yoldan daha güclü təsir göstərir. Məsələn, insan sevincdən doğan göz yaşları ilə dostlarını inandırmağa çalışsa ki, «Məndə hər şey yaxşıdır!» onlar onun sözünə deyil, daha çox göz yaşına inanacaqlar.

İnsanların müxtəlif birliyində, o cümlədən dərs zamanı qeyri – verbal ünsiyyət vasitəsi kimi müxtəlif intonasiyadan, bir anlığa danışığı dayandırmaqdan, öskürməkdən və s. də istifadə edilir. Məsələn, mühazirə zamanı tələbələrin müəyyən hərəkətlərinə narazılığını bildirmək üçün müəllimin səs tonunu yüksəltməsi, alçaltması, bir anlığa danışığını dayandırması, öskürməsi tələbələrin sakitləşməsinə, müəllimin nə demək istədiyini başa düşmələrinə səbəb olur.

İnsanın geyimi, paltarları da onu əhatə edənlərə onun əhvalı, hissləri, nə demək istəməsi, ədası barədə məlumat verir.

İnsanlar onları əhatə edən adamlara öz mənasibətlərini təkcə geyimləri, ədaları ilə deyil, həmin adamlarla ünsiyyət zamanı hansı distansiyayı, məsafəni tutmalarına əsasən də çatdırırlar. Bu yolla bir növ qeyri – verbal şəkildə ətrafdakılara öz münasibət tərzlərini çatdırırlar. Bu baxımdan mütəxəssislər şəxsiyyətlərarası ünsiyyətdə aşağıdakı dörd zonanın mümkünlüyünü qeyd edirlər.

Birincisi, intim ünsiyyət zonası (yarım metrədən bilavasitə bədənlə təmasa qədər olan məsafə). Adətən bu məsafədə valideynlər övladları, olduqca yaxın dostlar, sevgililər ünsiyyət saxlayırlar. Adətən, az tanıdığı bir adam sənə bu zonada yaxınlaşdıqda özünü narahat hiss edirsən. Başqasına sənə bu cür yaxınlaşmağın həmin adamda sənə ona yaxın münasibət bəsləməyin barədə fikir doğurur. Psixoloji eksperimentlər göstərmişdir ki, xoşbəxt ər – arvad məhz bu məsafədə ünsiyyət zamanı özlərini rahat hiss edirlər. Əksinə, bir – biri ilə yola getməyənlər bu məsafədən uzaq dayanırlar.

İkincisi, şəxsi ünsiyyət zonası (0,5 metrədən 1,5 metrə qədər olan məsafə). Müxtəlif mədəniyyət, mədəni inkişaf səviyyəsində bu zonanın sərhəddi müxtəlif olur. Adətən, bu məsafədə bir – biri ilə yaxşı, yaxın tanış olan adamlar ünsiyyət saxlayırlar. Bu məsafə adamların bir – birinə toxunmalarına, əl vermələrinə, əllə çiyinə vurmalarına imkan verir. Mütəxəssislərin qeyd etdiyi kimi, adamların əksəriyyəti bu zonanı özlərinin şəxsi məkanı hesab edir və yad adamlarla bu zonada

ünsiyyətə meyilli olurlar.

Təsəvvür edin ki, mikroavtobusda oturmusunuz. Dayanacaqda yeni bir sənişin maşına minərək bütün yerlər boş olduğu halda sizin yanınızda oturur. Bu zaman siz istər – istəmər özünüzü narahat hiss edirsiniz. Yəqin ki, siz belə halların şahidi olmusunuz ki, adamların sıx olduğu yerdə, məsələn, liftdə, metro vaqonunda, avtobusda insanlar bir – biri ilə vizüal təmasdan qaçır, pəncərədən baxmağa, gözlərini vaqondakı reklam şəkillərə zilləməyə cəhd göstərirlər. Bu cür davranış tərzi şəxsi məsafə sərhəddini gözləmək cəhdindən irəli gəlir.

Üçüncüsü, formal ünsiyyət zonası (1,5 metrdən 3 metrə qədər olan məsafə). Adətən bu məsafəni işgüzar adamlarla ünsiyyət, eləcə də təsadüfi, az əhəmiyyətli söhbət zamanı gözləyirlər.

Dördüncüsü, ümumi ünsiyyət zonası (3 metrdən uzaq məsafə). Bu məsafədə birinci və ikinci ünsiyyət zonalarındakı davranışı həyata keçirmək mümkün deyildir və yersizdir. Hətta bu məsafədə işgüzar ünsiyyət də həyata keçirilə bilməz. Bu məsafədə sadəcə olaraq, məsələn, mühazirəni dinləyirsən və deyə bilirsən ki, ümumi ünsiyyət situasiyasına düşmüşən.

Sual 2

Ünsiyyət qarşılıqlı təsir, insanların bir-birini qavraması və anlaması kimi

Sosial psixologiyada ünsiyyətin ən mühüm cəhətlərindən biri kimi onun *qarşılıqlı təsir prosesi* olması, başqa sözlə *interaktiv* cəhəti diqqəti cəlb edir. Ünsiyyətə girərkən insanlar hər hansı sual, xahiş, əmr, izahat və s. zamanı qarşılıqlı təsirinə bu və ya digər şəkildə təsir etmək məqsədini də qoyur. Bu zaman o başqasından nəyisə öyrənmək, ona təsir etmək, onu yersiz hərəkətdən uzaqlaşdırmaq, onunla dostluq əlaqələri yaratmaq, ondan hansısa bir köməkliyi əldə etmək və ya ona öz kömək əlini uzatmaq və s. istəyini güdə bilir. Bu zaman ünsiyyətin nəzərdə tutulan məqsədi onun hər iki iştirakçısının birgə fəaliyyət tələbatına uyğun olursa öz müsbət bəhrəsini verə bilər, təsir birtərəfli deyil qarşılıqlı xarakter daşıyır. Belə ki, A. fərdin hərəkəti B – in davranışında dəyişikliyə səbəb olur, onun cavab reaksiyasını yaradır, nəticədə bu reaksiya A- ın da davranışına təsir göstərir. Deməli qarşılıqlı təsir prosesi baş verir.

Adətən birgə fəaliyyət və ünsiyyət zamanı qarşılıqlı təsir müvafiq sosial normalar və sosial nəzarət əsasında həyata keçirildikdə özünün səmərəli nəticəsini verir.

Sosial normalar insanların qarşılıqlı təsir və qarşılıqlı münasibətlərini tənzim etmək üçün cəmiyyət tərəfindən qəbul edilmiş normalardır.

Cəmiyyət spesifik sosial davranış normaları sistemi nümunələrini hazırlayır və müvafiq şəraitdə həmin normalara əməl etməyi özünün bütün üzvlərindən tələb edir. Bu normalar pozulduqda sosial nəzarət mexanizmi işə düşür (bəyənməmək, danlamaq, cəzalandırmaq şəkildə) və davranışın korrupsiyasına gətirib çıxarır. Burada həmin normaların cəmiyyətin bütün üzvləri tərəfindən qəbul olunması, həmin normaları etalon kimi qəbul etmələri və öz davranışlarını etalona uyğun qurmağa çalışmaları əsas şərtidir. Lakin bu hələ kifayət deyildir. Həmin normalara əməl olunmasına sosial nəzarət edilmədən bu normaların işləyəcəyi şübhə doğurur. Bunu gündəlik həyati faktlar da sübut edir. Adətən, sosial nəzarət zəif olduqda və ya ikili münasibət xarakteri daşdıqda sosial normaların pozulması halları tez – tez özünü göstərir.

Qarşılıqlı təsir prosesində sosial nəzarət ünsiyyətdə olan adamların rollarına uyğun şəkildə həyata keçirilir. Psixologiyada **rol** altında kimin bu və ya digər mövqedən asılı olaraq hansı davranış modelini yerinə yetirməsi nəzərdə tutulur. Subyekt müəllim və ya şagird, bacı və ya qardaş, həkim və ya xəstə, müdir və ya işçi, ev yiyəsi və ya qonaq və s. rolunu yerinə yetirə bilər. Hər bir rol tamamilə müvafiq tələb və ətrafdakıların müvafiq gözləmələrinə cavab verməlidir. Adətən ünsiyyətdə olan adamlar bir- birindən öz rolunu onun gözlədiyi kimi yerinə

yetirməsini istəyirlər. Məsələn, şairdlər gözləyirlər ki, müəllim onlara yaxşı dərs desin, yüksək qiymət versin, onların istəyini yerinə yetirsin və s. Müəllim isə gözləyir ki, şagirdlər dərsə yaxşı hazırlaşsın, intizamı pozmasın, müəllimin tapşırıqlarını yerinə yetirsin. Məhz buna görə də müxtəlif rolları yerinə yetirən adamların qarşılıqlı təsiri onların rol gözləmələri ilə tənzim olunur. İnsanın istəyib – istəməməsindən asılı olmayaraq onu əhatə edənlər ondan müvafiq nümunəyə uyğun davranış gözləyirlər. Rolun bu və ya digər şəkildə yerinə yetirilməsi mütləq sosial qiymət alır, roldan hər hansı bir kənara çıxma halı bəyənilmir.

İnsanın başqalarının ondan eşitmək istədiklərini və onda görmək istədiklərini səhsiz, dəqiq çatdırmaq qabiliyyət və bacarığı *mərifət* adlanır.

Lakin əgər subyektin prinsip və inamı ondan gözlənilənə ziddirsə onun başqa cür hərəkət etməsini mərifətsizlik adlandırmaq olmaz.

İnsanlar arasında ünsiyyətin xüsusi forması dostluq ünsiyyətidir. Dostluq davamlı fərdi – seçici qarşılıqlı münasibət və qarşılıqlı təsir sistemindən ibarətdir. Dostlar arasında olan ünsiyyət adamların bir – birilə qarşılıqlı bağlılığı, sədaqətliyi, bir – biri ilə ünsiyyətdən məmnunluqları, bir – birindən qarşılıqlı hiss və arzuları gözləmələri ilə səciyyələnir. Dostluğun inkişafı qarşılıqlı anlama, ürəyiaçılıq, etibarlılıq, fəal qarşılıqlı kömək, bir – birinin işlərinə qarşılıqlı maraq, səmimilik və təmənnəsiz hisslərin olması kimi yazılmamış kodeksə əməl etməyi tələb edir. Dostluq kodeksinin ciddi şəkildə pozulması ya dostluğun dayandırılmasına, ya üzdən həyata keçən yoldaşlığa keçməsinə, ya da düşmənçiliyə səbəb ola bilər.

İnsanların birgə yaşayışı, birgə fəaliyyəti prosesi daima ünsiyyətlə müşayiət olunur. Başqa sözlə ünsiyyət insanlar arasında təmasın yaranması və inkişafı prosesi kimi meydana çıxır. Bu prosesdə insanlar öz fikir və arzularını bir- birlərinə çatdırır, bir- birlərinə qarşılıqlı təsir göstərir, bir- birlərini qavrayır və anlayırlar. Ünsiyyət prosesinin xarakteri insanların birgə fəaliyyətinə, qarşılıqlı münasibətlərinə özünəməxsus təsir göstərir. Bir çox hallarda ünsiyyət prosesi münaqişələrlə müşayiət olunur və qarşılıqlı münasibətə neqativ təsir göstərir. Hamımız olmasaq da bəzilərimiz bu cür münaqişəli şəraitdən çıxmaq üçün müvafiq yol tapa bilmirik. Ünsiyyət zamanı baş verən bu cür maneələri aradan qaldırmaq yollarını nə orta, nə də ali məktəblərdə öyrətmirlər. Lakin sosial psixologiya və pedaqogikada bununla bağlı olduqca zəngin empirik və nəzəri məlumatlar toplanmışdır ki, onlardan istifadənin ünsiyyət maneələrinin qarşısını almaqda rolu inkarolunmazdır.

Ünsiyyət prosesinə mənfi təsir göstərən bu cür maneələrin bəziləri və onların qarşısını almaq yollarını qısaca nəzərdən keçirək.

Yeri gəlmişkən qeyd etmək lazımdır ki, müxtəlif fəaliyyət növlərində bu cür maneələr müxtəlif şəkildə özünü təzahür etdirir. Məsələn, görkəmli psixoloq V.A. Kan-Kalik gənc müəllimlərin pedaqoji ünsiyyətində özünü göstərən çətinlikləri «psixoloji maneələr» adlandırmış və bunları pedaqoji fəaliyyətin spesifik xüsusiyyətləri ilə əlaqələndirmişdir. Şübhəsiz həmin materialdan istifadə olunması

gənc müəllimlərin pedaqoji ünsiyyətindəki çətinlikləri aradan qaldırmalarında onlara köməklik göstərə bilər. Ona görə də burada həmin fikirləri təkrar etməyi lazım bilmədik. Burada ümumiyyətlə insanların ünsiyyətində özünü göstərən bəzi çətinlikləri, onları doğuran səbəbləri psixoloji maneə kimi şərh etməyə çalışmışıq.

Ünsiyyət zamanı diqqəti cəlb edən çətinliklərdən, maneələrdən biri qavrayışla şərtlənən səhvlərdir. Bir çox hallarda ünsiyyətdə olan adamlar bir-birlərini düzgün qavraya bilmirlər. Bu cür maneələr ona görə meydana gəlir ki, ünsiyyət zamanı hər bir adam qeyri-ixtiyari olaraq onun üçün əhəmiyyətli olan cəhəti ayırır, ona fikir verir və münasibət bildirir. Nəticədə ünvanlanmış məlumat təhrif olunur və anlaşsızlığa gətirib çıxarır. Ona görə də ünsiyyətin əsas məqsədi olan məlumat bir növ düzgün dərk edilmir. Bu isə münaqişə ilə nəticələnir.

Qavrayışla yanaşı olaraq ünsiyyətdə olan adamların *təfəkküründə* olan fərqi fərqlər də onların ünsiyyətini çətinləşdirir. Bu cür çətinliyi *məntiqi səhvlərdən* doğan çətinlik adlandırmaq olar. Ünsiyyətdə olanların əqli keyfiyyətlərinin inkişaf xüsusiyyətlərinə görə fərqli olmaları onların bir – birlərini başa düşmələrini çətinləşdirir. Məhz buna görə də bəzən ünsiyyət alınmır.

Ünsiyyətdə olanların nitqlərindəki **üslub səhvləri** də bir maneə kimi ünsiyyət prosesini çətinləşdirir. Belə ki, bəzən adamların nitqində məlumatların çatdırılması forması onun məzmununa uyğun olmur və bu da ünsiyyət prosesini çətinləşdirir.

Bu cür çətinliyin qarşısını almaq üçün mütəxəssislər ünsiyyət zamanı bir sıra qaydalara əməl olunmasının vacibliyini irəli sürürlər. Bunlara aşağıdakıları aid etmək olar:

«**Haşiyə**» **qaydası**. Bu qaydanın mahiyyəti ondan ibarətdir ki, hər cür işgüzar ünsiyyətin əvvəli və sonu dəqiq müəyyənləşdirilməlidir.

«**Məqsəd**» **qaydası**. Bu qaydaya görə çatdırılan fikirlər tör – töküntü şəklində deyil çox dəqiq şəkildə sıralanmalıdır.

Bunlarla yanaşı olaraq ünsiyyətə girərkən nitqin əvvəlində həmsöhbəti maraqlandıрмаğa cəhd göstərilməli, maraqlı faktlarla, aforizm və nümunələrlə onun diqqəti cəlb edilməlidir. Yalnız bundan sonra əsas məsələyə keçmək faydalı olur. Əsas fikir çatdırıldıqdan sonra dinləyicinin etiraz və suallarını dinləmək və öz nitqini nəticələr və ya xülasə ilə başa çatdırmaq lazım gəlir.

Kommunikator öz nitqini qısa cümlələrlə (5–9 söz) ifadə etməlidir. Bu cür məlumat dinləyicilərin yadında yaxşı qalır.

Semantik (məna) səhvlər də ünsiyyətə mənfi təsir edən maneə kimi özünü göstərə bilər. Adətən bu cür səhvlər eyni sözün müxtəlif məna daşdığı zaman özünü göstərə bilər. Nəticədə dinləyici sözü eşitdikdə onu təhqir mənasında anlaya bilər ki, bu da ciddi münaqişəyə səbəb olar.

Ünsiyyətin səmərəli keçməməsinə səbəb olan maneə kimi resipientin xətrinə dəyən söz və ifadələrdən istifadə edilməsini də qeyd etmək olar. Şübhəsiz dinləyiciyə «Sən qorxaqsan, tənbəlsən, satqınsan» və s. şəklində deyilən söz ciddi

narazılığa səbəb ola bilər.

Nitqdə tez- tez *«həmişə»*, *«heç vaxt»* kimi ifadələrin işlədilməsi də ünsiyyətə ciddi zərər gətirir. Aşağıdakı iki ifadə bir – birindən nə qədər fərqli səslənir: «Siz məşğələyə gecikmişiniz» və «Siz həmişə məşğələyə gecikirsiniz!» Burada «həmişə» sözündən istifadə olunması, ona istinad edilməsi ünsiyyət məntiqinin pozulmasına səbəb olur. Bu sözdəki hər cür vəd və ya qadağan təmasın yaranmasına mane ola bilər. Bunun üçün «Sən mənə heç vaxt bu cür hərəkət etməyəcəyini vəd etmişdin», «Sən həmişə bunu yadda saxlaya bilmirsən!» kimi ifadələrin işlənməsi ünsiyyətin alınmaması üçün kifayətdir.

Həmsöhbətlərin *hər hansı bir fikri başqa cür başa düşməsi* də ünsiyyət üçün maneə rolunu oynaya bilər. Məsələn, «Sən sadəcə olaraq düşünürsən ki, mən...» və ya da «Siz bilə – bilə gecikirsiniz görürsünüz ki, mən buna necə reaksiya verəcəm» və s. ifadələri qavramada olduğu kimi. Hətta əgər başqasının fikri düzgün «başa düşülməzsə» də bunun hündürdən ifadə olunması adətən həmsöhbət tərəfindən özünün təhqir olunması və ya ona təzyiq göstərilməsi kimi başa düşülməkdir. Bu isə şübhəsiz təmasın inkişafına şərait yaratmayacaqdır.

Ünsiyyətin səmərəliliyi və onun iştirakçılarının bu prosesdə qarşılıqlı təsirində maneə rolunu oynayan səbəblərdən biri də insanların həmin prosesdə ehtiyatlı hərəkət etməməsi, danışığında əmr üslubundan istifadə etmələri, başqa sözlə avtokratik mövqe tutmalarıdır. Xahiş, məsləhət şəklində müraciət tərz – kimə müraciət etmələrindən asılı olmayaraq, əmr etməyə nisbətən olduqca az daxili etiraz, qarşıdurma yaradır. «Gətir!», «Yadında saxla!», «Dərhal yerinə yetir!» tipli müraciət formaları insanın mənliyinə ağır təsir göstərir, nəticədə ünsiyyət prosesi üçün maneə rolunu oynayır.

Ünsiyyət zamanı nitqdə olan fonetik səhvlər, səslərin təkrarı, tüfeyli sözlərdən (qıyası, deməli, zad və s.), eləcə də parafonezlərdən istifadə edilməsi ünsiyyət prosesinə mənfi təsir göstərir. Bu cür hallar həmsöhbətin diqqətinin yayınmasına, həyəcanlanmasına, nitqi yanlış şəkildə qavrama və anlamasına səbəb olur.

Ünsiyyət zamanı mövcud ola biləcək maneələri azaltmaq və baş verə biləcək münaqişənin qarşısını almaq üçün «səmərəli ünsiyyət qaydaları»ndan istifadə olunması zəruridir. Mütəxəssislər bu cür qaydalara aşağıdakıları aid edirlər:

1. Öz çıxışına başlamazdan əvvəl dinləyicilərə nələri çatdırmaq istədiyini bildirmək, başqa sözlə öz ideyalarını aydınlaşdırmaq zəruridir.

2. Qısa cümlələrlə (5 – 9 sözdən ibarət) danışmağa çalışın. Bu cür cümlələr qavrama və anlama üçün daha çox səmərəlidir.

3. Səsinizin daha çox ifadəli olmasına çalışın.

4. Öz nitqinizdə fasilələrdən istifadə edin.

5. Öz nitqinizdə aydın olmayan, ikimənalı ifadələrdən eləcə də professionallıqdan qaçmağa çalışın.

6. Həmsöhbətinizin qeyri – verbal siqnallarına (mimika və jestlər və s.) nəzər

salın.

7. Kateqoriyalıqdan qaçmağa çalışın. Nəzərə alın ki, sizin fikriniz yanlış ola bilər.

8. Ünsiyyət yeri və vaxtını düzgün seçin.

9. Daima öz nöqtəyi nəzərinizi dəyişdirməyə hazır olun.

10. Səmərəli dinləmə qaydasına əməl edin. Bu qaydalar aşağıdakılardan ibarətdir:

- Həmsöhbətinizin sözünü kəsməyin.
- Həmsöhbətinizə qarşı diqqətli olun.
- Tələsik nəticə çıxarmayın.
- Həmsöhbətinizin ifadəsinə sakit reaksiya verin.
- Diqqətinizi yayındırmayın.
- Təfəkkür tempinizi nitqə uyğunlaşdırın.
- Həmsöhbətinizlə əks əlaqə yaratmağa çalışın.

Psixoloji ədəbiyyatda ünsiyyətdə olan adamlar arasında münaqişənin səbəblərindən biri kimi məna maneəsinin yaranmasını qeyd edirlər. Belə ki, bəzən ünsiyyətdə olan tərəflərin baş verən hadisəyə verdikləri məna uyğun gəlmir və bu məna maneəsi kimi münaqişənin yaranmasına gətirib çıxarır.

Psixoloqlar müəyyən etmişlər ki, məna maneəsi həm ünsiyyətdə olan adamın qarşısında hansı tələbin qoyulmasından asılı olmayaraq, konkret adama münasibətdə, həm də kimin irəli sürməsindən asılı olmayaraq, konkret tələbə münasibətdə özünü göstərə bilər. Məsələn, müəllim şagirdi onun davranışına uyğun olmayaraq, qeyri obyektiv cəzalandırıqda şagirdə həmin müəllimə qarşı məna maneəsi yaranır. Bundan sonra müəllim nə qədər obyektiv hərəkət etsə də şagird onu qəbul edə bilmir. Konkret adama qarşı bu cür məna maneəsi müəllim tamamilə obyektiv, düzgün hərəkət etdiyi halda, şagirdin öz davranış motivini dərk edə bilməməsindən asılı olaraq da yarana bilər.

Konkret tələbə münasibətdə özünü göstərən məna maneəsi isə tamamilə başqa səbəblərdən irəli gələ bilər. Məsələn, müsbət nəticə vermədiyi halda tərbiyəçi eyni tələbi dəfələrlə irəli sürür. Nəticədə uşaq bu cür tələblərə o qədər alışır ki, onu bir növ qavramamağa başlayır.

Təcrübə göstərir ki, bu cür məna maneələrinin yaranması şagirdlərlə aparılan işin çətinləşməsinə, bir növ nəticəsiz qalmasına səbəb olur. Ona görə də müəllim birinci növbədə bu cür məna maneələrinin yaranmasının qarşısını almağa çalışmalıdır. Bu cəhətdən müəllim və tərbiyəçi üçün əsas problem zəruri təsir vasitəsinə seçmək deyil, həm də rəftar və davranışını motivlərini, onun baxışlarını, münasibətlərini bilməkdir. Belə olduqda məna maneələrinin yaranmasının qarşısı alınır.

Ünsiyyət prosesində insanlar təkcə informasiya mübadiləsi aparmaqla, bir-birinə qarşılıqlı təsir göstərməklə kifayətlənmir, eyni zamanda bir-birlərini qavrayır və

anlayırlar. Bu ünsiyyətin perseptiv cəhətini təşkil edir. Ünsiyyətin *perseptiv* cəhəti heç də digər cəhətlərindən az əhəmiyyətə malik deyildir.

Həqiqi ünsiyyət o zaman mümkün olur ki, qarşılıqlı təsir prosesinə daxil olan insanlar özlərinin qarşılıqlı anlama səviyyələrini qiymətləndirə, tərəf müqabillərinin hansı keyfiyyətlərə malik olması barədə özlərinə hesabat verə bilsinlər. Ona görə də ünsiyyətin iştirakçıları şüurlarında bir-birinin daxili aləmini yaratmağa, hisslərini, davranış motivlərini, əhəmiyyətli obyektlərə münasibətini anlamağa cəhd göstərirlər. Başqa sözlə, bir-birini dəqiq qavramağa və anlamağa çalışırlar. Qavrama və anlama nə qədər dəqiq və ətraflı olarsa onların qarşılıqlı münasibətləri də bir o qədər səmərəli xarakter daşıya bilər. Fərd başqa adamları dərk etməklə onlarla birgə fəaliyyətin perspektivlərini daha yaxşı müəyyənləşdirmək imkanı əldə edir. Məhz onların daxili aləmlərinin dəqiq «öyrənilməsi» birgə fəaliyyətlərinin müvəffəqiyyətlə həyata keçməsi üçün mühüm şərtidir.

Məlum olduğu kimi, ünsiyyət prosesində ən azı iki adam iştirak edir. Onlar bir-birilə informasiya mübadiləsi aparır, bir-birinə qarşılıqlı təsir göstərir və bir-birlərini qavramağa, anlamağa çalışırlar. Bəs onlardan hər biri digərinin zahiri davranış tərzinə görə özündə onun daxili aləmi barədə təsəvvürü necə yaradır? Bu sual daima mütəxəssislərin diqqətini cəlb etmiş və ciddi tədqiqatlar nəticəsində onlar burada qarşılıqlı qavrama və anlamamanın üç mühüm mexanizm əsasında baş verdiyini aşkara çıxarmışlar: *eyniləşdirmə, refleksiya və stereotipləşdirmə*.

Eyniləşdirmə – başqa adamın davranışını şüurlu və şüursuz olaraq subyektin özünün davranış tərzlərinə oxşatmaq, bənzətməklə qavraması və anlamasından ibarətdir. Başqa sözlə, çox vaxt insanlar qarşılıqlı əlaqə şəraitində özlərini qavradıqları adamın yerinə qoymağa cəhd göstərməklə onun daxili vəziyyəti, keçirdiyi hisslər, fikirlər, davranış motivləri və s. haqqında mülahizə yürütməyə çalışırlar. Bu zaman həmin adamın (və ya adamların) davranış tərzini bir növ həmin şəraitdə özlərinin keçirə biləcəkləri psixoloji hallarla eyniləşdirirlər. Özlərinin bu kimi şəraitdə keçirmiş olduqları və keçirə biləcəkləri hisslər və vəziyyət onları qavramaq üçün əsas olur.

İnsanın başqalarını qavraması zamanı təkcə subyektin başqalarını anlaması deyil, onunla ünsiyyətə girən, təmasda olan fərdin onu necə qavraması və anlamasına diqqət yetirilməsi də vacibdir. *Subyektin ünsiyyətdə olduğu adamlar tərəfindən necə qavranıldığını dərk etməsi refleksiya formasında baş verir*. Psixoloqlar refleksiyanı başqa adamları qavramanın tərkibinə daxil edirlər. A.B.Petrovskinin fikrincə, başqa adamı anlamaq qismən həmin adamın qavrayış subyektini kimi sənə münasibətini dərk etmək deməkdir. Deməli, insanların bir-birini qavramasını güzgünün ikiqat əks etdirməsinə bənzətmək mümkündür. İnsan başqasını əks etdirməklə, həmin başqasını əks etdirmə güzgüsündə özünü də əks etdirir. Ünsiyyət prosesində eyniləşdirmə və refleksiya vəhdətdə baş verir.

İnsanların bir-birini qavraması və anlamasının mexanizmi kimi

stereotipləşdirmə də xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Stereotipləşdirmə – davranış forması və onun şərhinin artıq bizim üçün məlum olan və ya məlum hesab edilən hadisələrə, başqa sözlə sosial stereotiplərə uyğun təsnifindən ibarətdir. Burada stereotip bir şamp kimi istifadə olunan formalaşmış insan surəti götürülür. Stereotipləşdirmə subyektin öz şəxsi təcrübəsini ümumiləşdirməsi və bu zaman kitablardan, kinofilmlərdən aldığı məlumatların ona əlavə edilməsi nəticəsində də yarana bilər. Bu zaman həmin bilik nəinki şübhəli, hətta yanlış xarakter daşıya, düzgün nəticələrlə yanaşı, tamamilə yanlış nəticələrə də gətirib çıxara bilər. Bu baxımdan stereotipləşdirmə *kauzal atribusiyanın* bir növ mexanizmini təşkil edir. Kauzal atribusiya latınca *causa* – səbəb və *attribuo* – vermək sözlərindən əmələ gəlib şəxsiyyətlərə anlama zamanı digər adamın davranışının səbəb və motivlərinin şərhindən ibarətdir. Burada isə bəzən qabaqcadan yaranmış yanlış fikir stereotipləşməyə əsaslı təsir göstərir.

Kauzal atribusiyanın xarakteri müxtəlif şəraitdən asılı ola bilər. Belə ki, məsələn, tanış olmayan adamı qavrayarkən subyektin aldığı ilkin məlumat böyük rol oynaya bilər.

Psixoloqlar belə bir eksperiment aparmışlar. İki qrupda tələbələrə eyni bir adamın fotosəklini göstərmişlər. Birinci qrupda eksperimentator onu görkəmli alim kimi, ikinci qrupda isə cinayətkar kimi təqdim etmişdir. Hər iki qrupda tələbələrə xarici görkəminə görə həmin adamı səciyyələndirmək tapşırılmışdır. Birinci qrupda yoxlanan tələbələr şəkildəki adamı səciyyələndirərkən göstərmişlər ki, bu adam çox gərgin işləyən, rəhimli, xoşxasiyyət, qayğıkeş, həssas, ağıllı adamdır. İkinci qrupdakı tələbələr əsaslandırmağa çalışmışlar ki, şəkildəki adam çox qəddar, inadkar, hiyləgər, xain adamdır. Şəkildəki eyni detal, məsələn, göz bir halda mehribanlıq və ağıllılıq, digər halda kinlilik və qəddarlıq əlaməti kimi şərh olunmuşdur.

Buradan aydın olur ki, qavrama zamanı əldə edilən məlumat ciddi şəkildə insan sifətini – alim və cinayətkar obrazları haqqında stereotipə uyğunlaşdırmağa əsaslanmışdır.

Gündəlik müşahidələr və aparılmış tədqiqatlar insanların bir – birini qavraması və anlamasında onlar haqqında ilkin təsəvvürün yaranması da xüsusi rol oynadığını göstərmişdir. Bu cür asılılıq psixologiyada «*oreol effekti*» («himayə effekti») adlanır. Əldə edilmiş ilkin məlumatlar qavradığımız adamlar haqqında bizdə müsbət və ya mənfi oreol effekti yarada bilər. Birinci halda biz qavradığımız adamın bütün davranışına pozitiv, ikincininkinə isə neqativ münasibət bəsləməyə meyilli oluruz.

Məsələn, ilkin müşahidə və ya başqa müəllimin uyğun olmayan məlumatı bizdə çalışqan şagird haqqında mənfi fikir yaradır. Nəticədə bu ilkin təəssüratın təsiri altında həmin şagirdin həqiqi keyfiyyətini qavraya bilmirik. Sanki onun ən yaxşı davranışını da görmək istəmirik. Bizdə həmin şagird haqqında mənfi oreolun yaranması buna səbəb olur.

Əksinə, tənbel, zəif şagirdlə ilk dəfə rastlaşarkən onun təsadüfi cavabı, başqa müəllimin onun haqqında yersiz tərifləri bizdə həmin şagirdə qarşı müsbət oreolun yaranmasına səbəb olur. Nəticədə şagirdin cavablarındakı qüsurları hiss etməməyə başlayırıq.

Uyğun olmayan həm müsbət, həm də mənfi oreol eyni dərəcədə ziyanlıdır. Ona görə də «oreol effektinin» qarşısını almaq üçün adamları müxtəlif şəraitdə və vəziyyətdə qavramaq tələb olunur. Bu zaman müsbət kauzal atributun yaranması, oreol effektinin mənfi təsirinin aradan qaldırılması mümkün olur.

Sual 3

DİO əməkdaşlarının peşə ünsiyyətinin xüsusiyyətləri, forma və üsulları. Ünsiyyət texnikası

Daxili işlər orqanları əməkdaşlarının psixoloji cəhətdən savadlı ünsiyyət yaratmağının çox böyük əhəmiyyəti vardır. Polisin bir çox işçilərinin əhali ilə ünsiyyət fəaliyyəti çox vaxt əlverişsiz şəraitdə keçir. Polis işçisinin yaşadığı çətin və gərgin həyat şəraitində qarşıya qoyulmuş vəzifəni kifayət qədər peşə ünsiyyət mədəniyyəti olmadan həyata keçirmək çətinidir. Daha çox ünsiyyətdə ciddi qüsurlar, qaradınməzlik, psixoloji əlaqəni yaratmaq bacarığı olmaması və s. əməliyyat işçiləri, müstəntiqlər, sahə müvəkkilləri, DYP işçiləri və digər xidmətlərin işində ziddiyyətlər yaradır.

Polisin ünsiyyətinin müasir mədəni səviyyəsi əhalini qane etmir. Sorğu zamanı vətəndaşlar polis işçilərinin iş zamanı təmkinsiz, təkəbbürlü olduqlarını qeyd etmişlər. Doğrudur, sorğu aparənlərin verdikləri qiymətlər şaxələnidir.

Qanuna riayət edənlər qanunu pozmağa meyl edənlərdən fərqli olaraq polis işçilərinin peşə ünsiyyəti səviyyəsini yüksək qiymətləndirirlər. Bunu, bir tərəfdən əhalinin müəyyən qisminin polis haqqında yanlış fikri, digər tərəfdən isə əməkdaşların çətin, mübahisəli, qeyri-sabit vəziyyətlərdə ünsiyyətin eyniliyini tapa bilməmələri ilə izah etmək olar.

Bunun səbəblərindən biri polis əməkdaşlarının xidməti ünsiyyətlərinin psixoloji xüsusiyyətləri ilə bağlıdır. Məlum olduğu kimi, müsahibin psixi vəziyyətinin çətin şəraitdə olması, vaxt, məlumat azlığı, tərəflərin razılaşmaması və bir-birilə ziddiyyət, məhdudiyyət təşkil edən söhbətin yeri və vaxtının məhdudiyyət təşkil etməsi şəraitində keçir. Belə şəraitdə təmkinlilik, iradə və məntiqi mülahizə böyük əhəmiyyət kəsb edir. Əməkdaşların müxtəlif yaş, peşə, mədəni, etnik və digər qrupların nümayəndələri ilə psixi vəziyyətləri əvvəlcədən məlum olmayan insanlarla (şahidlər, zərərçəkənlər, şübhəli şəxslər) və s. əlaqədə olmaları da ünsiyyəti çətinləşdirir. Eyni zamanda, ünsiyyət vəziyyətinin daxili səbəblərdən törəyən (öz-özünə əmələ gələn) təkrarolunmazlığını da qeyd etmək zəruridir. Belə şəraitdə əməkdaşda bacarıq, ustalıq və özünə inam olmalıdır.

Yaranmış vəziyyət müxtəlif, təkrarolunmaz olduğu kimi ünsiyyət də elastik qeyri-adi və müxtəlif olmalıdır. Bu mənada polis işçilərinin fəaliyyətini digər peşə nümayəndələrinin fəaliyyəti ilə müqayisə etmək mümkündürmü? Elə peşələr var ki, forma və məzmunca onlar yüksək ünsiyyətdə olurlar: aktyor, pedaqoji təbliğətçilik. Lakin onlar da daxili səbəblərdən törəyən əvvəlcədən hazırlıqsız, ünsiyyətin məzmun və şəraitinə görə zəngin və müxtəlif (rəngarəng) deyillər.

Yuxarıda adları çəkilən peşələrdə müəllim, aktyor, təbliğətçi əvvəla, onlara əvvəlcədən məlum olan insan kateqoriyaları ilə ünsiyyətdə olurlar, ikincisi, onlar

əvvəlcədən söhbətə hazırlaşır, dinləyijilərin tərkibini, onların maraq, niyyət və tələbatlarını öyrənmək imkanına malik olurlar. Polis əməkdaşı bu cür imkana malik deyil. Bir sözlə, polis işçilərinin müxtəlif əlaqələri, elastikliyi, əlverişsiz şəraitdə daxili səbəblərdən törəyən ünsiyyətin zənginliyi heç bir peşə sahibi ilə müqayisə edilməzdir. Bu halın polis xidmətinə gəlmək istəyən gənc kadrların-namizədlərin seçilməsində və onların gələcəkdə təlim-tərbiyə və təhsil almalarını nəzərə almaq vacibdir.

Daxili işlər orqanları əməkdaşlarının kollektivində də ünsiyyətləri vardır. Onlar əməyin spesifikasiyası və həll olunacaq vəzifələrin xarakteri ilə bağlıdır. Məsələn, polisin sirtinin yayılması, on illərlə təkcə sənədlərlə deyil, eyni zamanda kollektivin ictimai fikri, əxlaq və etik normaları özündə birləşdirən ənənələrlə nizamlayır. İnsanları seçərkən ənənəvi polis təmkinliliyi, eyni zamanda xidməti və xidmətlə bağlı olmayan mövzularda ünsiyyət yaratmaq, az sözlülük, öz nitqinə nəzarət etmək vərdişi, sözə görə məsuliyyət hissi, işdə həmkarlar və yoldaşlarla inamlı ünsiyyətin olmaması, qaradiməlik, jarqonlu nitq və s. deyilənlərə misal ola bilər. Ünsiyyətin göstərilən xüsusiyyətləri iş stajının çoxalması ilə gücləndirilir, bu da şəxsiyyətin deformasiyasına gətirib çıxara bilər. Bəzi işçilər kobud, dili ağır, mühakimə zamanı sərt, həmkarlarla danışıqda qərəzli, nəzakətsiz olurlar.

Polis kollektivində kobudluq, nəzakətsizlik, şəxsin əhvalına və oradan da əməkdaşın sağlamlığına güclü təsir edir. Təcrübədə həтта, özündə xəstəlik gəzdirən ünsiyyət və birgə iş üçün təhlükəli olan infartogen şəxsiyyət termini yayılıb. Bununla yanaşı, tədqiqatların göstərdiyi kimi, polis işçiləri (yenə də əməyin spesifikasiyasını əsas götürərək) doğru, namuslu, xoş münasibətlər ehtiyacındadır. Demokratiya haqqında köhnə təsəvvürlər uçulub-dağılanda xidməti və xidmətlə bağlı olmayan ünsiyyətlərin sərhədləri bir-birindən ayrılanda, aşkarlıq və inamlı münasibətlər həyat normasına çevrildəndə bu ehtiyajlar xüsusilə bu gün özünü daha qabarıq şəkildə biruzə verir. Polis xidməti əməkdaşlarının ünsiyyət mədəniyyəti bir sıra hallara məruz qalır. O, müasir insanın artan tələbatını ödəməlidir. Buna görə də polis işçisi həmkarları ilə (iş yoldaşları ilə) qarşılıqlı, savadlı ünsiyyətin yaxşılaşdırılmasına müəyyən qədər jəhd etmək onun əsas vəzifəsindən biri olaraq qalır.

Daxili işlər orqanları əməkdaşlarının peşə ünsiyyətinin psixoloji xüsusiyyətləri (özünəməxsusluğu) aşağıdakılardır:

- 1. ünsiyyətə girmək üçün səbəblərin xüsusiyyətləri;*
- 2. ünsiyyətin rəsmiliyi;*
- 3. hər ünsiyyət altında məqsədlər çoxluğu;*
- 4. ünsiyyət iştirakçılarının psixoloji vəziyyətlərinin xüsusiyyətləri;*
- 5. ünsiyyətin münaqişəli xarakteri;*
- 6. psixoloji əlaqənin əhəmiyyəti.*

Təcrübədə rəsmi və qeyri-rəsmi ünsiyyət formaları mövcuddur. Rəsmi ünsiyyətə hər bir konkret cinayət işinin istintaqı ilə əlaqədar olaraq əməliyyat işçisinin və

müstəntiqin telefon söhbəti, hesabat dövrü ərzində görülmüş işlər barədə rəisə məruzə etmək, əməliyyat müşavirəsində çıxış etmək və s. aiddir.

Rəsmi ünsiyyət ciddi, sənədli, işgüzar nitqə malik olmaqla mövzusu adətən xidməti vəzifə çərçivəsi daxilində məhdudlaşır. Bu müəyyən dərəcədə standartlaşdırılmış, hüquqi çərçivədə yerləşdirilmiş ünsiyyət olmaqla bərabər işgüzarlıq olmayanda tədrijən formalizmə və ünsiyyətin mövzusunə dair olan marağın azalmasına gətirib çıxara bilər. Buna yol verməmək üçün qeyri-rəsmi vəziyyətdə tez-tez istifadə olunan qeyri-formal ünsiyyətdən istifadə etmək lazımdır. Əlbəttə, qeyri-rəsmi ünsiyyətdə də xidmətlə bağlı mövzu üstünlük təşkil edə bilər, amma yaxşısı budur ki, ondan istifadə etməyəsən.

Qeyri-rəsmi ünsiyyət ona görə qiymətlidir ki, o, söhbətin mövzusunə dəyişməyə şərait yaradır, ünsiyyətin mövzusunə və həmsöhbətə qarşı maraq oyadır, ünsiyyətin dairəsini genişləndirməyə kömək edir. Qeyri-rəsmi şəraitdə ünsiyyətə girmək polis işçisinin mədəni səviyyəsinin ən vacib komponentidir.

Ünsiyyət idarə oluna bilər, tənzim edilən xarakterə, vadaredici qüvvəyə malikdir. Adamların qüvvələrini ya birləşdirir, ya da onların əlaqəsini kəsir, həvəsləndirir və ya iflic vəziyyətinə salır, sakitləşləşdirir və ya oyadır, qarşı-qarşıya qoyur. Burada çox şey ünsiyyətin vasitələrindən asılıdır. Ünsiyyət prosesi verbal (şifahi) və qeyri-verbal üsullarla həyata keçirilir. "Verbal" latın mənşəli söz olub, mənası fikrin şifahi şərh olunması deməkdir. Verbal üsul adı altında nitq və nitq formalarının adama təsiri nəzərdə tutulur. Öz təbiətinə və təsiretmə mexanizmlərinə görə başqa adama yönəlib, adamların əqlinə, hissiyyətinə, iradəsinə, hərəkət və rəftarına təsir etməyə hesablanır. Nitq vasitəsilə əməkdaş vətəndaşlara müəyyən edilmiş tələblər irəli sürür, dərdlərinə şərik olur, müdafiə edir, tərifləyir, məsləhət verir, qadağan edir, bəyənir və s.

Polisin təcrübəsində nitqin və onun təsir gücünün başa düşülməsi çox böyük əhəmiyyətə malikdir. Əməkdaş öz fikrini qeyri-müvəffəqiyyətlə ifadə edə bilər. Qarşıya qoyulmuş məqsədə yaxşı nail olmaq üçün nitqin ifadəliliyindən çox şey asılıdır. Nitqin təsir gücü ilə onun ifadəliliyi bir-birilə çox sıx bağlıdır. Təsadüfi deyil ki, sözün böyük ustaları (natiqlər, siyasi xadimlər, aktyorlar, vəkillər, psixoterapevtlər) nitqin ifadəliliyinə böyük diqqət yetirmişlər. Nitqin ifadəliliyi öz növbəsində çoxlu faktlardan asılıdır: məsələn, lazımi söz və ifadələrin seçilməsi, cümlənin quruluşu, intonasiya (səs tonunun ujalıb-alçalması), tempi (sürəti), ritmi (vəzn, ahəng) və s. xüsusiyyətlər. Onların üzərində müfəssəl dayanaq.

Hər şeydən əvvəl, nitqin məna, məzmun, məntiqi tərəfi, onun qanəddici və inandırıcı olması olduqca böyük təsir gücünə malik olur. Hər bir söz məna, müəyyən olunmuş məntiqi vəzifə daşıyır. Mənanın dəqiqliyi, nitqin ifadəliliyi və kəskinliyi sözün düzgün yerində işlədilməsindən asılıdır.

Təkcə sözlərin seçilməsi deyil, onların bir-birilə əlaqəsi, cümlənin qrammatik quruluşu, mənanın ifadə olunmasının müxtəsərliyi də əhəmiyyət kəsb edir.

Bir mənani müxtəlif sözlərlə, qrammatik üsulların köməkliyi ilə ifadə etmək olar. Aşağıdakı cümlələrin mənə çalarlarına diqqət yetirək: şahid peyda (zahid) oldu, şahid gəldi, şahid maşınla gəldi, şahid maşınla gətirildi, maşınla şahid gətirildi. Bu cümlələr heç də eyni mənə vəzifələri ifadə etmirlər. Müvəffəqiyyətlə işlədilmiş söz son dərəcə parlaq mənzərə yaradır.

Böyük rus vəkili A.F.Konini görənlər, ona qulaq asanlar və onu tanıyanlar, onun nitqinin ifadəliliyinə və gücünə heyran qalırdılar. Onun nitqindəki uğurlu ifadələr, epitetlər (vəsflər), müqayisələr qüsursuz adamlara çox güclü təsir edirdi.

Biz vətəndaşlarla söhbət zamanı cümlə və ifadələri işlədərkən həmişə fikirləşirikmi?

Şübhəli şəxsə (müttəhimə) deyəndə "Bu oğurluq şeydir", "bu qeyri-qanuni yolla əldə edilmişdir". Bu iki cümlə ona müxtəlif cür təsir edir. Bir dil vasitələrini başqaları ilə əvəz etmək imkanı öz fikrini daha anlaşıqlı, yaranmış vəziyyətlə əlaqədar sözlərin işlədilməsi əməkdaşa öz nitqinin daha da ifadəli olmasına şərait yaradır.

Ayrı-ayrı söz və ifadələrin təsirinin məntiqini hiss etmək, bilmək lazımdır. Polis işçisi vətəndaşlara müraciət edərkən işlətdiyi söz və ifadələrə diqqət yetirməlidir. Məsələn hər hansı bir hadisə ilə əlaqədar olaraq həyəcanlanmış kütləyə "xahiş edirəm" deyə müraciət etdikdə, sözün təsir gücü çox zəif səslənər. Burada nitqin digər təsir vasitələrindən istifadə etmək lazımdır.

Qeyri-verbal ünsiyyət vasitələrinə mimika, cest, səsin intonasiyası daxildir. İnsan digər insana təkcə nitqinin ifadəliliyi ilə deyil, eyni zamanda jestlərlə və nitqinin müxtəlif intonasiya çalarları ilə təsir edir. Hörmət, hiddət və gülünc vəziyyətdə olmağı səsin intonasiyasından bilmək olar.

Bəzi hallarda nitq sakitləşdirir, sayıqlığı, ehtiyat və inamı artırır. Nitqin ifadəliliyində səsin tonunun aşağı düşməsi və qalxmasının da əhəmiyyəti vardır. Nitqin həyəcanlı ifadə olunmasını mimika və jestlər daha da qüvvətləndirir. Hərəkətin ifadəliliyinin təsir gücü onun əyaniliyi ilə nümayiş etdirilir. Müsahib sözün, onun intonasiya çalarlarını eşitməklə bərabər, danışanın mimikası və jestini də görür. Məsələn, qaşların düyünlənməsi, dişlərin bir-birinə sıxılması, düyünlənmiş yumruqlar adamın hiddətini, dartılmış qaşlar-təəccüb, başın dik tutulması - məğrurluq, özü haqqında yüksək fikirdə olmaq, başın sinə üzərinə enməsi-qəmginlik, peşimançılıq və s. bildirir. Öz hisslərinin ifadəliliyini nizamlamağı bacarmaq polis işçiləri üçün çox vacibdir.

Təcrübə göstərir ki, görkəmli müstəntiqlərin, əməliyyat işçilərinin istedadları, onların müəyyən mənada nitq qabiliyyətləri və mədəniyyətləri ilə əldə edilmişdir. Polis işçisi nitqin bütün formalarından: dialoq, sorğu-sual, məsləhət, izahat, inandırma və s. istifadə etməyi bacarmalıdır.

Təcrübədə ***ünsiyyət texnikası*** dedikdə, bu və ya digər sosial əhəmiyyətli tələbatların (fəaliyyətdə, təlimdə, liderlikdə və s.) qane olunmasına gətirib çıxaran kommunikativ hərəkət və fəndlərin (üsulları) toplusu başa düşülür.

Qeyd edək ki, insan həyatının müxtəlif sahələri üçün (o cümlədən, əməliyyat-axtarış fəaliyyətində) effektiv olan universal ünsiyyət fəndləri mövcuddur. Məsələn, ədəblik, mehribanlıq, yumor hissi. Bunlar hər bir fəaliyyət və hər bir qrup üçün əhəmiyyətlidir. Beləliklə, əməliyyatçının sosial-psixoloji hazırlığı ilk növbədə ünsiyyətdə bu tərkib hissələrin inkişafına yönəlməlidir. Göstərilən ünsiyyət xarakteristikaları zəruridir, amma ümumilikdə əməliyyatçı və obyekt arasında konkret ünsiyyət fəndlərinin səmərəliliyi üçün yetərli şərait yaratmır. Məsələn, əməliyyatçının ünsiyyət texnikasının inkişaf səviyyəsi və obyektə adekvat dərk etmək istəyi arasında qarşılıqlı əlaqə yaradılıb. Qeyd etmək lazımdır ki, ünsiyyətin motivasiyasını və maraq doğuran şəxsin status iddialarını dəyişərək, dolayısı yolla ünsiyyət texnikasına da təsir göstərmək olar. Beləliklə, şəxsi ünsiyyət texnikasının inkişafı məqsədi ilə sosial-psixoloji hazırlığı zahiri davranış reaksiyalarının formalaşdırılmasında yekunlaşdırmaq olmaz.

Qeyd etmək lazımdır ki, sərbəst, reqlamentsiz ünsiyyət üçün effektiv fəndlər xidməti və ya işgüzar ünsiyyət üçün yarasız ola bilər. Spesifik ünsiyyət texnikası əməkdaşa həm həmkarları ilə, həm də maraq doğuran şəxslərlə münasibətlər qurmaq üçün lazımdır. Ünsiyyət fəndləri tərəflərin fəal əlaqəsi prosesində adətən kor-təbii inkişaf edir. Bu prosesə yaranmış ənənələr, maraq kəsb edən şəxsin olduğu sosial qrupdakı psixoloji iqlim (ab-hava) böyük təsir göstərir. Özünü tərbiyə, özünü təlim, təcrübəli əməliyyatçılar tərəfindən gənc əməkdaşlara məqsədyönlü təsir yaxşı nəticələr verir.

Biz artıq qeyd etmişdik ki, əməliyyatçı həm maraq doğuran şəxslərdən, həm ona qarşı ədavət münasibətini bəsləyib, təmasdan boyun qaçıran şəxslərdən zəruri informasiyanı əldə etmək üçün kontakt yaratma texnikasına yiyələnəli və ondan məharətlə istifadə edə bilməlidir. Müxtəlif hüquq və vəzifələri olduğu üçün qeyri-bərabər vəziyyətdə olan həmsöhbətlərin qarşılıqlı hərəkətləri münasibətlərin xüsusi mürəkkəbliyi ilə fərqlənir.

Əgər maraq doğuran şəxs özünü bir sosial kateqoriyaya, əməliyyatçını isə tamamilə başqasına aid edirsə, əlbəttə ki, bu zəruri psixoloji kontaktın, etimadın yaradılmasına və təbii ki, zəruri obyektiv informasiyanın alınmasına kömək etmir. Belə şəraitdə əməliyyatçı obyektin həyatdakı əsas sosial rollarını bilməlidir və həmin şəxsi elə mövqeyə çəkməlidir ki, qarşıda duran məsələnin həllinə mümkün dərəcədə kömək etsin.

Əməliyyatçı üçün heç də az əhəmiyyətli deyil ki, obyekt hansı rolda çıxış etməyi üstün tutacaq. Onun şəxsiyyətini öyrənərək, əməliyyatçı obyektin maraqlarını, məşğuliyyətini müəyyən etməli və bunlardan fəal istifadə edərək, psixoloji təmasın yaradılmasına can atsın.

Hadisələrin uyğun axarından asılı olmaması üçün zəruri psixoloji təmasın yaradılması üçün ünsiyyət texnikasını bilmək və buna sahib olmaq lazımdır. Əgər

həmsöhbətlə söhbətin mövzusunə qərəzli münasibət hiss edilərsə, ünsiyyətdə xoş iqlimi təmin etmək üçün əməliyyatçı aşağıdakı tövsiyələrdən istifadə etməlidir:

Ədəb və mehribanlıq göstərin. Əksər hallarda təbəssüm, gülərüzlü münasibət, insanla xoş rəftar kimi fəndlər söhbətin əvvəlini asanlaşdırır. Daima “baxışlar təmasını” saxlamaq lazımdır, həmsöhbətə müraciət zamanı onun şəxsi çətinliklərinə, maraqlarına canyananlıq nümayiş etdirmək lazımdır. Yadda saxlamaq lazımdır ki, təzyiq göstərməkdən yan keçmək vacibdir ki, “İşimə baş soxma!” cavabı gəlməsin. Mehriban rəftar xırda detallara diqqətin artmasını güman edir. Həmsöhbətin danışıq tərzini, jestləri diqqətdən kənar qalmamalıdır. Dostluq münasibəti zamanı həmsöhbətin əllərinin hərəkəti sərbəstdir, jestlər sözləri tamamlayır. Neqativ münasibət zamanı əl hərəkətləri, sifətin ifadəsi hərəkətsiz olur və bunu danışıqdan da hiss etmək olar.

Mümkün qədər rahatlıq (komfort) zonasında yerləşin. Hər bir adamın tanış və yad insanlarla söhbətdə özünün rahatlıq zonası var. Əməliyyatçı bilməlidir ki, bu zona pozulduğu halda, həmsöhbətin reaksiyasında ona olan münasibət hiss olunacaq. Əksər hallarda bu əlamətlər gözə çarpır – həmsöhbət sizdən bir addım aralanır, keçib başqa yerdə əyləşir, öz stulunu sizdən kənar qoyur və s. Əgər onda özünü qarşı simpatiya yaratsanız, etimadı qazansanız, o yaxın tanışları ilə olduğu kimi məsafəni azaldacaq.

Müsbət cavabları almağa çalışın. Təmasını yaradılmasının əvvəlində müxtəlif neytral mövzulara toxunmaq və ya yalnız müsbət cavablana bilən sualları vermək lazımdır.

Maraq doğuran şəxsi dialoqa cəlb edin. Əgər əməkdaş söhbətdə daimi fəallıq göstərər və həmsöhbətə təşəbbüsü verməzsə, psixoloji təmas çətinləşəcək. Qarşılıqlı anlaşılmalı məsələ üzrə həmsöhbətə müraciət onu danışmağa sövq etməlidir. Bu halda onun baxışlarına və tutduğu mövqeyə diqqət və hörmət göstərmək lazımdır.

Əməliyyatçı psixi gərginliyi aradan qaldırmalıdır. Həmsöhbətin emosional gərginliyi aradan qaldırılmadıqda, qarşılıqlı maraq sahəsi formalaşmadıqda, maraq doğuran şəxs üçün maraqlı mövzular haqqında danışmaq məsləhətlidir. Həmsöhbətin özünə hörmətini bərkidən, onun pozitiv reaksiyalarını oyadan mövzular haqqında danışmaq vacibdir. Həmsöhbətin sözləri ilə razılığı həm sözlərlə, həm də jest, mimika, pantomima ilə bildirin.

Öz davranışınıza tənqidi yanaşın. Həm psixoloji kontakt yaradılanda, həm də gələcəkdə əməkdaş öz davranış reaksiyalarını bildirmək, şəraitə uyğun olmayan komplimentlər etmək, qeyri-müəyyən və mürəkkəb mənalı ifadələr işlətmək, münasibətlərin inkişafına tələsmək, qarşılıqlı razılıq olduqda qeyri-əminlik bildirmək lazım deyil.

Əməliyyatçı ***təşəbbüsdən istifadə etməyi*** bacarmalıdır. Əməliyyat-axtarış fəaliyyətində etimətdli münasibətlər yaradıldıqda və inkişaf etdirildikdə, təşəbbüs və irəliləyiş göstərərəkən, həmişə yadda saxlamaq lazımdır ki, təmasda təşəbbüsdən

istifadə etmək ona sahib olmaqdan daha məhsuldardır. Zərurət olduqda, ünsiyyətdə liderliyi həmsöhbətə vermək lazımdır (məsələn o, mütəxəssis olan sahədə). Ünsiyyətdə təşəbbüsün avtoritar üsulu ekstremal şəraitdə ola bilər ki, bu hallarda maraq doğuran şəxs üçün naməlum qalmalı layihə həyata keçirilsin. Adətən, liderliyin demokratik üslubu əməliyyat-axtəriş fəaliyyətində uzunmüddətli münasibətlərin yaradılması üçün əməkdaşa kömək edir.

Sual 4

Psixoloji təmasın mahiyyəti, yaradılması və inkişaf etdirilməsi

Əməliyyat-axtarış fəaliyyəti maraq kəsb edən obyektlərlə əməkdaşların müxtəlif kontaktlara girməsini güman edir. Belə kontakt, adətən, subyektlərin və maraq kəsb edən obyektlərin konspirativ ünsiyyəti şəklində çıxış edir. Təcrübədə bu ünsiyyətin prosesi spesifik psixoloji qanunlarla keçir. Əməliyyat kontaktının əsasında “insanlar arasında ünsiyyət prosesində yaranan münasibətlər və asılılıqlar məcmusu” kimi psixoloji məzmun var.

Əməliyyat kontaktının yaranmasında və inkişafında uğur çox vaxt insan münasibətlərinin psixologiyasından və ünsiyyətdə olanlar arasında psixoloji əlaqələrin inkişafından asılıdır.

DİO əməkdaşlarının ünsiyyəti zamanı psixoloji təmasın yaradılması aşağıdakı mərhələləri özündə birləşdirir:

- 1. ünsiyyətin proqnozlaşdırılması, mü sahibin modelinin formalaşması;*
- 2. təmasın yaranmasını asanlaşdıran xarici şərait (vaxt, yer və s.);*
- 3. surətin (obrazın) formalaşması və onun mü sahibə nümayiş etdirilməsi (mü sahibəyə qabaqcadan əmələ gəlmiş yanlış fikirləri aradan qaldırmaq);*
- 4. mü sahibin psixoloji vəziyyətinin, ünsiyyətə münasibətinin qiymətləndirilməsi;*
- 5. maneələrin, çətinliklərin aradan qaldırılması (münaqişəli situasiya).*
- 6. ünsiyyətin davam etdirilməsi, marağın stimullaşdırılması.*

Psixoloji təmasın (kontaktın) mahiyyəti və təyinatı

Psixoloji təmas (kontakt) – ünsiyyətdə olan şəxslərin qarşılıqlı cazibəsinin yaradılması və dəstəklənməsi prosesidir. Əgər insanlar bir-birinə qarşı maraq və ya etimad göstərsə, onda onlar arasında psixoloji kontakt yaranmasına yer var.

Psixoloji planda insanlar arasında kontaktın inkişafı üç mərhələdən keçir:

- 1. Qarşılıqlı dəyərləndirmə;*
- 2. Qarşılıqlı maraq;*
- 3. Diadaya ayrılma;*

Bunlar hansısa yığıncaqda, kollektiv tamaşa (teatr) ziyarətində aydın gözə dəyir.

Dəyərləndirmə prosesində bir-birinin qarşılıqlı davranışı və ilk təəssüratın formalaşması mövcuddur. Qarşılıqlı dəyərləndirmənin nəticəsi ünsiyyətə girmə və ya bundan imtinadır. Sonra ünsiyyət iştirakçıları yaxınlıq üçün ehtiyatlı addımlar atır və “Məhz sizə faydalı ola bilərəm !” düsturunu rəhbər tutaraq, özlərini açıqlayırlar. Qarşılıqlı maraq yaranır, digər şəxslərlə informasiya mübadiləsi azalır. Son nəticədə bu söhbət üçün ümumi mövzunun seçilməsinə və başqalarından ayrılmaya

(kənarlaşmaya) gətirib çıxarır. Bu mərhələ üçün vacib göstərici - baxışlar, təbəssüm, tərəflər arasında məsafənin azalmasıdır. Burada qarşılıqlı münasibətlər, adətən, ikitərəfli xarakter daşıyır və onları dəstəkləmək lazımdır.

Göstərilən təsvir istənilən təmasların yaranması və inkişafına xasdır. Belə hallarda həmişə fəal üzv kimi çıxış edən əməkdaş bu prosesi idarə etməyi öyrənməlidir. Bu planda onun fəaliyyəti aşağıdakılara yönəlməlidir:

- 1) *tanışlığın yaradılması;*
- 2) *obyektdə kontakta marağın yaradılması;*
- 3) *onunla etimadlı münasibətlərin yaradılması.*

Uğurlu tanışlıq qurmaq üçün əməkdaş dəqiq plan tərtib etməli və bu planda obyektin şəxsi xüsusiyyətləri əks olunmalıdır. Tanışlığı başlamaq üçün xırdalığlara qədər bəhanə düşünülməlidir. Bu kontaktın yaradılması üçün çox vacib andır, sonrakı ünsiyyətə iz qoyur və ilk növbədə, əməkdaş haqqında obyektdə ilk təəssüratın formalaşmasına təsir göstərir. Bu halda maraq kəsb edən obyektin diqqətini cəlb edən hərəkətlər də əməkdaş üçün çox vacibdir. Bunun üçün müxtəlif fəndlər istifadə olunur: kompliment, təriflər, həmsöhbətin şərəf və ləyaqət hissəsinə müraciət.

Həmsöhbətdə təmasa marağın artırılması üçün əməkdaş şərait yaratmalıdır ki, obyekt onun şəxsiyyətinə maraq göstərsin və konkret onunla ünsiyyətdə olsun. Bu halda insanları bir-birinə cəlb etmə və cazibə psixoloji mexanizmləri işə salınır. Qeyd etmək lazımdır ki, ünsiyyətdə olanların eyni cinsli və ya müxtəlif cinsli olmasından asılı olaraq, bu mexanizmlər də müxtəlif olur. İstənilən halda insanlar arasında simpatiya və yaxud antipatiya hissləri yaranır. Bir-birinə müsbət münasibətlər yarandıqda ünsiyyətdə olanlar diadaya ayrılır, mənfi isə – ünsiyyəti həmişəlik kəsirlər.

Hüquq-mühafizə orqanları üçün maraq kəsb edən obyektlə təmasın gələcək inkişafı etimadlı münasibətlərin yaranması ilə yekunlaşır və bir növ insanların ayrıca “Biz” birliyinə çevrilir. Belə birliyin xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, burada ünsiyyətdə olanlar üçün əhəmiyyətli düşüncələr mübadiləsi həyata keçirilir, bunların əsasında isə həmsöhbətlər birliyini alicənab insan kimi tanımağa başlayır. Son nəticədə etimadlı münasibətlər obyektin psixikasında formalaşa bilən bütün mənfi faktorları tamamilə yatırır.

Amma onu da qeyd etmək lazımdır ki, insanlar arasında psixoloji təmasların yaradılması və inkişafında bir sıra hallarda psixoloji maneələr yaranır. Şəxsiyyətin xüsusiyyətindən asılı olaraq (psixoloji, səmərəli, yaşla əlaqədar və s.) bu maneələr laqeydlik, etimadsızlıq, ədavət, ziddiyyət şəklində çıxış edə bilər.

Qeyd edək ki, *laqeydlik* introvert və fleqmatiklərə xasdır. Laqeyd insanı həyatı məsələlər adətən, az maraqlandırır. Beləsinin diqqətini cəlb etmək, “tərpətmək” – olduqca çətin məsələdir. Nəzərə almaq lazımdır ki, laqeyd adamlarla təmas yarandıqda, onun özü əməkdaş üçün əngəllik deyil. Həmin şəxs laqeydlik

maneələrini (sipərlərini) yaratdıqda, çətinliklər yaranır. Belə maneənin üzərindən tanışlıq üçün maraqlı bəhanə tapılarda keçmək olur.

Etimadsızlıq maneələrini daha çox emosional tipli şəxslər yaradır. Adətən, daha sərt maneələri daxili münaqişəliyi keçirən insanlar yaradır. Onların həqiqi davranışı və duyğuları arasındakı ahəng ziddiyyəti gözə dəyir. Belə insanlar hər dəfə (hər kəsdən) şübhələnir və psixoloji gərginlikdə olur. Belə insanların yaratdığı etimadsızlıq maneələrini elə yol ilə endirmək olar ki, əməkdaş bu xüsusiyyətlərin vacibliyi və təkrar olunmazlığında obyektin diqqətini cəlb etsin.

Ünsiyyətdə **ədavət** maneələrini, adətən, avtoritar tiplər yaradır. Bunlar arasında “isləhdilməzlər” və “liberal-mülayimlər” seçilir. Birincilər – insanlara təzyiqli göstərmək üçün heç bir vasitədən çəkinmirlər, ikincilər bəzəkli sözlərlə danışıq, adətən, demokrat rolunu oynayırlar. Belə insanların qurduğu psixoloji maneələr ədavət xüsusiyyətini daşıyır. Bu maneələri məqsədyönlü ünsiyyət yolu ilə həmin şəxslərin vacibliyini yüksəldən müvafiq fəndlərin tətbiqi ilə keçmək olar.

Qarşılıqlı maraqlı mərhələsində ziddiyyət (uyğunsuzluq) maneələri yarana bilər. Bunlar, adətən, bioloji, psixoloji, milli, dini, ideoloji faktorların nəticəsi olur. Bəzən bu faktların təsiri o qədər güclü olur ki, kontaktın kəsilməsinə gətirib çıxarır. Eyni zamanda, uzunmüddətli, düşünülmüş ünsiyyət ilk baxışdan keçilməz uyğunsuzluğun silinməsinə kömək edir. Əməkdaşın şəxsi fəallığı, onun hazırlığı və erudisiyası, bəyənən söhbətlərin mövzusunə bələdlik və ən əsası, “təması idarə etmək bacarığı” çox hallarda işin uğurunu müsbət həll edir.

Diadaya ayrılma mərhələsində əməkdaşın artıq fəallığı bezdirici maneələr törədə bilər. Belə hallar baş verməsinə deyərək, əməkdaş hər zaman obyektin xüsusiyyətini və temperamentini nəzərə almalıdır.

Psixoloji təmasın (kontaktın) yaradılması və inkişaf etdirilməsi

Ünsiyyət prosesi, adətən, tanışlıqdan başlayır. Bəzi insanlar yeni tanışlıqda ciddi çətinliklərlə işləyir. Bu prosesin ümumi müddəalarına bələdlik, xüsusi məşğələ və müvafiq hazırlıq tanışlığı xeyli asanlaşdırır.

Həmin prosesin dəqiq layihələşdirilməsi uğurlu tanışlığa təminat verir. Layihə zamanı obyektin fərdi-psixoloji xüsusiyyətləri, marağı, psixoloji və sosial növü, davranış motivasiyası nəzərə alınır. Şübhəsiz, tanışlıq üçün bəhanə seçimi də çox əhəmiyyətlidir. Çox vaxt birbaşa “dilə tutma” insanlarda psixoloji narahatlıq hissini yaradır və ilk təəssüratə mənfi iz qoyur.

Adətən, insanlarla nabeləd insan danışmağa başlayanda, onlar çox vaxt tanışlıq üçün bəhanənin məntiqliyini, başa düşülməsini və təbiiliyini düşünmədən təhlil edirlər.

Əgər tanışlıq üçün bəhanə (səbəb) təbii və başadüşülən olursa, onda ünsiyyət yaranır və söhbət yüngül, rahat keçir. Əgər bəhanə başa düşülmürsə və qeyri-

təbiidirsə, vəziyyətə uyğun gəlmirsə, kontaktın yaradılması çətinləşir, gələcəyi isə aydın olmur. “Saat neçədir ?”, “Filan ünvanına necə getmək olar ?” sualları heç kəsi təəccübləndirməz. Amma, cavab aldıqdan sonra, sual verən hava haqqında danışmağa başlasa, bu obyektə şübhələndirəcək və hətta sarsıda bilər.

Bəhanə insana müraciət üçün həm bəraət qazandırılmalıdır, həm də söhbəti davam etdirmək üçün imkan yaratılmalıdır. Həmsöhbətin təsəvvüründə söhbətin davamı təbii görünməlidir. Burada xüsusən vacib amil əməkdaşın fərasəti, hazırcavablığı, orijinallığıdır, məhz bunlara görə obyekt özündən xəbərsiz söhbətə qoşulur.

Burada “dolayı təhrik” fəndindən istifadə etmək olar. Bu halda əməkdaş elə bir yeri-yerində, maraqlı ifadə işlədir ki, bununla dərhal razılaşmaq çox çətindir. Buna görə obyekt təbii ki, etiraz edir və ünsiyyət başlanır.

“Ümumi maraq” fəndi də çox uğurludur, bunu yarış və ekskursiyalarda tətbiq etmək olar. Burada müxtəlif hadisələrin spontan müzakirə ocaqları yaranır və eyni və yaxud müxtəlif fikirlər kontaktların yaranması üçün yönəldici nöqtələr kimi çıxış edir.

Təcrübədə “uydurulmuş əşya itkisi” fəndi istifadə olunur. Məsələn, əməkdaş nəyisə itirdiyini və ya yaddan çıxartdığını (kitab, pul qabı) bildirir. Özünü də elə aparır ki, obyektin diqqətini cəlb etsin. Əgər bu şəxs “itmiş əşyanı” göstərir və yaxud “tapıb” sahibinə verirsə, bu anda söhbət üçün imkan yaranır. Bir çox təcrübəli əməkdaşlar təsdiq edə bilər ki, oxşar hallarda obyekt söhbətin başlanmasında özgənin təşəbbüsünü görmür, düşünür ki, təşəbbüskar özüdür. Bir çox əməliyyatçıların təcrübəsi göstərir ki, bəhanə seçərkən də çalışmaq lazımdır ki, obyekt özü təşəbbüs göstərsin.

Əyani göstərmək üçün belə bir misal gətirək. Əməkdaş obyektlə sərhədi keçən dəniz laynerində idi və həmin şəxslə yaxınlıq yollarını öyrənirdi. Obyekt özünü çox ehtiyatlı aparırdı, kənar adamlarla ünsiyyətdən boyun qaçırırdı. Vaxt keçdikdən sonra, yəqin ki, tənhalıqdan yorulub, o göyərtənin sakit yerində kitabla yerləşdi. Bir az sonra obyekt oradan uzaqlaşanda, əməkdaş həmin yerdə obyektin saldıği saati gördü. Həmin saati o vaxt köməkçisinə verdi və xahiş etdi ki, sahibinə xəbər versinlər, özü isə orada dincəlməyə yerləşdi. Qənaət sadə idi: sahib saati qaytarmış şəxsi özü axtaracaq. Belə də oldu. Tapıntı haqqında radio ilə xəbər verdilər. Beş dəqiqə keçmədi ki, obyekt əməkdaşa yaxınlaşdı və saatına görə təşəkkür etdi. Hüquq-mühafizə orqanının marağını kəsb edən şəxslə təmas baş tutdu. Bu halda təşəbbüs obyektə məxsus idi.

Praktiki fəaliyyətdə tanışlıq üçün bəhanə seçimində müxtəlif fəndlər mövcuddur. Şərti olaraq onları 2 qrupa bölmək olar: birincisi – burada fəal tərəf - əməkdaşdır, ikincisi – fəal tərəf - obyektidir. Şəraitdən və obyektin şəxsiyyətindən asılı olaraq, fəndlərin birinci və ya ikinci qrupu tətbiq edilir. Amma, bütün hallarda yaradılışı yanaşma, fərasət, orijinallıq və zirəklik tələb olunur.

Obyektlə kontaktın yaradılması və inkişafında təmasa girən əməkdaş haqqında ilk təəssürat çox vacib rol oynayır. O, obyektin daxili düşüncələri şəklində çıxış edir və adətən, şüuraltı səviyyədə keçir. Əməkdaş özü haqqında xoş təəssürat yaratmağı bacarmalıdır. Tədqiqatlara görə ilk təəssürat davranış əsasında yaranır:

a) *insanın xarici görünüşü;*

b) *onun ekspressiv reaksiyaları (mimika, jest, yeriş);*

c) *səsi, nitqi.*

Şübhəsiz ki, obyektin psixoloji xüsusiyyətləri bu prosesdə öz izini qoyur.

Xarici görünüş. Boy, bədən quruluşu, cinsi, dəri rəngi – bunlar insan haqqında ilk təəssüratın əsaslarındanandır. Hündürboy insanın ətrafdakılar qarşısında üstünlüyü, özünə arxayınlığı haqqında xəbər verir. Köklük – həssaslığı bildirir. Bəzi şəxslər yaşından cavan və yaxud, əksinə, qoca görünürlər. Bu fərq peşə vəzifələrini yerinə yetirərkən insan davranışına təsir göstərə bilər. Hər halda, insanın xarici görünüşünün yaşına uyğun gəlməməsi, onun ictimai mövqeyində və psixi vəziyyətində əks olunur. Əməkdaş ünsiyyətə girdiyi şəxsin psixi vəziyyətinə diqqətlə fikir verməlidir. Bu şəxslərdə yorğunluq, depressiya, əsəbilik əlamətlərinə diqqət yetirmək lazımdır. Buna görə, əgər belə əlamətlər gözə dəyirsə, onların yaranma səbəbini aydınlaşdırmaq lazımdır. Kontakta gedən şəxsin paltarına, yəni, onun üslubuna, keyfiyyətinə, qiymətinə, səliqəsinə, zövqünə, eleqantlığına fikir vermək lazımdır.

Ekspressiv reaksiyalar. İnsanı qavrayarkən, adamlar adətən ona müəyyən xasiyyət cəhətlərini təhkim edirlər. Bu təzahürü bəzi müşahidələrlə izah etmək olar. Belə ki, kvadrat çənəli adamlar iradəli kimi tanınır, böyük alınlılar – intellektuallar kimi qavranılır, cod saçlılar – tabe olunmazlar kimi. Keçirilən eksperimentlərə əsaslanaraq, alimlər iddia edir ki, dar gözlü və hamar dəriyə qadınlar lətafətin nümunəsi kimi qəbul edilir; qarabuğdayı, kobud dəriyə, **ağır** qaşlı və gen ağızlı kişilər, adətən, bıcı, şöhrətpərəst və davakar (qalmaqallı) adamlar kimi tanınır.

Səs və nitq. Şübhəsiz ki, səsə və nitqə də diqqət yetirmək vacibdir. İnsan səsi - sakit, uca, boğuc, qaba, tıntın, xırıltılı və yaxud, sakit, ahəngdar, yeksənək (monoton), bəzən qeyri-təbii vurğularla, öz gücü və ifadəliyinə görə dəyişkən ola bilər. Səsə görə – heyranlıq, məhəbbət, həzz, qəzəb, sıxıntı, bəyənmə, məyusluq, nifrət, qorxu, səbirsizlik, sevinc, qəflətən dolub-daşan hissləri müəyyən etmək olar. İnsan pəltək ola bilər, bəziləri – tez-tez nida işlədir, digərləri – azad və sərbəst və yaxud əlaqəsiz, söhbətin ardıcılığını itirə bilər. Danışq davranışının bütün bu xüsusiyyətləri şəxs haqqında ilk təəssüratın formalaşmasına təsir göstərir.

Əgər həmsöhbətin səsi olduqca uca, iti və yaxud titrəkdirsə, deməli, bu halı həyəcan və narahatlıq kimi qiymətləndirmək olar. Gözlənilməz fasilələr, nitq sürətinin dəyişmələri, tələskənlik, sözlərin hecalara parçalanması, həmsöhbətin sözünü kəsməsi – şəxsin gərginlik vəziyyətində olmasından xəbər verir.

Mövzu 5

"DİO əməkdaşlarının fəaliyyətində psixoloji halların xarakteristikası. Hiss və emosiyaların psixologiyası"

Mühazirənin planı:

1. Hiss və emosiyalar haqqında anlayış. Hisslərin təsnifatı.
2. DİO əməkdaşlarının fəaliyyətində emosional halların xarakteristikası..
3. Əməkdaşların peşə fəaliyyətində yaranan mənfi psixoloji halların neytrallaşdırılması yolları.

Ədəbiyyat siyahısı:

1. Bayramov.Ə.S., Əlizadə.Ə.Ə. Psixologiya. Bakı, 2003.
2. Bayramov.Ə.S., Əlizadə.Ə.Ə. Sosial psixologiya. Bakı, 2006.
3. Əlizadə Ə.Ə. İdrak prosesləri və hisslər. Psixologiya məsələləri. Bakı, 1998
4. Əliyev R.İ. Psixologiya. Bakı, 2003.
5. Petrovski.A.B. Ümumi psixologiya. Bakı, 1982.
6. Rita L.Atkinson., Richard C.Atkinson. Psikolojiyə giriş (tərcümə: Yavuz Alogan) 6-cı nəşr. Ankara, 2010.
7. Керрол Э. Изард. Психология эмоций. Спб.: Питер, 1997.
8. Петровский А.В. Психология. Москва, 2002
9. Маклаков А.Г. Общая психология. Спб.: Питер, 2007.
10. "DİO-nun əməkdaşlarının fəaliyyətində psixologiya və pedaqogika" fənni üzrə 5 nömrəli mühazirə (*DİN-in Polis Akademiyasının Ümumi kitabxanası*).

Sual 1

Hiss və emosiyalar haqqında anlayış Hisslərin təsnifatı

İnsan ətraf aləmdə baş verən hadisələri yalnız duyub qavramaqla, yadda saxlamaqla kifayətlənmir. O, həm də dərk etdiklərinə müəyyən münasibət göstərir. Ona görə də insan idrak prosesləri vasitəsilə ətraf aləmi öz beyində əks etdirir, hiss və emosiyaların köməyi ilə isə onlara münasibətini bildirir. Deməli, hissələr insanın münasibəti ilə bağlıdır. Münasibət isə şüurla bağlı olan psixi faktır. Cisim və hadisələrə bəslənən münasibətlərin beyində əks etdirilməsindən ibarət olan psixi fəaliyyət psixologiyada hiss və emosiya adı ilə ifadə edilir.

Beləliklə, hissələr insanın dərk etdiyi cisim və hadisələrə, başqa adamlara, həmçinin özünün rəftar və davranışına, fikir və arzusuna bəslədiyi münasibəti ifadə edən psixi prosesdir.

İnsanın hissələri idrak obyektinə bəslənən subyektiv münasibətlə bağlıdır. Deməli, hissələr subyektiv xarakter daşıyır və o, şəxsin bilik və təcrübəsindən, cins, yaş, fərdi xüsusiyyətlərindən, eləcə də düşdüyü konkret vəziyyətdən asılı olur. Hisslərin obyektə ətrafdakı cisim və hadisələr, başqa adamlar, onun subyektinə isə şəxsiyyətin özüdür. Başqa sözlə, insanın praktik və nəzəri fəaliyyətinin yönəldiyi və onda müvafiq şəkildə ifadə olunmuş emosional təəssürat əmələ gətirən cisim və hadisələr hissələrin obyektinə hesab olunur.

Dilimizdə «hiss» termini müxtəlif mənalarda işlədilir. Adətən, «hiss» dedikdə, duyma, qavramaq, hiss etmək, dərk etmək anlamı başa düşülür. Cəmiyyət və təbiət hadisələrinə münasibət bildirmək istədikdə də bir elmi termin kimi «hiss» terminindən istifadə edirik. Ona görə də adi həyatda dərk etmə mənasında istifadə etdiyimiz «hiss» anlayışı ilə münasibətləri ifadə edən «hiss» anlayışını bir-birindən fərqləndirmək lazımdır.

«**Hiss**» termini ilə «**emosiya**» termini arasında da həm oxşar, həm də fərqli cəhətlər var.

Emosiya (latınca «*emoverre*» həyəcan keçirmək deməkdir) insanın üzvü tələbatının təmin olub-olunmaması ilə əlaqədardır. Emosiya canlı varlığın, orqanizmin vəziyyətini və xarici təsirlərinin bioloji əhəmiyyətini müəyyənləşdirmək tələbatı ilə bağlıdır. Hiss və emosiyalar həm də insan davranışını tənzim edən psixi fəaliyyət formasıdır. Emosiyalar tələbatların təzahürünün subyektiv forması kimi çıxış edir. Emosiya həm insana, həm də heyvana xasdır. Hisslər isə yalnız insana xas olan psixi keyfiyyətdir. Hisslər insan cəmiyyətinin inkişafı prosesində formalaşmışdır. Ona görə də hissələr ictimai səciyyə daşıyır. Hisslər insanın cisim və hadisələrə, insanlara bəslədiyi münasibətin mahiyyətini, emosiyalar isə bu münasibətlərin təzahür formalarını ifadə edir. Ona görə də emosiyaları, hissələrin

təzahür formaları kimi başa düşmək lazımdır. Emosiyaların inkişafının ali səviyyəsi davamlı hissləridir. İnsanlar öz hisslərini emosiyalar formasında yaşayırlar.

Emosiyalar – insan təcrübəsinin hissi fundamenti hesab olunur. Onlar ətraf aləmlə, cəmiyyətlə qarşılıqlı münasibətləri zənginləşdirir və xatirələrə dinamiklik verir. İnsan hiss və emosiyaların köməyi ilə gündəlik həyatında rastlaşdığı bioloji, psixoloji, sosial gərginliklərdən azad olur. Bu psixoterapevtik funksiya kimi orqanizmin relaksasiyasına kömək edir.

Təsəvvür edin ki, siz yalnız düşünən, hərəkət edən, lakin hiss etməyən varlıq olsaydınız nə baş verərdi?

Hiss və emosiya əslində bədənə şüurun birgə fəaliyyətinin son məhsulu və ya təzahür formasıdır. Hiss və emosiya diqqət, hafizə, duyğu, qavrayış, təfəkkür, təxəyyül və orqanizmin mürəkkəb kombinasiyasıdır.

İnsanın idrak fəaliyyətində hisslərin rolu. İnsanın psixi həyatı çoxcəhətli, rəngarəng olsa da o vəhdətdədir. İdrak prosesləri (duyğu, qavrayış, diqqət, hafizə, təfəkkür, təxəyyül, nitq) emosiya və hisslərlə dialektik vəhdət təşkil edir. Bu köklü qanunauyğunluq müasir təlim nəzəriyyəsi üçün fundamental əhəmiyyətə malikdir. Belə ki, hisslərin qeyri adi qüvvəsindən istifadə etməklə şagirdin və ya tələbənin idrak fəaliyyətini fəallaşdırmaq yolu ilə, təlim prosesinin məhsuldarlığını yüksəltmək olar.

Təlim prosesində öyrəncilərin emosional cəhətdən fəallaşdırılması nəinki elmi, həm də köklü praktik məsələ kimi meydana çıxır.

İnsan hafizəsi adətən seçici xarakter daşıyır. Hafizənin bu önəmli xüsusiyyəti onun hər bir növündə öz təsdiqini tapır. Belə bir önəmli qanunauyğunluq ilk növbədə insanın cisim və hadisələrə münasibəti ilə müəyyən olunur. Başqa sözlə desək insanda müəyyən hiss və emosional hal doğuran qıcıqlandırıcı (söz, hərəkət, hadisə, cism, və s.) yaddaşda daha yaxşı saxlanılır. Psixologiyada hisslərlə hafizənin qovşağında önəmli bir fenomen – emosional hafizə fenomeni əmələ gəlmişdir.

«*Kinli adamın yaddaşı uzun olar*», «*İlan vuran ala çatıdan qorxar*» tipli atalar sözləri empirik surətdə hisslərin hafizə və qavrayışa göstərdiyi təsiri təsdiq edir.

Qavrayış sahəsində tədqiqat aparən klinist-psixoloqlar psixologiyada təsbit olunan faktı təsdiq edirlər. Sübut olunmuşdur ki, insan onun üçün təhlükə törədən, həyatı üçün qorxulu olan cisim və hadisələri bir qayda olaraq düzgün qavramır. Yaxud da əksinə insan sevinc hissini yaşayanda, sevəndə kiməsə vurulanda ətrafda baş verən hadisələrin, insanların yalnız yaxşı cəhətini görür, onları dəyişdirmək istəmir, olduğu kimi qavrayır, tənqidi münasibət bəsləyə bilmir. «Sevən adamın gözü kor olar» dedikdə məhz sevgi hissini qavrayışa göstərdiyi təsir ön plana çəkilir.

Hisslərin idrak fəaliyyətində rolu təkcə qavrayış və hafizə prosesləri ilə məhdudlaşmır. Təfəkkür, təxəyyül və nitq kimi idrak prosesləri də hisslərlə vəhdətdə cərəyan edir.

Təfəkkür və hiss, ət və dırnaq kimi bir-birindən ayrılmazdır (Ə.Ə.Əlizadə).

Onların vəhdətdə inkişaf etdirilməsi müasir Azərbaycan məktəbi üçün prioritet olmalıdır. Təhsil müəssisələrində təlim-tərbiyə işlərinin bu istiqamətdə qurulması daha da ahəngdar, kamil şagird şəxsiyyətinin formalaşdırılması deməkdir. Ali psixi funksiya kimi təfəkkürlə hiss arasında funksional – genetik əlaqə mövcuddur. Yeni təhsil konsepsiyası şagirdin, tələbənin təfəkkürünü inkişaf etdirməyi əsas məqsəd kimi qarşıya qoyur. Bu yolda hafizə artıq köməkçi vasitəyə çevrilir. Mütəxəssislərin fikrincə son dövrdə bir çox yerlərdə, təhsil son dərəcədə rasionallaşdırılıb və verballaşdırılıb. Belə olan şəraitdə uşaqların affektiv – emosional duyumu öləziyir. Nəticədə insanlar arasında laqeidlik, etinatsızlıq, biganəlik, soyuqluq əmələ gəlir. Odur ki, şagird təfəkkürünün fəallaşdırılması, onun inkişafı hiss və emosiyalardan təcrid olunmuş halda yox, onunla vəhdətdə, onun köməyi ilə həyata keçirilməlidir. Eksperimental şəkildə sübut olunmuşdur ki, emosional fəallıq olmadan hər hansı mürəkkəb fikri və praktik məsələnin həlli subyektiv surətdə mümkün deyildir. Odur ki, hər hansı mürəkkəb məsələ iki planda həll edilir: 1) *emosional*, 2) *intellektual*.

Emosional həll dedikdə, şəxsə məsələnin həlli prinsipinin tapılmasına olan inam hissini əmələ gəlməsidir. Bundan sonrakı əməliyyatla əlaqədar olaraq emosional fəallıq da artır. Məsələnin emosional planda həlli, onun intellektual planda həllini sürətləndirir. Belə ki, emosiyalar idrak proseslərini nəinki fəallaşdırır, həm də problemlə bağlı qavrayışın, hafizənin, təfəkkürün məzmununa seçici təsir göstərir.

Müasir təlim nəzəriyyəsinin mühüm tələbi - şagirdlərin təfəkkürünün inkişaf etdirilməsi problemini yalnız hiss və emosiyaların fəallaşdırılması zəminində, təfəkkürlə hiss vəhdətinin təmin edilməsi əsasında uğurla həll etmək olar.

Təxəyyül ali psixi funksiya kimi idrak fəaliyyətində mühüm rol oynayır. O, ilk növbədə hissləri fəallaşdırmağın başlıca vasitəsidir. Təxəyyül gücündən istifadə etməklə gələcək peşəsi qanadında səyahət edən gənc tələbə öz hisslərini daha da rövqləndirir. Bununla da özünün təlim fəaliyyətinə münasibəti dəyişir və tələbə daha səylə oxumağa başlayır. Təxəyyülün aktivləşdirilməsi tələbənin emosional cəhətdən fəallaşdırılmasının önəmli şərtlərindən biridir.

Beləliklə, idrak proseslərinin motivasiya əsası bilavasitə hisslərlə bağlıdır. Hiss və emosiyaların köməyi ilə şagirdlərin idrak fəallığının artırılması müasir dərəcə verilən psixoloji tələblərdəndir.

Hisslərin xarici ifadəsi. Biz ünsiyyətdə olduğumuz adamları hansı hisslər keçirdiklərini onların sifət cizgilərindən, bədən hərəkətlərindən, səsindən aydın duya bilərik. Adətən, insanın razı və narazı olmasını, sevinc və kədərini, narahatlığını, pərt olmasını, utanması və qorxmasını və s. onun sifət cizgilərində, bədən ifadəli hərəkətlərində, eləcə də səsində əks olunur.

Hər şeydən əvvəl insanın nə kimi hisslər keçirməsi onun tənəffüs və qan dövranı üzvlərinin fəaliyyətində xarici ifadəsini tapır. Qorxu hissi keçirən adamın sanki nəfəsi kəsilir, lazımi sözləri tapıb deməkdə çətinlik çəkir. Sevinc hissi keçirdikdə isə tamamilə başqa cür nəfəs alır.

İnsanın hansı hissləri keçirməsi qan dövranında daha aydın təzahür edir. Beləki adam utandıqda, pərt olduqda üzünün rəngi qızarır, qorxduqda isə ağarır.

İnsanın nə kimi hisslər keçirməsi əsasən onun *mimikasında və intonasiasında* daha aydın əks olunur.

Bunlarla yanaşı, insanın keçirdiyi hissləri, onun bədəninin ifadəli hərəkətlərindən – pantomimikasından da başa düşmək mümkündür. Adətən, balet tamaşaları zamanı artist bir kəlmə söz işlətmədən bədəninin ifadəli hərəkətləri ilə keçirdiyi müvafiq hissləri təzahür etdirir.

Nəhayət, insanın keçirdiyi hisslər onun nitqində də öz ifadəsini tapa bilir. İnsan müəyyən hadisəyə münasibətini nitqinin intonasiya tərzilə ifadə edə bilir. (Məsələn, necə? sözünü müxtəlif intonasiya ilə ifadə etməklə). Beləliklə mimika, pantomimika, jestlər, intonasiya, kinesika və proksimika qeyri-verbal ünsiyyət vasitəsi kimi emosiyaları təzahür etdirir.

Hisslərin əsas keyfiyyətləri. Psixoloji tədqiqatlar göstərmişdir ki, insanın öz hisslərinin obyektinə necə yanaşması, indiki anda ona necə münasibət bəsləməsi bu hissənin keyfiyyət məzmununu müəyyən edir. Bu baxımdan hisslərin özünəməxsus əsas keyfiyyətləri diqqəti cəlb edir. Bu keyfiyyətlər olmadan heç bir psixi hadisəni emosional sahəyə aid etmək mümkün deyildir. Ona görə ki, hissənin əsas keyfiyyətləri şəxsiyyətin obyektə emosional münasibətinin zəruri və özünəməxsus əlamətidir.

Hər şeydən əvvəl, insanın gerçək aləmdəki cisim və hadisələrə *emosional* münasibətində *müsbət və mənfi* olmaqla iki əsas keyfiyyəti qeyd olunur. Əgər cisim və hadisələr insanın tələbatlarını ödəyirsə, bu zaman *müsbət*, başqa sözlə *stenik* hisslər özünü göstərir. Əksinə, cisim və hadisələr insanın tələbatlarını ödəmirsə *mənfi* – *astenik* hisslər baş verir. Psixoloji tədqiqatlar hisslərin bu iki keyfiyyəti ilə yanaşı olaraq daha iki keyfiyyətini aşkara çıxarmışdır. Beləki hissi törədən obyektə şəxsiyyətin müsbət və mənfi münasibətindən başqa *ikili münasibət və qeyri-müəyyən bələdləşmə* münasibətinin də olduğu müəyyən edilmişdir. İkili və yaxud ambivalent hissədə razılıq və narazılıq təkcə birləşmir, onların biri o birinə keçir, hər iki hissə yanaşı yaşanılır. Bu cür ambivalent hissə *qısqanclıq* hissini misal göstərmək olar. Beləki qısqanclıq zamanı adamda məhəbbət və nifrət hissi özünəməxsus şəkildə birləşə bilər.

Ambivalent hissə başqa bir misalı da göstərmək olar. Məsələn, isti günəş altında səhra yolunu keçən bir insan susuzluqdan əziyyət çəkir. Keçirdiyi yolun bir hissəsində su gölməçəsinə rast gəlir. O, gölməçədən ovuclarını dolduraraq içir. Susuzluqdan əziyyət çəkdiyinə görə bundan razılıq hissi keçirir. Bununla yanaşı gölməçədə olan sudan bataqlıq tami gəlir. Ona görə də həmin su onda həm razılıq, həm də narazılıq hissi yarada bilər.

İnsanın öz hisslərinin obyektlərinə emosional münasibətinin digər keyfiyyəti hisslərin *qeyri-müəyyənliyidir*. Bu keyfiyyəti qısamüddətli emosional reaksiyalarda, eyni zamanda bəzi obyektlərə qarşı yaranmış davamlı hisslərdə müşahidə etmək olar.

Adətən, insanın ilk dəfə rast gəldiyi hadisələrə təəccüb etməsi, onunla maraqlanması bu cür baş verir.

Hər bir psixi prosesin əsasını insanın beyin fəaliyyəti təşkil edir. Başqa psixi proseslər kimi, emosional halların və hisslərin fizioloji əsası da beyində gedən sinir prosesləri ilə bağlıdır. Hiss və emosiyaların əmələ gəlməsi və idarə olunması vegetativ sinir sisteminin funksiyasına daxildir. Xüsusilə, hisslərin əmələ gəlməsində beyin qabıqaltı sahələrdə baş verən sinir prosesləri çox mühüm rol oynayır. Həmin sahə tənəffüs prosesini, ürək döyüntüsünü, nəbz vurmanı, orqanizmin ayrı-ayrı hissələrinin qan ilə təchizini, hərarəti, bəzi orqanların və ifrazat vəzilərinin fəaliyyətini tənzimləyir. Ona görə də hər hansı hissənin baş verməsi müvafiq üzvlərdə müəyyən dəyişikliyin əmələ gəlməsi ilə nəticələnir. Məsələn: tənəffüs ahəngi dəyişir, ürək döyüntüsü ya artır, ya da azalır, nəbz vurma dəyişir, göz bəbəyi genişlənir, tüklər biz-biz olur, tərləmə artır, ağızda dil quruyur və s. Təsadüfi deyildir ki, qədim yunan həkimi Hippokrat 60-a qədər nəbz vurma kəşf etmişdir. Odur ki, ürəyin döyüntüsü emosiyanın ən həssas indikatorudur. Ona görə də çox vaxt insanlar öz emosiyalarını ürəyin fəaliyyəti ilə əlaqələndirirlər.

Hisslərin əmələ gəlməsində dinamik stereotipin yaranması və ya pozulması mühüm rol oynayır. Yəni həyat tərzindən, münasibətindən asılı olaraq beyində müəyyən rabitələr əmələ gəlir və get-gedə möhkəmlənir. Odur ki, həmin rabitələrdə hər hansı dəyişikliyin baş verməsi mövcud rabitələrin pozulması ilə nəticələnir. Bu da insanda razılıq, narazılıq, sevinc, heyrət, şübhə, maraq, qəzəb və s. kimi hisslərin əmələ gəlməsi ilə nəticələnir.

Deməli, müəyyən dinamik stereotipin əmələ gəlməsi və ya pozulması ilə əlaqədar olan sinir prosesləri, hisslərin fizioloji əsasını təşkil edir. Hiss və emosiyaların əmələ gəlməsində və cərəyan etməsində ikinci signal sistemi xüsusi rol oynayır. Çünki hər hansı emosional halı elə sözün köməyi ilə də yaratmaq olar.

Beləliklə beyin qabığında və qabıqaltı sahədə baş verən sinir prosesləri, hiss və emosiyaların fizioloji əsası hesab olunur.

Psixologiya tarixində hiss və emosiyaların əmələ gəlməsi haqqında müxtəlif nəzəriyyələr mövcud olmuşdur. Bunlardan Ceyms-Lange, Kannon-Bard nəzəriyyələrini və S.Şixterin konsepsiyasını qeyd etmək olar.

İnsanın emosional və hiss halına simpatik və parasimpatik sinir sistemi nəzarət edir.

Dalaşarkən və ya qorxuya düşüb qaçarkən simpatik sistem insan orqanizmində müəyyən dəyişikliklər etməklə (məsələn: qan təzyiqi artır, qanın laxtalanma dərəcəsi yüksəlir, tərləmə artır və s.) onu düşdüüyü vəziyyətə hazırlayır və enerji dolu qanı bütün hüceyrələrə göndərir. Belə bir təhlükəli vəziyyət aradan qalxdıqdan sonra parasimpatik sistem öz funksiyasına başlayır və insanın fizioloji durumunu normalaşdırır.

Adi vəziyyətdə müəyyən duyğu və emosiyaların, təhlükəli vaxtlarda isə qorxu

və qəzəb emosiyalarının müşayəti ilə yaşayırıq. İnsan oğlunun ətrafıyla etdiyi çoxəsrlik davadan, vuruşmadan salamat çıxmasına bu iki sistem yardım etmişdir. Deməli, emosiyalar orqanizmin düşdüyü vəziyyətə uyğunlaşmasını təmin etməklə, insan həyatının davam etməsində önəmli rol oynayır.

Hisslər əsasən 3 mühüm funksiyanı yerinə yetirir: *signal*, *tənzimetmə* və *kommunikativ* funksiya. Bu funksiyalar ümumilikdə insanın ətraf aləmi düzgün əks etdirməsinə və ona uyğunlaşmasına xidmət göstərir. Biz emosiyaların köməyi ilə nitqdən istifadə etmədən biz tərəf müqabilimizin emosional durumunu başa düşür və ona uyğun şəkildə ünsiyyət qururuq.

Hiss və emosiyaların xarici təzahürlərinə əsasən müxtəlif mədəniyyətə malik olan, dilini bilmədiyimiz hər hansı xalqın nümayəndəsinin emosional halını, şad, kədərli, qəzəbli olduğunu, qorxduğunu, təccübləndiyini çox asanlıqla müəyyən edə bilərik.

Hisslər insanın idrak obyektinə bəslənən subyektiv münasibətlə bağlıdır.

Signal funksiyasının köməyi ilə biz ətraf aləmdə baş verən hadisələrin hansının həyatımız üçün faydalı və ya təhlükəli olduğunu dərk edirik. Bundan sonra davranış və rəftarımızda həmin cəhətləri nəzərə alaraq fəaliyyətimizdə müəyyən dəyişikliklər edirik.

İkincisi, hissələr insanın hərəkət və fəaliyyətinin motivi kimi çıxış edərək onları müəyyən istiqamətə yönəldə bilir. Bu hissələrin *tənzim etmə* funksiyası ilə bağlıdır. Məsələn: hər hansı dilə olan maraq, onu öyrənmək istəyi insanı müvafiq ali məktəbdə oxumağa təhrik edir. Dilə olan həvəs insanı həmin xalqın tarixindən, mədəniyyətindən bəhs edən kitablar oxumağa, filmlərə tamaşa etməyə və musiqisinə qulaq asmağa vadar edir.

Hisslərin kommunikativ funksiyası onunla ifadə olunur ki, insanın keçirdiyi hissələr onun mimikasında, səsində, tənəffüs ahəngində və s. təzahür edir. Hisslərin bu cür ekspressiyası, qarşı tərəf üçün informasiya mənbəyinə çevrilir. Beləliklə, həmin kommunikativ funksiya şəxsiyyətlərarası qarşılıqlı münasibətlərin tənzimlənməsinə xidmət göstərir. Məsələn: kədəri ekspressiya etməklə insan qarşı tərəfə özünün pis, çətin vəziyyətdə olduğunu bildirir. Bu hal onun köməyə ehtiyacı olduğu haqqında başqasına məlumat verir. Bundan sonra biz həmin adama kömək etmək istəyir, onun dərдинə şərik olur və təsəlli veririk.

Amerikan psixoloqu K.İzard qeyd olunan funksiyalarla yanaşı emosiyaların *motivasiya* və *sosializasiya* funksiyalarının olduğunu da qeyd etmişdir. Məsələn: qorxu hissi insanı kömək axtarmağa məcbur edir. Güclü yanğın təhlükəsi qonşularda qorxu hissi yaradır. Bu da onların birləşməsinə və mütəşəkkil formada qorxu mənbəyinə qarşı mübarizə aparmalarına səbəb olur. Bu qorxunun yaratdığı sosializasiyadır. Hər bir emosiyanın özünə məxsus sosializasiya funksiyası var. İkrəh emosiyası olmasaydı, insanların gigiyenik qaydalara əməl etməsi, estetik tələbatları ödəməyə ehtiyac qalmazdı. Bu mənada fərdin sosiallaşması prosesi hiss və

emosiyanın hesabına həyata keçirilir.

Ümumiyyətlə hiss və emosiyaların yerinə yetirdiyi funksiyalar bir-birilə vəhdət təşkil edir. Psixoloji araşdırmalarda aşağıdakı fundamental emosiyalar müəyyən olunmuş və təsvir edilmişdir (K. İzard, 1980) maraqlı, sevinc, heyrət, kədər, qəzəb, nifrət, həqarət, qorxu, həya, günah, həyəcan, əzab.

Ali hisslər

Ali hisslər bütünlüklə sosial amillərin təsiri ilə şərtlənir və inkişaf edir. İnsanı əhatə edən sosial gerçəkliyə münasibəti, eləcə də şəxsiyyəti onun keçirdiyi mürəkkəb (ali) hissləri ilə təzahür edir. Deməli, insanın təbiət hadisələrinə, cəmiyyətə və cəmiyyətdəki əxlaq normalarına, qanunlara, başqa insanlara, millətlərə, eləcə də təbiət və insan gözəlliklərinə, bir sözlə gerçəkliyə olan münasibəti onun ali hisslərinin obyektini təşkil edir. İnsanların davranışı, qruplar arasındakı qarşılıqlı münasibətlər, insan mədəniyyətinin məhsulları, incəsənət əsərləri, cəmiyyətin idarə olunması və birgəyaşayış qayda-qanunları, dərk olunması vacib olan problemlər və s. həmişə insanlarda müəyyən hisslər doğurur. Belə hisslər *ali hisslər* kimi səciyyələndirilir. Ali hisslərin məzmunu şəxsiyyətin inkişaf səviyyəsindən, dünyagörüşündən, bilik və bacarığından, əqidə və inamından asılı olduğu üçün subyektiv xarakter daşıyır.

Yönəldiyi sosial idrak obyektindən asılı olaraq ali hisslərin 4 növü fərqləndirilir: ***əxlaqi, intellektual, estetik və praksis*** hisslər.

Ali hisslər – şəxsiyyətin formalaşması prosesində, mürəkkəb sosial tələbatların ödənilməsi ilə bağlı əmələ gəlir, məsələn, vətənpərvərlik, inam, dostluq və s.

Sadə (ibtidai) hisslər – isə bütün canlı orqanizmlərin, o cümlədən, insanların üzvi tələbatlarının təmin olunması ilə əlaqədar olaraq baş qaldırır.

Əxlaqi hissləri həm də mənəvi, dünyagörüşü hissləri də adlandırırlar. Əxlaqi hisslərin obyektini ayrı-ayrı adamlar, kiçik qruplar, kollektivlər, dövlət, idarə və təşkilatlar, ictimai hadisələr, insan münasibətləri, mövcud qanunlar, qaydalar və insanın özü və keçirdiyi hisslər ola bilər. Deməli, əxlaqi hisslər, müəyyən cəmiyyət daxilində qəbul olunmuş əxlaq normaları əsasında sosial gerçəkliyin hadisələrinin qavranılması zamanı insanın keçirdiyi hisslərdir. İnsanın əxlaqi hissləri, müvafiq əxlaq normalarına bəslədiyi subyektiv münasibətlə bağlı olur.

Əxlaqi hisslər sosial mahiyyət kəsb etdiyi üçün əsasən ailə, məktəb və digər sosial institutlarda həyata keçirilən tərbiyə işləri ilə sıx bağlıdır.

İnam, dostluq, yoldaşlıq, xeyirxahlıq, məhəbbət, insanpərvərlik, vətənpərvərlik, borc, həya və məsuliyyət hissi, vətəndaşlıq, humanizm və s. əxlaqi hisslərə misal ola bilər. Bəzən də elə olur ki, insan mövcud olan əxlaq normalarına uyğun olaraq hərəkət etmir. Bu ilk növbədə həmin şəxsin öz mənafeyini hər şeydən üstün tutmasından irəli gəlir. Belə olan halda həmin şəxs müvafiq normalara müsbət münasibət bəsləmədiyi üçün, mənfi hisslər keçirir. Düşmənçilik, paxıllıq,

fərdiyyətçilik, məsuliyyətsizlik, həyasızlıq, vicdansızlıq, namuzsuzluq və s. bu cür hisslərdir.

Bəzən də elə olur ki, insan öz hərəkətinin, rəftarının cəmiyyətdəki müvafiq normalara uyğun olmadığını, düzgün hərəkət etmədiyini sonradan başa düşür. Bu zaman əmələ gələn iztirab, xəcalət, təəssüf, peşmançılıq, rüsvayçılıq da əxlaqi hisslər hesab olunur. Deməli əxlaqi hisslər qavrayış obyektinə bəslənən müsbət və ya mənfi münasibətlərin əks etdirilməsidir. İnsanın münasibəti onun şüuru ilə tənzim olunur. Odur ki, gənc nəslin tərbiyəsi işində əxlaqi şüurun inkişaf etdirilməsi ön plana çəkilməlidir. Çünki, özünüdərkətmənin kökləri şüurla, əxlaqi hisslərlə bilavasitə bağlıdır. Digər tərəfdən mənlik şüuru da bir qayda olaraq əxlaqi şüura söykənir və onunla qarşılıqlı əlaqədə daha səmərəli inkişaf edir.

İntellektual (zehni) hisslər – insanın zehni (idrak) fəaliyyəti ilə əlaqəli şəkildə əmələ gəlir. Bu cür hisslər insanı ətraf aləmin sirlərinə, özünün eləcə də başqasının rəftar və davranışının səbəbini daha dərindən dərk etməyə sövq edir. *Maraq, inam, səbr, təəccüb, şübhə, yəqinlik, fəhm, heyrat, yenilik və s. intellektual hisslər hesab olunur.*

Beləliklə *intellektual hisslər insanın idrak fəaliyyəti ilə əlaqədar olan, onu ətraf aləmi daha dərindən və ətraflı dərk etməyə yönəldən mürəkkəb hisslərdir.* Təlim prosesində elmi axtarışlar zamanı, yaradıcı fəaliyyətdə zehni hisslərin hesabına insan fəaliyyəti daha da səmərəli olur. Zehni hisslərin təsiri nəticəsində insan ətraf aləmin sirlərinə, həll etməli olduğu problemlərin mahiyyətinə daha yaxşı nüfuz edir və onu həll edir. Ümumən insanın idrak fəaliyyətinin səmərəliliyi, başqa psixi hadisələrlə yanaşı həm də zehni hisslərlə şərtlənir.

İdrak prosesləri ilə emosiya və hisslərin dialektik vəhdət təşkil etməsi – müasir təlim nəzəriyyəsi üçün fundamental əhəmiyyət kəsb edən qanundur. Odur ki, hər bir müəllim təlim prosesində şagirdin idrak fəaliyyətini, onun intellektual hisslərini (şübhə, inam, təəccüb, heyrat və s.) fəallaşdırmaq yolu ilə gücləndirməlidir. Bu cür fəallıq nəticə etibarilə təfəkkürün, aqlın inkişafına xidmət edəcəkdir. Yeni pedaqoji təfəkkür, təhsilin humanistləşdirilməsi, humanitarlaşdırılması, interaktiv təlim metodlarının geniş vüsət aldığı bir şəraitdə, şagird təfəkkürünün emosional cəhətdən, zehni hisslərin köməyi ilə fəallaşdırılması müasir dərsə verilən əsas psixopedaqoji tələbdir. Təfəkkür ilə hisslərin sinxron surətdə inkişaf etdirilməsi şəxsiyyətin yetişdirilməsinin ana xəttini təşkil etməlidir.

Estetik hisslər. İnsanın estetik hisslərinin obyektini ətraf aləmin cisim və hadisələri, təbiət gözəllikləri, insan yaradıcılığının bədii məhsulları, musiqi, başqa adamların, eləcə də şəxsin özünün rəftar və davranışı ola bilər. Füsunkar təbiət mənzərələri, insan gözəlliyi, incəsənət əsərləri, ecazkar musiqi və s. insanda estetik hisslər doğurur. Estetik hisslərə insan ictimai təcrübəni mənimsəməklə yiyələnmişdir. İnsan üçün ən birinci estetik zövq mənbəi elə insanın özüdür.

Psixoterapiyada məhz insanın estetik hisslərinə təsir göstərməklə onun psixi

sağlamlığını bərpa etməyə, müalicəyə çalışırlar. Bu mənada musiqi terapiya, art terapiya və naturapsixoterapiyada musiqi, incəsənət əsərləri və təbiət gözəlliklərindən müalicə vasitəsi kimi istifadə olunur. Deməli estetik hisslər insan şəxsiyyətinin həm mənəvi, həm də psixi sağlamlığının əsas şərtini təşkil edir. Vaxtılıq Aristotel incəsənət əsərlərinin qavranılmasının insanın psixoloji və fizioloji vəziyyətinə müsbət təsirini qeyd etmiş və bu halı «təmizlənmə» (katarsis) adlandırmışdır.

Estetik hisslər insan psixikasına stenik təsir göstərməklə orqanizmin funksiyasını aktivləşdirir, bədəni gümrah edir. Yumor, satira, təbəssüm, gülüş, həzz, heyran, həsəd və s. estetik hisslər hesab olunur. İnsan hisslərin köməyi ilə ətrafda baş verən hadisələrə münasibətini bildirir, başqaları ilə qarşılıqlı münasibətini tənzimləyir, həm də özünün psixoloji sağlamlığını təmin etməyə cəhd göstərir. İnsanın estetik hisslərinə əxlaqi, intellektual hissləri, eləcə də dünyagörüşü və yaşadığı sosial mühit də təsir göstərir.

Praksis hisslər – insanın öz fəaliyyətinə bəslədiyi emosional münasibəti ilə bağlıdır. Fəaliyyət prosesi insanda həm müsbət, həm də mənfi emosional reaksiya əmələ gətirir. Fəaliyyət prosesində, sərf edilmiş sayda yaranan razılıq və ya narazılıq duyğusu praksis hisslər adlanır. İnsan fəaliyyətinin hər bir forması praksis hisslərin obyektinə ola bilər. Hər hansı fəaliyyət prosesində qarşıya çıxan maneələri aradan qaldırdıqca, işin uğurla yerinə yetirilməsindən alınan razılıq hissi praksis hisslərə aiddir. Dərs zamanı qarşılıqlı əlaqənin yaranması, izah olunan məsələnin şagirdlər tərəfindən aydın başa düşüldüyünü gördükdə, eləcə də pedaqoji refleksiyaya müraciət edərkən keçirilən dərslərdə məqsədə nail olunması ilə bağlı müəllimin keçirdiyi hisslər praksis hisslər hesab olunur. Praksis hisslər yaradıcı hisslər kimi təzahür edir.

Beləliklə fəaliyyət prosesində göstərilən səydən asılı olaraq işin gedişinə və nəticəsinə bəslənən münasibətlə bağlı baş qaldıran hisslər praksis hisslər adlanır. Fəaliyyətin, işin mənimsənilmə səviyyəsindən asılı olaraq, praksis hisslər bəzi hallarda işin gedişi ilə bağlı, bəzi hallarda isə fəaliyyətin nəticəsi ilə bağlı olur. Çətin tapşırıqın, məsələnin düzgün həllinin tapılması ilə bağlı tələbənin keçirdiyi sevinc hissi praksis hiss kimi xarakterizə olunur. Yaxud da problemin həlli ilə bağlı uğursuz axtarışlardan yaranan həyəcan, gərginlik, məyusluq və s. neqativ məzmunlu praksis hisslərdəndir.

Beləliklə, insanın şəxsiyyət kimi psixoloji portretinin mühüm cizgiləri olan ali hisslər bir – birindən təcrid olunmuş halda deyil vəhdətdə təzahür edir. Odur ki, insanın mənəvi aləmini, idrak fəaliyyətini və şəxsiyyətini təzahür etdirən ali hisslərin tərbiyə edilməsi və inkişaf etdirilməsi gənc nəslin tərbiyəsi işinin mühüm tərəflərindəndir.

Sual 2

DİO əməkdaşlarının fəaliyyətində emosional halların xarakteristikası

Daxili işlər orqanları əməkdaşlarının fəaliyyəti regionun hər yerində əməliyyat şəraitinin daha da çətinləşməsi, millətlərarası münaqişələr və böhran vəziyyətinin problemlərini həll etmək üçün yüksək məsuliyyət daşıyaraq, onların yerinə yetirilməsi ilə əlaqədardır. *Əməkdaşın psixikasının müəyyən məhdudiyət təşkil edən vaxt ərzində emosional, qavrayış, davranış aspektlərinin ümumiləşmiş xarakteristikası psixi vəziyyət adlanır.* Psixi vəziyyətə əhval, həyəcan, frustrasiya, diqqətlilik, diqqətsizlik, qətiyyətlilik, çılğınlıq, intizam və s. aiddir.

Yaranmış psixoloji gərginlik şəraitində əməkdaş həddindən artıq əsəbilik keçirdiyindən, hansı qərarın qəbul edilməsi və münaqişəli vəziyyətdən çıxış yollarını tapmaqda müəyyən çətinliklərlə qarşılaşır.

Gərginlik sırf emosional proses olmaqla, əməkdaşın öz peşə vəzifəsini bəzən çox ağır, çətin şəraitdə yerinə yetirdiyi, onun daxili psixoloji fəaliyyəti kimi başa düşülür. Digər sözlə, daxili işlər orqanları əməkdaşlarının fəaliyyətində həyəcan (gərginlik) mürəkkəb və çox qorxulu situasiyalarla əlaqədar hər hansı çətinliklərin öhdəsindən gəlməklə əlaqədar olan psixoloji hal kimi qiymətləndirilir.

Daxili işlər orqanları əməkdaşlarının əməliyyat-xidməti fəaliyyətləri zamanı vəzifələrini yerinə yetirərkən, keçirdikləri psixi gərginliklərin növlərini nəzərdən keçirək.

Bunlar aşağıdakılardan ibarətdir:

1. *Frustrasiya;*
2. *Affektlər;*
3. *Əhval;*
4. *Krizis;*
5. *Stress.*

Əhvallar. Əhval tədricən yaranan, orta qüvvəyə malik olan, xeyli müddət davam edən emosional haldır. Səhər eşitdiyimiz xoş bir xəbər bütün gün gümrah, şən əhval-ruhiyyə keçirməyimizə səbəb ola bilər. Bu baxımdan əhval xeyli müddət insanın davranışına və psixi proseslərinə təsir edən ümumi emosional haldır. İnsanda yaranan əhvallar müsbət və ya mənfi xarakter daşıya bilər. Məsələn, müsbət xarakter daşıyan gümrah, şən, işgüzar əhval xeyli müddət, bəzən bir və ya bir neçə gün davam etməklə insanın fəaliyyətinə də öz müsbət təsirini göstərə bilər. Bunun təsiri altında insan öz işini ruh yüksəkliyi, inamla yerinə yetirir. Mənfi əhval-ruhiyyə isə insanın fəaliyyətinə ləngidici təsir göstərir. Bir çox hallarda əhvalın yaranması və dəyişməsi

böyük emosional təəssürat yaradan, bəzi hissləri canlandıran, digərlərini zəiflədən müxtəlif həyat hadisələrindən ibarət ola bilər. Ona görə də birinci növbədə məktəblilərdə pis əhvalın yaranmasına təsir edən mənbələrin aşkara çıxarılması, imkan daxilində onların aradan qaldırılması, məktəbliyə nəzakətli yanaşmaq lazım gəlir. Bu prosesdə şagirdin fərdi-psixoloji xüsusiyyətlərinin nəzərə alınması da zəruridir.

Affektlər. Affektlər sürətlə yaranan, qüvvətli, nisbətən tez keçib gedən emosional hallardır. Affektlər insanı tez bürüyən, sürətlə ötüb keçən, iradi nəzarətin pozulması ilə səciyyələnən emosional prosesdir. Bu zaman insan keçirdiyi qorxu, hiddət, qəzəb və s. hisslərə güclü şəkildə qapılır. Adətən, insana qarşı ədalətsiz, normalara uyğun gəlməyən, mənliliyə toxunan hərəkətlər onu bir anda, sürətlə özündən çıxarır və kəskin hərəkətlərə yol verməsinə səbəb olur. İnsan bu cür hərəkətlərin icrasına əvvəlcədən hazırlaşmır. Onun bütün hərəkətləri şüurun nəzarətindən kənar baş verir. Fizioloji affekt adlanan bu hal tez də keçib gedə bilər.

Frustrasiya. *Frustrasifa - (latınca frustrasio – aldanma, nahaq gözləmə, əhval pozuntuluğu) – insanın düşdüyü psixi vəziyyət formasıdır. İnsanın öz məqsədinə çatmasına maneçilik törədən real və ya xəyali məələrlə rastlaşması nəticəsində keçirdiyi emosional hal – frustrasiya adlanır. Onun mahiyyətini daha yaxşı başa düşmək üçün aşağıdakı nümunə ilə tanış olaq:*

İmtahan olduğu üçün, gecə saat 3-ə qədər yatmayıb suallara hazırlaşmışınız. Gec yatdıınıza görə, otaq yoldaşınızın da nə vaxt oyandığını və evdən çıxdığını da bilməmişiniz. Zəngli saati də qurmağı unutmuşunuz. Belə olan halda, imtahana gecikdiyiniz üçün bir fincan çay da içməyib tələsik avtobus dayanacağına yollanırsınız. Dayanacağına çatan kimi universitetin yanından ötən avtobusun elə indicə uzaqlaşdığını görürsünüz. İmtahana gecikməmək üçün universitetə qismən yaxın gedən başqa avtobusla getməyə qərar verirsiniz. Əl qaldırmağınıza baxmayaraq, onlar da dolu olduğu üçün sizi götürmək üçün saxlamırlar. Artıq sınağa yarım saat qalığı üçün məcbur olub taksini saxlayırsınız. Yolda tıxac olduğu üçün taksini sizin zənn etdiyinizdən də ləng getməyə məcburdu. Elə universitetə azacıq qalmış arxadan gələn maşın sizin maşınla toqquşur. Sürücü maşını yolun kənarında saxlayaraq, həmin sürücü ilə mübahisə etməyə başlayır. Bu halda siz həyəcanla saata baxıb imtahana 8 dəqiqə qaldığını görürsünüz. Sürücü «Mən gedə bilmərəm» – deyib, yol polisinin gəlməsini gözləyir. Sürücünün haqqını ödəyib, qalan yolu piyada getməyə məcbur olursunuz. Auditoriyaya girəndə müəllimin sizi soruşduğunu eşidirsiniz. Bileti çəkib əyləşəndə, qələmi unudub evdə qoyduğunuz məlum olur. Belə bir şəraitdə başınızı əlləriniz arasına alaraq durur və yaxında olan tələbə yoldaşınızdan qələm istəyirsiniz.

Yuxarıda göstərdiyimiz misalda, tələbənin düşdüyü psixi vəziyyət onun keçirdiyi emosional hal, frustrasiya halıdır. Bu cür halı, psixi vəziyyəti elə dilimizdə işlədilən əngəllənmə sözü ilə ifadə etmək olar. Onda frustrasiyanı, əngəllənmə

duygusu, hissi kimi xarakterizə etmək olar.

Beləliklə, insanın qarşısına qoyduğu məqsədə nail olmasına, onu əldə etməsinə real və xəyali surətdə əngəllər törədən cisim və hadisələrlə qarşılaşdığı zaman keçirdiyi hisslər frustrasiya və ya əngəllənmə hissi adlanır. Başqa sözlə frustrasiya insanın hər hansı bir uğursuzluğa, itgiyə əlacsızlıq hissi, bihadə sərf olunan cəhdlə müşayət olunan mənfi – emosional təəssüratıdır.

Frustrasiya əsasən insanın narazılıq və ya təmin olunmamaq səviyyəsi onun dözümlü səviyyəsindən üstün olduqda əmələ gəlir. Frustrasiya özünü itirmək, qəzəb aqressiya, küskünlük, həyəcan, inamsızlıq və s. şəkildə təzahür edir. Həyəcan – frustrasiya halətinin katalizatorudur. Həyəcan – mövcud vəziyyətin və davranışın gələcəkdə ortalığa çıxaracağı nəticə ilə bağlı olaraq yaranır. Bu hiss insanı gələcəkdə arzu etmədiyi bir durumda olmaqdan qorunmasına yönəldir.

Frustrasiya həyəcan və aqressivliklə müşayət olunan prosesdir. Yuxarıda, imtahana gecikən tələbənin həm həyəcan, həm də frustrasiya halətinə düşməsi bunu sübut edir.

İmtahandan müvəffəqiyyət qazanıb-qazanmamasını düşünərkən həyəcanlanan tələbə, onu oyatmadığı üçün otaq yoldaşına, saati qurmadığı və qələmi unutduğu üçün özünə hirsələnir, acığı tutur. Frustrasiya şəraitində narazılıq səviyyəsi üstünlük təşkil etdiyi üçün ətrafda baş verən hadisələri qavrayarkən və qiymətləndirərkən emosional qiymətləndirmə ön plana keçir. Belə olan halda insanlar, xüsusilə ekstravertlər hər şeydə qərəz axtarırlar və tapırlar.

Frustrasiyanın müxtəlif formaları var. Onlardan biri *sosial frustrasiya*dır. Sosial frustrasiya yalnız ayrıca götürülmüş bir şəxsə deyil, həm də ayrı-ayrı qrup və zümrələrdə, hətta xalqın böyük əksəriyyətində özünü biruzə verən psixoloji vəziyyətdir. Frustrasiya haləti müxtəlif səbəblərlə bağlı şəkildə meydana gəlir. Lakin, burada ən əsas şəxsiyyət amilidir. Yəni baş verən səbəblər, maneə və əngəllərə insanın münasibəti necədir? İstər azərbaycan dilli, istərsə də əcnəbi dilli mənbələrdə frustrasiyanın mərkəzində əsasən gecikmə, ləngimə, sosial və ya etnik qadağanın, konfliktin və s. səbəblərin dayandığı qeyd olunur. Şəxsiyyətdaxili konfliktlər frustrasiyanın daha tez təzahür etməsinə səbəb olur. Frustrasiya ilə bağlı 3 cür konflikt müəyyən edilmişdir.

1. Arzu olunan – arzu olunan tipli konflikt – İnsanın istədiyi iki arzudan birini seçmək zəruriyyəti qarşısında qalması. Məsələn: həm erkən yatıb yaxşı dincəlmək, həm də televiziyaadakı gecə proqramına tamaşa etmək istəyi ilə bağlı.

2. İnsanın istəmədiyi iki, lakin birini seçmək məcburiyyəti qarşısında qaldığı zaman düşdüyü konflikt şərait. Məsələn, bir tərəfdən amansız ögey ananın acı sözlərini, kinayəli baxışlarını qəbul edərək onunla bir evdə yaşamaq, digər tərəfdən sevmədiyin 3 uşağı olan dul kişiylə əməkdaşlıq etmək məcburiyyəti.

3. Bu tip konflikt arzu etdiyiniz, gerçəkləşdirmək istədiyiniz müəyyən hərəkət qorxu, ağrı ilə nəticələnən və ya müşayət olunan halda meydana çıxır. Məsələn:

ziyafətdə iştirak edən şəxsin bir tərəfdən spirtli içki içmək, şənlənmək istəməsi, digər tərəfdən isə içkili halda maşınla evə qaytmaq üçün uzun yol qət edəcəyini və bu zaman qəzaya düşməsindən ehtiyat etməsi buna misaldır.

Qeyd etdiyimiz konfliktlər frustrasiya törədən amillərdir. Frustrasiya həm də insanın özünü reallaşdırma bilməməsi, özünü aktualaşdırma tələbatını ödəməməsi ilə də bağlı olaraq yaranır və inkişaf edir. Çox vaxt belə hallar insanın öz peşəsindən, onun məzmunundan və nəticəsindən razı qalmadıqda daha da inkişaf edir. Belə olan halda insan həyatda heç bir iz qoymadığını, öz həyat enerjisini boş-boşuna sərf etdiyini, halbuki daha yaxşı və mənalı yaşamağın mümkün olduğunu etiraf edir. Belələri ömrünün qalan hissəsində psixoloji müdafiə vasitəsi kimi şəraitin olmamasını, maddi vəziyyətin çətinliyini, ailə qayğısının çoxluğunu və başqa bir bəhanə gətirərək özlərindən başqa hamını və hər şeyi günahlandırırlar.

Beləliklə, frustrasiya haləti neqativ emosional vəziyyət kimi insanların davranış və rəftarına mənfi təsir edir.

Krizis (yunan mənşəli söz olub, böhran, ağır keçid vəziyyəti, güclü emosional gərginlik deməkdir). İnsanın həyatında kritik an olan ən güclü emosional həyəcan deməkdir. Krizis situasinya iki növə ayırmaq olar. Krizisin birinci növü – həyatın arası kəsilmiş gedişinin bərpa olunmasının mümkünlüyünü nəzərdə tutur.

Krizisin ikinci növündə isə insan çox güclü həyəcan keçirərək, yeni həyat dəyərləri əldə edərək, tamamilə başqa vəziyyətə düşərək, gərginlik keçirir. Məsələn, zəlzələ zamanı öz yaxın adamlarını və qohumlarını itirmiş. fiziki, psixoloji cəhətdən şikəst olmuş adamların faciəsi psixoloji cəhətdən krizis situasiyaya misal ola bilər.

Stress (ingilis mənşəli söz olub, təzyiq, gərginlik deməkdir). İnsanın gözlənilməz gərgin şəraitlə rastlaşarkən, keçirdiyi emosional hərəkətdir. Yəni, qəflətən təhlükəli vəziyyətdə və ya mürəkkəb şəraitdə təcili surətdə müstəqil qərar qəbul etmək, hərəkət etmək lazım olarkən, insanda özünü biruzə verən halətdir. Müasir dövrdə elmi-texniki tərəqqi şəraitində insanlarda belə emosional halətlər tez-tez müşahidə edilir: təyyarədə uçanda, operator qəza ilə rastlaşanda, rəhbər işçi mürəkkəb şəraitdə təcili surətdə müstəqil qərar qəbul etdikdə çox vaxt gərginlik keçirir və onu stress haləti kimi yaşayır. Stress vəziyyətində adamlar çox vaxt ətraf cisimləri belə düzgün qavramırlar, hafizələri dolaşır, diqqətlərini başqa obyektə keçirə bilirlər, gözlənilməz qıcıqlayıcılara qeyri-adekvat reaksiyalar verirlər. Bəzən tam çəşir, məqsədyönlü hərəkət edə bilmirlər. Bəzən isə əksinə, stress vəziyyəti onların qüvvə və enerjisini artırır, fikri aydınlaşdırır, çətin məsələni tez və asanlıqla həll edir.

Stress terminini 1936-cı ildə məşhur Kanada fizioloqu H.Selye təklif etmişdir. O, əvvəlcə fizioloji termin kimi işlənilmiş, sonra isə insanın davranışını psixoloji səviyyədə təsvir etmək üçün tətbiq olunmağa başlanılmışdır. Hal-hazırda fizioloji stresslə (ürək-damar, tənəffüs sistemlərində dəyişikliklər baş verir, başqa vegetativ

göstəricilər, qanda biokimyəvi dəyişikliklər və s. özünü göstərir) yanaşı, psixoloji stress də ayırd edilir.

Psixoloji stress isə *emosional və informasiya* stresslərinə bölünür. İnformasiya yükü həddən ziyadə çox olduqda, insan tapşırığın öhdəsindən gələ bilmir, istənilən vaxt yüksək məsuliyyət tələb edən lazımı qərara gələ bilmir.

Emosional stress isə təhlükəli, qorxulu və yaxud dərin inciklik şəraitində təzahür edir. Bu halda psixi proseslərin, emosional halətin cərəyanında fəaliyyətinin motivasiya sahəsində dəyişiklik baş verir. Nəticədə insanın hərəkətlərində, nitqində pozğunluq özünü biruzə verir.

Stress vəziyyətinə təhlükə, hədə-qorxu, həddindən çox informasiyaya malik olma, məsuliyyət və s. daxildir. *Stress fəaliyyəti yaxınlaşdırır, diqqəti, təfəkkürü, peşə müşahidəçiliyini, duymanı, sezməni gərginləşdirir, subyektiv vaxt axınıni yavaşıda bilər. Bu cür stressə austress deyilir. Fəaliyyəti pisləşdirən stress isə distress adlanır.* Bu, müvazinətsiz xarakterli əməkdaşların ekstremal şəraitdə düzgün qərar qəbul etmədikdə, öz peşə vəzifələrini yerinə yetirərkən, həddindən çox passivlik göstərmələrində özünü biruzə verir.

Xidməti vəzifəni yerinə yetirərkən, neqativ emosional konfliktin yaranması nəticəsində baş verən distress əməkdaşda hərəkətsizlik (fəaliyyətsizlik) yaradaraq, işdən sonra da davam edə bilər. Bu cür toplanmış nəticə istirahət saatlarında bərpa edilmir. Bununla əlaqədar olaraq, psixoloqlar əməkdaşların öz xidməti vəzifələrini yerinə yetirərkən, distressin əmələ gəlməsini, xəbərdarlıq edilməsini məsləhət görürlər. Daxili işlər orqanları əməkdaşlarının kollektivində sağlam əxlaqi-psixoloji mühitin yaradılması da distressin profilaktikasına şərait yaradır. Beləliklə, daxili işlər orqanları əməkdaşlarının əməliyyat-xidməti fəaliyyətində bütün psixoloji və psixofiziki ehtiyatların daha yüksək səviyyədə səfərbər edilməsi çox hiss edilir. Güclü həyəcan, gərginlik keçirilməsi nəticəsində yaranan fəaliyyətin bu cür yüksək psixoloji qiymətləndirilməsi müxtəlif ürək-damar və ya mədə-bağırsaq xəstəlikləri və eləcə də, əsəbi vəziyyətə gətirib çıxara bilər. Buna görə də neqativ psixoloji vəziyyətin aradan qaldırılması və profilaktikası üçün qabaqlayıcı tədbirlərdən istifadə etmək zəruridir. *Stress – faktorlara qarşı psixoloji davamlılığın səviyyəsinin diaqnostikası üçün bir sıra psixoloji metodlardan istifadə edilməsi məsləhətdir.* Bu şəxsiyyətin psixodinamik keyfiyyətlərinin diaqnostikası üçün *psixometrik sorğusu, frustrasiya metodu və həyəcan səviyyəsinin öyrənilməsi metodundan ibarətdir.* Bu metodlar əməkdaşın ekstremal şəraitdə iş qabiliyyətinin azalmasının aradan qaldırılmasına şərait yaradır. Bütövlükdə bu metodlar şəxsiyyətin psixoloji müdafiəsi sistemi ilə şərtləndirilən gərginliyin dərəcəsini (frustrasiyaya meyillilik), emosional davamlılıq, həyəcan, özünə nəzarətin səviyyəsi, stress-faktorlara qarşı reaksiyanın xarakterini aşkar edir. Qeyd etmək lazımdır ki, daxili işlər orqanları əməkdaşları uzun müddət stress və ekstremal vəziyyətdə olduqlarından, psixoloji gərginlik hünər və müdafiə sindromları formasında inkişaf edir. Hünər sindromunda müdafiə

vasitələrinin laqeydlik göstərilməklə ifadə edilən təhlükənin açıqdan-açığa etinasızlığı formalaşır. Belə ki, Çernobıl atom-elektrik stansiyasında baş vermiş qəzanın aradan qaldırılmasında iştirak edən daxili işlər orqanları əməkdaşlarının bir qisminə təhlükənin saymazlığının əsassızlığı ilə hünər sindromunun baş verməsi ilə əlaqədar olaraq, şəxsi mərdlik nümunəsi göstərməklə də müşahidə edilmişdi. Real və ya xəyali təhlükə həddindən çox şişirdildikdə və onlardan müdafiə olunmağa çalışmağa cəhd edildikdə, müdafiə sindromu baş verir. Neqativ psixi vəziyyətin əmələ gəlməsini başa düşmək üçün daxili işlər orqanları əməkdaşları belə vəziyyətin psixi normanın sərhəddində bədənin bəzi üzvlərinin fəaliyyətsizliyi hiss edildikdə, onların forması, çəkisi, ölçüsü və s. dəyişilməsi nəticəsində baş verdiyini bilməlidir.

Qeyd etmək lazımdır ki, daxili işlər orqanlarında əməkdaşların psixoloji gərginliyin azaldılması üçün psixoloji kabinetlərin yaradılması məsləhətdir. Həmin kabinetlərin tibbi-psixoloji təminatı nəzərə alınmalı, müxtəlif idarə, müəssisə, təşkilat, universitet, pedaqoji və tibb institutlarından mütəxəssis-psixoloqların dəvət olunması məqsədmüvafiqdir.

Sual 3

Əməkdaşların peşə fəaliyyətində yaranan mənfi psixoloji halların neytrallaşdırılması yolları

Neqativ psixoloji vəziyyətin profilaktikası və onun aradan qaldırılması "situasiya-həyəcan"ın, gərginliyin hər hansı formasında (stress, frustrasiya, krizis və s.) olmasından asılı olmayaraq həyata keçirilir.

Hal-hazırda neqativ psixoloji gərginliyin profilaktikasının rasionallıq (səmərəli) və suggestiv (təlqinedici) metodları mövcuddur.

Mənfi həyəcanın (gərginlik) neytrallaşdırılması üçün aşağıdakı rasionallıq (səmərəli) psixoloji metodlardan istifadə edilir:

1. Mümkün ola bilən situasiyanın tam səmərələşdirilməsi metodu. Situasiyanın və hərəkətlərin tam detallaşdırılması şəraitinin dərk olunması bu metoddan istifadə etməklə həyata keçirilir. Burada müəyyən vəziyyət qeyri-müəyyəndən fərqli olaraq, adamı daha az narahat edir. Səmərələşdirmə metodu qeyri-müəyyənliyi azaldır.

2. İmitasiya oyunları, təqlid etmə metodu. İmitasiya – latın sözü olub, mənası təqlid etmə deməkdir. Bu metod inam yaradır, əzələlərin gərginliyini azaldır.

3. Retrospektiv seçmə metodu. Retrospektiv – latın sözü olub, mənası – keçmişə aid olan deməkdir. Bu metod çətin peşə situasiyasında müsbət şəxsi davranış təcrübələrinin toplanması və təhlil edilməsində öz ifadəsini tapır.

4. Öz psixi vəziyyətinin startdan qabaq tənzim edilməsi (tənzimlənməsi) metodudur. Buna güzgü mexanizmi də deyilir. Sifət, səs, cəstlər (əl-qol hərəkətləri), mimikanın ifadəsi psixi vəziyyətdən asılı olaraq dəyişilir. Bu zaman sakit, təmkinli, inamlı səsə, cəst-mimikaya malik olmaqla iradi səylərin köməyindən istifadə etməklə, ilkin vəziyyətə qayıtmaq zəruridir.

Psixoloji vəziyyətə aktiv təsir göstərən profilaktik vasitələr arasında mərkəzi yeri özünü-tənzimləmə tutur.

İnsanın davranışındakı müxtəlif vəziyyətlərin (o cümlədən, stress vəziyyət) tənzimlənməsi özünüinandırmanın köməyi ilə həyata keçirilir. Qeyri-qənaətbəxş psixoloji vəziyyətin profilaktikasının əsas vəzifəsi – müxtəlif stress reaksiyaların emosional gərginliyin, peşə yorğunluğunun, eləcə də, onların arzuolunmaz nəticələrinin qarşısının alınmasından ibarətdir.

Bütün bunlar daxili işlər orqanlarının əməkdaşlarında yüksək iş qabiliyyətinin formalaşması üçün bir növ şərait yaradır.

Psixi özünü-tənzimləmə psixi tənzimləmə məşqi adlanan xüsusi metodun köməyi ilə həyata keçirilir. Psixotənzimləmə məşqi öz başlanğıcını Şultsun autogen məşqindən (1932-ci il) götürmüşdür.

Autogen məşq iki yunan sözünün birləşməsindən əmələ gələrək, özü, özüm, mənşə, əmələ gəlmə deməkdir. Bu metod əzələlərin gərginliyini azaldır, özünü təlqin etməklə, diqqətin (fikrin) cəmləşdirilməsinə kömək edir. Daxili işlər orqanları əməkdaşlarının daha səmərəli fəaliyyət göstərmələri məqsədilə, onların əqli aktivliyinə nəzarətin gücləndirilməsinə şərait yaradır.

Psixotənziqləmə məşqi – 1966-cı ildə idmanda inkişaf edərək, daha geniş yayılmışdır. Autogen məşqindən fərqli olaraq, psixotənziqləmə məşqi əzələlərin gərginliyini azaltmaqla yanaşı, səfərbəredici qüvvəyə də malikdir. Başqa sözlə, bu metodla bədəndə yaranmış gərginliyin azaldılması zamanı subyekt müvafiq sözlərin köməyi ilə (təlqinetmənin formulaları vasitəsilə) özünə təsir edə bilər. Bu cür özünə təsir etmə özünü təlqin adlanır.

Özünü inandırma (özünü təlqin etmə) – subyektin və obyektin bir-birinə təsir edərək, inandırmaqla (özünə ünvanlanma) təlqin etmə prosesidir. Özünü tənzimləmə səviyyəsinin yüksəldilməsi subyektin qavramasına, fikri (diqqət) prosesinin idarə olunmasına, yaddaşın möhkəmlənməsinə, emosional və somatik reaksiyaları hiss etməsinə şərait yaradır.

Psixotənziqləmə məşqinin hərəkət mexanizmi əsas dörd komponentin (tərkib hissə) istifadə olunmasına əsaslanır:

Birinci komponent – tonusun (orqanizmin və yaxud onun ayrı-ayrı hissələrinin həyat fəaliyyəti dərəcəsi) aşağı salınması, sifətin, burunun, əllərin, qolların, ayaqların, gövdənin əzələlərində yaranan gərginliyin azaldılması. Bu yolla baş beyinə gedən əsəb impulslarının axınının qarşısı alınır və nəticədə gərginlik azalır.

İkinci komponent – öz-özünü inandırmanın (təlqin etmənin) məzmununu maksimal aydınlıqla təsəvvür etmək.

Üçüncü komponent – obyektə diqqətlə baxmağı bacarmaq qabiliyyətinə malik olmaq. "Mənim sifətimin əzələlərinin gərginliyi azalır" ifadəsini təkrarlayaraq deyirsə, bu zaman fikrimizdə başqa formula olmamalıdır.

Dördüncü komponent – gərginliyin azaldılması və özünü səfərbər etmə zamanı subyektin lazımı söz, ifadə və ibarələrlə öz-özünə təsir edə bilmək bacarığı, təlqin və özünü təlqin (özünü inandırma) bir-birilə qarşılıqlı əlaqədədir. Əsəb sistemi və şəxsiyyətin quruluşunun tipinin xüsusiyyətlərindən asılı olaraq, insanlar müxtəlif psixoloji hal keçirirlər. Bəziləri psixotonik effekt (tam ruhi və fikri sakitlik) dərəcələrinin qan damarları genişlənir, damarlarındakı qan istiləşir, üçüncülər isə qan damarlarındakı qanın istiləşməsini bir qədər gec hiss edirlər (miotoni variant).

Psixi özünü tənzimləməni psixi gimnastika da adlandırırlar. Özünü tənzimləmə prosesində nikbin əhval-ruhiyyənin, neqativ emosiyanın, stress vəziyyətin autogen neytrallaşdırılmasına nail olmaq olar.

Adətən, autogen məşqinin köməyi ilə insanın bədəninin bütün əzələlərində yaranmış gərginlik aradan qaldırılır. Təcrübə göstərir ki, təlqinetmə metodu yaxşı əhval-ruhiyyəyə mane olan assosiasiyalı dərk edilməmiş semantik yükün, eləcə də

frustrasiya zamanı yaranmış gərginliyin aradan qaldırılmasına kömək edir. Özünütəhqinetmə formalalarının təqribən üçdə biri sifətin əzələlərinə aiddir. Bununla yanaşı, onların emosional vəziyyətə təsiri, sifətin əzələlərinə düzgün nəzarət diqqəti kənar təsirlərdən yayındıraraq, fikrin "mən" in ətrafında cəmləşdirilməsinə şərait yaradır. Özünütəhqinetmə metoduna yiyələndikcə, subyekt kənar xoşagəlməz fikirləri başından çıxararaq, özünü ilkin vəziyyətə gətirir. Bu özünütəhqinə keçid və özünə əmr etmənin həyata keçirilməsi mərhələsidir. Özünütəhqinlə məşğul olan şəxs fikrən öz-özünə deyir: "Mən sakitəm". Həmin ifadədən sonra deyir: "Dayan". On-iyirmi saniyə fasilə saxlayaraq, fikrində "Mən tam səfərbər olmuşam" ifadəsini deyir. Psixoloqlar tərəfindən iradənin inkişafı, diqqətin aktiv məşqi, nişan, peşə səfərbərliyi üçün xüsusi tapşırıqlar işlənilib hazırlanmışdır. Bu növ situasiyon tapşırıqların məqsədi emosional vəziyyətin, distressin profilaktikasının, müsbət hissi təsəvvürlərin, dinamik situasiyaların formalaşdırılmasından ibarətdir. Belə süjetli təsəvvürlər elementar təsəvvürlü hisslərdən (ağrıqlıq, hərarət) fərqli olaraq, son dərəcədə yüksək psixi hal hesab edilən həyəcan (gərginlik) yaradır. Süjetli təsəvvürə malik tapşırıqların müxtəlifliklərindən biri özünü təsdiq tapşırığıdır. Bu tapşırıqlar son dərəcədə konkret süjetlə yerinə yetirilir (məsələn, rəhbərliyin iştirakı zamanı, məsul çıxışdan əvvəl gərginliyin azaldılması, vaxt azlığı şəraitində konkret əməliyyat-xidməti vəzifəni həll etmək və s.).

Özünütəsdiq tapşırıqları – əməliyyat-xidməti fəaliyyətindəki çətinliklərin aradan qaldırılması üçün (vaxt, informasiya azlığı, konfliktin lokallaşdırılması, məhdudlaşdırılması, fəvqəladə vəziyyət və s.) nişanı səfərbər etmənin formalaşmasına yönəlir. Psixotənzimləmə məşğələlərinin təşkil edilmiş tədbirləri sistemində işlənilib-hazırlanmış müəyyən proqram üzrə öyrənilməsi zəruridir.

Mövzu 6

"DİO-nun fəaliyyətində pedaqoji qanunauyğunluqların nəzəri əsaslarının öyrənilməsi"

Mühazirənin planı:

1. Pedaqogikanın mahiyyəti, əsas kateqoriyaları, strukturu və tədqiqat metodları.
2. Tərbiyə prosesinin mahiyyəti və xüsusiyyətləri. DİO əməkdaşlarının tərbiyəsi
3. Tərbiyənin prinsipləri və metodları.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Abbasov A.N., Əlizadə N.Ə. Pedaqogika. Bakı, 2000.
2. Ağayev Ə.A., Həşimov Ə.Ş. Azərbaycan SSRİ-nin pedaqoji fikir antalogiyası. Moskva, 1989.
3. Ağayev Ə.A. və başq. Pedaqogika. Bakı, 2003.
4. Əhmədov B.A. və başq. Pedaqogikadan mühazirə konspektləri. Bakı, 1983.
5. Əliyev R.İ. Tərbiyə psixologiya. Bakı, 2006.
6. Əliyev R.İ. Psixologiya. Bakı, 2003.
7. Əliyev R.İ. Şagird şəxsiyyətinin formalaşmasında milli xüsusiyyətlərin nəzərə alınması. Bakı, 1995.
8. Əliyev R.İ. Şəxsiyyət və onun formalaşmasının etnopedaqoji əsasları. Balı, 2000.
9. Həsənov A. Ağayev Ə. Pedaqogika, B. Nasir, 2007, 496 s.
10. Dərs vəsaiti. Основы педагогической психологии в высшей школе МВД России. Санкт-Петербург, 2000
11. Dərs vəsaiti. Педагогика в правоохранительной системе. Санкт-Петербург, 2001
12. В.С.Новиков. Психология и педагогика в профессиональной деятельности. Москва, 2001
13. Dərs vəsaiti. Психология и педагогика в правоохранительной деятельности. Москва, 2001
14. Dərs vəsaiti. Педагогика в деятельности руководителя ОВД. Москва, 2002

Sual 1

Pedaqogikanın mahiyyəti, əsas kateqoriyaları, strukturu və tədqiqat metodları

Bəşər cəmiyyəti yarandığı gündən yaşlı nəsil gənc nəslin tərbiyəsinə xüsusi qayğı göstərmiş, qazandığı mənəvi, sosial, tarixi təcrübəni biliklər və bacarıqlar şəklində gənc nəslə vermiş, onu həyata hazırlamışdır. İnsan cəmiyyətinin ilkin mərhələlərində tərbiyə yalnız praktik yolla həyata keçirilir, əldə olunmuş zəruri təcrübə nümunə və nəsihətlər şəklində gənc nəslə verilirdi. İctimai həyatın zaman ötdükcə mürəkkəbləşməsi prosesləri təcrübənin xüsusi biliklər formasında ümumiləşdirilməsi zəruriliyini yaratdı. Bu cür bilik və bacarıqlar pedaqoji biliklər adlandırıldı. Pedaqoji biliklərin müəyyən sistemə salınması, ümumiləşdirilməsi pedaqoji nəzəriyyənin «pedaqogika» adlanan bir elmin yaranmasına və inkişafına səbəb oldu. Buna görə də pedaqogika insan və onun tərbiyəsi haqqında elmdir. Tərbiyə prosesi məqsədyönlü ictimai fəaliyyət sahəsi olub, gənc nəslin əqli, estetik, fiziki və əxlaqi-mənəvi inkişafına xidmət edir, onun davranış qaydalarına, dünyəgörüşünə yiyələnməsi üçün yaşlı nəsillərin əldə etdiyi təcrübə, bilik, bacarıq və vərdişlərlə silahlanmasını nəzərdə tutur.

Pedaqogikanın əsas kateqoriyaları

Hər bir elmin özünəməxsus anlayışları, qanunauyğunluqları, prinsipləri və qaydaları vardır. Elmin mahiyyətini ifadə edən ən əsas və zəruri anlayışlar kateqoriyalar adlanır. Pedaqogika da tərbiyə haqqında elm olduğundan, onun əsas kateqoriyası tərbiyədir, məhdud mənada tərbiyə kateqoriyasına daxil olan təlim və təhsildir.

Əsas kateqoriyalar:

- tərbiyə, özünütərbiyə;
- təlim və öz-özünə təlim;
- inkişaf və öz biliyini inkişaf etdirmə;
- təhsil və öz-özünə təhsil;
- psixoloji hazırlıq;
- pedaqoji proses.

Təlim müəllim və müdavimlərin (dinləyicilərin) qarşılıqlı, məqsədyönlü fəaliyyətidir. Təlim prosesində müdavimlər (dinləyicilər) müəllimin rəhbərliyi altında bilik, bacarıq və vərdişlərə yiyələnir, tərbiyə olunurlar. Təlim təhsil almaq vasitəsidir.

Özünütərbiyə təlim alan insanların ictimai peşə fəaliyyətinin tələblərinə uyğun müsbət keyfiyyət və vərdişlərin yaradılmasına, mənfilərin isə aradan qaldırılmasına vasitə yaradan məqsədyönlü fəaliyyətdir.

Təhsil bəşəriyyətin əldə etdiyi biliklərə yiyələnmək prosesinin nəticəsi kimi özünü göstərir. Təhsil sahəsində gənc nəsil elmi biliklər sistemə yiyələnir, onun dünyagörüşü, şəxsiyyətin mənəvi keyfiyyətləri, yaradıcı qabiliyyəti formalaşır.

Öz-özünə təhsil müəyyən biliklərin, vərdişlərin, bacarığın, habelə şəxsi və peşə keyfiyyətlərinin, dövlət təhsil standartlarına uyğun peşənin əldə edilməsinə dair məqsədyönlü pedaqoji fəaliyyətdir.

İnkişaf bir tərəfdən təlim alanların orqanizmlərinin psixofizioloji yetkinləşməsi, digər tərəfdən onlarda keyfiyyət dəyişikliklərinin, intellektual yeniliklərin (bilik, vərdiş) və yaradıcı peşəkar təfəkkürün formalaşmasıdır.

Psixoloji hazırlıq həyatda və xidmətdə yaranan çətinliklərin dəf edilməsinə, habelə stress vəziyyətlərə daxili emosional dözümlük yaradan məqsədyönlü təşkil olunmuş prosesdir.

Pedaqoji proses (təlim-tərbiyəvi) – pedaqogika elminin üzvi sürətdə birləşdirdiyi anlayışlardır.

Pedaqogika elmi, onun fəaliyyətinin müxtəlif sahələri

Pedaqogika bir elm kimi öz inkişaf prosesində insan fəaliyyətinin müxtəlif sahələrinə müdaxilə etmişdir. Bu fəaliyyət sahələrinin hər birinin spesifikasi (xüsusiyyəti), müxtəlif yaş və peşə qrupuna məxsus insanların təlim və tərbiyəsinin təşkilinin xüsusiyyətlərini üzə çıxarmaq tələbatını yaradır. Nəticədə ümumi pedaqogikadan təhsilin bütün səviyyələrini xarakterizə edən və peşə fəaliyyətinin müxtəlif növlərini təmin edən bir sıra sahələr ayrılır. Onların hər biri pedaqogika elminin ümumi qanunlarına əsaslanır və özlərinin xüsusi prinsiplərini, formalarını, metodlarını, üsullarını (təlim-tərbiyəyə aid) inkişaf etdirir.

Pedaqogika elminin sahələri:

Ümumi pedaqogika

uşaq pedaqogikası

ailə pedaqogikası

məktəbəqədər pedaqogika

ilkin təhsil pedaqogikası

orta məktəb pedaqogikası

ailə-məktəb pedaqogikası

sosial pedaqogika

hərbi pedaqogika

idarəetmənin pedaqogikası

tibbi pedaqogika

idman pedaqogikası

hüquq pedaqogikası

islah-əmək pedaqogikası

eksperimental pedaqogika

Ümumi pedaqogikanın bütün sahələri və istiqamətləri hər bir sahəyə daha çox aidiyyəti olan pedaqoji vəzifələri aşkar etməli, elmi surətdə əsaslandırılmalı və texnoloji cəhətdən həyata keçirməlidir. Bu zaman pedaqogikanın hər bir sahəsinin inkişafını, onun pedmetini və problemlərini yalnız pedaqogika elminin ümumi

inkişafı və onunla bağlı sahələrin inkişafı ilə əlaqədar təhlil etmək lazımdır. Məsələn, Müdafiə Nazirliyi, DİN, MTN kimi müxtəlif güc strukturları. Daxili işlər orqanlarında peşə hazırlığının elmi əsası ümumi pedaqogikanın sahələrindən biri olan peşə pedaqogikasıdır. Onun öyrənilməsi və əməkdaşların təlim-tərbiyəsi üçün istifadə edilməsi orqan rəhbərlərinin mühüm vəzifələrindən biridir.

Pedaqogikanın başqa elmlərlə əlaqəsi

Pedaqogika müxtəlif elmlərlə, o cümlədən ümumi psixologiya, uşaq psixologiyası, pedaqoji psixologiya və sosial psixologiya ilə əlaqədardır. O, eyni zamanda anatomiya və fiziologiyanın, psixogigiyenanın elmi məlumat və faktlarına istinad edir və zənginləşir.

Pedaqogika ictimai elmlərlə, o cümlədən, fəlsəfə, iqtisadiyyat, sosiologiya, etika və estetika ilə də əlaqədardır. Tərbiyənin nəzəriyyə və praktikasının tarixi inkişafını öyrənərkən, pedaqogika mülki tarix və mədəniyyət tarixi dəlillərindən istifadə edir.

İrsiyyət, mühit və tərbiyə kimi mürəkkəb məsələlərin qarşılıqlı əlaqələrini şərh edərkən, pedaqogika genetikanın məlumatlarına müraciət edir.

Pedaqogikanın tədqiqat metodları

Hər bir elmin özünəməxsus tədqiqat metodları var. Pedaqogikanın tədqiqat metodları aşağıdakılardır:

Müşahidə. Bu metod təlim və tərbiyə hadisələrini planlı şəkildə qavramaqdır. Müşahidəni uzun və qısa müddətə aparmaq olar. Müşahidə əvvəlcədən planlaşdırılır, nəyi, necə və nə üçün müşahidə etmək müəyyənləşdirilir. Müşahidə zamanı tədqiqatçı fakt və hadisələri sonradan ümumiləşdirir. Müşahidəçi pedaqoji prosesin gedişinə müdaxilə etmir. Müşahidənin vizual vasitələri genişlənilir, müxtəlif texniki vasitələrdən, məsələn, kino, foto çəkilişindən, videoyazıdan və s. istifadə olunur.

Pedaqoji müsahibə. Pedaqogoji müsahibə vasitəsilə (söhbət yolu ilə) tədqiqatçı araşdırdığı fakt və hadisələr haqqında daha məzmunlu məlumat toplaya bilər. Müsahibəni müdavim və dinləyicilərlə, əməkdaşlarla aparmaq mümkündür. Müsahibə daha canlı səciyyə daşıyır.

Müsahibə metodu ilə yanaşı, **intervüdan** da istifadə olunur. Intervü əvvəlcədən planlaşdırılmış suallar əsasında aparılır. O, qrup halında da təşkil oluna bilər. Kütləvi şəkildə suallara yazılı alınan cavablar **anketləşdirmə** adlanır. Anket tərtibi çox mürəkkəb elmi işləmədir. Ankətdəki suallar məntiqi ardıcılıqla tərtib olunmalıdır.

Pedaqoji eksperiment. Bu hər hansı bir pedaqoji ideyanın, hipotezin xüsusi təşkil edilmiş şəraitdə öyrənilməsi, yoxlanılmasıdır. Məqsəd hadisələr arasındakı qarşılıqlı əlaqələrini, pedaqoji ideyaların faydalılığını öyrənmək, aşkara çıxarmaqdır. Pedaqoji eksperimentin əsas növləri təbii eksperiment və laboratoriya

eksperimentidir. Təbii eksperiment zamanı mövcud adi tədris prosesi şəraitində deyək ki, tədris proqramı, dərslük sınaqdan keçirilir. Pedaqoji eksperiment özü də müşahidədir, lakin bu xüsusi təşkil edilir. Tədqiqatçı pedaqoji prosesdə fakt və hadisələri qeydə alır, sonradan onları qarşı-qarşıya qoyur, müqayisələr, ümumiləşdirmələr aparır, nəticə çıxarır. Pedaqoji eksperiment son dərəcə dəqiqlik tələb edir. Laboratoriya pedaqoji eksperimentdə tədqiqatın daha ciddi elmi formasıdır. Bu zaman süni pedaqoji şərait yaradılır. Pedaqoji eksperimentin mərhələlərinə planlaşdırma, eksperimentin aparılması, eksperimentin yekunlaşdırılması daxildir.

Pedaqogikanın tədqiqat metodlarına sənədlərin, yazılı ədəbiyyatın və arxiv materiallarının, müdavim və dinləyicilərin yaradıcılıq məhsullarının öyrənilməsi, riyazi-statistik metodların tətbiqi və s. daxildir.

Sual 2

Tərbiyə prosesinin mahiyyəti və xüsusiyyətləri. DİO əməkdaşlarının tərbiyəsi

Tərbiyə nəzəriyyəsi pedaqogika elminin mühüm sahəsi olub, tərbiyə prosesinin mahiyyətini, məzmununu, metodlarını və təşkili məsələlərini öyrənir. Bu nəzəriyyənin əsasında insanın tərbiyəsi haqqında təlim durur. Tərbiyənin əsas müddəalarını şərh edərkən, görkəmli pedaqoqların, xalqımızın tanınmış maarifçilərinin estetik, əmək və fiziki tərbiyə haqqındakı fikirlərinə istinad edirlər. Məhz bu fikirlərdə pedaqogika üçün gənclərin milli mənlilik şüurunun, vətəndaşlıq ləyaqətinin formalaşmasına, şüurlu intizama dair müddəalar böyük əhəmiyyət daşıyır.

Tərbiyə məqsədyönlü, mütəşəkkil rəhbərliyə deyilir. Gənc nəsil məhz məqsədyönlü, planlı və mütəşəkkil tərbiyənin köməyi ilə xalqın maddi və mənəvi sərvətlərini mənimsəyir, bəşəriyyətin zəngin təcrübəsinə yiyələnir.

Tərbiyə şəxsiyyətin sosiallaşması, onun cəmiyyətə ictimai fayda verəcəyi əmək həyatına və şəxsi ehtiyacını ödəyə biləcəyi mühitə hazırlanması prosesidir. Bu zaman insanın qabiliyyətləri inkişaf edir, xarakter əlamətləri, əqli, mənəvi, iradi, fiziki və s. keyfiyyətləri formalaşır, müəyyən baxışlar sistemi, əqidəsi təşəkkül tapır.

Tərbiyənin mühüm xüsusiyyətlərindən biri onun çoxsahəli, çoxamilliliyidir. Bu xüsusiyyət bütün tərbiyəvi təsir vasitələrinin məqsədəuyğun təşkilini tələb edir. Tərbiyə prosesinin mütəşəkkil və düzgün idarə olunması üçün tərbiyə obyektini, tərbiyə olunanın tərbiyəlilik səviyyəsini, hazırlığını, fərdi xüsusiyyətlərini bilmək məqsədini, proqram və planı dəqiq müəyyənləşdirmək və hər bir işin bir-biri ilə əlaqəsini təmin etmək lazımdır.

Tərbiyənin ikinci xüsusiyyəti onun ziddiyyətli və mürəkkəb proses olmasıdır. Bir çox çətinliklər və pozğunluqlar bunun nəticəsində baş verir. Tərbiyənin nəticəsini görmək çox zaman mümkün olmadığına görə, harada səhvlərə yol verildiyini aşkarlamaq da çətinləşir. Tərbiyədə ziddiyyətlər ona görə baş verir ki, tərbiyə olunan tərbiyəçinin onun şüurunda formalaşdırdığı davranış nümunəsini həyatda görmür. Həyatda isə ziddiyyətlər çoxdur.

Tərbiyə fəaliyyət prosesində həyata keçirilir və tərbiyəçi və tərbiyə olunan arasında qiymətli davranış normaları, zəruri həyati, mənəvi adətlər təşəkkül tapır.

Mürəkkəb və çoxsahəli proses olan tərbiyə hər bir pedaqoqdan, müəllimdən məqsədi cəmiyyət tərəfindən müəyyən edilən tərbiyənin mahiyyətini, məzmununu bilməyi qarşıya qoyur. Onlar həmin məqsədləri konkretləşdirib, tərbiyə olunanların tərbiyəlilik səviyyəsinə uyğunlaşdırmalı, tərbiyənin vəzifələrini və məzmununu müəyyənləşdirməli, daha səmərəli metodlar seçməyi və öz işinin nəticələrini təhlil etməyi bacarmalıdırlar.

DİO əməkdaşlarının tərbiyəsi

DİO əməkdaşlarının tərbiyələndirilməsi – onda xidməti tələblərə cavab verən mənəvi-psixoloji keyfiyyətləri, vərdişləri, davranış normalarını formalaşdırmaq məqsədilə şüuruna, hisslərinə, iradəsinə məqsədyönlü təsir göstərmək deməkdir. Bu proses zabitlərin tabeçilikdə olanlarla bilavasitə təsiri ilə reallaşır. Zabitlər tərbiyə prosesinin rəhbəri və təşkilatçısı kimi çıxış edir. Bu proses tərbiyələndirmənin müəyyən prinsipləri, metodları, üsul və vasitələri əsasında həyata keçirilir. DİO əməkdaşlarının tərbiyələndirilməsi xüsusiyyətləri ondan ibarətdir ki, o, xüsusi təşkil olunan kollektivdə keçir və burada münasibətlər nizamnamə, «Polis haqqında» Qanunla, Xidmətkeçmə haqqında əsasnamə və təlimatlarla nizamlanır. Burada tərbiyə obyektinə dövlət tərəfindən səlahiyyət qoyulmuş yaşa çatan insanlardır (polis əməkdaşlarıdır).

DİO əməkdaşlarının tərbiyələndirilməsi işinin əsas istiqamətləri aşağıdakılardır:

- hüquqi;
- əmək;
- mənəvi;
- estetik;
- fiziki.

DİO-da tərbiyənin əsas məqsədi xidməti vəzifələrin uğurla yerinə yetirilməsinə kömək edən şəxsi və peşə keyfiyyətlərini təkmilləşdirməkdir.

Müasir şəraitdə əməkdaşların fərdi hüquqi düşüncəsinin keyfiyyətli inkişafına (artımına) yönəlmiş istiqamətli hüquqi tərbiyənin əhəmiyyəti DİN sistemində artır. Hüquq və vəzifələrin ayrılmazlığının, qanuna hörmətin dərk olunması, dövlət və hüquq-mühafizə orqanlarının nüfuzunu möhkəmləndirərək, qanuna riayət edən vətəndaşların maraqlarına xələl yetirməyərək, qanunsuz davranışın qarşısını alaraq, öz hüquqlarını reallaşdırmaq bacarığının dərk olunması DİO əməkdaşları üçün aktuallaşır.

DİO əməkdaşlarının hüquqi tərbiyəsi 2 əsas funksiyanı yerinə yetirir:

1. tərbiyə alanlara hüquqi bilik, bacarıq və vərdişlərin verilməsi;
2. əməkdaşların peşəkar xidməti fəaliyyəti prosesində reallaşan hüquqi ideya, hiss və əqidənin formalaşdırılması.

DİO-nun şəxsi heyətinin hüquqi tərbiyəsi əməkdaşın şüurunda sabit hüquqi ideya və prinsiplərin yaradılması prosesidir. Hüquqi tərbiyənin məzmununu cəmiyyətin sərəncamında olan hüquqi vasitələrlə əməkdaşların fərdi və qrup şüuruna məqsədyönlü və sisteməlik təsir prosesi təşkil edir.

DİO əməkdaşlarının hüquqi tərbiyəsinin əsas və son məqsədi sosial-hüquqi fəallığın inkişafına yönəlmiş yüksək səviyyəli hüquqi düşüncənin formalaşdırılmasıdır.

Hüquqi tərbiyənin məqsədi aşağıdakı vasitələrlə reallaşır:

1. əsas hüquqi biliklərin formalaşdırılması, onların məzmun və mənasının düzgün başa düşülməsi;
2. fəaliyyətdə qanunlara, qanunçuluğa dərin hörmət;
3. hüquqi bilikləri təcrübədə sərbəst tətbiq etmək bacarığı;
4. əldə edilmiş hüquqi biliklərə tam uyğun şəkildə davranış vərdişlərinin yaradılması;
5. hüquq normalarının pozulmasına qarşı möhkəm və sabit hüquqi, mənəvi immunitet.

Müasir şəraitdə DİN sistemində hüquqi tərbiyənin məqsədlərini tərbiyə edərkən, keçid dövrünün tələbatlarını, əməliyyat şəraitinin vəziyyətini, DİO kollektivlərində mikromühiti və s. nəzərə almaq vacibdir. Polis əməkdaşlarının hüquqi şüurunun formalaşması prosesində hüquqi tərbiyənin müxtəlif obyektlərinin söylərini uzlaşdırmaq zəruridir.

DİO əməkdaşlarının tərbiyəsinin əsas vəzifələri

1. əməkdaşlarda dünyagörüşünün əsasını təşkil edən vətənpərvərlik, peşəkarlıq və əxlaqi keyfiyyətləri formalaşdırmaq;
2. əməkdaşlarda xidmətə müsbət motivasiyanı və xidməti vəzifələrin həllinə yaradıcı münasibətin (vicdanlı, fəal) inkişafı;
3. hər bir əməkdaşın şəxsiyyətinin inkişafına istiqampətlənmiş harmonik (ahəngdar) tərbiyəsi;
4. ünsiyyət mədəniyyətinin və kollektivdə qarşılıqlı əlaqələrin təmini, qanuna hörmət, gündəlik həyatda tərbiyənin rolunun aktivləşdirilməsi.

Sual 3

Tərbiyənin prinsipləri və metodları

DİO əməkdaşlarının tərbiyələndirilməsinə elmi yanaşmanın effektivliyi müəyyən metodiki, təşkilati, ümumbəşəri prinsiplərin reallaşmasını güman edir. Birincilər, tərbiyələndirmənin xarakterini DİN sistemində ideoloji (təbliğat işi) işin spesifik növü kimi müəyyən edirlər. İkincilər DİN sistemində müxtəlif tərbiyə subyektlərinin fəaliyyətinin məqsədyönlüyünü və ardıcılığını təmin edirlər. Sonuncular əməkdaşın insanın və vətəndaşın hüquqlarına riayəti, qanunun aliliyini, sosial ədaləti, şəxsiyyətin milli ləyaqətinə hörməti, dini dözümlülüyü və s. təmin edəcəklər.

DİO əməkdaşının tərbiyələndirilməsini reallaşdıran elmi-metodiki prinsiplərə baxaq.

DİO əməkdaşlarının tərbiyə prinsipləri dedikdə, biz tərbiyə prosesinin qanunauyğunluqlarını əks etdirən və DİO əməkdaşlarının hüquqi şüurunun formalaşmasına əsas kimi xidmət edən elmi-metodik, psixoloji və pedaqoji müddəaları başa düşürük. Prinsiplərin tələbləri tövsiyələri, müasir ictimai-siyasi prosesin qanunlarını, orqanların idarəetmə xüsusiyyətlərini əks etdirirlər və DİO əməkdaşlarında mühüm peşə keyfiyyətlərinin formalaşması prosesinin istiqamətini, məzmununu, təşkilini, metodlarını, formalarını və təsirini müəyyən edirlər. Buna görə DİO əməkdaşlarının tərbiyələndirilməsinin təşkili prosesində tərbiyənin məqsəd və vəzifələrinin effektivliyinə kömək edən nəzəri əsaslı və təcrübədə yoxlənmiş prinsipləri rəhbər tutmaq lazımdır. Onların arasında aşağıdakıları göstərmək olar:

- tərbiyəvi təsirin məqsədliliyi;
- qanunçuluğun və vətəndaşlarda fərdi hüquqi şüurun səviyyəsi;
- tərbiyə obyektlərinin şüurluluğu, fəallığı və sərbəstliyi;
- DİO əməkdaşlarının fərdi hüquqi şüurunun yaranmasında kollektivizm;
- tabeçilikdə olanlara qarşı yüksək tələbkərlilik və eyni zamanda, şəxsi ləyaqətinə hörmət, xidməti fəaliyyətdə qayğısına qalma;
- DİO əməkdaşlarının formalaşmasında humanizm və milli ənənələrin nəzərə alınması.

Sadalanmış tərbiyə prinsiplərindən hər birisi DİO sistemində tərbiyə prosesinin ayrı-ayrı mürəkkəb və çoxşaxəli tərəflərini əks etdirir. Buna görə onların reallaşması kompleksli və sistemli olmalıdır.

DİO əməkdaşlarının tərbiyə prinsipləri keçmiş pedaqoji irsin elmi cəhətdən başa düşülməsi və müasir pedaqoji təcrübənin ümumiləşdirilməsi əsasında yaradılıb. Onların tələbləri obyektiv xarakter daşıyır, onlar prolis fəaliyyətinin xüsusiyyətlərini və bir çox elmlərin məlumatlarını nəzərə alırlar.

Tərbiyə prinsiplərinin reallaşması DİO əməkdaşının formalaşmasını ictimai fəal təmin edirlər və əksinə, prinsiplərə nabelədlilik, onların tələblərinin inkar edilməsi,

tərbiyə prosesinin təşkilində subyektiv faktor gücləndirir, onun keyfiyyətini və effektivliyini aşağı salır.

1. Tərbiyəvi təsirin məqsədliliyi prinsipi bütün fəaliyyətə dəqiq istiqamət verir, əməkdaşın formalaşmasındakı bütün prinsip, forma və metodlar arasında daxili əlaqəni təmin edir. Bu prinsipin əsas tələbləri aşağıdakılardır:

- DİO əməkdaşının tərbiyəsinin məqsəd və vəzifələrini dəqiq və aydın başa düşmək;

- mənəviyyat və qanunçuluq normalarının pozulması ilə barışmazlıq;

- tərbiyənin həyatda, xidməti borcun yerinə yetirilməsi ilə sıx əlaqəsi;

- tərbiyə prosesinin plan əsasında həyata keçirilməsi;

- tərbiyənin forma, metod, üsul və vasitələrinin seçimində məqsədəuyğunluq;

- tərbiyənin məqsəd və vəzifələrinə nail olmaqda DİO əməkdaşlarının məqsədli olması və israrlılığı;

2. Qanunçuluğun və vətəndaşlarda fərdi hüquqi şüurun səviyyəsi. Bu prinsipin reallaşması aşağıdakı tədbirlər vasitəsilə həyata keçirilir:

- DİO əməkdaşları arasında hüquq pozuntularının yayılması və xarakteri öyrənilir;

- Onların törədilməsinə imkan yaradan səbəb və şəraitin təhlili aparılır;

- DİO şəxsi heyətinin fərdi və qrup şüurunun vəziyyəti öyrənilir, onların nöqsanları araşdırılır və aradan qaldırılması üçün vəzifələr müəyyən edilir;

- Xidməti fəaliyyət prosesində hüquqi tərbiyənin həyatla əlaqəsinin vacib tərəflərindən biri qanunçuluğun vəziyyətinin nəzərə alınması prinsipinin həyata keçirilməsidir. Bu prinsipin reallaşması kontekstində əməkdaşın fəaliyyət göstərdiyi konkret sosial sahənin sosial-iqtisadi, ictimai-siyasi və demoqrafik xüsusiyyətlərini təhlil etmədən keçinmək olmaz. Bölmənin fəaliyyətinin xüsusiyyəti onun mikromühiti, mədəniyyət səviyyəsi və s. nəzərə alınmalıdır.

3. DİO əməkdaşlarının fərdi hüquqi şüurunun yaranmasında kollektivizm prinsipi kollektivə, şəxsi münasibətlərə arxalanmanı güman edir. Kollektiv vasitəsilə təsir göstərmək polis əməkdaşının formalaşmasına effektiv təsir göstərir. Bu prinsipin əsas tələbləri aşağıdakılardır:

- bütövlükdə bütün bölmənin və ayrılıqda hər bir əməkdaşın inkişafında perspektivləri müəyyən etmək;

- DİO əməkdaşlarında kollektivçilik hissini formalaşdırmaq, şəxsi maraqları xidməti tələbatlara tabe etmək vərdişini yaratmaq;

- kollektivdə tələbkarlığı, sərbəstliyi inkişaf etdirmək.

Şəxsiyyət və kollektivin müsbət potensialına arxalanma aşağıdakılara işarə edir:

- hər bir şəxsin və bütövlükdə kollektivin müsbət keyfiyyətlərinin öyrənilməsi;

- tərbiyənin gücünə dərin inam;

- hər bir əməkdaşa optimist mövqedən yanaşma;

- əməkdaşlara inkişafın perspektivliyini nümayiş etdirmə, şəxsiyyətdə və kollektivdə yeni müsbət keyfiyyətlərə qayğı ilə yanaşma;

- əməkdaşların qüsurlarının tədqiqində və müsbət cəhətlərinin tərifində pedaqoji nəzakət həddini bilmə;

- əməkdaşların tərbiyəsində müsbət nümunənin gücündən bacarıqla istifadə etmək;

4. Tərbiyə obyektlərinin şüurluluğu, fəallığı və sərbəstliyi prinsipinin tərbiyə prosesində aşağıdakı vəzifələri var:

- asayışın mühafizəsinə görə şəxsin məsuliyyəti və xidmətin dövlət əhəmiyyətini DİO əməkdaşları tərəfindən dərinlən dərk olunmasını təmin etməli;

- peşəkar fəaliyyəti stimullaşdırmalı;

- xidmətkeçmənin yüksək nəticələrinə nail olaraq, onun keyfiyyətinə tələbkarlığı saxlamalı;

- xidmət fəaliyyətində təşəbbüskarlığı və yaradıcılığı dəstəkləmək;

5. Tabeçilikdə olanlara qarşı yüksək tələbkarlıq və eyni zamanda, şəxsi ləyaqətinə hörmət, xidməti fəaliyyətdə qayğısına qalma prinsipi aşağıdakıları nəzərdə tutur:

- dövlət və xidmətin maraqlarından irəli gələrək, əməkdaşlar qarşısında prinsipiallıq və ardıcılıqla tələblərin qoyulması;

- normativ aktların yerinə yetirilməsinin əhəmiyyəti və obyektiv zərurətin əməkdaşlar tərəfindən dərk olunmasına nail olma;

- tabeçilikdən olanlarla xidmət zamanı formalizm, səhlənkarlıq elementlərinə, xırdaçı himayədarlıq və qərəzli irad tutma və kobudluğa yol verilməzlik;

- tabeçilikdə olanların şəxsiyyətinə diqqətli münasibəti, onun ləyaqətinə hörməti, əməkdaşların maddi və mənəvi tələbatlarının təmin edilməsi;

- həmkarlarla və vətəndaşlarla ünsiyyətdə səmimilik və etimada nail olmaq;

- əməkdaşların inadlı və məqsədyönlü özünü tərbiyəsində cəlb etmək;

Sosioloqların tədqiqatları göstərir ki, kollektiv üzvünə hörmətsiz münasibət, onun rəyinin nəzərə alınmaması, hüquqi ideologiyanın qavranılmasında bacarıqları kütləşdirir, əməkdaşın sosial-hüquqi fəallığını xeyli azaldır. Qanunverici normaların və qoyulmuş vəzifələrin icrasında tələbkarlığın olmaması onlara riayətdə nəzarətin yoxluğu laqeydlik yaradır, şəxsi məsuliyyət hissini zəiflədir, hüquqi nigilizm törədir. Yalnız prinsipiial tələbkarlığın hörmətlə birliyi insanda müsbət cəhətlərə arxalanma DİO əməkdaşının peşəkar formalaşmasına təsir göstərməyə imkan yaradır.

6. DİO əməkdaşlarının formalaşmasında humanizm və milli ənənələrin nəzərə alınması prinsipi ümumbəşəri dəyərlərin qorunmasını güman edir. Onlar Qurani-Kərimdə, Bibliyada və dünya mədəniyyətinin digər abidələrində şərh olunur. Bütün dinlərin əsas müddəası olan humanizm təxminən eyni səslənir: «Özünə arzu etmədiyini başqalarına arzu etmə». Hüquqi mövqedən bu hüquqi düşüncənin əsas elementidir. Vətəndaşın tək cə öz-özünün hüquq və vəzifələrin subyekti kimi yox,

həm də başqa bir insanın özü ilə bərabərhüquqlu vətəndaş kimi dərk olunması. Əgər bu aspekt şəxsiyyətdə milli və insani dəyərlərə toxunacaqs, onda onun qurulması daha canlı olacaq.

Cəmiyyətdə ictimai münasibətlərin humanistləşmə prinsipləri qorunub saxlanılır, amma beynəlmiləl stereotiplərinə arxayın olmağa dəyməz. Lazımdır ki, dözümlülük, qarşılıqlı hörmət, bağlılaşma və digər ümumbəşəri dəyərlər ədalətin ümumi qanununu təşkil edib, hər kəsin davranışını müəyyən edərək, hüquq prinsiplərinə çevrilsinlər.

DİO əməkdaşlarının tərbiyəsi prosesində milli şüur xüsusiyyətlərinin nəzərə alınması faydalıdır: «Başqa milli mənsubiyyət insanın konstitusion hüquq və azadlıqlarına heç nə əlavə etmir və məhdudlaşdırmır» fikri burada mərkəzi yer tutmalıdır. Digər millətlərin nümayəndələri ilə ünsiyyətdə əməkdaşın nəzakəti formalaşmalıdır. Hər bir mübahisə incəliklə həll olmalıdır. Burada əsas odur ki, əməkdaş özünü tək hüquq və vəzifələrin subyekti kimi yox, həm də başqa vətəndaşlarla bərabərhüquqlu şəxs kimi dərk etsin, onların qanuni maraqlarına, bildirdiyi fikrə hörmətlə yanaşsın.

DİO əməkdaşlarının peşəkar kimi formalaşmasına yönəlmiş hüquqi tərbiyə prinsipləri tərbiyəvi təsirin vasitə və metodlarını müəyyən edirlər.

Tərbiyə metodları

DİO əməkdaşlarının tərbiyə metodları, zəruri hüquqi bilik, bacarıq və vərdisləri, mühüm şəxsi keyfiyyət və xüsusiyyətləri formalaşdırmaq məqsədilə onların şüuruna, hisslərinə və iradəsinə pedaqoji təsirin üsullarıdır. Əsas tərbiyə metodları sistemində aşağıdakılar aiddir:

- inandırma;
- çalışma (tapşırıq);
- nümunə ilə tərbiyə;
- həvəsləndirmə;
- məcburetmə.

Bu tərbiyə metodlarından hər birinə qısa xarakteristika verək.

1. İnandırma metodu DİO əməkdaşlarının tərbiyəsində əsas metoddur. O, əsasən DİO əməkdaşının davranışında ideya, motivasiyalı əsasın formalaşdırılmasına yönəlib. İnandırma iki istiqamət üzrə həyata keçirilir:

- sözlə inandırma;
- işlə inandırma;

İnandırma metodunun təsirli olmasının əsas şərtləri aşağıdakılardır:

- qoyulan tələblərin düzgün və ədalətli olmasına dərindən inam;
- müddəa və prinsiplərin əsaslandırılmasında qüsursuz məntiq;
- sözün və əməlin vəhdəti, şəxsi heyətin fəaliyyətinin və gündəlik xidməti, peşə həyatının düzgün təşkili;

- tərbiyə alanların inandırılması prosesində fərdi yanaşma, müxtəlif formalı mənəvi təzyiqlərin istisna edilməsi.

2. Çalışma metodu DİO əməkdaşlarının tərbiyəsində təsiri ondan ibarətdir ki, onların xidmətinin və bütün həyatının təşkili gündən-günə hüquqi şüurunu və iradəsini möhkəmlədir, hissləri inkişaf etdirir, müsbət sosial təcrübəni formalaşdırır, adekvat xidməti davranışın zəruri mənəvi və əxlaqi keyfiyyətlərini yaradır.

DİO əməkdaşlarının tərbiyəsində çalışma metodunu təlimdəki çalışma metodundan ayırmaq lazımdır. Birinci halda o, peşə üçün mühüm şəxsi keyfiyyətləri formalaşdırır, ikinci halda xidməti fəaliyyətin və peşəkar məharətin praktiki bacarıq və vərdislərinə yönəlib. DİO əməkdaşlarının tərbiyəsində çalışma metodunun əsas şərtləri aşağıdakılardır:

- əməkdaşlar qarşısında xidmətin ictimai əhəmiyyəti sisteməlik açıqlanmalıdır;
- DİO əməkdaşları hüquqi davranışın ən yaxşı və müsbət nümunələrinə istiqamətlənməlidir;
- qanunların və normativ aktların tələblərinin bütün əməkdaşlar tərəfindən yerinə yetirilməsinə nail olmanın zəruriliyi;
- kollektivdə qarşılıqlı yardım, xeyirxah tələbkərlilik, əxlaqi və hüquqi normaların pozulmasına dözümsüzlük atmosferi yaradılmalıdır;
- əməkdaşlarda xidməti və ictimai fəallıq özünütərbiyə səyləri stimullaşdırılmalıdır.

Tərbiyə prosesində nümunə metodu DİO əməkdaşlarına nümunə gücü ilə məqsədyönlü və sisteməlik təsiri nəzərdə tutur. Nümunə metodunun təsirli olmasının əsas şərtləri aşağıdakılardır:

- xidməti vəzifələrin yerinə yetirilməsində nizamnamə, qanunvericilik və əxlaqi tələblərə riayət olunmasında DİO rəhbərinin yüksək şəxsi məsuliyyətinin təmin olunması;
- bölmədə ən yaxşı əməkdaşların xidməti fəaliyyət təcrübəsinin geniş təbliğəti;
- kollektivdə dostluq və yoldaşlıq atmosferinin yaranması;
- tərbiyədə həvəsləndirmə metodu, xidməti borcun icrasında yüksək səviyyəli şüurluluq, təşəbbüskərlilik və inadkərlilik göstərən yüksək nəticə əldə etmiş ayrı-ayrı əməkdaşların mənəvi və maddi stimullaşdırma üsul və vasitələri sistemidir.

DİO əməkdaşlarının tərbiyəsində həvəsləndirmə metodunun təsirli olmasının əsas şərtləri aşağıdakılardır:

- həvəsləndirmənin məqsədəuyğunluğu;
- həvəsləndirmənin DİO əməkdaşlarının əsas vəzifələrinin həllinə tabe edilməsi;
- həvəsləndirmənin əməkdaşlarının xidmətlərinin səviyyəsinə uyğunluğu;
- həvəsləndirmənin vaxtında olması;
- həvəsləndirmədə həddini bilmə;
- həvəsləndirmənin tətbiqində ardıcillıq;
- həvəsləndirmənin mənəvi və maddi növlərinin uyğunlaşdırılması;

- həvəsləndirilən əməkdaşlara qarşı tələbkarlığın daim artması;
- həvəsləndirmənin aşkarlığı;
- həvəsləndirmə motivlərinin düzgün ifadə edilməsi;

Məcburetmənin tərbiyə metodu kimi vəzifələrinə səhlənkar yanaşan, qanunları, intizamı pozan əməkdaşa qarşı pedaqoci və intizam tədbirlər sistemidir. Məcburetmənin məqsədi – əməkdaşı xidməti borcu yerinə yetirməyə və davranışda mənfi cəhətləri yox etməyə sövq etməkdir.

Məcburetmə formaları aşağıdakılarla ifadə edilir:

- qəti tələb (əmr);
- intizam məsuliyyətinə cəlb olunma haqqında xəbərdarlıq;
- qadağan;
- tənbeh;
- şəxsi heyətin iclasında təqsirkarın məzəmmət edilməsi və s.

DİO əməkdaşlarının tərbiyəsində məcburetmə metodunun tətbiqinin pedaqoji məqsədəuyğunluğu və əsaslı olmasına görə rəhbərlikdən xüsusi məsuliyyət tələb edir. Məcburetmə metodunun təsirli olmasına əsas şərtlər aşağıdakılardır:

1. digər təsir metod və vasitələri nəticə vermədikdən sonra və ya əməkdaşın cəmiyyət üçün ziyanlı hərəkətlərini dərhal dəyişdirməyə ehtiyac yarandığı vaxtda, onu qanun və ictimai maraqlara uyğun hərəkət etməyə məcbur etmək üçün bu metod tətbiq olunur;

2. əməkdaşlara qarşı məcburetmə tədbirlərinin istifadəsində onların xidməti hazırlıq səviyyəsini, həyat təcrübəsini, bacarıqlarını, əməlinin xarakterini nəzərə almaqla, fərdi yanaşma olmalıdır;

3. əməkdaşlar tərəfindən qanun, nizamnamə, əxlaq normalarının tələbləri pozulduqda, rəhbərlər mütləq reaksiya göstərməlidirlər;

4. xətaların amilləri və səbəbləri aydınlaşdırılmalıdır;

5. qüsuru olan əməkdaşın öz təqsirini dərindən dərk olunmasına nail olmaq lazımdır;

6. məcburetmə tədbirləri vaxtında tətbiq edilməlidir;

7. məcburetmə tədbirlərinin tətbiqində rəhbərlik tərəfindən tələskənlik, qərəzli münasibət və kobudluq istisna edilməlidir;

8. ictimai rəy nəzərə alınmalıdır, pozucuların tərbiyələndirilməsində kollektiv fəal iştirak etməlidir;

9. barəsində məcburetmə tədbiri tətbiq olunan əməkdaşlar üzərində diqqət güclənməlidir, uğurlarına görə qoyulmuş tənbehlər həvəsləndirmə ilə götürülməlidir.

Polis əməkdaşlarının peşəkar formalaşmasında vacib vasitə özünütərbiyədir. Özünütərbiyə – hüquq icrası, hüquq tətbiqi, hüquq mühafizəsi və hüquq mədəniyyəti ilə əlaqədar müsbət keyfiyyətləri özündə inkişaf etdirib, mənfilərini aradan qaldırmaq üzrə əməkdaşın məqsədyönlüyü fəaliyyətidir. «İnkişaf və təhsil heç bir insana verilə bilməz. Onlarla qovuşmaq istəyən hər kəs, buna öz fəaliyyəti, öz söyləri, öz gücü ilə

nail olmalıdır. Kənardan o, yalnız təkan ala bilər» (səh. 38. Disterberq A. 1961, s. 68).

Özünü-tərbiyə – xüsusi yolları, formaları, metodları, fəndləri və vasitələri olan mürəkkəb intellektual fəaliyyətdir.

Özünü-tərbiyə üzrə fəal iş əməkdaşın tərbiyəsində müəyyən səviyyəni, öz hərəkətlərini dərk etməyə, təhlil etməyə və qüvvətləndirməyə hazırlığını və bacarığını daim təkmilləşmək istəyini güman edir.

DİO əməkdaşlarının özünü-tərbiyəsində aşağıdakı əsas psixoloji şərtlər seçilir:

1. öz hüquqi hazırlığına adekvat özünüqiymətin formalaşması;
2. özünü-tərbiyə üçün dərinlən dərk olunmuş məqsədlərin, dayanıqlı motiv və tələbatların mövcudluğu;
3. özünü-tərbiyə ilə məşğul olmaq üçün zəruri ictimai-siyasi, peşəkar, etik və digər biliklər və bacarıqlar;
4. iradi inkişafın, özünü-tənzimləmə bacarığının müəyyən səviyyəsi;
5. polis əməyinin mənasının dərinlən dərk olunması, xidməti borcun icrasına və hüquqa ümumi müsbət münasibət.

DİO əməkdaşlarının tərbiyələndirilməsində istifadə olunan özünü-tərbiyə fəndləri bunlardır:

- özünüinandırma;
- özünü-tələqin;
- özünü-tənqid;
- nümunəni rəhbər tutma;
- çalışma;
- özünühəvəsləndirmə;
- özünüməcburetmə və s.

DİO əməkdaşlarının tərbiyəsində metodikanın təkmilləşdirilməsində problemlə vəziyyətlər metodunun istifadəsi kömək edə bilər. Hüquqi təlim və tərbiyə prosesində onun təsir mexanizmi qəsdən yaradılmış öyrədici və ya qiymətləndirici çətinlik vəziyyətində təzahür olunur. Bu vaxt hüquqi asayiş işçilərinin peşə bilikləri arasında ziddiyyət aşkarlanır (bunların həlli üçün isə yeni məlumatlar lazımdır). Belə halda düşüncə fəallaşır və öyrənmək tələbatları formalaşır.

Mövzu № 7

"Cinayət əməlinin və cinayətin psixologiyası. Cinayətkar şəxsiyyətinin öyrənilməsinin psixoloji əsasları"

Mühazirənin planı:

1. Cinayətkarın şəxsiyyət anlayışı, onun şəxsiyyətinin təşəkkülünün əsas amilləri.
2. Cinayətkar şəxsiyyətin strukturu və onun hüquqi sosializasiyası.
3. Cinayətkar şəxsin psixoloji əlamətləri və onun şəxsiyyətinin tipologiyası.

ƏDƏBİYYAT:

- 1) Bayramov.Ə.S., Əliyev.V.H. Hüquq psixologiyası (dərslük). Bakı, "Təhsil", 2012
- 2) Bayramov.Ə.S., Əlizadə.Ə.Ə. Sosial psixologiya. Bakı, 2006.
- 3) Əliyev B., Əliyeva.K., Cabbarov R. Hüquq psixologiyası. Bakı, 2011.
- 4) Васи́лийев.В.Л. Юри́дическая психоло́гия. 6-е издание. Переработанное и дополненное. СПб: Питер, 2009.
- 5) Бандурка А.М., Богарова С.П., Землянская Е.В. Юри́дическая психоло́гия. Харьков, 2002.
- 6) Петруня О.Э. Юри́дическая психоло́гия. Учебное пособие. Москва, 2007.
- 7) Еникеев М.И. Основы общей и юридической психологии. Москва, 2003.
- 8) Еникеев М.И. Юри́дическая психоло́гия. Краткий учебный курс. Москва, 2003.
- 9) "DİO-nun əməkdaşlarının fəaliyyətində psixologiya və pedaqogika" fənni üzrə 7 nömrəli mühazirə (*DİN-in Polis Akademiyasının Ümumi kitabxanası*).

Sual 1.

Cinayətkarın şəxsiyyət anlayışı, onun şəxsiyyətinin təşəkkülünün əsas amilləri

Nəzərə almaq lazımdır ki, psixologiya elmində şəxsiyyət anlayışı dərin psixoloji məzmunu malik olan çoxsahəli bir problemdir və təsadüfi deyildir ki, həmin anlayış elmin bir sahəsini – şəxsiyyət psixologiyasını təşkil edir. Onun ümumi psixoloji, sosial – psixoloji, yaş və pedaqoji, tibbi – psixoloji cəhətləri ilə yanaşı hüquqi – psixoloji tərəfləri də vardır. Şəxsiyyət özünün ümumi psixoloji cəhətləri ilə yanaşı, insanın xarakterininin fəaliyyətinə görə də müəyyən xüsusiyyətlər kəsb edir və həmin spesifik cəhətlərə görə də fərqlənir. Məsələn, sənətkar şəxsiyyəti, siyasi lider şəxsiyyəti, müəllim – şəxsiyyəti və s. Burada şəxsiyyətin ümumi psixoloji yetkinliyi ilə yanaşı onun hansı sosial funksiyanı yerinə yetirməsi də öz əksini tapır. Yəni hər fərdin şəxsiyyətə çevrilməsi onun müəyyən həyat mövqeyi, hər şeydən əvvəl, əxlaqi mövqe tutması, öz mövqeyini cəmiyyətin üzvü kimi aydın dərk etməsi və onun üçün məsuliyyət daşması, özünün əməlləri, işləri, davranış və rəftarları, başqa sözlə bütün həyat prinsipləri ilə onu təsdiq etməkdir. Deməli yetkin, formalaşmış şəxsiyyət üçün mühüm göstəricilərdən biri öz davranış və hərəkətlərində sosial normaları, başqa sözlə ictimai norma və davranış normalarına, o cümlədən hüquq normalarına uyğun hərəkət etməkdir. Əgər kim isə öz davranış və hərəkətlərində, hətta münasibətlər sistemində, əxlaq və hüquq normalarına riayət etmirsə, onu ya qəsdən, ya da aydın dərk etmədən pozursa bunun səbəbi başqa cəhətlərlə yanaşı, onun psixoloji xüsusiyyətlərində, şüur səviyyəsində, yəni onu assosial davranışa təhrik edən, istiqamətləndirən daxili və xarici amillərdə axtarılır. Buna görə də cinayətkarın şəxsiyyəti anlayışının məzmunu və mahiyyətini açmaq üçün ilk növbədə onun formalaşmasını, onun təzahürlərini şərtləndirən daxili psixoloji və xarici sosial və sosial – psixoloji amilləri aşkar etmək, həmin amillərin təsirinin və həmin təsiri alanın reaksiyasının, yəni onları dərk etmək, qiymətləndirmək səviyyəsini müəyyənləşdirmək zərurəti meydana çıxır. Buna görə də nəzərə alınmalıdır ki, insanın şəxsiyyət kimi formalaşması çoxcəhətlidir. Lakin burada iki başlıca cəhət daha həlledici rol oynayır. Əvvəla şəxsiyyət sosial təcrübəni hansı qrupda mənimsəyir və mənimsədiyi təcrübənin əsil mahiyyəti və məzmunu nədən ibarətdir. Başqa sözlə, həmin təcrübə əxlaq və davranış normalarına nə dərəcədə müvafiq gəlir ikinci tərəfdən, özünün daxil olduğu sosial qrupda necə reallaşdırır? Şəxsiyyətin formalaşmasında bu cəhətlərin xüsusi olaraq ayırd edilməsi təsadüfi deyildir. Çünki bütün insan həyatı müəyyən sosial qruplar çərçivəsində cərəyan edir, yəni o, ətraf insanlarla əlaqə və qarşılıqlı münasibətlərdə olur. Burada iki cəhət, yaxud əlaqə və münasibət sistemi özünü aydın surətdə biruzə verir. Əvvəla, işgüzar əlaqə və münasibətlər, yəni fəaliyyət sahəsi ilə bağlı birgə iş prosesində təmasda

olunan insanlar, ikincisi isə şəxsi münasibətlərdir. Bu isə xoşa gəlmək, xoşagəlməmək, rəğbət və ya nifrət, yaxınlıq-uzaqlıq prinsiplərinə uyğun olaraq formalaşır. Deməli, şəxsiyyətin formalaşmasına həm işgüzar, həm də şəxsi əlaqələr təsir edir. Lakin həmin təsirləri yalnız birmənalı, ancaq müsbət istiqamətdə olan, yəni şəxsiyyətin müsbət keyfiyyətlərinin formalaşmasına yönələn təsirlər kimi başa düşmək doğru olmazdı.

Yəni təsirin ikili səciyyəsi nəzərdən qaçırıla bilməz. Bir halda təsir müsbət istiqamətdə olur, şəxsiyyətin müsbət mənəvi, əxlaqi keyfiyyətlərinin formalaşmasını şərtləndirir. Digər halda isə həmin təsir öz mənfi yönümü ilə seçilir. Başqa sözlə, həmin təsirlər şəxsiyyətdə mənfi əxlaqi və mənəvi keyfiyyətlərin, neqativ davranış təzahürlərinin formalaşmasını şərtləndirir, bəzən də onları intensivləşdirir və nəticədə ayrı-ayrı insanlarda cinayətkar şəxsiyyətinin təşəkkülünə yaxından kömək etmiş olur və ya onu birbaşa təyin edir.

Deməli sosial normalar bu və ya digər şəxsin davranış və rəftarlarının, münasibətlər sisteminin formalaşmasında başlıca rol oynayır. Hətta müəyyən mənada şəxsiyyətin istiqamətinin, onun əxlaqi – mənəvi keyfiyyətlərinin məzmun və xarakterində təyinedici əhəmiyyət kəsb edir. Bu zəmində də həmin normalar həm ayrıca bir fərdin, yəni hər bir cəmiyyət üzvünün, eləcə də müxtəlif sosial qrupların hərəkət və əməllərini tənzim edir. Bununla bərabər həmin normaların şəxsiyyətin şüur və davranış səviyyəsində təzahürlərinin mexanizminə və qanunauyğunluqlarına təsiri şəxsiyyətin fərdi psixoloji xüsusiyyətlərini, ayrı – ayrı psixi keyfiyyətlərini də izah etməyə imkan verir. Elə buna görə də bu və ya digər fərddə cinayətkar yönümün formalaşması və onun davranış və əməllərin təsiri, bəzən hətta cinayi davranışın şəxsiyyətin atributuna çevrilməsi, mexanizm etibarilə həmin neqativ sosial təsirlərin sayəsində baş verir. Belə bir təsir isə əsasən qrup təsiri kimi özünü göstərir. Məlumdur ki, məktəbəqədər yaşda uşaq şəxsiyyətinin təşəkkülündə ailədaxili münasibətlər, yəni ailə üzvlərinin bir-birilərinə olan münasibətləri, xüsusən də valideynlər arasında, valideynlərlə övladlar arasında münasibətin xarakteri, eləcə də ailədə övladlararası münasibətlərin məzmun və istiqaməti başlıca rol oynayır. Həmin münasibətlər sisteminin məzmun və xarakterindən asılı olaraq şəxsiyyəti formalaşmağa başlayan uşaqlarda müxtəlif psixi xüsusiyyətlər və keyfiyyətlər inkişaf edir, onların davranış və rəftarında təzahür etməklə yanaşı onların psixoloji aləmində dərin izlər qoyur.

Şəxsiyyətin formalaşmasının ilkin mərhələlərində sosial qrupun mühüm təsir formalarından biri də uşaqların ünsiyyətdə, əlaqə və münasibətdə olduqları yaxın yoldaşları və dostları, ətraf adamlarıdır. Burada təsir sferası nisbətən genişlənir və həm də daha müxtəlif səciyyəli olur. Bu təsir sferası şəxsiyyətin ayrı-ayrı davranış formalarının, psixi keyfiyyətləri və münasibətlər sisteminin formalaşmasında xüsusi yer tutur və xüsusən də hisslərdə, daxili aləmdə daha dərin izlər qoyur və çox zaman həmin yaş dövründə özünü kəskin surətdə biruzə verən hissi halətlər təhtəlşüür

sferasında özünə dərinlən yer edir və uzun müddət unudula bilmir. Qəlbə qəzəb və kinin özünə dərinlən yer etdiyinə görə bunun heyifini nə zaman və necə çıxmaq barədə fikir və hiss şüuraltı sahədə özünə möhkəm yer edir. Buna görə də hər hansı bir fərdin uşaq vaxtı və hətta yeniyetməlik yaşı dövrlərində məruz qaldığı təcavüz və alçaldılmanın, fiziki əzab və işgəncənin izlərinin asanlıqla itib gedəcəyini güman etmək doğru olmazdı.

Burada bir mexanizm də yəni köçürə mexanizmi də az rol oynamır. Əgər müəyyən şəraitdə yeniyetmə və gənc özündən nisbətən güclü, «arxalı» yoldaşların tərəfindən təhqir və hətta işgəncəyə rast gəlmiş və ona cavab verə bilməmişsə, ona bənzər başqa şəraitdə başqası tərəfindən edilən ehtikarlığa daha kəskin reaksiya verilir. Sanki əvvəlki qəzəb və kin də coşa gəlir, yəni qeyri – adekvat hərəkət və davranış tərzini seçilir, nəticədə sanki heç nədən cinayi davranış–bıçaqla vurma, hündür yerdən itələmə və s. kimi gözlənilməz reaksiyalar özünü göstərə bilər. Belə qeyri adekvat reaksiyaların təzahürünə təsir edən mühüm amillərdən biri də hadisənin müəyyən qrup qarşısında baş verməsidir. Nəzərə almaq lazımdır ki, qrup təsiri yeniyetməlik yaşında özünü daha aydın surətdə biruzə verir. Yeniyetməlik yaşında qrupun həmin qrupa daxil olan yeniyetmənin davranış və rəftarlarına, münasibətlər sistemində təsiri müxtəlif istiqamətli ola bilər. Əvvəla, bu qrupun özünün xarakterindən, sosial yönəmliyindən, məqsədindən, qrup üzvləri arasındakı qarşılıqlı münasibətlərin məzmunundan və s. asılıdır.

İkinci tərəfdən, yeniyetmənin qrupdakı vəziyyəti hüquq və vəzifələrin, şəxsiyyətin statusunu (mövqeyini) təyin edir, buna görə də yeniyetmə qruplarında qrup üzvlərinin öz rolunu, mövqeyini başa düşməsindən, onu qəbul etməsindən və yerinə yetirə bilmək səviyyəsindən asılıdır. Buna görə də hər bir qrupda hər bir qrup üzvlərinin öz yeri, rolu olur, həm də müəyyən edilmiş rolu yerinə yetirməyən üzvlər qrup qarşısındakı borcunu yerinə yetirməmiş olur və bu halda qrupun onu cəzalandırmaq «hüququ» var. Həmin «hüquq»dan bəzən çox amansızlıqla istifadə olunur və hər hansı qrup üzvlərinə qarşı lazım bildikləri cəza tədbirlərinə əl atır, onu tətbiq edirlər. Qrupun tərkibindən, məqsəd və amalından asılı olaraq belə cəza tədbirləri müxtəlif məzmunlu ola bilər.

Cinayətkar qrupda qrup üzvlərinin bu və ya digər əmələ görə cəzalandırılması da bəzən cinayi davranış səviyyəsinə qalxa bilər. Bir sıra hallarda isə belə cəza qrupun «liderinin» arzu və istəyi ilə baş verir ki, bunun da psixoloji mənası digər üzvlərə «ibrət dərsi» verməyə, onların gözünü qorxutmağa, onların iradəsini qırmağa, sözsüz onları özünə tabe etməyə yönəlmiş olur. Hələ yeniyetməlik yaşında belə bir sərt rəftarla, bəzən də qəddarlıqla rastlaşan fərdin şəxsiyyətinin formalaşmasında belə təsirlər izsiz qalmır, yəni cinayətkar şəxsiyyətinin formalaşması üçün mühüm zəmin olur.

Bir cəhət də nəzərə alınmalıdır ki, böyüyüb boya-başa çatan, yetkinləşən insanların da mürəkkəb həyatı problemlərlə rastlaşması istər fəaliyyət sahəsində,

istər ailə mühitində, istərsə də əlaqə və münasibətlərdə olduğu insanlarla rəftar və davranışında özünü göstərən çətinlik və maneələr də onun şəxsiyyətinin istiqamətinə, psixi xüsusiyyətlərinə müxtəlif istiqamətlərdə təsir edir və bu və ya digər şəxsdə onun çətinlik və maneələrə dözümlü haddini artırır, onlardan yaxa qurtarmaq üçün hüquqazidd davranışlara, bəzən də ağır cinayət əməllərinə əl atmasına, ondan onu üzən əzab və əziyyətlərdən yaxasını qurtarmaq vasitəsi kimi istifadə etməyə daxili təhrik yaranır. Belə bir güclü daxili təhrikin təsiri ilə müəyyən cinayət əməlinə əl ataraq «müvəffəqiyyət qazanarsa», onda cinayət əməllərinin başqa variantlarda, başqa üslubda davam etməyə çalışır, yəni başqa cinayətlər törədir. Əgər həmin cinayi davranış və əməllər də «müvəffəqiyyətlə» nəticələnirsə, artıq bu halda cinayi əməllər üçün yeni stimül yaranır, həm də belə yeni stimullar cinayətkar əməllərin intensivliyinə ciddi təsir göstərir, sanki cinayətkarlıq sahəsində professional məharət gətdikcə artır və bu cəhət də yeni cinayət əməlləri üçün xüsusi təhrik rolunu oynayır. Beləliklə, xüsusi psixi, iradi və emosional keyfiyyətlərə malik olan cinayətkar şəxsiyyəti formalaşır və həmin şəxsiyyət özünü cinayət əməllərindən kənarında təsəvvür edə bilmir.

Xüsusən də belə keyfiyyətlər şəxsin cinayətkar qrup daxilində iştirakı və onun cinayi hərəkətlərlə bağlı tələblərini yerinə yetirmə şəraitində daha intensiv şəkildə formalaşır və daha qabarıq surətdə özünü biruzə verir. Məlumdur ki, istənilən sosial qrupun başlıca vəzifəsi qrupun mənafeyi naminə qrupdakı şəxsiyyətlərarası münasibətləri məqsəduyğun şəkildə tənzim etməkdən ibarətdir. Bu cəhət «qapalı» sosial qruplar yəni, cinayətkar qruplar üçün də xarakterikdir. Lakin burada qrup üzvlərinin cəmiyyətin əxlaq və sosial normalarına, o cümlədən hüquq normalarına uyğun hərəkət etmək, davranış və rəftar tərzini seçməyə deyil, məhz cinayətkar qrupun «qanunlarına» uyğun hərəkət etmək tələb olunur və həm də qrupda bərqərar olunmuş qaydalara ciddi riayət etmək tələbi, həmin tələbin yerinə yetirilmədiyi halda cəzadan yaxa qurtarmağın mümkünsüzlüyü qrupa bağlılığı daha da artırır.

Deməli, belə bir qapalı cinayətkar qrup özünün cinayətkar davranışla bağlı hər bir üzvünün öz cinayətkar aləminə qoşulmasını daha da gücləndirir və nəticədə sözün əsl mənasında cinayətkar şəxsiyyətinin formalaşmasını təmin etmiş olur. Çünki belə cinayətkar qrupda formalaşan şəxsiyyətdə qrup təzyiqi vasitəsilə konformluq verilən tələblərə uyğunlaşma güclənir, çünki burada rəğbətləndirmə ilə yanaşı məcburetmə, təhrik və yönəltmə üstünlük göstərir. Cinayətkar davranış tədricən stereotipləşir və xalq təbircə deyilsə adət halını alır, yəni insan qatı cinayətkara çevrilir. Çünki onda müəyyən şəraitdə lazımı tərzdə hərəkət etmək, yəni cinayətkar davranış yönümü stereotipi yaranır və onun təhtəşüür sferasında özünə dərinlən yer edir, nəticədə cinayətkar şəxsiyyəti formalaşır. Çünki o, öz həyat və fəaliyyətinə, özünün rəftar və davranış tərzinə, onun beynində formalaşmış yönəliş baxımından yanaşır, özünün cinayət əməlinə, bəzən də qəddar cinayətkarlığına adi

hal kimi baxır, orada qeyri–adi bir şey görmək istəmir, sanki o, öz qəlbinin hökmünə əməl etdiyini güman edərək öz bəd əməlindən peşmançılıq hissi keçirmədiyini də bəzən aydın surətdə biruzə verir.

Bir cəhət nəzərdən qaçırıla bilməz ki, qrup cinayəti müasir dövrdə yalnız bizim respublikada deyil, başqa ölkələrdə də çox yayılmışdır. Bunun maddi, iqtisadi tərəfləri ilə yanaşı çox ciddi sosial–psixoloji tərəfləri də vardır. Burada sosial siyasət amili, təqlid, hətta identikləşdirmə, konformist davranış və s. kimi amillər az rol oynamır. Yalnız bir cəhətə diqqət yetirmək kifayətdir ki, qrupda şəxsiyyətlərarası münasibətin xarakteri və hər bir qrup üzvünə təsir istiqamətini şərtləndirən amillərin çox müxtəlif və rəngarəng olması aydınlaşdırılmış olsun. İnsan davranışında konformluq səviyyəsi onun özünün sosial qruplarla nə dərəcədə eyniləşdirilməsindən, başqa sözlə, onun ayrılmaz hissəsi olmasından, eləcə də qrupun konform olmayan davranışa necə reaksiya verməsindən, yəni hansı münasibət bəsləməsindən asılıdır.

Qrupun belə bir davranışa münasibəti isə öz növbəsində həm xarici, həm də daxili amillərdən asılıdır. Qrupda birlik, bağlılıq nə qədər yüksəkdirsə, konformluğa tələbat da bir o qədər yüksək olur, həm də qrupun tələbindən yayınmaq da o qədər az olur, yəni onun tələblərinə əməl etməmək ehtimalı bir o qədər az olur. Bu cəhətlər öz məzmun və mahiyyətinə görə ictimai (sosial) və anti ictimai (anti sosial) qruplarda özünə məxsus şəkildə təzahür edir. Belə ki, normal sosial qrup da iflasa uğraya bilər, alkoqolizmə, narkotik maddələrə ailə başçısının, yəni atanın aludəçiliyi ailənin dağılmasına gətirib çıxara bilər, nəticədə belə ailədə böyüyən bəzi övladlar ya məhrumiyyət və ehtiyac üzündən, ya ailə münasibətlərində baş verən sarsıntılara görə asosial davranışlı müəyyən qruplara qoşulur, cinayət əməllərinə yol verir. Bəzən onun qoşulduğu qrupun cinayətkar yönümü, hüquqazidd davranışı sirayət və təlqin, eləcə də identikləşdirmə mexanizmlərinin təsiri ilə «məharətli quldur», bəzən də qəddar cinayətkara çevrilir. Çünki həmin qrupda mövcud olan asosial davranış, cinayət davranış xəttindən kənara çıxma bilmir, burada onun davranışında konformluq özünü kəskin surətdə biruzə verir, çünki əks təqdirdə, qoşulduğu cinayətkar qrupun müəyyən etdiyi normalardan kənara çıxma bilmir. Çünki belə residivistlər qrupunda bütün əlaqə və qarşılıqlı münasibətlər qeyri –əxlaqi və cinayətkar məqsədlərə tabe edilmişdir. Cinayətkar qrupda belə münasibətlər sistemi uzun müddət davam etdikdə belə bir şəraitdə cinayətkarın şəxsiyyəti daha asanlıqla formalaşa bilər və cinayət əməli belə şəxsiyyətin davranışının atributuna çevrilir, belə cinayətkar şəxsiyyətin resosializasiyası asanlıqla başa gəlmir, elə onun nəticəsidir ki, bəziləri ağır cinayət törətdiklərinə görə uzun müddətli həbs cəzası aldıqdan və onu çəkib qurtardıqdan sonra belə, fürsət düşdükdə asanlıqla yeni cinayət əməlinə yol verir və bunun üçün mənəvi sarsıntı keçirmir və özünü günahkar bilmir, bəzən də adəti əməlinə görə riayət etdiyi üçün «daxili rahatlıq» hissi keçirir, belə əmələ özünü təsdiq vasitəsi kimi yanaşır. Məhz belə emosional halətlərin baş qaldırması

cinayətkar şəxsiyyətinin tam formalaşdığını, öz yönüm və əməmindən əl çəkə bilmədiyini, yəni özünü-tənзимin, düzgün yola qayıtmağın onun üçün çox çətin, ayrı – ayrı fərdlərdə isə qeyri – mümkünlüyünü bir daha sübut edir.

Yəni normal sosial funksiya və məsuliyyətdən yadlaşma baş verir. Belə bir yadlaşma isə onun mövcud cəmiyyətdəki əxlaqi – mənfi dəyərlərə, sərbəst meyllərinə biganəlik, bir çox hallarda isə tam yad münasibət, ona uyğunlaşa bilməməklə nəticələnir. Bəzən zahirən mövcud sosial normalara, davranış və rəftar qaydalarına əməl etməyə «cəhd» edilir, lakin belə bir cəhd manipulyasiya xarakteri daşıyır, ona görə də belə bir zahiri manipulyasiya çox zaman mahiyyət etibarilə hüquqazidd davranış niyyətini gizlətməyə xidmət edir. Çünki formalaşmış cinayətkar şəxsiyyəti özünün daxili motivasiya sistemi, sərvət meylləri, əxlaqi–mənəvi keyfiyyətləri ilə mövcud sosial normalara uyğun hərəkət etməkdə çətinlik çəkir. Belə çətinliklər isə həm daxili, həm də xarici amillərin təsiri ilə şərtlənir. Belələrinin özünəqayıdışı–yəni, mövcud əxlaq normalalarına uyğun davranış və rəftar tərzinə dönmələri bir çoxları üçün çox çətin olur. Xüsusən də yenidən sosiallaşmaq üçün ətraf mühətdə, sosial əhatədə əlverişli zəmin olmadıqda bu proses daha da çətinləşmiş olur.

Nəzərdən qaçırmaq olmaz ki, sosial normalar fərdə təsir etmək üçün çox əhəmiyyətli vasitədir. Belə müsbət sosial təsirlərin istər cəmiyyət, istərsə də yaxın əhatədə olan adamlar yerinə görə və vaxtında istifadə etsələr, onda cinayəti əməlləri ilə fərqlənən şəxslərdə belə müəyyən davranış tipinin formalaşmasına, müsbət şəxsi keyfiyyətlərin baş qaldırmasına nail olmaq mümkündür. Lakin cinayətkar şəxsiyyətinin dəyişdirilməsi, onun yenidən tərbiyə edilməsi və normal sosial həyata qaytarılması üçün göstərilən təkidlər o zaman müsbət nəticə verə bilər ki, onun daxili psixoloji aləmi, şəxsiyyətinin strukturu psixoloji cəhətdən düzgün təhlil edilmiş olsun, xüsusən də onun şüurunda sosial normalara münasibətin xarakteri düzgün müəyyən edilməlidir. Ən başlıcası ətraf adamların ona müsbət emosional münasibətləri çox səmimi və mütəmadi olmaqla yanaşı, onun müsbət istiqamətdə dəyişilməsinə daxili inamla çulğalaşmalıdır. Yəni yeri gəldikcə, müsbət əxlaqi–mənəvi dəyərlərin insanı saflaşdırması, həyatını rəvnəqləndirməsi, ətraf adamların, eləcə də öz yaxınlarının ona dərin hörmət və ehtiramla yanaşması barədə səmimi söhbətlər edilməsi, ən başlıcası onu xeyirxah əməllərə yönəltmək çox faydalı olur.

Nəzərdən qaçırmaq olmaz ki, şəxsiyyətin istər sosializasiyası, istərsə də resosializasiyası prosesi fəal sosial məsuliyyət tərbiyəsini, cəmiyyət qarşısında, eləcə də öz yaxın adamları, xüsusən ailə üzvləri qarşısında mənəvi borcunu dərk etməsini, əxlaq normalalarına riayət etmək zəruriyyətini başa düşməsini özünə ehtiva edir, çünki, bu cəhətlərə əməl etməklə insanda normal davranış və rəftar tərzini, yüksək dərəcədə tərbiyəlilik təmin edilmiş olar və bu keyfiyyətlər də onu hüquqazidd əməllərdən çəkindirər.

Deyilənlərdən aydın olur ki, cinayətkar şəxsiyyətinin formalaşması çox mürəkkəb proses olub bir sıra amillər sisteminin təsirindən asılıdır. Həmin amillər

sistemi daxili və xarici olmaqla iki başlıca qrupa bölünür, yəni həm daxili, həm də xarici amillər sisteminin təsiri ilə bu və ya digər fərddə cinayətkar şəxsiyyəti formalaşdır bilər. Lakin nəzərdən qaçırmaq olmaz ki, cinayətkar şəxsiyyətinin formalaşmasında əsas yeri xarici amillər, xüsusən də sosial amillər tutur. Yəni fərdin inkişafı hansı sosial münasibətlər, eləcə də maddi–iqtisadi şərait zəminində baş verir. Belə bir şəraitdə insanlar arasında münasibətlər, eləcə də ətraf mühitdəki insanların fərdə münasibəti və sosial təsir istiqaməti həlledici rol oynayır. Ən başlıca cəhət odur ki, fərd hansı sosial qrupa düşür və həmin qrupun sərbəst meylləri, fəaliyyət istiqaməti, davranış və rəftar tərzini necədir, onların motivlər sistemi nə ilə şərtlənir, yəni həmin qrupun cəmiyyətdə mövcud olan əxlaq normalarına, davranış tərzinə nə dərəcədə əməl edilir və ya edilmir məsələsi mühüm rol oynayır. Əgər bu və ya digər şəxs ya təsadüfən və ya bilərəkdən cinayətkar qrupa qoşulursa və həmin qrupun davranış normalarını etalon kimi qəbul edərsə, qrupun hüquqa zidd davranışlarını görür, onu bəyənilir və hətta onun fəal iştirakçısına çevrilirsə, onda həmin fərdin belə bir sosial mühitdə cinayətkar şəxsə çevrilməsi təmamilə təbiiyədir. Əlbəttə, nəzərdən qaçırmaq olmaz ki, həmin fərdin cinayətkar şəxsiyyət kimi formalaşmasına bioloji amillər də (müəyyən xəstəlik əlamətləri və s. də) müəyyən təsir edir. Bütün bu cəhətlərlə yanaşı fərdin erkən yaşlarda rast gəldiyi çətinliklər, məhrumiyyətlər, xüsusən də ona qarşı edilən qəddarlıqlar da mühüm rol oynayır. Kiçik yaşlarında fərdin rast gəldiyi bu çətinliklər və məhrumiyyətlər, ona qarşı olan qəddarlıqlar izsiz itib getmir, təhtəlsüz sferasında özünə yer edir və cinayətkar davranış üçün daxili təhrikədiçisi amil kimi öz təsirini göstərir. Başqa sözlə, cinayətkar davranışın dərk edilməyən motivləri kimi çıxış edir. Bütün bu cəhətlərə görə də cinayətkar şəxsiyyətinin formalaşmasının daxili psixoloji mexanizmlərinin hüquqi fəaliyyət prosesində ətraflı öyrənilməsinə xüsusi diqqət yetirilməlidir.

Cinayət prosesində müqəssirin şəxsiyyətinin öyrənilməsinin psixoloji aspektləri

Cinayətkarın şəxsiyyətinin xüsusiyyətlərini öyrənmək ilk növbədə bir neçə başlıca sualla bağlıdır: əvvəla, müqəssirin hansı psixoloji xüsusiyyətləri onu cinayət əməlinə təhrik edib?

İkincisi, baş verən cinayət əməli müqəssirin yalnız şəxsi keyfiyyətləri ilə şərtlənir, yoxsa buna digər amillər də ciddi surətdə təsir etmişdir?

Üçüncüsü, müqəssir hüquq pozuntusuna, yaxud cinayət əməlinə bilərəkdən, qəsdənmi əl atıb, yoxsa bu təsadüfi haldır?

Dördüncüsü, təqsirkar şəxs baş vermiş cinayət əməlinə necə münasibət bəsləyir, o, cinayət əməlindən daxilən peşmandır, yoxsa ona adi hal kimi baxır?

Əlbəttə, belə sualların sayını artırmaq da olardı. Lakin istər burada qoyulan, istərsə də eyni qəbilli digər suallara ətraflı cavab tapmaq üçün ilk növbədə

müqəssirin şəxsiyyətini, onun psixi keyfiyyətlərini, xüsusən də şüur səviyyəsini, təfəkkür tərzini, temperament və xarakterini, emosional xüsusiyyətlərini, ümumən onun şəxsiyyətinin öyrənilməsi zəruridir. Çünki müstəntiq və hakim tərəfindən günahlandırılan şəxsin psixoloji xüsusiyyətlərini dərindən və hərtərəfli öyrənmək bir sıra mühüm məsələlərin həllinə yaxından kömək edər. Adətən hüquq psixologiyası üzrə görkəmli mütəxəssislər həmin məsələlərə aşağıdakı cəhətləri aid edirlər:

1. Baş vermiş cinayəti düzgün müəyyənləşdirmək. Yəni cinayətin baş verməsi zamanı günahlandırılan şəxsin (müqəssirin) psixoloji haləti necə olub (məsələn, affekt vəziyyətində olma), cinayət əməlinin həqiqi motivini müəyyənləşdirmək, əgər cinayət qrup halında baş vermişsə onda qrupda onun rolunu müəyyənləşdirmək, yəni qrup halında törədilən cinayətdə günahlandırılan şəxsin yerini, mövqeyini aydınlaşdırmaq.

2. Təhqiqat fəaliyyətinin (xüsusən də dirdirmənin) müvəffəqiyyətli aparılması üçün vacib olan taktiki üsulların seçilməsi, tətbiq olunması.

3. Hüquq pozulmasına yol verən və ya müəyyən cinayət törətmiş müqəssirin şəxsiyyətinə tərbiyəvi təsir göstərməklə onun yenidən sosiallaşmasına kömək etmək. Belə bir təsir ilkin istintaq və dindirmə prosesində təqsirləndirilən şəxsin fərdi xüsusiyyətlərinə dərindən bələd olmaqla həyata keçirilməlidir.

4. Baş vermiş konkret cinayətin səbəblərini aşkar etməklə bağlı tədbirlərin görülməsi, əməliyyatların həyata keçirilməsi, yəni konkret cinayətin səbəbini müəyyən etməklə bağlı iş.

Təqsirləndirilən şəxsin və ya müqəssirin şəxsiyyətinin psixoloji cəhətdən öyrənilməsi mürəkkəb proses olub onun daxili aləminin, tələbatlarının, davranışının əsasında duran təhriklərini (davranışın motivlərini), xarakterinin ümumi strukturunu, eləcə də ayrı-ayrı əlamətlərini, emosional – iradi xüsusiyyətlərini, qabiliyyətlərini, intellektual fəaliyyətinin (qavrayışın, təfəkkürün, hafizənin və s.) fərdi xüsusiyyətlərini özündə ehtiva edir. Əlbəttə, cinayət prosesinin aydınlaşdırılması üçün qanun çərçivəsində təqsirləndirilən şəxsin bütün psixi xüsusiyyətlərini deyil, yalnız cinayət işi üçün prinsipial əhəmiyyəti olan psixoloji xüsusiyyətlərini öyrənmək olar. Həmin psixoloji xüsusiyyətlər isə iki başlıca əlamətə: cinayət işinin məzmununa və təhqiqat şəraitinə görə müəyyən edilir. Deməli, müqəssirin şəxsiyyətinin psixoloji cəhətdən öyrənilməsinin həcmi və məzmunu, yəni təhqiqat işinin müvəffəqiyyətlə aparılması üçün zəruri psixoloji məlumatların toplanması, ədalət mühakiməsinin məqsədi və hüquqi prosesin məqsədləri ilə təyin edilir. Lakin bir cəhət nəzərdən qaçırılmamalıdır ki, təqsirləndirilən şəxsin və ya şəxslərin psixoloji xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi cinayətin təhqiq edilməsinin mühüm tərkib hissəsi olmalıdır və hər bir konkret halda həmin məlumatların diapazonu cinayət işinin kateqoriya və xarakterindən və təqsirləndirilən şəxsin şəxsiyyətinin xüsusiyyətlərindən asılı olaraq konkretləşdirilməlidir.

Məsələn, qrup tərəfindən törədilmiş ağır cinayət təhqiq edilərkən hər bir iştirakçının şəxsiyyətinin, psixoloji xüsusiyyətlərinin ətraflı öyrənilməsinin kriminoloji aspektləri vardır. Bu halda müqəssirin cinayətkar qrupda mövqeyinin, eləcə də təhqiqat işində özünü aparmaq xüsusiyyətinə görə onun şəxsiyyətinin kriminalistik öyrənilməsi öz həcminə və məzmununa görə müxtəlif ola bilər. Məsələn, yalan informasiya verən «çətin» müqəssirlərin psixoloji xüsusiyyətləri, şəxsi keyfiyyətləri daha ətraflı öyrənilməlidir ki, onlarla işin düzgün taktikasını seçmək mümkün olsun, yəni dindirmə, üzləşdirmə taktikası son nəticədə təqsirin etirafına gətirib çıxarmalıdır. Əlbəttə, bir cəhət də nəzərdən qaçırılmamalıdır ki, yalan ifadə verən, öz ifadələrində təkid edən «çətin» müqəssirlərlə yanaşı, təhqiqata kömək etməyə can atan, düzgün ifadə verən müqəssirlər də olur, lakin onların belə davranışı, yəni düzgün ifadə verməsi, təhqiqata kömək etməyə çalışmasına görə onların psixoloji xüsusiyyətlərinin öyrənilməsindən imtina etmək olmaz. Bəzən belələrinin psixoloji xüsusiyyətlərinin öyrənilməsinə lüzum görülür, halbuki həmin şəxslərin şəxsiyyətinin kriminalistik cəhətdən öyrənilməsi və onların psixoloji xüsusiyyətlərinə bələdlik onların ifadələrinə və davranışına düzgün qiymət verməyə, onun səmimi olmasına ya inanmağa, ya da şübhə ilə yanaşmağa imkan verir.

Buna görə də müqəssirin və ya təqsirləndirilən şəxsin psixoloji xüsusiyyətlərinin öyrənilməsinin formal sərhətlərini müəyyən etmək çətinidir. Lakin bir cəhəti nəzərə almaq lazımdır ki, müstəntiqin günahlandırılan şəxsin psixoloji xüsusiyyətləri haqqında məlumatı nə qədər geniş və ətraflı olsa, onda həmin şəxs ona daha yaxşı məlum olur və onda təhqiqat əməliyyatı, praktikasi daha səmərəli və çevik olur, bununla bərabər, müstəntiqin onunla iş metodları daha dəqiq və səmərəli surətdə təşkil edilə bilər.

Unutmaq olmaz ki, təhqiqat predmeti, sübut predmetindən çox-çox genişdir, çünki müstəntiqi nəinki sübut üçün zəruri şərait maraqlandırır, həm də axtarılan faktın müəyyən edilməsi üçün lazım olan prosessual vasitələrin müəyyənləşdirilməsi də onun üçün vacibdir. Odur ki, təhqiqat prosesində günahlandırılan şəxsin psixoloji xüsusiyyətlərinin öyrənilməsini cinayətin törədilməsi səbəbi və şəraiti haqqında zəruri məlumat toplamaqla məhdudlaşdırmaq prinsip etibarını ilə düzgün olmazdı, çünki belə məhdud məqsəd təqsirləndirilən şəxsin ümumi psixoloji keyfiyyətlərinin onun davranış və rəftarına, o cümlədən cinayət əməlinə birbaşa və dolayısı ilə təsir etmə xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirməyə imkan vermir. Buna görə də müstəntiq günahlandırılan şəxs haqqında, onun psixoloji xüsusiyyətlərinin təzahürləri barədə sübuti əhəmiyyət kəsb edən əlamətlərdən daha çox məlumata malik olmalıdır. Çünki şübhəli şəxsin psixoloji xüsusiyyətləri barədə prosessual əhəmiyyət kəsb etməyən bəzi cəhətlər taktiki cəhətdən çox əhəmiyyətli olur. Belə məlumatlar, faktlar prosessual məsələlərin həlli üçün prosessual olmayan vasitə rolunu oynayırlar. Məsələn, təqsirləndirilən şəxsin yumşaq qəlbli, həssas olması hüquqi nöqtəyi –

nəzərdən o qədər də əhəmiyyət kəsb etmir, lakin bu cəhətlərin öyrənilməsi və onlara bələdlik dindirmə prosesinin düzgün təşkili və düzgün informasiya almaq üçün xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Buna görə də kriminalistik aspektdə şəxsiyyətin öyrənilməsi həm toplanılan məlumatların həcminə, həm də onların əldə edilməsi üçün istifadə edilən vasitələrə görə prosessual çərçivədən kənara çıxır. Odur ki, təqsirləndirilən şəxsin psixoloji xüsusiyyətləri təhqiqatçı tərəfindən elə həddə öyrənilməlidir ki, bu ona cinayət – hüquqi, hüquqi – prosessual, kriminalistik, eləcə də islah – əmək problemləri ilə bağlı məsələləri müvəffəqiyyətlə həll etməyə imkan versin. Başqa sözlə təqsirləndirilən şəxsin psixoloji xüsusiyyətlərinin öyrənilməsindən əldə edilən məlumatlar, əvvəla, həmin şəxsin keçmişi (yəni həyat tərzi, xarakterinin formalaşması, ümumi həyat yolu və s.) barədə, ikincisi isə cinayətin baş verməsi anında və həmin cinayətin təhqiqi dövründə onu xarakterizə edə bilsin, yəni onun daxili aləmi haqqında zəruri məlumatı əks etdirdirsin. Təqsirləndirilən şəxsin psixoloji xüsusiyyətləri barədə belə geniş diapazonlu məlumatın əldə edilməsi prosessual, həm də prosessual olmayan informasiyalardan istifadə etməyi nəzərdə tutur.

Təqsirləndirilən şəxsin psixoloji xüsusiyyətləri barədə prosessual məlumatlara cinayət hadisəsi barədə cinayət – prosessual qanunlarla nəzərdə tutulan bütün məlumat mənbələri, yəni şahid ifadələri, zərərçəkənlərin, şübhəli şəxslərin, ittiham olunanların məlumatları, ekspertlərin qərarları, maddi sübutlar, təhqiqat və məhkəmə protokolları, digər sənədlər aid edilə bilər.

Təqsirləndirilən şəxsin psixoloji xüsusiyyətləri barədə qeyri-prosessual məlumatlara cinayət – prosessual Məcəlləsinin müvafiq maddələrində nəzərdə tutulmayan digər məlumat və ya informasiyalar daxildir.

Məlum olduğu kimi, müstəntiqlər təqsirləndirilən şəxsin psixoloji xüsusiyyətlərini daha geniş miqyasda öyrənirlər, lakin təhqiqat prosesində bu barədə cinayət işinin materiallarında öz əksini tapan informasiyalar daha çox yığılır (məsələn, müqəssirlə təmasın yaradılması və s.), lakin onların hamısının rəsmi sənədlərdə əks etdirilməsi vacib deyildir.

Təqsirləndirilən şəxsin psixoloji xüsusiyyətlərinin kriminalistik cəhətdən öyrənilməsi adətən müstəntiq tərəfindən həyata keçirilir, lakin burada başlıca məsələ təhqiqat işləri aparılarkən müəyyən taktiki üsullardan necə istifadə etmək olar qayəsi ön plana keçir. Yəni təqsirləndirilən şəxsin psixoloji xüsusiyyətləri barədə elə məlumatlar əldə etməyə cəhd göstərilir ki, onlar təhqiqat fəaliyyətinin təşkilinə və gedişinə yaxından kömək etmiş olsun.

Buna görə də günahlandırılan şəxsin psixoloji xüsusiyyətləri haqqında bir sıra məlumatların əldə edilməsi cinayət – hüquqi və cinayət – prosessual məsələlərin həlli üçün zəruri olması çox ciddi surətdə vacibdir, çünki bu, qanunun tələblərindən irəli gəlir. Bu cəhəti bir sıra hüquq mütəxəssisləri də qeyd edirlər və bunun istintaq əməliyyatının gedişi və nəticəsi üçün çox əhəmiyyətli olduğunu vurğulayırlar.

Nəzərə almaq lazımdır ki, elə cinayət – hüquqi məsələlər var ki, onların həllində, təqsirləndirilən şəxsin və ya şəxslərin psixoloji xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi xüsusilə vacibdir. Buraya həmin şəxslərin psixi sağlamlıq dərəcəsi, yəni onun psixopatoloji xəstəlik və ya sağlamlıq dərəcəsinin (onun günahkar ala bilmək qabiliyyətlərini, yəni öz əməlini düzgün dərk edib – edə bilməməsi), günahın formaları (xüsusi niyyətlə, yoxsa ehtiyatsızlıq üzündən), cinayət əməlinin motivləri, cinayətin baş verdiyi anda günahlandırılan şəxsin və ya müqəssirin emosional vəziyyəti, çünki belə bir emosional halət onun məsuliyyət dərəcəsinə təsir edir.

Buna görə də müstəntiq cinayət işinin təhqiqinin başlanması dövründə müqəssirin davranış və rəftarlarında xoşagəlməz, əcayib halların olub-olmamasına xüsusi diqqət yetirməlidir, çünki bir sıra hallarda cinayət işi psixi cəhətdən sağlam olmayan və ya hər hansı psixi pozuntunun əzabını çəkən, bəzən də dəlilik həddində olan şəxslər tərəfindən törədilə bilər. Əlbəttə, nəzərə almaq lazımdır ki, psixi pozuntunun dərəcəsi və hüdudu məhkəmə – psixatrik ekspertiza tərəfindən, onun köməyi ilə təyin edilir. Onun təyin edilməsi üçün əsas müstəntiqin təqsirləndirilən şəxsin psixi cəhətdən sağlam olması barədə şübhələrinin əmələ gəlməsidir. Belə bir şübhənin yaranması üçün cinayətin törədilməsinin xarakteri və əsas üsulu, cinayət əməlinin məqsədi, yəni bu cinayət əməlinə əl atarkən güddüyü başlıca məqsəd, cinayət törədilənə qədərki və cinayət törədildikdən sonrakı davranışı, müqəssirin insanlara münasibəti, onun həyat tərzi və s. haqqında ilkin məlumatlar, onun psixi sağlamlıq dərəcəsi barədə müəyyən qənaətin yaranmasına səbəb olur, yəni həmin subyektin psixi cəhətdən sağlamlıq səviyyəsi barədə müəyyən təsəvvürlərin formalaşmasına səbəb olur, lakin həmin təsəvvürlərin dəqiq olması üçün həyati faktlara da nəzərə salmaq, insanların davranış və rəftarını ətraflı müqayisə etmək, burada qeyri-adi, təəccüblü cəhətlərin olmasına diqqət yetirmək, onların səbəbləri üzərində yaxşı düşünmək də zəruridir. Çünki bu və ya digər şəxsin davranışında nəzərə çarpan qeyri-adiliklər, təəccüblü cəhətlər səbəbsiz olmur. Psixoloji ədəbiyyatda qeyd edilən bir fakt bu cəhətdən xarakterikdir. Belə ki, liftə onun arxasınca daxil olan tanımadığı şəxsə ağır bədən xəsarəti yetirən şəxs haqqında müstəntiqin şahidlərdən əldə etdiyi məlumatlardan aydın olmuşdur ki, həmin şəxsin davranışında müəyyən müddətdən bəri qəribəliklər müşahidə etmişlər. O, əgər liftdə adam varsa heç vaxt ona daxil olmur, çox gözləyir ki, liftdə heç kəs olmasın və yalnız bu halda ona daxil olur, ya yuxarı qalxır, ya da aşağı enir, bununla bərabər o həm də çalışır ki, pilləkənlərlə qalxıb – enəndə heç kəslə rastlaşmasın. Pilləkənlərlə qalxdıqda, yaxud yendikdə kiminsə ayaq səslərini eşidirsə, dərhal geri qayıdır, onunla rastlaşmamağa çalışır. Məhkəmə – psixatrik ekspertiza nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, həmin şəxs izlənmək təhlükəsindən (izlənmək maniyasından) əzab çəkir, elə hesab edir ki, məhz pilləkənlərdə və ya liftdə ona kimsə hücum edə bilər. Belə bir halətin yaranması artıq həmin şəxsdə psixi sağlamlıqla bağlı problemin yarandığını aydın surətdə biruzə verir. Nəzərdən qaçırmaq olmaz ki, psixi

sağlamlıqda belə bir problemin yaranması müəyyən fəsadsız ötürmədir. Bəzən belə fəsadlar cinayi davranışla da nəticələnə bilər. Buna görə də bu və ya digər cinayət əməlinə təqsirləndirilən şəxsin psixi xüsusiyyətlərini, şəxsi keyfiyyətlərini ətraflı öyrənməklə yanaşı, onun psixi sağlamlıq dərəcəsinə də xüsusi diqqət yetirilməlidir.

Bununla bərabər, bir cəhət də nəzərdən qaçırılmamalıdır ki, bəzi psixi xəstəliklər genetik mənşəli olur. Ona görə də bu və ya digər müqəssirin və ya cinayi davranışda təqsirləndirilən şəxsin psixi sağlamlığının müəyyənləşdirilməsi üçün onun valideynlərinin, yaxın qohumlarının bu və ya digər psixi xəstəlikdən əzab çəkib – çəkmədikləri barədə informasiyanın əldə edilməsi də vacibdir. Belə bir dəqiq məlumatın olması təqsirləndirilən şəxsin neqativ və ya cinayi davranışının genetik amillərlə də şərtlənməsinin araşdırılması üçün vacibdir, lakin onu konkret şəxslə əlaqədar olaraq yeganə əsas kimi götürmək olmaz, ona yalnız şübhə doğuran şərt və ya amil kimi yanaşmaq olar, əsil məsələ isə ondadır ki, həmin konkret şəxsin psixi sağlamlıq səviyyəsi adekvat üsullarla dəqiq surətdə öyrənilməlidir. Çünki psixi xəstəlik əlamətləri müxtəlif təzahürlərə malik olur. Bu cəhət bilik ehtiyatlarının şəxsin yaş səviyyəsinə, aldığı təhsilin dərəcəsinə uyğun gəlməməsində, əqli ümumiləşdirmənin aşağı səviyyədə olmasında, səthiliyində, adi situasiyaları düzgün başa düşməməkdə və qiymətləndirməməkdə və s. özünü göstərə bilər. Bütün bu cəhətlər isə onun davranışını müəyyən etməyə ya maneəçilik törədir, yəni onun ağır nəticələrini qabaqcadan fikrən müəyyən etməyə maneəçilik törədir, ya da imkan vermir.

Buna görə də təqsirin, günahın forması (onun xüsusi niyyətlə yaxud, ehtiyatsızlıq üzündən törədilməsi) təqsirləndirilən şəxsin həmin əməli törətməsi anına psixi münasibətini təyin etmək yolu ilə müəyyənləşdirmək olar.

Cinayət əməlinə cinayəti törədən şəxsin öz cinayətinin nəticələrini görməsi və onu aydın dərk etməsi, onun ictimai cəhətdən təhlükəli nəticələrini görməsi və onu aydın dərk etməsi, onun ictimai cəhətdən təhlükəli nəticələrini qabaqcadan müəyyən edə bilməsi kimi əlamətlərin müəyyənləşdirilməsi üçün günahlandırılan şəxsin intellektual inkişaf səviyyəsi və xüsusiyyətləri barədə aydın və dəqiq məlumatlara malik olmaq lazımdır. Belə dəqiq məlumatlardan istifadə etmək sayəsində xüsusi niyyətlə və qəsdən törədilən ağır cinayəti, mövcud şəraiti düzgün başa düşməmək, düzgün qiymətləndirməyi bacarmamaq, yaxud aldanmaqla bağlı davranışlardan fərqləndirmək olar. Bu da təhqiqat işlərinin düzgün aparılması üçün vacib şərtlərdən biridir.

Bütün bu cəhətlər onu göstərir ki, təqsirləndirilən şəxsin psixoloji xüsusiyyətlərini ətraflı öyrənmək və təhqiqat prosesində həmin xüsusiyyətləri düzgün nəzərə almaq həm hüquqi, həm də psixoloji cəhətdən çox ciddi əhəmiyyət kəsb edir. Ona görə də hüquq fəaliyyəti sahəsində çalışan hər bir şəxs, xüsusən hüquq mütəxəssisləri hüquq psixologiyası məsələlərinə ətraflı bələd olmalı və onu öz fəaliyyətlərini optimal təşkil etmək xatirinə dərindən mənimsənilməlidir.

Sual 2.

Cinayətkar şəxsiyyətinin strukturu və onun hüquqi sosializasiyası.

Nəzərə almaq lazımdır ki, şəxsiyyətin strukturu çox mürəkkəb və müxtəlif cəhətli psixoloji məsələdir. Ümumən, şəxsiyyətin strukturu iki başlıca xüsusiyyəti özünə ehtiva edir. Yəni şəxsiyyətin strukturu dedikdə, hər şeydən əvvəl, sosial – tipik və fərdi – özünəməxsus cəhətlərin vəhdəti nəzərdə tutulur. Başqa sözlə, burada bütün insanlara xas olan ümumi psixoloji xüsusiyyətlərin başlıca cəhətlərinin olması ilə yanaşı, ayrıca bir fərdə məxsus olan və müəyyən mənada özünün bənzərsizliyi ilə seçilən xüsusiyyətlər çulğışmış olur. Yəni eyni genetik kökə malik olan iki qardaş və ya iki bacı da ümumi psixoloji cəhətlərə malik olmaqla yanaşı bir – birindən fərqli psixoloji xüsusiyyətlərə də malik olur. Bu cəhət onları bir – birinə bənzətədiyi, yaxınlaşdırdığı kimi, eyni zamanda bir – birindən fərqləndirir. Bu da təsadüfi deyildir, çünki buna təsir edən, onu şərtləndirən amillər sistemi çox olur, yəni iqtisadi münasibətlər, siyasi münasibətlər, insanların həyat tərzi, əxlaq normaları, mədəni inkişaf səviyyəsi və s. təsir edir, odur ki, insanın daxil olduğu müxtəlif qarşılıqlı münasibətlər sistemi bir tərəfdən onlarda ümumi psixoloji keyfiyyətlərin formalaşdırılmasını, yəni sosial – tipik cəhətlərin meydana çıxmasını şərtləndirir, digər tərəfdən isə onlarda özünəməxsus fərdi cəhətlərin, yəni fərdi – psixoloji xüsusiyyətlərin təşəkkülünü, davranış və rəftarda, əməllərdə özünü biruzə verməsini şərtləndirir.

Bu, məsələnin ümumi tərəfidir və onda qarşıya çox ciddi bir sual çıxır: bəs bu ümumi cəhət cinayətkar şəxsiyyətinin strukturunu da əhatə edirmi və edirsə onda cinayətkar şəxsiyyətinin strukturu özünün hansı spesifik xüsusiyyətlərinə malikdir və həmin xüsusiyyətlər nə ilə şərtlənir? Əlbəttə, həmin suala asanlıqla cavab vermək nisbətən çətindir, çünki həmin cəhətləri şərtləndirən amillər sistemi çox və müxtəlif istiqamətlidir. Həmin cəhətə çox bəsit səviyyədə aydınlıq gətirmək üçün belə təsəvvür edək ki, eyni cinayətkar qrupun iki üzvü öz əməl və məqsədinə, onlara nail olmaq üçün istifadə etdikləri yol və vasitələrin məzmununa görə bir-birilərindən o qədər də fərqlənmirlər, yəni cinayət əməli, cinayi fəaliyyət onların hər ikisinə xasdır. Lakin onların əməl və məqsədlərinin eyni xarakterli olmasına baxmayaraq, bu sahədə də onları bir-birindən fərqləndirən müəyyən cəhətlərin mövcudluğu nəzərdən qaçırıla bilməz. Əgər birində dünya malına hərislik, cinayət əməlinə qəddarlığa meyl güclü olursa, digərində isə bu cəhətlər nisbətən zəif təzahür edə bilər, «azla qənaətlənmək», «qəddarlıq etməmək» meyli özünü biruzə verir. Deməli, bu cəhət eyni xarakterli cinayət əməlinə əl atan şəxsləri bir – birindən fərqləndirən cəhətlərdir və həmin cəhətlər cinayətkar şəxsiyyətin strukturunda onun idrak

imkanları, yəni, idrak proseslərinin xüsusiyyətləri (necə duyur, necə qavrayır, duyub və qavradıqlarını necə yadda saxlayır, necə fikirləşir və s.) eləcə də hissi və iradi proseslərinin xüsusiyyətləri (yəni, hansı emosional halətlər, iradi keyfiyyətlər onda üstünlük təşkil edir), fərdi-psixoloji xüsusiyyətləri (yəni qabiliyyətlərinin inkişaf səviyyəsi, temperament xüsusiyyətləri, xarakter əlamətləri) necədir mühüm yer tutur. Bütün burada sadalanan cəhətlərə görə hər bir normal şəxs həm ümumi, həm də fərdi xüsusiyyətlərə malik olur və bunlar da hər bir fərdin şəxsiyyətinin strukturunda özünə yer edir, onun davranış və rəftarına, münasibətlər sistemində, eləcə də fəaliyyətinin xarakterinə öz təsirini göstərir. Elə buradan da hər bir fərdin şəxsiyyətinin strukturunda fərqli cəhətlər meydana çıxır. Əlbəttə, nəzərə almaq lazımdır ki, hər bir fərdin şəxsiyyətinin psixoloji strukturunda özünü göstərən həmin fərqli cəhətlər təmamilə təbii səciyyə daşıyır. Lakin onların bu və ya digər fərdin şəxsiyyətinin strukturundakı mövqei həmin fərqli cəhətlərin məzmun və istiqamətindən, pozitiv və neqativ cəhətlərindən asılıdır. Bu cəhətdən eyni bir psixoloji xüsusiyyət və ya keyfiyyət hər bir insanı həm müsbət, xeyirxah əməllərə, həm də bəd, hətta cinayi əməllərə yönəldə bilər. Məsələn, iradi keyfiyyət kimi cəsarətlilik insanı davranış və rəftarında, münasibətlər sistemində mühüm rol oynayır. O, insanın öz qarşısına aydın və xeyirxah məqsəd qoymağı və həmin məqsədə çatmaq üçün qarşıya çıxan maneə və çətinlikləri asanlıqla aradan qaldırmağa yönəldir. Yəni, öz məqsədinə çatmaq üçün əzmkarlıq göstərməyə kömək edir. Lakin həmin iradi keyfiyyətlər qatı cinayətəkar şəxsiyyətinə xas olduqda onu cinayət əməlinə daha güclü təhrik edir. Cinayət əməli xatirinə heç bir çətinlik və maneədən çəkinməməyə, hüquqazidd davranışla bağlı qorxu hissini boğmağa, aradan götürməyə vadar edir. Beləliklə, mahiyyət etibarilə şəxsiyyətin strukturunda yüksək dəyərləndirilən bir keyfiyyət insanın əxlaqi dəyərlərinin neqativ istiqamət kəsb etməsindən asılı olaraq mənfi səciyyə daşıyır. Çünki, insanın hüquq normalarının və hüquqi vəzifələrinin necə yerinə yetirilməsinin spesifik xüsusiyyətləri onun şəxsiyyətinin strukturu ilə yanaşı ümumən psixologiyasına ciddi təsir edir. Yəni, həmin zəmində insanda hüquqi şüur formalaşır. Çünki, hüquq normalarına riayət edilməsi dövlət tərəfindən tənzim edilir və müəyyən təsir vasitələrinin köməyi ilə həyata keçirilir, yəni, insanın hüquq və vəzifələri üzvi surətdə müxəlif ictimai əlaqələrin onun sosial fəaliyyətinin müxtəlif cəhətlərində öz əksini tapır və onlar insana kömək edir ki, o, ictimai əlaqələr sistemində öz yerini müəyyənləşdirə bilsin. Bununla bərabər, insanın hüquq və vəzifəsinin düzgün dərk edilməsi, onların sonrakı inkişafına da müsbət təsir edir, hüquqi əlaqələrin yaranmasını və onun tənzimini şərtləndirir.

Sosial psixoloji cəhətdən insanın hüquq və vəzifələri, şəxsiyyət psixologiyasına daxil olur. İnsanın hüquq və vəzifələri sosial qrup və toplumlarda şəxsiyyətin psixologiyasından sınıb keçərək dərin sosial təcrübəni zənginləşdirir. Çünki insanın hüquq və vəzifəsi insanların hüquqi ünsiyyətinin ayrılmaz tərkib hissəsidir.

Həmin ünsiyyət prosesində sosial davranış və hüquq normaları şəxsiyyətin fərdi təcrübəsinə transformasiya edir yəni, bu sahədə fərdin təcrübəsini zənginləşdirir. Deməli, hüquq və vəzifələrə şəxsiyyət münasibəti - sosial normaların mənimsənilməsi səviyyəsinin ifadəsi olub qəbul edilən qərarların xarakterində, motivlərində, hüquqi normativlərin reallaşdırılmasının üsul və vasitələrində təzahür edir. Yəni hüquq normalarının və vəzifələrinin şəxsi sferaya keçirilməsi və onların mənimsənilməsi şəxsiyyətin sosializasiyasının mühüm formalarından biridir.

Deyilənlərdən aydın olur ki, cinayətkar şəxsiyyətinin hüquqi sosializasiyası mürəkkəb prosesdir. Burada xarici təsirlərlə yanaşı daxili psixoloji hazırlığın, istək və meylin olması da zəruridir. Çünki hüquq və vəzifələrin şəxsiyyətin strukturuna daxil olmağı mexaniki surətdə baş vermir. Dəyişdirilmiş halda psixoloji fenomenlər formasında həmin struktura daxil olur. Bəzən də burada təhriflərə yol verilir, çünki, şəxsiyyətin strukturunda obyektiv və subyektiv olanın qarşılıqlı təsiri hər kəsdə özünəməxsus şəkildə təzahür edir. Elə buna görə də bəzi şəxslər hüquq normalarına bələd olduqları halda həmin normalara uyğun hərəkət etmirlər. Başqa sözlə hüquq normalarına qəsdən məhəl qoymur və hüquqazidd davranışlardan əl çəkmirlər. Belə bir zəmində ayrı – ayrı fərdlərdə cinayətkar şəxsiyyətlərin hüquqi sosializasiyası baş vermir. Öz cinayətkar əməlinə görə ağır cəzaya məhkum edilməsindən onlarda istər cəzaçəkmə mərhələsində, istərsə də cəzanın müddəti qurtardıqdan sonra belə yeri gəldikdə, yəni onun zənn etdiyi «əlverişli şərait» olduqda cinayi əməllərə yol verirlər. Deməli, onun sərvət meyli, əxlaqi keyfiyyətləri, şəxsiyyətinin istiqamətləri onun hüquqi sosializasiyasına imkan vermir və ya ciddi surətdə buna mane olur. Bu halda onun şəxsiyyətinin strukturu dərinədən təhlil edilməli və onu belə cinayətkar əməllərə təhrik edən daxili təhrikəddici amillərin dəqiq surətdə müəyyənləşdirilməsi vacibdir. Bunun üçün, həmin cinayətkar şəxsiyyətin strukturunda onun nəinki kənar şəxslərin, eləcə də öz taleyinə, bəzən də yaxın adamların taleyinə belə qəzəb və biganəliyin hansı səbəblərlə əlaqədar olduğunu, onda belə bir neqativ stereotipin formalaşmasının hansı xarici və daxili amillərin təsiri nəticəsində yarandığını müəyyənləşdirmək nəinki hüquq elmi, eləcə də psixologiya elmi üçün də çox ciddi əhəmiyyət kəsb edir.

Həmin məsələlərin elmi şərhini üçün bir neçə amil xüsusi olaraq nəzərə alınmalıdır. Həmin amillər ümumi şəkildə sosial və bioloji amillər kimi nəzərdən keçirilməlidir. Lakin başlıca məsələ həmin amillərin cinayətkar şəxsiyyətinin strukturunda konkret yerinin və ya mövqeyinin müəyyənləşdirilməsindədir. Burada məsələ bu və ya digər şəxsin cinayət yoluna düşməsində deyildir, əsl məsələ cinayətkar əməlin onun şəxsiyyətinin strukturunda, xüsusən də təhtəlşüür sferasında özünə yer etməsində və daxili təhriklərlə şərtlənən psixoloji yönünün formalaşması şəraiti və onun səbəblərindədir. Burada cinayətkar şəxsiyyətinin formalaşmasını şərtlərdən amillər kompleksini, eləcə də cinayətkar şəxsiyyətinin strukturunda neqativ psixoloji yönümlərin özünə necə yer etməsində və onların fərdin davranış və rəfdarlarında, əməllərində necə təzahür etməsindədir.

Biz bölmənin əvvəlində belə bir ümumi müddəanı xatırlatdıq ki, insan cinayətkar kimi dünyaya gəlmir, onun yaşadığı şərait, sosial mühit, ətraf aləm onu cinayətkara çevirir. Bəs bunun üçün bioloji zəmin varmı? Yaxud fərdin hansı fərdi-psixoloji xüsusiyyətləri cinayətkar şəxsiyyətin formalaşmasını şərtləndirir? Bir cəhəti nəzərdən qaçırmaq olmaz ki, hər bir fərdin cinayətkar şəxsiyyət kimi formalaşması yalnız xarici-sosial, yaxud yalnız bioloji amillərin təsiri ilə şərtlənmir, burada həmin təsir sistemi vəhdətdə təsir edir və şəxsiyyətin strukturunda müəyyən yer tutur və müəyyən təzahürlərə malik olur. Məsələn, şəxsiyyətin strukturunda özünə yer etmiş acgözlük və hərislik, yaxud qibtə və qisas hissi və sairə görə hər kəsi cinayi davranışa sövq edə, onu qatı cinayətkara çevirə bilərmi? Əlbəttə, bu suala asanlıqla ya müsbət, ya da mənfi cavab vermək çox çətindir. Çünki həyati faktlar göstərir ki, bir çox adamlar belə mənfi emosiyalara malik olsalar da özlərini düzgün idarə edir. Sosial və hüquqi normalara uyğun olaraq davranırlar yəni, onların şəxsiyyətinin strukturunda mövcud olan başqa müsbət keyfiyyətlər onların cinayət yoluna düşmələrinə imkan vermir, çünki onların hüquqi şüuru və əxlaqi keyfiyyətləri, onların mənfi emosiyalarından asılı olmadan, hüquqazidd davranışlardan xilas edir və onların hüquq və əxlaq normalalarına uyğun hərəkət etmələrini təmin edir. Yaxud başqa bir mühüm amilin təsirinə diqqət yetirək. Məlumdur ki, maddi məhrumiyyətlər, iqtisadi çətinliklər hər bir şəxsə üzücü təsir edir, onu çox ciddi həyati problemlərlə rastlaşdırır, bu çətinliklərdən necə yaxa qurtarmaq olar, bunun üçün nə etmək olar? Bu sual həmin problemlərlə rastlaşan hər bir şəxsin qarşısına çıxır və hər kəsi bu suala cavab vermək üçün düşünməyə, lazımı yol və vasitələr axtarmağa vadar edir. Lakin hər kəs öz əxlaqi – mənəvi keyfiyyətlərindən, şüur səviyəsindən asılı olaraq çıxış yolunu müəyyən hərəkətlərə əl atmasında, müəyyən əməli addımlar atılmasında görür. Buraya iş axtarmaq, lazımı işə düzəlmək, kiminsə işini görüb onun müqabilində haqq alır, öz maddi çətinliklərini çətinliklə də olsa aradan qaldırmağa səy edir, bəziləri isə bunu cinayi əmələ əl atmaq, yəni oğurluq etmək, cibə girmək, kiminsə evini talan etmək və sairə yollarla yəni, hüquqazidd davranışa yol verməklə ödəməyə çalışır.

İlk nəzərdə cinayi davranışın çox ciddi daxili və xarici motivləri vardır. Yəni, maddi məhrumiyyətlər, iqtisadi çətinliklər, dözülməz yaşayış tərzini və sairə, lakin bütün bu kəskin arqumentlər, maddi məhrumiyyət üzündən oğurluq etməyə, kiminsə malını talan etməyə nə mənəvi, nə də hüquqi cəhətdən bəraət qazandırmır. Bəs eyni iqtisadi çətinliklər, maddi məhrumiyyətlər, zəlalətli həyat şəraiti ilə rastlaşan lakin öz nəfsini qoruyan, başqasının malına göz dikməyən, acından ölsə belə heç bir hüquqa və əxlaqa zidd hərəkətlərə yol verməyən, öz ləyaqətini gözləyən insanların şəxsiyyətinin strukturunda hansı yüksək mənəvi keyfiyyətlər özünə necə yer etmişdir? Həmin sualın meydana çıxması ayrı – ayrı insanların əxlaqi və mənəvi keyfiyyətlərində, eləcə də fərdi psixoloji xüsusiyyətlərində, sərvət meyllərində,

davranış və rəftarının motivasiya sistemində müsbət cəhətlərin kök saldığını, hətta təhtəşüur sferasında özünə mükəmməl yer etdiyini aydın surətdə göstərir.

Mənəvi cəhətdən saf insanların davranış və rəftarı, xeyirxah əməlləri onların şəxsiyyətinin strukturunda yalnız müsbət cəhətlərin, xüsusən yüksək əxlaqi-mənəvi keyfiyyətlərin kök saldığını, xeyirxah əməl və davranış stereotipinin yarandığını aydın surətdə sübut edir. Belə şəxslər əxlaqi davranış nümunəsi, insanlıq etalonu rolunu oynayırlar.

Cinayətkar şəxsiyyətinin hüquqi sosializasiyasını düzgün təşkil etmək üçün belə əxlaqi nümunələrdən vaxtında və yerində istiadə etmək də çox faydalı ola bilər. Xüsusən də həmin şəxslərin öz davranış və rəftarlarında, ətrafdakı adamlara münasibətlərində xoş məram, xeyirxah əməl nümayiş etdirməklə onların rəğbətini qazanmaları, xüsusi hörmət sahibi olmaları təqlidə layiq müsbət nümunə kimi hüquqazidd hərəkət və əməlləri ilə fərqlənənlər üçün yaxşı nümunə kimi göstərilməsi onların hüquqi sosializasiyasında müsbət rol oynaya bilər. Həm də gətirilən nümunənin inandırıcılılığı o zaman daha da arta bilər ki, onların maddi – iqtisadi vəziyyətlərində, sosial mövqelərində, həyat tərzində, insanlarla münasibətlərində də oxşar cəhətlər tapılsın və onlar müqayisə edilsin. Bu halda onlar arasındakı fərqli cəhətlər aydın surətdə üzə çıxar və cinayətkar şəxsin onu ictimaiyyət arasında dərin nüfuz qazanmış şəxsdən fərqləndirən cəhətlərə daxilən nəzər salmasına və lazımı nəticə çıxarmasına kömək etmiş olar. Bununla bərabər, cinayət əməlləri ilə fərqlənən şəxslərin hüquqi sosializasiyasını səmərəliləşdirmək üçün ona ümid və inamla yanaşıldığını yaxşı hiss etməlidir. Ən başlıcası, tərbiyəvi təsir məqsədi ilə ona keçmiş əməllərini tez – tez xatırlatmaq düzgün olmaz, çünki bu cəhət onun keçmiş həyat tərzində xoşagəlməz anları bir daha nəzərinə çatdırır və onun özünün hüquqi sosializasiyası üçün daxili səfərbərliyini ciddi surətdə zəiflədir.

Cinayətkar şəxsiyyətinin hüquqi sosializasiyası üçün onun vətəndaşlıq mövqeyinə qaytarılmasına, yəni mövcud cəmiyyətin əxlaq və hüquq normalarını qəbul etməsinə, onlara riayət etməməyin yolverilməz olduğuna daxili inamın yaradılmasına diqqət yetirilməlidir. Başqa sözlə, cinayətkar şəxsiyyətin hüquqi sosializasiyası yalnız onun emosiya və iradi sferasında deyil, ən başlıcası onun intellekt və şüur sferasında ciddi yeniləşmə baş verməsi ilə nəticələnməlidir. Yəni o, öz keçmiş davranış və əməllərinə, münasibətlər sisteminə yeni nəzərlə baxmalı, onu düzgün qiymətləndirməyi və ondan öz gələcəyi üçün ibrətamiz nəticələr çıxarmağa qabil olmalıdır. Başqa sözlə, o, hüquqi sosializasiya üçün özünü, özünün keçmiş həyat tərzini dərinləndirən təhlil etməyi bacarmalı, orada nəzərə çarpan və ya özünə yer etmiş olan neqativ əməllərin onun həyatı üçün necə fəlakətlər gətirdiyini, həm də yalnız özünə deyil, başqa insanlara da nə qədər ziyan verdiyini özü üçün aydınlaşdırmalı, onları hüquq və əxlaq normaları baxımından yenidən qiymətləndirməyi bacarmalıdır.

Belə bir daxili «oyanış»ın baş verməsi, heç şübhəsiz, cinayətkar şəxsiyyətinin hüquqi sosializasiyası üçün çox mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Nəzərə almaq lazımdır ki, belə bir daxili «oyanış»ın bu və ya digər hüquqpozan şəxsə baş verməsi zahirən təsadüfi səciyyə daşısa da əslində dərin psixoloji mexanizmə malikdir. Burada təhtəlsüz sferasında baş verən hansısa oyanış, daxili təkan mühüm rol oynayır və həmin təhriklərin təsiri ilə sanki uzun illər yatmış, mürgüləmə vəziyyətində olan psixi halət birdən-birə oyanır, ətraf aləmə, özünə, öz əməllərinə, öz keçmiş həyat tərzinə təmamilə yeni nəzərlə, tam açıq gözlə baxır, öz keçmişindən ayrılmaq, real həyat normalarını, yəni mövcud əxlaq və hüquq normalarına uyğun olaraq yaşamaq, həyat təzi seçmək qərarına gəlir. Həm də belə bir qərarın daxili təhriklərdən yaranması və ya onlarla şərtlənməsi, həmin qərarın sabitliyinə çox ciddi təsir edir. Əslində isə xalq ifadəsi ilə desək, «vicdan səsi»nin təhriki ilə qəbul edilmiş bu qərar insanın həm xarici, həm də daxili təhriki amillər sisteminin üzvi surətdə çulğışması sayəsində baş verir və bu cəhət həmin qərarın və ya daxili qənaətin sabitliyinə ciddi təsir göstərir. Yəni, belə qənaətə gələn şəxs öz qərarından dönməməyə çalışır, onda onun hüquqi sosializasiyası müvəffəqiyyətlə baş verir.

Cinayətkar şəxsiyyətinin sərvətlər sistemi və motivasiyası.

Burada bir neçə anlayışla rastlaşırıq və onların hər birisinin özünün spesifik mənası vardır. Həm də belə bir məna həmin anlayışların təklidə ifadə etdikləri mənadan fərqlənir. Həmin fərqləndirici cəhəti ilk növbədə «cinayətkar» anlayışı müəyyən edir. Yəni elmdə, istərsə də güzəran psixologiyasında işlədilən «insan şəxsiyyəti», «şəxsiyyət» anlayışlarına cinayətkarlıq əlaməti əlavə edildikdə həmin anlayışlar öz adi məzmunundan fərqli olan bir cəhəti, spesifik cəhəti ifadə edir.

Deməli, «cinayətkar şəxsiyyəti» elə spesifik cəhətlərə malik olmalıdır ki, onlar normal insan şəxsiyyətində özünü biruzə vermir. Lakin bu cəhət əsasən məsələnin nisbətən bəsit və daha çox zahiri tərəfidir. Çünki şəxsiyyət mürəkkəb fenomendir. O, psixoloji cəhətdən müxtəlif xüsusiyyətlərlə xarakterizə olunur. Yəni fərdin cəmiyyətdə şəxsiyyət kimi inkişafı çoxcəhətlidir. Burada iki proses dialektik surətdə uzlaşır. Bir tərəfdən, şəxsiyyət ictimai münasibətlər sisteminə daha geniş daxil olur; onun insanlarla və ictimai həyatın müxtəlif sahələri ilə əlaqələri genişlənir və dərinləşir, məhz bunun sayəsində o, ictimai təcrübəyə yiyələnir, onu mənimsəyir, onu öz mənəvi sərvətinə çevirir. Şəxsiyyətin inkişafının bu cəhəti adətən onun ictimailəşməsi (sosializasiyası) kimi xarakterizə olunur.

Digər tərəfdən, şəxsiyyət ictimai həyatın müxtəlif sahələrinə qoşulduqda, ona qovuşduqda, eyni zamanda daha çox müstəqillik, nisbi avtonomluq kəsb edir, yəni onun cəmiyyətdə inkişafının mühüm cəhətini fərdiləşmə prosesi təşkil edir. Bu o deməkdir ki, ictimai inkişaf prosesində insan şəxsiyyətə çevrildikcə onun özünəməxsus (təkrarolunmaz) həyat təzi və öz daxili aləmi formalaşır.

Deməli, şəxsiyyətə çevrilmək müəyyən həyat mövqeyi, hər şeydən əvvəl, əxlaqi mövqe tutmaq, öz mövqeyini cəmiyyətin üzvü kimi aydın dərk etmək və bunun üçün məsuliyyət daşımaq, özünün əməlləri, işləri, bütün həyatı ilə onu təsdiq (bərqərar) etmək deməkdir. Cinayətkar şəxsiyyəti əsasən bu cəhətlərin lazımı səviyyədə təzahür etməməsi və ya onların müəyyən qisminin çatışmaması, yaxud deformasiyaya uğraması ilə şərtlənir. Xüsusən də burada cəmiyyətin üzvü kimi müəyyən əxlaqi mövqe tutmaq, öz əxlaqi mövqeyini aydın dərk etmək, öz əməlləri, işləri ilə onu qoruyub saxlamaq, onu müəyyən niyyət və məqsədlə pozmağa yol verməmək, yəni düzgün əməl və davranış sahibi olmaq başlıca məsələdir. Qeyd edilən sferada baş verən və özünü göstərən dəyişiklik cinayətkar şəxsiyyətin formalaşmasını və istiqamətini təyin edir. Lakin həmin dəyişiklik birdən-birə və kor-təbii surətdə baş vermir.

Burada iki cəhəti xüsusi olaraq nəzərdən qaçıрмаq olmaz: əvvəla, şəxsiyyət kimi formalaşmağa başlayan hər hansı bir fərd sosial təcrübəni, əxlaqi dəyərləri hansı konkret qrupda mənimsəyir, həmin qrupun əxlaqi meyarları, başqa sözlə, əxlaqi sərvətləri və keyfiyyətləri necədir, ictimai əxlaqi meyarlara uyğun gəlir, yoxsa gəlmir? İkinci tərəfdən, həmin fərd özünü bu qrupda necə reallaşdırır. Həmin qrupun əxlaqi sərvətlərini fəal surətdə mənimsəyir, yoxsa ona zidd gedir və ya müqavimət göstərir.

Nəzərdən qaçıрмаq olmaz ki, bu və ya digər sosial qrupun əxlaq normaları və ya sərvət meylləri iki istiqamətdə formalaşa və təzahür edə bilər. Birincisi, cəmiyyətin ümumi əxlaq normalarına, sərvət meyllərinə uyğun olaraq müsbət istiqamətdə, ikincisi isə cəmiyyətin müsbət qiymətləndirdiyi əxlaq normalarına və sərvətlər sisteminə uyğun olmayan mənfi istiqamətdə formalaşır. Buna uyğun olaraq bu və ya digər sosial qrupun üzvündə də əxlaq normaları və sərvət meylləri müsbət və mənfi istiqamətlərdə formalaşa və təzahür edə bilər. Cinayətkar şəxsiyyəti ilk növbədə mənfi əxlaq normaları və sərvət meylləri üstünlük təşkil edən qruplarda formalaşır.

Buna görə də cinayətkar davranış və əməl cinayətkar şəxsiyyətinin istiqaməti, xarakter əlamətləri, onun motivlər sistemi ilə də əlaqədardır. Odur ki, cinayətkar şəxsiyyətin hər hansı bir cinayət törədərkən onu həmin cinayət əməlinə təhrik edən amilləri, xüsusən də davranışın başlıca motivlərini aydınlaşdırmaq hər bir cinayət işinin təhqiqində mühüm yer tutur. Lakin nəzərə almaq lazımdır ki, psixologiya elmində və cinayət hüququnda motiv anlayışı öz məzmununa görə bir-birindən xeyli dərəcədə fərqlənir.

Psixologiyada motiv dedikdə:

1) subyektin tələbat və ehtiyaclarını ödəməyə yönəlmiş daxili və xarici təhriklərin məcmui nəzərdə tutulur və həmin təhriklər şəxsiyyətin fəallığını təmin edir və onun istiqamətini təyin edir;

2) insanın fəaliyyətinin istiqamətləndiyi predmeti (maddi və ya ideal predmeti) təyin edir, yəni fəaliyyətin nəyin xatirinə baş verdiyini müəyyənləşdirir;

3) şəxsiyyətin müəyyən hərəkət və davranışı seçməsinin əsasında duran dərk olunan səbəbdir. Göründüyü kimi, psixoloji məzmununa görə davranış və fəaliyyətin motivi anlayışı çoxcəhətli və mürəkkəb anlayışdır və odur ki, fəaliyyət və davranışın amalını, istiqamətini düzgün təyin etmək üçün onları şərtləndirən motivlər sistemini dəqiq surətdə öyrənmək və müəyyənləşdirmək lazımdır. Bu cəhət hüquq psixologiyasında da xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Lakin hüquq psixologiyasında, xüsusən də cinayət hüququnda davranışın motivlərini ifadə etmək üçün bir sıra ictimai anlayışlardan istifadə edilir. Belə anlayışlara: «qisas», «təmənnə», «xuliqanlıq təhrikləri», «qısqançlıq», «xoşagəlməz münasibətlər» və s. aid edilir.

Bütün bunların hamısı öz məzmun və mahiyyətinə görə ictimai əxlaqa, qanunazidd olan təhriklərdir və həmin təhriklərin təsiri nəticəsində baş verən hərəkət və əməllər hüquqa, qanuna və əxlaqa zidd davranış motivləri kimi təsvir edilir. Lakin onların hər birisi özünə müxtəlif psixoloji motivləri daxil edə bilər. Məsələn, qanunazidd təmənnəli əməl və hərəkət psixoloji cəhətdən müxtəlif motivlərlə şərtlənə bilər: varlanmağa can atmaq, özünü təsdiq tələbatının ödənilməsi, həsəd, paxıllıq, firavan həyat sürmək arzusu, müxtəlif oyunlara (qumara, əyləncələrə və s.) ehtiras, çətinliklə aradan qaldırıla bilən tələbatlarının (məsələn, spirtli içkilərə, narkotik maddələrə ehtiyacının) ödənilməsinə cəhd və s. Yəni fərdin və ya şəxsiyyətin necə deyirlər bəd əməllərinin psixoloji motivlərinin öyrənilməsi, qanun pozğunluğunun əsasında duran təhriklərin (hüquqi cəhətdən) düzgün müəyyənləşdirilməsinə yaxından kömək edir.

Lakin bir cəhət nəzərdən qaçırıla bilməz ki, motiv cinayətin subyektiv cəhətini xarakterizə edən əlamətdir. Motivün müəyyənləşdirilməsi oxşar əlamətləri olan tərkiblərin fərqləndirilməsi (məsələn, xuliqanlıq və yüngül bədən xəsarəti yetirməni ayırd etmək) üçün lazımdır. Bir sıra hallarda davranış və hərəkətin motivinin aydınlaşdırılması sübutu əhəmiyyət kəsb edir, yəni təqsirləndirilən şəxsin həqiqətən günahkar olduğunu göstərir. Bundan əlavə, cinayətin motivinin müəyyənləşdirilməsi cinayət əməli üçün yüngülləşdirici və ya ağırlaşdırıcı əhəmiyyət kəsb edə bilər. Belə ki, uzun müddət müəyyən cinayətkar qrupun, quldurluq, soyğunculuqla bağlı cinayət işi təhqiq edilərkən məlum olmuşdur ki, dəstənin üzvlərinin cinayət əməlinə iştirakının motivləri tamamilə bir-birindən fərqlənmişdir. Onların bir qismi quldurluq sayəsində müəyyən əmlak və pul əldə etməyə çalışmış, yəni bu niyyətlə, motivlə cinayətə qoşulmuş, digərləri özlərinin «cəsarətini», «qorxmazlığını» göstərmək üçün, üçüncülər isə öz qorxusundan, yəni qorxmuşlar ki, cinayət əməlinə iştirak etməsələr, cinayətkar dəstənin digər üzvləri onları tələf edə bilərlər.

Cinayətkar şəxsiyyətinin sərvətlər sistemini, motivasiyasını düzgün müəyyənləşdirmək üçün bir cəhət də nəzərdən qaçırılmamalıdır ki, cinayi davranışın davamlı motivlərini müəyyənləşdirmək üçün təqsirləndirilən şəxsin həyat tərzini, şəxsiyyətinin istiqamətini, xarakter əlamətlərini və xüsusiyyətlərini uzun müddət ətraflı və dəqiq öyrənmək lazımdır. Nəzərdən qaçırmaq olmaz ki, müəyyən hallarda,

hər hansı şəraitlə bağlı meydana çıxan və ilk nəzərdə təsadüfi hal kimi qiymətləndirilən situativ motivlər məhz davamlı motivlərin təzahürləridir. Belə motivlərin özünü göstərməsinə, necə deyərlər baş qaldırmasına insanın emosional halətləri çox güclü təsir göstərir. Buna görə də hər hansı cinayət motivinin siyativ olub-olmamasını təyin etmək üçün təqsirləndirilən şəxsin emosional xüsusiyyətlərinə də yaxından bələd olmaq lazımdır.

Cinayət əməlinin motivlərinin müəyyənləşdirilməsinin mürəkkəbliyi və çətinliyi bir sıra hallarda cinayətin «motivsiz», xüsusi niyyət və motiv olmadan baş verdiyini deməyə gətirib çıxarır ki, bu da əslində düz deyildir, çünki hər bir şüurlu davranış və hərəkət aydın dərk olunan, ya da dərk olunmayan motivlərlə əlaqədar olur. Buna görə də cinayi davranışın, cinayətkar əməlin motivini yalnız müqəssirin sözlərinə istinadən təyin etmək, onun davranışını, əsas psixoloji xüsusiyyətlərini nəzərə almadan müəyyənləşdirməyə cəhd göstərmək çox ciddi səhvlərə gətirə bilər.

Cinayət əməli törədilərkən müqəssirin emosional vəziyyətini təyin etmək həmin cinayətin qəflətən baş qaldıran ruhi vəziyyətlə bağlı olub – olmadığını müəyyənləşdirmək, yəni güclü ruhi təlatüm halətində baş verdiyini müəyyənləşdirmək üçün zəruridir.

Emosionallıq dedikdə insanın emosioya və hisslərinin məzmununu, keyfiyyət və dinamikasını xarakterizə edən xüsusiyyətlər başa düşülür. Emosionallığın məzmun tərəfini subyekt üçün xüsusi əhəmiyyət kəsb edən hadisə və situasiyaların əks etdirilməsi təşkil edir. Onlar şəxsiyyətin başlıca xüsusiyyətləri, mənəvi potensialı: motivasiya sferasının istiqaməti, dünyagörüşü, sərvət meylləri ilə sıx surətdə əlaqədardır.

Nəzərdən qaçırmaq olmaz ki, hüquqi anlayış kimi işlədilən «güclü ruhi təlatüm» anlayışının mühüm psixoloji təzahürlərindən biri affekt halətidir. Affekt halının diaqnostikası əsasən məhkəmə-psixoloji ekspertizasının vəzifəsidir, yəni belə bir ekspertizanın köməyi ilə müəyyənləşdirilə bilər ki, cinayi davranış və ya ağır cinayət əməli affekt halətində törədilib, yoxsa xüsusi qəsd kimi baş verib. Buna görə də cinayətkar şəxsiyyətinin psixoloji xüsusiyyətlərini bilmək, xüsusən də onun şəxsiyyətinin istiqamətini, özünüqiymətləndirməsi, emosional davamlılığını, özünəhörmət və s. bilmək zərərçəkmiş şəxsin hərəkətlərini də düzgün qiymətləndirmək üçün də çox faydalıdır. Ola bilər ki, zərərçəkmiş şəxs onu hədələmiş və ya başqa yollarla ona qarşı qanunazidd davranışa əl atmağa vadar etmişdir. Burada bir cəhət diqqətdən qaçırılmamalıdır ki, təqsirləndirilən şəxsin hədələnməsi nəinki hədənin məzmunundan, reallığından, istiqamətindən, həm də hədələnen şəxsin psixoloji keyfiyyətlərindən asılıdır, yəni onun xarakterinin möhkəmliyindən, cəsarətindən, emosional dözüməndən, öz qüvvələrinə inamından, qadağalara münasibətindən və s. asılıdır.

Cinayətkarın şəxsiyyətinin psixoloji xüsusiyyətləri onun cinayət əməlinin nəyin xatirinə, hansı yollarla həyata keçirilməsindən ayrılıqda götürülə bilməz. Məsələn,

cinayətkarın törətdiyi cinayətlər maddi sərvətlər əldə etmək, qarət və talançılıqla məşğul olmaq, həm də belə cinayi davranışa tez-tez əl atmaq, bunu adəti hərəkət və rəftar formasına çevirmək şəklində özünü biruzə verə bilər. Odur ki, cinayət motivinin (təhrikinin) məzmununu, həmin cinayətin nəyin xatirinə edilməsi təşkil edir. Buna görə də cinayətin motivini nəinki baş vermiş kriminal şəraitdə axtarmaq, həm də həmin situasiyadan kənarında axtarmaq lazımdır. Başqa sözlə, cinayətin məqsədi aşkar edildikdən sonra, çox ciddi bir suala cavab axtarmaq lazımdır ki, günahlandırılan şəxs və ya cinayətkar nəyin xatirinə həmin məqsədə nail olmağa can atıb, cinayət əməlinin həqiqi motivi ilə bağlı suala cavab vermək üçün cinayətkarın maraq dairəsini, nə ilə məşğul olduğunu, onun həyat planlarını və s., eləcə də şəxsiyyətinin digər istiqamətlərini və xarakter əlamətlərini yaxşı öyrənmək lazımdır.

Nəzərə almaq lazımdır ki, bəzən cinayətin motivi cinayət baş verməzdən çox-çox əvvəllər formalaşmış təhriklərlə əlaqədar olur. Təsadüfi deyildir ki, bəzən müəyyən cinayət əməlinə görə yaxalanan şəxsin keçmiş əməlləri ətraflı araşdırılarkən məlum olur ki, həmin şəxsin nə qədər açılmamış cinayətləri olmuşdur. Bəzən də belə cinayətlər özünün ağırlığı ilə fərqlənmişdir, başqa sözlə bəzi şəxslərdə cinayət əməli stereotipləşmə mexanizmi ilə formalaşır və onun cinayət əməlinə adət etməsini, ondan yaxasını qurtarmaq istəməməsini aydın surətdə göstərir. Belə şəxslər, adətən qatı cinayətkarlar hesab olunurlar və onların cinayət əməli şəxsiyyətlərinin yönümündə, sərvətlər sistemində aydın surətdə özünü biruzə verir. Elə buna görə də onların cinayət əməllərinin motivləri də spesifik səciyyə daşıyır və sanki belə motivlər onların cinayət əməllərinin dəyişilməz, sabit motivinə çevrilir. Bu halda onlar üçün nə üçün cinayət etmişən sualı qəribə assosiasiya yaradır: nə üçün cinayət etməməliyəm və ya, cinayət etmədən dura bilərəmmi? Bu suallar başqalarına deyil, özlərinə yönəlmiş olur, yəni daxildə, təhtəşüur sferasında baş qaldırır, çünki bunun üçün artıq zəruri stereotip yaranmışdır. Belə bir stereotip cinayət əməlinin həyata keçirilməsi üsullarında, yəni xüsusi qəddarlıqla yerinə yetirilməsində də özünü göstərir. Bu, müqəssirin həyata, insanlara, onların sağlamlığına, ləyaqətinə münasibətinin xarakterindən irəli gəlir. Buna görə də ayrı-ayrı cinayətkarlar öz cinayət əməllərini həyata keçirərkən insan şəxsiyyəti üzərində ehtikarlığa, qəddarlığa xüsusi olaraq can atırlar. Təsadüfi deyildir ki, belələrini qəddar cani hesab edirlər, çünki onlar yalnız cinayət əməlinə yol vermir, həm də əxlaqi-mənəvi cəhətdən pozulduğunu, yəni deqredasiyaya uğradığını, cəmiyyətdə mövcud olan əxlaq normalarına, sərvətlər sistemində məhəl qoymadığını aydın surətdə görmək olar. Belə cinayətkar şəxsiyyətin cinayət əməlləri və onları həyata keçirmə yolları insan həyatına, sağlamlığına, onun insani ləyaqətinə dərinlən toxunmaqla yanaşı daha çox özünün amansızlığı, qəddarlığı ilə fərqlənir. Yəni belə qəddar şəxs cinayət törədərkən zərərçəkənə qarşı ağır işgəncə vermək, yaxud cinayət əməlini çox soyuqqanlıqla yerinə yetirmək üsuluna, yəni zərərçəkənin ona rəhm etməklə bağlı xahiş və yalvarışlarına baxmayaraq bəzən də öz qurbanını diri-diri odda yandırır. Belə bir

cinayət üsuluna əl atmaq cinayətkar şəxsiyyətinin amansızlığı, qəddarlığı, sadizmi ilə şərtlənir, yəni onun qəlbində bəşəri hiss və əxlaqın özünə lazımınca yer etmədiyini bir daha sübut edir.

Lakin burada bir psixoloji cəhət də diqqəti cəlb edir, bu da ondan ibarətdir ki, belə cinayətkar şəxsiyyət və hüquqi anlayışla ifadə etdikdə həmin cani cinayət əməlindən sonra həmin əməli törədərkən yol verdiyi qəddarlığı, nahaq yerdən zərərçəkənə verdiyi işgəncələrin, onun mənliyini, heysiyyatını tapdalamağının fərqi nə vararmı və belə əməllərdən heç olmazsa az da olsa mənəvi əzəb çəkirmi?

Burada həmin cinayətkarın sərvət meyli, cinayət əməlinin motivasiyası mühüm rol oynayır. Yəni cani öz cinayətkar əməli ilə öz məqsədinə nail olursa, yəni istədiyi maddi sərvətləri ələ keçirməyə nail olursa, onda sanki «işin xatirinə», məqsədin həyata keçməsi naminə edilən qəddarlıq onun nəzərində «özünü doğruldur». Çünki həyatının mənası hesab etdiyi məqsədə, amala, qəddarlıq hesabına olsa da çatmış olur. Çünki onun şəxsiyyətinin istiqaməti və sərvət meyli çox güclü daxili təhrikədiçi kimi onu ağır cinayətə, qəddarlığa yuvarlayır. Yəni sərvət meyyləri sistemi şəxsiyyətin istiqamətinin məzmun tərəfini təşkil edir və onun həyata, gerçəkliyə münasibətinin daxili əsaslarını ifadə edir. Cinayətkar şəxsiyyətinin sərvətlər sistemində şəxsi, egoist məqsəd və təhriklərlə şərtlənən maddi sərvətlər əldə etmək yönümü o dərəcədə dominantlıq kəsb edir ki, onların əldə edilməsi naminə yol verilən qəddarlıqlar, qarşıya qoyulmuş məqsədə nail olmaq üçün vasitə rolunu oynayır və onun nöqtəyi – nəzərincə həmin vasitədən istifadə etməmək onu əsas məqsəddən uzaqlaşdırır bilər. Burada hüquqazidd və antiictimai məqsəd və motiv beyində dominantlıq kəsb edir və insanı ağır cinayətlərə sövq edir.

Ağır cinayət nəticəsində onun amansızlığı və qəddarlığı məhz həmin dominant oyanma ocağının təsiri ilə baş verir və nəticədə qəddardıq onun patoloji halətinin təzahürü kimi meydana çıxır. Bunun isə çox ciddi daxili və xarici səbəbləri olur. Burada cinayətkarın hansı bioloji xüsusiyyətlərə malik olması (sağlamlıq dərəcəsi və s.), eləcə də şəxsiyyətinin necə və hansı sosial – psixoloji şəraitdə formalaşması, hansı psixi xüsusiyyətlərə malik olması və s. kimi amillər mühüm rol oynayır.

Sual 3.

Cinayətkar şəxsin psixoloji əlamətləri və onun şəxsiyyətinin tipologiyası.

Güzəran psixologiyasında bəzi şəxslərin müəyyən psixoloji keyfiyyətlərini ifadə etmək üçün müəyyən deyimlərdən istifadə olunur. Bəzən bu və ya digər şəxsə, hətta ilk dəfə görsələr belə, yəni ona ilk nəzər salarkən belə bir deyimdən istifadə olunur: «Üz-gözündən cin yağır», yaxud, «Üz-gözündən şeytana oxşayır»; «Heç düzgün adama oxşamır», yaxud, «Fırıldaqçıya oxşayır» və s. kimi ifadələr işlədirlər. Belə ilkin mülahizələr çoxdur. Bəzən də bu və ya digər adama baxarkən: «Üz-gözündən çox dələduz adama oxşayır»; yaxud «Üz-gözündən biclik yağır» və s. kimi ifadələr işlədirlər. Lakin belə güman etmək olmaz ki, güzəran psixologiyasında yalnız bu və ya digər şəxsə xas olan mənfi psixoloji əlamətləri əks etdirmişlər. Əslində belə deyildir, çünki xalq instuisiyası müsbət əlamətləri də müəyyən deyimlərlə təsbit etmişdir. Məsələn «Üz –gözündən elə bil nur yağır», «Üz - gözündən xeyirxahlıq, mehribançılıq yağır, çox mehriban və səmimi insana oxşayır» və s. kimi deyimlər buna misal ola bilər. Əlbəttə, burada məqsəd ümumən insanların psixoloji keyfiyyətləri barədə məlumat vermək deyil, cinayətkar şəxsi xarakterizə edən psixoloji əlamətlər barədə qısa məlumat verməkdir. Güzəran, məişət psixologiyasında istifadə edilən həmin deyimlərdə istər cinayətkar şəxsin, istərsə də xeyirxah, mehriban, humanist şəxsin psixoloji əlamətləri əsasən gözlərin və mimika zonasının ifadəsinə görə təyin edilir. Bu da təsadüfi deyildir, çünki həm gözlərin, həm də üzün, yəni mimika zonasının ifadəsi sanki daxildən gələn psixoloji təzahürləri daha dəqiq və daha aydın ifadə edir. Hər kəsə təcrübəsindən bəllidir ki, bu və ya digər hadisə barədə yalan informasiya verən, yəni məlumatı qəsdən təhrif edən adamların qeyri –səmimiliyi, yalanla bağlı şübhələr yarandıqda müdrik şəxslər öz şübhəsinin həqiqiliyini yoxlamaq üçün yalan danışan şəxsə: «Gözümün içinə yaxşı bax!» yaxud «Yerə baxma!», «Nəzərlərini məndən gizlətmə» deməklə gözün ifadə etdiyi informasiyaları düzgün tutmağa, onu düzgün mənalandırmağa çalışırlar. Ona görə də cinayətkar şəxsin psixoloji əlamətləri yalnız üzün və gözün ifadələrində deyil, xalq ifadəsi ilə deyilsə «dilin topuq çalmasında», yaxud, bəzən «dilin yanılaraq sözün düzünü deməsində», eləcə də sözün ifadə etdiyi məna ilə bədən hərəkətlərinin uyğun gəlməməsində, qeyri adekvat təbəssümdə və s. öz əksini tapır. Əlbəttə, qeyd edilən cəhətlər cinayətkar şəxsiyyətinin bütün psixoloji əlamətlərini özündə əks etdirə bilməz, çünki bunun səbəbləri çoxdur.

Əvvəla nəzərə almaq lazımdır ki, cinayətin növündən və formasından asılı olaraq cinayətkar şəxslərin psixoloji əlamətləri bir – biridən fərqlənir.

İkinci tərəfdən, cinayətkar şəxsiyyətin yaş xüsusiyyətlərindən, intellektual inkişaf səviyyəsindən, professionallıq dərəcəsindən asılı olaraq eyni psixoloji

əlamətləri fərqlənir. Həyatı müşahidələr göstərir ki, oğurluqla bağlı cinayət əməlinə yönələn cinayətkar şəxslərdə bələdləşmə reaksiyaları, obyektin məkan əlamətlərinə, təhlükə gözlənilən cəhətlərə, eləcə də təhlükədən yaxa qurtarmaq imkanlarına xüsusi diqqət yetirirlər.

Bütün bu qeyd edilən cəhətlər əsasən cinayətkar şəxsin zahiri, kənar müşahidələr vasitəsilə aşkar edilə bilən psixoloji əlamətlərdir. Məlumdur ki, cinayətkarın şəxsiyyəti cinayət əməlinə yol verən şəxslər üçün xarakterik olan psixoloji cəhətlərin məcmusudur. Belə psixoloji xüsusiyyətlər isə çoxcəhətlidir. Buraya cinayi əməli törətməyin psixoloji mexanizmləri, müxtəlif cinayətkar davranışın motivlər sistemi, ona davamlı və ya situativ psixoloji halətlərin təsiri və s. kimi amillər daxildir. Yəni cinayətkar əməlin təzahüründə müəyyən şəxs üçün əlverişli olmayan sosial şəraitlə ona xas olan kompleks psixoloji xüsusiyyətlərin çulğaşması, qovuşması kimi baxılır. Buna görə də cinayətkar şəxsin psixoloji əlamətləri içərisində aparıcı rolu onun hüquqi şüurunun qüsurları, davranış normaları və sərvət meyllərindəki çatışmazlıqlar, asosial davranış motivlərin üstünlüyü, eləcə də bir sıra neqativ psixoloji keyfiyyətlərin (impulsivlik, aqressivlik, kəskin emosional oyanıqlıq, intellektual inkişafın aşağı səviyyədə olması, şəxsi sadələvhlük, içkiyə, narkotik maddələrə aludəçilik və s) xüsusi yer tutur.

Bütün bu cəhətlər cinayətkar şəxsiyyətinin müxtəlif cəhətlərə görə fərqlənməsini, başqa sözlə, onun tipologiyasını ayırd etməyə imkan verir. Psixoloji xüsusiyyətlərinə görə cinayətkar şəxsiyyəti cinayət əməlinin xarakterinə, davamlılıq dərəcəsinə, həmin əməldən güdülən məqsədə və s. görə fərqlənir. Bu cəhətdən qatı cinayətkar, nisbətən yüngül cinayətkar, davamlı, adətkarda cinayətkarla yanaşı, hərdən bir, epizodik cinayət əməlinə yol verən və ya təsadüf qurbanı olan cinayətkar şəxslər fərqləndirilir. Bununla bərabər, xüsusi təmənna məqsədi ilə cinayət törədənlərlə yanaşı, müəyyən təsirlə, xüsusi niyyət və təmənna güdmədən edilən cinayətlər və ya cinayətkar şəxsiyyəti ayırd edilir. Bu cəhətlər əlbəttə, daha çox güzəran təsəvvürlərinə istinad edir. Halbuki hüquqi ədəbiyyatda cinayət əməllərinin müəyyən əlamətlər üzrə dəqiq təsnifi və ya qruplaşması müəyyən edilmişdir.

Yəni «Cinayət hüququ» üzrə cinayət (və ya cinayi əməl) ictimai – təhlükəli, qeyri-hüquqi, təqsirli, cəzalanmalı olan və qeyri-əxlaqi olan əməldir. Cinayətkar şəxsiyyəti də həmin əməllərə öz davranış və rəftarında ya epizodik, ya da mütəmadi surətdə yol verməsi sayəsində formalaşır. Bu məsələ həm də cinayətin motiv və məqsədindən asılıdır. Cinayət Məcəlləsinin 290 – cı maddəsində qeyd edilir ki, «Təqsiri olmayan şəxsin peşə səhvi üzündən məsuliyyətə alınması cinayət sayılır, lakin şəxsin bilə – bilə tamah məqsədi ilə və ya şəxsi niyyətlərlə cinayət məsuliyyətinə cəlb edilməsi kriminal əməl hesab edilir». Bununla bərabər, cinayət qanunvericiliyi cinayət əməlinə ictimai təhlükəsizliyin keyfiyyət və kəmiyyət tərəfini fərqləndirir. Yəni xüsusi olaraq vurğulanır ki, cinayətin ictimai təhlükəlilik dərəcəsi yetirilən ziyanın dərəcəsi, qəsdin xüsusiyyətindən (cinayətə hazırlıq,

cinayətə cəhd, cinayətin təkbaşına, yaxud da iştirakçılıqla törədilməsi, cinayətin subyektinin xüsusiyyəti) və s. asılıdır.

Hüquq ədəbiyyatında haqlı olaraq qeyd edilir ki, cinayət də başqa əməl kimi insanı özünüifadə aktıdır. Hər bir hərəkət (o cümlədən hərəkətsizlik) aktının, eləcə də ictimai təhlükəli əməlin müəllifi insandır, ona görə də «ayrıca götürülən bir hərəkət aktı, eləcə də konkret cinayət bütövlükdə insanın yeganə qiymət ölçüsü sayıla bilməz. Doğrudur, insana əməlinə görə qiymət verilir. Eləcə də konkret cinayətin ictimai təhlükəliliyi xeyli dərəcədə bu əməli törədənin şəxsiyyətinin təhlükəliliyinin göstəricisi olur. Bununla belə, ayrıca götürülən hər hansı hərəkət aktı kimi konkret cinayət əməli insanı bütövlükdə xarakterizə etmir. Bu səbəbdən də cəza təyin etmənin ümumi əsasları (maddə 58.3) cəza təyin edilən zaman cinayətkarın şəxsiyyətinin nəzərə alınmasını tələb edir. Lakin cinayət törədənin şəxsiyyətinin nəzərə alınması heç də bəzəndə cəza təyin edilən cinayətin sosial təhlükəliliyinə təsir etmir. Burada şəxsiyyəti öyrənməklə, faktiki şəxsiyyətin təhlükəlilik dərəcəsi konkretləşdirilir.

Burada iki cəhət diqqəti cəlb edir. Əvvəla, hüquqi ədəbiyyatda cinayətkar şəxsiyyətinin psixoloji cəhətdən öyrənilməsi zərurəti və onun praktik əhəmiyyəti xüsusi olaraq qeyd edilir. Yəni cinayətkar şəxsin psixoloji xüsusiyyətlərinə diqqət cəlb edilir. İkinci tərəfdən, cinayətkar şəxsin əməllərinin təhlükəlilik dərəcəsinə diqqət yetirilir və bu əlamətə görə onun psixoloji tipinin müəyyənləşdirilməsinin zərurəti qeyd edilir. Çünki bu cəhət, yəni cinayət törədənin cəza təyini zamanı şəxsiyyətinin öyrənilməsi, onun gələcək davranışını proqnoz etməyə, cəzanın dövrünü və həddini düzgün seçməyə kömək edir. Bu, məsələnin sırf hüquqi tərəfidir. Lakin məsələnin sosial və sosial – psixoloji, eləcə də hüquqi – psixoloji tərəfi də cinayətkar şəxsin davamlı psixoloji əlamətlərini, onun şəxsiyyətinin tipologiyasını müəyyən etməyin həmin şəxsə məqsədyönlü sosial və psixoloji təsirin yol və vasitələrini müəyyənləşdirmək, cinayətkar şəxsin resosializasiyasına nail olmaq cəhətdən əhəmiyyətini xüsusi olaraq nəzərə çatdırır. Bu da təsadüfi deyildir, çünki cinayətkar şəxsin sosial və ya psixoloji tipinin müəyyənləşdirilməsi, həmin tiptən bu cinayət əməlini gözləmək olardımı, necə olub ki, belə tip ondan gözlənilməyən cinayəti törədib, bunun səbəbi və şəraiti, motivi və məqsədi nə olubdur kimi suallara cavab axtarmağı zəruri edir. Məsələn, cinayətkar şəxsin xolerik və ya melanxolik tipə aid olduğunu dəqiq müəyyənləşdirdikdə melanxolik tipin cinayət əməli törədərkən özünü sırf xolerik tip kimi göstərməsi əsla inandırıcı görünmür, çünki həmin tiplərin əməl və hərəkətlərinin psixoloji mexanizmləri bir – birindən köklü surətdə fərqlənir. Əgər doğrudanda belə faktla rastlaşılırsa, onda bunun səbəbi və şəraitini, həmin şəxsiyyətin cinayət törədərkən psixoloji halətlərini ətraflı öyrənmək, tədqiq etmək və mütəxəssis psixoloqun səriştəli köməyindən istifadə etmək zərurəti meydana çıxır. Çünki cinayətin subyektiv cəhəti cinayət əməlinin təhlilində, eləcə də cinayətkar şəxsin psixoloji əlamətləri müəyyən edilərkən

ciddi surətdə nəzərə alınmalıdır. Hüquq ədəbiyyatında qeyd edilir ki, cinayətin subyektiv cəhəti - cinayətin obyektiv əlamətlərinin subyektiv şüurunda inikasını və bunlara olan psixi münasibətə deyilir. Cinayətin subyektiv cəhəti obyektiv cəhətin subyektiv psixikasına köçən özünəməxsus «modelidir». Müxtəlif cinayətlərin subyektiv cəhəti eyni olmayan «predmet məzmununa» və müxtəlif formalara malik ola bilər. Buna görə də cinayətin subyektiv cəhəti cinayətin vacib ünsürü sayılır və həmin ünsür müxtəlif psixoloji əlamətlərə malik olur və həmin əlamətlər onun cinayət əməlinə bir – birindən fərqli şəkildə təzahür edir. Buradan da cinayətkar şəxsin fərdi psixoloji xüsusiyyətləri ilə yanaşı, onun ümumi cəhətlərini, yəni tipik xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirmək də cinayət davranışının istər hüquqi, istərsə də hüquqi psixoloji cəhətdən qiymətləndirilməsində xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Məsələn, bəzən eyni xarakterli cinayət əməli törətmiş fərdlərdən biri şəxsiyyətin ekstravert, digəri isə introvert tipinə aiddir. Məlumdur ki, introvert qapalı tipdir, o özünün cinayət əməli barədə heç kəsə məlumat vermir. Xalq ifadəsi ilə deyilsə « Bu sirri özü ilə gora aparır », yəni onu ən yaxın adamlarına belə açmaq istəmir. Ekstrovert isə təmənilə başqa psixoloji keyfiyyətlərə malik olur, o öz sirrini belə saxlamağa qadir olmur, necə deyirlər «Ürəyini kimə isə açmasa bağı partlar». Belə bir «ürəyi açıqlıq» ekstravert üçün bəzən baha başa gəlir.

Deməli, şəxsiyyətin psixologiyası nəinki cinayət əməlinin xarakterinə, həm də onun icra edilməsi üsullarına, eləcə də cinayət əməlinə münasibətinə görə fərqlənir. Bütün bu cəhətlər cinayətkar şəxsin psixoloji keyfiyyətlərini, xüsusən də onların şəxsiyyətinin tipologiyasını ətraflı öyrənmək və hüquq praktikasında ona istinad etməyi, başqa sözlə, onu düzgün nəzərə almağı zəruri edir. Çünki hüquqşünasların haqlı olaraq qeyd etdikləri kimi, XX əsrin son on illərində dünya miqyasında cinayətkarlığın vəziyyətində və dinamikasında ciddi dəyişikliklər baş vermişdir. Sülhün və insanlığın təhlükəsizliyinə qəsd edən cinayətlər, mütəşəkkil cinayətkarlıq, terrorizm, narkotik maddələrin qanunsuz dövriyyəsi, maddə ilə törədilən cinayətlər, insanların oğurlanması və girov götürülməsi, hava gəmilərinin qaçırılması və digər kriminal fəaliyyət formaları, xüsusən beynəlxalq terrorizm əksər dövlətlərin sərhədlərini «şəffaflaşdırmış» bəşəriyyəti narahat edən ciddi sosial problemə çevrilmişdir. Yaranmış vəziyyət dövlətlərin cinayətkarlıqla mübarizəyə yönələn səylərinin birləşdirilməsini zəruri etmişdir.

Belə bir zərurət müasir dövrdə psixologiya elminin, xüsusən hüquq psixologiyasının qarşısına çox ciddi problemlər qoyur. Həmin problemlərdən biri də müasir dövrdə cinayətkar şəxsin psixoloji əlamətlərini müxtəlif aspektlərdə tədqiq etmək, cinayətkar şəxsiyyətinin tipologiyasını dəqiq surətdə müəyyənləşdirməyi, hüquqi fəaliyyətdə onun düzgün nəzərə alınmasını zəruri edir.

Mövzu № 8:

"Psixologiyada sosial qrup anlayışı. Qrup cinayəti və mütəşəkkil cinayətkarlığın psixologiyası"

Mühazirənin planı:

1. Qrup haqqında anlayış. Qrupların təsnifatı və şəxsiyyətlərarası münasibətlərin psixoloji xüsusiyyətləri.
2. Cinayətkar qrupların psixologiyası, onların növləri və xüsusiyyətləri.
3. Cinayətkar qrupun təşəkkülünün sosial-psixoloji xüsusiyyətləri, onların dinamik prosesləri və qrupdaxili konfliktlər.

Ədəbiyyat siyahısı:

1. Bayramov.Ə.S., Əlizadə.Ə.Ə. Psixologiya. Bakı, 2003.
2. Bayramov.Ə.S., Əliyev.V.H. Hüquq psixologiyası (dərslük). Bakı, "Təhsil", 2012
3. Bayramov.Ə.S., Əlizadə.Ə.Ə. Sosial psixologiya. Bakı, 2006.
4. Масонов А.П. Психология преступных групп. Пермь, 1991.
5. Василиев.В.Л. Юридическая психология. 6-е издание. Переработанное и дополненное. СПб: Питер, 2009.
6. Бандурка А.М., Богарова С.П., Землянская Е.В. Юридическая психология. Харьков, 2002.
7. Петруня О.Э. Юридическая психология. Учебное пособие. Москва, 2007.
8. Еникеев М.И. Юридическая психология. Краткий учебный курс. Москва, 2003.
9. Еникеев.М.И. Основы общей и юридической психологии. Москва, 2003.
10. "DİO-nun əməkdaşlarının fəaliyyətində psixologiya və pedaqogika" fənni üzrə 8 nömrəli mühazirə (*DİN-in Polis Akademiyasının Ümumi kitabxanası*).

Sual 1

Qrup haqqında anlayış. Qrupların təsnifatı və şəxsiyyətlərarası münasibətlərin psixoloji xüsusiyyətləri.

İnsan cəmiyyət daxilində doğulub yaşayır. Hər bir fərd nəinki bioloji, eyni zamanda sosial irsə sahib olub, konkret mühitdə və cəmiyyətdə mövcud yaşayış tərzini, görüşləri, adət və ənənələri təkrar edir. Bu baxımdan hər bir şəxs konkret cəmiyyətin məhsulu, öz dövrünün övlədidir. Burada insan birliyi xüsusi rol oynayır. Əgər insan tək, tənha yaşasaydı, nə onun bir şəxsiyyət kimi formalaşması, nə də öz tələbatlarını ödəməsi istənilən səviyyədə gedə bilməzdi. Məhz buna görə də bəşər tarixində insanlar daima müəyyən qruplarda birləşir və fəaliyyət göstərirlər.

Bəs hər cür insan birliyini qrup adlandırmaq olarmı? Qrupları səciyyələndirən əsas amillər hansılardır? Bu kimi suallara cavab vermədən qrupları, onların rolu və funksiyalarını düzgün dərk etmək mümkün deyildir.

Hər şeydən əvvəl hər cür insan birliyini, məsələn, təsadüfən avtobusda, metroda, küçədə birgə gedən adamları qrup adlandırmaq düzgün deyildir. Bu adamlar fiziki cəhətdən birləşmiş fərdlər olmaqla, bir-birlərinə qarşılıqlı təsir göstərmirlər. Hər hansı bir insan birliyini qrup adlandırmaq üçün həmin adamların vahid məqsəd uğrunda birgə fəaliyyətə girişməsi tələb olunur. Bu cür ümumi mənafe və birgə fəaliyyət olmadıqda insanların birliyinin son məqsədi də məlum olmur. Bu cür təsadüfi birləşmədə insanların bir-birinə qarşılıqlı təsiri, onların bir-birini qavraması halları da aradan çıxır. Bu baxımdan görkəmli amerika psixoloqu D.Mayersin qrupa verdiyi tərif diqqəti cəlb edir. **«Qrup bir-birinə qarşılıqlı təsir göstərən, bir-birinə uzun müddət təsir göstərməklə özlərini «biz» kimi qavrayan iki və daha artıq insan birliyidir».** Məhz buna görə də qrupları sosial mənsubiyyətə, birgə fəaliyyətin və ünsiyyətin xarakterinə görə birləşən insan birliyi kimi səciyyələndirmək lazım gəlir.

Tarixən müəyyən cəmiyyət çərçivəsində yaranmış, ümumi mənafe, sərvətlər və davranış formalarına malik olan adamların nisbətən sabit birliyi qrup adlanır.

Adamların qeyri-mütəşşəkkil yığımindan, təsadüfə birliyindən fərqli olaraq qrup üzvləri qrup üçün tipik olan fəaliyyət növlərinə daxil olurlar. Məsələn, akademiyanın müdavimləri qrupunda gələcəyin peşəkar polis əməkdaşları kimi formalaşmalı olan insanlar birliyi iştirak edir. Onlar üçün tipik fəaliyyət növü təlim fəaliyyətidir və bunun üçün də müvafiq peşə, bilik, bacarıq və vərdislərə yiyələnmək istəklərini qarşıya məqsəd kimi qoyublar.

Adətən hər bir adam müxtəlif qrupların üzvü ola bilir. Lakin hər hansı adam bütün qruplarda eyni statusa malik olmur, müxtəlif qruplarda müxtəlif rolları yerinə yetirir. Məsələn, uşaq ailədə övlad (oğul və ya qız), məktəbdə şagird, voleybol komandasında idmançı rolunu; yaşlı adam ailədə valideyn, işdə müdir və ya adi işçi

və s. rolunu yerinə yetirə bilər.

Sosial qruplar. Qeyd olunduğu kimi, adi insan birliklərində adamlar ümumi mənafe, sərvət və davranış normalarına malik olmurlar. Yalnız sosial qruplarda hər cür sosial mənasibətlər mövcud olur. Sosial qruplar cəmiyyətin qəbul etdiyi, özünün məqsəd və vəzifələri onun xeyrinə olan qruplardır. Bu cür qruplara ailəni, orta və ali məktəb qruplarını, təşkilat və idarələrdə toplanmış insan qruplarını, hərbi və idman qruplarını və s. aid etmək olar. Həmin qrupların strukturu, normaları cəmiyyətin mövcud tələblərinə uyğun olmaqla, bir növ cəmiyyət tərəfindən idarə olunur. Təsadüfə insan birliklərində isə çox vaxt bu cür idarə olunma mövcud olmur. Bu cür insan birlikləri bir növ *kütlə* xarakteri daşıyır. *Kütlə aydın dərk olunmuş ümumi məqsəddən məhrum olan, lakin bir-biri ilə öz emosional vəziyyətinin oxşarlığı və ümumi diqqət obyektinə görə bağlı olan, xüsusi strukturu olmayan insan toplusudur.* Sosial qruplarda isə aydın dərk olunmuş ümumi məqsədlər mövcud olur. Qrup üzvlərinin hamısı həmin məqsədin həyata keçirilməsinə çalışırlar. Burada qarşılıqlı anlama, əvvəlcədən düşünülmüş struktura uyğunluq, müvafiq funksiyalar həyata keçirilir. Bu cəhəti nəzərə alaraq Ə.Bayramov və Ə.Əlizadə yazır: «Sosial qrup mədəniyyət meyarları, sərvət meylləri, həyat fəaliyyəti vasitələri və ya şəraiti ilə bir-biri ilə bağlı olan insanların nisbətən sabit birliyi».

Psixoloji ədəbiyyatda (Ə.Bayramov, Ə.Əlizadə) sosial qrupların aşağıdakı funksiyaları qeyd olunur:

- sosializasiya funksiyası;
- instrumental funksiya;
- ekspressiv funksiya;
- müdafiəedici funksiya;

Qrupun *sosializasiya* funksiyası – burada qrup üzvlərinin sosiallaşması, sosial təcrübəni mənimsəməsi, bir şəxsiyyət kimi formalaşmasını nəzərdə tutur. İnsanın sosiallaşması onun düşdüyü ilkin sosial qrupdan başlayır. Ailənin ilkin sosial qrup kimi uşağın sosiallaşmasında oynadığı rol hamıya məlumdur. İnsanın daxil olduğu sonrakı sosial qruplar da onun sosial təcrübəni mənimsəmək məktəbi rolunu oynayır.

Sosial qrupların *instrumental* funksiyasına gəldikdə bu, qrupda insanların birgə fəaliyyətinin bu və ya digər şəkildə həyata keçirilməsini nəzərdə tutur. Bu, xüsusilə kollektiv şəkildə həyata keçirilən fəaliyyət növlərində özünü daha aydın şəkildə göstərir. Buna voleybol, futbol komandasının və birgə fəaliyyətə əməl olunmadan həyata keçirilməsi mümkün olmayan digər fəaliyyət növlərində birləşən insan qruplarını aid etmək olar.

Sosial qrupların ekspressiv funksiyasına gəldikdə buna psixoloqlar qrupda insanın rəğbətləndirmə, hörmət və etimada tələbatının təmin olunmasında ifadə olunmasını aid edirlər. Başqa sözlə sosial qruplar insanların qeyd olunan tələbatlarını ödəmək vəzifəsini də yerinə yetirirlər.

Sosial qrupun *müdafiəedici* funksiyasına gəldikdə elə həmin funksiyanın adı

onun mahiyyətini başa düşməyə imkan verir. Sosial qrup öz üzvlərinin hərtərəfli müdafiəsi üçün əsaslı şərait yaradan bir birlik kimi fəaliyyət göstərir.

Qrupları müxtəlif əsaslara görə təsnif edirlər. Hər şeydən əvvəl qrup üzvlərinin miqdarına, tanışlıq və yaxınlıq səviyyəsinə görə qrupları **böyük** və **kiçik** olmaqla iki yerə bölürlər.

Böyük qrup 30 – 40-dan artıq insan birliyi. Böyük qrupun üzvləri bir-birini tanımaya, bir-biri ilə görüşməyə bilirlər. Bu cür qruplara çoxsaylı tələbə və müəllim kollektivi olan Universitetləri, böyük şirkətləri, dövlətləri, millətləri və s. aid etmək olar. Ən böyük insan birliyi bəşəriyyətdir.

Kiçik qrupa gəldikdə bu 2-dən 30-40-a qədər olan insan birliyi. Kiçik sosial qruplarda insanların bir-birilə təması daha yaxın və daimi xarakter daşıyır. Kiçik sosial qrupun üzvləri ümumi bir işlə məşğul olur və bir-birilə qarşılıqlı əlaqədə olurlar. İnsan öz həyatının çox hissəsini bu qrupun daxilində keçirir. Ona görə də bir-birlərini yaxşı tanıyırlar.

Kiçik qrupların üzvlərinin sayı 7 nəfərdən artıq olmadıqda belə qrupları **ilkin kiçik qrup** adlandırırlar. Məsələn, yeni yaranmış ailəni ilkin qrup adlandırmaq olar. İnsan adətən bir ilkin qrupun iştirakçısı olur. Hər hansı mikro sosial qrup onun iştirakçıları üçün ilkin qrupa çevrilə bilər. Bütün ilkin qruplar eyni zamanda kiçik qrup olub uzun müddət, bəzən insanın ömrü boyu davam edən qruplar olaraq qalır. İlkin qrupun iştirakçıları daimi təmas nəticəsində bir-birini yaxşı tanıyır, bir-birinə bələd olurlar.

İlkin qrupun iştirakçıları arasında məhrəmlilik və ümumi məxfilik mövcud olduğundan, onların dünyaya «özlərinə» məxsus baxışları və xüsusi qiymətləndirmə sistemləri yaranır. Qarşılıqlı maraqların anlaşılması və eyni qrupa mənsub olmaq hissi ilkin qrupun iştirakçılarını daha həmrəy hərəkət etməyə məcbur edir. İlkin qrupda sosial nəzarət olub, iştirakçılar öz hüquq və vəzifələrini könüllü anlayır və yerinə yetirirlər.

Qeyd etmək lazımdır ki, ilkin qruplarda baxışlar, təsəvvür və motivlər birgə yaşayış və fəaliyyət şəraitində tədricən formalaşır və təkrar nəticəsində müxtəlif stereotiplər yaranır. İlkin qrupun yaşayış tərzini, adət və ənənələri mövcud olur ki, onlar tədricən formalaşır və sosial ünsiyyət şəklində yeni iştirakçılara keçir.

İlkin qruplar özləri eyni zamanda kiçik qrup olmaqla, kiçik qrupda olan ilkin qruplardan birinə çevrilə bilər. Başqa sözlə, bəzən bir kiçik qrupda bir neçə ilkin qrup mövcud ola bilər.

Kiçik qrupların növləri. Sosial psixologiyada kiçik qrupların mövcudluq dərəcəsinə görə iki növünü: **real** və **şərti** qrupları qeyd edirlər.

Şərti qruplar, adından məlum olduğu kimi, müəyyən şərtlərə, adamların müəyyən xüsusiyyətlərə (cins, yaş, həmkarlıq və s.) əsasən müəyyən qrupa daxil edilməsi nəticəsində yaranır. Məsələn, Universitetin tələbələrini oğlan və qız olmalarına, idman və musiqi ilə maraqlanmalarına, yaşlarına və s. görə

qruplaşdırmağı buna misal göstərmək olar. Şərti qrup bəzən *statik* qrup da adlandırılır. Şərti qrup iştirakçıları eyni zaman və məkan daxilində yaşamaya və bir-birilə rəbitədə və təmasda olmaya da bilirlər

Real qruplara gəldikdə bunlara müəyyən zaman və məkan daxilində real münasibətlərlə birləşmiş insan birliyini aid edirlər. Məsələn, ailə, bir sinfin şagirdləri, məktəbin pedaqoji kollektivi və s. Real qrupların üzvləri daima bir-birləri ilə təmasda olurlar.

Sosial psixologiyada kiçik qrupların məqsəd və xarakterinə görə daha iki növünü qeyd edirlər: *rəsmi (formal)* və *qeyri – rəsmi (qeyri formal)*.

Rəsmi qruplar rəsmi sənədlər əsasında yaradılmış qruplardır. Bu cür qruplarda münasibətlər inzibati – hüquqi yolla müəyyən olunur və tənzim edilir. Rəsmi qruplarda qrup üzvlərinin mövqeyi və davranışı ciddi qaydalarla rəqlamentləşdirilir. Bu cür qruplar daima mütəşəkkil qrup olub, onun üzvlərinin hüquq və vəzifələri müvafiq təlimat və sənədlərdə öz əksini tapır. Özünün şəxsi töhfəsi və özünün xidməti və ictimai funksiyalarını yerinə yetirməsindəki məsuliyyət dərəcəsiindən asılı olaraq rəsmi qrupun bütün üzvləri burada müvafiq yer, mövqe tuturlar. Bu cür rəsmi qruplara orta məktəbdəki sinifləri, ali məktəb tələbə qruplarını, kafedraları, hərbi qrupları və s. misal göstərmək olar.

Qeyri – rəsmi qruplara gəldikdə, adından göründüyü kimi, rəsmi sənədlər əsasında yaradılmayan insan birliyidir. Bu cür qrupun üzvlərinin dəqiq qeyd edilmiş məqsədi olmur. Bu cür qruplar ünsiyyət prosesində təbii yolla yaranır. Burada qrup üzvlərinin bir-birinə qarşı emosional – psixoloji münasibətləri qrupun yaranması üçün əsas rol oynayır. Qeyri – rəsmi qrup da özünün müvafiq strukturu və qarşılıqlı münasibət normalarına malik olur. Lakin bu münasibətlər ilk növbədə yazılmamış qaydalar və insanların şəxsi keyfiyyətlərindən doğan münasibətlərdən ibarət olur. Bu cür qruplara öz maraqlarına görə birləşən həyət kompaniyalarını, yaxın iş və təhsil dostlarını aid etmək olar. Çox vaxt rəsmi qrupların daxilində də bu cür qeyri-rəsmi qruplar yarana bilər. Belə ki, rəsmi qrupun üzvləri bir-birinə yaxınlıq, dostluq münasibətlərinə görə qruplaşa bilirlər. Həmin qrupların mövqeyi, norma və məqsədinə uyğun gəldikdə qrupun fəaliyyətinin müvəffəqiyyətlə həyata keçməsinə imkan yaradır. Bu baxımdan psixoloqlar rəsmi kiçik qrupun müvəffəqiyyətlə fəaliyyət göstərməsinin, onun rəsmi və qeyri-rəsmi strukturlarının bir-birinə uyğun gəlməsindən asılı olduğunu qeyd edirlər.

Referent qruplar. Psixoloji ədəbiyyatda kiçik qrupların bir növü kimi referent qrupları da qeyd edirlər (latınca *referens* sözündən götürülmüşdür). Özünün normaları, fikirləri, qiymətləri fərdin davranış motivlərinə çevrilən sosial birlik *referent qrup* adlanır. Bu termin ilk dəfə olaraq 1942-ci ildə Q.Xaymen tərəfindən irəli sürülmüş və sonralar R.Merton, Q.Nunkom, M.Şerif və b. tərəfindən istifadə olunmuşdur.

Məlum olduğu kimi hər bir adam müxtəlif qrupların üzvü olur. Ayrı-ayrı

adamlar üçün daxil olduğu həmin qrupların sırası özünəməxsus şəkildə müxtəlif olur. Lakin bütün hallarda həmin sıranın müəyyənləşdirilməsi eyni prinsipə əsaslanır: birici yerdə mütləq o qruplar dayanacaq ki, həmin qrupun normaları fərdin cəhd etdiyi normalara uyğun olsun. Sonrakı yerlərdə qruplar fərd üçün əhəmiyyətlik dərəcəsi olan yerləri tutacaqdır. Yüksək rəqə malik olan qrup fərd üçün bir növ daxili forum təşkil edir (Q.Midin obrazlı ifadəsinə görə), fərd öz davranışını həmin normalarla tutuşdurur, tənzim edir.

Sosial qrupların strukturunu nəzərdən keçirdikdə onların daxilində şəxsiyyətlərarası münasibətlərin bərabərlik (paritet) əsasında qurulmadığı aydın olur. Hər bir qrupda şəxsiyyətlərarası münasibətlər bir növ qrup üzvlərinin sosial- psixoloji statusunu əks etdirir. Hər hansı qrupda kim isə hökm verir, müəyyən tələblərin yerinə yetirilməsinə nəzarət edir, onun tələb və tapşırıqları isə başqaları tərəfindən danışıqsız yerinə yetirilir. Başqa sözlə hər bir qrupda ona rəhbərlik edən «rəhbər işçi», «lider» və onun tapşırıqlarına əməl edən adamlar: «tabe işçilər» mövcud olur. Qrupun fəaliyyətinin səmərəliliyində ona düzgün rəhbərliyin rolu olduqca böyükdür. Buradan isə qrup rəhbəri və liderinin həmin sahədəki peşəkarlığı, başqa sözlə qrupa düzgün rəhbərlik etmək məsələsi ortaya çıxır.

Sosial psixologiyada «rəhbərlik» və «liderlik» anlayışlarının oxşar və fərqli cəhətləri qeyd olunur. Həm «rəhbər», həm də «lider» qrupa başçılıq edən adam kimi nəzərdə tutulur. Adətən, rəhbər nisbətən yüksək səviyyəli, səlahiyyətli təşkilatlar tərəfindən qrupun idarə olunmasının təşkilini təmin edəcək rəsmi adam kimi nəzərdə tutulur. Lider isə qrupun şəxsi nüfuzu sayəsində bir çox və ya bütün üzvlərinin davranışına qeyri-rəsmi ölçülərlə təsir göstərməyi bacaran üzvlərindən biri kimi qeyd olunur.

Qeyd olunanlardan göründüyü kimi, «rəhbər» və «lider» anlayışının oxşarlığı hər iki anlayışda qrup fəaliyyətinin təşkilini həyata keçirməklə bağlılığında ifadə olunur. Fərqli cəhətlərinə gəldikdə, «rəhbər» rəsmi şəkildə təyin olunduğu halda, lider çox vaxt rəsmi şəkildə deyil, qrup üzvlərinin yüksək nüfuzunu qazanmaq ilə yaranır. Bir çox hallarda qrupun rəsmi rəhbəri qrup üzvlərinin nüfuzunu qazandığına görə eyni zamanda onun liderinə çevrilir. Belə olduqda həmin rəhbər rəsmi lider rolunu oynamaqla qrupun fəaliyyətini daha səmərəli şəkildə idarə etmək imkanına malik olur.

Bütün bunlara baxmayaraq rəhbərlik və liderlik müxtəlif sosial-psixoloji fenomenlər kimi xarakterizə olunur. Mütəxəssislərin fikrincə onların eyniləşdirilməsi elmi cəhətdən səhv, praktik nöqteyi-nəzərdən isə zərərliyədir.

Sosial psixologiyada rəhbər işçi və lider arasındakı aşağıdakı fərqlər qeyd olunur (İ.V.Parıqin):

1. Rəhbərlik rəsmi əsasda meydana çıxan müxtəlif sosial təşkilat və qurumlarda məqsədyönlü xarakter daşıyan sosial prosesdir. Liderliyə gəldikdə, o, qrupdaxili, şəxsiyyətlərarası münasibətlər əsasında spontan şəkildə əmələ gələn prosesdir. O,

təşkilatın əsasən psixoloji səviyyəsini əks etdirir. Rəhbər işçi rəsmi şəkildə təyin olunduğu halda, lider qeyri-rəsmi şəkildə irəli sürülür.

2. Rəhbərlik adətən makromühitin başlıca tələbatlarına və mənafeyinə uyğun şəkildə formalaşdırılır və həyata keçirilir. O, qrupda yerinə yetirilən işlərin vəziyyəti və qrup fəaliyyətinin nəticələri üçün qanun qarşısında məsuliyyət daşıyır. Liderlik isə spontan bir proses kimi qrup və onun üzvlərinin tələbat və mənafeələrinə müvafiq olaraq meydana çıxır və mövcud olur. Lider qrupun fəaliyyəti üçün heç bir şəxsi məsuliyyət daşımır.

3. Rəhbərlik daha çox stabil xarakter daşımaqla daha geniş sahəyə malikdir. Müəyyən reqlament daxilində makromühitlə əlaqə saxlayır. Rəhbər işçi başqa təşkilatlarda öz qrupunu təmsil edir. Liderlik isə daha çox dinamik xarakter daşıyır, şəxsiyyətlərarası münasibətlərin formalaşması xüsusiyyətlərindən köklü surətdə asılıdır. Liderin təsir sahəsi əsasən qrupdaxili münasibətlərlə məhdudlaşır.

4. Rəhbər işçiyə qanunla tənzim olunan müəyyən hüquq və səlahiyyət verilir. Lider isə qanunla müəyyən edilmiş hüquqlara malik deyildir.

5. Rəhbər işçi tərəfindən hər hansı bir məsələyə qərar qəbulu əsasən vasitəli xarakter daşıyır. Onun geniş informasiya kanalları vardır. O, qərar qəbulu zamanı öz səlahiyyətini aşağı pillə işçilərinə həvalə edə bilər. Lider isə qrup tərəfindən qərarın qəbul edilməsinə təsir göstərir və həmin qərarın çıxarılmasında bilavasitə iştirak edir. O, müəyyən bir informasiyanı qeyri-rəsmi kanalları sistemi ilə əldə edir.

Rəhbərlik üslubu. Təcrübə göstərir ki, qrup fəaliyyətinin səmərəliliyi rəhbərlik üslubundan əsaslı şəkildə asılıdır. İdarəetmə ilə bağlı olaraq sosial psixologiyada beş cür rəhbərlik üslubu qeyd olunur : *avtokratik, avtoritar, demokratik, laqeyd* (etinasız, liberal) və *qeyri-sabit* (ardıcıl olmayan) rəhbərlik üslubu.

Avtokratik rəhbərlik üslubuna malik olan liderlər (rəhbərlər) bir növ müstəbid olur. Adətən avtokratik və avtoritar rəhbərlik üslubuna malik olan liderlər qrup üzvlərinin fikir və ideyalarını nəzərə almadan, müstəqil hərəkət edirlər. Əmr, göstəriş, təlimat, töhmət, təşəkkür onların qrup üzvləri ilə əsas əlaqə forması olur. O hər cür məlumatı bir növ özündə gizlədir, heç kəsin bundan xəbəri olmur, ona görə də ona tabe olanlar, adətən güman və şayiə aləmində olurlar.

Avtoritar lider qrup üzvlərinin imkan və qabiliyyətlərini aşağı qiymətləndirir. Bu cür rəhbərlər qrup üzvlərinin təşəbbüslərini boğur, ya da sadəcə olaraq onlardan istifadə etmirlər. Bu cür rəhbərlər belə hesab edirlər ki, onlar «hər şeyi özləri bilirlər», onsuz da heç kim bu işi onun kimi yaxşı yerinə yetirə bilməz. Məhz buna görə də bu cür qruplarda qrup üzvlərinin hamısında ümumi işə qarşı məsuliyyət hissi zəifləmiş olur, əmək onlar üçün sanki formal bir işə, vəziyyətə çevrilir.

Adətən avtoritar lider rəhbərlik etdiyi qrup üzvlərindən kiminsə müəyyən səhvə yol verdiyini gördükdə onu necə düzəltməyi məsləhət görmək əvəzinə ona gülür, onu ələ salır. Avtoritar lider iştirak etmədikdə onun qrupunda aparılan iş ləngiyir, bəzən dayandırılır. K.Levinin təcrübələri göstərmişdir ki, avtoritar lider otaqdan çıxan kimi

qrup üzvləri işi kənara qoymuş, onu davam etdirməmiş, ya da fəaliyyətin səviyyəsi kəskin şəkildə aşağı düşmüşdür. Bu cür lider uzun müddət qrupdan uzaq düşdükdə qrup öz işini müstəqil yerinə yetirmək və ya onu səmərəli təşkil etmək imkanından məhrum olmuşdur.

Avtoritar liderdən fərqli olaraq **demokratik** üsluba malik olan lider qrup üzvləri tərəfindən rəğbətlə qarşılır. Bu cür rəhbərlik üslubuna malik olan lider daima qrup üzvləri ilə razılaşıır. Qərar qəbul edərkən qrup üzvlərinin təkliflərini nəzərə alır. Demokratik rəhbərlik üslubuna malik olan lider öz fəaliyyətini təkcə qrup fəaliyyətinə nəzarət və onu tənzim etməklə məhdudlaşdırmır, onların tərbiyəsi və təliminə də ciddi diqqət yetirir. Demokratik rəhbərlik üslubuna malik olan liderlərlə qrup üzvləri arasında olduqca səmərəli təmas yaranır.

Aparılmış müşahidə və tədqiqatlar göstərmişdir ki, **laqeyd** rəhbərlik üslubuna malik olan liderlərin qrup üzvləri ilə ünsiyyəti kortəbii xarakter daşıyır. Çox vaxt onların arasında yaranan ünsiyyət qrup üzvləri tərəfindən diktə olunur. Bu cür liderlər qrupa müəyyən tapşırıqlar verməklə məhdudlaşır, onun necə yerinə yetirilməsinə əhəmiyyət vermirlər. Laqeyd rəhbərlər qrupun ayrı-ayrı üzvlərinin işinə qarışmamağa çalışır, bir növ qrupdan təcrid olunur, neytrallığa can atırlar.

Qeyri-sabit rəhbərlik üslubuna malik olan liderlərə gəldikdə onlar dəyişgən olurlar. Onların necə hərəkət edəcəklərini qabaqcadan müəyyənləşdirmək mümkün olmur. Bir dəfə avtoritarlıq göstərən bu cür liderlər, başqa vaxt yerli-yersiz ya demokratik, ya da laqeyd rəhbərlik üslubuna yer verirlər. Bütün bunlar isə onunla qrup üzvləri arasında anlaşsızlıq yaradır. Nəticədə qrup fəaliyyətinin səmərəliliyi üçün zəruri olan şərait yaranmır.

Sosial psixologiyada şəxsiyyətlərarası münasibətlərin müxtəlif növlərini qeyd edirlər: **rəsmi, qeyri rəsmi, şəxsi, işgüzar və s.**

Rəsmi münasibətlər rəsmi sənədlərə, normalara uyğun həyata keçirilən şəxsiyyətlərarası münasibətdir. Bu cür münasibətlər rəhbərlə tabe olanlar arasında baş verir. Bu cür qarşılıqlı münasibətlər əvvəlcədən qrupun statusunda öz əksini tapır. Burada qarşılıqlı münasibətin gedişi rəsmi şəkildə həyata keçirilir. Nə rəhbər, nə də tabe olan adam qarşılıqlı münasibətin tələblərindən kənara çıxmır. Hər kəs öz səlahiyyəti çərçivəsində hərəkət edir.

Qeyri-rəsmi münasibətlər isə insanların bir-birinə olan şəxsi münasibətlərinə əsaslanır. Ona görə də bu cür münasibətlər subyektiv xarakter daşımaqla insanların bir-birlərinə olan simpatiyası, antipatiyasında və s. ifadə olunur. Ona görə də çox zaman bu cür qarşılıqlı münasibətləri şəxsi münasibətlər adlandırırlar. Bu cür qarşılıqlı münasibətlər «simpatiya» zəminində əmələ gəlir və qarşılıqlı şəkildə inkişaf edir.

Şəxsi qarşılıqlı münasibətlərin sosial psixologiyada aşağıdakı tiplərini fərqləndirirlər: tanışlıq, yoldaşlıq, dostluq, ər-arvad (N.N.Obozov, Ə.S.Bayramov, Ə.Ə.Əlizadə). Mütəxəssislərin fikrincə şəxsi qarşılıqlı münasibətlərin kökü

insanların hisslər aləmi ilə bağlıdır və emosional amillər zəminində formalaşır.

Ən geniş şəxsi qarşılıqlı münasibət forması **tanışlıqdır**. Bu cür qarşılıqlı münasibət özünün üç əsas səciyyəsi ilə fərqlənir: «üzdən tanıyırsan»; «salamlaşırısan» (yalnız qarşılıqlı tanıma zamanı); «salamlaşır və ümumi mövzularda söhbət edirsən». Bu cür tanışlıq zamanı şəxsiyyətlərarası hisslər əsaslı rol oynamır.

Yoldaşlıq qarşılıqlı münasibətləri işgüzar təmasa əsaslanır. Bu zaman birgə fəaliyyətin məqsədi, vasitə və nəticələri əlaqələrin saxlanması, vəzifə bölgüsü ilə müəyyənləşir.

Dostluq qarşılıqlı münasibələrinə gəldikdə insanlar arasındakı bu cür münasibət qarşılıqlı bağlılığa, mənəvi yaxınlığa, maraqların eyniliyinə və s. əsaslanır. Ə.S.Bayramov və Ə.Ə.Əlizadənin qeyd etdikləri kimi, şəxsi qarşılıqlı münasibətlərin hər bir tipi psixoloji məsafə ilə xarakterizə olunur. Ər-arvad münasibətləri onların arasındakı psixoloji məsafənin xarakterinə görə intim, dostluq münasibətləri, şəxsi, yoldaşlıq və tanışlıq münasibətləri ilə sosial münasibətlər kimi formalaşır.

Şəxsiyyətlərarası münasibətlərin növlərindən birini də **işgüzar münasibətlər** olduğunu qeyd etdik. Bu cür qarşılıqlı münasibətlər işgüzar əlaqələrin həyata keçirilməsi prosesində baş verir və insanların birgə fəaliyyətinin səmərəliliyinə öz təsirini göstərir.

Kollektiv mütəşəkkil qrupun yüksək formasıdır. Lakin, hər bir mütəşəkkil qrup kollektivi kimi nəzərdən keçirilə bilməz. Hətta qrupun mütəşəkkillik dərəcəsi də onu kollektiv etmir. Cinayətkarlar dəstəsi və ya dini icma dəqiq möhkəm zahiri və daxili mütəşəkkilliyə malik ola bilən qruplardır. Lakin, bunlardan heç biri kollektiv deyildir.

Kollektiv – dövlət və onun ictimai orqanları tərəfindən rəsmi yaradılan, ümumi məqsədləri birləşdirən, cəmiyyətin mənafeyinin ziddinə getməyən onun bir hissəsi olan adamlar qrupudur. Kollektiv əgər cəmiyyət üçün faydalı məqsədlərlə adamları birləşdirirsə, onun yaranması və yaşaması mümkündür. Məhz, kollektivin məğzi də elə bundadır.

Rus pedaqoqu A.S.Makarenko qeyd edirdi ki, kollektiv yalnız insanları cəmiyyət üçün tamamilə faydalı fəaliyyət vəzifələri ətrafında birləşdiyi şəraitdə kollektiv ola bilər. Yerdə qalanları: birlik, mütəşəkkillik, nizam-intizam, möhkəm əlaqələrin strukturu və buna müvafiq münasibətlər həm qrup və həm də kollektiv üçün əsas olan əlamətlərdir.

Kollektivin funksiyaları müxtəlifdir, lakin onlar ənənəvi olaraq dörd böyük qrupa: **xidməti, tərbiyəvi, təhsil və idarəetmə** adlanan qruplarda birləşdirilir.

Daxili işlər orqanlarının əməkdaşları kollektivinin **xidməti funksiyası** onların fəaliyyətinin məqsəd və vəzifələrinə tamamilə uyğundur. Bu hər şeydən əvvəl cinayətkarlıqla mübarizədə qayda-qanun pozanların, cinayətkarların axtarışı zamanı cinayətin və ictimai asayişin pozulması hallarının vaxtında xəbərdar edilməsi və onun qarşısının alınması, cinayətkar hərəkətlərə yol verənlərin tərbiyə və yenidən tərbiyə olunması və s. ibarətdir.

Kollektiv, necə deyərlər, gözünün ucu ilə, bəzən isə bilavasitə hər bir əməkdaşın öz peşə vəzifəsini yerinə yetirilməsinin düzgünlüyünə nəzarət edir. O, bəyənir, qadağan edir, sevinir, hiddətlənir, bu və ya başqa formada kollektivin hər bir üzvünün hərəkət və əməllərinə qiymət verir. Bu hər şeyi görəndə, sayıq, öz əməkdaşlarının davranışlarına diqqət yetirən, onlardan müvafiq davranış tələb edəndir.

Tərbiyəvi funksiyalar - hər şeydən əvvəl kollektiv öz əməkdaşlarında möhkəmlik, əxlaqi sabitlik, xarakterin müvafiq xüsusiyyətləri, polis etikası və digər keyfiyyətlər daxili işlər orqanları əməkdaşlarına bir vətəndaş və vəzifəli şəxs kimi zəruri olan digər keyfiyyətləri tərbiyə etməkdən ibarətdir. Qəbul olunmuş normalardan kənara çıxma halları kollektiv tərəfindən məzəmmət edilir.

Təhsil funksiyası əvvəlki iki funksiyalarla sıx bağlıdır. Onun məğzi əməkdaşın xidməti funksiyasını yerinə yetirərkən onun peşə biliyinə, bacarıq və vərdişlərinə yiyələnməyinin zəruriliyindən ibarətdir. Onun üzvlərinin hər hansı birində lazımi bilik və ya vərdiş olmayanda kollektiv həmin adamdan müvafiq peşə səviyyəsi tələb edir və hamıdan nəticə etibarlı ilə işin müvafiq səmərəliliyini gözləyir.

Kollektiv eyni zamanda, *idarəetmə, təşkilati və digər funksiyaları* da yerinə yetirir. İdarəetmə elementlərindəki bütün sistemlər eyni zamanda özünümüdafiə sistemləridir. Daxili işlər orqanlarının fəaliyyətinin gələcək tərəqqisi hər bir əməkdaşın öz psixi və fiziki imkanlarından daha yaxşı istifadə etmək məqsədilə onlara şüurlu təsir göstərərək, özünüidarəetmə yolu ilə həyata keçiriləcək. Özünün idarəetmə səviyyəsi yüksək olanda kollektiv yaxşı iş qabiliyyətinə malik olur və daha səmərəli işləyir. Doğrudur, daxili işlər orqanlarında özünüidarəetməyə lazımi diqqət yetirilmir. Təcrübədə idarəetmənin inzibati və təşkilati metodlarına diqqət verilir. Daxili işlər orqanlarının şöbələrinin demək olar ki, hamısında təşkilati həvəs geniş yayılmışdır. Ondan yaxa qurtarmaq üçün hər bir əməkdaş təşəbbüs göstərməli və işə yaradıcılıqla yanaşmalıdır. Bundan əlavə, demək olar ki, hər bir kollektivdə ictimai idarəetmə orqanları vardır.

Hər bir əməkdaş kollektivin əsas məqsəd və vəzifələrinin fəallığının inkişaf etdirilməsinə çalışdığı kimi, eləcə də öz xidməti fəaliyyətindən kənar müxtəlif sahələrdə: idman, klub və ictimai işlərdə, bədii özfəaliyyətdə də iştirak etməlidir. Müxtəlif növ ictimai işlərə cəlb olunmaq yerinə yetirilməli olan ictimai işlərin sayını artırır. Bu da həyatı daha məzmunlu, mənalı yaşamağa və işdən zövq almağa gətirib çıxarır.

Sual 2

Cinayətkar qrupların psixologiyası, onların növləri və xüsusiyyətləri.

Daxili işlər orqanları əməkdaşları tez-tez qayda-qanun pozuculuğuna meyl edən ayrı-ayrı adamlarla deyil, eyni zamanda onların cəmiyyət, birlik və qrupları ilə qarşılaşırlar. Onların öhdəsindən gəlmək üçün həmin qrupların psixologiyasını bilmək zəruridir.

Cinayətkar qrupların başqalarından əsas fərqi ondan ibarətdir ki, onların üzvlərini cəmiyyətin mənafeyinə zidd olan məqsədlər birləşdirir, digər adamların və eləcə də bütün cəmiyyətin fəaliyyətinin ziddinə olaraq onların fəaliyyəti şəxsi xudbinlik tələbatlarının yerinə yetirilməsinə xidmət edir.

Cinayətkar qrupun strukturası xüsusi maraq doğurur. Həmin qrupda bir qayda olaraq lider, ona yaxın adamlar, icraçılar, itaət edənlər olur. Böyük qruplarda isə mühafizəçi, bələdçi, oğurlanmış əşyalar, yığıncaqlar keçirmək üçün mənzil saxlayanlar, oğurluq mal satanlar, mal daşıyanlar və qeyriləri olur. Rollara müvafiq olaraq vəzifələr bölünür, qarşılıqlı münasibət yaranır, ayrı-ayrı adamların və bütövlükdə qrupun psixoloji siması yaranır. Cinayətkar qrupun psixologiyasına öz adət, ənənə, əxlaq normaları xasdır.

Oğurluq, rüşvətxorluq, vəzifə saxtakarlığı ilə məşğul olan cinayət qrupları daha təhlükəlidir. Belə qruplar əxlaqa zidd şərait yaradır, əhaliyə pozucu təsir göstərir, yerli hökumət orqanlarını nüfuzdan salır, cəzasız qalacaqları xəyalı ilə yaşayır, məhz buna görə də, bunlar hüquqi cəhətdən, xüsusilə cəmiyyətin siyasi, qeyri-sabit hissəsində daha təhlükəlidir. Onlar ustalıqla öz cinayətkar fəaliyyətlərini gizlədir, ikili əxlaqa və psixologiyaya malik olurlar, biri üçün "süni", başqa, o birisi üçün əsl, gizli olurlar. Buna görə də onları müəyyənləşdirmək çətinlik törədir.

Aşağıda oğurların, rüşvətxorların, möhtəkirlərin cinayət qruplarının göstərilən cinayət növlərinin istintaqı üzrə ixtisaslaşmış, istintaq orqanları tərəfindən onların cinayət işlərinin materiallarının təhlili əsasında cinayətkar fəaliyyətini əmələ gətirən şəraitin təhlili məqsədilə onların tərcümeyi-halları və anket məlumatlarının öyrənilməsinin psixoloji xarakteristikası verilib.

Dövlət əmlakını talayan cinayət qruplarının bəzi psixoloji xüsusiyyətləri

Onların fəaliyyəti qeyri-qanuni yolla əldə edilmiş pul və maddi sərvətlərə tabe edilmişdir, lakin qrupun hər bir üzvünün cinayət fəaliyyətində rolu və payı müxtəlif olur. Burada hər kəs müəyyən edilmiş ciddi rol oynayır. Bəziləri sənədləri saxtalaşdırır, qeydiyyatı dolaşdırır, digərləri oğurluq üçün şərait yaradır, üçüncüləri

məhsulu daşıyır, dördüncülər onları çatdırırlar. Belə vəziyyət cinayət qrupunun bütün fəaliyyət mexanizmini aşkara çıxartmaqda çətinlik törədir. Bir həlqədən yapışırsan, biri də gördün o birilərini itirdin. Tez-tez özünü rəsmi rəhbər kimi tanıdan onun lideri qrupu birləşdirir, əlaqələndirir və öz cinayətkar fəaliyyətini təşkil edir. Bu ona ikiqat-rəsmi və qeyri-rəsmi qüvvət verir. Cinayət qrupunun liderləri adətən seçilməyə çalışırlar. Onlar ətrafdakı adamların hörmətini qazanır, müəyyən hissəsi isə özlərini alicənab və hörmətli göstərirlər. Əlaqə vasitələrinin olması və lazımi adamlarla böyük sosial əlaqələr, inkişaf etmiş peşə vərdisləri vəzifə mövqeyi ilə bağlı yaranmış yüksək ictimai vəziyyəti saxlamaq buna kömək edir. Bunlar özlüyündə istehsalatın normal təşkilatçılarıdır. Zahirən işgüzar adamları xatırladırlar, lakin əsl həqiqətdə isə səciyyəvi işbazlar, həyatda adamları hərtərəfli öyrənib öz mənfəətləri üçün onların zəifliyindən istifadə edirlər. Öz ətrafına "lazımi" adamları toplayır, onların cinayət fəaliyyətini ifşa edə bilən vicdanlı, namuslu, təmiz işçiləri kənarlaşdırmağa çalışırlar. Onların zəif yerlərini tənqid edən vəzifəli şəxslərlə sərt hesablaşırırlar.

Cinayət qrupunun başçısı və digər iştirakçıları çox ustalıqla və məharətlə yerli hakimiyyət orqanlarının etimadını qazanırlar. Bir sözlə, öz şəxsiyyətlərini yaxşı maskalamaq yolu ilə cinayət fəaliyyətinə şərait yaratmaq üçün əllərindən gələni edirlər.

Onlar cinayətkar fəaliyyətinin özünü də yaxşı-yaxşı gizlədir, iki cür sənədlər hazırlayır, onları etibardan sala bilən sənədləri məhv edir, işinin üstünün açılmasını hiss edəndə hər şeyi incəliyinə kimi ölçüb-biçirlər. Buna görə də idarə yoxlamaları, təftiş lazımi faktları həmişə aşkar edə bilmir.

Onlar əməliyyat işçilərinə qarşı müqavimət göstərir, hiss edəndə çoxdan "dil" tapdıqları yuxarı rəhbərliyə şikayət edir, polis əməkdaşlarını ələ alır, bəzən isə onların cinayətkar fəaliyyətini ifşa edənləri hədələyirlər. Bu cür cinayətkar qrupların lideri onun üzvlərinin hamısını özünə tabe etdirməyə çalışır. Qrupun yerdə qalan üzvlərinin vəziyyəti və fəaliyyətindəki rolları vəzifəyə görə müəyyən edilir. Burada başçının cinayət planlarını həyata keçirən əvəzolunmaz icraçılar kateqoriyası, ona daha yaxın olan adamlar (məhz elə həmin adamlar cinayət mexanizmini işə salırlar, supermarketlərdə bölmə müdirləri, müəssisələrdə baş mühəndislər, sex rəisləri) və kiçik əməliyyat aparan şəxslər cinayət niyyətlərini icra edənlər – yükvuranlar, ekspeditorlar, sürücülər, mal qəbul edənlər və digərləri. Oğrular qrupun şəxsiyyətlərarası münasibətləri müxtəlif ola bilər. Qrupun lideri adətən üzvlər arasında münasibətə olmamasına səy göstərir, lakin həmişə buna nail ola bilmir. Bu mənada onun qrup üzvlərinə göstərdiyi təsirin gücündən və fəaliyyətin özünəməxsus xüsusiyyətlərindən çox şey asılıdır. Ticarətdə şəxsiyyətlərarası münasibətlər sənaye və ya kənd təsərrüfatından daha gərgin olur. Sənaye və kənd təsərrüfatı müəssisələrində cinayət qruplarında şəxsiyyətlərarası münasibətlər öz növbəsində əməyin mədəniyyətindən, yaranmış ənənələrdən, iqtisadi, texniki və digər amillərdən asılıdır. Qeyd etmək lazımdır ki, oğruların psixoloji portreti və ondakı

şəxsiyyətlərarası münasibətlər, cinayət fəaliyyətinin həcmi, istehsalın xüsusiyyətləri, əmək fəaliyyətinin spesifikasiyası, elm, təhsil, idman, səhiyyə, əhaliyə xidmət və hətta, regional və milli fərdləri ilə sıx bağlıdır.

Təcrübə göstərir ki, cinayət fəaliyyətinin həmçinin artması ilə əlaqədar cinayətkarın psixologiyası, qiymət, dəyər, sərvətə doğru daha çox meyli etməklə deformasiyaya uğrayır, insanlara münasibətdə də onun psixologiyasında müəyyən dəyişiklik əmələ gəlir.

Oğurluğun məbləği çoxaldıqca cinayətkarın gözündə insanın həyatı çox ucuz olur. Təsadüfi deyil ki, daha yüksək məbləğdə oğurluq edənlərdə və onda əli olanlarda odlu silah olduğunu müəyyənləşdirir və müsadirə edirlər. Cinayətin ömrü uzandıqca, bir o qədər də qrup cəzasız qalacağını yəqin edir. Bu mənada daha güclü, təcrübəli oğrulara ətrafdakı adamlara qarşı son dərəcə abırsızlıq, kobudluq, utanmazlıq və tamamilə qeyri-prinsipiallıq formalaşır.

Qeyd etmək lazımdır ki, son vaxtlar peşəkar cinayətkarlıqla əlaqədar cinayətkar qrupların psixologiyası da dəyişir, onların strukturu çətinləşir, oğruların cinayət qrupu iştirakçıları arasındakı bağlılıq daha sürətlə hərəkət etməklə çevik şəkil alır. Bununla yanaşı, qrupun əxlaq normaları, onun hər bir üzvünün davranışının xarakterini bu qruplarda daha sərt nizamlayır. Müəyyən şəraitdə belə qruplar hücumə keçir, işğal oluncaqlarını və cəzalarının yaxınlaşdığını hiss edəndə heç bir şeydən çəkinmir, məsuliyyətdən yaxa qurtarmaq üçün adamları ələ alır, hədə-qorxu gəlir və hətta fiziki qüvvə tətbiq edirlər. Onların cinayət fəaliyyətində və hüquq-mühafizə orqanları əməkdaşlarına qarşı kifayət qədər mübarizə aparmaq təcrübələri vardır.

Möhtəkirlər qrupu hədsiz dərəcədə qazanc əldə etmək arzusunda olur, maddi nemətlərin istehsalında iştirak etmir və ya işləmək həvəsində olmadıqlarını bildirirlər. Amma möhtəkirlər fəaliyyətində isə çox zirəklik və fəallıq göstərirlər. Həmişə lazımı mal və müştəri axtarışında olur, malın saxlanması və satılması üçün yerləşdirilən baza və digər yerlərdə geniş əlaqələri olur, bazarın vəziyyətini yaxşı bilir, ayrı-ayrı sosial qrupların tələbatlarını öyrənir, əhalinin müxtəlif mallara olan marağı, tələbini və dəbin qanunauyğunluqlarını nəzərə alırlar.

Möhtəkirlərin xarakterinin bir çox xüsusiyyətini onun cinayət fəaliyyəti ilə bağlı təcrübəsindən asılıdır. Müəyyən müddətdən sonra müştəriləri başa düşürlər, kimə və nəyi neçəyə satmağı bilirlər. Bəzən möhtəkir sövdələrini maskalayır, lakin bir çox hallarda, xüsusilə iri şəhərlərdə açıq və cəsarətlə hərəkət edirlər. Oğrular qrupundan fərqli olaraq möhtəkirlərin cinayət qrupu başqa struktura malikdir. Cinayət iştirakçılarının rolları demək olar ki, bir-birinə bərabərdir: malı başqa şəhərə aparan, malın saxlanması üçün yer verən, bunlar hamısı nisbətən bir-birindən asılı olmayaraq hərəkət edirlər.

Göstərilən əməliyyatın zəncirvari olmasına baxmayaraq, onlar yüksək müstəqilliklə axıra çatır. Digər baxımdan, aztapılan malı tapan adamın bir neçə möhtəkiri (malı baha satmaq üçün alıb yığan adam) ola bilər, eləcə də qrupun digər

üzlərindən xəbərsiz müstəqil olaraq müştəri axtarıb tapa bilər. Malı daşıyan isə təsadüfi adam ola bilər.

Oğrular qrupundan fərqli olaraq möhtəkirlərin cinayət qrupları bir qayda olaraq qeyri-sabit olur. Burada ayrı-ayrı üzvlər arasında nə sərt ierarx (aşağı rütbələrin yuxarı rütbələrə tabeliyi) asılılıq və nə də açıqdan-açığa başçı olmur. Belə vəziyyət cinayət qrupunun iştirakçılarının hamısının fırıldaqlarının tamamilə üstünün açılmasını çətinləşdirir.

Digər tərəfdən isə belə bir vəziyyət cinayətkarların ifşa olunmaqlarına kömək edir. Açıqdan-açığa başçısı olmayan möhtəkir sövdəsinin heç bir iştirakçısı dindirilərkən hansı məlumatları deməyi və günahı yoldaşının üstünə yıxmağı müstəqil həll edir.

Tutulanda, ibtidai istintaq işi aparılanda möhtəkirlər əksər halda özlərini qaba, ədəbsiz aparır və günahkar bilmirlər. Möhtəkir çox vaxt cəzasız qalacağına inanır. Satan da, alan da hər ikisi məlumatın yayılmasında maraqlı deyillər. Bu, sövdədə çox vaxt zərərçəkən olmur. Ona görə də hər ikisinin subyektiv niyyətini sübuta yetirmək çətindir.

Rüşvətxor qruplar bir qayda olaraq kifayət qədər sabit olmayan, tamahkar vəzifəli şəxslərdən ibarət olur. Rüşvətxorluğun psixologiyası ilk mərhələlərdə özünə haqq qazandırmaq, məsləhət, yaxşı xidmət üçün və s. elementlərə malik olur. Lakin, çoxlu xidmətlərin dövlət hesabına və başqa adamların ziyanına yerinə yetirildiyini rüşvətxorlar heç elə bil görmürlər. Rüşvətxorun cinayət davranışının səbəbləri tədricən formalaşır: kiçik xidmətlərdən böyük məbləğli rüşvətə kimi.

Rüşvətxorun xarakteri ilbəl dəyişir. Onlara rüşvət verməyən adamlarla kobud və laqeyd rəftar edirlər. Məsələn, xəstəyə tibbi yardım göstərmək lazım olduğunu bilən həkimlər xəstənin adamlarının onlara rüşvət vermədiklərinə görə xəstə heç bir yardım olmadığı üçün həkimlərin gözləri qarşısında tələf olur.

Bəzi əməkdaşlar, vəzifəli şəxslər, icra hakimiyyəti orqanlarında, tədris müəssisələrində və s. rüşvəti vasitəçilər vasitəsi ilə alırlar. Vasitəçi sifətində bir qayda olaraq mənəviyyatca peşə yönümü baxımından aşağı səviyyəli adamlar: tənbellər, yaltaqlar və s. olurlar. Vasitəçilikdən onlar ihiqat xeyir götürürlər. Əvvəla, idarə başçısı ilə öz şəxsi məqsədi üçün yaxşı münasibətdə olur İkincisi də rüşvətdən ona qalıq qalır. Rüşvətxorun vasitəçidən rüşvət alması aydındır. Bu bir növ rəhbərin psixoloji gərginliyini azaldır. Ona elə gəlir ki əlləri təmizdir. Necə deyərlər o, özü-özünü aldadır.

Hal-hazırda gənclərin cinayət qrupları çox qorxulu bir hal almışdır. Bu cür qruplar cinayət qanunları aləmindən çıxış edərək öz sərtliyi ilə seçilir. Belə qrupların başında bir qayda olaraq cəmiyyətin mənafeyinə zidd mövqə tutan cinayət baxışı ilə seçilən, iradəli liderlər dayanır. Onlardan fahişələr, soyğunçular, xuliqanlar və s. əmələ gəlir. Düşmən qruplar arasındakı toqquşmalar tez-tez ölümlə nəticələnir. Belə qruplarda hər kəs öz yerini və rolunu bilməlidir. Adamları "özümüzünkü", "özgə"

deyə qruplara ayırırlar. Belə qruplarda həyat öz daxili qanunları və qrup normaları ilə idarə olunur.

Cinayətkar qrupları öyrənərkən aşağıdakıları bilmək vacibdir:

1. *Qrupun tərkibi.* Öz tərkibinə görə qrup yaş, cins, milliyyət, peşə yönümü və digər əlamətlərinə görə qarışıq və müxtəlif ola bilər. Bunları bilmək qrupun incə yerini aşkar etməyə imkan verir.

2. *Qruplar quldurluq, xuliqanlıq, narkotik maddələrdən istifadə edənlər, rüşvətخورlar, dövlət malını talayanlar, adı altında bir neçə qrupa bölünürlər.* Onlar haqqında məlumatın olması onlarla mübarizə apararkən lazım olur. Bu mənada həmin qruplarda polisin fəaliyyətinə zidd qruplar, əvvəllər məhkum olanlar, cinayət fəaliyyəti təcrübəsi olanlar və s. (bu baxımdan) maraq doğurur.

3. *Qrupun strukturu və onun inkişaf səviyyəsi.* Burada hakimiyyətin bölüşdürülməsinin xarakteri, təşkilatçılıq və nizam-intizamın səviyyəsi, qrup üzvlərinin vəzifələri və ifa etdikləri rollar nəzərdə tutulur. Bir qayda olaraq, cinayətkar qrup uzun müddət fəaliyyət göstərərsə, üzvlərin oynadıqları rollar daha möhkəm və bir-birindən asılı olurlar.

4. *Bir qayda olaraq kifayət qədər gərgin olan şəxsiyyətlərarası münasibətlər qrupun incə yerlərini aşkar etməyə və onun ayrı-ayrı üzvlərinə düzgün təsir etməyə imkan verir.* Bəzən qrupun üzvləri arasında mübahisələr, liderlik uğrunda mübarizə, oğurlanmış əşyaların ədalətsiz bölünməsi qrupun dağılmasına gətirib çıxarır.

5. *Cinayətkar fəaliyyətin təsiri altında əmələ gələn qrup normaları və qiymətləri onun üzvlərinin kifayət qədər davranış və hərəkətlərinin xarakterindən xəbər verir.* Bu normalardan kənara çıxanda onun üzvü çox sərt cəzalandırılır.

6. *Ev oğurluğu, oğurlanmış əşyaların satılması, vəzifəli şəxsin dövlət malını talan etməsi və möhtəklikdə və s. vasitəçilik.*

Cinayətkar qrupun ifşa olunmasının əsas üsulları aşağıdakılardır:

1. *Liderin nüfuzdan düşməsi, qrupun dağılmasına gətirib çıxarır;*
2. *Liderin təcrid olunması, onun cinayət məsuliyyətinə cəlb olunması;*
3. *Qrupun ayrı-ayrı üzvlərini tərbiyə etmək məqsədilə onlarla aparılan fərdi iş;*
4. *Əməliyyat-xidməti fəaliyyətin üsulları-xəbərdarlıq, qeydiyyatda düşmək, ciddi nəzarət və s. tətbiq etmək;*

5. *İstehsalat və digər kollektivlərin cinayətin profilaktikası sahəsində fəallığını gücləndirmək.*

Polis əməkdaşlarına cinayətkar qrupun növünü düzgün təyin etmək üçün qrupların ümumi əlamətlərini aşkara çıxartmağı bacarmalıdırlar. Bu onlara qrupun formalaşması və inkişafına, onun formal və qeyri-formal liderlərinə təsirini nəzərdə tutur. Formal qrupların aşağıdakı əlamətləri vardır:

- *formal (rəsmi) və qeyri-formal (qeyri-rəsmi) strukturun olması;*
- *qrupun bütün üzvlərinin formal və qeyri-formal sosial statusları və rolları;*
- *qrupda formal (rəhbərlik) və qeyri-formal (liderlik) liderin olması;*

- birgə fəaliyyətin yaxın, orta, uzaq normativ məqsədləri;
- qrupun bütün üzvləri arasında ünsiyyət;
- qrupun bütün üzvlərinin daimi, müvəqqəti və epizodik qarşılıqlı hərəkətləri;
- qrup üzvləri arasında formal və qeyri-formal kontaktların (təmasın) olması;
- kollektiv və şəxsi peşəkar məqsədləri, vəzifələrin, tələbatların, motivlərin və s. olması;

- qrup normalarına, adət-ənənələrinə və s. münasibət;
- qrupda (simpatiya) kommunikativ əlaqələrin olması;
- rəğbətin və antirəğbətin mövcudluğu;
- qrup sanksiyaları;
- formal və qeyri-formal liderlərdən asılılığı;
- qrupun üzvlərinin sayı (2 və çox);
- qrupun tərkibinin nisbətən sabitliyi.

Qeyri-formal qrupların əlamətləri:

- insanların könüllü birliyi;
- komfortizmin mövcudluğu (fərdin qrupla zahirən razılaşması);
- psixofizioloji və sosial əlamətlərinə görə qrup üzvlərinin bir-birlərinə oxşarlığı;

- maraq və ideyaların eyniliyi (üst-üstə düşməsi);
- sabitlik;
- ümumi emosional əhval-ruhiyyə;
- qrup üzvlərinin fəal müdafiə edilməsi.

Mütəşəkkil cinayətkarlığın psixologiyasını təhlil edərkən, qeyd etmək lazımdır ki, onun səciyyəvi xüsusiyyəti cinayətkar qrupun yaradılmasıdır. **Cinayətkar qrupun təhlili zamanı xüsusilə aşağıdakıları aydınlaşdırmaq lazımdır:**

1. *Bu qrupa birləşmənin səbəbləri:* birləşmiş, cinayətin törədilməsinin qeyri-mümkünlüyü, cinayət xarakterli maraqların ümumiliyi, şəxsi simpatiya, rəğbət, davranışın ümumi normaları, ümumi əqidə, hüquqi şüurun analoji qüsurları və s.

2. *Qrupda rolların bölüşdürülməsi.* Bunlar şəxslərin iradəsindən təşkilətmə bacarığından, liderlərin nüfuzundan və təşəbbüskarlığından, şəraitə uyğunlaşmasından, iradəsizliyindən, ikinci dərəcəli üzvlərin sərxoşluğa və narkomaniyaya meyl göstərmələrindən asılıdır.

3. *Qrupun daxilində münaqişələr və ziddiyyətlər.*

Bilirsiniz ki, Azərbaycan Respublikası Cinayət Məcəlləsinin 218-ci maddəsi cinayətkar birlik (təşkilat) yaratma məsuliyyətini nəzərdə tutur və bu maddənin şərhində mütəşəkkil cinayətkarlıq, iyerarxik təşkilati quruluşu, konkret cinayətkar platformada birləşməsi, hüquq-mühafizə orqanlarından müdafiə sistemi, korrupsiya şəbəkəsi, xaricə çıxışı və ya beynəlxalq mafiyalarla əlaqələri ilə fərqlənən sabit cinayətkar birliklərin (təşkilatların) fəaliyyətidir.

Mütəşəkkil cinayət cinayətkar fəaliyyətin ayrı-ayrı növlərinin cəmləşdirilməsinə və (inhisarlaşmasına) monopoliyalaşdırılmasına aparən əlaqələr sistemidir. Lakin, ilk növbədə, mütəşəkkil cinayəti ayrı-ayrı qruplar arasında gizli məşğuliyyət şəklində cinayətkar fəaliyyətini həyata keçirən və öz təhlükəsizliyini, ələ alma və korrupsiya vasitəsilə təmin etməyə çalışan mürəkkəb əlaqələr sistemi kimi təhlil etmək olar. Görünür, bizim cəmiyyətdə cinayətkar strukturlar tufeylilik edirlər və bu tufeyliliyin əsası gizli iqtisadiyyatın maliyyə potensialı (ehtiyatı), "üstü" isə ilk növbədə dövlət aparatının və habelə, hüquq-mühafizə sisteminin korrupsiyaya qurşanmış əməkdaşlarıdır.

Açıq sahibkarlıq və kriminal biznes, gizli iqtisadiyyat, mütəşəkkil cinayətkarlıq üçün gözəl mühitidir. Bu zəmində nəinki dövlətdən, sahibkarlardan pulları, hazır məhsulu oğurlayan, həm də nüfuzdan istifadə edərək, özgə əməyindən varlanan insanlar qrupu yaranır. "Əlaqələr" sistemini yaradaraq, ictimai nemətləri bölüşdürən şəxslərin "ətəyindən yapışaraq", yəni kreditlərin, yaşayış evlərinin, tikinti materiallarının sahibləri ilə yaxın əlaqə quraraq, sonra isə bu nemətlər vasitəsilə hiylə quraraq onlar lazımi şəxsləri "görürlər" və bundan sonra toxunulmaz olurlar. Nəticədə rüşvət verənlərin də, rüşvət alanların da vicdanı ləkələnir. Namuslu işçilər nüfuzdan salınır, yaxud işdən qovulur. Himayəçilik, ellik, zəmanət, kadrların pozğunlaşmasına gətirib çıxarır. Yerli və təşkilati, qrup və şəxsi mənafeələr cəmiyyətin, qanunu gözləyən biznesdən üstün çıxır.

Müəssisələr öz fəaliyyətinə nəzarəti dayandırır. Açıq nöqsanlar xoşagəlməz "obyektiv şəraitlə" izah olunur. Əmək və istehlak arasında uyğunluq, sosial ədalət prinsipi yox olur, namuslu əməyin maddi və mənəvi stimulları xeyli azalır.

Mütəşəkkil cinayətin üç səviyyəsi mövcuddur.

Aşağı səviyyədə nisbətən az formalaşmış struktura malik cinayətkar təşkilatlardır. Onlar müxtəlif cinayət növləri üzrə ixtisaslaşırlar. Bunlar bir qayda olaraq, oğrular, xırda narkotik alverçiləridir. Qrup üzvləri arasında əməyin bölüşdürülməsi dəqiq müəyyənləşdirilmişdir.

Orta səviyyədə yaxşı formalaşmış struktur və daimi rəhbəri olan qruplardır. Bunların fəaliyyət sahəsi daha genişdir. Onların formalaşma mənbələrindən biri keçmiş idmançılardır (xüsusilə reket sahəsində). Bunun üçün sosial-psixoloji şərtlər vardır: "böyük idmanın" bir çox iştirakçıları, bir qayda olaraq, nə sosial reabilitasiya, nə də yeni ixtisas öyrənməyə meylləri və imkanları yoxdur. Digər tərəfdən, onların hamısı idman karyerası dövründə yüksək sosial iddialara alışmışlar. Onların əksəriyyəti ətraf həyata laqeyddirlər. Bu cəhət, üstəlik idmandan getdikdə maddi təminatın az olması bu adamları cinayətkar qrupların təsirinə salır.

Yüksək səviyyə sindikat tipli yüksək dərəcədə təşkil olunmuş birləşmiş cəmiyyətlərdir. Onların daxili strukturu yaxşı inkişaf etmiş, qrupun üzvlərinin isə aydın müəyyənləşmiş əlamətləri vardır. Onların arasında çoxlu peşəkar cinayətkar vardır. Onlar sabit təbəçilik strukturuna malikdirlər, əməyin bölüşdürülməsi

prinsipindən istifadə edirlər, cinayətləri planlaşdırır və müasir texniki vəsaitlərdən istifadə edirlər. Belə qruplarda üzvlər arasında sərt münasibətlər (intizam) qurulur və bu intizam təqsiri olanlara operativ sanksiyalarla, yüksək məxfilik səviyyəsi ilə, habelə dövlətin cinayətkarlara qarşı siyasətini nəzərə almaqla taktikanın işlənilməsi ilə saxlanılır. Cinayətkar cəmiyyətlərin üzvlərinə (xüsusilə həbsxanaya düşən) maddi yardım göstərilir. Belə birgə cəmiyyətlər həmişə öz üzvlərinə aid tədqiqatlara fəal müqavimət göstərirlər: şahidlər qorxudulur və ya məhv edilir, dövlət qulluqçuları geniş təşkil olunmuş cinayətkarlıq beynəlxalq əlaqələri yaratmağa çalışır.

Onlar cinayətkar qrupa fəal surətdə tutduqları vəzifəyə görə lazımlı şəxsləri cinayətkar qrupa cəlb edirlər. Bunun geniş yayılmış üsulu nüfuzdan salma və şantajdır (qrupun yaradılmasının təşəbbüskarı belə şəxsləri müxtəlif qanun pozuntularına cəlb edir, təcrübəsizlikdən buraxılmış nöqsanlardan istifadə edir, şantaj edir və qrupa daxil olmağı təklif edir). Başqa üsul maddi asılılığa cəlb etmə (günahkar şəxs əvəzinə pul çatışmamazlığının ödənilməsi, birgə yeyib-içmənin ödənilməsi və s.). İşdə şüurlu olaraq çətinliklər yaratmaqdan da istifadə edilir (planın yerinə yetirilməsi üçün şəraitin əlverişli olmaması). Bunu edərək, qrupa məcburən daxil olan şəxsə yardım vəd edilir.

İştirakçıların hər birinin qrupa daxil olmasının məqsədyönlü yoxlanmasına əməliyyat müvəkkili və müstəntiq tərəfindən cəlb olunmanın mümkün üsullarını bilməsi, habelə psixologiyalarını da bilməsi kömək edə bilər (məsələn, iştirakçıların xarakterlərinin əsas xüsusiyyətləri və şəxsi keyfiyyətləri haqqında məlumatlar). Belə ki, adətən qrup təşkilatçılara, həyat təcrübəsi, hiyləgərlik (onlara insanlarla ünsiyyət tapmaq, etimadını qazanmaq, nöqsanlarını görmək və öz mənafeləri naminə istifadə etmək kömək edir), istehsalat prosesini yaxşı bilmələri (bu nöqsanları oğurluq üçün istifadə edilə bilən "dar yerləri" qeyd etməyə kömək edir, habelə onun üsulunu seçməyə və lazım olan şəxsləri müəyyən etməyə də kömək edir); ifadənin gücü (məqsədə nail olmaqda inadkarlıq göstərməyə, başqalarının ifadəsini sarsıtmağa, onları öz təsiri altına salmağa) kömək edir.

Oğruların mütəşəkkil qrupuna cəlb olunmuş şəxslərin hamısı yalnız öz mənafeələrini hər şeydən üstün tutan insanlar deyil. Lakin, iradəsizliklərinə və hər şeyə asan inandıqlarına görə, bəzən də intellektlərinin aşağı olduğuna və təcrübəsizliklərinə görə onlar qrupun təşkilatçısının təsirinə müqavimət göstərə bilmirlər. Hüquqşünaslar, əməliyyat müvəkkilləri və müstəntiqlər bilməlidirlər ki, mütəşəkkil qrupa könüllü daxil olmuş şəxslərdən fərqli olaraq, ona məcburi cəlb edilmiş şəxslər həm öz cinayətkar fəaliyyəti, həm də başqa iştirakçıların fəaliyyəti haqqında daha düzgün, tam ifadə verməyə çalışırlar. Bu və ya digər iştirakçıların qrupa cəlb olunma barədə ehtimalı nəzərdə tutan və yoxlayan daxili işlər orqanları əməkdaşı onlarla psixoloji ünsiyyət üçün yaxşı imkan qazanır, dindirmənin müvəffəqiyyəti xeyli dərəcədə bundan asılıdır.

Cinayət yolu ilə qazanılmış gəlirin bölüşdürülməsi prinsipi olduqca müxtəlifdir və daxili işlər orqanı əməkdaşı onların aydınlaşdırılmasına çalışmalıdır. Bu zaman nəzərə almaq lazımdır ki, belə qrup təşkilatçıların və fəal iştirakçılarının cinayətkar fəaliyyəti həmişə ikinci dərəcəli üzvlərin fəaliyyətindən xeyli yüksək qiymətləndirilir və onlar əldə edilmiş şeylərin böyük hissəsini ələ keçirirlər. Öz növbəsində, müxtəlif qruplarda onların təşkilatçıları bəzən gəlirin çox böyük hissəsini, bəzən də fəal iştirakçıların gəlirinə təxminən bərabər hissəsini alırlar.

İstintaq praktikası göstərir ki, qrupun təşkilatçısı oğurlanmış malların çox hissəsini oğurluğun təşəbbüskarı olduqda ələ keçirir, onun fikirləşib tapdığı oğurluq üsulu demək olar ki, tamamilə ondan asılıdır (yəni bu üsulla qalan iştirakçılar, əgər təşkilatçı onlara maneəçilik törədərsə, oğurluq edə bilməzlər); onun etibarlı və gücü himayədarları vardır; qrupda hamını özünə qarşı tabe vəziyyətinə salır, öz göstərişlərini sözsüz yerinə yetirilməsinə nail olmağı bacarır.

Beləliklə, mütəşəkkil cinayət qrupunun psixoloji təhlili onun strukturunun, əsas iştirakçılarının müəyyən edilməsindən, rollarının tədqiq edilməsindən, habelə onların bir-birindən asılılığının tədqiqindən, təşkilatın hər bir üzvünün şəxsi xüsusiyyətlərinin aydınlaşdırılmasından başlayır.

Sadalanmış psixoloji xarakteristikaların istifadə edilməsi fəal əməliyyat-axtarış və istintaq ilə birlikdə (axtarışlar, cinayət başında tutulmalar) imkan verir ki, cinayətkar qrupun üzvlərinin düşüncəsinə təsir edərək, onun istiqamətini dəyişməyə, o cümlədən onun liderinin psixoloji cəhətdən təcrid edilməsinə (nüfuzdan düşməsinə) və cinayətkar qrupun strukturunun zəiflədilməsi üçün şərait yaransın. Daha sonra, cinayətkar təşkilatın əsas iştirakçılarının dindirilməsinin ardıcılığını müəyyənləşdirmək lazımdır.

Kriminal psixologiyanın subyektinin və predmetinin, cinayətkarın şəxsiyyətinin psixi xüsusiyyətlərinin və struktur münasibətlərinin dərk edilməsi daxili işlər orqanları əməkdaşlarına cinayətkarları aşkar etməyə, tədqiqat işlərini aparmağa və mühakimə etməyə, qatı və təsadüfi cinayətkarları üzə çıxarmağa, həqiqəti müəyyən etməyə imkan verir. Eyni zamanda, kriminal psixologiyadan istifadə edilməsi istintaq və məhkəmə mərhələsində tərbiyəvi təsirə və cinayət törətmiş şəxslərin hüquqlarının bərpasına şərait yaradacaq.

Sual 3.

Cinayətkar qrupun təşəkkülünün sosial-psixoloji xüsusiyyətləri, onların dinamik prosesləri və qrup daxili konfliktlər.

Məlum olduğu kimi, psixoloji cəhətdən qrup özünəməxsus sistemdir və müəyyən struktura malik olur. Bu və ya digə qrupa daxil olan hər bir adam onda müəyyən rol və ya vəzifə ifa edir. Hər bir qrup özünün məqsədlərinə, davranış normalarına, sərvət meyillərinə, sosial gözləmələrinə və s. müvafiq olaraq müxtəlif formalarda öz üzvlərinə nəzarət edir; onları rəğbətləndirir və ya cəzalandırır.

Deməli, adamların qeyri-mütəşəkkil yığımindan, təsadüfi birliyindən fərqli olaraq, qrup üzvləri qrup üçün tipik olan fəaliyyət növlərinə daxil olurlar. Onların bir-biri ilə münasibətləri qrup normaları və sərvətləri ilə tənzim olunur. Yəni qrupun davranış və rəftar normaları onun üzvləri üçün meyara çevrilir.

Hər bir adam, adətən müxtəlif qrupların üzvü olur. Lakin bu qrupların hamısında eyni mövqe və ya statusa malik olmur və buna müvafiq olaraq müxtəlif qruplarda müxtəlif rollar ifa edir. Məsələn, bir qrupda lider olan şəxs başqa qrupda icraçı ola bilər. Bundan başqa hər bir adam qohumları və ya dostları vasitəsilə başqa qruplarla – qohumların və ya dostların daxil olduğu qruplarla bağlı olur. İnsan, adətən, belə hallarda öz qrupunu başqa qruplarla müqayisə edir, onun müsbət və ya mənfi hesab etdiyi xüsusiyyətləri vasitəsilə öz qrupunun normaları ə sərvətlərini qiymətləndirir. Bir sıra hallarda isə yenidən daxil olduu qrupun fəal üzvünə, hətta bəzən liderinə çevrilir.

İnsanın daxil olduğu qrupların miqdarı, əsasən, insanların həyat fəaliyyətinin həcminə, tələbatlarının genişliyinə və müxtəlifliyinə, kommunikativ xüsusiyyətlərinin səviyyəsinə uyğun gəlir. Belə ki, hər bir qrupda insanın yalnız müəyyən tələbatları təmin olunur. Başqa qrupun fəaliyyəti çərçivəsində isə onun sosial fəaliyyətinin müəyyən cəhətləri təzahür edir. Məhz buna görə də insanı sosial-psixoloji cəhətdən düzgün xarakterizə etmək üçün onun müxtəlif, həm də özü üçün əhəmiyyətli saydığı qruplarda iştirakı tarixini öyrənmək və təhlil etmək lazımdır. Bu cəhət, xüsusən də hər hansı bir cinayətkar qrupa qoşulmuş, bəzən də onun fəal üzvünə və ya liderinə çevrilmiş şəxslərin psixoloji xüsusiyyətlərini öyrənmək üçün çox əhəmiyyətlidir. Çünki ümumən, insanların həyatında qrup mühüm rol oynayır. Təsadüfi deyildir ki, psixologiya elmində: qrup insan üçün nə deməkdir? – sualı mütəxəssisləri daim düşündürmüş və həmin suala cavab axtarılmışdır. Həmin sual ilk dəfə qrup dinamikası nəzəriyyəsinin banisi kimi məşhur olan Kurt Levinin əsərlərində səslənib. Kurt Levin bu suala belə cavab verib:

1. Qrup şəxsiyyətin fəaliyyət göstərməsi üçün zəmindir.
2. Qrup insan məqsədlərinin həyata keçirilməsi üçün mühüm vasitədir.
3. Qrupa daxil olan hər bir insan o qrupun bir hissəsidir, onun ideyalarının daşıyıcısıdır.

4. Qrup ora daxil olan insan üçün həyatı məkandır.

Əlbəttə, burada, ümumən, insan qrupu üçün xarakterik olan əlamətlər qeyd edilir, amma qarşıya mühüm bir sual çıxır: görəsən, həmin əlamətləri cinayətkar qrupa da aid etmək olarmı? Əlbəttə, müəyyən mənada demək olar ki, qrupu xarakterizə edən həmin əlamətlər bu və ya digər dərəcədə cinayətkar qrupa aid edilə bilər. Lakin burada başlıca fərqləndirici cəhət qrup fəaliyyətinin məqsədi və istiqaməti ilə əlaqədardır. Buna görə də təsadüfi deyildir ki, qrup anlayışını həm kəmiyyət, həm də keyfiyyət baxımından izah etmək olar. Məsələyə kəmiyyət baxımından yanaşdıqda, hər şeydən əvvəl, qeyd etmək lazımdır ki, müəyyən bir sosial şəraitdə bir nəfərin deyil, mütləq bir neçə nəfərin iştirak etməsi nəzərdə tutulur. Cinayətkar qrup da belədir, onun tərkibinə ən azı 3-4 nəfərdən başlayaraq onlarca adam daxil ola bilər. Həm də nəzərə almaq lazımdır ki, ümumən qrup, o cümlədən cinayətkar qrup adamların hər hansı mütəşəkkil yığımından, təsadüfi birliyindən geniş anlayışdır. Bu mənada cinayətkar qrupları da səciyyələndirərkən onları sadəcə olaraq müxtəlif adamların mexaniki məcmusu kimi nəzərdən keçirmək səhif olardı. Ümumən, hər bir qrupda, o cümlədən cinayətkar qrupda birləşən bir neçə adamın hər biri müvafiq birgə fəaliyyətin iştirakçısına çevrilir, qrupun həyatı ilə yaşamağa başlayır. Başqa sözlə, cinayətkar qrupda da artıq iki və ya daha çox adam qrup halında birləşəndə onların hər birinin fəallığında elə yeni cəhətlər meydana çıxır ki, bunları artıq fərdin psixologiyası ilə deyil, ancaq qrupun sosial-psixoloji qanunauyğunluqları ilə izah etmək mümkündür. Nəzərə almaq lazımdır ki, ümumən qrup, o cümlədən cinayətkar qrup, fərdlərin elə məcmusudur ki, burada hamının varlığından hər kəsin hər hansı bir tələbatının təmin olunması üçün istifadə edilir.

Sosial qrup mədəniyyət meyarları, sərvət meylləri, həyat fəaliyyəti vasitələri və ya şəraiti ilə bir-biri ilə bağlı olan insanların nisbətən sabit birliyi. Bu birliyin özünəməxsus zaman və məkan ölçüləri var. Bu cəhət cinayətkar qrupun təşkili və fəaliyyəti üçün xüsusi məna kəsb edir. Belə ki, zaman və məkan xüsusiyyətləri ilə bağlı olmayan insanların cinayətkar qrupda birləşməsi, fəaliyyət göstərməsi çox çətindir. Əlbəttə, nəzərdən qaçırmaq olmaz ki, cinayətkar qrup iştirakçılarını yaxınlaşdırən, onları birləşdirən, fəaliyyətlərini təşkil edən və müəyyən istiqamətə yönəldən amillər çoxdur, xüsusən də burada hər bir qrup üzvünün sərvət yönümü, maddi maraqları, əxlaqi dəyərləri və s. kimi amillər mühüm rol oynayır. Bunun isə köklərini insanların yaşamaq üçün öz aralarında rabitə yaratmaq zərurəti təşkil etmişdir. Roy Vaitayser və Lirinin fikrincə, insanların təkamül keçmişində onların arasında rabitələrin yaranması, yaşamaq üçün son dərəcə zəruri idi. İnsanlar bir-biri ilə birləşəndə, ovçuluq etmək və yeməli bitkilər yetişdirmək, partnyorlar tapmaq və uşaqlara qayğı göstərmək onlar üçün asan idi. Bununda nəticəsində, həmin müəlliflərə görə, hər hansı qrupa məxsus olmaq tələbatı anadangəlmə olmuşdur və hər bir cəmiyyətdə özünü göstərir. Onların qənaətinə görə, bütün mədəniyyətlərdə adamlar başqa adamlarla qarşılıqlı münasibətlər formalaşdırmağa və bu

münasibətlərin pozulmasının qarşısını almağa tələbat hiss edirlər. Sosial qrupların yaranması və təşəkkülündə özünü aydın surətdə göstərən bu təbii meyil, cinayətkar qrupların formalaşmasına da müəyyən təsir göstərir. Lakin bu təsir mənfi istiqamətli olur, yəni sosial qrupların müsbət istiqamətli amalı (yəni bir-birinə kömək etmək meyli) təhrif olunur, adi insani davranış və rəftar normalarından uzaqlaşır, özünün mənfi istiqaməti ilə seçilir.

Cinayətkar qrupun təşəkkülündə bir cəhət də nəzərə alınmalıdır ki, qrupun davranış və rəftarının, ümumən, qrup həyatının sirayətəddici ab-havası, xüsusiyyəti var. Bu ab-havanın təsiri ilə qrup üzvləri qrup normalarını və sərvət meyllərini mənimsədikcə, sosial-psixoloji cəhətdən cinayətkar qrupun həyatında köklü dəyişikliklər baş verir, identifikasiya prosesi başlayır. Yəni cinayətkar qrupun üzvləri özlərini ən məharətli liderlə və ya digər qrup üzvü ilə eyniləşdirməyə, ona bənzəməyə, onun kimi hərəkət etməyə, davranmağa çalışırlar. Bununla bərabər, qrup üzvlərində qrupa mənsubluq hissi, ona bağlılıq hissi əmələ gəlir və tədricən güclənməyə başlayır. Yəni onlarda tədricən cinayətkar qrupa mənsubluq hissi – “Biz” hissi əmələ gəlir. Bunun psixoloji baxımdan ilk əlaməti ondan ibarətdir ki, cinayətkar qrupun hər bir üzvü həmin qrupun nailiyyətlərini öz nailiyyətləri, müvəffəqiyyətsizliyini isə öz müvəffəqiyyətsizliyi hesab edir, onları öz şəxsi nailiyyəti və ya məğlubiyyəti kimi başa düşür. Birinci halda sevinir, ikinci halda isə kədərlənir, yəni cinayətkar qrup doğma qrupa çevrilir, başqa sözlə, həmin qrup professional cinayətkar qrup olur.

Nəzərə almaq lazımdır ki, cinayətkar qrupun təşkili və mütəşəkkil forma kəsb etməsi qeyri-ixtiyari olaraq baş vermir. Belə bir qrupun təşkili və mütəşəkkil forma kəsb etməsi sosial-psixoloji xüsusiyyətlərə malikdir. Həmin sosial-psixoloji xüsusiyyətlər Respublikanın Cinayət Məcəlləsinin müvafiq bəndlərində də öz əksini lazımınca tapmışdır. Burada cinayətkar qrupun təşkilatçısı, birgə iştirakçısı, təhrikəddisi, məsləhətçiləri və s. xüsusi olaraq qeyd edilir. Bu da tamamilə məntiqidir. Çünki mütəşəkkil cinayətkar qrupun yaranması və təşəkkülü özbaşına əmələ gələn proses deyildir, burada qrupun formalaşmasına təsir edən amillər öz təsirini göstərir və cinayətkar qrupun təşəkkülünü şərtləndirir. CM-nin 32.3-cü maddəsində qeyd edilir ki: “Cinayətin törədilməsini təşkil etmək və ya həmin cinayətin törədilməsinə rəhbərlik etmiş, eləcə də mütəşəkkil dəstə və ya cinayətkar birlik (cinayətkar təşkilat) yaratmış və ya bunlara rəhbərliş etmiş şəxs cinayətin təşkilatçısı sayılır”. Həmin maddədə istər sözün geniş mənasında cinayətkar birlik (cinayətkar təşkilatın), istərsə də cinayətkar qrupun yaradılmasında təşkilatçının rolu xüsusi olaraq qeyd edilir. Çünki xüsusi təşkilatçı və ya təşkilatçılar olmadan istər cinayətkar qrupun, istərsə də cinayətkar birliyin yaradılması, onun lazımi istiqamətdə təşəkkül etməsi nəinki çox çətindir, hətta mümkün deyildir. Burada bir cəhət də diqqəti cəlb edir. Bu da ondan ibarətdir ki, CM-də cinayətkar qrup anlayışından istifadə edilmir və nisbətən geniş həcmdə cinayətkar birlik; “cinayətkar təşkilat”

anlayışlarından istifadə edilir. Bu cəhət həm də belə cinayətkar dəstə və ya cinayətkar birlik (cinayətkar təşkilatın) fəaliyyətinin diapazonu, məkan münasibəti ilə şərtlənir. Əlbəttə, burada tərkibin kəmiyyət miqdarı da öz əksini bu və ya digər şəkildə tapmış olur.

Cinayətkar qrupun təşkili üçün vacib olan sosial-psixoloji amillərdən biri də həmin qrupun təşkili ilə bağlı ideyanı, fikir və mülahizələri, eləcə də onun fəaliyyət istiqamətini müəyyənləşdirməyə kömək edən şəxslərin olmasıdır. Həmin cəhət CM-in 32.5-ci maddəsində öz əksini tapmışdır. Həmin maddədə deyilir: “Cinayətin törədilməsinə məsləhətləri, göstərişləri və məlumatları ilə, cinayət törədilməsi üçün alət və ya vasitələr vermək və ya maneələri aradan qaldırmaqla yardım etmiş şəxs, habelə cinayət törətmiş şəxsi, cinayət alətlərini və ya vasitələrin, cinayətin izlərini, yaxud cinayət yolu ilə əldə edilmiş alətləri gizlətməyi, belə alətləri almağı və ya satmağı qabaqcadan vəd etmiş şəxs köməkçi sayılır”.

Cinayətkar qrupun dinamik prosesləri

Cinayətkar qrupun dinamik prosesləri iki istiqamətdə özünü daha aydın surətdə büruzə verir. Əvvəla, cinayətkar qrupun təşkilində, formalaşmasında bir sıra dəyişikliklər baş verir ki, bu proses onun sabitləşməsinə qədər davam edir.

İkinci tərəfdən, cinayətkar qrupun fəaliyyət istiqamətində tədricən bir sıra dəyişikliklər baş verir ki, bu da onu xalq ifadəsi ilə deyilsə, bəzən tanınmaz edir, yəni onun fəaliyyətinin məzmun və istiqamətində elə dəyişikliklər baş verir ki, o, sanki tam yeniləşir, başqa qrup olur. Bu dəyişikliklər onun özünü tənzimində, tərkibinin yeniləşməsində, rolların dəyişilməsində, qrup üzvləri arasındakı münasibətlərin dəyişilməsində, bəzən də qrup üzvləri arasında daxili ziddiyyətlərin yaranmasında və s. nəzərə çarpır.

Bir cəhət də nəzərə alınmalıdır ki, vaxtında ifşa olunmayan, cəzalandırılmayan cinayətkar qrupda da müəyyən dəyişikliklər baş verir. Əvvəla, həmin qrup ifşa olunmadıqca, cəzalandırılmadıqca daha da həyasızlaşır və kiçik cinayətlərdən böyük cinayətlərə keçir. İkinci tərəfdən, cəzasızlıq həmin qrupa qoşulmuş, o qədər də davamlı, sabit olmayan üzvlərdə cinayətkar yönümün yaranmasına və möhkəmlənməsinə ciddi təsir edir ki, bu da öz növbəsində digər cinayətkar qrupların yaranmasına səbəb olur.

Nəzərdən qaçırmaq olmaz ki, cinayətkar qrupun yaranması nəinki kəmiyyət məsələsində, həm də sosial təhlükə sahəsində keyfiyyət göstəricisidir, çünki ayrıca bir fərd çox zaman nəzərdə tutduğu cinayət əməlini texniki cəhətdən həyata keçirmək iqtidarında olmur, bunun üçün başqalarının köməyinə ehtiyac duyur. Bu cəhət onu özü üçün, yəni cinayətkar fəaliyyət üçün əməl yoldaşı axtarmağa vadar edir, deməli, bu istək və arzu onu hərəkətə gətirir, özünə müvafiq yoldaşlar axtarmağa istiqamətləndirir. Bu da cinayətkar qrupun yaranması üçün təkan rolunu oynayır, yəni

cinayətkar qrupun tərkibinin formalaşması prosesi başlayır. Cinayətkar qrupu psixoloji cəhətdən təhlil edərkən onun tərkibində aşağıdakı fiqurlar ayırd edilir:

- Bütövlükdə qrupu, yaxud onun ayrı-ayrı sahələrini təşkil edən şəxs;
- Məsuliyyətli sahədə işi icra edən, yerinə yetirən şəxs;
- İkinci dərəcəli icraçı, başqa sözlə, yardımçı icraçı;
- Müxalifət mövqeyində duran şəxs, bəzən onu “qrupun zəif yeri” adlandırırlar. Həmin şəxs adətən, iradəli olur və qrupun cinayət əməlləri ilə bəzən razılaşmır, elə buna görə də çox zaman həmin şəxs cinayətkar qrup daxilində konflikt şəraitinin yaranmasına səbəb olur. Cinayətkar qrup daxilində belə ziddiyyətin yaranması müxtəlif qəbilli dinamik proseslərin baş verməsinə səbəb olur. Belə ki, cinayətkar fəaliyyətdən əl çəkmək, yəni belə fəaliyyəti və ya əməli davam etdirməkdən imtina etmək qrup üzvləri üçün bir sıra əlavə çətinliklər yaradır. Belə bir çətinlik fərdi halda həyata keçirilən cinayət əməlinə əl çəkməyə nisbətən çox mürəkkəb olur.
- Cinayətkar marağın ümumiliyi, yəni cinayət əməlinə qrup halında iştirak edənlərin ümumi marağının olması;
- Qrupa daxil olan adamlar arasında müəyyən hüsn-rəğbət yaranması;
- Qrupa daxil olan adamların ümumi davranış normalarının, ümumi əqidəsinin, ümumi yönəlişinin, hüquqi şüur sahəsində müəyyən çatışmazlığın olması. Bütün bu cəhətlər cinayətkar qrupa daxil olan şəxsləri yaxınlaşdıran, onların cinayətkar qrupda birgə fəaliyyətini şərtləndirən amillərdir.
- Davamlılıq – umunmüddətli və davamlı cinayət əlaqəsinin olması, belə əlaqənin həmin qrupun bütövlüklə və ya qismən dağılmalı olduqdan sonra, yəni cinayətə cəlb edilmədən, qrupun aşkarlanmasından sonra asanlıqla bərpa olunması;
- Birlik – yəni qrup üzvlərinin birliyi, əlaqə və münasibət səviyyəsi. Cinayətkar qrupda belə bir birliyin yaranmasını şərtləndirən mühüm amillər olur. Buraya qrup üzvlərinin təmənnalı şəxsi maraq və tələbatlarının oxşar olması belə birliyi möhkəmləndirən, qoruyub saxlayan motivlər sistemi kimi təsir edir.
- Müdafiə olunma, yəni cinayətkar qrup üzvlərinin müdafiəsinin təşkili, bunun üçün cinayətkar qrupun strukturunda müdafiəedici blokun olması, həmin müdafiəni təmin etmə, hətta bununla yanaşı, psixoloji təsir və fiziki təzyiğin həyata keçirilməsi ilə bağlı aparatın olması da vacib hesab edilir.

Cinayətkar qrupun dinamik prosesləri içərisində bir mühüm cəhət də diqqəti cəlb edir. Adətən, cinayətkar qrupun funksiyaları içərisində onun fəaliyyət sferasının tədricən genişlənməsi mühüm yer tutur. Yəni törədilən cinayətlərin kəmiyyəti artır, daha ağır cinayətlərə keçid prosesi baş verir.

Cinayətkar qrupun dinamik prosesləri içərisində bir mühüm cəhət də özünü aydın surətdə büruzə verir. Bu da cinayətkar qrupun inkişaf prosesində qrup üzvləri arasında emosional münasibətlərin sırf funksional, işgüzar münasibətlərlə əvəz

olunmasıdır. Belə münasibətlər yalnız birgə fəaliyyət prinsipinə istinad edir. Bütün məsələ həmin birgə fəaliyyətin nə dərəcədə uğurla yerinə yetirməsindən asılıdır. Əgər burada kiçik bir xəyata yol verilmiş olsaydı, belə o, asanlıqla bağışlanmır. Çünki belə kiçik bir xəta cinayətkar qrupun ifşası ilə nəticələnə bilər. Bir qrup üzvünün kiçik xətası bütün qrupun taleyində həlledici rol oynaya bilər. Ona görə də mütəşəkkil cinayətkar qrupda işgüzar münasibət həlledici xarakter kəsb edir, şəxsi, emosional münasibətlərin əhəmiyyəti tədricən itib gəlir, hətta bir sıra hallarda belə münasibətlər tamamilə aradan çıxır. Belə bir meyil, hətta iştirakçıları yaxın qohumlardan ibarət olan cinayətkar qruplarda da özünü göstərir. Buna görə də cinayətkar qrupun formalaşması və öz fəaliyyətini yerinə yetirməklə bağlı ciddi cəhdində iki bir-birinə zidd olan qüvvənin təsiri çox aydın surətdə özünü göstərir. Yəni cinayətkar qrupun fəaliyyətində bir tərəfdən getdikcə birləşməyə, möhkəmliyə meyil güclü olur, digər tərəfdən onları ayrı salmağa, parçalamağa cəhd özünü göstərir. Həmin dinamik prosesin isə çox ciddi daxili psixoloji səbəbləri vardır.

İlk növbədə burada iki cəhət diqqəti cəlb edir. Əvvəla, cinayətkar qrup öz cinayət əməllərini müvəffəqiyyətlə təşkil etdikcə, faydalı nəticələr əldə edildikcə, həmin qrupda daxili psixoloji birlik, bağlılıq möhkəmlənir. İkinci halda isə cinayətkar qrupun fəaliyyətində müvəffəqiyyətsizlik nəzərə çarpır və ən başlıcası cinayətkar qrupun ifşa edilmək təhlükəsi yaranırsa, vəziyyət başqalayırsa, bu halda həmin qrupda parçalanma baş verir, həm də müəyyən qrupun öz dairəsini xilas etmək üçün başqalarını qurban vermək meyli güclənir. Belə proses özünü daha çox müəyyən cinayətkar birliklərdə, həm də çox zaman müəyyən sosial qrupun mənafeyinə xidmət edən və xüsusi niyyətlə təşkil olunmuş cinayətkar qruplarda (çox zamanda məhz təşkilatçının və ya təşkilatçılar qrupunun göstərişi ilə) göstərir. Başqa sözlə, belə şəraitdə gizli konfliktlər, ziddiyyətlər özünü aydın büruzə verir, qrup üzvləri arasında gərginlik artır. Yəni cinayətkar qruplarda şəxsiyyətlərarası münasibətlərdə konflikt şəraitinin yaranması orada münasibətlərin tənzipini çətinləşdirir.

Konflikt və ya ziddiyyət nə deməkdir və onun baş verməsinə səbəb nədir? Nəzərə almaq lazımdır ki, konflikt istənilən qrupda şəxsiyyətlərarası münasibətlərdə özünü göstərə bilər. Həm də hər bir qrupda həmin konfliktin istər baş vermə səbəbləri, istərsə də təzahür xüsusiyyətləri müxtəlif olur və bir-birindən ciddi surətdə fərqlənir.

Konflikt, hər şeydən əvvəl, əks istiqamətlərə yönəlmiş məqsədlərin, maraqların, mövqelərin, istək və arzuların, rəy və baxışların toqquşmasıdır. Bəzi müəlliflər (K.K.Platonov, V.Q.Kazakov və b.) konflikti ünsiyyətin özünəməxsus növü kimi xarakterizə edirlər: konfliktin əsasını qrupun müəyyən üzvləri arasında müxtəlif səviyyələrdə dərk edilən obyektiv və subyektiv ziddiyyətlər təşkil edir. Konfliktə girən adamlar onu həmişə emosional halətlər fonunda həll etməyə təşəbbüs göstərirlər. Bu cəhət cinayətkar qruplarda baş verən konfliktlərin həllində özünü daha aydın surətdə büruzə verir.

Qrup (kollektiv) canlı təsisatdır. O da dialektika qanunlarına tabedir. Bu mənada məsələ heç də qrupda konfliktin olub-olmamasında deyildir. Ən başlıca məsələ konfliktin mənəvi məzmununda, konstruktiv, yaradıcı, işgüzar xarakter daşımındadır. Bu cəhəti nəzərə alsaq, konfliktin konstruktiv və destruktiv funksiyalarını fərqləndirə bilərik.

Konfliktin konstruktiv funksiyası onda ifadə olunur ki, o, qrupun inkişafının mənbəyinə çevrilir, yeni məqsədlərin, normaların, sərvətlərin və s. yaranması ilə nəticələnir. Əgər konflikt qrupda qarşılıqlı münasibətləri pozur, sərvət meyllərinin vəhdətini zəiflədir, qrup həmrəyliyini aşağı salırsa, bu zaman o özünün funksiyasına görə destruktiv xarakter kəsb edir. Konstruktiv konfliktlər, adətən, prinsiplial mübahisələr, müzakirələr, disputlar, destruktiv konfliktlər isə xırda çəkişmələr, dedi-qodular, qalmaqaallar və s. formalarında təzahür edir.

Konfliktin xarakteri qrupun inkişaf səviyyəsi ilə bilavasitə bağlıdır. Hər bir qrupda konflikt üfüqi xətt üzrə - xidmət vəzifəsinə görə bərabər mövqeyə malik olan işçilər, şaquli xətt üzrə xidmət vəzifəsinə görə müxtəlif mövqeyə malik olan işçilər arasında yarana bilər. “İşçi-işçi” tipli konfliktlər üfüqi konfliktlərlə, “işçi-rəhbər işçi” və ya “işçilər-rəhbər işçi” tipli konfliktlər isə şaquli istiqamətdə konfliktlərə misal ola bilər.

Hər iki konflikt növü müxtəlif tərkibli cinayətkar qruplara da xasdır. Yəni həmin qruplarda üfüqi xətt üzrə - qrup üzvləri arasında, eləcə də şaquli xətt üzrə qrup rəhbəri, qrup üzvləri arasında konfliktin özünəməxsus inkişaf dinamikası var.

Sosial psixologiyada qrupdaxili konfliktlərin təsnifatı hələ dəqiq müəyyənləşdirilməyib. M.R.Bityanova onların aşağıdakı növlərini təsvir etmişdir:

1. Hər bir qrupun daxilində mini qruplar formalaşır. Bir çox hallarda onların qarşılıqlı münasibətlərində qrupdaxili konfliktlər əmələ gəlir və qrupun həyatına, xüsusilə onun psixoloji iqliminə və fəaliyyət məhsuldarlığına psixoloji ölçülərlə təsir göstərməyə başlayır. Bu mini qruplardan hansının mövqeyi daha çox aparıcıdır – qruplararası münasibətlər tənzim edildikdə onların mövqeyi zəruri surətdə nəzərə alınmalıdır.
2. Qrupun yüksək statuslu üzvlərindən hər hansı biri özünün məqsədi və sərvətləri ilə qrupun məqsəd və sərvətlərinə uyuşmayan qeyri-formal qrupa meyl etdikdə, onunla qrupun lideri (rəhbəri) arasında konflikt əmələ gəlir.
3. Müəyyən bir mini qrup liderin (rəhbərin) iş üslubu ilə razılaşmadıqda onunla mini qrupun münasibətlərində konflikt halları müşahidə olunur.
4. Müəyyən bir mini qrupda münasibətlər pozulanda, onun həyatında konflikt əmələ gəlir. Əgər mini qrupun müəyyən üzvləri konfliktə qoşulmursa, onun strukturu köklü surətdə dəyişir.
5. Normativ qrup konfliktlərinə də az təsadüf olunmur. Bu konfliktlərdə iki cəhət aydın surətdə özünü göstərir:

a) Tutaq ki, qrup 15 nəfərdən ibarətdir. Onun üzvlərinin 4 nəfəri qrup sərvətləri ilə hesablaşmır. Qrupun əksər üzvləri (11 nəfər) onlara təsir göstərməyə başlayır.

b) Qrupun üzvlərindən yalnız bir nəfəri hər hansı qrup normalarının əleyhinə açıq çıxış edir, bu zaman qrup üzvləri çox vaxt birləşir, qrup normalarını müdafiə edirlər.

6. Liderlər arasında konfliktin əmələ gəlməsi qrup fəaliyyəti üçün tipik sayılır.

7. Qeyri-formal liderlə rəhbər arasındakı konfliktlər də son dərəcə geniş yayılıb.

Sosial psixologiyada konfliktin müxtəlif tipləri (əsl, təsadüfi, qarışıq, səhv başa düşülən, latent, yalançı konflikt və s.) təsvir olunmuşdur. Onlar mahiyyət etibarilə ya işgüzar, ya da şəxsiyyətlərarası konfliktlər kimi meydana çıxırlar. İşgüzar və şəxsiyyətlərarası konfliktlər müxtəlif səbəblərlə şərtlənir, özlərinin məzmununa və xarakterinə görə bir-birindən fərqlənirlər. D.İ.Kaydalov və E.Suimenko bu baxımdan konfliktin maddi-texniki, təsərrüfat-siyasi, təsərrüfat-təşkilatı, sosial-peşə, sosial-demokratik və sosial-psixoloji səbəblərini fərqləndirirlər.

Konfliktin sosial-psixoloji səbəbləri müxtəlifdir. Məsələn, “işçi-işçi” səviyyəsində meydana çıxan konfliktlərin bir çoxu işçilərin psixofizioloji, sosial-psixoloji və sosial-ideoloji baxımdan bir-biri ilə uyuşa bilməməsi zəminində meydana çıxır. Özlərinin müəyyən fiziki keyfiyyətlərinə, xarakterinə, marağına və ya sosial qiymətlərinə görə bir-biri ilə “uyuşmayan” iki işçi arasında bu tipli konfliktlərin olması zəruridir. Qrup uyuşması hadisəsinin qanunauyğunluqlarını nəzərə almaqla belə konfliktləri vaxtında aradan qaldırmaq mümkündür. Bəzi işçilərin nəinki bir-biri ilə, həm də rəhbər işçi ilə uyuşa bilməməsi, bir-birinin davranışının motivlərini başa düşməməsi və ya səhv başa düşməsi, rəhbərlik üslubunun, rəhbər işçinin şəxsi keyfiyyətlərinin kollektivin və ya onun ayrı-ayrı üzvlərinin sosial gözləmələrinə uyğun gəlməməsi və s. – bunların hamısı müxtəlif konfliktlərin yaranmasında özünəməxsus rol oynayır.

Aydın məsələdir ki, ayrı-ayrı hallarda konfliktin yaranmasında qeyd etdiyimiz səbəblərdən hər hansı biri də daha mühüm rol oynasa da, onlar bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədədir və hər bir konflikt vəziyyətinin təhlili zamanı bu cəhəti nəzərə almaq zəruridir.

Konfliktin sosial-psixoloji təhlili mürəkkəb problemdir. Onun funksiyası və tipologiyasının aydınlaşdırılması bu baxımdan hələ kifayət deyildir. Konfliktin sosial-psixoloji mahiyyətini aydınlaşdırmaq üçün həm də onun quruluşunu və dinamikasını təhlil etmək lazımdır.

Konfliktin strukturunu aşağıdakı anlayışlarla xarakterizə etmək olar: konfliktin tərəfləri (iştirakçıları), konfliktin davam etməsi şəraiti, konfliktin iştirakçılarının əməlləri, konfliktin nəticələri.

İştirakçıların tərkibinə görə konfliktin şəxsiyyət-şəxsiyyət, şəxsiyyət-qrup və qrup-qrup arasında baş verə bilər. Sosial-psixoloji planda konfliktin iştirakçıları,

birinci növbədə, müvafiq motivlər, məqsədlər, sərvətlər, yönəlişlər və s. ilə xarakterizə olunur.

Hər bir konflikt müəyyən sosial mühitdə baş verir. Həmin mühit, adətən, özünəməxsus quruluşu, dinamikası, normaları, sərvətləri və s. olan müxəlif sosial qruplarla təmsil edilir. Lakin sosial mühit anlayışını kiçik qruplarla eyniləşdirmək metodoloji baxımdan səhvdir. Onu geniş mənada başa düşmək, nəinki kiçik, həm də böyük sosial qruplar kontekstində təhlil etmək lazımdır. Konfliktin sosial-psixoloji xarakteristikalarını ancaq bu baxımdan düzgün aydınlaşdırmaq olar.

Konfliktin hər bir iştirakçısı konflikt vəziyyətini özünəməxsus şəkildə təsəvvür edir. Buraya aşağıdakılar daxildir:

- a)* Konflikt iştirakçılarının özləri (öz motivləri, məqsədləri, sərvətləri, imkanları və s.) haqqında təsəvvürləri;
- b)* Əks tərəf (onun mətiyləri, məqsədləri, sərvətləri, imkanları və s.) haqqında təsəvvürləri;
- c)* Konfliktli münasibətin baş verdiyi mühit haqqında təsəvvürləri.

Sosial-psixoloji tədqiqatlar göstərir ki, konflikt iştirakçılarının mümkün hərəkətləri onların konflikt vəziyyəti haqqında təsəvvürləri ilə bilavasitə bağlıdır. Konflikt iştirakçıları öz hərəkətlərinin nəticələrini dərk etdikcə, onların konflikt şəraiti haqqında təsəvvürləri də dəqiqləşir.

Hər bir real konflikt prosesdir. Konfliktin dinamikasını təhlil etmək üçün onun mərhələlərini müəyyən etmək lazımdır. Sosial psixologiyada bu baxımdan konfliktin aşağıdakı mərhələləri fərqləndirilir:

- a)* Obyektiv konflikt şəraitinin yaranması;
- b)* Obyektiv konflikt şəraitinin dərk olunması;
- c)* Konfliktli davranışa keçid;
- d)* Konfliktin obyektiv həll olunması.

Yaranmış obyektiv şəraitdən asılı olaraq konflikt ancaq birinci və ya ikinci mərhələ ilə məhdudlaşa bilər. Bir çox hallarda isə konflikt tədricən bir mərhələdən digərinə keçir. Bundan başqa, konfliktin dinamikasında başlıca momentlərdən biri onun formasının dəyişməsi ilə əlaqədardır. Məsələn, işgüzar konflikt şəxsiyyətlərarası konfliktə və ya əksinə, şəxsiyyətlərarası konflikt işgüzar konfliktə keçə bilər.

Rəhbər işçi konflikt şəraitini sosial-psixoloji planda təhlil edərkən onu realistcəsinə qiymətləndirilməlidirlər. Bunun üçün aşağıdakı cəhətlərə xüsusi diqqət yetirmək lazımdır.

a) Konfliktin yaranması üçün bəhanə kimi istifadə olunan halları fərqləndirmək, konfliktin əsas səbəblərini müəyyən etmək (konfliktin iştirakçıları, adətən, onun səbəblərini müxtəlif yollarla gizlədirlər);

b) Konfliktin “işgüzar (obyektiv) zonası” və əsas iştirakçılarını müəyyən etmək. Konfliktin nə dərəcədə, tutaq ki, əməyin təşkili, nə dərəcədə isə konfliktə

girən şəxslərin kollektivdə işgüzar və şəxsi münasibətləri ilə əlaqədar olduğunun müəyyən edilməsi sosial-psixoloji baxımdan böyük əhəmiyyətə malikdir.

Qruplar təşkil edilərkən bütün digər ümumi şərtlərlə - iş yerinin vəziyyəti, müvafiq peşə və ixtisaslar üzrə kadrlarla təminatmə zəruriliyi və s. ilə yanaşı, kollektiv üzvlərinin bir-birilə psixofizioloji, sosial-psixoloji, sosial-ideoloji cəhətdən uyuşması və müsbət qarşılıqlı təsiri, başqa sözlə, kollektivdə qəbul olunan hər bir fərdin şəxsiyyət kimi xarakteristikası nəzərə alınmalıdır. Kadrların seçilməsi kollektivin sonrakı inkişaf mərhələlərində də kollektivə yeni üzvlərin qəbul edilməsi ilə əlaqədar olaraq öz əhəmiyyətini saxlayır. Bütün hallarda söhbət sadəcə olaraq hər hansı bir işçinin deyil, məhz konkret kollektiv üzvünün seçilməsindən gedir. Bu cəhət işçilərin yerləşdirilməsi zamanı daha aydın nəzərə çarpır.

Kollektiv üzvlərinin iş yerlərinin yaxınlığı və ya uzaqlığı da kollektivdə qarşılıqlı münasibətlərin xarakterinə mühüm təsir göstərir. Bir-birinə hörmət bəsləyən işçilərlə bir-birinə psixoloji cəhətdən uyuşmayan iki işçinin iş yerində yanaşı işləməsinin psixoloji nəticələri eyni deyildir. İş yeri qarşılıqlı münasibətlərin formalaşmasında zahiri amil olsa da, onun daha dərin psixoloji nəticələri vardır. Şübhəsiz ki, rəhbər işçi bir-birinə uyuşmayan iki işçinin qarşılıqlı münasibətini yaxşılaşdırmaq məqsədilə, birinci növbədə, onlara müxtəlif yollarla tərbiyəvi təsir göstərməlidir. Lakin bu, istənilən nəticəni vermədikdə, mövcud qaydalara müvafiq olaraq, onların iş yerinin dəyişdirilməsi imkanları haqqında düşünmək zəruridir.

Kollektivdə konflikt şəraitinin yaranması imkanlarını vaxtında aradan qaldırmaq üçün profilaktik tədbirlər müəyyən sosial-psixoloji zəmində həyata keçirilməlidir. Fikrimizi misallar əsasında aydınlaşdıraraq.

“Lider-rəhbər işçi” səviyyəsində konflikt, xüsusilə kəskin xarakter kəsb edir. Bu halarda, adətən, lider onun nüfuzu ilə hesablaşan qrup üzvlərini də konfliktə cəlb edir. Bununla da “lider-rəhbər işçi” tipli konfliktlər, əslində “lider-işçilər-rəhbər işçi” səviyyəsində konfliktə çevrilir.

Bundan başqa müəyyən edilmişdir ki, işçilərin sosial peşə mövqeyi yüksəldikcə, “üfüqi konfliktlər” də artmağa başlayır: orta ixtisaslı işçilərə nisbətən elmi-texniki, yaradıcı, mühəndis-texniki, yüksəkixtisaslı maarif və tibb işçiləri arasındakı qarşılıqlı münasibətlərdə “üfüqi konfliktlərə” 2,4 – 2,6 dəfə çox təsadüf olunur. Halbuki elmi-texniki və mühəndis-texniki ziyalılara nisbətən orta ixtisaslı işçilər arasında “şaqli konflikt” səviyyəsi 1,2- 1,5 dəfə yüksəkdir. Buradan nəticə çıxarmaq çətin deyildir: profilaktik tədbirlər birinci halda, əsasən, “üfüqi konfliktlərin”, ikinci halda isə “şaqli konfliktlərin” aradan qaldırılmasını nəzərdə tutmalıdır. “Lider-rəhbər işçi” tipli konfliktlərin də aradan qaldırılması haqqında vaxtında düşünmək lazımdır.

Konflikt həm də mədəniyyət problemidir. İşçilərin mədəniyyət səviyyələri aşağı olduqda, hətta öz-özlüyündə çox əhəmiyyətli olan işgüzar konfliktlər belə asanlıqla məhdud şəxsi konfliktlərə çevrilir. Çalışmaq lazımdır ki, qrup üzvləri bütün hallarda bir-birinə iş yoldaşı kimi hörmət etsinlər, bir-birinin insanlıq ləyaqəti və nüfuzu ilə

hesablaşsınlar, asanlıqla kiçilməsinlər, prinsipial olmayan məsələlərdə güzəştə gedə bilmək əzminə malik olsunlar, həmişə xalqın, kollektivin mənafeyini nəzərə alsınlar.

Cinayətkar qruplarda konflikt şəraitinin yaranmasının başlıca səbəbi təmənnalı mətəvin güclü olmasıdır. Bu da təsadüfi deyildir, çünki cinayətkar qrupun fəaliyyətinin əsas məhvərini məhz təmənnalı motivlər tutur, yəni cinayətkar qrupun hər bir üzvü cinayət əməli törədərkən, ilk növbədə, həmin əməlin müqabilində nə əldə edəcəyi barədə düşünür, deməli, təmənnalı motiv onun cinayətkar fəaliyyətinin əsas hərəkətverici amilinə, yəni təhrikəedici stimula çevrilir. Nəzərdən qaçırmaq olmaz ki, cinayətkar qrupun fəaliyyətinin əsasında ziddiyyətli toqquşma predmeti durur. Axı, eyni zamanda təmənnalı şəxsi maraqlarını və tələbatlarını bir yerdə ödəmək ciddi problemdir. Yəni burada şəxsi maraqlarla, mənafeələrlə tələbatlarını ödəmək istəyi üstünlük kəsb edir. Əgər cinayətkar qrupa qoşulmaqla, cinayət əməlinə fəal surətdə iştirak etməklə onun ehtiyac və tələbatları təmin edilmirsə, onda həmin cinayətkar qrupun tərkibində qalmağa, yeni cinayət əməlləri törətməyə onu hansı daxili motiv təhrik edə bilər? Əlbəttə, onu qrupun cinayət əməlinə iştirak etməyə başqa motivlər (öz həyatı, ailəsi və uşaqları üçün qorxu və s.) də təhrik edə bilər.

Cinayətkar qrupda şəxsiyyətlərarası konfliktlər müxtəlif formalarda təzahür edir. Belə konflikt şəraitinə cinayətkar qrupun təşkilatçısı ilə qrup üzvləri, təşkilatçı ilə müxalifət arasında, qrupun köhnə üzvləri ilə yeni üzvləri arasında, cinayətkar fəaliyyətini dayandırmaq qərarına gəlmiş üzvlərlə digər üzvlər arasında ziddiyyətlərin, konfliktin meydana çıxması cinayətkar qrupun nəinki fəaliyyətinin davamını çətinləşdirir, nəticədə, ümumən, cinayətkar qrupun fəaliyyəti pozula bilər. Yalnız bir cəhətə diqqət yetirmək kifayətdir ki, cinayətkar qrupda şəxsiyyətlərarası konfliktin dərinləşməsi nə kimi ağır nəticələrə gətirə bilər. Məsələn, öz cinayət əməlinə son qoymaq və ona görə də cinayətkar qrupu tərk etmək istəyən qrupla cinayətkar qrupun digər üzvləri arasında konflikt sadəcə həll olunmur, qrupu tərk etmək istəyənlərin, yəni “oyundan çıxmağa” can atan şəxslərin bəzən fiziki məhvi ilə nəticələnir.

Nəzərə almaq lazımdır ki, cinayətkar qrupda şəxsiyyətlərarası münasibətlərdə müxtəlif zəmində konfliktlər meydana çıxır. Burada cinayət əməli sayəsində əldə edilən maddi vəsaitlərin bölgüsü, tapşırıqın icrası zamanı daha qorxulu sahələrdə iş görmək, başqasının qrupda tutduğu mövqeyə həsəd aparmaq və s. kimi amillər mühüm rol oynayır. Ümumən, cinayətkar qruplarda konflikt şəraitinin təhlili, onların “zəif cəhətlərinin” aşkar edilməsinə kömək edir və həmin zəif cəhətlərdən vaxtında və lazımi istiqamətdə istifadə etməklə hüquq-mühafizə orqanı işçiləri cinayətkar qruplara qarşı mübarizəni daha səmərəli şəkildə təşkil edə bilərlər.

Verilmiş qısa məlumatdan bir cəhət də aydın olur ki, cinayətkar qrupun dinamik prosesləri müxtəlifdir. Onların bir qismi cinayətkar qrupun möhkəmlənməsinə, sabitləşməsinə, fəaliyyətinin “səmərəli” təşkilinə kömək edərsə, digər qismi həmin

qrupda ziddiyyət və konfliktlərin yaranmasına, qrupun parçalanmasına, hətta onun ifşasına və cəzalandırılmasına gətirib çıxara bilər. Deməli, cinayətkar qruplarda dinamik proseslərin istiqamət və nəticələrinin həm hüquqi, həm də psixoloji cəhətlərinin düzgün müəyyənləşdirilməsi və nəzərə alınması çox ciddi elmi və praktik əhəmiyyət kəsb edir.

Mövzu № 9

«Yetkinlik yaşına çatmayan qanunpozanların və yeniyetmələrin cinayi davranışlarının psixoloji xüsusiyyətləri»

Plan:

1. Yetkinlik yaşına çatmayanların və yeniyetmələrin psixoloji xüsusiyyətləri.
2. Yeniyetmələrin cinayi davranışının əsas motivlər sistemi və qrup halında cinayi davranışının sosial-psixoloji xüsusiyyətləri.
3. Yeniyetmələrin sosial davranışının tənzimi məsələləri.

Ədəbiyyat siyahısı:

1. Bayramov.Ə.S., Əliyev.B.H. Hüquq psixologiyası (dərslük). Bakı, “Təhsil”, 2012
2. Bayramov.Ə.S., Əlizadə.Ə.Ə. Sosial psixologiya. Bakı, 2006.
3. Hüseyn Xəlilov. Uşaq və yeniyetmələrin inkişafının sosial-psixoloji məsələləri. Qafqaz Universiteti. Bakı, 2012
4. Qədirov Ə.Ə., Xəlilov N.Ə. Yaş psixologiyası. Gəncə - 1999.
5. Mehdizadə Z.M. Uşaq psixologiyası. Bakı, API-nin nəşri. I hissə 1982, II hissə 1984, III hissə 1988.
6. Васильев.В.Л. Юридическая психология. 6-е издание. Переработанное и дополненное. СПб: Питер, 2009.
7. Бандурка А.М., Богарова С.П., Землянская Е.В. Юридическая психология. Харьков, 2002.
8. Петруня О.Э. Юридическая психология. Учебное пособие. Москва, 2007.
9. Еникеев М.И. Основы общей и юридической психологии. Москва, 2003.
10. Еникеев М.И. Юридическая психология. Краткий учебный курс. Москва, 2003.
11. “DİO-nun əməkdaşlarının fəaliyyətində psixologiya və pedaqogika” fənni üzrə 9 nömrəli mühazirə

Sual 1

Yetkinlik yaşına çatmayanların və yeniyetmələrin psixoloji xüsusiyyətləri

Müşahidə və tədqiqatlar göstərir ki, çox təhlükəli cinayətkarların əksəriyyəti cinayətə erkən yaşlarında (18 yaşa çatmamış) qoşulmuş şəxslərdir. Bu baxımdan xüsusən yeniyetmələri cinayətə təhrik edən subyektiv, psixoloji səbəblərin öyrənilməsi və uşaqlar arasında cinayətin profilaktikası xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Psixoloji mahiyyətinə görə uşaqlarla böyüklərin cinayəti arasında xeyli fərq vardır. Bu fərq birinci növbədə cinayətin motivinə aiddir.

Yeniyetmələrin cinayət işlətməsinin iki başlıca səbəbi vardır:

Birincisi, yeniyetmənin şəxsi keyfiyyətlərindən yəni, psixoloji xüsusiyyətlərindən irəli gələn səbəblərdir.

İkincisi, xarici mühitin mənfi təsirlə əlaqədardır. Əlbəttə, burada da psixoloji amillər az rol oynamır, yəni yeniyetmə xarici, xüsusən də mənfi təsiri, necə qavrayır, onun nəticələrini nə dərəcədə düzgün qiymətləndirir məsələsi burada mühüm rol oynayır. Müşahidə və tədqiqatlar göstərir ki, «çətin» uşaqlar cinayətə daha çox meyillidirlər. Qanunpozan, «çətin» uşaqlarda aşağıdakı ümumi cəhətlər (xüsusiyyətlər) nəzərə çarpır:

1. Bu uşaqların və xüsusən yeniyetmələrin həm ümumi və həm də idrak maraqları aşağı səviyyədədir.
2. Onların şəxsiyyətinin təşəkkülünə, həyat ideallarının formalaşmasına təcrübəli, yaşlı cinayətkarların böyük təsiri olmuşdur.
3. Çətin uşaqların və yeniyetmələrin şəxsi keyfiyyətləri içərisində:
 - a) tənbəllik
 - b) iradəsizlik
 - c) məsuliyyətsizlik
 - d) konformizm-başqalarının təsirinə asanlıqla qapılma və ya təqlidə meyl
 - e) kobudluq, nəzakətsizlik
 - e) aqressivlik və s. kimi mənfi xüsusiyyətlər üstünlük təşkil edir.

«Çətin» uşağa və yeniyetməyə xas olan əlamətlərin formalaşmasına mənfi ailə şəraiti də qüvvətli təsir göstərir. Heç də təsadüfi deyildir ki, «çətin» uşaqların, o cümlədən qanun pozuntularına yol verən yeniyetmələrin çoxu çətin ailələrdə, yəni tərbiyəsi naqis olan, əxlaq normalarını gözləməyən, əməllərində cinayətə yol verən ailələrdə böyüyən uşaqlardır. Bu cəhətdən aşağıdakı misal çox səciyyəvidir: Ailə iki nəfərdən: 14 yaşlı oğuldan və ərindən ayrılmış anadan ibarətdir. Ana restoranda ofisiant işləyir. Bəzən, hətta gecələri evdə olmur, oğluna lazımı nəzarət yetirə bilmir. O, hər gün oğluna yetərindən artıq miqdarda cib xərcliyi verir. Evdə başsız, nəzarətsiz qalan oğul verilən pula özünə yeniyetmə qızlardan bir «köməkçi» və

oğlanlardan isə «xüsusi mühafizəçi» tutur. Tez-tez evdə eys-ışrət, spirtli içkilərlə qonaqlıq, şənlik düzəldir, getdikcə şənlənmələrin, dostların sayı artır, daha çox pul tələb olunur. Oğlan və yoldaşları cinayət yolu ilə küllü miqdarda pul əldə etmək fikrinə düşürlər. Beləliklə, tədricən cinayətə qoşulurlar, oğurluq edirlər, bəzən soyğunçuluğa əl atırlar.

Deməli, «çətin» yeniyetmələrin şəxsiyyətinin formalaşmasına ailə şəraiti güclü təsir göstərir. Müşahidələr göstərir ki, əksər hallarda «çətin» uşaqların ailələrində normal əxlaqi və düzgün tərbiyəvi təsir və nəzarət olmur və nəticədə onlara mənfi keyfiyyətlər aşılır. Belə mühitdə böyüyən uşaqlar eqoist tərbiyə olunur, yalnız öz xeyirlərini güdürlər. Valideynlərindən birinin olmaması, ya da ailə başçılarının pozğun həyat sürməsi, mədəni və mənəvi tələblərə riayət etməməsi ailədə böyüyən uşaqların tərbiyəsini pozur.

Çətin uşaq və yeniyetmələri səciyyələndirən xüsusiyyətlərdən biri də onların dərəcə, təlimə mənfi münasibətidir. Başqa uşaqlardan fərqli olaraq onlarda idrak motivi, elmi bilik qazanmaq motivi çox zəifdir. Onlarda məcburiyyət motivi üstünlük təşkil edir. Buradan da neqativizm, özünü «igid» kimi göstərmək, «qoçuluq etmək» cəhdi meydana çıxır.

Çətin uşaqların çoxu özünə şagird və məktəb kollektivində yer tapa bilmir, özünü təlimdə müvəffəqiyyət qazanmaq yolu ilə təsdiq edə bilmir. Nəticədə kollektiv tərəfindən bəyənilməyən, təcrid olunan uşaqlar məktəbdən, sinifdən kənarında özləri üçün qrup axtarıb tapırlar. Bu qruplar isə kortəbii şəkildə yaranmış küçə qruplarıdır, onlar özlərinin neqativ davranışları ilə diqqəti cəlb edirlər.

Qanunpozan «çətin» uşaqlar özlərini məktəbə, kollektivə qarşı qoyurlar. Onların maraqları qeyri-sağlam, məqsədləri cəmiyyət üçün təhlükəlidir.

Bəzi hallarda ayrı-ayrı uşaqlarda cəmiyyətə zidd davranış formaları sinir sisteminin üzvi qüsurlarından irəli gəlir. Bu qüsurlar özünü uşağın kəmağılılığında, ona xas olan psixopatik əlamətlərdə biruzə verir. Sinir sistemi qüsurlu olan belə uşaqlar tez təsir altına düşürlər, ağılın zəifliyindən düşükləri mürəkkəb şəraiti və ya məqsədlərinə nail olmaq üçün seçdikləri vasitələri düzgün qiymətləndirə, öz hərəkətlərinə kifayət dərəcədə tənqidi münasibət bəsləyə, başqasının və özünün hərəkətinin əxlaqi mənasını dərinlən dərk edə, hadisələrin gözlə görünməyən, bilavasitə əks olunmayan əlaqə və münasibətlərini başa düşə bilmirlər. Ləngimənin zəifliyi, hövsələsizlik, səbirsizlik, impulsivlik həmin uşaqları son nəticədə cinayətə gətirib çıxarır. Belə qüsurlu uşaqların istəkləri də patoloji səciyyəyə dayışıyır. Onlarda sadizm, aqressivlik kimi xüsusiyyətlər müşahidə olunur. Qüsurlu uşaqların və yeniyetmələrin emosional sahələrində də anormallıq olur. Bu xüsusiyyət birinci növbədə özünü sinir sistemi qüsurlu uşaqların və yeniyetmələrin hisslərinin keyliyində biruzə verir. Bəzi qüsurlu yeniyetmələr başqasının qəlbinə nüfuz edə, ona acıya bilmirlər. Bu səbəbdən də cinayətə yol verirlər. Beləliklə, cəmiyyətə zidd davranış formalarının, bir tərəfdən, xarici mühitin və xüsusən şəxsin mənsub olduğu

mikromühitin təsiri ilə, digər tərəfdən isə yeniyetmə şəxsiyyətinin fərqli xüsusiyyətləri ilə şərtləndiyini görürük. Həddibuluğa çatmamış qanunpozanların bir neçə təsnifatı məlumdur. Törətdiyi cinayətə münasibətinə görə onları 4 qrupa bölürlər:

1. Birinci qrupa qanunpozan yeniyetmələrin təxminən 25-35%-i aiddir. Bu qrupa aid qanunpozanların cinayəti bir növ təsadüfi xarakter daşıyır, çünki cinayətkarın şəxsiyyəti ilə əlaqədar deyildir, daha doğrusu, onun şəxsiyyətinin məzmun və istiqamətindən doğmur. Törədilmiş cinayət həddibuluğa çatmamış yeniyetmənin şəxsiyyətinin istiqamətinə ziddir və bu baxımdan təsadüfi səciyyə daşıyır.

2. İkinci qrupa qanunpozan yeniyetmələrin 25-30 % aid edilir. Bu qrupa aid olan qanunpozanların şəxsiyyəti özünün qeyri-sabitliyi ilə səciyyələnir. Belə yeniyetmələr müvafiq şərait yarandıqda cinayətə meyl göstərilir. Yəni onların cinayətkar davranışına konkret şəraitin, situasiyanın böyük təsiri vardır.

3. Üçüncü qrupa qanunpozan yeniyetmələrin təxminən 30-40%-i aiddir. Bu qrupdan olan yeniyetmələrin cinayətkar davranışı onların şəxsiyyətinin ümumi mənfi istiqaməti ilə sıx surətdə əlaqədardır, daha doğrusu onun nəticəsidir. Burada kənar mənfi təsirlərin də rolu olduqca böyükdür.

4. Dördüncü qrupa qanunpozan yeniyetmələrin (10-15%) aid edilir. Bu qrupa aid edilənlərdə cinayətkar yönəliş formalaşmışdır. Onlarda davamlı antisosial davranış tərzini və münasibətlər yaranmışdır. Ona görə də belə qanunpozan yeniyetmələr cinayətkar fəaliyyət göstərmək, cinayət törətmək üçün bəhanə və şərait axtarırlar. Belə yeniyetmələrdə cinayətkar davranış onların cinayətkar psixologiyasından nəşət edir, irəli gəlir. Cinayi davranışa daxili meylin olması onları çox tez-tez müxtəlif xarakterli cinayətə sövq edir. İstər ailə mühitində, istərsə də hüquq orqanlarında həddi buluğa çatmamış belə qanunpozanlara maksimum dərəcədə ehtiyatla yanaşmaq və həmin yaş dövrünün psixoloji xüsusiyyətlərini dəqiq surətdə nəzərə almaq zəruridir. Yəni hər hansı qanun pozğunluğuna yol verilmiş həddibuluğa çatmamış şəxslər dindirilərək müəyyən qaydalara riayət edilməlidir. Məlum olduğu üzrə uşaq psixikası hər cür kənar təsirlərə, o cümlədən mənfi təsirlərə qarşı olduqca həssasdır və deməli, tez zədələnmə bilər. Bu zədənin ağrısı, nəticəsi uşağın gələcək həyatı, davranışı üçün faciəli ola bilər. Bu cəhət onların dindirilməsi zamanı mütləq nəzərə alınmalıdır. Yeniyetmələrin dindirilməsi elə təşkil olunmalı və aparılmalıdır ki, onların psixikası zədələnməsin, ya da mümkün qədər az zədələnsin. Bu cəhət həm də uşaq ilə ünsiyyətdə olan rəsmi şəxslərdən nəzakət və ustalıq, yaş psixologiyasına bələd olmağı, onun qanunlarını bilməyi tələb edir.

Həddibuluğa çatmamış uşaqların dindirilməsi zamanı ortalığa çıxan problemlərdən biri də obyektivliyin təmin edilməsi məsələsidir. Belə ki, həddibuluğa çatmamış şahid dindirilməyə valideynlər və ya başqa yaxın qohumlar

tərəfindən çağrılır. Dindirmə müəllimin iştirakı ilə aparılır. Dindirmədə həddibuluğa çatmamış şəxsin yaxın qohumları və başqa qanuni nümayəndələr də iştirak edə bilirlər. 16 yaşına çatmamış müttəhimin dindirilməsində müəllim də iştirak edir. Bundan əlavə, müəllim müstəntiqin icazəsi ilə müttəhimə sual verə bilər. Dindirmə qurtardıqdan sonra müəllim dindirmə protokolu ilə tanış ola və onun nə dərəcədə düzgün və tam olması barədə öz fikrini bildirə bilər. Həddibuluğa çatmamış şəxslərin dindirilməsi zamanı əldə edilən məlumatı təhlil edərkən dindirilənin yaşını və şəxsiyyətinin xüsusiyyətlərini, böyüklərin ona nə dərəcədə təsir etdiyini nəzərə almaq lazımdır. Yaşlarına görə bütün həddibuluğa çatmamış şəxslər altı qrupa bölünürlər.

1. Bir yaşına qədər olan uşaqlar. Belə uşaqları dindirmək mümkün deyil.

2. 1 yaşından 3 yaşına qədər olan uşaqlar. Bu yaşda olan uşaqlar çox nadir hallarda dindirilir.

3. 3 yaşından 6 yaşına qədər olan uşaqlar-yəni məktəbəqədər yaşlı uşaqlar. Bu yaşda olan uşaqlar aşağıdakı xüsusiyyətlərlə səciyyələnirlər:

- a) 3-6 yaşlı uşaqlar səbəb əlaqələrindən baş çıxarmır, onları anlaya bilmirlər;
- b) mürəkkəb hadisələri tamliqda, bütövlükdə deyil, fraqmentlər şəklində , yəni yarımçıq qavrayırlar;
- c) qavranılmış hadisələrin ikinci dərəcəli cəhətlərini daha müfəssəl təsvir etməyə meyl göstərilir;
- d) bu yaşda olan uşaqlar bilavasitə qavradıqları şeylərə fantaziyanın köməyi ilə əlavələr edirlər, yəni uydurmalara yol verirlər.

e) Məktəbəqədər yaşlı uşaqlar böyüklərin təsiri altına olduqca tez düşürlər.

4. 6 yaşından 10 yaşına qədər olan uşaqlar – kiçik məktəb yaşlı uşaqlardır.

Bu yaşda olan uşaqlar məqsədli qavrayış vərdişinə və məntiqi mühakimə qabiliyyətinə malikdirlər. Onlar eşitdikləri, gördükləri hadisələr haqqında az-çox təfəsilatlı məlumat verə bilirlər. Lakin bu yaşda olan uşaqlar çox vaxt əsas məsələləri ikinci dərəcəli əhəmiyyəti olan şeylərdən ayıra bilmirlər. Həyat təcrübəsinin azlığını onlar təxəyyüllə əvəz etməyə, müvazinətləşdirməyə çalışırlar. 7-10 yaşlı uşaqlar onlara tanış və ya yaxın olan, onları maraqlandıran cism və hadisələr haqqında daha müfəssəl və etibarlı məlumat verirlər. Burada səmimi ünsiyyət də olduqca böyük rol oynayır.

5. 11-14 yaşlı uşaqları aşağıdakı xüsusiyyətlər səciyyələndirir:

a. 11-14 yaşlı yeniyetmələrin geniş idrak maraqları vardır.

b. 11-14 yaşlı yeniyetmələrin özünüdərk etmə, özünüdüşünmə səviyyəsi əvvəlki dövrə nisbətən xeyli yüksəkdir.

c. Bu yaşda olan uşaqlar ünsiyyətə, müstəqilliyə daha çox meyl göstərilir. Borc və məsuliyyət hissi onlarda daha qabarıq şəkildə özünü biruzə verir. 11-14 yaşlı yeniyetmələrin bir sıra nöqsanlı cəhətləri də vardır ki, dindirmə zamanı onlar

mütləq nəzərə alınmalıdır. Məsələn, həmin yaşlı uşaqların əksəriyyəti həddən artıq heysiyyətli, mənlilikli və özünə arxayın olurlar, fantaziyaya meyl göstərilər, böyüklərin təsiri altında qəsdən təhrif olunmuş, həqiqətdən uzaq, qeyri-obyektiv ifadə verməyi, özgəsinin fikrini öz adına çıxmağı, öz adından təqdim etməyi də bacarırlar ki, bu da istintaqı çəşdirə bilər.

6. 15-17 yaşlı həddibuluğa çatmamış gənclər. Bu yaşda olan şəxslərin psixikası əsasən böyüklərə xas olan qanunauyğunluqlarla səciyyələnir. Bu xüsusiyyət dindirmə zamanı nəzərə alınmalıdır. Təkcə bunu qeyd etmək olar ki, ayrı-ayrı hallarda bu yaşda olan şəxslər cəmiyyətdə, birgə yaşayışda hökm sürən əxlaq normaları haqqında kifayət qədər düzgün təsəvvürə malik olurlar. Digər tərəfdən onlar həddən artıq müstəqillik göstərməyə, özlərini müstəqil aparmağa can atırlar. Dindirmə zamanı bu xüsusiyyətlər mütləq nəzərə alınmalıdır. Qeyd etməliyik ki, həddibuluğa çatmamış şəxslərin dindirilməsinə xüsusi diqqətlə hazırlaşmaq lazımdır. Bu məqsədlə iş, təlim, həyat şəraitində onların inkişaf səviyyəsi, qabiliyyətləri, maraqları, xarakterlərinin əlamətləri, kimlərlə ünsiyyətdə olması və s. öyrənilməlidir. Elə bu dövrdə bir məsələni də: kimin dindirməyə dəvət ediləcəyini də həll etmək lazımdır. Bu, psixoloji cəhətdən xüsusi əhəmiyyət kəsb edən məsələdir. Belə ki, dindirilməyə dəvət edilən şəxsə yeniyetmənin münasibəti, onu necə qəbul etməsi, ona nə dərəcə etimad bəsləməsi məsələsi də xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Odur ki, həmin cəhət nəzərdən qaçırılmamalıdır. Dəvət edilən şəxsə yaxşı münasibət səmimi etirafı artırır, pis münasibət isə neqativ davranışı gücləndirir. Odur ki, həmin psixoloji cəhət xüsusi olaraq nəzərə alınmalıdır. Həm də nəzərdən qaçırmaq olmaz ki, yeniyetmələrdə tərslik və neqativ davranış daha güclü olur.

Sual 2

Yeniyetmələrin cinayi davranışının əsas motivlər sistemi və qrup halında cinayi davranışının sosial-psixoloji xüsusiyyətləri.

Məlumdur ki, ümumən insan fəaliyyətinin motivlər sistemi iki başlıca funksiyasını yerinə yetirir. Yəni bir tərəfdən motiv insanı fəaliyyətə təhrik edir, ikinci tərəfdən, onun fəaliyyətinin istiqamətini təyin edir. Lakin bunlar motivin ümumi cəhətləridir. Çünki motivin insanı fəaliyyətə təhrik etməsi, əvvəla, hansı fəaliyyətə təhrik etməsini, ikinci tərəfdən, nə üçün və necə təhrik etməsini hələ müəyyənləşdirməyə imkan vermir. Çünki fəaliyyət geniş anlayışdır, ona görə də təhrikədiç amillərin hansı fəaliyyətlə necə əlaqələnməsi məsələsi dəqiqləşdirilməlidir. Buna görə də yeniyetmələrin cinayi davranışının motivlər sistemini aydınlaşdırmaq və onun spesifik cəhətlərini müəyyənləşdirmək üçün motivlərin ümumi psixoloji mahiyyətinə nəzər salınmalıdır.

Əvvəla, motiv subyekti müəyyən tələbatlarının ödənilməsi ilə əlaqədar olan fəaliyyətə təhrik edən amildir, başqa sözlə, motiv subyektin fəallığını şərtləndirən xarici və daxili şəraitlərin, yaxud şərtlərin məcmuidir, həmin xarici və daxili amillər sistemi birlikdə təsir edərək fəaliyyətin istiqamətini təyin edir. İkinci tərəfdən, motiv şəxsiyyəti fəaliyyət və ya əməlin istiqamətini, predmetini seçməyə, müəyyən etməyə yönəldir, təhrik edir. Bu cəhət hər hansı fəaliyyətin, hərəkət və ya əməlin motivləşməsini seçməyə, müəyyən etməyə yönəldir, təhrik edir, seçilən həmin fəaliyyət predmeti maddi, yaxud ideal da ola bilər.

Üçüncü tərəfdən, motiv şəxsiyyətin seçdiyi davranış və hərəkət tərzinin əsasında duran, başqa sözlə onun əsasını təşkil edən dərk edilmiş səbəbdir, yəni nəyin xatirinə və nə üçün belə hərəkət edir, bu davranış tərzini seçir. Bu cəhətdən motiv insan şüuru və idrak səviyyəsi ilə çulğaşır. Yəni şüur səviyyəsi yüksək olduqca seçilən fəaliyyət və onun istiqaməti, eləcə də predmeti aydın dərk edilmiş olur. Bütün bu cəhətlər ümumi psixoloji baxımdan motivlərin əsas mahiyyətini izah edir, yəni bütün hallarda motivin psixoloji funksiyası eynidir: o, insanı fəaliyyətə təhrik edir və onun fəaliyyətinin istiqamətini müəyyənləşdirir. Lakin bu ümumi cəhətlər müxtəlif amillərin təsiri ilə istər ayrı-ayrı şəxslərdə, istərsə də müəyyən yaş mərhələlərində özünəməxsus şəkildə təzahür edir. Hələ yeniyetmələrin cinayi davranışının əsas motivlər sisteminin xarakterizə etmədən iki cəhətə toxunmağı zəruri hesab edirik.

Əvvəla, fəaliyyətin konkret xarakteristikası motivlə deyil, qarşıya qoyulan məqsədlə, həmin məqsədin məzmunu ilə müəyyən olunur. Bu halda, bir tərəfdən, eyni bir motiv zəminində müxtəlif məqsədlər formalaşır, digər tərəfdən eyni bir məqsəd müxtəlif adamlarda müxtəlif motivlərlə bağlı olur. Bu cəhət nəzərə alındıqda iki yeniyetmənin eyni xarakterli cinayi davranışı müxtəlif məqsədlərlə

şərtlənə bilər. Başqa sözlə, iki eyni xarakterli qanunazidd davranış bu və ya digər yeniyetmədə müxtəlif motivlərlə əlaqədar ola bilər. Yəni, yeniyetmələrdə eyni cinayi davranışın müxtəlif motivlərlə şərtlənməsi istisna olunmur. Heç şübhəsiz, bu cəhət yeniyetmələrin cinayət əməlinin motivlər sistemini araşdırarkən nəzərdən qaçırıla bilməz.

Bir mühüm cəhət də onunla əlaqədardır ki, ümumən motiv şəxsiyyətin seçdiyi davranış və hərəkət tərzinin əsasında duran dərk edilmiş səbəbdir. Lakin həmin məsələ ilə əlaqədar olaraq qarşıya sual çıxır: yeniyetmələrin cinayi davranışının əsas motivlər sistemi həmişəmi aydın dərk edilmiş olur?

Əlbəttə, bu suala mütləq mənada müsbət cavab vermək olmur. Bunun da müxtəlif səbəbləri vardır. Əvvəla, ayrı-ayrı yeniyetmələrin şüur səviyyəsinin məhdudluğu, onları öz əməl və məqsədlərinin mahiyyətini, nəticələrini tam aydınlıqla dərk etməyə mane olur və nəticədə bu və ya digər yeniyetmə səbəbini özü də aydın dərk etmədən cinayi davranışa yol verir. Elə buna görə də bəzi yeniyetmələrin cinayi davranışında bir çox hallarda mənfəət motivi nəzərə çarpmır. Onlar bəzən impulsivlik, şıltaqlıq, yaxud öz nüfuzlarını yaşca böyük cinayətkarların gözündə qaldırmaq xatirinə, ya da özlərinin spirtli içkilərə, narkotik maddələrə və s. olan tələbatını ödəmək naminə cinayət törədirlər. Bu halda yaş xüsusiyyəti ilə əlaqədar olaraq özünü tələbatı və həmin tələbatın ödənilməsi naminə cinayət əməlinə əl atmaq, öz varlığını ətrafdakılara sübut etmək motivi də özünü aydın surətdə göstərir. Yəni burada yeniyetmənin cinayi davranışının əsas motivlər sistemində onun yaş xüsusiyyətlərindən irəli gələn amillər mühüm rol oynayır.

Məlumdur ki, yaş xüsusiyyətləri ilə əlaqədar olaraq onun həmyaşdqları ilə əlaqə və münasibətlərinin sferası genişlənir, yəni yeniyetmə özünün ünsiyyət tələbatını ödəmək üçün müxtəlif qruplara qoşulur. Həmin qruplar isə yekcins olmur, xüsusən də onların əxlaqi, mənəvi sərvətlər sistemi müxtəlif amillərin təsiri ilə bəzən neqativ istiqamətdə formalaşır və qrup üzvlərini neqativ davranışlara, o cümlədən cinayi davranışlara yönəldir. Belə bir qrupa qoşulmaq, yeniyetməni istər-istəməz onların sərvətlər sistemini, davranış üsullarını mənimsəməyə yönəlmiş olur. Bununla bərabər, yeniyetmənin qoşulduğu müxtəlif sərvət meyilli və davranış istiqamətli kiçik qrupda özünü nə dərəcədə rahat hiss etməsindən çox şey asılıdır. Yəni o qoşulmuş olduğu qrupda şəxsiyyətlərarası münasibətlərdə hansı mövqeyə malikdir, ona hansı münasibət bəslənir məsələsi sadə məsələ deyildir. Yəni həmin qrup üzvlərində qarşılıqlı rəğbət və qarşılıqlı isti münasibətin olması ilə bir-birinə qarşı inamsızlığın, yəni qrup üzvlərinin bir-birinə etibar etməmələri, hətta onlar arasında narazılıq və ziddiyyətin olması və s. kimi hallar qrupa yeni daxil olmuş yeniyetməni seçim qarşısında qoyur, nəticədə bəzən yeniyetmə qrup münasibətini saxlamaq xatirinə qrup üzvlərinin cinayi davranışlarının iştirakçısına çevrilir, yəni

qrupla müvazinəti saxlamaq yeniyetmədə cinayi davranışın mühüm motivi kimi çıxış edir.

Yeniyetmələrin cinayi davranış motivlərində öz tələbatlarını ödəmək üçün, yəni onları reallaşdırmaq üçün axtarış fəallığında, həmin axtarışın predmetinin tapılmasında, yəni tələbat predmetinin dəqiqləşməsində və onun ələ keçirilməsi üçün hərəkət fəallığına keçmək mühüm rol oynayır. Deməli, cinayi davranışın motivinin inkişafı fəaliyyət dairəsinin genişləndirilməsi, lazım gəldikdə onun istiqamətinin dəyişdirilməsi vasitəsilə baş verir.

Yeniyetmələrin cinayi davranışlarının motivlər sistemində iki qrup amillər mühüm rol oynayır. Həmin amillərə ilk növbədə yeniyetmələrin şəxsi keyfiyyətlərindən və yaş xüsusiyyətlərindən irəli gələn daxili psixoloji amillər aiddir. Bu cəhətdən çətin yeniyetmələrin şəxsi keyfiyyətləri içərisində özünə mühüm yer edən: iradəsizlik, məsuliyyətsizlik, kobudluq, aqressivlik, konformizm (başqalarının təsirin asanlıqla qapılma və təqlidə meyllilik) və s. onların cinayi davranış sistemində mühüm yer tutur.

Həmin şəxsi keyfiyyətlərin hər birisi bu və ya digər neqativ, bəzən də cinayi davranışın mühüm motivinə çevrilə bilər. Bir cəhət də nəzərdən qaçırılmamalıdır ki, həmin şəxsi keyfiyyətlər ayrılıqda, tək-tək halda neqativ davranış motivinə çevrilmir, bir çox halda onlar müəyyən şəraitdə bir-biri ilə çulğadır və yeniyetmənin cinayi davranışının motivlər sistemini, onun mexanizmini təşkil edir, onu isə asanlıqla tənzim etmək mümkün olmur. Həm də nəzərdən qaçırmaq olmaz ki, davranışa nəzarət funksiyası motivin köməkliyi ilə bilavasitə həyata keçirilə bilmir, yalnız davranışın emosional tənzimi mexanizminin köməyi ilə həyata keçirilir. Çünki emosiya baş verən hadisələrin şəxsi mənasını qiymətləndirir və həmin mənanın əxlaqa, mənəviyyata, qanuna uyğun olmadığını aydınlaşdırdıqda motiv şəxsiyyətin fəaliyyətinin ümumi istiqamətini dəyişir, ona görə də yeniyetmələrin cinayi davranış motivlərində situasiyanın emosional cəhətdən nə dərəcədə düzgün qiymətləndirilməsi və lazım gəldikdə ona düzəliş vermək bacarığı da mühüm rol oynayır.

Yeniyetmələrin cinayi davranışının motivlər sistemində mühüm yer tutan amillər içərisində xarici amillər, xüsusən də sosial amillər də mühüm rol oynayır. İlk növbədə buraya yeniyetmələrin hansı ailə şəraitində böyüməsi, eləcə də kimlərlə hansı əlaqə və münasibətdə olması mühüm rol oynayır. Bəzən yeniyetmənin müəyyən cinayətkar qruplara qoşulması, onların davranış və rəftar tərzini mənimsəməsi, onlara bənzəmək, onlar kimi hərəkət etməyə xüsusi səy göstərməsi son nəticədə onun cinayi davranış motivlərinin formalaşmasını şərtləndirir. Bu halda yeniyetmələrin cinayi davranış motivlərinin bəzi yeniyetmələrdə kifayət qədər aydın dərk edilməyən, xarici təsir və təqlidə, eləcə də identifikasiya mexanizminə istinad edən motivləri təzahür edir.

Başqa yeniyetmələrdə isə cinayi davranış motivləri və onların neqativ nəticələri kifayət qədər aydın dərk edilir, lakin çox zaman guclu kənar təsir nəticəsində formalaşmış stereotiplərdən, davranış və hərəkət tərzindən uzaqlaşmaq mümkün olmur və beləliklə də həmin yeniyetmələrdə cinayi davranışın motivlər sistemi formalaşır, yeniyetməni cinayi davranışa təhrik edir.

Yeniyetmələrin cinayi davranış motivlərinin mərkəzində onların şəxsiyyəti, yəni onların şəxsiyyətinin formalaşmasının yaş xüsusiyyətləri, əlverişli olmayan həyat şəraitində təşəkkül edən psixi keyfiyyətləri durur. Buna görə də həmin yaş mərhələsində cinayi davranışın psixoloji determinantlarını dəqiq müəyyənləşdirmək zəruridir. Həmin məsələ ilə əlaqədar olaraq rus psixoloqlarının apardıqları tədqiqatların nəticələri xüsusi maraq doğurur. A.F.Zelinski yazır ki, ağır cinayət əməllərinə görə mühakimə edilmiş və cəzalarını həbsxanalarda çəkən bir çox yeniyetmələr üzərində aparılmış tədqiqatlar göstərdi ki, onların 12 %dən çoxu öz cinayət əməllərinin motivini izah edə bilməmişlər. Yəni onlar nə üçün cinayi davranışa yol verdiklərinin həqiqi səbəbini, başqa sözlə, onları cinayi davranışa təhrik edən motivləri özləri üçün aydınlaşdırma bilməmişlər. Bu da ondan irəli gəlir ki, onların cinayi davranışlarının əsas səbəbi onların impulsiv davranışları ilə əlaqədar olmuşdur.

İnsanın hansı halətinin, yəni psixoloji vəziyyətinin onun öz davranışı üzərində şüurlu nəzarətin zəifləməsinə təsirindən asılı olaraq dörd impulsiv cinayi davranış tipi müəyyən edilmişdir. Həmin cinayi davranış tipləri bu və ya digər dərəcədə yeniyetmələrin cinayi davranışlarına aiddir. Buraya aşağıda qeyd edilən halətlər daxildir:

-affekt halında cinayət törətmə;

-xəstə vəziyyətində, yaxud yorğunluq halətində cinayət törətmə;

-sərxoş vəziyyətində cinayət törətmə;

-«sürətlə baş verən» cinayət.

Yeniyetmələrin cinayi davranışının motivlər sistemində «Sürətlə baş verən» cinayətlər xüsusi yer tutur. Yəni belə davranış spontan halda, düşünülmədən, dərk edilməyən davranış tənzimləyicilərinin təsiri ilə baş verir. Deməli, yeniyetmələrin cinayi davranış motivləri sistemi içərisində ya ümumən dərk edilməyən, ya da kifayət qədər aydın dərk edilməyən motivlər də mühüm rol oynayır. Ona görə də yeniyetmələrin cinayi davranışları təhqiq edilərkən həmin yaş dövründə cinayi davranışın motivləri sisteminin xüsusiyyətləri dəqiq surətdə müəyyənləşdirilməlidir.

Yeniyetmələrin qrup halında cinayi davranışının sosial - psixoloji xüsusiyyətləri.

Yeniyetmələrin qrup halında cinayətləri iki başlıca amillə şərtlənir. Əvvəla, belə davranış xarici sosial mühitin təsirindən, yəni yeniyetmənin hansı qruplarla ünsiyyətdə, yaxın münasibətdə olması ilə əlaqədardır. Deməli, yeniyetmələrin öz yaş xüsusiyyətlərindən asılı olaraq müxtəlif qruplarla ünsiyyətdə olmağa xüsusi olaraq cəhd etmələri, istər-istəməz onların müəyyən qruplara qoşulmasını, onlarla münasibətlərini sıxlaşdırmasını zəruri edir. Belə qrupların müəyyən qismi bəzən asosial davranışlı yeniyetmələrdən ibarət olur və onlara qoşulmağa çalışan hər bir yeniyetməni özlərinin davranış tərzində hərəkət etməyə vadar edirlər və bunun üçün bəzən müxtəlif psixoloji təsir üsullarından, ya həvəsləndirmə, başqa sözlə, stimullaşdırma, ya da təhdid etmək, onu qorxutmaq vasitələrinə əl atırlar. Bu cəhətlər də yeniyetmənin qoşulduğu qrupdan asanlıqla ayrılma bilməsinə, müstəqil davranmasına maneçilik törədir. Beləliklə də öz həmyaşdqları ilə ünsiyyət tələbatının ödənilməsi xatirinə əlaqə yaratdığı və qoşulduğu qrupun cinayi davranışa istiqamətlənmiş qrup olduğundan həmin davranış tərzini o da mənimsəmək, ona riayət etmək məcburiyyətində qalır. Deməli, yeniyetmələrin qrup halında cinayi davranışını şərtləndirən başlıca amillərdən biri xarici amillərdir, yəni yeniyetmənin böyüdüüyü mikromühitdir.

İkinci tərəfdən, yeniyetmələrin qrup halında cinayi davranışına təsir edən amillərdən biri də onların fərdi-psixoloji xüsusiyyətləri ilə bağlıdır, yəni bu və ya digər yeniyetmənin müxtəlif «həyati müvəffəqiyyətsizliklərə» və ya «həyati çətinliklərə» fərdi reaksiyası ilə əlaqədardır. Yəni sosial sərvətlərlə, sosial tələbatlarla onların ödənilməsi, təmin olunması arasındakı uyğunsuzluqdur.

Məlumdur ki, ümumən insanların, xüsusən də yeniyetmələrin imkanları əsasən onların sosial strukturdakı mövqeyi, yeri ilə təyin olunur. Buna görə də cinayi davranışın əsas mənbəyi sosial bərabərsizliklə, insanın tələbatları (sərvətləri, yönümləri və s.) və onların ödənilməsi imkanları arasındakı uyğunsuzluqla, ziddiyyətlə təyin edilir. Belə bir uyğunsuzluq və ziddiyyət dərinləşdikcə cinayi davranışa meyl güclənir. Yeniyetmələrin qrup halında cinayi davranışına onların ictimai mühitdə fərqli mövqeyə malik olmaları da çox ciddi təsir edir. Yeniyetmələrin ictimai mühitdəki mövqe fərqlərinin səbəblərini izah edən V.L. Vasilyev bunun üç başlıca cəhətini qeyd edir. O, göstərir ki, birincisi, bütün cəmiyyətlərdə «böyük», «kiçik» anlayışları nəinki yaş fərqi, eləcə də mövqe fərqi ilə çevrilir ki, bu da yeniyetməni o qədər də təmin etmir.

İkincisi, insanların daima artan tələbatları ilə onların ödənilməsi imkanları arasındakı ziddiyyət yeniyetmə və gənclərdə daha kəskin xarakter alır. Çünki onların fiziki və intellektual imkanları artır, onlar yaşlılar aləmində özünü təsdiqə can atırlar, lakin sosial yetkinliyin, zəruri həyat təcrübəsinin, eləcə də peşə ustalığının

lazımı səviyyədə olmaması onların bu arzu və istəyinin yerinə yetirilməsinə maneçilik törədir. Bu halda yeniyetmələr özünü təsdiq üçün başqa yollara əl atırlar, asosial davranışlar, qrup cinayətləri həmin yolların əsas təzahürləridir. Bəzi yeniyetmələrdə özünü təsdiqə olan daxili tələbatın ödənilməsi zorakılıqla bağlı cinayətkarlığın baş verməsinə səbəb olur.

Bir qisim yeniyetmələrdə sosial, bəzən də maddi və mənəvi tələbatlarının lazımınca ödənilməməsi sayəsində içkiyə, narkotik maddələrə meyillik güclənir, belə yeniyetmə qruplarına qoşulmaq onların həmin tələbatlarının ödənilməsi vasitəsinə çevrilir. Burada bir cəhət də psixoloji baxımdan diqqəti cəlb edir. Yəni bu və ya digər yeniyetmənin içkidən, narkotik maddələrdən istifadəsi onların «artıq uşaq olmadığını» nümayiş etdirmək, yəni özünü təsdiq üçün bir vasitəyə çevrilir. Deməli, bir qisim yeniyetmələr üçün cinayi davranışa əl atmaq fəal özünü təsdiq vasitəsinə çevrilirsə, başqa bir qisimdə içkiyə, narkotik maddələrə «meyl onları başa düşməyən» aləmdən uzaqlaşmaq vasitəsinə çevrilir. Yəni onlar mövcud reallığa uyğunlaşa bilmir, ondan belə süni yollarla uzaqlaşmağa çalışırlar. Nəticədə cinayi davranışa əl atan yeniyetmə qrupu formalaşır.

Nəzərə almaq lazımdır ki, yeniyetmələr və gənclər yaşlılara nisbətən müəyyən qruplarda birləşməyə və ya müxtəlif məqsədlər güdən qruplar təşkil etməyə daha artıq can atırlar. Bu cəhət «atılmış» halda olmaq, tam diqqətsizlik şəraitinə düşdükdə, başqa sözlə yaşlıların onlara qarşı mənfi münasibətləri üstünlük təşkil etdikdə daha asanlıqla baş verir. Çünki onlar özlərinin yaş xüsusiyyətlərindən irəli gələn tələbatlarını öz həmyaşlılarından təşkil olunmuş qruplarda daha asanlıqla ödəyə bilirlər. Bu zəmində də bəzən müxtəlif asosial davranışlı, xüsusən də cinayi davranışlı yeniyetmə qrupları yaranır. Belə asosial davranışlı qrupların yaranmasına bir sıra əlverişsiz şəraitlərə düşməklə bağlı ekstremal hallar xüsusilə ciddi təsir edir. Buraya:

1) sosial məişət şəraitinin, sosial-iqtisadi vəziyyətin ağırlığının nəticəsi olaraq yaranan daxili narahatlıq, narazılıq və təmin olunmamaq;

2) özünü təsdiqin fəal formasını qəbul edə bilməmək və ya ona qabil olmamaq, yəni qarşıya çıxan konflikt şəraitini, frustrasiya halətini (ikiqat müvəffəqiyyətsizliyi) aradan götürə bilməmək;

3) ünsiyyət tələbatını referent qrupda ödəyə bilmək imkanı (sərxoşluğu deyil, kompaniyanı seçmək);

4) sosial nəzarətin təzyiqi nəticəsi olaraq qeyri-formal qrupların birləşməsi.

Bütün bu cəhətlər yeniyetmələrin müəyyən qruplarda cəmləşməsinə, yəni müəyyən məqsədlərə xidmət edən fəal qrup yaratmasına səbəb olur. Məlumdur ki, bir çox yeniyetmə qrupları sosial yönümünə görə bitərəfdir, bəzi başqa qruplar isə aşkar anti-ictimai xarakterdə olur, elə cinayətkar yeniyetmə qrupları da məhz asosial davranışlı, yəni anti-ictimai xarakterli qruplara daxil olur. Bəzi yeniyetmələrin ailə vəziyyətinin, yəni ailədaxili münasibətlərin əlverişsiz olması

onların öz evlərini tərk etməsini, hətta cinayətkar qruplara qoşulmasını şərtləndirir. Onlar da öz cinayət əməllərini müxtəlif yerlərdə elektrik qatarlarında, avtobuslarda, sakit dalanlarda adamlara hücum etmək, onların «çantalarını qaçırmaq, ciblərinə girmək» və s. şəkildə təşkil edirlər. Onlar daha çox tənha, yaşlı, müdafiəsiz şəxslərə hücum etmək, onları soymaqla məşğul olurlar. Bu halda onlar ya boş butulka, ya da ağır cisimlə baş nahiyəsinə zərbə vurur, onu yıxdıqdan sonra pulunu, çantasını götürüb qaçır, bəzən hətta vurub yıxdıqları şəxsin ayaqqabılarını da aparırlar. Rusiyanın hüquq və psixoloji ədəbiyyatında yeniyetmə qruplarının bu qəbildən olan cinayətləri barədə zəngin faktik materiallar öz əksini tapmışdır. Bizdə isə belə materiallar yaxşı halda istintaq orqanlarında ola bilər, onları da ələ keçirib təhlil etmək hər mütəxəssisə nəsis olmur.

Bir cəhət nəzərə alınmalıdır ki, cinayətkar qruplar üçün, yəni yeniyetmələrdən təşkil olunmuş belə qruplar üçün təlqinə qapılma və konformizm xüsusilə xarakterikdir. Belə qrupların nümayəndələri əsasən konfliktli ailələrdən çıxır. Yeniyetmə daxil olduğu cinayətkar qrupunda yalançı kollektivizm, risk, satqınlıq və qəddarlıq məktəbi keçir. İlk dövrlərdə qrupa daxil olan yeniyetməyə maddi cəhətdən kömək edirlər, ona təlqin edilir ki, o «hər şey edə bilər». Beləliklə, cinayi davranışlı yeniyetmə qrupu formalaşır, çox zaman belə yeniyetmə qruplarının dava-dalaş salması, vandalizm, qəddarlığı və s. uşaq şiltaqlığı kimi izah edilir. Halbuki yeniyetmə qanunpozanlar üçün cinayətin qrup halında törədilməsi daha xarakterikdir. Buna görə də onlar daha çox oğurluq, soyğunçuluq, xuliqanlıq, talançılıq kimi cinayi davranışlara yol verirlər, bu qəbilli cinayi davranış 70-80 % - ə qədər təşkil edir. Amma bununla bərabər yeniyetmə qrupları zorlama, adam öldürmə, adamlara ağır bədən xəsarəti yetirmək kimi (20%) cinayi davranışlara da yol verirlər. Yeniyetmələr və həddibuluğa çatmayanlar üçün cinayətin qrup halında törədilməsi (70%-ə qədər) daha xarakterikdir. Onların, yəni cinayətkar yeniyetmələrin çoxu eyni məhəllədə yaşayırlar, bəzən eyni məktəbdə oxuyurlar. Bəzən belə yeniyetmə qrupları xırda inciklik üstündə ya dava salır, ya da ağır cinayət törədirlər. Hətta bəzən öz aralarında da müəyyən şübhə üstündə kimisə «ciddi cəzalandırırlar», yəni cinayətkar qrup üzvləri öz yoldaşlarından onları «satmağa hazırlaşan» qrup üzvlərini çox qəddarcasına cəzalandırır, bəzən də öldürürlər və bunun «qrupun təhlükəsizliyi» xatirinə edildiyini düşünürlər. Nəzərdən qaçırmaq olmaz ki, cinayətkar yeniyetmə qruplarının formalaşması birdən-birə baş vermir, qrup üzvlərinin tədricən seçilməsi, yoxlanılması, müəyyən tapşırıqlar vasitəsilə sınaqdan keçirilməsi və s. yollarla baş verir. Burada birləşdirici amillər, necə deyərlər, «məqsəd və amal birliyi», qrup üzvlərinə sadiqlik, bəzən də onlarla daxili bağlılıq, yəni müəyyən psixoloji parametrlərin uyğun gəlməsi, deməli, psixoloji uyuşma və s. kimi əlamətlər mühüm rol oynayır. Lakin yeniyetmə qruplarındakı mühit bəzən çox aqressiv səciyyə daşıyır. Belə qruplarda münasibətlər çox zaman zəiflərin incidilməsi, bəzən də çox sərtliyi ilə seçilir.

Belə prinsiplər üzərində qurulan cinayi davranışlı yeniyetmə qrupları ətrafdakıları təhdid edir, onları soyur, bəzən də onları cəzalandırır, yəni onlara qarşı təcavüz edir. Belə asosial davranışın tezlik dərəcəsi və əsas istiqaməti əsasən qrupdaxili münasibətlərlə təyin edilir. Xüsusən də ayrı-ayrı qrup üzvlərinin qrup daxilindəki mövqeyi və yerinə yetirdiyi vəzifələr onların münasibətlər sistemini təyin edir. Təsadüfi deyildir ki, sosioloqlar, kriminoloqlar və psixoloqlar cinayətkar yeniyetmə qruplarında qrup üzvlərinin tiplərini müəyyənləşdirmək məsələsinə xüsusi diqqət yetirmişlər. Müxtəlif cinayətkar yeniyetmə qruplarında onlar aşağıda göstərilən tipləri müəyyən etmişlər:

«**Autsayder**»- həyatı çətinliklərlə rastlaşan, yəni çətinlik burulğanına düşən uğursuz hətta formal qrupda belə özünə lazımı yer tuta bilməyən, özünü reallaşdırma imkanlarına malik olmayan insan «sanki o, oyun xəttindən kənara çıxmış, marqinal»- tənha insan, fərdi sosial əlaqələri itirmiş, daim sosial və psixoloji narahatlıq keçirir, çox zaman qeyri əxlaqi davranış yolu ilə özünü təsdiqə çalışır.

«**Konformist**»-nüfuzlu qrup üzvlərinin asanlıqla təsirinə düşür, yeni sosial mikromühitə asanlıqla uyğunlaşır, həm də qrup normalarını və sərvətlərini tezliklə mənimsəyir.

«**Uyğunlaşan**»-öz mövqeyini möhkəmləndirmək üçün qrup normalarını və sərvətlərini yalnız zahirən qəbul edən, hərə ilə «öz dilində danışmağa» can atan və bununla da qrupda öz yerini, mövqeyini möhkəmləndirən yeniyetmə.

«**Fanat**»-qrupun qayda-qanunlarına, norma və sərvətlərinə sadıq olan, onlara sözsüz əməl etməyə çalışan, qrup normalarına zidd olan hər şeyi inkar edən tip.

«**Rəhbər**»-qrupda lider olmağa çalışan, adamlara rəhbərlik etməyə özünü layiq hesab edən və buna çalışan, eləcə də təşkilatçılıq təşəbbüsü irəli sürən , onların həyata keçməsinə çalışan yeniyetmə.

«**Qoşulan**»-yəni təsadüfən qrupa daxil olan, lakin öz mövqe və istiqamətini, sərvət meylini hələ lazımınca müəyyən etməyən, daha çox həmrəylik xatirinə qrupda iştirak etməyə çalışan yeniyetmə.

«**Darıxan**» -adam, qrupa daha çox o niyyətlə qoşulur ki, öz sərbəst vaxtını daha səmərəli keçirsin, yəni ünsiyyət üçün zəruri olan əlverişli mühit tapsın.

Tədqiqatlardan aydın olmuşdur ki, cinayi davranışlı yeniyetmə qruplarında, «davranış modeli» çox sadə olur, zəif olan sıradan çıxmalı, yəni batıb getməlidir; qüvvətli isə –«yaşamalıdır». «Qüvvə» anlayışı altında belə qruplarda çox zaman nədə isə qrupu təmin etməyən zəifləri, təkləri qrup halında aradan çıxarmaq, yəni tələf etmək başa düşülür. Ona görə də cinayətkar yeniyetmə qruplarında çox zaman insana qarşı həssaslıq, diqqətlik və s. kimi keyfiyyətlər rişxəndlə qarşılır, yəni belə əxlaqi keyfiyyətlər qəbul edilmir. Buna görə də həmin qruplarda sadizm səviyyəsinə çatan qəddarlıq daha üstün olur. Əxlaqi və mənəvi keyfiyyətləri yüksək olan, dərəcə gedən, kitab oxuyan həmyaşıdlar belə qrup üzvləri tərəfindən ələ salınır, bəzən də döyülür, incidilir. Bu cəhət cinayətkar yeniyetmə qrupunun

üzlərinə də təsirsiz qalmır. Yəni kənar şəxsləri, həm də öz həmyaşdlarını ağır cəzalandırdıqları kimi öz qrup üzvlərini də cəzalandıra bilirlər. Bu yolla cinayi yeniyetmə dəstəsinin «rəhbərinə», «liderinə» sözsüz tabe olmaq durumu aşılır. Bəs belə qrup üzvlərində belə qəddarlıq haradandır, belə mənfi emosiyalar öz mənbəini haradan alır? Məşhur həkim və pedaqoq B.Spok göstərir ki, «o uşaqlar cəzanın kifayət qədər olmamasından deyil, onlara qarşı məhəbbətin, sevginin az olmasından cinayətkar olurlar. Ailədə valideynlərlə səmimi, mehriban, emosional münasibətlərin olmaması uşağın psixikasında qarşısı alınmaz psixi çatışmazlıq yarada bilər, yəni onlarda aqressiv davranış formalaşdır. Bir çox hallarda cinayi davranışlı yeniyetmə qrupları məhz belə uşaqlardan formalaşır. Çünki eksperimentlərlə də sübut edilmişdir ki, cəza aqressivliyi nəinki aradan qaldırmır, əksinə onu daha da gücləndirir. Məlumdur ki, ailədə bərk incidilən, döyülən, təhqir olunan uşaq evə, ailəsinə qayıtmaq istəmir, onlar ya yoldaşlarının evində, ya da küçədə, gizlin yerlərdə qalırlar, bəzən səfil həyat keçirirlər və belə bir vəziyyət onların cinayətkar qruplara qoşulması üçün şərait yaradır. Belə yeniyetmələr məktəbdən də uzaqlaşmağa çalışır, həm də onların cinayətkar qruplardakı fəaliyyəti daha aqressiv istiqamətli olur, davranış və hərəkətləri daha kəskin, bəzən də amansız olur, çünki onun qəlbində toplanmış qəzəb və kin onun qəddarlığını artırır. Bu halda dərk edilməyən davranış aktının təsiri ilə ağır cinayi əmlər törədilir. Çünki uşaq vaxtında ona verilən əzab və işgəncələrin təsiri ilə onda bunların heyifini çıxmaqla bağlı yaranmış daxili yönəliş onun sonrakı davranış və rəftarında öz təsirini göstərir və istər-istəməz onu qatı cinayətkara çevirir. Məhz belə yeniyetmələr öz cinayətkar qruplarını yaradarkən ondan nəinki özünü təsdiq vasitəsi, həm də öz keçmiş əzablarının, məruz qaldığı işgəncə və təhqirlərin əvəzini çıxmaq, necə deyərlər qəlb rahatlığı tapmaq vasitəsilə kimi istifadə etməyə çalışırlar. Çünki onlarda daxili yönüm yaranmış, mənfi stereotip formalaşmışdır, onları isə asanlıqla dəyişmək mümkün deyildir. Əlbəttə, burada hər bir yeniyetmənin fərqi-psixoloji xüsusiyyətləri, şəxsiyyət tipləri də mühüm rol oynayır. Rus müəlliflərindən Q.M. Minkovski yeniyetmə hüquqpozanların tipologiyasından bəhs edərək göstərir ki, yeniyetmələrin cinayətkar davranışını təhlil edərkən 4 tiplə rastlaşılır və onlar üçün ictimai cəhətdən təhlükəli cinayət əməli və ya qanun pozğunluğu: a) təsadüfi səciyyə daşıyır və onun şəxsiyyətinin ümumi yönümünə uyğun gəlmir, yəni onunla ziddiyyət təşkil edir; b) şəxsi yönümünün kifayət qədər davamlı olmaması üzündən, müəyyən zəmin və şərait olduqda cinayi davranışa yol verənlər; c) cinayi davranışa yol vermək şəxsiyyətin mənfi yönümə malik olması üzündən baş verir; bu halda müəyyən mühit və şərait, belə əmələ təhrikedicilər olduqda, cinayi davranış nümunəsi olduqda və s. cinayi davranışı gücləndirir; c) cinayi davranış şəxsiyyətin cinayətkar yönümünün yaranması ilə əlaqədardır və bu halda cinayət əməli üçün fəal axtarış aparılır, yəni cinayət əməlinə əl atmaq üçün bəhanə və şəraitin

olmasına çalışılır, bütün bu cəhətlər davamlı anti-ictimai qiymətləndirmə və münasibətlərin olması ilə şərtlənir.

Qeyd edilən tipologiya nəinki yeniyetmələrin cinayi davranışının əsas tiplərini təsbit edir, həm də mütəmadi surətdə şəxsiyyətin mənfi sosial əlamətlərinin, keyfiyyətlərinin formalaşması prosesini, yəni tək-tək özünü göstərən neqativ cəhətlərin sistem halını alan neqativ davranış təzahürlərinə keçməsinə izah edir. Hüquq psixologiyası mütəxəssisi V.L.Vasilyev belə bir fakta istinad edir ki, dolayısı, başqa sözlə, qeyri-müstəqim qiymətləndirmə metodu imkan verir, belə bir nəticəyə gəlin ki, yeniyetmə hüquqpozanlar arasında «A» tipi 25-35 %, «B» tipi – 25-30%, «V» tipi-30-40%, «Q» tipi-10-15% təşkil edir.

Yeniyetmələrin çətin tərbiyə olunması, o cümlədən cinayi davranışa əl atması əlverişli olmayan xarici şəraitlə yeniyetmənin psixikasında müəyyən problemlərin, təhriflərin olmasının qarşılıqlı təsirinin nəticəsidir. Ətraf mühitdə belə bir əlverişsiz şəraitə valideynlərin amoral, əxlaqazidd davranışı, ailə münasibətlərində böhran və ziddiyyətlərin olması, ailə və məktəb tərbiyəsindəki səhvlər aid edilə bilər. Lakin belə güman etmək olmaz ki, pis valideynlərin pis də uşaqları olur, yəni tipik əlverişsiz şərait yeniyetmələrin tipik çatışmazlıqlarını, nöqsanlarını yaradır.

Nəzərə almaq lazımdır ki, yeniyetmə əlverişli olmayan xarici təsirləri sadəcə olaraq qavramır, mənimsəmir. O, belə xoşagəlməz təsirləri qavramaya da bilər, rədd edər, hətta onunla mübarizə apara bilər. Deməli, əlverişli olmayan mənfi təsirlərlə mübarizə nəticəsində yeniyetmələrdə şəxsiyyətin müsbət keyfiyyətləri formalaşır, belə yeniyetmələr asosial davranışlı həmyaşıdlarından uzaq olmağa, onlara qoşulmamağa çalışır. Bu cəhət də neqativ davranışlı yeniyetmə qrupun xoşuna gəlmir, ya onu öz sıralarına cəlb etməyə çalışır, ya da buna müvəffəq olmadıqda ona pis münasibət bəsləyir, bəzən hətta incitmək, təhqir etmək kimi vasitələrə əl atır.

Yeniyetmələrin qrup halında cinayi davranışının sosial psixoloji xüsusiyyətləri mahiyyət etibarilə kiçik qrupun strukturunu, fəaliyyət mexanizmini xatırladır. Lakin burada qrupun fəaliyyət və yönümü özünün neqativ istiqaməti ilə seçilir. Yəni burada asosial davranışa can atan və həmin davranışın müxtəlif təzahürlərindən istifadə etməyə çalışan yeniyetmələr birləşmiş olur. Həmin cinayi qrupun strukturuna gəldikdə burada əsas təşkilatçının, ideya vericilərinin, kəşfiyyatçıların, əsas icraçıların, qoruyucuların və s. olması vacibdir. Buna görə də cinayi davranışlı yeniyetmə qruplarında qrup üzvləri arasında vəzifə bölgüsü və hər kəsin öz vəzifəsini vaxtında və lazəmi səviyyədə yerinə yetirməsi, bunun üçün qrup qarşısında, xüsusən də qrupun lideri qarşısında ciddi məsuliyyət daşdığını aydın dərk etməsi vacib sayılır. Belə cinayi davranışlı yeniyetmə qruplarında kimisə sərbəst buraxmaq, ya da sadəcə olaraq onu qrupdan uzaqlaşdırmaq hallarına əsasən yol verilmir, çünki bu halda qrup haqqında məlumat çatdırıla bilər ehtimalı üstünlük təşkil edir, həmin ehtimal isə qorxu və xof hissləri yaradır.

Sual 3

Yeniyyətlərin sosial davranışının tənzimi məsələləri

Nəzərdən qaçırmaq olmaz ki, yeniyyətlilik yaşı insanın ontogenetik inkişafının ən mürəkkəb dövrüdür. Həmin yaş dövrü bir tərəfdən keçid dövrü yəni, uşaq yaşından gənclik yaşına keçidi bildirir. Bu zaman orqanizmdə bir sıra bioloji və psixofizioloji dəyişikliklər baş verir, bununla bərabər, yeniyyətlinin özünüdərk və özünüqiymətləndirmə prosesi daha da intensivləşir. Həmin proses isə rəvan getmir, bir sıra ziddiyyətlər özünü biruzə verir. Belə ziddiyyətlər içərisində yeniyyətlinin nisbətən sürətlə gedən fiziki inkişafı ilə yəni bədən üzvlərinin qeyri- mütənasib inkişafı ilə onun özünə münasibəti və özü haqqında təsəvvürləri arasındakı uyğunsuzluq mühüm yer tutur. Eləcə də fiziki imkanlarının artması ilə intellektual imkanları arasındakı uyğunsuzluq, yəni fiziki hərəkətlərə nisbətən intellektual fəaliyyətdən tez yorulması özünü göstərir. Ən başlıcası, onun fiziki cəhətdən böyüməsi, intellektual cəhətdən inkişaf etməsinə baxmayaraq sosial mövqeyinin, yəni ona olan münasibətin (istər valideynlər, istərsə də müəllimlər tərəfindən ona münasibətin) hələ lazımı səviyyədə dəyişilməməsi, ona yenə də uşaq kimi baxmaları, ona lazımınca inanmamaları, etimad göstərməmələrindən törənən ziddiyyətdir.

Yeniyyətlilik dövründə daha aydın surətdə nəzərə çarpan və onun davranış və hərəkətlərində kəskin ifadə olunan mühüm bir ziddiyyət də yeniyyətlinin arzu və istəyi ilə onun sosial mövqeyi arasındakı uyğunsuzluqdur. Bütün bu uyğunsuzluq və ziddiyyətlər bu və ya digər şəkildə yeniyyətlilərin emosional-iradi xüsusiyyətlərində, davranış və rəftarlarında, münasibətlər sistemində öz əksini tapır və bir sıra hallarda onların asosial və neqativ davranışlarının əsas amillərinə çevrilir. Elə buna görə də yeniyyətlilik çətin yaş dövrü hesab olunur. Həmin yaş dövrünün mühüm çətinliklərindən biri də odur ki, onları müxtəlif qəbilli cinayət əməllərinə cəlb etmək nisbətən asan olur, həm də yeniyyətlilər adətən belə asosial davranışlara özünüdərk əlaməti, hər hansı neqativ davranışına həmyaşdlar qrupunda mövqe qazanmaq vasitəsi kimi baxırlar, belə hərəkətlərin mənfi sosial nəticələrini kifayət qədər aydın təsəvvür etməzlər elə buna görə də müəyyən cinayət əməllərinin təşkili və həyata keçirilməsində fəal iştirak edirlər. Bu cəhət yeniyyətlilərin asanlıqla təsir altına düşməsi ilə şərtlənir, yəni onları hər hansı yaşlı adam, yaxud cinayətçi həmyaşdları asanlıqla cinayət əməlinə cəlb edə bilirlər. Təsəvvür deyildir ki, Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsinin 170 və 171-ci maddələrinin ayrı-ayrı bəndlərində «Yetkinlik yaşına çatmayanı cinayətə cəlb etmə» üçün xüsusi cəza növləri nəzərdə tutulur. Burada xüsusən də (170.1) «On səkkiz yaşına çatmış şəxs tərəfindən yetkinlik yaşına çatmayanı aldatma, vədlər vermə, hədə-qorxu vasitəsilə cinayətə cəlb etmə 3 ilədək müddətə azadlıqdan məhrum etmə ilə cəzalandırılır». (CM səh.

146- 147) Yaxud, CM-nin 170-ci maddəsinin 3-cü bəndində deyilir: «Bu Məcəllənin 170.1 və 170.2-ci maddələrində nəzərdə tutulmuş əməllər zor tətbiq etməklə və ya zor tətbiq etmək hədəsi ilə törədildikdə və ya yetkinlik yaşına çatmayan cinayətkar qrupa və ya ağır, yaxud xüsusilə ağır cinayətin törədilməsinə cəlb etmə-5 ildən 10 ilədək müddətə azadlıqdan məhrum etmə ilə cəzalandırılır».

Cinayət Məcəlləsinin yetkinlik yaşına çatmayanları əxlaqsız əməllərə cəlb etmə ilə bağlı cəza növləri də xüsusi olaraq qeyd edilir. Bütün bunlar yeniyetmələrin sosial davranışının, onlara olan münasibətlərin hüquqi cəhətdən tənzim edilməsi ilə bağlı məsələlərdir. Lakin yeniyetmələrin davranış və rəftarlarının əxlaqi cəhətdən tənzim edilməsi çox geniş sosial problemdir, ona görə də həmin problemlərin müxtəlif aspektləri var. Deməli, yeniyetmələrin sosial davranışının tənzimi məsələsi müxtəlif istiqamətlərdə, müxtəlif təsir üsullarından, yol və vasitələrindən istifadə etməklə həyata keçirilməlidir. Bunun üçün yeniyetmələrin sosial davranışının tənziminə ailənin, məktəbin, ətrafa ictimai mühitin təsirlər sistemi düzgün əlaqələndirilməli və səmərəli təsir üsullarından istifadə edilməlidir. Bunun da iki mühüm səbəbi vardır. Əvvəla, yeniyetmə yaşında müxtəlif sosial və psixoloji çətinliklər qarşıya çıxır, həmin problem və çətinliklərin adekvat həll üsullarını yeniyetmə özü tapa bilmədiyini üçün qeyri adekvat, bəzən də cinayi davranış formalarına əl atır.

Müasir dövrdə respublikamızda müharibə şəraitinin olması, əhalinin müəyyən qisminin sosial-iqtisadi vəziyyətinin ağır olması, eləcə də bəzi məktəblərimizdə yetişməkdə olan gənc nəslin, o cümlədən yeniyetmələrin əxlaqi, mənəvi tərbiyəsinə lazımi diqqət yetirilməməsi və s. kimi amillər yeniyetmələrdə asosial davranışın, o cümlədən cinayi davranışın artmasına ciddi sürətdə təsir göstərmişdir. Ona görə də son dövrlərdə respublikamızda yeniyetmələrin qrup cinayətləri artmış, onların davranış və rəftarlar sistemində istər ailədə, istərsə də məktəblərdə, eləcə də mikromühitdə nəzarət yetərinə zəifləmişdir. Odur ki, indiki şəraitdə yeniyetmələrin sosial davranışının tənzimi yalnız valideynlərdən və müəllimlərdən asılı deyil, həm də geniş ictimaiyyətdən, pedaqogika, psixologiya, eləcə də sosiologiya mütəxəssislərindən, hüquq mühafizə orqanı işçilərindən, kütləvi informasiya vasitələrindən asılıdır və həmin vacib problemə xüsusi diqqət yetirmələrini tələb edir. Lakin yeniyetmələrin sosial davranışını tənzim etmək sadə məsələ deyildir. Burada, bir tərəfdən hər bir xalqın, etnosun tərbiyə adət-ənənələri, stereotip və yönümləri mühüm rol oynayır. Məlumdur ki, bizim bir çox ailələrdə ailədəki övladlara nisbətən fərqli münasibət bəslənir. Xüsusən də qızlar üstünlük təşkil edən ailədə oğlan övladının dünyaya gəlməsi, tədricən böyüməsi və yeniyetməlik yaşına çatması dövründə valideynlərin onu çox əzizləmələri, hər tələbini sözsüz yerinə yetirməyə çalışmaları, yəni onları erköyün övlad kimi böyütmələri son nəticədə bəzən valideynlərin özlərini çətin problemlər qarşısında qoyur. Bəzi belə övladlarda ailə üzvlərinə, öz təlim fəaliyyətinə laqeydlilik, daha çox

öz həmyaşlıları ilə vaxt keçirməyə çalışması, bir çox hallarda onların neqativ davranışlı qruplara qoşulması, bəzən də həmin qrup üzvlərinin təhriki və təsiri ilə cinayət əməllərinə yol verməsi ilə nəticələnir. Yəni ailədə övladın həddən artıq əzizlənməsi, onun yerli-yersiz tələblərinə əməl edilməsi son nəticədə onun neqativ davranışlara yol verməsinə səbəb olur. Bu halda onun sosial davranışına nəzarət lazımi səviyyədə təşkil edilməmiş olur.

Nəzərə almaq lazımdır ki, yeniyetmələrin sosial davranışının səmərəli təşkili ilk növbədə onların davranış və münasibətlərinə düzgün sosial nəzarətin təşkilindən asılıdır. Yeniyetmənin davranışına sosial nəzarət dedikdə cəmiyyətin və sosial qrupun onun davranışına təsir sistemi başa düşülür. Həmin təsir sistemində əsas məqsəd yeniyetməni neqativ, asosial davranışlardan çəkəndirmək, onun davranış və münasibətlərini cəmiyyətdə mövcud olan əxlaq normalarına uyğun istiqamətdə təşkil etməkdir. Belə sosial nəzarət adətən öz davranışlarında neqativ cəhətləri biruzə verən, bəzən də tez-tez asosial davranışa meyl edən şəxslərə yönəlmiş olur, yəni onların sosial davranışlarını mövcud əxlaq normalarına uyğun şəkildə tənzim etməyə istiqamətlənmiş olur. Başqa sözlə, yeniyetmənin davranışının pozitiv istiqamətdə inkişaf etməsini təmin edir. Buna görə də asosial davranışlı yeniyetmələrin sosial nəzarət və tənzimə daha artıq ehtiyacları var. Təsadüfi deyildir ki, hüquq ədəbiyyatında asosial və xüsusən də cinayət davranışa yol verən yeniyetmələrin sosial nəzarətinin təşkili məsələlərinə xüsusi diqqət yetirilir. Bu cəhətdən hüquq elmləri doktoru, professor F.Y.Səməndərovun «Cinayət Hüququ» adlı əsəri xüsusilə fərqlənir. Həmin əsərin XXI fəslində «Yetkinlik yaşına çatmayanların cinayət məsuliyyəti» məsələlərinə həsr edilmişdir. Burada ilk növbədə «yetkinlik yaşına çatmayanların barəsində cinayət məsuliyyətinin və cəzanın xüsusiyyətləri» həm hüquqi, həm də psixoloji cəhətdən ətraflı şərh edilir. Bununla bərabər, yetkinlik yaşına çatmayanları cinayət məsuliyyətindən azad etmə, ən başlıcası isə onların reabilitasiyası məsələləri, davranış və rəftarlarının tənzimi məsələlərinə xüsusi diqqət yetirilir. Doğrudur, burada məsələnin hüquqi tərəfi üstünlük kəsb edir, lakin tövsiyyə olunan yol və vasitələr ümumən məqbuldur. Ona görə biz həmin cəhətlərin burada əks etdirilməsinə nisbətən geniş yer vermişik.

Qüvvədə olan Cinayət Məcəlləsinin 84-cü maddəsində 14 yaşdan 18 yaşa qədər olan şəxslər yetkinlik yaşına çatmayanlar qrupuna aid edilərkən, onların kifayət qədər əqli yetkinliyə çatmadıqları və həyat təcrübələrinin az olması halları nəzərə alınmışdır.

Məlumdur ki, cinayət qanunvericiliyində yetkinlik yaşına çatmayanların törətdiyi cinayətə görə məsuliyyətin həllində və cəza təyində onların əqli və iradi xüsusiyyətlərinin nəzərə alınması məcburi sayılır. Bu cəhət onların davranışının tənzimində də nəzərə alınmışdır. Təsadüfi deyildir ki, qüvvədə olan hüquq qanunlarında məhkəmələrə tövsiyyə edilir ki, böyük ictimai təhlükə

törətməyən cinayət edən yetkinlik yaşına çatmayanların islah edilməsinə və yenidən tərbiyə edilməsinə tərbiyə xarakterli məcburi tədbirlərin tətbiqi ilə nail oluna bilərsə, onların barəsində cinayət cəzasının tətbiqinə yol verilməməlidir.

Bu cəhət neqativ davranışlı yeniyetmələrin davranışlarının sosial tənziimi üçün xüsusi mənə kəsb edir. Burada tərbiyəvi xarakterli tədbirlərin vaxtında və düzgün tətbiq edilməsi yolu ilə yeniyetmələrdə neqativ davranışların aradan qaldırılması zərurəti qeyd edilir. Bununla bərabər, yeniyetmələrin sosial davranışının tənziimi üçün onların psixi inkişaf səviyyəsinin nəzərə alınması vacib sayılır. Məlumdur ki, psixi inkişaf səviyyəsinə yeniyetmələrin idrak fəaliyyətinin vəziyyəti, emosional-iradi xüsusiyyətləri, bilik ehtiyatları, təsəvvürlər sistemi, əxlaqi keyfiyyətləri və s. daxildir.

Əlbəttə, bu cəhətlər yeniyetmələrdə müəyyən davranış tərzinin formalaşmasının əsasını təşkil edir, lakin onların davranışının düzgün qiymətləndirilməsi üçün şəxsiyyətin digər xüsusiyyətləri-yetkinlik yaşına çatmayanların cəmiyyətə və onun dəyərlərinə münasibət, sosial mühitə uyumağa hazır olmaq, mikromühitin neqativ təsirinə qarşı durmaq, öz davranışına nəzarət etmək qabiliyyətinə malik olmaq kimi xüsusiyyətləri nəzərdə tutur. Bu məlumatlara və şəxsiyyətin diaqnostik psixoloji ekspertizası məlumatlarına əsaslanmaqla yetkinlik yaşına çatmayanın cinayət əməlinə yaşın psixoloji xüsusiyyətlərinin göstərdiyi təsir dərəcəsi aydınlaşdırılır və bundan asılı olaraq təsir tədbirləri seçilir. Yəni bütün bu cəhətlər ondan ötəri qeyd edilir ki, yeniyetmələrin davranışının sosial tənziimini əlverişli şəkildə təşkil etmək üçün bütün bu xüsusiyyətlər sosial təsir prosesində düzgün nəzərə alınmalıdır. Bununla bərabər, yeniyetmələrin bəzi yaş-psixoloji xüsusiyyətləri yəni, təqlid etməyə meyillilik, təsir altına düşmə yönəlişinə malik olma, tez təsirlənmə (impulsivlik), xəyalpərəstlik və s. onları kənar şəxslərin təsirinə daha çox məruz qoyur. Əlbəttə, burada təsirin istiqaməti nəzərdən qaçırıla bilməz. Əgər təsir neqativ istiqamətlidirsə, onda yeniyetmədə mənfi davranış meyli güclənəcək, əgər həmin təsir pozitiv səciyyə daşıyırsa və yeniyetmənin xüsusi hörmət bəslədiyi nüfuzlu şəxs tərəfindən edilirsə onda onların sosial davranışının tənziiminə kömək edər. Nəzərə almaq lazımdır ki, bəzi yeniyetmələrdə neqativ davranışlar yalnız onların tərbiyəsindəki naqisliklərdən irəli gəlmir. Burada psixi sağlamlıq dərəcəsi də müəyyən rol oynayır. Yəni yeniyetmənin davranışının sadələvhlüyü ilə motivləşdirilməsi psixi pozuntu ilə (psixi xəstəliklə) əlaqədar deyildirsə, bu, yetkinlik yaşına çatmayanın genetik mənşəyi ilə və ya kəllə-beyin zədəsi ilə bağlı olan, psixi inkişafındakı geriliyi göstərən ilk «siqnal» ola bilər. Buna görə də yeniyetmələrin davranışının tənziimində onların psixi sağlamlıq dərəcəsinə xüsusi diqqət yetirilməlidir. Odur ki, neqativ davranışlı yeniyetmələrin psixi inkişafındakı gerilik dərəcəsini müəyyən etmək üçün psixoloji ekspertiza təyin edilir. Ekspertizanın rəyindən asılı olaraq ailədə, məktəbdə tərbiyəvi xarakterli müntəzəm tədbirlər sistemi həyata keçirilir.

Həmin tədbirlər sistemi yeniyetmənin psixoloji xüsusiyyətlərinə uyğun olaraq təşkil edilməli, onların şəxsiyyətinə, ləyaqətinə toxunmamalı, onlarda müsbət dəyişiklik yönümü yaratmalı, yəni davranışa xarici nəzarət daxili nəzarətə, özünənəzarətə keçməlidir. Bunun üçün xüsusən də məktəbdə neqativ davranış üçün yeniyetmələrin məsuliyyət və cəza məsələsinin həllində onların həyat şəraiti və tərbiyəsi, onlara yaxın əhatənin, yaşadlarının və yaşlı şəxslərin təsirinin məzmun və istiqaməti nəzərə alınmalıdır. Yəni yeniyetmənin şəxsiyyəti, onun tərbiyəsi və həyat tərzilə əlaqədar məlumatlar müəllim və tərbiyəçilərə tam bəlli olmalıdır. Belə məlumat almadan yeniyetmənin sosial davranışını tənzim etmək məsələsini məktəbdə lazımi səviyyədə həll etmək mümkün deyildir.

Nəzərə almaq lazımdır ki, bəzi yeniyetmələrdə kriminal motivin formalaşmasına fiziki və psixi məcburiyyət təsiri, ağır həyat şəraitinin təsiri altında cinayətin edilməsi, yəni onları cinayətə vadar etmək üçün bəzən yaşlılar tərəfindən onların sərxoş hala gətirilməsi və s. kimi amillər də mühüm rol oynayır. Belə neqativ təsirlər olan şəraitdə yeniyetmələrin sosial davranışını tənzim etmək çox çətin olur. Ona görə də ilk növbədə istər valideynlər, istərsə də müəllimlər həmin şəraitin dəyişdirilməsini, yaxud yeniyetməni həmin şəraitdən uzaqlaşdırmaq məsələsini həll edilməlidir. Belə bir tədbirə əl atmadan yeniyetmələrin sosial davranışını tənzim etmək çətin olar. Yeniyetmələrin sosial davranışının tənzimi məsələsi yalnız valideynlərin, yaxud məktəb müəllimlərinin işi olmamalıdır. Burada geniş ictimaiyyətin, o cümlədən hüquq mühafizə orqanları işçilərinin köməyi də zəruridir.

Təsadüfi deyildir ki, hüquq ədəbiyyatında qeyd edilir ki, yetkinlik yaşına çatmayanlar tərəfindən törədilən böyük ictimai təhlükə yaratmayan və ya az ağır cinayət üzrə işə baxılarkən məhkəmə yetkinlik yaşına çatmayanın cəza tətbiq etmədən məcburi tərbiyəvi təsir tədbirlərinin köməyi ilə islah olunacağına mümkünlüyü məsələsini araşdırılmalıdır. Belə bir tədbirə əl atılması, heç şübhəsiz, yeniyetmələrin sosial davranışının tənzimi üçün çox əhəmiyyətlidir. Həmin məsələnin daha səmərəli olması üçün yeniyetmələrə tərbiyəvi xarakterli məcburi tədbirlər tətbiq etməklə cinayət məsuliyyətindən azad etməyə qanun 3 şərtlə yol verir:

a) törədilən cinayət böyük ictimai təhlükə törətməyən, yaxud da az ağır cinayətlər kateqoriyasına aid olmalıdır;

b) belə kateqoriyadan olan cinayətlər yeniyetmə tərəfindən ilk dəfə törədilməlidir;

c) cəza tətbiq etmədən, lakin tərbiyəvi xarakterli məcburi tədbirlər tətbiq etməklə yeniyetmələrin islah edilməsi mümkün sayılmalıdır.

Hüquqa dair ədəbiyyatda öz əksini tapmış bu tədbirlər də yeniyetmələrin sosial davranışlarının tənziminə yönəlmişdir. Lakin burada əsas məsələ həmin tövsiyələrin necə yerinə yetirilməsindədir. Buna görə də hüquq ədəbiyyatında da

xüsusi olaraq qeyd edilir ki, qanuna görə, cinayət törədən yetkinlik yaşına çatmayanlar valideynlərinin, onları əvəz edənlərin, yaxud da xüsusi ixtisaslaşdırılmış dövlət orqanlarının tərbiyəsinə verilir. Bu orqanlar islah təsir tədbirlərini tətbiq etməyi və onların davranışı üzərində nəzarəti təmin edir.

Belə bir tədbir sisteminin qeyd edilməsi, əlbəttə, müsbət cəhətdir. Lakin müəyyən yol göstərmək, hələ həmin yolla düzgün gediləcəyinə əminlik yaratmır. Bu cəhəti nəzərə alaraq professor F.Y. Səməndərov haqlı olaraq qeyd edir ki:

«Azərbaycan Respublikasının 1960-cı il CM-nin 56-cı maddəsinin göstərişinə görə tərbiyəvi xarakterli tədbir kimi cinayət törətmiş yetkinlik yaşına çatmayanları ictimai təşkilatların, əmək kollektivlərinin razılığı olduqda, onların, habelə ictimai tərbiyəçilərin nəzarətinə vermək nəzərdə tutulurdu. Əslində bütün bunlar formal xarakter daşıyırdı. Xüsusən də ictimai tərbiyəçilər yetkinlik yaşına çatmayanlarla profilaktik iş aparmaq üçün nə maddi bazaya, nə də ki, real imkana malik deyildilər»

Bu sahədə xarici ölkələrdə bir sıra xidmət orqanları, yaxud da sosial mərkəzlər fəaliyyət göstərir (*bax. F.Y.Səməndərov «Cinayət hüququ» səh.,613*).

Burada yeniyetmələrin sosial davranışının tənziyi məsələsinin cəmiyyət qarşısında duran çox ciddi problem olduğu təsbit edilir. Lakin həmin problemin həllinə formal tədbirləri sadalamaqla müvəffəq olmaq mümkün deyildir. Burada pedaqoji və psixoloji cəhətdən düzgün əsaslandırılmış tərbiyəvi təsirlər sistemindən vaxtında və yerində istifadə etmək zəruridir.

Belə tədbirlər sistemi xüsusən də asosial davranışlı yeniyetmələrin yenidən tərbiyəsi üçün vacibdir. Onların davranışlarının tənziyi üçün:

Eyni vaxtda bir neçə tərbiyəvi xarakterli məcburi tədbir tətbiq edilə bilər.

Eyni vaxtda qanunla bir neçə tərbiyəvi xarakterli məcburi tədbirin tətbiqinə yol verilməsi, bir daha belə tədbirlərin cəza tədbiri olmamasına, tənbeh deyil, tərbiyəvi funksiyaya malik olmasına dair əminlik yaradır. Məsələn, cinayət əməlinə yol verən yetkinlik yaşına çatmayan eyni zamanda həm valideynlərin nəzarətinə verilə bilər, həm də cinayətlə vurulmuş ziyanın ödənilməsi onun öhdəsinə qoyula bilər. Belə vəziyyət tərbiyəvi xarakterli məcburi tədbirlərin tərbiyəvi təsirinin imkanlarını əhəmiyyətli dərəcədə genişləndirir» (*bax, qeyd edilən əsər, səh 614*).

Əlbəttə, burada əsas diqqət neqativ davranışlı yeniyetmələrin sosial davranışının tənziyi üçün hüquqi cəhətdən zəruri sayılan tədbirlər sistemində cəlb edilir.

Bununla əlaqədar olaraq CM-nin 87-ci maddəsi tərbiyəvi xarakterli məcburi tədbirlərin məzmununu açır. Buraya aşağıda qeyd edilən tədbirlər daxildir.

Xəbərdarlıq – yetkinlik yaşına çatmayanın əməlinə mənəvi hüquqi baxımdan verilən qiymətdir. Xəbərdarlıq tədbirlərinin tətbiqi yetkinlik yaşına çatmayanların qanuni nümayəndəsinin iştirakı ilə aparılır.

Xəbərdarlıq şifahi formada olsa da, onun qeydiyyatı yazılı aparılır. Protokolda yetkinlik yaşına çatmayanın törətdiyi əmələ görə məsuliyyət müəyyən edən cinayət qanununun maddəsi göstərilir. Əməllə yetirilən ziyan qeyd edilir. Protokolda belə əməl təkrar törədiləcəyi təqdirdə onun doğuracağı nəticələr izah edilir. Bütövlükdə xəbərdarlıq tədbiri yetkinlik yaşına çatmayanın hüsurunda onun valideynlərinin, yaxud qanuni nümayəndələrinin iştirakı ilə həyata keçirilir.

Belə bir tədbir psixoloji cəhətdən düzgün təşkil edilmiş abı-hava şəraitində həyata keçirilirsə, onun tərbiyəvi səmərəsi artmış olar. Çünki yeniyetmələr üçün onlara verilən tələblərin, onlara olan həqiqi qayğı ilə çulğlaşmasını hiss etmək çox ciddi əhəmiyyət kəsb edir. Yeniyetmələrin, xüsusən də neqativ davranışlara yol verənlərin sosial davranışının tənziimi üçün digər tədbirlər sistemindən də istifadə etmək faydalı olar. Bununla əlaqədar olaraq professor F.Y.Səməndərov göstərir ki, «Tərbiyəvi xarakterli məcburi tədbirlərin digər növü asudə vaxtın məhdudlaşdırılması və yetkinlik yaşına çatmayanın davranışına qarşı digər məhdudiyyət tədbirlərinin qoyulması ilə bağlıdır. Belə məhdudiyyətlər aşağıdakı formalarda müəyyən edilə bilər:

Nəqliyyat vasitələrini idarə etməyə məhdudiyyət qoyma;

Müəyyən yerlərə getməyi qadağan etmə;

Günün müəyyən vaxtlarında evi tərk etməyi qadağan etmə;

Müvafiq dövlət orqanına məlumat vermədən yaşadığı inzibati ərazini tərk etməmə;

İşə düzəlmə, ictimai faydalı əməklə məşğul olma; məktəbə qayıtma, təhsili davam etdirmə.

Bütün bu tədbirlər asosial davranışa yol vermiş yeniyetmələrin sosial davranışının tənziimi üçün çox əhəmiyyətlidir. Həm də nəzərdən qaçırmaq olmaz ki, asudə vaxtın məhdudlaşdırılması yetkinlik yaşına çatmayanlara kriminogen əhatənin, zərərli yönəliş və maraqların təsirindən xilas olmağa, həyat planlarının dəyişdirilməsinə kömək etmək məqsədi güdməlidir. Yəni burada yeniyetmələrin sosial davranışını tənzim etmək üçün istifadə edilən yol və vasitələrin təsirli və düşünülmüş olması zərurəti ön plana çəkilir.

Bu cəhətdən hüquq mütəxəssisəlininin belə bir tövsiyyəsi də diqqəti cəlb edir. «Məhkəmələr böyük ictimai təhlükə törətməyən və ya az ağır cinayət törədən yetkinlik yaşına çatmayanlara təyin edilən cəzanı çəkməkdən onların azad edilməsinə və onlar barəsində tərbiyəvi xarakterli tədbirlər tətbiq edilməsinə ehtiyatla yanaşmalı, onun qərarı, yetkinlik yaşına çatmayanda və onun əhatəsində cəzasızlıq hissi təsəvvürü yaratmamalıdır (səh. 615). Belə bir tövsiyyə psixoloji cəhətdən xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Çünki bu və ya digər yeniyetmə öz həmyaşlıqlarının asosial davranışı üçün tezliklə azad olmasını gördükdə asosial davranışın o qədər də təhlükəli olmaması qənaətinə gələ bilər, bu da onun belə davranışlara yol verməsini daha da intensivləşdirər. Qanuna görə az ağır cinayət

törədən yetkinlik yaşına çatmayanlar cəzadan azad edilərək xüsusi təlim-tərbiyə və tibbi-tərbiyə müəssisələrinə göndərilirlər. Bu onların sosial davranışının tənzihi üçün faydalı hesab edilir. Bu da əsassız deyildir. Həmin məsələni şərh edən hüquq mütəxəssisi F.Y.Səməndərov qeyd edir ki, «Xüsusən təlim-tərbiyə və ya tibbi-tərbiyə mütəxəssislərinə göndərilən yetkinlik yaşına çatmayanların orada saxlanma müddəti 3 amillə müəyyən edilir: sosial reabilitasiyanın başa çatması; onun əmək fəaliyyətinə imkan verəcək ümumtəhsil və peşə hazırlığının təmin edilməsi; şəxsiyyətində, həyat mövqeyində dəyişikliklərin baş verməsi. Bütün bu parametrlər yetkinlik yaşına çatmayanların gələcəkdə cəmiyyət üçün təhlükəsiz davranışını proqnozlaşdırmağa imkan verir». («Cinayət Hüququ», səh. 619). Burada yeniyetmələrin sosial davranışının tənzihi üçün vacib olan cəhətlər ön plana çəkilir. Bu da təsadüfi deyildir. Çünki, irəlidə qeyd edildiyi kimi, yeniyetməlik yaşı fərdin ontogenetik inkişafının ən çətin və mürəkkəb dövrüdür. Buna görə də yeniyetmələrin sosial davranışının tənzihi məsələsi yalnız hüquq fəaliyyəti sahəsinin işçilərinin asosial davranışlı yeniyetmələrin reabilitasiyası üçün əl atdıqları tədbirlər sistemi ilə məhdudlaşa bilməz. Burada yeniyetmənin valideynləri, ona dərs deyən müəllimlər, eləcə də yaxınları və qohumları üzərinə xüsusi məsuliyyət düşür. Yəni onların hər birisi, yeniyetmələrin mürəkkəb psixoloji xüsusiyyətlərə malik olmalarından çıxış edərək, onların sosial davranışının tənzihinə öz köməkliklərini göstərməlidir. Həm də onların əl atdıqları tədbirlər sisteminin uzlaşdırılması, vahid istiqamətə yönəldilməsi çox vacibdir. Xüsusən yeniyetmələrin davranış və münasibətlərinə, onların rəftar qaydalarına verilən tələblər bir-birinə zidd olmamalıdır. Çünki belə olduqda yeniyetmənin daxilində ziddiyyətli hissələr baş qaldırır: «biri belə deyir, o birisi başqa cur», «biri deyir bunu etsən yaxşıdır, başqası deyir, bunu etmək yaramaz» və s. kimi ziddiyyətli halətlər yeniyetmədə çətinlik yaradır, onun öz davranış istiqamətlərini düzgün müəyyənləşdirməsinə mane olur. Nəticədə yeniyetmənin sosial davranışını tənzim etmək məsələsi çətinləşir. Həm də sosial davranışın tənzimində hər bir yeniyetməyə fərdi surətdə yanaşılması vacibdir, yəni onun fərdi psixoloji xüsusiyyətləri dəqiq surətdə nəzərə alınmalıdır.

Mövzu № 10

«Zərərçəkmiş şəxsin psixoloji xüsusiyyətləri. Məhkəmə psixologiyasının ümumi problemləri»

Plan:

1. Zərərçəkmiş şəxsin psixoloji xüsusiyyətləri, zərərçəkmişin şəxsiyyətinin tədqiqi.
2. Seksual cinayətlərdən zərərçəkmiş şəxslərin psixoloji təhlili və zərərçəkmiş şəxsin ifadələrinin psixoloji təhlili.
3. Məhkəmə psixologiyasının mövzusu, vəzifələri və tədqiqat metodları.
4. Müstəntiq və hakim psixoloji xarakteristikası.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Bayramov.Ə.S., Əliyev.B.H. Hüquq psixologiyası (dərslük). Bakı, “Təhsil”, 2012
2. Bayramov.Ə.S., Əlizadə.Ə.Ə. Sosial psixologiya. Bakı, 2006.
3. Васильев.В.Л. Юридическая психология. 6-е издание. Переработанное и дополненное. СПб: Питер, 2009.
4. Бандурка А.М., Богарова С.П., Землянская Е.В. Юридическая психология. Харьков, 2002.
5. Петруня О.Э. Юридическая психология. Учебное пособие. Москва, 2007.
6. Еникеев М.И. Основы общей и юридической психологии. Москва, 2003.
7. Еникеев М.И. Юридическая психология. Краткий учебный курс. Москва, 2003.
8. “DİO-nun əməkdaşlarının fəaliyyətində psixologiya və pedaqogika” fənni üzrə 10 nömrəli mühazirə (*DİN-in Polis Akademiyasının Ümumi kitabxanası*).

Sual 1

Zərərçəkmiş şəxsin psixoloji xüsusiyyətləri, zərərçəkmişin şəxsiyyətinin tədqiqi

Zərərçəkmişin psixologiyası-zərərçəkənin şəxsiyyətini formalaşdıran amilləri, cinayət baş verənə qədər, cinayət baş verən zaman və baş verəndən sonra onun davranışını öyrənir, həmçinin zərərçəkmişin istintaqı və adamlarda mənəvi-iradi keyfiyyətlərinin tərbiyəsi ilə bağlı praktiki tövsiyələr işləyib hazırlayır. Zərərçəkmişin psixologiyası cinayət hüququ, kriminologiya, sosial psixologiya və şəxsiyyət psixologiyası ilə sıx bağlıdır.

Zərərçəkmişin davranışının cinayətin yaranmasında rolu nə qədər əhəmiyyətli olarsa, cinayətkar şəxsiyyətin antisosial orientasiyasının intensivliyi bir o qədər az olar. Şəxsiyyət əleyhinə yönəlmiş cinayətlərdə bu cür asılılıq daha açıq şəkildə özünü biruzə verir. Çünki cinayətin törədilməsinin psixoloji mexanizmində cinayətkarın bəzən affekt dərəcəsinə çatan emosiyaları böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Zərərçəkmişin şəxsiyyətinin psixoloji təhlili zamanı nəzərə almaq lazımdır ki, şəxsiyyət əleyhinə törədilmiş cinayətlərin 80 %-ə yaxını o şəxslər tərəfdən törədilir ki, onlar zərərçəkmişlərlə qohumluq, intim və digər yaxın münasibətlərlə bağlıdırlar və cinayət bu münasibətlərin nəticəsində meydana çıxan münaqişənin son mərhələsidir və ya kulminasiyasıdır.

Zərərçəkmişin və cinayətkarın şəxsiyyətinin hərtərəfli psixoloji tədqiqi münaqişə situasiyasının səbəblərini aşkar etməyə və onun aradan qaldırılması yollarını göstərməyə şərait yaradır.

Cinayət-prosesual qanunvericilikdə zərərçəkmiş o şəxs hesab olunur ki, ona cinayət nəticəsində mənəvi, fiziki yaxud əmlak zərəri dəymişdir. Şəxsiyyət əleyhinə yönəlmiş cinayətlər zamanı-qətl, bədən xəsarəti yetirmək, zorlama, oğurluq, talançılıq, soyğunçuluq, avtonəqliyyat hadisəsində yaxud xuliqanlıq və s. zərərçəkən ibtidai istintaqın və məhkəmə işə baxılmasının mərkəzi fiqurlarından biri kimi çıxış edir.

Məlumdur ki, hər hansı cinayət hadisəsi ən azı iki şəxsin, adamın qarşılıqlı təsiri zamanı baş verir. Bunlardan biri istintaq mərhələsində müttəhim, digəri isə zərərçəkmiş hesab olunur. Təbii ki, ilkin istintaq prosesində əsas diqqət onlardan birinin üzərinə yönəlir. Çünki onun günahı, məsuliyyəti müəyyən olunur, taleyi həll olunur. Ancaq bütün bunlar təqsirləndirilənin şəxsiyyətinin, cinayəti müşayiət edən konkret halların, o cümlədən zərərçəkənin şəxsiyyətinin ətraflı öyrənilməsi zamanı baş tuta bilər. Lakin cinayətin bu konkret halları, səbəbləri, şəraiti zərərçəkmişin şəxsiyyəti diqqətə alınmazsa, tam açıla bilməz. Müəyyən edilmişdir ki, təqsirləndirilən şəxsin cinayət hərəkətləri çox vaxt zərərçəkmişin qanundan kənar, ehtiyatsız yaxud yüngülxasiyyət hərəkətlərindən doğur. Cinayət tərkibinin obyektiv əlamətlərinə aid olan zərərçəkənin davranışı təqsirləndirilənin təqsirinə və

məsuliyyətinə təsir göstərə bilər, bəzən isə onu kənarlaşdırma bilər (zəruri müdafiə hallarında).

Elmi ədəbiyyatın təhlili və təcrübü faktlar göstərir ki əvvəllər zərərçəkmiş şəxsiyyətinin rolu lazımi qədər nəzərə alınmırdı. Çünki onu birtərəfli olaraq yalnız öz şəxsi maraqlarının daşıyıcısı kimi nəzərdən keçirirdilər. Bununla belə zərərçəkmişin şəxsiyyətinə istənilən işdə böyük, yaxud kiçik həcmdə ictimai maraqlar xasdır. Zərərçəkmişin şəxsiyyətinin strukturundan və onun davranışından cinayət əməllərinin həyata keçirilməsi çox asılıdır. Cinayət hadisələrindən qəsdən fəal müdafiə olunaraq, cinayət fəaliyyətinə mane olarkən zərərçəkmiş həm özünün, həm də ictimai maraqları müdafiə edir.

Zərərçəkmişin şəxsiyyətinin ilkin istintaq və məhkəmə mərhələsində psixoloji tədqiqi çox böyük aktualıq kəsb edir. Ona görə ki, zərərçəkən cinayətin təhqiqatında bir sıra məsələlərin həllinə - cinayətlərin daha düzgün təsnifinə, cinayət işlərinin səbəb və şəraitinin dərin tədqiqinə və hərtərəfli təhqiqatına, yeni sübutların tapılmasına və s. səbəb olur. Qeyd olunan problemin tədqiqinə aşağıdakı aspektlər daxildir: zərərçəkmişin şəxsiyyətinin öyrənilməsi, cinayət hadisəsindən əvvəl, cinayət hadisəsi baş verən məqamda, ondan sonra və nəhayət, ilkin istintaq mərhələsində onun davranışı və s.

Zərərçəkmişin şəxsiyyətinin tədqiqi metodikasını şərti olaraq iki kateqoriyaya bölmək olar:

- cins, yaş, milliyyət, xidməti vəziyyət və s. daxil olduğu «statik sahə»; statistik sahənin elementlərindən bəziləri cinayətin təsnifatına təsir göstərə bilər (cinsi cinayətlərdə yaş, müqavimət göstərərəkən xidməti vəziyyəti və s.) və bu əlamətlərin bir sırasını birbaşa qanunun tələbinə görə aydınlaşdırmaq lazımdır;

- «dinamik sahə», yəni cinayət hadisəsindən qabaqkı dövrdə, cinayət hadisəsinin baş verdiyi dövrdə zərərçəkmişin davranışı, bu davranışın cinayətkarın davranışı ilə əlaqəsi (məsələn, müdafiənin intensivliyi ilə bağlı hücumun intensivliyi, zərərçəkmişdən qaçma və s.).

Zərərçəkmişin şəxsiyyətinin və davranışının tədqiqinin xüsusi metodlarına istintaq və məhkəmə statistikasını, istintaq və məhkəmə praktikasının təhlilini, məhkəmə-psixoloji və məhkəmə-psixiatrik ekspertizalarının, zərərçəkmişlər haqqında xüsusi statistikanın öyrənilməsini, münaqişə vəziyyətlərinin sosial-psixoloji və məhkəmə-psixoloji tədqiqatlarını (münaqişə psixologiyası) aid etmək olar. Artıq əldə olan bu məlumatlar sübut edir ki, zərərçəkən haqqında bu məlumatların psixoloji təhlili cinayətkarlıqla mübarizə üçün çox maraqlı məlumat verə bilər. Statistik məlumatlara görə qətl hadisəsi üzrə zərərçəkmişlər arasında 77,4 %-i qatilin qohumları yaxud tanışları olmuş, həddi-buluğa çatmayanlar bu qrupda 4,7 % təşkil edir, öldürülənlərin üçdə ikisi 18 yaşdan 40 yaşına qədər olmuş, öldürülən kişilər arasında 71,4 % olmuşdur. Tam aydındır ki, bu məlumatlar sosial qrup daxilində

(ailə, kommunal mənzil, kənd, kollektiv və s.) münaqişə vəziyyətinin cinayətlərin baş verməsindən qabaqkı mərhələlərdə daha dərindən öyrənilməsini tələb edir.

Nəqliyyat cinayətləri və təhlükəsizlik texnikası cinayətlərindən qabaqkı mərhələlərdə zərərçəkmişin şəxsiyyətinin və davranışının öyrənilməsi perspektivli görünür. Bu cinayətlər baş verməzdən əvvəl zərərçəkmişin şəxsiyyətinin vəziyyətini səciyyələndirən amillər bunlardır: sərxoş vəziyyət, təcrübəsizlik, özünə güvənmə, yorğunluq, intizamsızlıq, pis əhval-ruhiyyə, ürək xəstəlikləri, nevroz formasında psixi pozuntular, temperament və fərdi-psixoloji xüsusiyyətlər (zəif əsəb sistemi, qəza vəziyyətində ləng reaksiya). Cinayətlərin bu qrupları üzrə yaş və cins xüsusiyyətlərini də qeyd etmək olar. Məlumatlara görə zərərçəkmiş – kişilər adətən zərərçəkmiş-qadınları sayca iki dəfə qabaqlayırlar, 40 %-ə yaxın zərərçəkmişlər – uşaqlar və 18 yaşına qədər olan gənclərdir.

Cinayət baş verən vaxt zərərçəkmişin davranışı, eləcə də hər bir insanın davranışı iki amillər kateqoriyasından asılıdır:

- cinayətkar hücum, yaxud digər təziq halında xarici mühitin təsiri;
- şəxsiyyətin fərdi-psixoloji xüsusiyyətləri, xarici cinayətkar təsirə müxtəlif reaksiyaları.

Şəxsiyyətin bu xüsusiyyətləri əsasən aşağıdakı kateqoriyalarla səciyyələnir: zərərçəkmişin sinir sisteminin tipi və fəaliyyəti (güclü, fəal, zirək), onun xarakterinin xüsusiyyətləri (ilk növbədə iradi keyfiyyətləri və o cümlədən mübarizə iradəsi və müqavimət iradəsi, həmçinin heysiyyət, mənlilik, məğrurluq, utancaqlıq və s.).

Həyat təcrübəsi zərərçəkmişin cinsi cinayətlərdə, nəqliyyat cinayətlərində, təhlükəsizlik texnikası qaydalarının pozulması sahəsindəki cinayətlərdə ortaya çıxan davranışında böyük əhəmiyyət kəsb edir. Bu kateqoriyaya zərərçəkmişin keçmiş və indiki peşəsi və bununla bağlı xüsusi vərdişləri və s. kimi xüsusiyyətləri də daxildir. Zərərçəkmişin davranışına hüquq düşüncəsi çox böyük təsir göstərir. Qanunu və öz hüquqlarını bilmək cinayətkar hücumu dəf etməkdə əlavə imkanlar verir, hərəkətlərdə haqlı olduğuna əminlik hissi yaradır. İctimai maraqlar baxımdan zərərçəkmişin fəal, məqsədyönlü davranışı daha məqsədəuyğundur.

Zərərçəkmişlərin mənəvi cəhətdən mənfi məzmunlu davranışı onlara münasibətdə cinayətlərin baş verməsi mümkünlüyünü, ehtimalını artırır. Davranış kriminoloqun zərərçəkmişə marağının başlanğıc nöqtəsi olub, cinayətkar davranışının mexanizminin müəyyən edilməsi fonunda ciddi əhəmiyyətə malikdir.

Zərərçəkmişlə yanaşı hüquq psixologiyasında cinayətin qurbanı anlayışından da istifadə edirlər. «Cinayətin qurbanı» anlayışı «zərərçəkmiş» anlayışından daha genişdir. Cinayətin qurbanı hər bir adam ola bilər ki, o, hüquqa zidd hərəkət nəticəsində mənəvi, fiziki, yaxud əmlak zərərinə məruz qalır. Başqa sözlə, «qurban» viktimoloji anlayışdır, «zərərçəkmiş» - cinayət-prosesual anlayışdır. Bu anlayışlar öz aralarında üst-üstə düşməməyə də bilər.

Ayrı bir şəxsin viktimliyi cinayətkar akt tərəfindən reallaşmış «meyllilikdir», daha doğrusu müəyyən hallar zamanı cinayətin qurbanı olmaq qabiliyyətidir, yaxud başqa sözlə, təhlükədən qaça bilməmək qabiliyyətsizliyidir.

Qurbanı səciyyələndirən keyfiyyətlər toplusu müəyyən obyektiv hallar zamanı cinayətkarı səciyyələndirən digər şəxsiyyət keyfiyyətləri toplusu ilə qarşılıqlı əlaqə zamanı onun viktimləşməsinə səbəb olur. Onlar cinayətkarın hərəkətlərinin səbəb olduğu səbəb əlaqəsinin reallaşmasının zəruri şərtləridir.

Zərərçəkmişin şəxsiyyətinin tədqiqi

Son illər kriminalisik tədqiqatlarda cinayətin açılmasında və istintaqında cinayət qurbanının roluna diqqət yetirilir. Kriminologiyanın mühüm istiqamətlərindən biri kimi viktimologiya zərərçəkmişin şəxsiyyətini, onun əlaqələrini, cinayətkarla qarşılıqlı münasibətlərini, qurbanın cinayətkarın müqəssir bilindiği situasiyada davranışı xüsusiyyətlərini öyrənir. Viktimoloji tədqiqatlarda cinayətin özünün genezisində qurbanın roluna, onun şəxsiyyətlərarası münasibətlərinə və cinayətkarla münasibətlərinə mühüm yer verilir.

Millətlərarası münasibətlərin (kütləvi ixtişaşlar) əsasında meydana çıxan kriminal situasiyaların psixoloji təhlili mühüm maraq kəsb edir. Bu münaqişələrin iştirakçılarının psixoloji təhlili onların rolunu, qarışıqlıq salan kütlənin strukturunu və dinamikasını müəyyən etməyə və viktim ilkin şərtli şəxsiyyətlərin təyin olunmasına imkan verir.

İndiki dövrdə cəmiyyətin iqtisadi inkişafında əsas problem kiçik və orta biznes sahəsində sahibkarlıq fəaliyyətinin təhlükəsizliyidir. Bu sahədəki tədqiqatlar göstərir ki, kiçik və orta gənc sahibkarlar bütün şəxsi işgüzar aləmi «təsir sahələrinə» bölən cinayətkar təşkilatlar tərəfindən zorakılığa, şantajla məruz qalırlar. Reketin yaranmasının ilkin şərtləri kölgə iqtisadiyyatıdır ki, burada bu və ya digər dərəcədə şəxsi sahibkarlar təmsil olunur. Bu iqtisadi strukturların nümayəndələri arasında aparılan sorğular və müsahibələr bir sıra tipik situasiyaları aşkarlamağa imkan verir. Bu situasiyalarda sahibkarlar dövləti və cəmiyyəti aldatmağa təhrik olunur və kölgə iqtisadiyyatı sahəsində bir sıra hərəkətlər etməyə məcbur olurlar. Bu situasiyalara əsl gəlirlərin gizlədilməsi aiddir ki, onların tam deklarasiyası zamanı 80 %-ə qədər ümumi gəlir ödəmək zərurəti yaranır və bu halda rəqabət mübarizəsindən çıxmaq mümkün olmur. Sahibkarlar bəyan edirlər ki, onlar öz gəlirlərinin mənbələrini manipulyasiya etmək, əmək haqqı xərclərini gizlətmək məcburiyyətində qalırlar.

Göstərilən faktlar, həmçinin öz müəssisəsini müdafiə etmək və qorumaq zərurəti kiçik və orta sahibkarı mafioz strukturlardan asılı vəziyyətə gətirib çıxarır. Mafioz strukturlar bu sahibkarın kölgə iqtisadiyyatı sahəsində fəaliyyəti haqqında doğru, dürüst, səhih məlumatlara malik olduğundan onların bu sahədəki gəlirlərinə şərik çıxırlar.

İstehlakçıların aldadılması, sazişlərin uğursuzluğa düşməsi, işgüzar əlaqələrin pozulması kimi çoxsaylı situasiyalar psixoloji səbəblər kompleksi ilə bağlıdır. Bunların arasında adamların fəallığının aşağı səviyyəsi, stereotip təfəkkür tərzini, səriştəsizlik və bir çox səbəblər vardır. Belə ki, risqə meyilli olan adam uğur əldə etməkdən çox, qurban olmağa daha çox yaxındır. Əgər onda analitik qabiliyyətlər, adamların psixologiyasını anlamaq, emosional sabitlik və təmkinlilik kimi keyfiyyətlər inkişaf etməyibsə bu baş verəcəkdir. Lakin əgər şəxsiyyətdə bu keyfiyyətlər varsa, onda risqə meyillilik bazar münasibətlərində özünü təsdiq etməyə kömək edəcəkdir. İnsanın rigidliyi (dəyişikliklərdən qorxma) onun rəqəbatlilik qabiliyyətində əngələ, maneəyə çevriləcəkdir. Risq dərəcəsi daimi gəlirdən dəyişən gəlirə keçən zaman artır. Kommersiya kağızları cüzi risq dərəcəsinə malik olur, istiqraz və rəqəsi isə risqi artırır. Lakin eyni zamanda risq nə qədər yüksəkdirsə, bir o qədər də sahibkarın mümkün gəlirləri çox ola bilər. Risqsiz biznes mümkün deyil, heç bir səhmdar cəmiyyət, kiçik müəssisə onsuz mövcud ola bilməz.

Lakin real təcrübədə öz biznesini yüksək dərəcəli risq əsasında quran şəxs udmur. Qərbdə artıq çoxdan belə bir sistem qəbul olunmuşdur ki, bu zaman hər bir səhmdar qarışıq səhmlər paketinə malik olur, bu paket adətən üç, dörd, beş hissədən ibarətdir. Onlardan hər biri müəyyən şirkətin səhmləridir. Əgər firmalardan hər hansı biri müflis olarsa, onda səhmdarın hər halda gəlir gətirən böyük hissə səhmləri qalır. Beləliklə, səhmdar şüurlu şəkildə risq dərəcəsinə azaltmış olur, «situasiyanı» hesablayıb müəyyən edir, öz analitik bacarığını, iqtisadi biliklərini tətbiq edir ki, «yanmasın».

Kanadalı tədqiqatçı-psixoloqlar 20 il ərzində sahibkarlıq risqi problemini öyrənmişlər. Onlar belə bir nəticəyə gəlmişlər ki, menecer risqli situasiyada iki istiqamtdə fəaliyyət göstərir. Birinci – risqə daxili uyğunlaşma. İkinci – xarici uyğunlaşma. Daxili uyğunlaşma o menecerləri səciyyələndirir ki, onlar süni olaraq əlavə məlumat toplayaraq, problemin həllini təxirə salaraq, öz qeyri-formal əlaqələrindən istifadə edərək risq dərəcəsinə aşağı salmağa cəhd göstərirlər. Lakin bu yolla yaradıcı bacarıqları olmayan, situasiyanı dəyərləndirə bilməyən menecerlər gədir. Xarici uyğunlaşma o sahibkarları səciyyələndirir ki, onlar kompleks keyfiyyətlərə malik olur ki, bu da onlara situasiyanı dəyişməyə imkan verir.

Mütəşəkkil cinayətkar qruplar tərəfindən törədilən yaşayış sahəsinə sahib çıxmaq məqsədilə qurbanın seçilməsi, pul qopartmaqdan ötrü insanın oğurlanması və s. belə cinayətlərdə cinayətkarlar öz məqsədlərinə çatmaq üçün zərərçəkmişin qohumunu, yaxud yaxın tanışını cinayətdə əlbir kimi seçirlər.

Hüquqi müdafiəsizlik, cinayətkar aləmin azğınlığı, icra və qanunverici hakimiyyətlərin fəaliyyətinin uzlaşdırılmaması, istehsalın aşağı düşməsi, əhalinin həyat səviyyəsinin pisləşməsi – bu və bir çox digər əlverişsiz amillər dəyişikliklərə alışmamış şəxsiyyətin orientasiyasının itirilməsinə gətirib çıxarır.

Yad mənzilə sahib olmağın geniş yayılmış vasitəsi zorla, hədələməklə, fırıldaqla evin müxtəlif bəhanələrlə alınmasıdır. Özəlləşdirilmiş mənzil bazarında risq qrupuna əlillər, qocalar, yetimlər, ruhi xəstələr düşmüşdür.

Qurbanların əsas xarakteristikaları siyahısına aşağıdakıları aid etmək olar: 1) mənzilin qiyməti haqqında məlumatsızlıq; 2) az təminatlılıq, pula olan ehtiyac; 3) alkoqol, narkotik və s. asılılığı; 4) yaş – çox vaxt tənha qoca vətəndaşlar, əsasən də qadınlar qurbana çevrilirlər.

Qeyd etmək lazımdır ki, bu cinayətkar qrupların təşkilatçılarının əsas hissəsi zahirən ziyalılıqla və adamlarla ünsiyyət yaratmaq bacarığı ilə fərqlənilir.

Cinayətkarlar tərəfindən vətəndaşlardan qeyri-qanuni mənzil qopardılması zamanı işlədilən əsas variantlar bunlardır:

- vətəndaşların hüquqi savadsızlığından istifadə edərək onların yaşayış sahəsini dəyişdirmək bəhanəsilə bütün əmlakı idarə etmək hüququ üçün boş etibarnamə alırdılar, bundan sonra mənzil satılırdı, göstərilən mənzilin «saticıları» isə gizlənidir;
- mənzil sahiblərinə psixi və fiziki təsir göstərilirdi;
- mənzili dəyişdirmək bəhanəsilə həqiqətən yaşayış şəraitinin pisləşdirilməsi ilə dəyişiklik edirdilər, bu zaman boş etibarnamə alaraq mənzilin satışından əldə olunan fərqi özünü küləşdirir və əvvəlcədən sakinləri uyduurulmuş ünvanda qeydə aldıraraq gizlənidilər;
- təşkilatların möhür və blanklarını saxtalaşdıraraq yalandan, saxtakarlıqla mənzili satırdılar və pulları alaraq gizlənidilər;
- mənzillərin sahiblərinin ölümündən sonra onların sənədlərindən istifadə edərək mənzili əvvəlki, köhnə tarixli pasportu saxtalaşdıraraq uyduurulmuş, qondarma şəxsin adına sənədləşdirir, sonra isə satır və gizlənidilər.

Tədqiq olunan kateqoriyalı cinayət işlərinin arxivini öyrənərkən belə fakta rast gəlinir ki, cinayətkarlar mənzili ələ keçirmək məqsədilə həyasızcasına, açıq hərəkət edir, rədd cavabı aldıqda fiziki cəhətdən məhv etməklə hədələyirdilər. Digər hallarda onlar təkmilləşdirilmiş fırıldaq vasitələri tətbiq etmişlər. Belə ki, cinayət işlərinin birində müəyyən olunmuşdu ki, cinayətkarlar zərərçəkmiş əvvəlcədən araqla içirtmiş və onunla kart oyunu oynamış, onun guya kart oyununa görə borc aldığı iri məbləğdə pul qəbzi yazmağa məcbur etmişlər.

Digər halda zərərçəkmiş adamsız bir yerə aparmış, orada fiziki və psixi təsir altında öz mənzilinə digər şəxsin xeyrinə boş etibarnaməyə qol çəkməyə məcbur etmişlər.

Cinayətin baş verdiyi an zərərçəkmişlər onlara qarşı tətbiq olunan təsir vasitələrinə müxtəlif cur yanaşmışlar. Cinayətkarlar fırıldaq tətbiq etdikdə onlar bu hərəkətlərin cinayətkar xarakterini dərk etmirdilər, çünki cinayətkarlar öz cinayətkar niyyətlərini çox yaxşı ört-basdır etməyi, pərdələməyi bacarırdılar. Birbaşa fiziki və psixi təsir hallarında isə qurban ona qarşı cinayətkarlar tərəfindən edilən hərəkətlərin xarakterini və məqsədini aydın şəkildə dərk edirdi. Lakin təhlükəli situasiyadan çıxış

yolu tapmayaraq zərərçəkmişlər o dəqiqə polisə müraciət etmir, sonradan bunu edir və nəticədə cinayətkarlar öz cinayətkar əməllərini davam etdirirdilər. Qurbanların 61 %-i qətl zamanı sərxoş vəziyyətdə olmuş, onların yarısı isə cinayət baş verməmişdən əvvəl məhkumlarla bir yerdə spirtli içkilər qəbul etmişlər.

Hər on nəfər zərərçəkmişdən biri işləmir, 6 % parazit həyat sürür, 38 % hallarda zərərçəkmişlərin cinayətdən qabaq davranışı amoral yaxud qanunazidd, o cümlədən fitnəkar, təhrikçi xarakterli olmuşdur. Zərərçəkmişlərin şəxsiyyətinin və davranışının belə xüsusiyyətləri onlara münasibətdə ağır qanunazidd hərəkətlərin baş verməsi riskinin artmasına səbəb ola bilər.

İlkin istintaq mərhələsində zorlama işləri üzrə zərərçəkmişin şəxsiyyətinin psixoloji tədqiqi aşağıdakı aspektlər üzrə böyük əhəmiyyətə malikdir.

Zərərçəkmişin və zor tətbiq edənin (şübhəlinin) şəxsiyyətinin, onların motivasiya sahəsinin və hadisədən əvvəlki münasibətlərinin tədqiqi cinayətə düzgün qiymət verilməsinə və bu kateqoriyalı işlərdə istintaq və məhkəmə səhvlərindən yaxa qurtarmağa səbəb olur:

- zərərçəkmiş qadının şəxsiyyətinin psixoloji təhlili həmin cinayətin əsas, intim təfərrüatı haqqında daha tam və obyektiv informasiyanın alınması ilə əlaqədar müstəntiqə əlavə imkanlar verir

- zərərçəkmiş qadının sərvət dəyərlərinin və şəxsiyyətinin məqsədlərinin psixoloji-pedaqoji təhlili həmin cinayətin genezisini daha dərin tədqiq etməyə və bu əsasda həmin kateqoriyalı işlər üzrə kompleks profilaktik tədbirlərin işlənməsinə səbəb olur.

Cinayətdən əvvəlki qarşılıqlı təsirin cinayətə çevrilməsi üçün həlledici an cinayətkar tərəfdən situasiyanın görünməsidir. Qadının könüllü qoşulduğu qarşılıqlı «seksual başlanğıc» kişi tərəfdən onun arzusunun partnyor qadının istəyi ilə üst-üstə düşməsinə təsdiq edən cinsi yaxınlığa dəvət kimi qiymətləndirilir. Burada zərərçəkmiş qadının davranışının zorlamanın genezisinə qoşulduğu aşkardır.

Zərərçəkmiş qadının bundan əvvəlki davranışı cinayətin baş verməsi üçün zəruri şərait yaradan provakasiyadır. Situasiya subyekt tərəfdən dərk edildikdən sonra kriminal rəng qazanır ki, zərərçəkmiş qadınının müqaviməti yalan deyil, həqiqidir. Zorlamanın baş verməsinin psixoloji mexanizmi belədir.

Cinayət baş verənə qədər şəxsiyyətin və zərərçəkmişin mənfi davranışının qarşılıqlı əlaqəsi və bir-birindən asılılığını və onların inkişafının psixoloji mexanizminin dinamikasını qətdən, bədən xəsarəti yetirmədən və zorlamadan zərərçəkmiş şəxslərin bir hissəsinin mənəvi-psixoloji xüsusiyyətlərinin tədqiqi zamanı izləmək olar. Zərərçəkmişlərin mənəvi-psixoloji simasının strukturunda sabitliyi və əhəmiyyətliliyi ilə üstün olan keyfiyyətlər kimi yaxınlara münasibətdə aqressivliyi, despotizmi, yolagetməzlik, spirtli içkilərə meyillilik, cinsi əxlaqsızlıq, pozğunluq, tanışları seçməkdə heç bir şeyə fərq qoymama və s. göstərmək olar. Bu keyfiyyətlərdən çoxu müxtəlif xarakterli cinayətlərin törədilməsini şərtləndirir.

Sual 2

Seksual cinayətlərdən zərərçəkmiş şəxslərin psixoloji təhlili və zərərçəkmiş şəxslərin ifadələrinin psixoloji təhlili.

Məlum olduğu kimi, şəxsiyyətin cinsi toxunulmazlığı və cinsi azadlığı əleyhinə olan cinayətlərə zorlama, seksual xarakterli zorakılıq hərəkətləri, seksual xarakterli hərəkətlərə məcbur etmə, 16 yaşına çatmayan şəxslə cinsi əlaqədə olma və ya seksual xarakterli digər hərəkətlərə yol vermək, cinayət əməli ilə yanaşı, etmə, eləcə də əxlaqsız hərəkətlər kimi tövsif edilir.

Qeyd edilən cinayətlərdən zərər çəkmişlər şəxsi planda çox müxtəlifdirlər. Bunlar arasında davranışları pozitiv xarakterizə edilən, lakin öz yaşlarını qabaqlayan, eləcə də çox sərbəst, əxlaqsız həyat təzi keçirənlərə də təsadüf etmək mümkündür.

Viktimoloji planda bu cinayətlərdən zərərçəkənlər yüksək şəxsi vigitimliyə malikdirlər. Bu viktimlik dərəcəsi isə situativ amillər hesabına artır.

Seksual xarakterli hərəkətlərə məcbur etmə (CM 151 mad.)-hədə-qorxu, şantaj, eləcə də cinayətkarın zərərçəkmişin ondan maddi və digər xarakterli asılılığından istifadə etməsi ilə bağlıdır.

Bu da onu göstərir ki, bir çox hallarda zərərçəkmişlə cinayətkar arasında münasibətlər heç də həmişə təsadüfi xarakter daşımır. Zərərçəkmişin şəxsi keyfiyyətlərinə gəldikdə isə onlardan bəziləri cinayətkara müqavimət göstərməyə qabil deyil, digərləri müqavimət göstərmək istəmir, üçüncüləri isə əksinə, aktiv və effektiv müqavimət göstərməyə qabildirlər.

Seksual xarakterli zorakılıq hərəkətləri (CM 150 mad.)- daha çox cəzaçəkənə müəssisələrində geniş yayılıb. Bu cür faktlar müəssisə əməkdaşları üçün sirr deyil. Sadəcə konfliktlərdən qaçmaq naminə belə hallara göz yummağa çalışırlar. Əksər hallarda belə hərəkətlərə məhbusların «öz qayda-qanunlarını» pozan şəxslər bir cəza olaraq məruz qalır. Bir qayda olaraq bunlar fiziki baxımdan müqavimət göstərməyi bilməyən, situasiyaya bələdləşə bilməyən, inert, konform və əvvəllər də belə hərəkətlərə məruz qalmış şəxslər olur.

Viktimoloji baxımdan **16 yaşına çatmayan şəxslərlə seksual xarakterli hərəkətlər etmə** xüsusilə diqqəti cəlb edir. Bu cinayətlərdə əksər hallarda zərərçəkmişlər öz yaşlarının qurbanına çevrilirlər. Lakin bununla belə, bu zərərçəkmişlərin azyaşlı, yaxud yetkinlik yaşına çatmayan olmaları onların bu cinayətlərdə neytral qurban olmalarına dəlalət etmir.

Təcrübə göstərir ki, bu cinayətlərdən zərər çəkənlərin bir çoxunun davranışı neqativ xarakterizə edilir. Bu cür neqativ davranışa aşağıdakılar aid edilir:

- 1) yüngül həyat təzi, intim mövzulara qeyri-sağlam maraq,
- 2) cinayətkardan pul, hədiyyə almağa maddi maraq,
- 3) insanlara hədsiz etibar etmə, yaranmış situasiyaya qeyri-tənqidi münasibət,

4) baş vermiş hadisəni gizlətmə.

Qeyd edilən cinayətlərin törənmə mexanizmində zərərçəkmişin davranışının nə dərəcədə rol oynaması məsələsinə gəldikdə, zərərçəkmişin davranışı:

1. Pozitiv və ya neytral ola bilər

2. Cinayətin törədilməsinə şərait yarada, onu provokasiya edə bilər.

Birinci tipə aid edilən zərərçəkənlər təqribən 58% təşkil edir. Bu zaman bir qayda olaraq cinayətkar bu tip zərərçəkmişlərin ciddi müqaviməti ilə, yaxud onların kimi isə köməyə çağırması ilə qarşılaşırlar. Bu tip zərərçəkmişlərin davranışı pozitiv xarakterizə olunur.

Onu da qeyd edək ki, bəzi hallarda cinayətkar zərərçəkmişlə bilvasitə təmasda olmaya, lakin onun gözü qarşısında bir çox əxlaqsız hərəkətlər nümayiş etdirə bilər. Belə hallarda zərərçəkmişin həmin yeri tərk etməsi (yəni cinayətkarı yaxalamaq üçün heç bir tədbir görmədən, sadəcə onunla vizual kontaktı kəsməsi), bu yeri tərk edərək dərhal böyüklərə baş verənlər haqda məlumat verməsi, nəhayət cinayətkarın yaxalanması üçün aktiv tədbirlər görməsi, polis əməkdaşlarını bu işə cəlb etməsi onun pozitiv davranışı kimi xarakterizə edilir.

II tip zərərçəkmişlər isə təqribən 42% təşkil edir. Bu halda zərərçəkmişin intim mövzularda qeyri-sağlam marağı, insanlara hədsiz etibar etməsi, maddi maraq, baş verən situasiyanı qeyri-tənqidi qiymətləndirməsi, əvvəllər baş vermiş bu kimi halları gizlətməsi cinayətkara öz hərəkətlərini davam etdirməsi üçün şərait yaradır. Bütün bunlar zərərçəkmişin davranışını neqativ cəhətdən xarakterizə edir.

Sadələnən keyfiyyətlər arasında zərərçəkmişin qeyri-sağlam marağı xüsusilə diqqəti cəlb edir. Doğrudur, bu keyfiyyət öz-özlüyündə cinayətə gətirmir. Lakin cinayətkar öz qurbanını, cinayi davranışın formasını, eləcə də cinayətin törədiləcəyi yeri seçərkən qeyd edilən keyfiyyəti nəzərə alır və səhv də etmir.

Bu cür qeyri-sağlam maraq sadəcə keyfiyyət kimi deyil, həm də zərərçəkmişin təşəbbüs göstərməsinin əsası kimi çıxış edir. Məsələn, cinayətkar qızın bu keyfiyyətini bilərək və bunu nəzərə alaraq onunla intim mövzularda söhbətə başlayır və zərərçəkənin onu maraqla dinlədiyini gördükdə, daha da irəliyə gedərək əxlaqsız hərəkətlər nümayiş etdirir.

Bir çox hallarda isə cinayətkar zərərçəkmişin susmasına və müqavimət göstərməməsinə ona hədiyyə verməklə nail olur. Bu halda müəyyən qədər məcburetmə elementi iştirak edir.

Doğrudur, bu halda zərərçəkəndə hədiyyə almaq istəyi ola bilər. Lakin o yaşının azlığı üzündən, cinayətkardan qorxdığı və utandığı üçün onunla ünsiyyəti necə kəsəcəyini bilməyə də bilər.

Məsələn, 9 yaşında K. 4 il müddətində atası tərəfindən cinsi zorakılığa məruz qalmışdır. Yalnız 13 yaşında o buna etiraz etməyə və fəal olaraq atası ilə hər cür ünsiyyətdən çəkinməyə başlamışdır.

Göründüyü kimi, bir çox hallarda zərərçəkmişin yaşı ardıqca, maddi marağ II plana keçir və o baş verənləri daha yaxşı dərk edir.

Bəziləri isə insanlara hədsiz etibar etməsi və baş verən situasiyanı tənqidi qiymətləndirə bilməməsi nəticəsində zərərçəkmişə verilir.

Bəzən cinayətkar cinayəti törətmək üçün şərait yaratmaq məqsədi ilə çox primitiv yalanlara əl atır. Özünü həkim, rejissor və ya məşqçi kimi təqdim edir.

Əvvəllər baş vermiş zorakılıq faktının gizlədilməsi də cinayətkara öz əməllərini davam etdirməyə imkan yaradır.

Hadisənin gizlədilməsinə səbəb müxtəlif ola bilər: yaş, tərbiyə, inkişaf xüsusiyyətləri, qorxu, utanma, zərərçəkmişin yaşadığı şərait, ictimai qınaq obyektinə olmaq qorxusu və s.

Burada zərərçəkmişlərin daha bir neçə tipindən də danışmaq olar:

Könüllü aktiv qeyri-tənqidi tip- 12-16 yaş arası, yaxşı ailə tərbiyəsi görmüş zərərçəkmişləri əhatə edir. Bu tip cinsi mövzulardan yaxşı baş çıxarır, kişilərlə yaxın münasibətlərdə pis bir şey olmadığını düşünür. Bununla belə, həyatlarının bu məqamını ailələrlərdən gizlədirlər. Öz yaşadıklarının, eləcə də özlərindən böyüklərin arasında çox sərbəst davranırlar. Partnyorlarını tez-tez dəyişirlər. Yaşca özlərindən böyük kişilərlə tanış olmağa çalışır, bu zaman öz yaşlarını gizlədirlər. Öz davranışlarının perspektivi haqda düşünmürlər.

Özünə ziyan yetirmə elementlərinə malik aktiv qeyri tənqidi, könüllü tip- analoji yaş xüsusiyyətlərinə malik qızları daxil edir. lakin rəsmi olaraq onlar çətin yeniyetmə hesab olunurlar. Ailədə onların tərbiyəsinə diqqət yetirilmir. Özlərini çox açıq-saçıq, sərbəst aparırlar. Cinsi mövzuların onun yalnız fiziki tərəfi haqqında məlumatlıdırlar. Davranışlarının motivi çox müxtəlifdir. Burada maddi mənfəət əldə etmək motivi xüsusilə üstünlük təşkil edir. Əxlaqsız həyat tərzi keçirir, bir çox hallarda müxtəlif zöhrəvi xəstəliklərə, eləcə də qiçsə yoluxurlar.

Könüllü aktiv tip- eyni yaşlı qızları daxil edir, lakin onların davranışı həm evdə, həm də məktəbdə müsbət xarakterizə olunur. Bu tip zərərçəkmişlər bir qayda olaraq yaşı 18-dən yuxarı olan kişilərə vurulur, onlarla görüşür və ailə həyatı quracağını nəzərdə tuturlar. Bəzən bu münasibətlər valideynlərə bəlli olur. Valideynlər də əks tərəfin qızlarına münasibətindən asılı olaraq ya baş verənləri gizlədir, ya da cinayət haqda polisə məlumat verir.

Bəzən də cinayət cinayətkarla zərərçəkmişin bir-birini yaxşı tanıdıqları şəraitdə baş verir.

Əxlaqsız hərəkətlərdən zərərçəkmişlərin isə 3 tipini fərqləndirirlər:

Neqativ davranışla xarakterizə edilən, könüllülük elementləri olan qeyri-tənqidi zərərçəkmiş tip- 12 – 13 yaşlı qızları daxil edir. Cinsi mövzulara öz yaşlarına uyğun olmayan marağ göstərilir. Əxlaqsız hərəkətlərə məruz qalmamaq imkanına malik olmalarına baxmaraq, cinayətkarların onlara münasibətdə bu cür hərəkətlər törətməsinə imkan verirlər.

Onların davranışları ailədə və məktəbdə pozitiv xarakterizə olunur. Xarakterlərində yalançılıq, qeyri-səmimilik üstünlük təşkil edir.

Günahsız neytral tip- bura eyni yaşlı pozitiv və neytral davranışa malik qızlar aid edilir. Onlar pozitiv şəxsi keyfiyyətlərlə xarakterizə olunurlar.

Neytral-qeyri-tənqidi tip- daha kiçik yaşlı qızları əhatə edir. Onlar yaranmış kriminal situasiyaya və cinayətkarın davranışına qeyri-tənqidi münasibət bəsləyirlər.

Cinsi toxunulmazlıq əleyhinə törədilən cinayətlər arasında ən geniş yayılmışı zorlamadır.

Zorlamanın spesifikliyi ondadır ki, bu zaman demək olar ki, zərərçəkmişin hüquqazidd əməlləri istisna edilir. Lakin bu o demək deyil ki, zərərçəkmişin davranışı həmişə neytral olur.

Zorlamadan zərərçəkmişlərin aşağıdakı tiplərini fərqləndirilər:

Birinci tip **öz davranışları ilə cinayətin törədilməsini provakasiya edir.** Bir çox qurbanlar nəinki qarşı tərəfi cinayətə provakasiya edir, həm də asanlıqla cazibəyə qapılır, tanış olmayan, yaxud az tanış insanlarla ünsiyyətə girir, təsadüfi əlaqəyə girməyə hazırlıq nümayiş etdirir, onun evinə gedir, onunla içki içir, qarşı tərəfin «açıq-saçıq işarələrini» qeyri-tənqidi qavrayır. Bu cür davranışı qarşı tərəf öz hərəkətlərinə pozitiv münasibət kimi şərh edir. Qarşı tərəfdə əminlik yaranır ki, zərərçəkmiş onun bütün istəklərini yerinə yetirməyə razıdır. Zərərçəkmiş sonra fəal müqavimət göstərə bilər. Lakin ilk təhrikedici amil onun bu ana qədər nümayiş etdirdiyi davranışdır. Çünki məhz bu ana qədərki davranış cinayətkarın cinayəti törətməsinə şərait yaradır.

Seçici qeyri-tənqidi tip- adətən 18-25 yaşlı orta, yaxud natamam orta təhsilli, ailəli, yaxud boşanmış, istənilən kontakta asan gedən, yüngülxasiyyətli zərərçəkmişləri əhatə edir. Onlar özləri tanışlıq axtarır, situasiyanın təhlükəliliyini, inkişaf perspektivini pis dərk edir. Öz əməllərinin provakasiya xarakterini dərk etsə də, özünə güvənərək qarşı tərəfi durdura biləcəyinə, aradan çıxma biləcəyinə ümid edir, mənəvi dəyərləri qeyri sabitdir, intim kontaktlara asanlıqla gedir. Cinayətkara müqavimət göstərməsi isə əxlaqi-mənəvi təsəvvürləri ilə bağlı deyil. Daha çox həmin andakı fiziki vəziyyəti, qarşı tərəfə antipatiya bəsləməsi, baş verənlərin hər kəsə bəlli olması ilə əlaqədardır.

Bu tip spirtli içkilərdən istifadə edir, vaxtını müxtəlif kompaniyalarda keçirir, mədəni istirahətə marağı yoxdur. Həyati maraqları və məqsədləri çox primitivdir. Bu tip cinayətkara müqavimət göstərməkdə qətiyyət nümayiş etdirir. Özü də zərərçəkmiş nə qədər kobud və primitivdirsə, müqaviməti bir o qədər güclüdür. Baş verənlərin hər kəsə bəlli olmasından ehtiyat etsə də, polisə ərizə ilə müraciət edir. kin saxlayır, cinayətkarın məsuliyyətə cəlb edilməsini tələb edir, lakin digər tərəfdən, əgər qarşı tərəf evlənmək təklif edirsə, maddi olaraq ziyanı ödəyirsə, ərizəsini geri götürür.

Eyni tipə aid edilən 15-18 yaşlı zərərçəkmişlərə gəldikdə isə bura əvvəllər əks cinslə heç bir əlaqəsi olmayan, cinsi məsələlərdən səthi məlumatı olanlar aid edilir.

İntim sferada şəxsi təcrübənin olmaması həmin məsələlərə marağı artırır. Digər tərəfdən yüngül xasiyyət, situasiyanı tənqidi qiymətləndirə bilməmək hesabına əks cinslə kontaktın yaranmasına özü təşəbbüs göstərir. Özü də özündən yaşca böyük partnyorlara üstünlük verir, onu ideallaşdırır. Lakin yaranmış təhlükəli situasiyada özünü itirir, qətiyyətsizdir, guclu qorxu hissi keçirir. Bir çox hallarda partyorun cəhdləri onlar üçün gözlənilməz olur. Yaranmış vəziyyətə neqativ münasibət bəsləmə də qeyri-sağlam maraq hissi situasiyanın təhlükəliliyinin dərkinə üstün gəlir. Əks cinslə münasibətlərində özünü böyük kimi hiss etməyə çalışır. Cinayətkara müqavimət göstərsələr də, hədə-qorxu və fiziki zorakılıq qarşısında təslim olurlar. Hər şeyin bəlli olacağından qorxduqları üçün müqavimət göstərməkdən imtina edirlər. Baş verənləri «ağrı» ilə yaşasalar da, şəxsən özləri hüquq-mühafizə orqanlarına müraciət etmirlər, bunu yalnız böyüklərin təzyiqi ilə edirlər.

Müqavimət göstərməyə qabil, passiv zərərçəkmişlər- bura yaranmış vəziyyətdə heç bir provakasyon rol oynamamış, müqavimət göstərməyə real imkanı olan, lakin müqavimət göstərməyən tiplər aid edilir.

Bu tipə aid edilən zərərçəkmişlər müxtəli yaşlı ola bilər. Bura əsasən orta yaşlı, ailəli, yaxud da boşanmış qadınlar aid edilir. Cinayətkarla tanış olmama isə qorxu hissini daha artırır. Bu tipli zərərçəkmişlər fiziki baxımdan normal inkişaf etmişlər, qorxaqdırlar, qeyri-tənqididirlər, təhlükəli situasiyada özünün müqavimət göstərmək imkanını qiymətləndirməyə qabil deyillər, cinayətkarın isə vura biləcəyi ziyanı həddən artıq şişirdirlər.

Müqavimət göstərməkdən fiziki zorakılıq qorxusundan yox, psixi zorakılıq üzündən imtina edir. Psixoloji baxımdan qeyri-sabitdir, reaksiyaları ləngdir. Polisə müraciət etmək məsələsinə münasibət müxtəlifdir. Əgər zərərçəkmiş ailəlidirsə, baş verənləri gizlətməyə üstünlük verir. Ümumilikdə isə bu tip zərərçəkmişlər daha çox cinayətkarın yaxalanmasına çalışır və bu işdə istintaqa köməklik göstərirlər.

Təşəbbüskar tip- bu tipin davranışı demək olar ki, qüsursuzdur, cinayətkara fəal olaraq müqavimət göstərir. Bu zərərçəkmişlər fiziki baxımdan qüvvətli, cəsur, qətiyyətlidirlər. Hətta cinayətkara fiziki zədə, xəsarət yetirməkdən belə çəkinmirlər.

Qeyd edək ki, bir çox hallarda cinayətkar özü də potensial zərərçəkmişin seçiminə çox diqqətlə, seçici yanaşır. Əgər bu seçim tanışlar dairəsindən edilsə, cinayətkar bir qayda olara «pis reputasiya qazanmış», «asan əldə olunan qadın» hesab edilənləri seçir.

Bu zaman cinayətkar ümid edir ki, məhz bu tip zərərçəkmiş polisə müraciət etməyəcək. Çünki bu zərərçəkmiş üçün baş verənlər əhəmiyyətli hadisə deyil. Bir tərəfdən o, əvvəllər də zorlamaya məruz qaldığı üçün, digər tərəfdən isə daha «pis reputasiya» qazanmaqdan qorxacağı üçün bu haqda hüquq-mühafizə orqanlarına məlumat verməyəcək.

Xarakter xüsusiyyətlərindən asılı olaraq zərərçəkmişlərin aşağıdakı tiplərini fərqləndirirlər:

Birinci tipdə ləngidici reaksiyalar üstünlük təşkil edir. Bura astenik, psixoastenik, senzitiv xarakter xüsusiyyətlərinə malik zərərçəkmişlər aid edilir. Onlara qorxaqlıq, tabeçilik, insanlara tez inanma xasdır. Kriminal situasiyada onlar cinayətkara tabe olaraq, onun tələblərini yerinə yetirirlər. Qorxu və özünü itirmə onların fəal müqavimət göstərmələrinə, düzgün davranış variantlarını adekvat seçmələrinə imkan vermir.

Bu zaman cinayətkarın aqressiv reaksiyaları deyil, hədə-qorxuları bu tip zərərçəkmişlərin iradəsini qırır, onlar bu hədə-qorxuları real qavrayır. Bu halı həm də onunla izah edirlər ki, həmin tip zərərçəkmişlərə pozitiv sosial istiqamətlər xasdır, onlar əvvəllər heç vaxt fiziki zorakılığa məruz qalmamışlar, fiziki ağrı yaşamamışlar, bu cur ağrı onlara tanış deyil. Ona görə də, kiçik hədə-qorxu onların müqavimətini qırmağa yetir.

İkinci tipə aid edilən zərərçəkmişlərə oyanıq, isteroid, qeyri-sabit xarakter xüsusiyyətləri xasdır. Onlara davranış üzərində zəif iradi nəzarət, asosiallıq, pedaqoji başlıbaşnalıq, mənəvi-etik normalar haqqında təhrif olunmuş təsəvvürlər, spirtli içkilərə, narkotik maddələrə meyl xasdır. Proqnostik qabiliyyətin zəif olması yaranmış situasiyanın təhlükəliliyini vaxtında dərk etməyə imkan vermir.

Viktimologiya-kriminologiyanın əsas sahələrində biri olub zərərçəkmişin şəxsiyyətini, onun cinayətkarla qarşılıqlı münasibətini, kriminal situasiyada cinayətin qurbanının davranış xüsusiyyətlərini öyrənir. Viktimoloji tədqiqatlarda cinayətin genezisində qurbanın rolu, onun cinayətkarla münasibətləri əsas yer tutur.

Viktimologiyanın baniləri Qentinq və Mendelson hesab edilir (1941-48-ci illər). 1941-ci ildə «Cinayətkarla qurban haqda qeydlər» əsərində Qentinq viktimologiya məsələlərinə toxunur və hesab edirdi ki, cinayətin qurbanı passiv obyekt kimi yox, aktiv subyekt kimi nəzərdən keçirilməlidir. Bir çox kriminal situasiyaları nəzərdən keçirən Qentinq qurbanların müxtəlif tiplərini fərqləndirirdi:

- Passiv qurbanlar
- cinayətin törədilməsini provakasiya edən qurbanlar
- anadangəlmə qurban olmağa meyli tip
- cinayətkarlar üçün xüsusi cəzbedici qurban tipləri-qocalar, qadınlar, emiqrantlar, alkoqoliklər, işsizlər, uşaqlar, milli azlıqlar və s.

Qentinqə görə qurbanın davranışı cinayi davranışın motivasiyasına güclü təsir göstərir. Bu davranış cinayətin qarşısını ala da bilər, ona təhrik də edə bilər.

İnsanın cinayətin qurbanına çevrilmək ehtimalı viktimlikdən asılıdır. Viktimlik isə insanın şəxsi keyfiyyətləri, sosial rolu, situasiyanın xüsusiyyətləri ilə şərtlənə bilər.

Bir çox hallarda məhz qurban cinayətkarın davranışına istiqamət verir. Sakitcə öz qurban mövqeyi ilə razılışır və beləcə cinayətin törədilməsinə şərait yaradır.

Mendelson da qurbanın tipologiyasını verməyə çalışır və aşağıdakı tipləri fərqləndirirdi:

- ideal qurban-cinayətin törənməsində heç bir təhrikedici rol oynamır
- cinayətin törədilməsini az dərəcədə provakasya etmiş qurban
- cinayətin törədilməsini orta dərəcədə provakasya etmiş qurban
- cinayətin törədilməsini çox dərəcədə provakasya etmiş qurban

Ellinberq isə hesab edirdi ki, situasiyadan asılı olaraq insan bir halda cinayətkar, digər halda isə qurban ola bilər. Onun fikrincə, daha çox sosial təcridlikdə olan insanlar cinayətkarın qurbanına çevrilmək ehtimalına malikdirlər.

1956-cı ildə Hans Şults cinayətkarla qurban arasındakı münasibətlərə diqqət etmək ideyasını irəli sürür. Belə ki, o hesab edirdi ki, bir çox cinayətlər cinayətkarla qurban arasındakı şəxsi münasibətlər zəminində törədilir.

Viktimologiyanın ayrıca müstəqil bir elm kimi yaradılması təklifi isə Vertxama məxsusdur. «Zorakılığın mənzərəsi» əsərində o deyirdi, cinayət hadisəsində həmişə qurban, onun psixologiyası unudulur. Əsas diqqət cinayətkarın psixologiyasının müzakirəsinə verilir. Ancaq unutmamaq olmaz ki, cinayətkarın davranışını, psixologiyasını başa düşmək üçün həm də qurbanın davranış psixologiyasını dərk etmək və nəzərə almaq lazımdır.

1965-ci ildə digər bir kriminoloq Paaş qurbanların aşağıdakı təsnifatını təklif etdi:

- cinayətkarın qurbanı
- şəxsin öz əməllərinin qurbanı
- qurbana çevrilmiş cinayətkar
- cinayətkara çevrilmiş qurban

İsveç kriminoloqu Qasser isə qurbanları sosioloji, psixoloji və bioloji səviyyədə tədqiq edirdi:

Sosioloji səviyyədə

- tənha qurbanlar
- qaçqınlar
- əcnəbi qurbanlar
- xüsusi ailə statusuna malik qurbanlar
- böyük insan kütləsinin qurbanı

Psixoloji səviyyədə

- passiv qurbanlar
- şüurlü aktiv qurbanlar
- şüursuz aktiv qurbanlar

Bioloji səviyyədə

- fiziki və psixopatoloji xüsusiyyətlərə malik qurbanlar
- irsən qurban olmağa meyilli qurbanlar
- residivist qurbanlar

Ç.Toyçun viktimoloji yanaşması-bu yanaşma Ç.Toyça məxsusdur. O, hesab edir ki, genetik kod şəxsiyyətin həyat perspektivinin böyük hissəsini təyin edir.

DNK molekulları orqanizmin irsən keçən bioloji və fiziki keyfiyyətləri haqda genetik kodu daşımaqla yanaşı, həm də müəyyən xəstəliklərə meyli, davranış tərzini, bu və ya digər problemlərə, hadisələrə, həyati çətinliklərə meyliyi, eləcə də onun müəyyən situasiyada qurban mövqeyinə düşüb düşməyəcəyini də özündə daşıyır.

Zahiri görünüş haqqında məlumatlarla bərabər DNK molekullarında əcdadlarımızın həyat rolları və təcrübəsi haqda, qurban mövqeyi haqda informasiya da mühafizə edilir. Hər bir insan özünün unikal əsas daxili istiqamətinə malikdir. O, özündə genetik, şüurlu və şüursuz amilləri birləşdirir. Hətta konfliktlər, ayrı-ayrı situasiyalarda insanın zərərçəkmişə çevrilməsi belə irsən keçir. Bu mənada insan genetik kodun, öz əcdadlarının problemlərinin qurbanıdır. İnsan istəmədən onların səhvlərini, həll edilməyən problemlərini təkrar edir. Əcdadları kimi müəyyən cinayətin qurbanına çərilir. Əgər bu problem konkret şəxs tərəfindən həyatda həllini tapmırsa, bu onun övladlarına, nəvələrinə ötürülür və o vaxta qədər davam edir ki, problem öz həllini tapsın.

1972-ci ildə isə Kuin zərərçəkmiş anlayışını daxil edir.

Əksər müəlliflərin fikrincə, qurbanların yalnız 10%-i baş verən cinayətlərdə tam təqsirsizdirlər. 90% isə öz davranışı ilə, yaxud da zahiri görünüşü ilə «Mən-qurbanam» signalını verir.

Zərərçəkmişin ifadələri dəlillər sistemində xüsusi yer tutmaqla şahid ifadələrindən xeyli fərqlənir. Bu ifadələr həm sübut mənbəyidir, həm də onun mənafeyini qorumaq vasitəsidir. Bu ifadə də onun cinayətə münasibəti və cinayəti izah edən versiyaları əks olunur.

Zərərçəkmişlərin törədilmiş cinayətə münasibəti eyni olmur:

I - zərərçəkmiş cinayətə neytral münasibət bəsləyir;

II - zərərçəkmiş cinayəti gizlətməyə çalışır;

III - zərərçəkmiş cinayətkarların tapılmasını və ciddi cəzalandırılmasını tələb edir.

Zərərçəkmişin ifadələrinin tədqiqi və qiymətləndirilməsi zamanı onun xüsusiyyətləri nəzərə alınır. Zərərçəkmişə imkan yaradılmalıdır ki, ona məlum olan faktları göstərməklə bərabər, öz versiya və izahını da bildirsin. Lakin zərərçəkmişin ifadələrindəki faktları onun gümanından ayırmaq lazımdır. Zərərçəkmişin ifadələrinin düzgünlüyü onun qanuna münasibətindən asılıdır.

Zərərçəkmişin ifadələri 3 mərhələdə formalaşır:

I - qarvayış mərhələsi - Qavrayışın tamlığı və dəqiqliyi bir sıra obyektiv və subyektiv amillərdən asılıdır. Aşağıdakı obyektiv amillər qavrayışın kifayət qədər tam və dəqiq olmasını şərtləndirir:

- qavrayış obyektinə qədərki məsafənin yaxın olması
- vaxtın kifayət qədər olması
- meteoroloji şəraitin əlverişli olması
- işığın normal olması

- guclu səsin olmaması
- qıcığın kifayət qədər orta qüvvəyə malik olması
- informasiyanın həcmnin çox da geniş olmaması
- qavrayışın fonunun müxtəlif olması və s.

Qavrayış prosesinə mənfi təsir göstərən obyektiv amillərə isə bunları aid etmək olar:

- qavranılan hadisənin qısa müddətli olması
- meteoroloji şəraitin əlverişli olmaması
- qavrayışın obyektinin qaranlıqda olması və ya həddindən artıq guclu işıqlandırılması
- qavrayış obyektini ilə qavrayış fonunun yekcins olması
- qavrayışın obyektinin uzaqda olması
- qıcıqlayıcının həddindən artıq böyük və kiçik qüvvəyə malik olması
- informasiyanın həddindən artıq çox olması
- cani tərəfindən tətbiq olunan maskirovka tədbirləri və s.

Qavrayış zamanı subyektiv amillər də az rol oynamır aşağıdakı hallarda subyektiv amillər qavrayışın tam və dəqiq olmasını şərtləndirir:

- hiss üzvlərinin normal vəziyyətdə olması, yorğunluq və ya guclu oyanıqlığın olmaması
- diqqətin yönəlişliyi
- qavranılan hadisəyə maraq
- peşə vərdişləri (sürücü maşının sürətinin, dərzi geyimin modasını və s. daha yaxşı qavrayır)
- baş vermiş hadisənin anlaşılması, mənalandırılması və s.

Bəzi subyektiv amillər isə əksinə qavrayışın tam və dəqiq olmasına mənfi təsir göstərir:

- Qavrayışın seçiciliyi (zərərçəkmiş bəzən cismin xarici görünüşündəki cəhətləri, başqalarından fərqlənən və yeni cismləri və s. ayırd etdiyi üçün onları daha aydın qavrayır digər cəhətlərə diqqət yetirmir)
- Guclu emosiyalar və hisslər
- Mənfi əhvalların olması (qəm, kədər və s.)
- Baş verən hadisəyə laqeyd münasibət
- Qavranılan cisim və hadisənin başa düşülməməsi

Müstəntiq zərərçəkmişin ifadələrinin formalaşmasında qavrayışın tamlığı və dəqiqliyini şərtləndirən obyektiv və subyektiv amilləri ayırd etməli, zərərçəkmişin qavrayışının məzmun və istiqamətinə onların təsir dərəcəsini müəyyənləşdirməlidir. Həm də bu zaman qavrayışın tamlığı və dəqiqliyini şərtləndirən obyektiv və subyektiv amilləri obyektiv və subyektiv qavrayış tipindən fərqləndirmək lazımdır.

Zərərçəkmişin qavrayış tipi onun ifadələrində də öz əksini tapır. Sintetik qavrayış tipinə mənsub olan şahid təfərrüata diqqət yetirmir. Analitik qavrayış tipinə mənsub

olan zərərçəkmiş isə daha çox təfərrüatı ayırd edir. Qarışıq qavrayış tipi isə analitik-sintetik qavrayış tipi kimi fərqlənir.

Obyektiv qavrayış tipinə mənsub olan zərərçəkmiş qavradığı cisim və hadisələri olduğu kimi, heç bir əlavə etmədən təsvir edir. Subyektiv qavrayış tipinə mənsub olan şahid isə, əksinə, ifadə verərkən cisim və hadisələri qavradığı zaman keçirdiyi hisslərə, aldığı təəssürata, özünün münasibətlərinə xüsusi diqqət yetirir. Bunun da nəticəsində istintaqa həqiqətən kömək etmək arzusunda olan zərərçəkmişlər belə qavradıqları hadisələr haqqında istintaqa düzgün olmayan, birtərəfli və ya səthi məlumat verirlər.

Qavranılan cisim və hadisənin əxlaq və hüquq düşüncəsi baxımından qiymətləndirilməsinə də diqqət yetirmək lazımdır. Bu zərərçəkmişin qavradığı hadisələrə əxlaq və hüquq düşüncəsi baxımından verdiyi qiymətlər, onun qavrayışının məzmun və istiqamətini, eləcə də qavradığı hadisəni anlama səviyyəsini və ona münasibətini aydınlaşdırmaq üçün olduqca əhəmiyyətlidir.

Bir cəhəti də nəzərə almaq lazımdır ki, bir sıra hallarda məsələn, avtomobil zərbəsi, pıçaq zərbəsi və ya başqa predmetlərin zərbəsi nəticəsində şüurunu itirmiş zərərçəkənin dindirilməsi zamanı ifadənin formalaşması məhz duyğu mərhələsindən başlayır. Bu zaman zərərçəkmiş öz qavrayışı haqqında deyil, yalnız duyğuları haqqında danışa bilər. Təcrübə göstərir ki, duyğu mərhələsinin ayırd edilməsi zərərçəkmişin ifadələrini düzgün təhlil etmək üçün xüsusi əhəmiyyətə malikdir.

Bir sıra hallarda zərərçəkmiş duyğunun təzadı qanunauyğunluğu ilə əlaqədar olaraq qeyri – dəqiq ifadələr verir. Buna görə də cisim və hadisələrin ayrı-ayrı xassələrinin əks olunduğu şəraitin, ümumiyyətlə duyğuların əsas qanunauyğunluqlarının müstəntiq tərəfindən nəzərə alınması bir çox hallarda zərərçəkmişin ifadələrini düzgün qiymətləndirmək imkanı verir.

II - yaddasaxlama mərhələsi - Zərərçəkmişin ifadələrinin formalaşmasının çox mühüm mərhələlərindən biridir. Yaddasaxlamanın səmərəli olması, şübhəsiz ki, qavrayışın səmərəli olmasından çox asılıdır. Bununla belə, hafizənin və onun əsas proseslərindən biri olan yaddasaxlamanın öz qanunauyğunluqları vardır. Hər şeydən əvvəl qeyd etmək lazımdır ki, zərərçəkmiş istintaq orqanına cinayətlə bağlı qavradığı faktları bilavasitə qavradığı anda deyil, müəyyən müddət keçdikdən sonra ifadə verir. Başqa sözlə, qavrayış anında müşahidə olunan fakt indiki zamana məxsus idisə, yaddasaxlama mərhələsində o, keçmişə çevrilir. Həm də bu dövr ərzində o, zərərçəkmiş tərəfindən yenidən işlənib mənalandırılır.

Çox vaxt zərərçəkmiş hadisələri ekstremal şəraitdə stress vəziyyətində qavrayır. Hadisənin birdən-birə baş verməsi və stress vəziyyəti ilə müşayiət olunması yaddasaxlamanın da məzmununa təsir göstərir.

Hadisənin zərərçəkmiş tərəfindən yadda saxlanması adətən qeyri-ixtiyari xarakter daşıyır. Belə hallarda hadisənin gedişi, davam etmə müddəti, yeniliyi yaddasaxlamanın məzmununa, həcminə və s. təsir göstərir. Bundan başqa, zərərçək-

mişin məruz qaldığı hadisədən əvvəl və sonra qavradığı oxşar hadisələr də onda yaddaş xatırlamanın məzmununu başa düşmək üçün çox əhəmiyyətlidir.

Bir qayda olaraq zərərçəkmiş cinayəti şahiddən daha yaxşı yadda saxlayır. Çünki baş vermiş hadisə bilavasitə onun maraqlarına toxunur. Zərərçəkmişin ifadələrinin dəqiqliyi onun hafizəsinin tipindən (əyani-obrazlı, sözlü-məntiqi və emosional, eləcə də görmə, eşitmə, hərəkət və qarışıq hafizə tiplərinin), eləcə də cinayətin törədildiyi andan nə qədər müddət keçməsindən çox asılıdır. Ona görə də, zərərçəkmiş hadisə baş verdikdən dərhal sonra dindirmək tövsiyə olunur. Lakin bəzən dindirməni bir qədər sonrakı vaxta təxirə salmaq lazım gəlir. Çünki baş vermiş hadisənin təsiri ilə zərərçəkmişdə qorxu, dəhşət, psixi gərginlik halları mühafizə edildiyindən, bütün bunlar onun verdiyi ifadələrin mötəbərliyinə təsir edir.

Bu zaman reminisensiya hadisəsini də diqqətdən qaçıрмаq olmaz. Belə ki, qüvvətli xarici təsir, dərin daxili həyəcan zərərçəkmişin beyində ləngimə prosesini artırır, yadasalma prosesini çətinləşdirir. Müəyyən müddət keçdikdən sonra həmin təsirin zəifləməsi obyekt və hadisələrin nisbətən dəqiq yada salınmasını asanlaşdırır. Bu baxımdan 2-3 gün intervalla təkrar verilən ifadələr xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Bu ifadələr yeni assosiasiyaların yaranması və ilk vaxt unudulmuş obyektlərin xatırlanması üçün əlverişli şərait yaradır.

III - yadasalma mərhələs i- yadasalma da mürəkkəb prosesdir. Yadasalma «avtomatik» tanımadan tutmuş unudulmuş təfərrüatın və ya hadisənin çətinliklə xatırlanmasına qədər müxtəlif formalarda təzahür edir. Psixologiyada yadasalmanın aşağıdakı növləri ayırd edilir: tanıma, xalis yadasalma, xatırlama və xatirə.

Tanıma tam və aydın olduqda adətən bir anlıq qeyri-ixtiyari akt kimi cərəyan edir. Lakin bir çox hallarda tanıma qeyri-tam və qeyri –müəyyən olur. Bu zaman «tanışlıq hissi» yarana bilər, lakin «tanışlıq hissini» əmələ gəlməsi hələ tanıma demək deyildir. Bəzən isə zərərçəkmiş adamın özünü tanıyır, lakin onu əvvəllər hansı şəraitdə qavradığını xatırlaya bilmir. Tanıma üçün təqdim etmə zamanı yadasalmanın bu növünün xüsusiyyətlərinin nəzərə alınması son dərəcə vacibdir.

Zərərçəkmişin ifadələrinin formalaşmasında xalis yadasalma xüsusi yer tutur. Onun iki növünü –qeyri-ixtiyari və ixtiyari növlərini fərqləndirirlər. Zərərçəkmişin ifadələrinin formalaşması prosesi ixtiyari yadasalmaya istinad edir. Bu zaman qeyri-ixtiyari yadasalma da müəyyən rol oynaya bilər, lakin zərərçəkmişin ifadələrinin formalaşmasında qeyri-ixtiyari yadasalmanın rolu əsasən söz assosiasiyalarının canlanması ilə bağlıdır. Söz assosiasiyalarının əsasını qavrayış prosesində qonşuluq, oxşarlıq və əksilik assosiasiyalarının formalaşması təşkil edir. Sözlərarası əlaqə assosiasiyaların canlanmasında mühüm rol oynayır. Buna görə də dindirmə zamanı sualın qoyuluşu, bu zaman işlədilən sözlər zərərçəkmişdə yadasalma prosesini aktualaşdırmaq üçün olduqca zəruridir.

İstintaqa həqiqətən kömək etmək istəyən zərərçəkmiş öz qarşısına müəyyən reproduktiv vəzifə qoyur: qavradığı hadisəni ixtiyari surətdə yadına salır və ifadə

verir. Lakin yaddasaxlama və unutmanın məlum qanunauyğunluqları ilə əlaqədar olaraq bəzən hər hansı bir zəruri faktı istənilən anda xatırlamaq mümkün olmur. Bunun üçün müəyyən çətinlikləri aradan qaldırmaq, iradi səy göstərmək və aktiv axtarışlar aparmaq lazımdır. Belə yadasalma xatırlama adlanır.

Xatırlama assosiasiyalar zəncirinin ixtiyari surətdə canlanması prosesidir. Bu prosesə müstəntiq də təsir göstərə bilər. xatırlama zamanı zərərçəkmişə köməklik göstərməyi nəzərdə tutan taktiki tərzlər də assosiasiya qanunauyğunluğuna əsaslanır.

Xatırlama prosesinin səmərəli olması müxtəlif şərtlərdən asılıdır ki, bunlardan da ikisini xüsusilə qeyd etmək lazımdır:

1. Xatırlamanın müvəffəqiyyəti reproduktiv tapşırıqın məzmununun dəqiq və aydın dərk edilməsi ilə şərtlənir.

2. Xatırlama o zaman dəqiq olur ki, o, reproduktiv tapşırığa uyğun olaraq nisbətən ümumi biliklərdən daha çox dar biliklərə doğru gedir. Bu zaman assosiasiyaların qarşılaşdırılması və tutuşdurulması zəruridir.

Dindirmə zamanı müstəntiq xatırlama prosesinə təsir etmək üçün qonşuluq, oxşarlıq, əksilik, səbə-nəticə assosiasiyasının qanunauyğunluqlarından elə istifadə etməlidir ki, zəruri assosiasiyaları aktuallaşdırsın, kənar assosiasiyaların təsir gücünü mümkün qədər zəiflətsin.

Yadasalmanda dindirmə şəraiti, zərərçəkmişin baş vermiş hadisəyə, onda iştirak edən adamlara münasibəti böyük rol oynayır.

Müstəntiq bir qayda olaraq zərərçəkmişdən kriminalistik əhəmiyyətə malik informasiya əldə edir-cinayət harada, nə vaxt, kim tərəfindən, hansı vasitələrlə törədilib?

Çox vaxt zərərçəkmiş tək-cə məlumat mənbəyi yox, öz üzərində cinayətin maddi izlərini daşıyan fiziki obyekt kimi çıxış edir (paltarda, bədəndə və s.)

Eyni zamanda, zərərçəkmişin cinayətkarın bədənində, paltarında və s. qoya bilicəyi izləri də aydınlaşdırmaq lazımdır. Bu zaman zərərçəkmiş cinayətkarla münasibətlərinin xarakterini də aydınlaşdırır. Belə ki, əksər hallarda zərərçəkmişin davranışı cinayətkarı provakasiya edir, yaxud onun törədilməsini şərtləndirir. Bu da cinayətkarın və zərərçəkmişin davranışının analizində əhəmiyyətli amil kimi çıxış edir.

Zərərçəkmişin ifadələrinə tələq də güclü təsir edir. Bu daha çox yetkinlik yaşına çatmayan zərərçəkmişlər üçün xarakterikdir. Müəyyən edilmişdir ki, şahidlərlə müqayisədə zərərçəkmişlər tələqə daha çox məruz qalır. Bu cəhəti müstəntiq sualları formulə edərkən nəzərə almalıdır. Dindirmə zamanı zərərçəkmişə yönəldici sualların verilməsi elmi cəhətdən səhv, praktik cəhətdən isə zərərli hesab edilir. Çünki yönəldici sualların cavabları dolayısı ilə onların özündə ehtiva olunur.

Yadasalmanın məzmun və formasına başqa amillər də təsir göstərir. Zərərçəkmişin işlə maraqlı olub-olmaması, qavradığı hadisəni hansı səviyyədə təsvir etmək istəməsi, özünün baş vermiş hadisədə hətta zərərçəkmiş kimi rolunu arxa plana

çəkmək və ya pərdələmək meyli və s. onun qavradığı hadisəni seçici surətdə yadasalması üçün zəmin yaradır. Bundan başqa, bəzən zərərçəkmişin inkişaf səviyyəsinin aşağı olması ona öz ifadələrinin məntiqi ardıcılıqla nəql etmək, qavradığı və yadında saxladığı hadisələri sözlərlə düzgün ifadə etmək imkanı vermir. Belə hallarda müstəntiqin psixoloji səriştəsi böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Yadasalma zamanı – ifadə verərkən bəzi zərərçəkmişlər şüurlu surətdə qavradığı hadisəni təhrif etmək-yalan ifadə vermək meyllərində də təsadüf olunur. Belə hallarda müstəntiqə xüsusi taktiki metodlar kömək göstərir.

Zərərçəkmişin dindirilməsi zamanı müstəntiq yersiz təbəssümə, zarafata, istehzaya, şübhəyə yol verməməlidir. Bütün bunlar baş vermiş hadisədən ciddi psixi travma almış zərərçəkmişin müstəntiqə inamını qıra və onun neqativ vəziyyətini daha da kəskinləşdirə bilər. Buna görə də, müstəntiq zərərçəkmişə sakitləşdirməyə, onun etibarını qazanmağa çalışmalıdır. Zərərçəkmişin ifadələrinin yalan olmasının göstəricisi isə stereotip nitq formallarından istifadə, şablonların təzahürü və s.- dir.

Sual 3

Məhkəmə psixologiyasının mövzusu, vəzifələri, tədqiqat metodları.

Məhkəmə psixologiyası hüquq psixologiyasının bir sahəsidir. İrəlidə qeyd edildiyi kimi, hüquq psixologiyası insanların hüquq normalarının tətbiqi, hüquqla bağlı fəaliyyətdə iştirakı ilə əlaqədar olaraq meydana çıxan psixi həyat hadisələrini, onların qanunauyğunluqlarını öyrənir. Burada insanların mövcud hüquq normalarına subyektiv münasibətinin aşkar edilməsi, onun düzgün istiqamətləndirilməsi ön plana keçir.

Məhkəmə psixologiyası isə nisbətən məhdud sahə ilə bağlıdır. Burada ilk növbədə hüquq pozğunluğu sahəsində təhqiqat aparan, məhkəmə icraatını həyata keçirən, cinayətin baş verməsinin qarşısını almağa çalışan şəxslərin, yəni mütəxəssislərin fəaliyyət mexanizmini, əsas xüsusiyyətlərini və qanunauyğunluqlarını öyrənir.

Məhkəmə psixologiyası məhkəmə- təhqiqat işçilərinin öz fəaliyyətinin müvəffəqiyyətlə yerinə yetirmələri üçün onlara hansı professional qabiliyyət və şəxsi psixoloji keyfiyyətləri təşəkkül etdirmək, sənətin təsiri ilə şəxsiyyətin deformasiyasının (müsbət mənəvi keyfiyyətlərin itirilməsinin) qarşısını almaq üçün zəruri olan yol və vasitələri müəyyən edir. Deməli, məhkəmə psixologiyası hüquq psixologiyasının mühüm bir sahəsi olub, cinayətin mərhələlərini, xüsusən də motiv və məqsədlərini, cinayətin hazırlanması və həyata keçirilməsi zamanı təzahür edən iradi və emosional proseslərin xüsusiyyətlərini, cinayətlə bağlı olan psixi halətləri tədqiq edir.

Bununla bərabər, məhkəmə psixologiyası istintaq və məhkəmə işinin psixoloji əsaslarını, yəni cinayətkarların və həmin cinayətin açılmasında iştirak edən şəxslərin (müstəntiqin, hakimin, müdafiəçinin, ittihamçının, müqəssirin, şahidlərin və başqalarının) psixoloji xüsusiyyətlərini, təhqiqat və məhkəmə prosesinin gedişində cinayətdə iştirak edən şəxslərə göstərilən psixoloji təsirlərin, ayrı-ayrı istintaq əməliyyatlarının-dirdinmə, üzləşdirmə, tanınma üçün təqdim etmə, hadisə yerinin, eləcə də şəxslərin müayinə edilməsi, axtarış aparma, istintaq eksperimenti və s.-nin təşkilinin planlaşdırılması və icrasının psixoloji əsaslarını araşdırır. Bununla bərabər, məhkəmə psixologiyasında məhkumun islah olunması və yenidən tərbiyə edilməsinin xüsusiyyətlərini, müəyyən psixoloji qanunauyğunluqlara əsasən ədalət mühakiməsinin məqsədlərinin yerinə yetirilməsinə xidmət edən və praktik fəaliyyət üçün zəruri olan xüsusi məhkəmə-psixoloji üsullarının işlənilməsinin əsaslarını və s. öyrənir.

Məhkəmə psixologiyası iki elm qrupuna-psixologiya və hüquq elmlərinə aiddir.

İlk baxışda belə görünür ki, məhkəmə psixologiyası sistemini yalnız psixoloji elmlər sistemi əsasında qurmaq olar. Əgər belə olsaydı, o zaman məhkəmə psixologiyasında bir tərəfdən müstəntiq, prokuror, hakim, digər tərəfdən, zərər çəkən şəxs, müqəssirin, məhkumun və prosessual fəaliyyətin digər iştirakçılarının psixi prosesləri (duyğu, qavrayış, diqqət, hafizə, təfəkkür, nitq, təxəyyül, hissələr, iradə), psixi xassələrin (temperament, xarakter, qabiliyyət və s.) qanunauyğunluqları ayrı-ayrılıqda, lakin ardıcıl şəkildə nəzərdən keçirilməli idi. Lakin aydın məslədir ki, bu prinsip qəbul edilə bilməz, çünki ədalət mühakiməsinin həyata keçirilməsi zamanı bütün psixi hadisələrin və onlarda əmələ gələn qanunauyğun dəyişikliklərin ümumi psixologiyasının sisteminə uyğun olaraq ardıcıl şəkildə nəzərdən keçirilməsi məhkəmə psixologiyası qarşısında duran vəzifələri həll etməyə nəinki kömək etməz, əksinə, ona mane olar. Hər bir köməkçi hüquqi fənn (məhkəmə təbabəti, məhkəmə psixiatriyası və s.) kimi, məhkəmə psixologiyasının da ədalət mühakiməsinin ümumi məqsədlərindən nəşət edən vəzifələri vardır.

Psixologiya elminin özünün metodoloji prinsipləri də məhz bu cəhəti nəzərə almağı tələb edir. Bu barədə aydın təsəvvür əldə etmək üçün şüurla fəaliyyətin vəhdəti və psixikanın fəaliyyətdə inkişafı prinsiplərini xatırlatmaq kifayətdir.

Şüur və fəaliyyətin vəhdəti prinsipinə görə şüur və fəaliyyət bir-biri ilə nə əkslik, nə də eyniyyət təşkil edir. Onlar dialektik vəhdətdədir. Şüur fəaliyyətin daxili planını, programını təşkil edir. Şüur və fəaliyyətin vəhdəti prinsipi insanın davranışı və fəaliyyətini öyrənərkən onun daxili psixoloji mexanizmlərini, psixikasının obyektiv qanunauyğunluqlarını müəyyənləşdirmək imkanı verir.

Psixikanın, şüurun fəaliyyətdə inkişafı prinsipinə görə, psixika yalnız o zaman düzgün anlaşıla və adekvat izah oluna bilər ki, o, fəaliyyətin inkişafının məhsulu və nəticəsi kimi nəzərdən keçirilsin.

Məhkəmə psixologiyasında təhqiqatın məntiqi bu elm sistemini ədalət mühakiməsinin həyata keçirilməsi üzrə prosessual fəaliyyətin qanunauyğunluqlarına əsasən qurmağı tələb edir.

Hər bir fəaliyyətin, eləcə də ədalət mühakiməsinin həyata keçirilməsi üzrə fəaliyyətin spesifik xüsusiyyətləri vardır. Bu xüsusiyyətlər fəaliyyətin motivi, məqsədi, şəraiti həmin məqsədə çatmaq üçün istifadə olunan yol və vasitələrdən asılıdır.

Bu baxımdan ədalət məhkəməsinin icrası üzrə fəaliyyət üçün məhkəmə psixologiyası xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Bəs ədalət məhkəməsinin icrası üzrə fəaliyyətin əsas məqsədi nədən ibarətdir?

1. Ayrı-ayrı vətəndaşlar, idarə və müəssisələr arasında meydana çıxan mübahisələr, cinayət işləri üzrə istintaq aparmaq, bütün işlər üzrə həqiqəti müəyyən etmək və düzgün qərar qəbul etmək.

2. Qanunu pozan və ya cinayət işlətməmiş şəxsləri yenidən tərbiyə və islah etmək və bütün vətəndaşları birgəyaşayış qanunlarına sözsüz riayət ruhunda tərbiyə etmək.

3. Cinayət və qanun pozma hallarının qarşısını almaq və onların kökünü kəsmək.

Deməli, psixoloji biliklər, birinci növbədə ədalət məhkəməsinin icrası zamanı həqiqəti üzə çıxarmaq üçün lazımdır. Yəni həqiqəti dərk etmək və bu əsasda müvafiq nəticələr çıxarmaq üçün təkcə məntiq qanunlarını bilmək və onlara riayət etmək kifayət deyildir. Bunun üçün psixoloji qanunlardan da baş çıxartmaq, onlara riayət etmək tələb olunur. Çünki ədalət məhkəməsinin icrası üzrə fəaliyyəti müşayət edən idrak prosesləri son dərəcə mürəkkəb şəraitdə cərəyan edir. İstintaq zamanı mənfi keyfiyyətləri, emosiyaları öz davranışında əks etdirən şəxslərlə ünsiyyətdə olmaq zərurəti meydana çıxır ki, bu da psixi proseslərin gərginlik şəraitində keçməsi ilə nəticələnir. Yəni idrak prosesini çətinləşdirir və son nəticədə, bəzən müəyyən səhvlərin meydana çıxmasına səbəb olur. Yalnız psixologiya elminin köməyi ilə, ona istinad edərək idrak prosesinə mənfi təsir göstərən amilləri zəiflədən və ya aradan qaldıran tədbirlər işləyib hazırlamaq mümkündür. Yəni psixologiya elminin köməyi ilə elə bir şərait yaratmaq olar ki, müstəntiq, hakim və prokuror faktların qavranılması və qiymətləndirilməsi zamanı səhvə yol verməsin, faktları düzgün dərk edib qiymətləndirsin.

Bildiyimiz kimi, insan fəaliyyətinin gedişinə müxtəlif emosiyalar təsir göstərir. Bu təsirlərə müvafiq olaraq fəaliyyətin istiqaməti dəyişir və yeni xüsusiyyətlər kəsb edir. Ona görə də fakt, dəlil, sübut toplayan, onlara qiymət verən və bu qiymətin nəticələrinə əsasən qərar qəbul edən şəxslərin fəaliyyətinin xüsusiyyətləri, həmin şəxslərin psixi proseslərinin cərəyan etmə qanunları tədqiq edilib öyrənilməlidir.

Hər bir fəaliyyət öz icrasında müəyyən psixi keyfiyyətlər tələb edir. Bu keyfiyyətlərin olmaması müvafiq fəaliyyətin icrasını çətinləşdirir və hətta bəzən ona qətiyyən imkan vermir. Ədalət məhkəməsinin icrası üzrə fəaliyyət spesifik fəaliyyət növü olduğu üçün onu icra edən şəxslərdən xüsusi psixoloji keyfiyyətlər tələb edir. Məsələn, ədalət məhkəməsi öz icraçılarından müxtəlif zərərli təsirlərə qarşı davamlılıq, müqavimət göstərmə qabiliyyəti, müəyyən iradi və emosional keyfiyyətlər tələb edir. Bu keyfiyyətlərin olmaması, faktların toplanması və qiymətləndirilməsi, onların əsasında qərar qəbul edilməsində və ən nəhayət, qəbul olunmuş qərarın icrasında bir sıra səhvlərə gətirib çıxara bilər. Deməli, bu keyfiyyətləri arayıb axtarmaq, tədqiq etmək, onları ədalət məhkəməsinin icraçılarında tərbiyə etmək lazımdır.

Ədalət məhkəməsinin icrası üzrə fəaliyyət zamanı həqiqəti müəyyən etmək üçün qanun pozan şəxslərin, cinayətkarın və ya şahidin psixi aləminə nüfuz etməyi, orada gedən dəyişiklikləri bilmək və onları nəzərə alaraq həmin şəxslərə

müvafiq təsir göstərməyi bacarmaq lazımdır. Belə düzgün təşkil edilmiş təsir nəticəsində həmin şəxslərdən qavradıqları hadisələri obyektiv şəkildə əks etdirən məlumat almaq olar.

Psixoloji biliklər ədalət məhkəməsi icrasının hər bir mərhələsində tələb olunur. Çünki hər mərhələdə iştirakçıların fəaliyyəti və qarşılıqlı münasibəti özünəməxsus xüsusiyyətləri ilə səciyyələnir. Hər bir mərhələdə həll edilən məsələlər təkrarolunmazdır. Axı ədalət məhkəməsinin icrası prosesi təkcə həqiqətin müəyyən edilməsi ilə məhdudlaşdırıla bilməz. Bundan əlavə, qanun pozanlara və həm də bütün vətəndaşlara tərbiyəvi təsir göstərmək lazımdır. Belə bir mühüm vəzifənin öhdəsindən layiqincə gəlmək üçün yenə də psixologiyaya əl atmaq, bu sahədə geniş biliklərə yiyələnmək tələb olunur.

Deməli, məhkəmə psixologiyası ədalət mühakiməsinin həyata keçirilməsi mərhələlərinin dəyişilməsi ilə bağlı olan bütün xüsusiyyətləri əks etdirməlidir. Məhkəmə psixologiyası yalnız bu zaman öz qarşısında duran vəzifələri düzgün həll edə bilər. Ədalət mühakiməsinin həyata keçirilməsi üzrə fəaliyyətin psixoloji strukturasını öyrənmədən elmi surətdə əsaslandırılmış məsləhətlər vermək mümkün deyildir.

Məhkəmə psixologiyasının tədqiqat metodları

Məhkəmə psixologiyası nəinki hüquq normaları ilə tənzim edilən ictimai münasibətlər sahəsində psixikanın qanunauyğunluqlarını öyrənməli, həm də müqəssirin, şahidin və ya zərərçəkənin şəxsiyyətini öyrənərkən praktik işçilərə (müstəntiqlərə, hakimlərə və b.) həmin qanunauyğunluqları müəyyənləşdirmək imkanı verən adekvat metodlar işləyib hazırlamalıdır. Bu baxımdan məhkəmə psixologiyasının bir elm kimi tədqiqat üsullarının öyrənilməsinin böyük əhəmiyyəti vardır.

Məhkəmə psixologiyasında aşağıdakı üsullardan istifadə olunur:

- a) Müşahidə;
- b) Müstəntiqin xarakteristikalarının təhlili və ümumiləşdirilməsi;
- c) Psixoloji eksperiment (laborator, öyrədici və təbii);
- d) Sorğu üsulu (müsahibə, intervyu, anket və s.);
- e) Fəaliyyət məhsullarının təhlili;
- f) Tərcümeyi- halı öyrənmək;
- g) Statistik üsul və s.

Adi müşahidədən fərqli olaraq xüsusi elmi psixoloji müşahidə müqəssirin və ya şahidin davranış və rəftarının sadəcə olaraq təsviri ilə məhdudlaşmır, həm də onun psixoloji mahiyyətinin aşkar edilməsini, şərh olunmasını nəzərdə tutur. Təsvirdən şərhə keçməyin əsas forması fərziyyənin yaranmasından başlayır. Fərziyyə müşahidənin gedişində yaranır. Sonrakı müşahidələrdə isə yoxlanılır:

ya təsdiq, ya da təkzib olunur. Psixoloji müşahidənin zəruri şərtlərindən biri ondan ibarətdir ki, dəqiq müşahidə planı olmalıdır. Müşahidənin nəticəsi isə xüsusi gündəlikdə təsbit edilməlidir. Məhkəmə psixologiyasında müşahidənin müxtəlif növlərindən (vasitəsiz, vasitəli və s.) istifadə olunur.

Müstəqim xarakteristikaların ümumiləşdirilməsi üsulu da mahiyyət etibarını ilə müşahidəyə əsaslanır. Bu zaman öyrənilən şəxsi tanıyan adamlar bir-birindən asılı olmayaraq onu xarakterizə edir və qiymətləndirirlər. Müstəntiq isə həmin xarakteristikaları ümumiləşdirir. Başqa sözlə, müstəqim xarakteristikaların ümumiləşdirilməsi şəxsiyyəti xarakterizə edən «həyatı göstəricilərin» toplanması və ümumiləşdirilməsindən ibarətdir.

Müstəqim xarakteristikaların toplanması texnikası müxtəlifdir. Bəzən onlar öyrənilən şəxsi tanıyan adamlarla yalnız şifahi müsahibə yolu ilə əldə edilir. Bir çox hallarda isə sərbəst surətdə və ya vahid forma üzrə sorğuda iştirak edənlər tərəfindən yazılı xarakteristikalar tərtib olunur. Onlar müqayisə edilir və ümumiləşdirilir.

Ümumiləşdirilmiş xarakteristikada hər bir nəzərə alınmış keyfiyyət şərti ballarla -5,4,3,2,1 ilə qiymətləndirilə bilər. Əgər müvafiq keyfiyyəti qiymətləndirmək üçün məlumat yoxdursa, o, sıfır «0» işarəsi ilə qeyd olunur. Bundan başqa, hər bir keyfiyyət dinamikasına görə müvafiq bal və ya işarə ilə müəyyən oluna bilər:

3- əvvəllər az xas idi, indi isə xeyli inkişaf etmiş və yaxşılaşmışdır (işarə <);

2- keyfiyyətin dəyişməsi haqqında məlumat yoxdur (işarə =);

1-əvvəllər çox xas idi, indi isə zəifləyir və əks istiqamətdə inkişaf edir (işarə >).

Şəxsiyyətin öyrənilməsi zamanı eksperiment həm istintaq əməliyyatının tərkib hissəsi, həm də sübutların toplanılmasının digər prosesual formaları həyata keçirilərkən qneseoloji cəhətdən idrak metodu kimi tətbiq oluna bilər. Məsələn, müstəntiq dindirmə zamanı müqəssirin ifadələrinin doğruluğunu yoxlayarkən emosional-psixoloji təcrübə adlanan eksperiment keçirə bilər. Məsələn, müqəssirə onun etdiyi cinayətin üstünü açan maddi sübutlar tədricən, «artırıla-artırıla» təqdim edilir. Emosional-psixoloji təcrübə mahiyyət etibarını ilə eksperimental hərəkət olsa da, həm də dindirmənin taktiki forması kimi meydana çıxır.

Məhkəmə-psixoloji tədqiqatlarda eksperiment üsulu, xüsusilə təbii eksperiment mühüm rol oynayır. Psixoloji ədəbiyyatda şahid idafədələrinin psixologiyasını öyrənmək məqsədilə xarici ölkələrin birində kriminalistlər tərəfindən keçirilmiş bir təbii eksperiment təsvir edilmişdir: bazar meydançasında balıq satışı təşkil olunmuşdur. Satış üçün balaca sahə, bir satıcı və bir kassir ayrılmışdı. 3 dəqiqədən sonra 40-50 adamdan ibarət növbə əmələ gəldi. Bir tərəfdə bir «alıcı» (kino aktyor) növbəsiz balıq almağa cəhd göstərməyə başladı. (Eksperimentdə yeganə süni element kimi «alıcı» kino aktyordan ibarət idi). Bu əsasda da «alıcı», satıcı və kassir arasında qızıışan mübahisə yüngül dava-dalaşla

nəticələndi. Milis işçiləri işə qarışib şahidlərin şəxsiyyətini müəyyənləşdirməyə başladılar. «Caninin» gizlənməsi üçün bu vəziyyətdən istifadə olundu. Təhqiqat eksperimentinin məqsədindən xəbərdar olmayan şəxslərə tapşırıldı... Həmin eksperimentin nəticələri şahid ifadələrinin formalaşmasını psixoloji baxımdan təhlil etmək imkanı verdi.¹

Təbii eksperimentin xüsusi növlərindən biri sosiometriya üsulu hesab olunur.

Sosiometrik metodika və texnika sorğu üsuluna əsaslanır. Bunu nəzərə alaraq bir çox hallarda sosiometrik üsulu sorğu üsulları qrupuna da daxil edirlər.

Məhkəmə psixologiyasında müxtəlif kollektiv və qruplarda şəxsiyyətlərarası münasibətlərin öyrənilməsi zərurətinin meydana çıxdığı bütün hallarda sosiometriya üsulundan geniş istifadə olunur. Bu haqda aydın təsəvvür əldə etmək üçün yalnız bir cəhəti xatırlamaq yerinə düşər. Məlum olduğu kimi, cinayətkar davranışı təhlil etmək üçün yalnız müvafiq hadisəni araşdırmaq kifayət deyildir. Bunun üçün həm də müəyyən kollektiv və ya qruplarda mövcud olan şəxsiyyətlərarası münasibətləri öyrənmək, müqəssirin və ya zərər çəkənin mövcud şəxsiyyətlərarası münasibətlərdə yerini və mövqeyini müəyyənləşdirmək lazımdır. Konflikfli sosial şəraitin təhlili zamanı qarşılıqlı münasibətlərin, o cümlədən insanlar arasında «rəğbət» və «nifrət» tipli münasibətlərin öyrənilməsi davranış mexanizmlərini aydınlaşdırmağa imkan verir. Bundan başqa, cinayətkar yeniyetmələr və ya oğrular qrupunun formalaşmasını, azadlıqdan məhrumetmə şəklində cəzanı çəkmiş şəxsin mənsub olduğu kollektivləri öyrənərkən də sosiometriya üsulundan istifadə olunur.

Sosiometriyada istifadə olunan üsul müxtəlif seçmə formalarını nəzərdə tutur. Seçmə müəyyən meyarlar üzrə aparılır: təcrübədə iştirak edənlərə onun məqsədindən asılı olaraq müxtəlif tipli suallar verilir (məsələn, sən ad gününə kimi dəvət edərdin? Verilmiş tapşırığı kiminlə birlikdə icra etmək istərdin? Boş vaxtlarında kiminlə kinoya getmək istərdin? Çətin və məsuliyyətli işi kiminlə birlikdə icra etmək istərdin? və s.).

Təcrübədə iştirak edənlərə hər suala cavab verərkən 3 adamın adını qeyd etmək təklif olunur (Birinci kiminlə, əgər bu mümkün olmasa, ikinci kiminlə, əgər bunların hər ikisi mümkün olmasa, onda üçüncü kiminlə...)

Təcrübənin nəticəsi xüsusi cədvəldə əks olunur. Xüsusi cədvəl idman yarışlarının turnir cədvəllərini xatırladır. Şaquli xətt üzrə müvafiq nömrələrin qarşısında öyrənilən qrup üzvlərinin familiyası yazılır (bir qayda olaraq əlifba sırası ilə əvvəlcə oğlanların və ya kişilərin, sonra isə qızların və ya qadınların familiyası verilir), üfuqi xətt üzrə isə yalnız onların sıra nömrəsi qeyd olunur. Müvafiq xanalarda isə «1», «2» və «3» rəqəmləri ilə təcrübədə iştirak edənin birinci, ikinci və üçüncü növbədə kimi seçməsi göstərilir.

¹ Вах: А.А.Ратинов. Советская судебная психология. Москва, изд. «Знание», 1967. səh.14.

Sosiometrik təcrübələrdə şəxsi qarşılıqlı münasibətlərin quruluşunu əyani təsvir etmək üçün sosiometrik və ya qrupun fərqlənmə xəritəsindən istifadə olunur. Sosiometrik xəritə dörd konsentrik dairədən ibarət olub, cədvəl əsasında aşağıdakı kimi tərtib olunur: əgər təcrübədə 3 nəfəri seçmək təklif edilmişdirsə, 6 və ya daha çox səs alan birinci dairəyə daxil edilir. Qrupun fərqlənmə xəritəsində kişilər üçbucaqlı, qadınlar isə dairə şəklində işarə olunur. Üçbucaq və ya dairədə müvafiq şəxsin xətlərlə kimin seçməsi və seçmənin xarakteri – qarşılıqlı və ya birtərəfli, davamlı və ya müvəqqəti olması göstərilir.

Məhkəmə psixologiyasında sosiometrik üsul adətən başqa üsullarla, xüsusilə müşahidə üsulu ilə qarşılıqlı əlaqədə tətbiq edilir. Bu zaman insanların faktik və ya real ünsiyyətinin öyrənilməsinə xüsusi diqqət yetirilir.

Məhkəmə psixologiyasında tərcümeyi-halı öyrənmə üsulu geniş tətbiq olunur (Kriminalistika ədəbiyyatında tərcümeyi-halı öyrənmə üsulu müstəqim xarakteristikaların ümumiləşdirilməsi üsulu ilə birlikdə müqəssirin keçmişinin tədqiq edilməsi üsulları sırasına daxil edilir).

Tərcümeyi-halı öyrənmə üsulu bioqrafik xarakterli məlumatın toplanması və ümumiləşdirilməsindən ibarətdir.

Həmin məlumatlar müxtəlif mənbələrin - öyrənilən şəxsin tərcümeyi-halı, onun qeydləri, gündəlikləri, yazdığı və aldığı məktublar, əmək sənədləri, mualicə, tədris və tərbiyə müəssisələrinin məlumatı, o cümlədən arxiv cinayət işləri və sairənin öyrənilməsi əsasında toplanılır.

Bütün bu informasiya mənbələri özlərinin məzmununa görə eyni deyildir və hər bir konkret halda onlara tənqidi yanaşılmalıdır. Lakin bundan asılı olmayaraq həmin mənbələr əsasında toplanmış ətraflı məlumatın əhəmiyyəti böyükdür: onların köməyi ilə dolaylı əlamətlər əsasında şəxsiyyətin bu və ya digər keyfiyyətinin necə formalaşması müəyyənləşdirilir, şəxsiyyətdə cəmiyyətə zidd meylin formalaşdığı şərait aydınlaşdırılır və onları aradan qaldırmaq üçün vaxtında tədbirlər görülür.

Tərcümeyi-halı öyrənmə üsulundan istifadə edərkən nəzərə almaq lazımdır ki, bu zaman təhlil olunan bir çox sənədlər şəxsiyyətin keçmiş fəaliyyətinə və davranışına aid məlumatı əks etdirir. Buna görə də müvafiq sənədin tərtib edildiyi gündən etibarən keçmiş müddət ərzində şəxsiyyətin davranış və fəaliyyətində psixoloji planda baş verə biləcək dəyişiklikləri də öyrənmək zəruridir.

Məhkəmə psixologiyasında tədqiqatın nəticəsinin kəmiyyət cəhətdən xarakterizə etmək məqsədilə statistik (riyazi) üsullardan da istifadə olunur. Bu zaman alternativ, korrelyasiya, dispersiya və faktor təhlili yolu ilə öyrənilən şəxsə müvafiq əlamətin olub-olmaması, öyrənilən əlamətlər arasındakı qarşılıqlı əlaqə, asılı və ya asılı olmayan amillər müəyyən edilir.

Məhkəmə psixologiyasının üsullarını 4 əsas qrupa ayırırlar:

1. şəxsiyyətin öyrənilməsi üsulları;
2. şəxsiyyətə təsiretmə üsulları;
3. şəxsiyyətin psixi keyfiyyətlərinin yoxlanılması (sınanması) üsulları;
4. psixoloji təhlil üsulu .

1. *Şəxsiyyətin öyrənilməsinin məhkəmə –psixoloji üsulları.* Ədalət mühakiməsinin həyata keçirilməsi üzrə bir çox məsələlər, yaxud vəzifələr şəxsiyyəti öyrənmədən yerinə yetirilə bilməz. Nəinki istintaq və məhkəmə əməliyyatı taktikası, həm də bütövlükdə cinayət işi üzrə təhqiqatın müəyyən edilməsi, müqəssirin islah olunma və yenidən tərbiyə edilmə imkanları şəxsiyyətin hərtərəfli və düzgün dərk edilməsindən asılıdır.

Elmi psixologiyada şəxsiyyətin öyrənilməsi öz-özlüyündə məqsəd deyil, şəxsiyyətin hərtərəfli inkişaf etdirilməsinin zəruri vasitəsidir. Məhkəmə psixologiyasında şəxsiyyətin dərk edilməsi ədalət mühakiməsi metodlarının həyata keçirilməsi üçün ona təsir göstərməyin zəruri şərti hesab olunur.

Nəzərə almaq lazımdır ki, şəxsiyyəti öyrənməyin bütün üsulları qarşılıqlı surətdə tətbiq olunmalıdır. Ancaq bu zaman şəxsiyyət haqqında tam məlumat əldə etmək olar.

Şəxsiyyəti öyrənməyin mühüm şərtlərindən biri də ondan ibarətdir ki, tədqiqatın konkret məqsədi və planı (proqramı) dəqiq müəyyən edilməlidir. Şəxsiyyətin öyrənilmə dərəcəsi bilavasitə bundan asılıdır.

Məhkəmə psixologiyası şəxsiyyətin psixi təzahürlərini prosessual fəaliyyət şəraitində ədalət mühakiməsinin həyata keçirilməsinin müxtəlif mərhələlərində öyrənir.

Cinayət mühakiməsi üsulu iştirakçıların, hər şeydən əvvəl, cinayət prosesinin mərkəzi fiqurasının-müqəssirin şəxsiyyətinin öyrənilməsi böyük əhəmiyyətə malikdir. Müqəssirin şəxsiyyətinin öyrənilməsi:

- onunla psixoloji rabitə-münasibət yaratmaq;
- onun dindirilməsi taktikasının və digər istintaq hərəkətlərinin (axtarış, hadisə yerinin müayinəsi və s.) taktikasını müəyyən etmək;
- axtarış ehtimallarını və başqa ehtimalları düzgün irəli sürmək;
- müqəssirin ayrı-ayrı hərəkətləri, işləri, mülahizələri və bütövlükdə davranışını başa düşmək və izah etmək;
- onun ifadələrinin doğruluğunu müəyyən etmək;
- iş üzrə başqa sübutlarla birlikdə müqəssirin ifadələrini obyektiv qiymətləndirmək;
- müqəssirin psixoloji əsasa (guclu psixi sarsıntı, xüsusi qəddarlıq, həyasızlıq və s.) malik olan cinayət-hüquqi əlamətlərinin olub-olmamasını müəyyən etmək;

- başqa hallarda birlikdə baş vermiş cinayətin səbəblərini, motivlərini, məqsədini aydınlaşdırmaq və müqəssirin təqsirinin formasını müəyyən etmək üçün zəruridir.

İbtidai istintaqda və birinci instansiya məhkəməsində müqəssir haqqında konkret informasiyaların həcmi və əhəmiyyəti məsələsinin təhlili göstərir ki, həmin informasiya zəruri surətdə aşağıdakıları əhatə etməlidir:

I. Müqəssir haqqında sosial-hüquqi məlumat:

- 1. Müəyyənedici (personqrafik) məlumat;*
- 2. Müqəssirin şəxsiyyətinin cinayət- hüquqi əlamətləri;*
- 3. Müqəssirin dünyagörüşü və davranışı;*
- 4. Müqəssirin psixoloji xüsusiyyətləri*

II. Cinayət məsuliyyətinə cəlb edilmiş şəxsi xarakterizə edən təbii-bioloji informasiya.

- 1. Sağlamlıq (o cümlədən fizioloji, psixi, fiziki çatışmazlıqlar);*
- 2. Müqəssirin zahiri görkəmi;*
- 3. Müqəssirin bioloji atributları (qan, təbii ifrazatlar, saçı və s.)*

Göründüyü kimi, ibtidai istintaqda və birinci instansiya məhkəməsində müqəssir haqqındakı konkret informasiya həm də onun şəxsiyyətinin öyrənilməsini nəzərdə tutur.

Müqəssirin şəxsiyyətinin öyrənilməsi proqramı əsasən aşağıdakı məsələləri əhatə edir:

a) şəxsiyyətin fərdiləşməsi üçün aydınlaşdırılması zəruri olan demoqrafik məlumatlar;

b) müqəssirin istehsalat-əmək xarakteristikası haqqında məlumat: işə münasibəti, onun motivləri, öz əməyinə və iş yoldaşlarına münasibəti, kollektivin ictimai həyatında iştirakı, ictimai cəhətdən əhəmiyyətli hadisələrə münasibəti və s.

v) müqəssirin məişətdə davranışı: qohumluq və dostluq əlaqələrinin xarakteri, qocalara, qadınlara, uşaqlara, qonşulara, tanışlara münasibəti, gün keçirmə adəti, sevdiyi məşğələlər, əyləncələr, məişət sahəsində müsbət və mənfi təzahürləri və s.

q) müqəssirin fərdi-psixoloji xüsusiyyətləri: temperamentin əlamətləri, bələdləşmə sürəti və dəqiqliyi, kəskin və mülayim rəftara verdiyi reaksiyaları, əsas xarakter əlamətləri, keçmişdə aldığı psixi zədələr, bilik və bacarıqlarının səviyyəsi və genişliyi, əsas tələbatlar və onların təmin olunma formaları, əsas maraq və meylləri, həyat məsələdi, idelları və perspektivləri, ayrı-ayrı psixi funksiyalarının (diqqət, hafizə, nitq və s.) xüsusiyyətləri.

d) öyrənilən şəxsin tərəcəmey-i-halında cəmiyyətə zidd cəhətlər haqqında məlumat: əvvəllər etdiyi hüquq pozğunluqları, əvvəlki işlər üzrə istintaq və məhkəmə aydınlaşdırılması prosesində davranışı, müəyyən cinayət əməli və onu gizlətmə vasitələri, iştirakçıların, təhrikçilərin, köməkçilərin olması, cinayət

qruplaşmasında vəziyyəti, hüquq pozğunluğuna və öz şəxsiyyətinə verdiyi qiymətlər, səmimi olması və yalan danışması, qətimkan tədbirlərinə və elan edilən ittihama reaksiyaları, zərər çəkmiş şəxsə və cinayətin üstünü açan şahidlərə münasibəti, hakimiyət nümayəndələrinə və iş üzrə icraatı həyata keçirən şəxslərə münasibəti və s.

Cinayət mühakimə icraatında şəxsiyyəti öyrənərkən məhkəmə psixologiyasının müşahidə, müsahibə, eksperiment üsulları ilə yanaşı, tərcümeyi-halı öyrənmə üsulundan geniş istifadə olunur. Tərcümeyi - halı öyrənmə üsulu isə fəaliyyət məhsullarının öyrənilməsi və müstəqim xarakteristikaların ümumiləşdirilməsi üsulları ilə birlikdə tətbiq edilir. Bu zaman dindirmə, axtarış, hadisə yerinin müayinəsi və s. bu kimi istintaq hərəkətlərindən şəxsiyyəti öyrənmə vasitəsi kimi istifadə olunur.

Şəxsiyyətin cinayət prosesində öyrənilməsinin mühüm vasitələrindən biri də məhkəmə-psixoloji ekspertiza hesab olunur. Bir sıra nisbətən mürəkkəb məsələlərin (psixoloji affektin olub-olmaması, həddi-buluğa çatmamış uşağın intellektual inkişaf səviyyəsinin yaşına uyğunluq dərəcəsi və s.) həlli səlahiyyətli ekspert-psixoloqlara müraciət etməyi tələb edir. Belə hallarda ekspert laborator təcrübələr, diaqnostik təcrübələr aparmaq, anamnez toplamaq, bioqrafik sənədləri öyrənmək, cinayət işi materialları ilə tanış olmaq, ümumiyyətlə, şəxsiyyətin bütün psixi proses, halət və xassələrini öyrənmək imkanına malik olmalıdır.

Buradan çıxan hüquqi məsələləri isə yalnız müstəntiq və hakim həll etməlidir. Bu zaman müstəntiq və hakim şəxsiyyət haqqında iş üzrə icraat prosesində, dindirmə, müayinə, başqa istintaq və məhkəmə hərəkətləri nəticəsində, ictimaiyyətin köməyi ilə əldə edilmiş məlumatla istinadən, öyrənilən şəxs haqqında bütün informasiya mənbələrindən istifadə etməlidir.

Bəzən zərər çəkən şəxsin və ya təsir göstərməyin məhkəmə - psixoloji üsulları ədalət mühakiməsinin məqsədləri ilə şərtlənir, bütün hallarda təsir göstərilən şəxsin fikri fəallığının yüksəldilməsinə yönəldilir. Bu cəhətdən o, psixi təzyiqin (hədələmə, məcburiyyət yolu ilə ifadə etməyə təhrik etmə və s.) mahiyyət etibarı ilə köklü surətdə fərqlənir.

Şəxsiyyətə təsir göstərmə məqsədi ilə müxtəlif üsullardan istifadə olunur. Bunlardan aşağıdakıları qeyd etmək olar:

a) Şəxsiyyətə informasiya vermək yolu ilə təsir göstərmə (məsələn, yalan ifadə verən şahidə və ya müqəssirə bəzi faktları xatırlamaq yolu ilə təsiretmə). Bəzən informasiya xüsusi yaradılmış şəraitdə verilir (emosional eksperiment üsulu).

b) Fikri məsələ irəli sürmək və onun variantlarını dəyişmək yolu ilə şəxsiyyətə təsir göstərmə. İstintaq praktikasında dindirmə zamanı tətbiq olunan müxtəlif taktiki tərzlər nəticə etibarı ilə bu üsulun müxtəlif növlərindən biridir.

v) Psixi münasibətləri tənzim etmə yolu ilə şəxsiyyətə təsir göstərmə (üzləşdirmə buna nümunə ola bilər).

q) Kollektiv vasitə ilə şəxsiyyətə təsir göstərmə (cəza azadlıqdan məhrum olmaqla bağlı olmadıqda).

Şəxsiyyətə təsir göstərmə üsulları da ədalət mühakiməsinin həyata keçirilməsi mərhələsindən asılı olaraq müxtəlif formalarda tətbiq olunur. Şübhəli şəxsə, müqəssirə və ya müttəhimə təsir üsulunun konkret məzmunu bir-birindən fərqlənir. Dindirmə zamanı bir, üzləşdirmə zamanı isə başqa üsullar tətbiq olunur.

Şəxsiyyətə təsir göstərmə üsullarının həyata keçirildiyi bütün hallarda şəxsiyyətin konkret xüsusiyyətləri, eləcə də psixi halətləri nəzərə alınmalıdır. Bu isə şəxsiyyətə təsir göstərmək üçün onu hərtərəfli öyrənməyi tələb edir.

III. Şəxsiyyətin psixi keyfiyyətlərinin yoxlanılmasının məhkəmə-psixoloji üsulları. İstintaq, məhkəmə baxımı prosesində çox vaxt şahidin, müqəssirin bildirdiyi faktların, hadisələrin, hərəkətlərin düzgünlüyünü yoxlamaq zərurəti meydana çıxır. Bu zaman adətən təhqiqat işi materillərindən olan faktlar məntiqi təhlildən keçirilir. Həmin məqsədlə həm də müvafiq şəxsiyyətin müəyyən psixi keyfiyyətlərini bilavasitə yoxlamaq üsulundan istifadə olunur.

Hal-hazırda şəxsiyyətin psixi keyfiyyətlərinin yoxlanılması istintaq eksperimenti çərçivəsində həyata keçirilir. Eksperiment yolu ilə:

a) müvafiq şəxsiyyətin obyektiv gerçəkliyi qavrama prosesi yoxlanılır;

b) məkan, zaman, hərəkət qavrayışının düzgünlüyü yoxlanılır;

v) müvafiq şəxsiyyətin hafizəsi, təfəkkürü və s. üçün səciyyəvi xüsusiyyətlər müəyyən edilir;

q) bu və ya digər hərəkəti etməyin mümkünlüyü və s. yoxlanılır.

Eksperiment yolu ilə yoxlanılan psixi keyfiyyətlərdən asılı olaraq təcrübəli hərəkətlərin xarakteri, yoxlanılmaya cəlb edilən halların dairəsi və həcmi fərqlənir.

IV. Məhkəmə-psixoloji təhlil üsulu. İstintaq, məhkəmə baxışı prosesində müstəntiq, hakim bir çox şəxslərin nəinki ayrı-ayrı fikirlərini, həm də onların fəaliyyətini dərinlən təhlil etməli, onların hərəkət və əməllərinin səbəblərini araşdırmalı, buna uyğun olaraq özünün sonrakı işini planlaşdırmalı, müvafiq qərar qəbul etməlidir.

Bunun üçün yalnız məntiqi təhlil üsulundan istifadə etmək azdır. Bütün hallarda məntiqi təhlil psixoloji təhlil ilə tamamlanmalıdır.

Məhkəmə-psixoloji təhlil üsulu davranışın təhlil edilməsini və həmin təhlil nəticəsində əldə edilmiş faktların ümumiləşdirilməsini nəzərdə tutur.

Dindirmə, axtarış, istintaq eksperimenti və s. zamanı əldə edilmiş məlumatlar-şəxsiyyətin davranış və fəaliyyəti, həmin fəaliyyətin motivləri və konkret şəraiti, onun tərkib hissəsini təşkil edən psixi prosesləri və halətləri, nitqin xüsusiyyətləri (intonasiya, səsinin modulyasiyası, pauzaları, tempinin dəyişməsi) nəinki hal-

hazırda əşyalara, şəxslərə, situasiyalara, həm də keçmişdə baş vermiş hadisələrə münasibəti, ekspressiv davranışı, istintaq hərəkətləri zamanı ayrı-ayrı iştirakçılar arasında yaranmış qarşılıqlı münasibətlər, onların bir-birilə ünsiyyətinin xüsusiyyətləri, davranış və rəftarında əmələ gəlmiş dəyişikliklər və s. psixoloji təhlil yolu ilə aydınlaşdırılır.

Bundan başqa, normativ aktlar, təlimat materialları, eləcə də istintaq və məhkəmə fəaliyyətinin prosesi və nəticələri (qabaqcıl təcrübə və ya yol verilmiş səhvlər) də psixoloji cəhətdən təhlil edilir.

Məhkəmə psixologiyasının bir elm kimi tədqiqat üsullarını istintaq və məhkəmə orqanlarının praktik fəaliyyətində psixi hadisələri öyrənmək məqsədi ilə tətbiq etdikləri üsullardan fərqləndirmək zəruridir.

Bütün hüquqi tələb və göstəriciləri nəzərə almaq şərti ilə elmi üsulların böyük əksəriyyəti praktikada tətbiq oluna bilər.

Sual 4.

Müstəntiq və hakim psixoloji xarakteristikası

Müstəntiqin fəaliyyətinin psixoloji təhlili onun bir sıra xüsusiyyətlərini ayırd etməyə imkan verir. Müstəntiqin fəaliyyəti ilk növbədə özünün hüquqi istiqaməti və tərbiyəedici funksiyası ilə fərqlənir. Bundan əlavə, normativlik həmin fəaliyyətin ən səciyyəvi xüsusiyyətlərindən biridir. Yəni müstəntiqin bütövlüklə fəaliyyəti, eləcə də ayrı – ayrı istintaq əməliyyatları hüquqi cəhətdən müvafiq norma və qaydalarla tənzim olunur. Lakin, bununla əlaqədar, o, yaradıcı xarakter daşıyır. Başqa sözlə müstəntiqin fəaliyyəti tədqiqatçılıq fəaliyyətidir. Onun müvəfəqiyyətli olması müstəntiqdə yaradıcı təxəyyül kimi mühüm psixi funksiyaların inkişaf səviyyəsindən asılıdır. Bir xarakterik cəhət də odur ki, müstəntiqin fəaliyyəti vaxt azlığı və ya çətinliyi şəraitində həyata keçirilir. Şahmatçının seytnota düşməsi, bəlkə də, onun məğlubiyyəti deməkdir. Müstəntiqin fəaliyyətində seytnot vəziyyəti, bəlkə, şahmatdakı kimi aydın nəzərə çarpmır və o dərəcədə əhəmiyyət kəsb etmir. Lakin vaxt defisitinin müəyyən psixoloji nəticələri olur. Məlumdur ki, vaxt az və məhdud olduqda adam yaxşı fikirləşə bilmir. Buna görə də müstəntiqin fəaliyyətinin vaxt defisiti şəraitində həyata keçirilməsi onda fikrin sürəti, əqlin çevikliyi kimi təfəkkür keyfiyyətlərinin inkişafını tələb edir.

Bundan başqa, müstəntiqin fəaliyyəti müstəqillik, prosessual müstəqillik, hakimiyyət səlahiyyətinin və məcburetmə elementlərinin olması, xidmət sirrinin hiifz edilməsi, işlə maraqlı şəxslərin əks təsirinin aradan qaldırılması, emosional, əqli və fiziki gərginliyin olması və s. kimi xüsusiyyətlərlə də fərqlənir.

Qeyd olunanlar müstəntiqin fəaliyyətinin ümumi cəhətləridir. Lakin müstəntiqin fəaliyyəti haqqında aydın təsəvvür əldə etmək üçün onun psixoloji quruluşunun da şərh edilməsi zəruridir.

Müstəntiqin fəaliyyətinin psixoloji quruluşunu təhlil edərkən onun aşağıdakı əsas növlərini (tərkib hissələrini) ayırd edirlər:

- 1. İdrak fəaliyyəti;**
- 2. Konstruktiv fəaliyyəti;**
- 3. Tərbiyəedici fəaliyyəti;**
- 4. Kommunikativ fəaliyyəti;**
- 5. Təşkilatçılıq fəaliyyəti;**
- 6. Təsdiqedici fəaliyyəti.**

Müstəntiqin idrak fəaliyyəti keçmişdə və indiki zamanda baş vermiş hadisənin aydınlaşdırılmasına yönəlir. Bəzən də onların əsasında fikrən gələcəyin modeli yaradılır. Həmin hadisələr müstəntiq tərəfindən bilavasitə obyektlərin qavranılması yolu ilə, həm də vasitəli surətdə, yəni başqa şəxslərin məlumatı vasitəsi ilə xüsusi şəraitdə- vaxt azlığı, həqiqətin gizlədilməsinə maraqlı olan adamların əks təsiri,

mənfi emosional halətlər doğuran cism və hadisələrin olması şəraitində dərk olunur. Bundan asılı olaraq müstətiqin qavrayışı, diqqəti, hafizəsi, təfəkkürü və təxəyyülündə özünəməxsus cəhətlər meydana çıxır.

Müstətiqin konstruktiv fəaliyyətində üç əsas cəhəti ayırd edirlər: proqnozlaşdırma, planlaşdırma və qərar qəbul etmə.

Müstətiqin fəaliyyətində proqnozlaşdırma artıq baş vermiş hadisənin inkişaf dinamikasının öyrənilməsi yolu ilə baş verə biləcək hadisələrin qabaqcadan müəyyənləşdirilməsinə, ümumi və xüsusi versiyaların irəli sürülməsinə yönəlir. Onun xüsusi forması antisipatiya adlanır ki, bu zaman proqnozlaşdırma hər hansı bir konkret faktdan çox təcrübəyə istinad edir.

Planlaşdırma konstruktiv fəaliyyətin mühüm cəhəti kimi meydana çıxır, bu zaman: a) cinayət işi üzrə faktların müəyyənləşdirilməsi, yoxlanması, analiz və sintez edilməsi; b) qətiimkan tədbirləri; v) irəli sürülmüş versiyaların yoxlanılması; q) ayrı-ayrı istintaq hərəkətləri; ğ) istintaq gedişində başqa şəxslərin hərəkətlərinin sistemi və s. planlaşdırılır.

Müstətiqin konstruktiv fəaliyyətində nəinki onun əqli qabiliyyəti, həm də iradi keyfiyyətləri təzahür edir.

Qərarın qəbul edilməsi çox mühüm iradi aktdır. Bu zaman mövcud informasiya təhlil olunur, konkret situasiya, eləcə də cinayət-prosessual və cinayət hüquqi tələbləri nəzərə almaq şərti ilə qərarın məqsədi müəyyən edilir, onun bütün mühüm variantları aydınlaşdırılır, ən düzgünü seçilir və prosesual baxımdan nizama salınır, qərarın icrası planlaşdırılır.

Müstətiqin konstruktiv fəaliyyəti nəticəsində həm də müqəssirin hərəkətləri tövsif edilir.

Tərbiyəedici fəaliyyət müstətiqin işində əsas istiqamətlərdən birini təşkil edir. O, hər şeydən əvvəl, konkret şəxsiyyətə-cinayət törətmiş şəxsə təsir göstərməyin sisteminin müəyyənləşdirilməsində və həyata keçirilməsində ifadə olunur. Müqəssirdə özünü-tərbiyə cəhdinin yaradılması müstətiqin tərbiyə fəaliyyətinin çox mühüm tərkib hissəsidir.

Müstətiq öz fəaliyyəti prosesində müxtəlif şəxslərlə – zərərçəkənlə, şahidlə, müqəssirlə, şübhəli şəxslərlə və b. ünsiyyətə girir ki, bu da onun fəaliyyətinin kommunikativ cəhətini təşkil edir. Bir çox hallarda müstətiqin fəaliyyətinin səmərəliliyi məhz onun adamlarla rabitə yarada bilmək, ünsiyyətə girə bilmək məharətindən asılı olur. Bu haqda aydın təsəvvür əldə etmək üçün təkcə onu qeyd etmək kifayətdir ki, dindirmə psixoloji planda məhz dindirilən şəxslə müstətiq arasındakı psixoloji məsafəni azaltmaq imkanı verən özünəməxsus kontaktın yaradılmasını nəzərdə tutur. Belə bir kontaktın yaradılıb-yaradılmaması dindirmə prosesinin gedişinə həmişə mühüm təsir göstərir və s.

Kommunikativ fəaliyyət müstətiqin başqa şəxslərlə ünsiyyətin bütün vasitələrini ehtiva edir. Bu zaman müstətiqin kommunikativ rabitələri, ünsiyyətin

özünün məzmunu onun ünsiyyətə girdiyi şəxsin prosesual vəziyyətindən və müvafiq hüquq reqlamentlərindən əhəmiyyətli dərəcədə asılıdır.

Müstəntiqin təşkilatçılıq fəaliyyəti istintaq fəaliyyətinin bütün digər növlərinin həyata keçirilməsi üçün optimal şəraitin yaradılmasına yönəlidir. Onun iki səviyyəsini ayırd etmək olar: 1. Müstəntiqin öz fəaliyyətinin təşkili; 2. İstintaq prosesi iştirakçılarının fəaliyyətinin təşkili.

Təşkilatçılıq fəaliyyəti diqqət, hafizə, təfəkkür kimi psixi proseslərin; təşəbbüskarlıq, səliqəlik, dəqiqəlik, intizamlıq kimi iradi keyfiyyətlərin və xarakter əlamətlərinin inkişafını nəzərdə tutur. Təşkilatçılıq fəaliyyətinin səmərəli olması icraçı üçün zəruri olan keyfiyyətlərin (qarşayı qoyulmuş vəzifənin aydınlaşdırılması, həyata keçirilən hərəkətlər haqqında informasiyanın verilməsi və s.) inkişafından da çox asılıdır.

Müstəntiqin idrak və konstruktiv fəaliyyəti zəruri olaraq təsdiqedic funksiyanın icrası ilə müşayət olunur. İş üzrə aydınlaşdırılmış şəraitin və istintaqın özünün gedişinin təsdiq edilməsi müstəntiqin vəzifəsinə daxildir. Konstruktiv fəaliyyətdə isə təsdiqedic funksiya: 1) qəbul edilmiş qərarın, 2) həmin qərara müvafiq olaraq icra olunmuş hərəkətlərin gedişi və nəticəsinin təsdiq olunmasında təzahür edir.

Təsdiqedic fəaliyyətin icrasında həmişə iki cəhəti nəzərə almaq lazımdır: bu zaman bir sıra psixoloji qanunlara, məsələn, appersepsiya qanununa (qavrayışın müstəntiqin bilik və təcrübəsindən asılılığı və s.) uyğun olaraq informasiya itkisinə yol verilə bilər. Buna görə də müstəntiqdə obyektiv qavrayış tipinin, müşahidəçilik qabiliyyətinin, diqqətinin (qavrayışın) həcmi və paylanması kimi keyfiyyətlərin, təfəkkür əməliyyatlarının – təhlil və tərkibin, müqayisənin, induksiya və deduksiya, sistemləşdirmə və ümumiləşdirmənin, eləcə də fikrin sürəti və çevikliyi kimi keyfiyyətlərin, yazılı nitqin inkişaf etdirilməsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Müstəntiqin funksiyaları son dərəcə dinamikdir: onlar istintaqın gedişində inkişaf edib dəyişirlər. Hər bir konkret halda onlara əsasən müstəntiqin fəaliyyətinin müəyyən bir cəhətini ayırmaq və xarakterizə etmək olar.

Nəzərdən keçirdiyimiz xüsusiyyətlərdən bir çoxu hakimin fəaliyyəti üçün da xasdır. Lakin müstəntiqin fəaliyyətindən fərqli olaraq hakimin fəaliyyəti özünün açıqlıq, kütləvilik və kollegiallığı etibarını ilə seçilir. Bunların hər birindən asılı olaraq hakimin fəaliyyətində mahiyyət etibarını ilə yeni cəhətlər meydana çıxır.

Müstəntiqin fəaliyyətinin yuxarıda nəzərdən keçirdiyimiz xarakteristikası aydın şəkildə göstərir ki, kollegiallıq prinsipi istintaq mərhələsi üçün münasib deyildir. Halbuki bu, hakimin fəaliyyətində böyük psixoloji üstünlüyə malikdir.

Kollegiallıq prinsipinin hakimin fəaliyyətində səciyyəvi prinsipə çevrilməsi sayəsində məhkəmədə işin baxılması kollektiv xarakter daşıyır. Burada kollektiv təcrübəyə və biliyə istinad edən kollektiv qavrayış və kollektiv təfəkkürdən danışmaq olar və lazımdır. Hakimin fəaliyyətində kollektiv qavrayış və kollektiv təfəkkür kimi ayırd etdiyimiz proseslər iş üzrə vəziyyəti hərtərəfli, tam, obyektiv qiymətləndirmək,

onu əsaslı surətdə həll etmək imkanı verir. Hakimin fəaliyyətinin digər xüsusiyyətləri haqqında da eyni sözləri demək olar.

Beləliklə, aydın olur ki, müstəntiq və hakimin fəaliyyətinin spesifik xüsusiyyətləri vardır. Məsələnin belə qoyuluşu ədliyyə işçinin peşə keyfiyyətlərinin aydınlaşdırılması tələb edir.

Mövzu № 11

« DİO əməkdaşlarının fəaliyyətində münaqişələrin qarşısının alınması və peşə adaptasiyası »

Plan:

5. Münaqişə və onun struktur komponentləri, münaqişənin dinamikası və əmələ gəlmə səbəbləri.
6. Münaqişənin qarşısının alınması və aradan qaldırılması yolları.
7. Sosial-psixoloji adaptasiyanın mahiyyəti, DİO əməkdaşlarının peşə adaptasiyasının psixopedaqoji aspektləri.

Ədəbiyyat siyahısı:

1. Ваурамов Ə.С., Əlizadə Ə.Ə. Psixologiya. Bakı, 2003
2. Ваурамов. Ə.С., Əlizadə.Ə.Ə. Sosial psixologiya. Bakı, 2006.
3. Васильев В.Л. Юридическая психология. 6-е издание. Переработанное и дополненное. СПб: Питер, 2009.
4. Бандурка А.М., Богарова С.П., Землянская Е.В. Юридическая психология. Харьков, 2002.
5. Еникеев М.И. Основы общей и юридической психологии. Москва, 2003.
6. Луксон Ч. Конфликт, семь шагов к миру. Серия «Гений общения». Москва, 1997
7. Новиков С.Б. Психология и педагогика профессиональной деятельности. Москва, 2001.
8. Мариновская Д.И. Психология и педагогика в правоохранительной деятельности. Москва, 2009.
9. “DİO-nun əməkdaşlarının fəaliyyətində psixologiya və pedaqogika” fənni üzrə 11 nömrəli mühazirə (*DİN-in Polis Akademiyasının Ümumi kitabxanası*).

Sual 1

Münaqişə və onun struktur komponentləri, münaqişənin dinamikası və əmələ gəlməsi səbəbləri.

Hər bir insan öz həyatında dafələrlə münaqişə kimi ictimai fenomenlə rastlaşıb. Bəs bu yığcam anlayışa nə daxildir ?

Münaqişə – rəqabət zəminində bir-birinə əks maraqların (məqsədlərin, mövqelərin, nəzərlərin və s.) toqquşmasıdır; müxtəlif məsələlərə görə kəskin emosional həyəcanlarla əlaqəli qarşılıqlı anlaşmanın yoxluğudur.

Bu mürəkkəb psixoloji təzahürün tədqiqinə başlamaqla münaqişənin xeyir və yaxud şər olması haqqında mübahisələr sənəgimdir. Bir sıra psixoloqlar hesab edir ki, münaqişə **xeyirdir**, çünki, o:

- *problem və ona müxtəlif fikirləri, həlli yollarını aşkar etməyə kömək edir;*
- *fəaliyyətin səmərəsinin artmasına yardım olur;*
- *bəzən zahiri təzyiqə qarşı kollektivi həmrəy edə bilər.*

Digər fikrin tərəfdarları iddia edir ki, münaqişə **şərdir**, çünki, o:

- *sosial-psixoloji mühitin pisləşməsinə gətirir;*
- *insanların əsəbiliyini artırır, stresslərə səbəb olur;*
- *bir çox insanları xidməti vəzifələrini yerinə yetirilməsindən yayındırır.*

Öz fikrimizi bildirək: hər iki tərəf haqlıdır, çünki münaqişə olduqca mürəkkəb və ziddiyyətli psixoloji təzahürdür, bunun yaranması və inkişafı səbəblərini isə alimlər ancaq indi öyrənməyə başlayır. Münaqişələrin bütün mənfi və müsbət tərəflərini nəzərə alsaq da, onlar labüddür, hətta bəzən zəruridir. Bəzən bunlarsız problem həll edilmir.

Münaqişənin əsas struktur komponentləri sırasında aşağıdakıları göstərmək olar:

- *münaqişə obyekt;*
- *münaqişə iştirakçılar (opponentlər);*
- *münaqişəli vəziyyət;*
- *insident;*

Münaqişə obyekt – münaqişəli vəziyyəti yaradan ictimai təzahürdür. (çox hallarda mübahisəli məsələ, problem). Bu təzahürə sahiblik (ona rəhbərlik) uğrunda mübarizə də münaqişəyə gətirib çıxarır.

Münaqişə iştirakçıları (opponentləri) – bu ayrı-ayrı şəxslər, insan qrupları, hətta təşkilatlardır. Münaqişə obyektinin və iştirakçıların mövcudluğu münaqişə vəziyyətini yaradır. Münaqişə iştirakçıları müəyyən münasibətlərlə əlaqədirlər, onların hər biri obyektə sahiblik üçün iddiaçdır.

Münaqişə iştirakçılarının mümkün ola bilən hərəkətləri:

- *hərəkətlərin xarakteri (hücum, müdafiə, bitərəf);*

- onların həyata keçirilməsində fəallıq dərəcəsi (fəal-passiv, təşəbbüskar-əks cavablı);

- hərəkətlərin istiqamətliyi (opponentə tərəf, özünə tərəf, üçüncü şəxslərə müraciət və s.).

Münaqişəli vəziyyətlərin mümkün ola bilən yekunları:

- digər tərəfin tam və ya qismən tabe olunması;

- kompromiss;

- münaqişəli hərəkətlərin dayandırılması;

- inteqrasiya (birləşmə) və s.

Amma, münaqişə olmadığı halda münaqişəli vəziyyət mövcud ola bilər. Başqa sözlə, münaqişə uzun müddət həqiqi səthə keçmədən potensial səviyyədə qala bilər. Münaqişənin potensialdan həqiqiyə (real) keçməsi üçün *insident* lazımdır, yəni münaqişə iştirakçıları (opponentlər) tərəfindən bir-birinin maraqlarına toxunan və obyektə sahib olmağa yönələn hərəkətlər.

Beləliklə, münaqişə – münaqişəli vəziyyət üstəgəl insidentdir.

Münaqişənin əsas struktur elementləri ilə bərabər, fon kimi çıxış edən *əlavələri də* mövcuddur. Bunlara aşağıdakıları aid etmək lazımdır:

Keçmə şəraitləri. Hər bir fikir ayrılığının (ixtilafın) xarakteri münaqişənin yarandığı yerin mühiti ilə müəyyən edilir. Əsas parametrlər ola bilər:

- zaman və məkan (münaqişənin həll olunması üçün vaxt və keçmə yeri);

- sosial-psixoloji (münaqişə edən qrupda ab-hava, ünsiyyətin növü və səviyyəsi, qarşıdurmanın dərəcəsi və münaqişə iştirakçılarının vəziyyəti);

- sosial (müxtəlif sosial qrupların maraqlarının münaqişəyə cəlb olunması: cinsi, ailəsi, peşəsi, etnik və milli mənsubiyyəti və s.);

Münaqişəli vəziyyətin obrazları, yəni münaqişə iştirakçılarının özləri haqqında, əks tərəf haqqında, münaqişənin keçdiyi mühit və şəraitlər haqqında özünəməxsus ideal təsəvvürləri.

Obrazların təhlili nəyə görə lazımdır ? Ona görə ki,;

- birincisi, münaqişənin reallığı yox, məhz obrazlar münaqişəli davranışı müəyyən edirlər;

- ikincisi, iştirakçılara zahirə təsirlə həmin obrazların dəyişdirilməsi münaqişənin effektiv həllinə imkan yaradır;

Münaqişələrin psixoloji strukturunda bir neçə komponentlər seçilir. Onlardan:

1. Dərketmə komponentləri. Münaqişə tərəflərinin xüsusiyyətlərinin qarşılıqlı qavranması, informasiyanın hazırlanması və qərar qəbul etməyə intellektual bacarıqlar; münaqişənin müxtəlif mərhələlərində şəxsin ona cəlb olunma dərəcəsi; münaqişə iştirakçılarının özünə nəzarət səviyyəsi; insanlarla iş təcrübəsi və peşəkar hazırlıq; özünüdərk etmə və öz imkanlarının qiymətləndirilməsində obyektivlik;

2. Münaqişənin emosional komponentləri iştirakçıların keçirdiyi hiss və həyəcanların məcmusudur;

Müasir psixologiyada şəxsiyyət münaqişələrinin səbəbləri haqqında sual açıq qalır. Bu mövzu özündən əvvəlkinin məntiqi davamıdır. Şəxsiyyətlərarası münasibətlər çox vaxt spesifik konfliktli ünsiyyət formasında baş verir, ünsiyyət prosesinin səhvləri və defektləri ilə müşayiət edilir. Konfliktin profilaktikası ünsiyyətin mədəni səviyyəsi, taktikası, kommunikativ və diplomatik qabiliyyətlərin inkişafı ilə əlaqələndirilir.

Lakin, bu deyilən fikrə əsaslanıb münaqişəni "ünsiyyətin müəyyən müxtəlifliyi" ilə əlaqələndirsək və bütün konfliktlərin səbəbini yalnız bunda axtarsaq, yanlış olarıq. İxtilafın özünəməxsus spesifik psixoloji səbəbləri olmaqla "ünsiyyətin müxtəlifliyinə" gətirib çıxartmayan əmələ gəlmə qanunauyğunluğu da vardır.

Tərəflər mübahisə etmədikdə, belə ixtilaf yarana bilər. Hətta, yüksək nəzakətə və ünsiyyət mədəniyyətinə malik olan adamlar arasında da ixtilaf baş verə bilər. Bu deyilənlər mənfi psixoloji halın mürəkkəbliyinə və spesifikliyinə dəlalət edir. Bir sıra müəlliflər ümumi obyektə yönəldilən məqsədlərin, motivlərin və onlara nail olmaq vasitələrinin ünsiyyət fəaliyyətində ziddiyyət yaratmaqları nəticəsində baş verdiyini qeyd edirlər. Belə hallarda obyekt, məqsəd, motivlər fikir müxtəlifliyi mövzusunda çevrilir. İxtilafın əsasını qarşıdurmaya gətirib çıxaran ziddiyyət təşkil edir. Psixoloji nöqteyi-nəzərdən bu subyektiv başa düşülən özünəməxsus ziddiyyəti əmələ gətirən mürəkkəb psixi vəziyyət deməkdir.

Gündəlik təcrübədən məlumdur ki, ixtilaf qarşılıqlı münasibətləri kəskinləşdirir, iş ahəngini pozur, insanın sosial fəallığını azaldır, kollektivi zəiflədir, adamların səhhətinə çox pis təsir göstərir.

Daxili işlər orqanları əməkdaşlarının praktiki işlərində ixtilaf xüsusi yer tutur. Əməkdaşların fəaliyyəti öz təbiətinə görə ixtilaf olmaqla, bütün sosial və şəxsi ziddiyyətlərlə də doludur. Bu ziddiyyətləri vaxtında yoluna qoymadıqda, konflikt səviyyəsinə yüksəlir, nəticədə əhalinin haqlı narazılığına səbəb olur, mənfi, xoşagəlməz rəy formalaşır və polis işini daha da çətinləşdirir.

Buna görə də hər bir əməkdaş ixtilaf nəzəriyyəsinin təbiətini bilməli, onların əmələ gəlmə səbəblərini həmişə təhlil etməli, ixtilafın qarşısının alınması və aradan qaldırılması üçün zəruri tədbirlər həyata keçirməlidir.

Münaqişəni doğuran səbəblər olduqca müxtəlifdir. Hər bir ixtilafın özünün konkret səbəbləri olur. Bununla belə, onları öyrənmək və təcrübədə istifadə etmək üçün münaqişələri aşağıdakı qruplarda birləşdirmək olar.

1. İxtilafa hal kimi baxmaq lazımdır. Məsələn, ayrı-ayrı sosial qrupların nümayəndələrinin yaratdıqları real ziddiyyətlər çox vaxt konfliktə gətirib çıxarır. Buraya eləcə də millətlərarası konfliktləri, qeyri-formal qrup və birliklərin nümayəndələri, eləcə də, gənclərlə yaşlı nəslin nümayəndələri arasında və s. yaranan konfliktləri daxil etmək lazımdır.

İxtilaf adamların şüurunda keçmişin ziddiyyətləri ilə yenidənqurma prosesləri arasında cəmiyyətdə baş verən hadisələri əks etdirir.

Demokratiyanın, aşkarlığın, mənlilik şüurunun artdığı, geniş vüsət aldığı bir şəraitdə bir çox adamlar artıq keçmişdəki kimi yaşamaq istəmir. Məhz, buna görə də yenidənqurma şəxsiyyətlərarası münasibətlərin yaratdıqları ixtilafların kəskinləşməsi ilə müşayiət edilir. Bu qanunauyğun prosesdir. Bir nəfər publisist çox gözəl demişdir: "Elə bir maraqlı dövrə gəlib çıxdıq ki, hamı birdən çoxlu səs əldə edib və hamılıqla danışımağa başladılar. Keçmiş konfliktlərin hamısı üzə çıxdı".

2. Ayrı-ayrı adamlar və eləcə də, bütövlükdə əhali tərəfindən konfliktin əmələ gəlməsinin səbəbləri aşağıdakılar ola bilər: hüquq və istehsalat mədəniyyətinin səviyyəsinin aşağı olması, polisə qarşı zidd əhvalar, hüquq-mühafizə orqanları işçilərinə qarşı olan mənfi münasibət, sosial və əxlaqi müdafiə, mənfi psixoloji şərait, kobudluq, tez özündən çıxmaq, qəddarlıq, adamların psixikasındakı bəzi çatışmamazlıqlar və s.

3. Əməkdaşların psixologiyasındakı bəzi xüsusiyyətlər bir sıra konfliktlərin əmələ gəlməsinə səbəb olur. Bunlara aşağıdakıları aid etmək olar: kobudluq, öz üstünlüyünü göstərmək, özü haqqında yüksək fikirdə olmaq, vətəndaşlara qarşı etinasız münasibət, qayğısızlıq, nəzakətsizlik, kifayət qədər iş təcrübəsinin olmaması, öz səhvini etiraf edə bilməmək, mədəni və intellektual səviyyənin aşağı olması və s.

Daxili işlər orqanları əməkdaşları və ayrı-ayrı xidmətlər arasında baş verən ixtilafları xüsusi bir qrupda yerləşdirmək məsləhətdir. Məsələn, istintaq aparatının və əməliyyat xidməti əməkdaşlarının fəaliyyətlərindəki ziddiyyətli qiymət və meyarlar şəxsiyyətlərarası və qrupdaxili konfliktlərə gətirib çıxarır. Təəssüf ki, bu ixtilaf ənənəvi forma daşıyır.

Birgə fəaliyyətin hüquqi cəhətdən kifayət qədər nizamlanmaması qrup şəkilli xudbinlik, bir xidmətin işçilərinin özlərini digərlərindən üstün aparmaqları, lazımı müdafiənin olmaması, idarəetmədəki çatışmamazlıqlar və s. konfliktin yaranmasına səbəb olur. Şəxsiyyətlərarası səviyyədə əməkdaşın hər hansı bir vəzifəyə irəli çəkilmək, ilkin və ya növbəti rütbə almaq üstündə və s. özünün bilavasitə rəisi ilə olan ünsiyyət çox vaxt konfliktə gətirib çıxarır. Konfliktlər qiymət və özünüqiymətin ziddiyyət təşkil etməsinə görə də baş verə bilər. Gündəlik təcrübədə sosial və şəxsi xarakterli konfliktləri əmələ gətirən səbəblər müxtəlif olduğundan onları aşkar etmək heç də asan deyil. Bununla belə, hər bir konfliktin xəbərdarlıq edilməsi, qarşısının alınması üçün onun əmələ gəlməsinin səbəbini öyrənmək vacibdir.

1. Münaqişənin dinamikası. Hər bir real münaqişə müəyyən bir vaxtda yaranaraq, özünün müəyyən inkişaf mərhələsindən keçir. Onun praktiki öyrənilməsi məqsədlə aşağıdakı mərhələlərə diqqət yetirək:

- a) obyektiv ixtilafli vəziyyətin yaranması;
- b) bu vəziyyətin dərk olunması;
- c) ixtilafli davranışa keçid;
- d) ixtilafın həll edilməsi;

Təəssüf ki, elmi işçilər arasında ixtilafın inkişaf mərhələlərinin sayı və xarakteristikaları barədə yekdil fikir yoxdur. Mərhələlərin sayının 4-dən 7-yə kimi olması göstərilir. Bu ixtilaf nəzəriyyəsinin təşəkkül mərhələsində olmasına dəlalət edir.

1. Obyektiv ixtilaflı vəziyyətin yaranması. Bu şəxsiyyətlərarası və qrupdaxili xarakterli bir sıra konfliktlərin əmələ gəlməsi ilə əlaqədardır. Geniş mənada konfliktli situasiyaya ziddiyyətlərin əmələ gəlməsi və yığılıb qalması kimi baxmaq olar. Bir müddət bu obyektiv ziddiyyətlər adamlar tərəfindən dərk edilmir, buna görə də bu mərhələni potensial konfliktli və yaxud da konfliktdən əvvəlki mərhələ adlandırırlar. Ziddiyyətin yaranması heç də ixtilafın yaranması demək deyil. Real ziddiyyət olmadığı halda konflikt yaratmağa səy göstərən adamlar həyatda olduğu kimi, əksinə elələri də var ki, real ziddiyyət olduğu situasiyada konfliktə girmirlər. Buradan belə çıxır ki, ziddiyyətin olması heç də konfliktin yaranması üçün kifayət qədər şəraitin olması demək deyil. Konfliktli situasiya bütün ziddiyyətləri ilə dərk edildikdən sonra, ixtilaf özünün növbəti mərhələsinə keçir. Buna görə də konfliktin bu mərhələsində konkret fəaliyyətdə real ziddiyyətlərin səbəblərinin və faktın özünün başa düşülməsinin rolu böyük əhəmiyyət kəsb edir.

2. Obyektiv ixtilaflı situasiyanın dərk olunması. Yaranmış situasiyanın konflikt kimi qavranılması və başa düşülməsi onun ziddiyyətlərinin dərk edilməsi konfliktli davranışı əmələ gətirir. Bununla yanaşı, konfliktli situasiyanın əmələ gəlməsi, onun ziddiyyətli xarakterli adamlar tərəfindən birmənalı başa düşülmür.

Eyni zamanda, konfliktli situasiyanın tam və dəqiq dərk edilməsi ziddiyyətli tərəflərin sonrakı davranışlarından asılıdır. Buna görə profilaktiki mənada yaranmış situasiyanı düzgün başa düşüb qiymətləndirmək, onun bütün incəliklərini və hiylələrini araşdırmaq zəruridir. Doğrudur, praktikada buna həmişə nail olmaq mümkün deyil. İş ondadır ki, yaranmış situasiyanın konfliktli kimi başa düşülmə qüvvətli hiss və emosiyaların baş verməsi ilə müşayiət edilir. Həmin yaranmış mənfi psixoloji emosiyalar çox vaxt insana yaranmış situasiyanı səmərəli qiymətləndirməyə və düzgün qərar qəbul etməyə mane olurlar. Bu da konfliktin inkişafına və növbəti mərhələsinə aparır.

3. İxtilaflı davranışa keçid bir tərəfdən qarşıdakı tərəfin hərəkətlərini məhdudlaşdırır, onun məqsədlərinə çatmasına maneçilik törədir, digər tərəfdən isə öz şəxsi məqsədlərinə nail olmaq üçün daha əlverişli şərait yaratmaq məqsədini güdür. Bununla yanaşı, ixtilaflı tərəflər bir-birinə müxtəlif üsullarla təsir edir. Daha çox güc nümayiş etdirir, öz mövqeyini gücləndirməklə rəqibi güzəştə getməyə məcbur etmək üsullarından istifadə edirlər. Məsələn, müstəntiq çox çətin situasiyada müqəssirə təkzibedilməz dəlil təqdim edir, cinayət-axtarış əməkdaşı müstəntiqlə ixtilafda olaraq ona bildirir ki, konfliktin mövzusunə səbəb olan məsələ rəhbərlik tərəfindən müdafiə ediləcəkdir və s. Birbaşa güc təzyiqi taktikası o ümidlə işlədilir ki, qarşıdakı tərəf könüllü olaraq öz əvvəlki iddiasından əl çəksin. Bu üsul bir qayda olaraq çox az

sosial "çəkisi" olan və ictimai iyerarxik pilləkənin ən aşağı pilləsində dayanan adamlar rəqabət aparılarda istifadə olunur. Gözləmə mövqeyi bir tərəfdən situasiyanın aydınlaşdırılması, rəqibin hərəkətlərini proqnozlaşdırmaq, əks tərəfin narahatlıq və əsəbilik keçirdiyi qeyri-müəyyənlik şəraitinin yaradılması üçün istifadə edilir. Bu daha sonra uğurlu davranış taktikası seçməyə imkan verir.

Risk üsulunun işlədilməsi rəqibin gözlənilməz, qəfil hərəkətlərini pozur, bununla da onun əsil məqsədlərini, niyyət və imkanlarını aşkara çıxarır. İnsanın sosial statusundan, əxlaqi müdafiəsindən və digər şəxsi xüsusiyyətlərinin dərəcəsiindən asılı olaraq digər üsullardan istifadə edilir. Məsələn, məcburetmə, saxta manevr etməklə, şantaj, hədə-qorxu, yalan məlumat verməklə çaşdırma və s.

Konfliktli hərəkətlər adamları həyəcanlandırır. Qarşısı alınmadıqda hər iki tərəf gözlənilməz hərəkətlərə yol verə bilər. Konfliktli davranışa keçid kəskin mərhələ adlanır. Burada *məntiqi mülahizə çox vaxt öz təsirini göstərmir. Belə vəziyyətlərdə adamlar daha çox emosional təsirə meyli olurlar.* Buna görə də konfliktli davranışa yol vermək məsləhət deyil. Konfliktin qarşısının alınmasının müxtəlif üsullarından istifadə etmək lazımdır.

4. Münaqişənin həlli – sonuncu mərhələdir. Bu mərhələdə əməkdaşların yetişkənliyindən, onun istiqamətindən, onların emosional vəziyyətindən və intellektual səviyyəsindən asılı olaraq adamlar konfliktin həlli yollarını taparaq ondan çıxma bilirlər. Əvvəla, situasiyanı dəyişdirməklə, ikincisi isə tərəflərin barışdırılması yolu ilə. Hər iki halda mürəkkəbli və çətinliklə rastlaşsın. Buna görə də praktikada konfliktin həllinin qismən və tam həlli ilə rastlaşmaq mümkündür. Konfliktin qismən həllində ixtilafly davranış aradan qaldırılır, lakin ixtilafly situasiyanın özünü əmələ gətirən səbəblər aradan qaldırılmaz və faktiki olaraq rəqibə qarşı olan münasibət heç də dəyişilmir. Konfliktin qismən həlli bir qayda olaraq məcburi olmaqla heç də səmərəli tədbir deyil. Yaxşı olar ki, konfliktin tam həllinə çalışsın. Bu konfliktli situasiyanın tərəflərinin psixi vəziyyətlərinin, onların qiymət, motiv, ustanovkalarının kökündən dəyişilməsi, əsassız iddialardan imtina etməkləri deməkdir.

Yuxarıda konfliktin inkişafının mümkün olan tipik dinamikası göstərildi. Həqiqətən də hər bir ixtilaf özünəməxsus üsulla baş verə bilər. Məsələn, obyektiv konfliktli situasiya olmadıqda, belə ixtilaf baş verə bilər. Konfliktin həllinin anları müxtəlif mərhələlərdə baş verə bilər. Konfliktli situasiyanın tərəfləri həmin vəziyyəti başa düşəndə ixtilaf aradan qaldırılır, eləcə də qarşıdurma zamanı tərəflərin uğurla istifadə etdikləri üsul ixtilafın axınının qarşısını alır. Real həyatda ciddi konfliktə gətirib çıxarmayan özünəməxsus qanunlarla əmələ gələn çoxlu mikrokonfliktlər mövcuddur.

1. Münaqişənin funksiyaları. Konfliktə yalnız neqativ funksiya yerinə yetirən mənfi sosial hal kimi baxmaq düzgün olmaz. *Konflikt yığılıb qalmış ziddiyyətlərin və tələbatların dəyişilməsi haqqında signaldır;* dəyişiklik tərəqqiyə və eləcə də tənəzzülə apara bilər. Buna görə də konfliktlər **destruktiv** (latınca dağıdıcı) və **konstruktiv**

(latınca yaradıcı) funksiyaları özündə birləşdirirlər. *Konfliktin destruktiv funksiyası aydındır. Bu şəxsiyyətin sosial fəallığının aşağı düşməsi, insanın həqiqətə inamının itirilməsi və s. ibarətdir.* Qrupdaxili səviyyədə konfliktlər ayrı-ayrı xidmətlərin fəaliyyətinin effektivliyini azaldır, gündəlik əlaqə və qarşılıqlı diqqətini fəaliyyətlərinin əsas məqsədindən yayındırır.

Konfliktin konstruktiv funksiyası heç də müxtəlif olmur. Məsələn, şəxsiyyətlərarası konflikt şəxsiyyətin inkişafının və insanın özünü təsdiqləməsinin mənbələrindən biridir. *Qrupdaxili konfliktlərdə durğunluğun qarşısının alınması, yeni ideya və işin mütərəqqi forma və metodlarının mənbəyi olmaqla gündəlik işdə gerilik, ətalət, formalizm və s. aradan qaldırmağa kömək edir.*

Beləliklə, polis fəaliyyətinin spesifik xarakteri müxtəlif şəxsiyyətlərarası və qrupdaxili konfliktlərlə və onların baş verməsi xüsusiyyətləri ilə şərtləndirilir. Situasiyaların təkrar olunmazlığı onların həlli üçün universal üsul, metodun olmaması, ixtilafların xəbərdarlıq edilməsi və qarşısının alınmasına xüsusi diqqət yetirməyi tələb edir.

Sual 2

Münaqişənin qarşısının alınması və aradan qaldırılması yolları.

Konfliktin inkişaf mərhələlərinə diqqət yetirsək, onun profilaktikasının böyük əhəmiyyət kəsb etdiyini yaxşı dərk edirik. Burada əsas məsələ konfliktin ilkin

mərhələsidir. Yəni, obyektiv konfliktli situasiyanın baş verməməsinə, onun qarşısının alınmasına və aradan qaldırılmasına çalışmalıyıq. Burada yaranmış ziddiyyətləri dağıdıcı ixtilaf səviyyəsinə gətirib çıxarmaq lazım deyil. Buna görə də onların profilaktikası əməkdaşların iqtisadi, maddi-texniki, hüquqi, təşkilati, sosial-psixoloji, məişət və həyat fəaliyyəti ilə əlaqədar olan məsələlərin həlli ilə sıx bağlıdır. Bu baxımdan aşağıdakılara nəzərə yetirək:

1. İşə vicdanla yanaşanla işləməyən arasındakı uyğunsuzluq. Yəni öz vəzifəsini layiqincə yerinə yetirənlə, öz işi barədə vaxtında və gözəl hesabat verən əməkdaşın eyni əmək haqqı alması;

2. Hüquqi və sosial cəhətdən müdafiənin zəif olması, telefon hüququ, çox vaxt cinayətkar şəxslərin və onların havadarlarını şantaj və hədə-qorxu gəlməkləri, polis əməkdaşlarının köhnəlmiş normativ bazası və çox çətin iş şəraitində işləmələri;

3. Yüksək məsuliyyət, çoxlu psixoloji gərginlik, mənəvi sarsıntı, böyük həcmli kargüzarlıq, praktiki olaraq kompensasiya edilməyən və s. işlər əməkdaşları əsas işdən ayırır çox vaxt aparması;

4. Normalaşdırılmamış iş vaxtı, iş yoldaşları ilə ünsiyyətə girməyə, öz mədəni səviyyəsinin və peşə ustalığının yüksəldilməsi üçün vaxt azlığı, nəqliyyatın çatışmaması, əməkdaşların mənzillərlə pis təmin edilməsi əsəbi şəraitdə işləməyə gətirib çıxarır;

5. İdarəetmədəki çatışmamazlıqlar, bəzi vəzifəli şəxslərin əməkdaşlara qarşı inamsızlıq, səlahiyyətlərinə aid olmayan bütün işlərə qarışmaq, xırda himayədarlığı, əməliyyat işçilərinin öz əsas işlərindən yayındırılmaları, əməyin zəif təşkil edilməsi əlavə çətinliklər yaradır. Bu da sırası əməkdaşlar tərəfindən aradan qaldırıla bilməyə iş kimi qavranılır;

6. Regiondakı çətin əməliyyat şəraiti, millətlərarası münasibətlərin kəskin şəkil alması, regionlararası və digər münasibətlər və s. hallar əhali ilə polis arasında ixtilafa gətirib çıxarır.

Bu və ya digər həll edilməmiş məsələlər konfliktə qədər situasiyanı yaradır. Buna görə də xidməti fəaliyyətin ilk günündən hər bir əməkdaş baş verə bilən və münasibətləri kəskinləşdirməyə aparan daxili və xarici ziddiyyətləri dərk etməli bu və ya digər şöbədə (hissə, bölmə) qoyulmuş bütün qaydalara əməl etməli işgüzarlıq və əməyə yaradıcılıqla yanaşmalı, xidməti fəaliyyətin mənfi şəraitinə özündə psixoloji dözümlü tərbiyə etməli, ərazidə yaşayan ayrı-ayrı millətlərin demoqrafik, milli, yaş, peşə tərkibini bilməli, ətrafdakıların hərəkətlərindəki və öz davranışındakı psixoloji dəyişiklik baş verərsə, onların xəbərdarlıq edilməsi və qarşısının alınmasına çalışmalı, psixoloji gərginliyin azaldılması üçün özünü təlqinetmə metodlarından bacarıqla istifadə etməlidir.

Aydındır ki, yuxarıda sadaladığımız xoşagəlməz amillərin çoxu və yaranmış şərait sırası əməkdaşın səlahiyyəti xaricindədir. Ziddiyyətlər həyatda olub, var və olacaq, həyatın mənasının dialektikası və sirli mənası məhz elə bundadır. Buna görə

də konfliktin ikinci mərhələsində onun başa düşülməsində zəruri profilaktiki tədbirləri həyata keçirmək lazımdır. Burada çox şey ünsiyyətin mədəniyyətindən asılıdır. Təsadüfi deyil ki, konfliktin profilaktikasını şəxsiyyətin kommunikativ (əlaqə, rəbitə) qabiliyyətlərinin inkişafı, eləcə də ünsiyyətin qayda və üsulları ilə əlaqələndirirlər. Müstəqil olaraq konfliktin qarşısını almaq lazımdır. Bu məqsədlə özün özünə sualla müraciət edəsən: bəlkə elə günah mənim özümdədir? Xudbin məqsəd güdmürəm ki? Digərlərinin ləyaqətini alçaltmıram ki? Özümü və ətrafdakıları düzgünmü başa düşürəm? İxtilafsız ünsiyyət yaratmaq bacarığı polis əməkdaşlarının işində böyük əhəmiyyət kəsb edir. Polis əməkdaşları müxtəlif kateqoriyalı adamlarla təmasda olurlar. Çox vaxt ünsiyyət zamanı konfliktin başa düşülməsi mərhələsində xoşagəlməz hallar, qarşıdurma yaranır. Belə şəraitdə yalnız ünsiyyət yolu ilə (bir qayda olaraq digər yol yoxdur) əməkdaş öz peşə vəzifəsini yerinə yetirməlidir. Bu cür situasiyalarda müsahibdə ilk görüşə qədər yaranmış psixoloji səddi aradan qaldırmaq, etik baxımdan normal münasibət yaradaraq onu inamlı ünsiyyətə cəlb etmək lazımdır. Bunu necə etməli? Söhbət üçün əsaslı dəlil necə tapmalı? Məsələn, vətəndaşın məşğuliyyəti, ailəsi, maraq dairəsini yaxşı bildikdə, onunla tez ünsiyyət yaratmaq mümkün olur. Söhbətin əvvəlində ziddiyyətdən yayınmaq lazımdır. Çalışmaq lazımdır ki, müsahibdə narazılıq doğurmayasın. Hər ehtimala qarşı aşağıdakı suallarla müsahibə müraciət edəsən: yəqin ki, Siz indi narahatlıq keçirirsiniz? Sizi çağırırdırdığıma görə yəqin ki, bəzi hisslər keçirirsiniz? Bu və buna oxşar digər sualları vermək olar, bir şərtlə ki, müsahibdən müsbət cavab alasan.

Ümumi maraqların uyğun gəlməsi ilə də müsahibi danışdırmaq olar. Bu adamları bir-birinə olan qarşılıqlı inamını daha da artırır. Ümumi maraqların mövzusunda teatr, idman, bağçılıq, balıq ovu, kitablar, təmin (təchiz) olunma vəziyyəti, regiondakı qayda-qanun və s. ola bilər. Əgər ünsiyyətdə təcavüzkarlıq, soyuqluq saxlanılırsa, bu zaman vətəndaşa çox böyük təsir edən hər hansı bir xəbər və yaxud da onun üçün daha əhəmiyyətli yeni bir şey demək məsləhətdir. Bir sıra polis əməkdaşları əhalinin köməyinə də arxalanırlar. İnsan həyəcan, gərginlik, iztirab keçirdiyi zaman, ona emosional yardım etmək üsulu da səmərəlidir. Bir sıra adamlarla ünsiyyətdə olarkən, söhbət zamanı təltif (tərif) üsulundan da istifadə etmək olar. Zahirən bu üsul əlverişlidir, lakin praktiki nəticələr əldə etmək üçün daha çox məharət tələb olunur. Bunun məğzi ondan ibarətdir ki, əvvəla, insanın özündə qiymətləndirdiyi keyfiyyətləri tapmaq lazımdır. İkincisi, səmimi olmaq heç də asan məsələ deyil. Polisə müraciət edən vətəndaşı səmimi tərifləmək üçün əməkdaşdan xüsusi zəka (bacarıq, qabiliyyət) tələb olunur. Ümumiyyətlə, tərif (təltif) bacarığı çox incə məsələdir. Ondan düzgün istifadə etdikdə, hər bir kəs inamlı ünsiyyət yaratmağa nail olur. Yuxarıda göstərilən üsulları tətbiq etməklə iş istənilən istiqamətdə getmirsə, bu zaman hər hansı bir bəhanə ilə söhbəti kəsmək lazımdır. Daha sonra müsahibin ünsiyyətdəki təcavüzkarlığı, onun qaradınməzliyinin səbəbini öyrənmək lazımdır. Müsahibi maraqlandıran mövzuları bilmək onunla daha asan ünsiyyət yarada bilərik.

Müsaib güclü qarşıdurma ustanovkalı mövqe tutmaqla cinayət işi üçün əhəmiyyət kəsb edən faktları qəsdən gizlətməklə əməkdaşın diqqətini yanlış səmtə yönəldə bilər. Şüurlu surətdə konflikt yaradan vətəndaşlara qarşı qəfil (gözlənilməz) üsullardan istifadə edilməsi daha məqsədomüvafiqdir. Praktikada təcrübəli müstəntiqlər düzgün ifadə verməyən, yalan danışan vətəndaşlara əvvəlcə üstünlük verirlər, sonra isə onların yalanını ifşa etmək üçün onların qarşısına fakt qoyurlar. Beləliklə, əməkdaş müsaibə açıq söhbətə başlamaq üçün şans verir. Əgər vətəndaş söhbətə girməkdən çəkinirsə, utanırsa, qorxu hissi keçirirsə, əməkdaş belə halda onu sakitləşdirməli, ürəkləndirməli, özünə qarşı inam hissi aşılmalıdır. Vətəndaşa aşağıdakı sözlərlə müraciət etmək olar: "Siz çox nahaq ehtiyat edirsiniz. Biz sirr saxlamağı bacarıyıq, Sizin təhlükəsizliyiniz üçün lazımi tədbirləri görmüşük".

Heç vaxt adamlara öz üstünlüyünüzü göstərməyin. Digər adamların ləyaqətlərinin alçaldılması şəxsiyyətlərarası münasibətlərdə müəyyən çətinliklər yaradar. Adamları təhqir etmək, incitmək, ləyaqətini alçaltmaq yalnız şüursuzluqdan irəli gəlir. Bəzi əməkdaşlar vətəndaşlarla ünsiyyət zamanı təkəbbürlə onların kürəyinə əlləri ilə vurur, baş hərəkətləri ilə təqsirləndirir, dostcasına qucaqlayır və s. Əməkdaşın anlayışında bu sadalanan icazə verilməyən üsulların siyahısı daha aydın olmalıdır. Onlar əməkdaşların bir çoxlarının psixikasında dərin kök saldığından onlardan yaxa qurtarmaq heç də asan məsələ deyil.

Münaqişənin həlli üçün mümkün yollar:

- *ən yüngüli, amma heç də həmişə real olmayan: özünü və problemə münasibətini dəyişmək;*

- *ən çətin və buna görə praktiki qeyri-real: opponenti, onun fikrini dəyişmək, lazımlı istiqamətdə ona təsir göstərmək;*

- *ən əlverişli və realı: problemin həllində hər iki tərəfi qane edən variantı tapmaq və onun reallaşması üçün çalışmaqdır.*

Münaqişənin mümkün həlli yolları aşağıdakı suallara cavabların axtarışından ibarətdir.

Münaqişənin həlli üçün mən nə edərdim? Bunun üçün həmsöhbət nə edə bilərdi? Münaqişədən çıxışın tapılmasında ümumi məqsədlər hansılardır ?

Bu halda siz aşağıdakıları etməlisiniz:

- *həmsöhbətə qarşı diqqət və xeyirxahlıq göstərməlidir;*

-*həmsöhbətin xüsusiyyətlərinə qarşı dözümlülük, səmimi canyananlıq təqdim olunmalıdır;*

- *təmkinli olmalı, hərəkət, mimika və sözlər nəzarət altında olmalıdır;*

-*insanın bu vəziyyətə gəlib çıxmasının səbəblərini – aşkar və gizli motivlərini anlamağa çalışmaq lazımdır;*

-*həmsöhbətə öz sözlərini demək üçün imkan verib, onu diqqətlə dinləmək lazımdır; birbaşa təkrar texnikası, eşidilənlərin şərhli və ümumiləşdirilməsi lazımlı effekt verir – bununla işarə edilir ki, onun dedikləri eşidildi;*

-həmsöhbətin diqqəti ağırlı məsələdən heç olmasa bir müddətə ayrılmalıdır, bunun üçün istənilən fəndlər istifadə oluna bilər – başqa yerdə keçib əyləşmək, zəng etmək, nəyisə yazıb qeyd etmək xahişindən, hansısa mənasız fikir və ya zarafatın deyilişinə qədər;

- sizin məqsəd, maraq və məsələlərinizin oxşarlığı qeyd edilməlidir;

-həmsöhbətə natamam fikir və qiymətlər yox, onun sözləri ilə yaranmış hisslər, təəssüratlar ifadə olunmalıdır; bunlar həmsöhbətinizi sadə və qısa yox, öz mövqeyini ətraflı, əsaslı şəkildə cavablandırmağa sövq edəcək;

-tənqid, irad və məzəmmətlərə cavab verməzdən əvvəl nəyin nəzərdə tutulduğunu aydınlaşdırmaq lazımdır; əmin olmalısınız ki, hər şeyi düz anlamısınız.

Hər bir halda münaqişənin səbəbi tam konkret olsa da, bütün münaqişələrin əsası oxşardır: işlərin faktiki durumu insanların gözlədiyinə ziddir. Əgər belədirsə, onda münaqişənin həlli üçün 2 strateji yol seçmək olar: ya reallıq opponentlərin gözlədiyi kimi yenidən qurulmalıdır, ya da ki, mövcud vəziyyətə dair opponentlərin münasibətini dəyişmək üçün səy göstərilməlidir. Təcrübədə isə çox vaxt eyni zamanda hər iki istiqamətdə hərəkət etmək lazımdır.

1. Əməkdaşlıq ab-havasını yaradın. Münaqişə tərəflərinin ilk görüşü anından və sonralar hər növbəti görüşün əvvəlində bir neçə dəqiqəni qeyri-rəsmi söhbətdə keçirməyə dəyər;

2. Ünsiyyətin aydınlığına çalışın. Danışqlar üçün zəruri informasiyanı hazırlayır. Əvvəlcədən terminologiya haqqında razılaşın ki, eyni sözlərin müxtəlif cür başa düşülməsi istisna edilsin;

3. Münaqişənin mövcudluğunu etiraf edin. Təəccüblü olsa da, bu ən çətinidir;

4. Prosedur haqqında razılaşın. Əgər münaqişə etiraf edilərsə və bəllidir ki, o, tez həll olunmur, mənasız mübahisələri davam etdirmək əvəzinə, problemin həlli üçün birgə işin harada, nə vaxt və necə başlanmasına şərtləşin. Müzakirədə kimlərin iştirak edəcəyini qabaqcadan şərtləşdirsəniz daha yaxşı olar.

Doğma divarların kömək etdiyinə görə neytral yerdə və yaxud növbə ilə tərəflərin ərazisində görüşmək yaxşıdır.

5. Münaqişənin problemini xülasə edin. Bu halda əsas məsələ ondan ibarətdir ki, münaqişə tənzimlənməli problemin terminləri ilə müəyyən edilsin. Artıq bu mərhələdə münaqişəyə "bizim" problem kimi yanaşmaq lazımdır – bu dərhal əməkdaşlıq ab-havasını yaradacaq. Hər iki tərəf vəziyyət haqqında öz sözlərini deməlidir. Münaqişəni nədə görürlər, buna görə hansı hisslər keçirirlər və xüsusən də, münaqişəli vəziyyətə hər kəs öz zəhmətini (payını) necə qiymətləndirir.

Olduqca vacib aydınlaşdırılmalı tərəflərin nəyi görmədiyini və nəyi etiraf etmədiyidir. Münaqişənin həllini çətinləşdirə bilən gizli maraq və şəxsi ambisiyalardan mümkün qədər kənar olun. Bu məqsədlə diqqətinizi konkret hərəkətlərdə, tərəflərin tələbatlarında və mübahisəli detallarda cəmləşdirin,

şəxsiyyətlərin müzakirəsindən kənar keçin. İnsanların niyyətlərini müzakirə etməyə və yaxud onların hərəkətlərində şəxsi motivləri üzə çıxarmağa yəqin ki, dəyməz.

6. Mümkün həll variantlarını tədqiq edin;

7. Razılaşmaya nail olun. Burada verilən təklifləri müzakirə edib, onları qiymətləndirmək lazımdır, sonra isə ən münasibi seçilməlidir. Əlbəttə ki, o hər iki tərəfin tələblərini nəzərə almalıdır, yəni ki, razılaşma olmalıdır. Bəzən fikir ayrılığını yoluna qoymaq üçün bir görüş və ya danışıqlar faktının özü kifayət edir. Digər hallarda, mövzu daha vacib və mürəkkəb olduqda, danışıqların bir neçə mərhələsinə ehtiyac yarana bilər.

8. Həllin son müddətini təyin edin. Əgər dəqiq müddət qoyulmasa, münaqişə üzrə danışıqlar çox vaxt ala bilər. Hədd qoyulanda isə tərəflər öz işini həmin tarixə arxalanaraq, quracaq. Vacibdir ki, bu müddətlər razılaşdırılsın və bütün tərəflərlə qəbul edilsin.

9. Planı həyata keçirin. Razılaşma bağlandıqdan sonra mümkün qədər tez bir zamanda münaqişənin tənzimlənməsi üzrə tədbirlərə başlamaq məsləhət görülür. Vaxtın keçirilməsi (uzadılması) tərəflərdə bir-birinə qarşı şübhə yarada bilər.

10. Qəbul edilmiş qərarı qiymətləndirin. Münaqişənin tənzimlənməsi üzrə ən uğurlu razılaşmanın hazırlanması zamanı da inciyən və ya məhrum olanlar qala bilər.

Sual 3

Sosial-psixoloji adaptasiyanın mahiyyəti, DİO əməkdaşlarının peşə adaptasiyasının psixo-pedaqoji aspektləri.

Adaptasiya – latın sözü olub, hiss orqanlarının ətraf mühitə uyğunlaşması deməkdir.

Müasir bioloji ədəbiyyatda adaptasiyaya bioloji hal, sosioloji ədəbiyyatda isə sosial həyatın faktoru kimi baxılır. Üsulların hər biri qanunauyğundur. Lakin, bu üsulların heç biri ayrı-ayrılıqda adaptasiyanın nəzəriyyəsi üçün kifayət qədər əsas ola bilməz. Belə bir vəziyyətdə uyğunlaşmanın sosial və bioloji vəhdəti nəzəri-diqqətdən yayınır.

Genetik baxımdan insan təbiətin bir hissəsi olduğundan, təbiətin sosial fəaliyyəti mümkündür. İnsanın uyğunlaşmasının təbii və sosial səviyyəsindən çıxış etməklə, bu cəhətləri nəzərə alaraq, şəxsiyyətin sosial-psixoloji adaptasiyası və onun konkret növlərinə baxmaq olar.

İşə bu cür yanaşılması insanın varlığının ikimənalı olmasını, onun əvvəla doğulub dünyaya gəlməsini, bilavasitə fərdi təbii obyektiv varlıq olması, ikincisi isə, şəxsiyyətin subyektivi kimi onu sosial-obyektiv varlıq kimi təsbit edir. Birinci səviyyə insanın adaptasiyasını "adam-təbii mühit", ikinci isə "adam-sosial mühit" kimi əks etdirir. Təbiət və tarix bizim yaşadığımız, təzahür etdiyimiz mühitin iki tərkib hissəsidir. **Buna görə də "adaptasiya" anlayışı canlı orqanizmin elementar aktından adamın uyğunlaşdığı mürəkkəb sosial və peşə uyğunlaşmasının hər şeydən əvvəl, müəyyən subyektin (şəxsiyyət, qrup, kollektiv və s.) ətraf mühitlə olan qarşılıqlı əlaqəsinin ifadəsidir.**

Struktur cəhətdən xarici mühit təbii iqlimi (landşaft – yer səthinin forması, iqlimi, florası, bir ölkənin və ya geoloji dövrün bitki aləmi, bütün bitkiləri, fauna-bir ölkəyə və ya geoloji dövrə aid olan bütün heyvanları) insanın fəaliyyətinin və həyatının müxtəlif anları, makrososial (iri, böyük sosial birləşmələrin, ictimai təbəqə, təşkilat, sinif, cəmiyyətin birliyi və xarakteri), mikrososial-adamların həyat və praktiki fəaliyyətlərində kiçik qruplarla qarşılıqlı əlaqədə olan müəyyən faktorların birliyi və xarakterlərini özündə birləşdirir.

Hər bir adamın və eləcə də heyvanın fərdi həyatı təbiətə uyğunlaşmazsa, onun yaşaması mümkün deyil. Psixika və ümumiyyətlə, şüur canlı orqanizmin ətraf mühitə, fərdlərin yaşamasına uyğunlaşdırılıb.

Beləliklə, adaptasiya daxil (orqanizmin, şəxsiyyətin) xaricə təbii və sosial mühitlə ***özünəməxsus ziddiyyətli anlara malik olan birliyin ifadəsidir.***

Adaptasiyanın dialektik bağlılığındakı ziddiyyət digər həyat fəaliyyəti şəraiti ilə bir sıra orqan və sistemlərin işində əkslik təşkil etdiyini deməyə imkan verir.

Hal-hazırda alimlər arasında fərdin və ümumilikdə fərdlərin formalaşmasında genetika və mühitin rolu barədə yekdil fikir yoxdur. Lakin, sosial-psixoloji adaptasiyanın ilk mərhələsi müəyyən dərəcədə insanın genetikası vasitəsi ilə ifadə edilir. Gerçəklik insana təsir etməklə bərabər, onun bioloji təbiətinin süzgəcindən keçir və onda əsaslı dəyişiklik əmələ gətirir.

Lakin, insanın şüuru həm təbii və həm də ictimai mühitə alışdığından, adaptasiya çərçivəsindən kənara çıxaraq, təbii və həm də ictimai münasibətlərin yenidən əmələ gəlməsinin aləti kimi çıxış edir. Məhz buna görə də, canlı orqanizm kimi insanın biofiziyoloji və psixofiziyoloji adaptasiyası prosesi ilə yanaşı, onu sadə adaptasiyaya gətirib çıxartmayan sosial adaptasiya daha xasdır. Adaptasiyanın ziddiyyətli xarakter daşmasından danışarkən, "adaptasiyadan əvvəl", "adaptasiyadan sonra" anlayışlarının mövcud olmasını da qeyd etmək lazımdır. Bu anlayışlar adaptasiya prosesinin müxtəlif tərəflərini ifadə etməklə yanaşı, insanın təbiət və ictimai mühitin birgə dialektikasında öz əksini tapır.

Adaptasiyanın ziddiyyətli xarakter daşması və onun dialektika ilə bağlılığı belə bir qənaətə gəlməyə imkan verir ki, adaptasiyanın digər həyat fəaliyyəti şəraitinə uyğunlaşması bütöv bir orqan və sistemlərin ziddiyyətli funksiyaları ilə əlaqədardır. Bu adaptasiya funksiyaları konkret şəraitdən asılı olaraq "adaptasiyadan qabaq", "adaptasiyadan sonra" kimi çıxış edə bilər. Lakin, bu və ya digər formada onun özünü tez-tez biruzə verməsi onların dialektik birliyində öz ifadəsini tapır. Heyvanlardan fərqli olaraq, insanlarda adaptasiya yeni üsulla həyata keçirilir. İnsanların adaptasiya davranışının biofiziyoloji və psixofiziyoloji dəyişikliyinə, eləcə də, ictimai münasibətlərin yenidən qurulmasına, sosial-siyasi və bu kimi digər ictimai münasibətlərə əsaslanır.

Sosial səviyyədə adaptasiya bir sıra xüsusiyyətləri özündə birləşdirir.

Birinci – adaptasiya (alışma) prosesi şüurun fəal iştirakı ilə xarakterizə edilir (onun ayrı-ayrı mərhələləri fərd tərəfindən yaxşı başa düşülməyə də bilər).

İkincisi – adaptasiyaya məruz qalan adamlar yeni prinsiplial xarakterə malik olurlar. İnsanın təbiəti onun məhsulu və varlığıdır.

Üçüncüsü – insan adaptasiyanın nəticələrini yalnız passiv olaraq qavramır, eləcə də yaranmış sosial şəraitə uyğun olaraq onu məqsədyönlü dəyişməyə qadirdir.

Dördüncüsü – sosial adaptasiya prosesi qrup və kollektivlərin fəaliyyəti şəraitində baş verir. İnsanın təbiətdə sərf etdiyi əmək onlar arasında tamam yeni münasibətlər yaradır, cəmiyyətin istehsal üsullarının inkişafının təsiri altında insanın ictimai həyat tərzi yaranaraq, təkmilləşir.

Məhz istehsalatın sayəsində təbiət ictimai funksiyaları, cəmiyyət isə əksinə-təbiət funksiyalarını yerinə yetirirlər. Bu birliyin çərçivəsində özü də burada həlledici

rol cəmiyyətə məxsus olur. Bu, sosial funksiyaların yerinə yetirilməsi üçün təbiət funksiyalarının daha səmərəli yerinə yetirilməsinə çalışır. Buna görə də təbiət və sosial səviyələr insanın sosial-psixoloji adaptasiyasının vahid, tam prosesinin iki momenti adlanır.

Sosial-psixoloji adaptasiya insanın sosial və təbii mühitə alışması prosesi ilə bağlıdır. İnsanın adaptasiyasının bütün prosesi dəyişkən xarici-təbii və sosial mühitə uyğun olaraq makrososial mühitdə yaranan ictimai münasibətlərin xarakteri ilə müəyyən edilir. Mühitin sosial-iqtisadi və digər faktorları onların şəxsiyyətə qarşılıqlı təsir xarakteri bir-birindən xeyli dərəcədə fərqlənir. Dialektik materialist baxış insanın sosial adaptasiyasının daha geniş imkanlara malik olmasını, onun adaptasiya prosesindəki fəal rolunu xüsusi qeyd edir. Belə ki, fransız psixoloqu B.Zazzo yeniyetmələrin sosial adaptasiyası adı altında onların öz həyatlarının çiçəklənməsi, gələcəkdə cəmiyyətdəki rolu ilə bağlı sosial və peşə tələblərinin həyata keçirilməsini arzu etməkləri kimi başa düşür. "Rolların nəzəriyyəsi"nin tərəfdarları (Bandura, Şeffild, Ross və b.) sosial adaptasiya adı altında "rolların mənimsənilməsi prosesi" kimi başa düşürlər. Bəzi hallarda sosial adaptasiyaya "normativ standart" üzrə hərəkət edilməsi kimi baxılır (Parnos). Əgər birincilər insanın qabiliyyətlərini məhdudlaşdırırsa, ikincilər isə şəxsiyyətin rolunun inkişafına öz təsirini qismən də olsa göstərir.

Ekzistensializmin nümayəndələri fərdi sosial adaptasiyaya qarşı qoyaraq, belə hesab edirlər ki, sosial adaptasiya insanın şəxsi siması, fərdiyyəti və onun "mən"inin həmişə müəyyən dərəcədə rolunun azalmasına gətirib çıxarır. Adaptasiyanın təhlilinə hərtərəfli, sosial yanaşma insanın bioloji və psixofizioloji adaptasiyanın tədqiqinin aktuallığını və qanuni olmasını inkar etmir. İş ondadır ki, insanın adaptasiyasına eyni vaxtda təbii və sosial səviyələrdə baxmaq lazımdır. Bununla yanaşı, adaptasiya proseslərində sosial və bioloji halların nisbətinin dialektikasını görmək zəruridir.

Aydındır ki, insanın ictimai həyatı müəyyən təbii şəraitdə onları yaxınlaşdırma bilməyən və ya onun qanunauyğunluqları ilə əsaslandırılmayan mexaniki və ya üzvi proseslərsiz mümkün deyil. Təbiət özü-özlüyündə heç bir məqsəd və niyyəti öz məzmununda birləşdirmədiyindən insana da xeyirxahlıq, ədalət, azadlıq haqqında heç bir məlumat deyə bilməz. Lakin, xeyirxahlıq, ədalət və azadlıq haqqındakı bu təsəvvürlər şübhəsiz ki, insan təbiətlə ünsiyyətdə olduğu zaman yaranır. İnsanın həyatının mənası onun maddi və mənəvi-əxlaqi yaradıcılığının nəticəsinin məhsulu kimi spesifik mədəni-sosial şəraitdə təşəkkül tapır. Beləliklə, müəyyən təbii strukturlar, adi proseslər və dəyişikliklər hərəkətin fəaliyyət sahəsinə daxil olmaqla, maddi aləmin sosial təbiəti kimi çıxış edir.

Məhz, bu mövqedən şəxsiyyətin adaptasiyası bilavasitə və ya dolayı yolla sosial hal kimi çıxış edir. Sosial səviyyədə adaptasiyanın təhlili kollektivdə əməkdaşın şəxsiyyətinin adaptasiyası prosesinin obyektiv tərəfi əməyin bərabər bölgüsü əsasında olan fəaliyyətin mübadiləsindən ibarət olmasını təsdiq edir. Məhz, xidməti fəaliyyətin

birlikdə yerinə yetirilməsi sosial adaptasiyanın bütün digər tərəf və funksiyalarının əsasını təşkil edir. Məhz, buna görə də adaptasiyaya daha çox əmək probleminin təhlili ilə birlikdə əlaqəli şəkildə baxılır. Məhz, əmək sahəsində çalışan tədqiqatçılar adaptasiya məsələlərinə birinci olaraq müraciət etmişlər. Adaptasiya işləri üzrə istehsalat kollektivlərində aparılan tədqiqatlar daha çox üstünlük təşkil edir. Müəyyən faktiki materiallara istinad edərək, tədqiqatçı alimlər S.D.Artyomov, L.L.Borodenko, M.P.Budyakina, L.M.Rastova, A.A.Rusalinova, N.A.Sviridov, Q.İ.Şinakova və digərləri əmək kollektivlərində insanların adaptasiyasının obyektiv və subyektiv amillərinin hərəkətini izləməklə yanaşı, peşə adaptasiyası probleminə cəmiyyətin özü tərəfindən irəli sürülən tələblərə cavab verə bilən problem kimi baxmağa çalışırlar. Buradan da, sosial və peşə adaptasiyasının əsas funksiyaları irəli gəlir:

1. Situasiyanın təkrar olunmasının standartlaşdırılması yolu ilə konkret şəxsiyyətin (qrupun) konkret sosial mühitə, konkret birliyə aid olunması üsullarından biri sosial adaptasiyadır. O, özündə iki cəhəti birləşdirir: ***maddi və sosial-psixoloji***. Bu iki cəhət sosial mühitin dəyişkən şəraitinə şəxsiyyətin adaptasiyasının vahid, mürəkkəb, ziddiyyətli prosesində sıx birləşərək, bir-biri ilə əlaqədə olurlar. Bununla yanaşı, adaptasiyanın həm maddi, həm də sosial-psixoloji aspektləri nisbətən öz sərbəstliyi ilə seçilirlər.

Adaptasiyanın maddi tərəfi şəxsiyyətin müəyyən növ fəaliyyətə - peşə adaptasiyasına (insan-əmək aləti) uyğunlaşmasından ibarət olur. Sosial-psixoloji adaptasiya prosesi isə (insan-insan və insan-kollektiv) insanın davranışının yenidən qurulması və onun şüurunun inkişafı ilə həyata keçirilir. Peşə və sosial-psixoloji tərəflərin qarşılıqlı tədqiqi adaptasiyanın müxtəlif növlərinin (tədris xidməti, ictimai-siyasi, məişət və s.) yerlərini müəyyən etmək üçün obyektiv kriteriyanı (meyarı) tapmağa kömək edir.

2. Sosial adaptasiya qabaqcadan lazım olan şərtlərin başlanğıcı, eləcə də qrup (kollektiv) fəaliyyətinin effektivliyinin daimi şərti kimi çıxış edir. Əmək kollektivlərinin fəaliyyətinin müəyyən edici faktorlarını nəzərə almaqla, onların üzvlərinin, eləcə də şəxsiyyətlərin və kollektivin özünün adaptasiya olunma dərəcəsini müəyyən etmək olar.

Sosial və peşə adaptasiyasının effektivliyi fəaliyyətin xarakteri və şəraiti, qrup (kollektiv) üzvlərinin şəxsiyyətlərindən, xidməti fəaliyyət prosesində qarşılıqlı təsir üsulları qrupun (kollektivin) yetişkənlik səviyyəsi, qrupdakı şəxsiyyətlərarası münasibətin xarakteri, qrupda hökm sürən qeyri-formal normaların istiqaməti, onların ciddi surətdə həyata keçirilməsi, qrupun ümumi təşkili və strukturu, onun üzvlərinin fərdi xüsusiyyətlərindən asılıdır.

3. Şəxsiyyətin adaptasiyası kollektivin möhtəşəmliyi ilə şərtləndirilir, onun birliyi və istiqaməti ilə xarakterizə edilir. Bu da bir tərəfdən özlüyündə kollektivin normal qaydada öz funksiyasını yerinə yetirməyə, təkmilləşməsinə, digər tərəfdən isə şəxsiyyətin yaradıcılıq imkanlarına şərait yaradır. Sosial adaptasiya prosesləri bir

qayda olaraq, qrup (kollektiv) üzvlərinin hamısı adaptasiya olunmuşlarsa, fərdin vəziyyətini möhkəmləndirir, sosial mühiti sabitləşdirir.

Həqiqətən, ümumi məqsədləri birləşdirən və onların həyata keçirilməsinə çalışan hər hansı bir kollektiv öz üzvlərinin adaptasiya olunub-olunmamaları barədə artıq əvvəlcədən fikir söyləyir. Əgər kollektivdə qarşılıqlı əlaqə yoxdursa (texniki, təşkilati, sosial-psixoloji), onun üzvləri bir-birlərinə uyğunlaşa bilmirlərsə, kollektivə xas olan norma və tələblərə riayət olunmursa, sözün əsl mənasında heç bir kollektivdən danışmaq olmaz. Fərdin kollektivdə adaptasiya olunması ona şəxsi və kollektiv maraqların birliyinin şüurlu surətdə başa düşməsinin ümumi dərəcəsi, kollektivin məqsədlərinin müdafiə olunmasında daha çox fəallıq, möhtəşəmlik və digər bu kimi yeni keyfiyyətlər əldə etməyə imkan verir. Kollektivin adaptasiya olunmuş üzvləri məhz həmin kollektivdə qalıb işləmək arzusunda olduqlarını bildirirlər. Beləliklə, *kollektivin öz inkişafında ən yüksək pilləyə çatması adaptasiya prosesi ilə əlaqədardır*. Kollektivdə sıx əlaqə yaradılması, məhz həmin birliyin müəyyən bir hissəsinin adaptasiya olunması, sosial mühitlə müqayisədə fərdin vəziyyətini sabitləşdirir. Eyni zamanda, adaptasiya şəxsiyyətin sosial hərəkətinin faktı ilə onun sosial mühitdəki dəyişiklikləri ilə ifadə edilir. Subyektin fəaliyyətinin şəraitinin dəyişməsi nəticəsində adaptasiyanın özünün zəruriliyi meydana çıxır. Bundan başqa, insanın onun üçün yeni olan birliyə daxil olması onun həyat fəaliyyətində bir sıra dəyişikliklərlə müşayiət edilir. Adaptasiya edilən subyektin təcrübəsi, sosial fəaliyyətinin mühiti, ictimai ünsiyyətin diapazonu genişlənir və zənginləşir.

Nəzərə almaq lazımdır ki, insanın kollektivdə adaptasiya olunması problemin uğurlu təhlili, şəxsiyyətin sosial fəallığının yüksəldilməsi rolunu aydınlaşdırmadan mümkün deyil.

Bəzi tədqiqatçı-alimlər – L.N.Koqan, İ.A.Miloslavova, İ.B.Novik, A.V.Saxno və digərləri fəallıqla adaptasiyanı dialektik birlikdə görürlər. Aktivlikdə adaptasiya eyni bir problemin hər iki tərəfidirlər. Canlı sistemin aktivliyinin özünün müəyyən istiqaməti və hüququ olmalıdır. Başqa sözlə desək, bu aktivliyin əhəmiyyəti bütövlükdə özünün adaptiv funksiyasında ifadə edilir. Bu funksiya mühitin insanın formalaşmasında, onun ayrı-ayrı elementləri və davranışının mühitə nisbətən öz hərəkətlərinin nizamlanmasında həyata keçirilir. Beləliklə, adaptasiya problemi müasir şəraitdə ictimai proseslərin idarə olunmasının rolunun artırılması ilə sıx surətdə bağlıdır. Bu proseslərin məğzi müxtəlif vəziyyətlərdə onların axınının xüsusiyyətləri başa düşüləndə adaptasiya daha effektiv olur.

Sosial adaptasiya şəxsiyyətin ictimai mühitin müxtəlif struktur elementlərinə daxil olmasının üsullarından biridir. Məhz, buna görə də adaptasiyanın nəzəri və təcrübə problemlərinə kifayət qədər diqqət yetirilməsə, şəxsiyyətin inkişaf proseslərinin dərk olunması və onun idarə olunması tam olmaz. Sosial planlaşdırmanın, xüsusilə yeni qanunvericilik aktlarının işlənilib hazırlanması zamanı

adaptasiyanın nəzəri əhəmiyyəti, cəmiyyətəzidd hallara qarşı tədbirlərin hazırlanması və bilavasitə tərbiyə işində isə uyğunlaşdırmanın təcrübi əhəmiyyəti meydana çıxıb bilər.

Tədqiqatçıların mütləq hədd kəmiyyəti ilə müəyyən edilən həssaslığı daim deyildir. O, bir sıra fizioloji və psixoloji şərtlərdən asılı olaraq dəyişir ki, bunların içərisində adaptasiya hadisəsi xüsusi yer tutur. Adaptasiya hiss üzvləri vasitəsilə zəif qıcıqlandırıcıları duymağa kömək edir və qeyri-adi qüvvəyə malik olan təsir zamanı hiss üzvlərini həddindən artıq qıcıqlandırmadan qoruyur. Hiss üzvlərinə müəyyən bir müddət ərzində çox qüvvətli qıcıqlayıcılar təsir etdiyi təqdirdə, bu qıcıqlayıcılara qarşı həssaslıq tədricən azalır. Qıcıqlayıcılar zəifdirsə, yaxud tamamilə mövcud deyilsə, həssaslıq artır. Yuxarıda deyildiyi kimi, hiss üzvünün ona təsir edən qıcıqlayıcılara qarşı uyğunlaşması nəticəsində həssaslıqda əmələ gələn bu cür dəyişməyə adaptasiya deyilir.

Duyğunun bəzi növlərində adaptasiya çox güclü, digərlərində isə əhəmiyyətsiz sayılacaq dərəcədə zəifdir. *İyibilmə və görmə* duyğularında adaptasiya güclü, eşitmə və ağrı duyğularında isə zəif müşahidə edilir. Təcrübə göstərir ki, uç saniyədən sonra təzyiqli duyğusu, toxunan dəqiqədə olan gücün ancaq beşdə birini təşkil edir. Hərəkətsiz oturduğumuz zaman paltarın təzyiqini, demək olar ki, heç hiss etmədiyimiz də nəzərə çarpır. Bəzən eynəyini alınına qaldırmış olan adamın diqqətlə eynəyini axtardığını görürük. Bu ona görə belə olur ki, alının dərisi eynəyin təzyiqinə çox tez uyğunlaşır (isinişir) və onu artıq hiss etmir.

Temperatur duyğularında adaptasiya çox qüvvətli olur. Çimmək üçün çaya düşdüyün zaman elə zənn edirsən ki, su çox soyuqdur, lakin, iki-üç dəqiqədən sonra bəlli olur ki, su o qədər də soyuq deyildir.

Temperatur adaptasiyası aşağıdakı təcrübədə çox parlaq surətdə meydana çıxır. Əgər bir əli 1-2 dəqiqə ərzində isti (40 dərəcə), digər əli isə soyuq (20 dərəcədən artıq olmamaq şərti ilə) suda saxlayıb, sonra hər iki əli birdən-birə orta temperaturu (30 dərəcə) suya salsaq, o zaman bu su əlin birin üçün soyuq, digəri üçün isti görünəcəkdir.

İyibilmə duyğularında da adaptasiya (uyğunlaşma) çox tez əmələ gəlir. Küçədən havası təmizlənməmiş otağa girdikdə, xoşa gəlməyən iy çox kəskin surətdə hiss olunur, lakin bir neçə dəqiqədən sonra duyulur. Məsələn, təcrübə göstərir ki, yod iyinə qarşı tam uyğunlaşma 50-60 saniyədən sonra əmələ gəlir (artıq iy hiss olunmur). Şiddətli qoxuyan pendirə qarşı 8 dəqiqədən sonra tam uyğunlaşma əmələ gəlir.

Adaptasiya xüsusən görmədə böyük əhəmiyyətə malikdir. Qaranlıq otaqdan parlaq gün işığına çıxdığımız zaman, ilk anda çox pis görürük, güclü işıq gözü qamaşdırır. Lakin, gözün parlaq işığa uyğunlaşması və öz vəzifəsini normal surətdə ifa edə bilməsi üçün dörd-beş dəqiqə kifayət edir. Buna işığa qarşı adaptasiya deyilir. Bu prosesin əksini təşkil edən qaranlığa qarşı adaptasiya parlaq işıqdan az-çox

qaranlıq bir otağa girdiyimiz zaman əmələ gəlir. Əvvəl bizə elə gəlir ki, guya mütləq bir qaranlığa düşmüşük, heç bir şey görmürük və ancaq əlimizlə yoxlaya-yoxlaya hərəkət edirik. Bununla bərabər, bir neçə vaxtdan sonra otağın o qədər də qaranlıq olmadığı, hətta cisimlərin şəkillərini belə seçə bildiyimiz aşkara çıxır. Qaranlıqda olarkən, görmənin həssaslığı artır. Dəqiq ölçülər göstərmişdir ki, həssaslığın bu artımı çox böyükdür: qaranlıqda bir saat qaldıqdan sonra həssaslıq, işıqda olduğundan 200 min dəfə artıq ola bilər.

Həssaslığın bu cür böyük miqyasda artması nə ilə izah olunur?

Bəllidir ki, bəbəyin eninin gözə düşən işıq miqdarından asılı olaraq dəyişməsi faktı böyük əhəmiyyətə malikdir. Parlaq işıqdan qaranlığa keçərkən, bəbəyin sahəsi 17 dəfə artır. Demək o, 17 dəfə də artıq işıq buraxır. Lakin, qaranlığa qarşı adaptasiyanı izah etmək üçün bu kifayət etməz, çünki bu adaptasiya əsasında həssaslıq 17 deyil, 200 min dəfə artır. Gözün torlu qişasında iki növ işığa həssas cihazın: çubuqların və kolbacıqların olması faktı ən böyük əhəmiyyətə malikdir. Kolbacıqlar torlu qişanın içərisinə baxdığımız cisimlərin rəsmi düşən mərkəzi çuxurunu doldurur. Bunların həssaslığı azdır: bunlarda reaksiya əmələ gətirmək üçün kafi dərəcədə qüvvətli işıq lazımdır. Kolbacıqlarla biz parlaq işıqda görürük, onlara gündüz görmə cihazı demək olar. Torlu qişanın kənarlarında yerləşmiş olan çöpcüklər isə yüksək həssaslığa malikdir, bunlar hətta çox zəif işığa qarşı da reaksiya verir. Biz çöpcüklərlə gecələr, alaqqaranlıqda, ümumiyyətlə zəif işıqlarda görürük, onlar gecə görmə cihazlarıdır.

Eşitmə və ağrı duyğuları, bildiyimiz kimi, az uyğunlaşan (adaptasiyalı) duyğulardandır. Fasiləsiz surətdə bir neçə dəqiqə davam edən səs duyğusu kəsilmir, halbuki, iy duyğusu kəsilir. Fasiləsiz surətdə bir neçə vaxt davam edən ağrı duyğusu da kəsilmir. Bu zaman həssaslıq o qədər azalır ki, onu seçmək çətinləşir.

Doğrudur, səs və ağrı duyğularında da bəzən ilk baxışda adaptasiyaya oxşar bir şey baş vermir. Məsələn, biz otaqdakı saatın fasiləsiz çıqqılıtısına o qədər alışırıq ki, nəticədə onu heç hiss etmirik. Bu mənada ağrıya da alışmaq və ona heç bir əhəmiyyət verməmək olar. Lakin, bu halların adaptasiya ilə yalnız zahiri oxşarlığı vardır. Mənim eşitmə həssaslığım otaqdakı saatın çaqqılıtısından heç də zəifləmir. Adaptasiya nəticəsində duyğuların özləri ya zəifləyir və ya qüvvətlənir, halbuki saatın çıqqılıtısına alışmaq duyğuların zəifləməsini deyil, diqqətin başqa istiqamətə yönəldiyini göstərir. Mən yeksənək gurultunu və ağrını duymaqdan qalırımsa, bunun səbəbi onlara diqqət verməməyimdər, lakin istədiyim hər hansı dəqiqədə onları yenidən hiss edə bilərəm. Tam adaptasiya əsnasında iş başqa tərzdədir: mən nə qədər istəsəm də qaranlıq otağa girdikdən sonrakı ilk anlarda zəif işığı görə bilmirəm. Adaptasiya hiss üzvlərinin fəaliyyətindəki dəyişmələrdən asılıdır və onu müvafiq duyğulara diqqət yetirmək yolu ilə istədiyimiz vaxt yox etmək mümkün deyildir.

Peşə adaptasiyası prosesinin mahiyyətinin öyrənilməsi bu prosesə səmərəli təsir göstərən - onun strukturu və faktorları, onların məqsədyönlü və şüurlu idarə

olunması yollarını və meyarlarını müəyyən etmək – bütün bu məsələlər daxili işlər orqanları üçün böyük əhəmiyyət kəsb edir. Peşə adaptasiyasına bu cür yanaşmaq bir tərəfdən xidməti vəzifənin yerinə yetirilməsinin ilk mərhələsində məmnuniyyətsizlik, ümitsizlik, müxtəlif antisosial halların (sərxoşluq, əxlaqsızlıq, cinayətkarlıq, peşə deformasiyası və s.) azalmasına gətirib çıxarır. Digər tərəfdən də şəxsi heyətin tez-tez iş yerlərini dəyişməklərinin qarşısını alır, bütün xidmət sahələri üçün kadrların seçilib, düzgün yerləşdirilməsi işini daha da yaxşılaşdırır. Lakin, əməkdaşların peşə adaptasiyası prosesi hal-hazıra kimi onun çətinliklərinin sosial-psixoloji quruluşu kifayət qədər öyrənilmədiyindən idarələrdə (şöbə, bölmə) bu sahədə iş elmi şəkildə təhlil edilmədən aparılır.

Öz məzmununa görə, peşə adaptasiyası bir sıra ictimai-iqtisadi, dövlət əhəmiyyətli və digər tədbirləri özündə birləşdirir:

1. Peşə informasiyası;
2. Daxili işlər orqanlarının hər bir əməkdaşının xidməti işinə olan maraq və qabiliyyətinin inkişaf etdirilməsi;
3. Əməkdaşlarda möhkəm maraq, peşələrinə məhəbbət, eləcə də əxlaqi-siyasi, psixoloji, hüquqi, təşkilati, pedaqoji və digər zəruri keyfiyyətlər aşılamaq;
4. Əməkdaşlarda öz fəaliyyətlərində şüurlu motivlər formalaşdırmaq;
5. Təhsil və təlim prosesində onların aldıkları nəzəri və təcrübi hazırlığın səviyyəsi.

Peşə adaptasiyası xidməti fəaliyyətlə bağlılıq, əlaqə yaradan bir prosesdir. Yeni əmək və məişət şəraiti, kollektivin xidməti, döyüş hazırlığının sirlərinə yiyənlənməyi, şəxsi keyfiyyətlər, peşə fəaliyyətinin tələbatları ilə o sıx bağlılıq təşkil edir. Bu dövr ərzində şəxsiyyətin ictimai və psixi yetişkənliyi baş verir, onun həyat tərzini bütövlükdə dəyişir, yeniləşir. Peşə adaptasiyası dedikdə, insanın yeni əmək (xidmət) şəraitinə alınması nəzərdə tutulur.

Adaptasiyanın əsas istiqamətləri aşağıdakılardır:

1. Fəaliyyətin peşə tələbatına (daxili işlər orqanları əməkdaşlarının qəbul etdiyi sosial-psixoloji aspektləri – nöqtəyi-nəzər, baxaş) bilavasitə xüsusi vasitələr, silah və döyüş texnikasından istifadə edə bilmək bacarığına yiyənlənmək;
 2. Xidməti fəaliyyət və məişət şəraiti (fəaliyyətin psixoloji və fiziki gərginliyin, sağlamlıq və həyat üçün tez-tez təhlükə ilə rastlaşmaq, əməyin ciddi nizamnamə ilə müəyyən olunması və s.);
 3. Müəyyən qrup əməkdaşlara uyğunlaşmaq;
 4. İdarənin (şöbə, bölmə) bütün kollektivinə uyğunlaşmaq.
- Kollektivdə öz yerini və rolunu müəyyən etmək. Hər bir şəxsiyyətin peşə adaptasiyası prosesi üçün onun müstəqil fəaliyyətində möhkəm peşə marağı və

sosial-psixoloji hazırlığının böyük əhəmiyyətə malik olmasını biz xüsusi olaraq qeyd edirik.

Peşə adaptasiyası müəyyən vərdiş, bacarıq səviyyəsində ifadə edilir. Əməkdaş öz işinin bütün sirlərinə mükəmməl, müvəffəqiyyətlə, tam yiyələndikdə onun adaptasiyası mümkün olur.

Peşə uyğunlaşmasının sosial-psixoloji aspektlərinin bir sıra cəhətləri vardır:

1. Kollektivin psixoloji mühiti (mühit, ab-hava, yüksək əhval-ruhiyyə, kollektivin ruh yüksəkliyi);
2. Kollektivin adət-ənənəsi;
3. DİO əməkdaşlarının sosial statusundan yaranan ictimai rollar;
4. Rəhbərin tələbi;
5. Həyatın ciddi reqlamentə tabe edilməsi və s.

Bu prosesin çıxış nöqtəsi şəxsiyyətin öz peşəsinə bağlılığından ibarətdir. Məhz, qarşılıqlı münasibət şəxsiyyətin peşəsinə qarşılıqlı uyğunlaşması dialektikasından öz ifadəsini və təcəssümünü tapır. Əməkdaş öz xidməti vəzifəsini yerinə yetirdiyi müddət ərzində onun püxtələşərək, tam formalaşması baş verir.

Təcrübə göstərir ki, gənc əməkdaşlar bir qayda olaraq, nəzəri cəhətdən yaxşı hazırlıqlı olurlar, lakin onların təcrübələri az olur. Burada söhbət təkcə peşə bacarıq və vərdişlərindən getmir, eləcə də kollektivdə yaşamaq və işləmək bacarığından gedir. Xidməti məharət, peşə təcrübəsi qətiyyətli peşə fəaliyyəti gedişində əldə edilir. Bu zaman əməkdaşda işdə sistemlilik, səliqəlilik, dəqiqlik, diqqətlilik, xidməti vəzifəsini yerinə yetirərkən məsuliyyət hissi və s. bu kimi pozitiv keyfiyyətlərin inkişafı baş verir.

İdarədə (şöbədə, bölmədə) gənc əməkdaşın və onun adaptasiyasının öz peşə fəaliyyətinə tam formalaşması baş verir. Lakin, o öz xidməti vəzifəsini yerinə yetirərkən, təkcə ali məktəbdə proqram əsasında aldığı bilikdən istifadə etməklə kifayətlənməyəcək, eləcə də özünün fərdi xüsusiyyətlərinə, xidməti iş və məişət şəraitinin dəyişikliklərinə uyğun olaraq özünün yeni davranış proqramını işləyib hazırlayacaq.

Peşə adaptasiyası prosesinin əsas vəzifəsi şəxsiyyətin və peşənin qarşılıqlı uyğunlaşması müddətini qısaltmaq, onu idarə etmək mümkün olsun, peşə fəaliyyətində yaxşı nailiyyətlər əldə etmək üçün işçilərin seçilib, düzgün yerləşdirməkdən ibarətdir. ***Adaptasiya şəxsiyyətin sosial-psixoloji etibarlılığının tərbiyəsi məsələlərini həll etmək vəzifəsini daşıyır.*** Onun həlli aşağıdakı istiqamətlərdə aparılmalıdır:

Birincisi, xüsusi və texniki vasitələrin konstruksiyası şəxsiyyətin psixofizioloji imkanlarına, qabiliyyətlərinə daha çox uyğun gəlməlidir.

İkincisi, əməkdaşın xüsusi və texniki vasitələrdən səmərəli istifadə etməsi şəraiti, onun öz xidməti fəaliyyətinə hazırlıq dərəcəsi, təlimin metodlarının

təkmilləşdirilməsi, təlim məşğələsi və tapşırıqlarının, həmçinin, optimal axtarışından ibarətdir.

Üçüncüsü, daxili işlər orqanlarında xidmət etmək üçün daha yararlı şəxslərin seçilməsi metodikasını təkmilləşdirmək zəruridir. Bununla yanaşı, əsəb sisteminin xüsusiyyətlərini, tez və dəqiq reaksiya verməyi, emosional davamlılığı, kritik situasiyalarda soyuqqanlı olmağı nəzərə almaq lazımdır.

Dördüncüsü, şəxsiyyətin etibarlı psixoloji tərbiyəsi üçün sabit sosial-psixoloji mühit tələb olunur. Sabit sosial-psixoloji mühit adı altında nisbətən möhkəm mənəvi mühit, kollektivin üzvlərinin bir-birinə qarşı hörmət, nəzakət, mədəni ünsiyyət bəsləməsi, ümumi işə vicdanla yanaşmaqları, iş yoldaşları ilə ünsiyyətdə olarkən diqqətli, yoldaşlığı gözləmək, yüksək daxili mədəniyyət, nizam-intizamlı, prinsipial, məsuliyyətli, həm özünə və həm də digərlərinə qarşı tələbkarlıq və digər bu kimi müsbət keyfiyyətlər başa düşülür.

Daxili işlər orqanlarının xidməti işində əməkdaşların adaptasiya prosesinin təhlilində şəxsiyyətin etibarlı sosial-psixoloji tərbiyəsinin bütün yuxarıda sadaladığımız aspektlərini nəzərə almaq zəruridir.

Fikrimizi aşağıdakı misalla aydınlaşdırmaq.

Mühafizə idarəsinin mərkəzləşdirilmiş putlunun növbətçisi siqnalizasiya sisteminin quruluşunu, taktiki-texniki məlumatların hansı vəzifəni yerinə yetirmələrini, iş qabiliyyətinin yoxlanılması vərdişlərinin nizamlanması, cüzi nasazlığı aradan qaldırmaq, siqnalı qəbul etdikdə, cihazların iş hərəkətini bilməli, sabit diqqətə, cəld reaksiyaya malik olmaqla, nizam-intizamlı və təşəbbüskar olmalıdır. Bu keyfiyyətlərin tərbiyə olunmasına yaxşı təşkil olunmuş məşğələlər, təlimatlar, məşqlərin sayəsində qazanılmış peşə adaptasiyası kömək edir.

Peşə adaptasiyasının məqsədi – əməkdaşa yuxarıda göstərilən vəzifələrin yerinə yetirilməsini öyrətməkdən ibarətdir. Lakin, nəzərə almaq lazımdır ki, tədris və xidmət vaxtı adaptasiya prosesi bir bərabərdə getmir. Belə ki, əməkdaşlar ümumtəhsil və mədəni səviyyələrinə, özlərinin əməyə psixoloji hazırlığı, eləcə də peşə-texniki hazırlığı səviyyəsinə görə bir-birindən fərqlənirlər.

Bununla belə, onların əksəriyyəti üçün xidmət şəraitinə uyğun adaptasiya prinsipinin ümumi cəhətləri aşağıdakılardır:

a) yeni peşə tələblərinə (and, nizamnamə, əmr, xüsusi texnika, günün qaydaları və s.) uyğunlaşmaq;

b) kollektivə, onun iş normalarına, idarədə (şöbə, bölmə) mövcud olan ənənələrə uyğunlaşmaq;

c) yeni məişət şəraitində, digər mədəni mühitə yeni iş və asudə (sərbəst vaxt) reciminə uyğunlaşmaq.

Real həyat şəraitində bütün bu cəhətlər bir-birilə qırılmaz surətdə bağlıdır. Onları yalnız şərti olaraq ayırmaq olar. Adaptasiyanın mütləqlik və nisbilik xarakterlərini fərqləndirmək də zəruridir. Hər bir insan bir sosial mühitdən digərinə

keçərək, yeni mühitə, onun mütləq adaptasiya olunması mütləqliliklə edilir. Bununla yanaşı, heç bir insan düşdüyü yeni mühitə tam adaptasiya edilə bilməz, qaynayıb-qarışmaz. Uyğunlaşma dövrü, onun keçməsinin mürəkkəbliyi, müxtəlif obyektiv və subyektiv amillərdən asılı olaraq, bu prosesin xüsusiyyətləri hər bir konkret halda eyni cür ola bilməz. Obyektiv və subyektiv faktorların dialektik birliyində ifadə edilən adaptasiya prosesinin nisbilik xarakteri məhz yuxarıdakı fikirdə öz əksini tapmışdır.

Obyektiv meyarlara aşağıdakılar aiddir:

1. Polisin andını, nizamnaməni, əmrlərin tələblərini şüurlu surətdə yerinə yetirmək, xidməti nizam-intizama danışıqsız əməl etmək;
2. Müntəzəm olaraq qüsursuz xidmət etmək;
3. Kollektivin ictimai işlərinin müxtəlif formalarında fəal iştirak etmək.

Adaptasiyanın subyektiv meyarlarına aşağıdakılar aiddir:

1. Öz peşəsindən razılıq;
2. Çalışdığı kollektivdən razılıq;
3. Peşə ustalığı, ixtisasının artırılması, onların daha da təkmilləşdirilməsinə çalışmaq;
4. Həyat planlarını kollektivdə və kollektiv vasitəsilə həll etməyə çalışmaq;

Kollektivdə möhkəm psixoloji mühit yaratmaq üçün rəislərin fəaliyyətlərində vacib cəhətlərdən biri – ünsiyyət zamanı özlərini mədəni aparmalı və tabelikdə olan hər bir əməkdaşın işinə obyektiv qiymət verməkdən ibarətdir. Tabelikdə olan işçilərin əməyinə müntəzəm olaraq qiymət verilsə, onlar öz xidməti vəzifələrini vicdanla yerinə yetirərlər. Bəzi işçilər mənfi qiymətə daha çox həssas olurlar. Lakin, hər hansı bir şəraitdə bu əməkdaşın həqiqi keyfiyyətlərinə, fəaliyyətinə və davranışına tam uyğun olmalıdır. Həddindən çox və ya kifayət qədər qiymətləndirməmək də onun fəaliyyətinə öz mənfi təsirini göstərir. Ünsiyyət mədəniyyəti hərtərəfli hadisə olmaqla qavrayış, başa düşmək mədəniyyəti, müraciət və münasibət, inam, birgə fəaliyyət prosesində insanların bir-birinə təsirini özündə birləşdirir.

Əməkdaşın peşə adaptasiyası prosesinə düzgün, hərtərəfli, əsaslandırılmış şəkildə yanaşılması tərbiyə və psixoloji hazırlığın qarşılıqlı əlaqəsini nəzərdə tutur. Əməkdaşın öz xidməti vəzifəsini müvəffəqiyyətlə yerinə yetirmək qabiliyyətləri, insanın psixoloji xüsusiyyətləri, psixoloji proseslər, xassə və vəziyyətin onlara fəal təsiri nəzərə alınmazsa, şəxsiyyətin formalaşması mümkün olmaz. Peşə adaptasiyasına bəzi sosial normalar, tələb və şərait, gənc mütəxəssislərin kollektivin kompleks peşə və sosial xarakteristikaları ilə olan münasibəti, əməkdaşların maraqlarının kollektivin maraqları ilə qarşılıqlı əlaqəsinin realizə edilməsi kimi baxmaz olar. Peşə fəaliyyətinin ilk günü əməkdaş və kollektiv bir-

biri ilə müəyyən qarşılıqlı əlaqəyə girir, tərəflərdən hər biri öz maraq və ümidlərini həyata keçirməyə çalışır. Əməkdaş kollektivdən onun sosial statusuna daxil olan xidməti fəaliyyət və məişət şəraiti, peşə irəliləyişini, həyat planları və arzularının həyata keçirilməsi, maddi tələbatın və s. bu kimi keyfiyyətlərin təmin edilməsini gözləyir. Kollektiv (idarə, şöbə, bölmə) də öz növbəsində ondan müəyyən peşə səviyyəsi, işə yaradıcı münasibət, kollektivə tez və asanlıqla qaynayıb-qarışmağı tələb edir.

Beləliklə, peşə adaptasiyasının hər bir mərhələsində xidməti fəaliyyət prosesində zəruri olan bu və digər peşə, bilik, bacarıq, vərdiş və həyat təcrübəsinin əldə edilməsinə gətirib çıxaran konkret vəzifələr irəli sürülür. Əməkdaşın müstəqil fəaliyyətinə xüsusi diqqət yetirilməsi zəruridir. Bu qısa dövr ərzində daxili işlər orqanlarının xidməti fəaliyyətinə onun adaptasiya edilməsi gedişini əyani olaraq izləmək olar. İctimai inkişafın müasir mərhələsi bir sıra peşə bilik, bacarıq, fəaliyyətin zəruri vərdişləri – müdavimin əmək fəaliyyətinə başlamazdan əvvəl, yəni, ali məktəbdə oxuduğu zaman əldə etməsi ilə xarakterizə edilir. Buraya müvafiq peşələr üçün zəruri keyfiyyət və onun sosial-psixoloji istiqamətinin formalaşması da aiddir. Müəyyən sosial mühit şəraitindən, xüsusilə daxili işlər orqanlarında, hər bir konkret halda peşə fəaliyyətinin həyata keçirilməsi müəyyən xüsusiyyət kəsb edir. Polis işinin sirlərinin spesifikasiyasını bilməyən əməkdaş öz xidməti vəzifəsini müvəffəqiyyətlə yerinə yetirə bilməz.

Sosial adaptasiya – polis əməkdaşının (DİO-ya təzə qəbul olunmuş şəxslər, DİN-in təhsil müəssisələrini bitirmiş məzunlar, yeni həmkarlar və s.) daxili işlər orqanı rəhbərinə, onun komandasına, yeni kollektivə, yeni peşəkar fəaliyyətə, yeni formal və qeyri-formal sosial rola və s. proseslərə aktiv və ya passiv uyğunlaşma, habelə, əməkdaşın yeni qrup məqsədlərini, maraqlarını, normalarını, adət-ənənələrini, tələbatlarını və s. mənimsənilməsi prosesi kimi başa düşülür.

Daxili işlər orqanları əməkdaşlarının xidmət üzrə həmkarları ilə qarşılıqlı əlaqələrinin aşağıdakı variantlarını nəzərdən keçirək:

1. ***Kompromiss (qarşılıqlı güzəşt əsasında razılaşma)*** – polis əməkdaşının yeni sosial-psixoloji, peşəkar fəaliyyətə və yeni kollektivə aktiv uyğunlaşma;

2. ***Hamarlamaq, yumşaltmaq*** – polis əməkdaşının kollektivdə baş verə bilən ixtilafa, münaqişəyə reaksiyasıdır. Bu əməliyyat-axtarış fəaliyyəti ilə bağlı vəzifələri yerinə yetirərkən, əməkdaşlar arasında əmələ gəlir;

3. ***Qarşılıqlı əlaqədən boyun qaçırma*** – polis əməkdaşının yeni kollektivə və peşəkar fəaliyyətə passiv uyğunlaşma;

4. ***Rəqabət*** – polis əməkdaşlarının əməliyyat-axtarış fəaliyyəti ilə bağlı vəzifələri yerinə yetirərkən, həmkarları ilə psixoloji qarşıdurmaya girmək;

5. **Əməkdaşlıq** – əməliyyat-axtarış fəaliyyətinin vəzifələrini yerinə yetirərkən, əməkdaşın həmkarları ilə qarşılıqlı əlaqələrinin üstünlük təşkil edən variantıdır.

Həmkarlarla əməkdaşlıq aşağıdakı formalarda həyata keçirilə bilər:

- *aktiv, passiv;*
- *aşkar, qeyri-aşkar;*
- *kor-təbii, formal;*
- *müvəqqəti, daimi;*
- *məqsədyönlü və s.*

Yeni əməkdaşın kollektivə daxil olması variantları:

- *kollektiv yeni həmkarın uyğunlaşmasına səy göstərir;*
- *kollektiv kənardan müşahidə edir (yeni əməkdaş özünü necə aparır);*
- *kollektiv yeni həmkarı sınaqdan keçirir;*
- *kollektiv yeni həmkarı ixtilafa sövq edir;*
- *kollektiv yeni həmkarın kollektivə daxil olması üçün aktiv qarşılıq yaradır;*
- *formal və qeyri-formal qrupların liderləri yeni gəlmiş əməkdaşı kororanə istifadə edirlər.*

Peşəkar fəaliyyət dövründə əməkdaş əməliyyat və istintaq işinin xüsusiyyətlərinə adaptasiya olunur, onda zəruri bilik, bacarıq və vərdişlər formalaşır, yeni müsbət keyfiyyətlər əmələ gəlir, digər tərəfdən insanın psixikasında dəyişikliklər baş verir, şəxsiyyətin psixoloji deformasiyası özünü göstərir.

Qeyd olunanları ümumiləşdirərək, adaptasiyanın aşağıdakı müxtəlif növlərini göstərmək olar:

1. **Bioloji** – yeni iqlim şəraitinə uyğunlaşma;
2. **Psixoloji** – əməliyyat-axtarış fəaliyyətinin vəzifələrinin həlli ilə bağlı yeni nəzəri və təcrübi məsələlərin həllinə adaptasiya;
3. **Peşə** – yeni peşəkar fəaliyyətinə adaptasiya;
4. **Ekstremal** şəraitdə hərəkət etməyə adaptasiya;
5. **Aktiv** – mikromühitə aktiv təsir;
6. **Kollektivdaxili** – xidmətlə bağlı yeni kollektivin dərk edilməsi;
7. **Psixofizioloji** – yeni iş rejiminə və istirahətə;
8. **Məişət** – yeni yaşayış yerinə;
9. **Sosial-psixoloji** – yeni kollektivə, DİO rəhbərinə və onun komandasına adaptasiya və s.

Adaptasiyanın aşağıdakı növləri vardır:

1. Psixofizioloji adaptasiya. Buna aiddir: duyğular.

Duyğu – hiss üzvlərinə bilavasitə təsir edən cisim və hadisələrin ayrı-ayrı keyfiyyətlərinin inikasından ibarət olan psixi prosesə deyilir. Duyğu vasitəsilə

cisimlərin xassə və keyfiyyətləri dərk edilir. Müxtəlif keyfiyyətlərə malik olan cisim və hadisələr təsir etmədən duyğu ola bilməz. Duyğunun daddırmə, iyırmə, görmə. eşırmə, dəri (faktıl toxunma) kimi növləri vardır.

2. Sosial-psixoloji adaptasiya.

Sosial-psixoloji adaptasiya şəxsiyyətin yeni sosial situasiyaya daxil olan vəziyyəti, rolu başa düşülür.

Sosial-psixoloji adaptasiya nəticəsinə görə müxtəlif olur:

- *neqativ*;
- *pozitiv*.

Həyata keçirilmə mexanizminə görə isə özxoşuna və məcburi olur.

Sosial-psixoloji adaptasiya aşağıdakı mərhələlərdən ibarətdir:

- *tanışlıq*;
- *rol adaptasiyası*;
- *özünütəsdiq*.

Beləliklə, sosial-psixoloji adaptasiya sosiallaşmanın konkret prosesidir.

Mövzu № 14

“İstintaq hərəkətlərinin psixologiyası”

Plan:

- 1.** Hadisə yerinə baxışın, axtarışın və tanımanın psixoloji xüsusiyyətləri.
- 2.** Dindirmə və üzləşdirmənin psixoloji məsələləri.
- 3.** İfadənin yerində yoxlanılması və istintaq eksperimentinin psixoloji xüsusiyyətləri .

Ədəbiyyat siyahısı:

1. Bayramov.Ə.S., Əliyev.V.H. Hüquq psixologiyası (dərslük). Bakı, “Təhsil”, 2012
2. Bayramov.Ə.S., Əlizadə.Ə.Ə. Sosial psixologiya. Bakı, 2006.
3. Əliyev V.H., Səməndərova A.F. Hüquq psixologiyasının tədqiqat metodları.
4. Bakı, 2008.
5. İstintaq taktikası. Bakı, 1991.
6. Васильев.В.Л. Юридическая психология. 6-е издание. Переработанное и дополненное. СПб: Питер, 2009.
7. Бандурка А.М., Богарова С.П., Землянская Е.В. Юридическая психология. Харьков, 2002.
8. Петруня О.Э. Юридическая психология. Учебное пособие. Москва, 2007.
9. Еникеев М.И. Основы общей и юридической психологии. Москва, 2003.
10. Еникеев М.И. Юридическая психология. Краткий учебный курс. Москва, 2003.
11. Еникеев М.Н., Черных Э.А. Психология допроса. Москва, 1990.
12. Еникеев М.Н., Черных Э.А. Психология осмотра места происшествия. Москва, 1987.
13. Кэртес Н. Тактика и психологические основы допроса. Москва, 1965.
14. “DİO-nun əməkdaşlarının fəaliyyətində psixologiya və pedaqogika” fənni üzrə 14 nömrəli mühazirə (*DİN-in Polis Akademiyasının Ümumi kitabxanası*).

Sual 1.

Hadisə yerinə baxışın, axtarışın və tanınmanın psixoloji xüsusiyyətləri.

Hadisə yerinə baxış və onun təhqiqi bir çox hallarda müayinə anlayışı ilə ifadə olunur. Bu da təsadüfi deyildir, çünki tibb elmində orqanizmin vəziyyətini, sağlamlıq dərəcəsini və ya xəstəlik səviyyəsini müəyyənləşdirmək üçün onun ətraflı nəzərdən keçirilməsinə, yəni müayinə edilməsinə xüsusi diqqət yetirilir. Belə bir baxış, müayinə həyata keçirilmədən orqanizmin vəziyyəti, yəni onun sağlamlıq dərəcəsi barədə dəqiq mühakimə yürütmək mümkün deyildir. Belə bir tibbi müayinəni xatırladan mühüm əmliyyatlardan biri də hüquq psixologiyasında hadisə yerinə baxışın, başqa sözlə, cinayətin törədildiyi yerin ətraflı nəzərdən keçirilməsi, yəni onun müayinə edilməsidir.

Hadisə yerinə baxışın, başqa sözlə müayinənin quruluşunu aydınlaşdırmaq üçün aşağıda qeyd edilən məsələlərin üzərində dayanmaq lazımdır:

1. Hadisə yerinə baxış, yəni müayinə necə qurulmuşdur?

2. Müayinə iştirakçıları arasındakı münasibətlərin psixologiyası nə ilə səciyyələnir?

3. Müayinə prosesində meydana çıxan psixoloji amillər nədən ibarətdir?

Müayinənin uğurlu olması üçün yalnız indiki anda müşahidə olunan faktları təsdiq etməklə yanaşı, keçmiş hadisənin fikri modelini də qurmaq, yaratmaq tələb olunur. Hadisə yerini müayinə edərkən müstəntiq hər dəfə çoxlu miqdarda məlumatla qarşılaşır. Bu məlumatın istintaq aparılan işə aid olanını seçib ayırmaq və müayinə zamanı tapılmış müxtəlif və ilk nəzərdə ziddiyyətli görünən cisimlərin, faktların və s. əlaqələrini başa düşmək üçün mütləq keçmiş hadisənin fikri modelini qurmaq tələb olunur.

Müayinə zamanı, müstəntiq bir sıra praktiki əhəmiyyəti olan məsələlərin həlli ilə də məşğul olur. Məsələn, o mütləq müayinə ediləcək sahənin həcmi, ölçüsünü müəyyən etməlidir. Bu xalis praktiki məsələni düzgün həll etmək üçün yenə də keçmiş hadisənin fikri modelini yaratmaq lazım gəlir.

Adətən, müayinəyə qədər, müstəntiq müayinə yerində hansı həcmdə iş görülcəyini əvvəlcədən bilmir. Başqa sözlə desək, müayinənin məqsədi olduqca ümumi xarakter daşıyır və ona görə də müstəntiqin idrak fəaliyyəti öz qeyri-müəyyənliyi ilə səciyyələnir. Belə bir şəraitdə onun idrak fəaliyyəti intensiv cərəyan etməsi ilə səciyyələnir. Yəni həmin şəraitdə onun idrak fəaliyyəti, zehni prosesləri daha da mürəkkəb və gərgin olur. Müayinənin məqsədinə nail olmaq üçün, müstəntiq konkret (ayrı-ayrı) cinayət növlərinin istintaq metodikasını və taktikasını yaxşı bilməlidir. Bu işdə ona oxşar hadisələrin modellərini yaratmaq təcrübəsi böyük köməklik göstərə bilər.

Müayinə zamanı müstəntiq keçmiş hadisənin canlı mənzərəsini yaratmağa çalışır. Bu işə yalnız o zaman mümkün ola bilər ki, müstəntiqdə həmin hadisəyə dair kifayət qədər məlumat və material olsun. Elə bu görə də müayinə bir qayda olaraq şahidlərin dindirilməsindən başlayır. Hadisə yerini ümumi şəkildə nəzərdən keçirdikdən sonra müstəntiq müxtəlif cisimləri müayinə edərək, onların əlaqələrini öyrənməyə çalışır. Bu məqsədlə o, keçmiş hadisənin maddi modelini yaradır, dağıdılmış obyektləri bərpa edir, təcrübələr aparır, obyektlərin və ya cinayət yerində olmuş adamların qarşılıqlı münasibətlərini səhnələşdirir və s.

Burada bir məsələ-müayinə zamanı toplanan məlumatın (informasiyanın) çox dəyişən, dinamik olması xüsusi qeyd edilməlidir. Hər bir müayinə özlüyündə təkrar olunmazdır. Bu xüsusiyyət, birinci növbədə, müayinə zamanı toplanan məlumata aiddir. Məlumatın dinamik xarakter daşması, müayinədən müayinəyə dəyişməsi müstəntiqdən böyük zehni və fiziki gərginlik tələb edir.

Müstəntiq yığıdığı materialın hamısını ətraflı surətdə təhlil edib dərk etmək imkanına malik olmur. O, hansı faktın daha mühüm, hansının ikinci dərəcəli və ya əhəmiyyətsiz olduğunu yaxşı bilmədiyindən mümkün qədər çox məlumat toplamağa, təsbit etməyə meyl göstərir. Onun yığıdığı materialın müəyyən hissəsinin istintaq

edilən işlə əlaqəsi olmur. Bu hal müstəntiqin diqqətinin zəifləməsinə, yayınmasına, işə dəxli olmayan faktların yığılmasına və s. səbəb olur. Buna yol verməmək üçün müayinə müəyyən qayda əsasında ardıcılıqla aparılmalıdır. Müayinə zamanı müstəntiq idrak fəaliyyəti ilə yanaşı yazı ilə də məşğul olur. O, müayinə protokolunda bu və ya digər obyekt və ya hadisənin ardıcıl, tam, təhrif olunmamış şəkildə təsvir edilməsinə, nəyin əvvəl, nəyin sonra və hansı üsulla yazılmasına, təsvir edilməsinə xüsusi yer verməlidir.

Hadisə yerinin müvəffəqiyyətlə müayinə edilməsi müstəntiqdən müstəsna təşkilatçılıq qabiliyyəti və bacarığı tələb edir. Müstəntiq təşkilatçı olmalıdır. Müayinəni müvəffəqiyyətlə aparmaq və başa çatdırmaq üçün müstəntiq, birinci növbədə, öz mürəkkəb və çoxcəhətli fəaliyyətini düzgün təşkil etməlidir. Lakin bu, işin yalnız bir cəhətidir. Müstəntiq öz fəaliyyəti ilə yanaşı iş ilə az-çox əlaqəsi olan digər şəxslərin fəaliyyətini də düzgün təşkil etməyi bacarmalıdır. Deməli, müstəntiqin təşkilatçılıq qabiliyyəti və bacarığı həm onun özünün, həm də müayinədə iştirak edən başqa şəxslərin fəaliyyətinin təşkilinə yönəldilmişdir. Müayinəni müvəffəqiyyətlə aparmaq üçün müstəntiq digər şəxslərin zərərli fəaliyyətini təsvir etməlidir. O, bir sıra operativ işləri görməli, istintaq olunan iş ilə əlaqədar şəxslərin tutulmasını, əməliyyat qruplarının vaxtlı-vaxtında göndərilməsini, lazımı yerlərə təcili teleqram vurulmasını, cinayətin nəticələrinin aradan qaldırılmasını, ləğv edilməsini təşkil etməlidir. Müayinə zamanı müstəntiq keçmiş hadisənin fikri modelini qurmağa çalışır. Onun bu modelin yaradılması və yoxlanılması üzərində öz diqqətini toplaması üçün hər cür şərait yaradılmalıdır. Bu məqsədlə onu başqalarının apara biləcəyi bütün işlərdən azad etmək lazımdır. Müayinə yerindən kənar adamlar çıxarılmalıdır. Orada kənar danışmaq və hərəkətlər qadağan edilməlidir.

Müayinəyə hazırlıq dövründə bu işə cəlb olunmuş mütəxəssis və hal şahidlərinə düzgün təlimat verilməlidir. Belə ki, onlar görəcəkləri işin məqsəd və istiqaməti haqqında lazımı məlumat almalıdırlar. Hadisə yerini müayinə edərkən müstəntiq müxtəlif insan qrupları ilə mürəkkəb psixoloji münasibətdə olur. Bura onun köməkçiləri, zərərçəkənlər və onların qohumları və s. aiddir. Qeyd edilməlidir ki, müstəntiqin zərərçəkən ilə ünsiyyəti çox böyük emosional gərginlik şəraitində gedir. Bu işə obyektiv məlumat toplamaq işini xeyli çətinləşdirir. Ona görə müstəntiq elə davranmalı, özünü elə aparmalıdır ki, onunla münasibətdə olan adamların hisslərinə təsir etsin, onların emosional gərginliyini azaltmasın. Əks təqdirdə obyektiv məlumat toplamaq işində ciddi çətinliklər meydana çıxacaqdır.

Hadisə yerini ətraflı müayinə etmək üçün müstəntiq yaxşı müşahidəçilik qabiliyyətinə malik olmalıdır. Müşahidəninin məhsuldar olması və lazımı nəticə verməsi üçün qavranılan obyektlərin xüsusiyyətlərini və qavrayış şəraitini nəzərə almaq lazımdır. Ümumiyyətlə, qavrayış üçün daha əlverişli, daha münasib şərait yaradılmalıdır. Bu şərait cinayət törədilən zaman olan şəraitdən daha yaxşı olmalıdır. Məsələn, cinayət qaranlıq və ya zəif işıqlanmış şəraitdə baş vermişdirsə, hadisə yerini

müayinə edərkən oranı daha yaxşı işıqlandırmaq lazımdır. Bu yolla cinayətkarın qavramadığı iz və ya cisimləri tapmaq mümkündür.

Müayinə zamanı müstəntiq insanda mənfi hisslər doğuran cisimlərlə, çürümüş insan meyidi və s. işləməli olur. O, belə xoşagəlməz görüşlərə hazır olmalıdır. Əks təqdirdə, o, istintaq olunan işə aid bəzi mühüm fakt və ya obyektləri qavramaq fürsətini əldən qaçırır və ciddi səhvə yol verə bilər.

Müşahidəçilikdən başqa müayinə zamanı müstəntiqdən bilik və təcrübə ilə yanaşı hərəkətlərində müstəsna dəqiqlik, səliqə və tənqidilik tələb olunur. O, öz diqqətini toplayıb bir obyektə yönəlməli, onun üzərində cəmləşdirməyi və eyni zamanda onu müxtəlif, iki və daha artıq obyekt arasında paylamağı da bacarmalıdır. Belə ki, otağı müayinə edərkən o, eyni vaxtda iki işlə məşğul olmaq məcburiyyətində qalır; bir tərəfdən o, danışılan söhbətə qulaq verməli, digər tərəfdən, başqa hadisələrə göz qoymalı olur. Maddi sübütların müayinəsi zamanı müstəntiq xüsusilə diqqətli olmalıdır.

Müayinənin yüksək səviyyədə aparılması müstəntiqdən mütəşəkkillik və intizam tələb edir. Müstəntiqə xas olan keyfiyyətlərdən danışılarkən əqlin tənqidilik keyfiyyətinin əhəmiyyəti xüsusi olaraq qeyd edilməlidir. Əqlin tənqidilik keyfiyyəti müstəntiqi şablon, standart hərəkət təhlükəsindən qoruyur. Bəzən keçmiş təcrübənin təsiri nəticəsində yaranmış bir səhv ehtimal müayinənin məzmun və istiqamətinə mənfi təsir göstərir. Əqlin tənqidliliyi müstəntiqi səhv ehtimalın əsiri olmaq qorxusundan qoruyur.

A.R. Ratinovun fikrincə, hadisə yeri, orada əməliyyat aparmış hadisə iştirakçılarının maddiləşmiş psixologiyasıdır. Deməli, hadisə yerinin müayinəsi zərərçəkən və cinayətkarın psixologiyası haqqında da məlumat verilməlidir. Bu mənada müayinənin bir məqsədi də zərərçəkən və cinayətkarın psixologiyası haqqında məlumat toplamaqdan ibarətdir. Praktika göstərir ki, hadisə yerini diqqətlə müayinə edərək cinayətkarın necə davrandığını, bu və ya digər hərəkətin icrasına nə qədər vaxt sərf etdiyini, onun tələsdiyini, ya arxayın tərpəndiyini, əsəbilik keçirdiyini, onun peşə keyfiyyətlərini, ustalığını, acizliyini, qəddarlığını, qorxaqlığını və sairəni müəyyən etmək mümkündür. Cinayətkarın şəxsiyyətinə dair əlavə məlumat toplamaq üçün onun binaya necə soxulduğuna, bu məqsədlə hansı üsuldan istifadə etdiyinə və s. fikir vermək lazımdır. Eyni zamanda onun paltarları, ayaqqabısı və s. bağlı olan izləri, əlamətləri faktları da yoxlamağı unutmamalıdır.

Hadisə yerinin müayinəsinin bir mühüm məsələ üçün də xüsusi əhəmiyyəti vardır: o da hadisə baş verən zaman orada olmuş şəxslərin arasında olan münasibətdir. Hadisə yerini müayinə etməklə bu münasibətə dair müəyyən məlumat toplamaq mümkündür.

Qeyd edilməlidir ki, keçmiş hadisənin fikri modeli müayinə protokolunda təsbit edilməyir. Ona görə protokol elə yazılmalıdır ki, onu oxuyan adam əslində görmədiyi yeri olduğu kimi fikrində canlandırarsın. Müstəntiq protokolun tam

düzgün yazılıb-yazılmadığını da yoxlamalıdır. Bu məqsədlə o, protokol əsasında hadisə şəraitini fikrən bir də nəzərdən keçirməlidir.

Axtarışın və tanınmanın psixoloji xüsusiyyətləri.

Axtarış olduqca mürəkkəb və məsuliyyətli istintaq əməliyyatıdır. Axtarış zamanı müstəntiqin qarşısında duran əsas məqsəd gizlədilmiş obyektləri tapmaqdan ibarətdir. Amma axtarılan obyektlər çox vaxt şüurlu olaraq, dərinləndirilmiş plan əsasında gizlədilir. Bu isə obyektlərin axtarılıb tapılması işini son dərəcə çətinləşdirir.

Axtarış aparən müstəntiq öz məqsədini aydın dərk etmiş olur. Lakin buna baxmayaraq o, axtarılan obyektin yerini hansı yolla müəyyənləşdirmək haqqında tam təsəvvürə malik olmur. Psixoloji cəhətdən maraqlı cəhət odur ki, hər iki tərəf, yəni həm gizlədən və həm də axtaran həllə ehtiyacı olan məsələ ilə qarşılaşır. Hər iki tərəf məsələ həll edir. Lakin bu məsələ mürəkkəbliyinə görə gizlədən və axtaran üçün fərqlidir: gizlədən tərəf yalnız bir şeyi-axtarışın necə aparılacağını (bəzən bu məsələyə dair onda az-çox məlumat olur) bilmir. O, gizlədilməsi lazım olan obyektlərin xassə və xarakterini, onları gizlətmək üçün seçilən sahənin xüsusiyyətlərini və s. yaxşı bilir. Deməli, gizlədən şəxs bir məchullu, müstəntiq isə gizlədən tərəfdən fərqli olaraq çox məchullu məsələ həll etməli olur, həm də onun vaxtı və imkanını məhdudlandır.

Müstəntiq öz məqsədinə nail olmaq üçün lazım olan materialı əsasən axtarış prosesində əldə etməyə məcburdur. Bu hal müəyyən dərəcədə müstəntiqin mühakimələrinə də təsir edir. Müstəntiq axtarış əməliyyatına obyekt gizlədildikdən sonra başlayır. Deməli, müstəntiqdən əvvəl obyekt gizlədən şəxs əməliyyat aparır. Ona görə də müstəntiq obyektin gizlədən şəxsin zehni proseslərinin və hərəkətlərinin ardıcılığını müəyyənləşdirməlidir. Müstəntiq obyektlərin gizlədilməsinə yönəldilmiş hərəkətlərin fikri, ideal modelini yaratmalıdır. Bu, axtarışın aparılması üçün görülən hazırlığın çox mühüm bir mərhələsidir. Axtarılan şəxsin hərəkətlərinin ideal modelini yaratmaq üçün həmin adamın şəxsiyyətinin əvvəlcədən öyrənilməsinin, onun həyat tərzi ilə, iş rejimi ilə tanışlığın böyük əhəmiyyəti vardır. Axtarılan şəxsin psixologiyası, yəni onun xarakteri, adət və vərdişləri, sənəti və sairə mütləq nəzərə alınmalıdır. Obyektin etibarlı, əlçatmaz, ağlagəlməz yerdə gizlətmək məsələsini həll edərkən insan istər-istəməz öz adət və vərdişlərinə istinad edir, onların təsir dairəsindən kənara çıxma bilmir, adət etdiyi kimi düşünür və hərəkət edir, öz təcrübəsindən, həyat prosesində qazandığı obraz və təsəvvürlərdən, üsul və fəndlərdən, bacarıq və vərdişlərdən, öz sənət və qabiliyyətindən istifadə edir.

Obyektin gizlədilməsinə insanın konkret fərdi-psixi xüsusiyyətləri də böyük təsir göstərir. Belə ki, qadın qadınlara xas olan işlərə meyl göstərdiyi halda, kişilər kişi işləri ilə daha həvəslə məşğul olurlar. Məsələn, eyni bir şeyi qadın və kişi müxtəlif üsullarla gizlətməyə çalışır: qadın onu paltarının müəyyən bir yerinə tikib gizlətməyə çalışdığı halda, həmin şeyi gizlətmək üçün kişi iynə əvəzinə çəkcic və ya kəlbətindən daha həvəs və ustalıqla istifadə edir.

İnsanın psixoloji xüsusiyyətləri böyük diaqnostik əhəmiyyətə malikdir. A.R.Ratinov qeyd edir ki, xəsis və adamlara inamı olmayan şəxs qiymətli şeyləri yaxın yerdə gizlədir ki, gözü qabağında olsun, onların toxunulmazlığını tez-tez yoxlaya bilsin. Qorxaq və vasvası adam onu ifşa edə biləcək şeyləri uzaqda, kənardə gizlədir. Səliqəli, ehtiyatlı adam şeyləri gizlədərkən hər şeyi yaxşı ölçüb-biçir, əvvəlcədən nəzərə alır, işi, necə deyərlər, təmiz görməyə çalışır. Huşsuz, məhdud adam isə kobud səhvlərə yol verir. Tənbəl, yüngül adam özünü işə vermir, etibarlı saxlanacaq yeri tapmaq üçün zəhmətli işə qatlaşmır. Axtarış apararı müstəntiq axtarılan şəxsin zövq və adətlərinə də yaxşı bələd olmalıdır. Bu, ona gizlədilər obyektlərin xarakterini müəyyənləşdirməyə imkan verir. Belə ki, talançılar qeyri-qanuni yolla qazandıqları pulları, qiymətli daş-qaş və ya qiymətli metal şəklində saxlamağı üstün tuturlar. Onlar xalis qızıl və ya qızıl pul yığır, antikvar şeylər toplayır, qatı açılmamış, işlədilməmiş pulları saxlamağa meyl göstəriirlər. Gizlin saxlanacaq yerinin düzəldilməsində insanın ümumtəhsil və mədəni səviyyəsi, eləcə də xüsusi hazırlıq dərəcəsi müəyyən rol oynayır. Saxlanacaq yerinin düzəldilməsi üçün tələb olunan bəzi vərdişlər istirahət zamanı görülmən məşğələlər zamanı da qazanıla bilər. Məsələn, bal arısı həvəskarı axtarılan şeyləri arı butkasında, quşbaz quş damında gizlətməyə meyl göstərir.

A.V. Dulovun fikrincə axtarış zamanı müstəntiqin aşağıdakı suallara aid məlumatı olmalıdır:

- 1. Axtarılan adamın sənəti və əsas məşğuliyyəti;**
- 2. İstirahət zamanı məşğul olduğu işlər;**
- 3. Həyat tərzi, ailə daxilində onun gündəlik recimi;**
- 4. Ailənin tərkibi, ailə üzvləri və qonşulara münasibəti;**
- 5. İş yerində və işdənkənar yerlərdə davranış xüsusiyyətləri;**
- 6. Əlaqə və tanışları, yaxın qohumları və s.**

Axtarışa hazırlaşan zaman axtarılan adamın bir xüsusiyyətini də qabaqcadan dəqiqləşdirmək lazımdır. O da onun axtarış zamanı göstərə biləcəyi müqavimətdir. Axtarılan şəxs müqavimət göstərə bilərsə, o, hansı şəkildə, hansı vasitələrlə bunu icra edə bilər? Axtarılan adamın bu baxımdan psixoloji xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi axtarılan binaya girməyin planını dəyişdirməyə imkan verir. Axtarılaçaq binaya girməmişdən əvvəl bir neçə məsələni dəqiqləşdirmək lazımdır. Təcrübə göstərir ki, axtarılan şəxsin psixologiyası nəzərə alınmadıqda, bu, gizlədilmiş qiymətli şeylərin məhv olunması (yandırılması və ya xarab edilməsi) ilə nəticələnir.

Müşahidə və təcrübə göstərir ki, axtarış yollarının qeyri-müəyyənliyini azatmaq üçün bir neçə üsul mövcuddur. Belə ki, müstəntiq əvvəlcədən axtarılacaq bina və ailə haqqında ətraflı məlumat toplaya bilərsə, axtarılacaq obyektin xüsusiyyətləri ilə, onun cinayətə hansı yolla gəlib çıxdığını, hansı şəraitdə, kimdən və nə yolla alındığını, onun obyektə münasibətini bilərsə, bu, axtarış işini xeyli yüngülləşdirir. Obyekt haqqında belə geniş məlumata malik olan müstəntiq onun gizlədilməsi haqqında düzgün mühakimə yürüdə bilər.

Qiymətli şeyləri gizlətmək üçün yer və üsul seçən adamın əqli proseslərini anlamağa və müəyyənləşdirməyə çalışan müstəntiq, axtarışın təsirli olması üçün mütləq axtarılan şəxsin axtarışdan qabaq nə etdiyini də bilməlidir. Müstəntiq onun haralara getdiyini, kimlərlə görüşdüyünü, hansı şeyləri təmirə verdiyini və ya aldığını öyrənməlidir. Bəzən axtarışdan qabaq axtarılan adamın həyat tərzində ilk baxışda o qədər də əhəmiyyətli görünməyən dəyişikliklər baş verir. Məsələn, qapının və ya ayaq yolunun yeri dəyişdirilir. Ümumiyyətlə, qeyd etmək lazımdır ki, müstəntiq bütün təmir-tikinti işlərinə (döşəmənin rənginə, divarların kağızının təzə-köhnəliyinə və sairəyə), xüsusi diqqət yetirməlidir. Çünki bu işlər çox vaxt saxlanma yerinin izini itirmək məqsədi ilə görülür. Bu məsələ ilə əlaqədar olaraq, axtarış prosesində müşahidənin və müşahidəçilik qabiliyyəti və vərdişinin xüsusi rolu ayrıca qeyd edilməlidir. Məlum olduğu üzrə, müşahidə qavrayışın ixtiyarı, məqsədəyönəlmiş formasıdır. Müşahidə müxtəlif hiss üzvlərinin fəal qarşılıqlı əlaqə və təsirinə əsaslanmalıdır. Axtarış zamanı müstəntiq bu və ya digər obyektə gözlə görməklə kifayətlənə bilməz. Obyektin gizlin, gözə çarpmayan xassələrini ayırd etmək üçün onu bəzən əlləşdirmək, dinləmək, vəznini, çəkisini və s. yoxlamaq tələb olunur. Bu xassələri daha aydın şəkildə üzə çıxartmaq üçün axtarış zamanı müxtəlif texniki vasitələrdən də geniş istifadə etmək lazımdır. Digər tərəfdən, qavrayışın tam və dolğun olması üçün müvafiq şərait yaradılmalıdır: diqqəti yayındıran qıcıqlandırıcılar kənar edilməli, axtarış aparılan yerin (otaqların) daha aydın işıqlanmasına fikir verilməlidir. İri, böyük həcmli obyektləri axtararkən xırda-para şeylərlə də maraqlanmaq məsləhətdir. Bu məqsədlə zərrəbindən istifadə etmək olar.

Axtarış zamanı müşahidəni axtarılan obyektlərlə məhdudlaşdırmaq olmaz. Quş və heyvanların, eləcə də axtarış iştirakçılarının davranışına fikir verilməlidir. Axtarış aparən müstəntiq diqqətini bölüşdürməyi də bacarmalıdır. Axtarışın gedişində o, axtarılan adamın davranışını, bütün hərəkətlərini diqqət mərkəzində saxlamalıdır. Çünki bu hərəkətlərin böyük diaqnostik (ifşaedici) əhəmiyyəti vardır. Axtarış prosesində diqqət uzun müddət ərzində davamlı olaraq, yayınmadan bir obyekt üzərində cəmlənməlidir. Bununla belə, diqqəti bir neçə obyekt arasında paylamağı və bir obyektə başqasına keçirməyi də bacarmaq lazımdır. Axtarış iştirakçıları iş zamanı bir-birinə mane olmamalı və diqqətini yayındırmamalıdır. Bir sıra səbəblər üzündən axtarış aparənlərin diqqəti yorulur və tez-tez yayınmağa başlayır. Belə halların qarşısını almaq üçün axtarış iştirakçıları arasında iş elə bölüşdürülməlidir.

ki, yeknəsəq, eyni xarakterli iş onları yormasın. Diqqətin yayınması halları tez-tez müşahidə edildikdə mütləq istirahət etmək lazımdır. Axtarış əməliyyatı çox ciddilik və səbr tələb edir.

Təcrübə göstərir ki, cinayətkar obyektə gizlədərkən bir çox hallarda yorğunluq amilini nəzərə alır: obyektin gizlədilməsi üçün elə yer seçilir ki, oraya gəlib çatana qədər müstəntiq yorulub əldən düşməli olur.

Axtarış zamanı tələb olunan keyfiyyətlərdən biri də müstəntiqin iradəliliyi və məqsədəyönəlişliyidir. Məsələn, bəzən axtarış şəraiti müstəntiqdə ümitsizlik doğurur.

Diqqətəlayiq bir şey tapmadığını görən müstəntiq axtarışı səthi, formal protokol naminə aparır. Əslində isə bəzən belə bir əhvali-ruhiyyə doğuran şəraitin özü cinayətkar tərəfindən çox ustalıqla əvvəlcədən yaradılır. Məlum olur ki, bu şərait əvvəlcədən düşünülmüş işin nəticəsidir. Ona görə müstəntiqi ilk müvəffəqiyyətsizlik ruhdan salmamalıdır. Bəzən axtarılan obyektlər əməliyyatın son dəqiqələrində tapılır.

Axtarış aparan adam görüləcək işin həcmindən də qorxmamalıdır. Böyük həcmli, çox zəhmət, enerji, vaxt tələb edən işlə qarşılaşdıqda səbirsiz, tələskən müstəntiqin axtarışa münasibəti dəyişir.

Axtarış zamanı müstəntiq həyətyanı sahəni başdan-başa qazıb yoxlamaq, bir neçə kubmetr odunu bir yerdən başqa yerə daşımaq və ya bir taya otu araşdırmaq məcburiyyəti qarşısında qalır. Belə çətinliklərə hazır olmayan müstəntiq axtarışı tezliklə qurtarmağa və özünü «işə» salmamağa çalışır. Halbuki, çox vaxt axtarılan obyektlər böyük zəhmət tələb edən işlərin görülməsi nəticəsində tapılır. Müstəntiq çətin, əlçatmaz yerlərin tədqiq edilməsini də unutmamalıdır. Baca, quyu və s. kimi yerlər mütləq diqqətlə nəzərdən keçirilməlidir.

Axtarış zamanı müstəntiq bəzən çirkin, natəmiz şeylərə toxunmalı olur. Cinayətkar axtarılan obyektləri qəsdən iyrenc yerlərdə, cır-cındır, kirli paltar arasında, zibil qabında və ya peyinin içində və s. gizlədir. Əgər axtarış zamanı uşaq və ya xəstə adamın yatağına da baxmaq lazım gəlibsə, müstəntiq bu işdən çəkinməməlidir.

Əlbəttə, belə hallarda kobudluq və nəzakətsizliyə yol vermək olmaz. Müstəntiq lazımi qaydanı və nəzakəti gözləmək şərti ilə uşaq və ya xəstənin yatağını da yoxlamadan keçirməlidir. Müqəddəs sayılan dini kitab və əşyalar da bu yolla yoxlanılmalıdır.

Axtarışın başlanğıc mərhələlərində tapılan cuzi, az əhəmiyyətli obyektlər müstəntiqi arxayınlaşdırmamalıdır.

Bəzən cinayətkar axtarış iştirakçılarını çaşdırmaq və onların diqqətini əsl mətləbdən uzaqlaşdırmaq üçün xırda-para, əhəmiyyətsiz obyektləri tez tapıla biləcək yerdə gizlədir. Ona görə belə tapıntılar axtarış iştirakçılarını arxayın etməməlidir. Axtarış nəzərdə tutulan plan üzrə sona qədər davam etdirilməlidir.

Axtarış zamanı bəzən müstəntiqin gizlədilən obyektə yaxınlaşdığını hiss edən cinayətkar onun diqqətini yayındırmaq məqsədilə böhtana əl atır, dava salır, hay-küy qaldırır və s. Belə hallarda axtarışa mane olan, öz davranış və hərəkətləri ilə axtarış iştirakçılarının diqqətini yayındıran şəxslər axtarış yerindən uzaqlaşdırılmalıdır. Axtarış böyük metodiki ustalıq, iradə, qətiyyət, nəzakət tələb edir. Bu keyfiyyətlərə malik olan müstəntiq axtarış zamanı meydana çıxan çətinlikləri, maneələri (davanı, hay-küyü və s.) bacarıqla aradan qaldırır və qarşısında duran əsas məqsədə nail olur.

Axtarış apararkən müstəntiq cinayətkarın şəxsi xüsusiyyətlərini bilməklə bərabər, cinayətin özü haqqında, axtarılan obyektin xarakteri haqqında aydın təsəvvürə malik olmalıdır. Cinayətkar obyektə gizlədərək onun axtarılacağını nəzərə alır. Ona görə o, elə yer seçməyə çalışır ki, həmin yer heç kəsin ağına gəlməsin. Bəzən o, obyektə gizlədilən yeri elə düzəldir ki, başqa yerlərdən seçilməsin. Məsələn, brilyant, daş-qaşı qənd qabına atır. Qənd qabını isə hamının görə biləcəyi bir yerə, stolun tən ortasına qoyur. Beləliklə, şübhəli yerlər araşdırılır, stolun üstü, qənd qabı heç kimin ağına gəlmir. Bəzən cinayətkar bu və ya digər obyektə gizlədərək, axtarış zamanı tətbiq olunan üsulları belə nəzərə alır. Nadir hallarda o, müstəntiqin psixologiyasını, xarakter və adətlərini, mənfi–müsbət cəhətlərini, nöqsan və üstün cəhətlərini öyrənərək obyektə gizlədir.

Axtarış zamanı gözə çarpan ifşaedicilərin əlamətlərinin xüsusi əhəmiyyəti vardır. Belə əlamətlərə yenidən qazılmış yeri, zədələnmiş gülləri, tapdalanmış otu, gizlədilmiş maddələrin hissəciklərini, cisimlərin rənginin müxtəlifliyini, ləkələri və s. aid etmək olar. Bəzən əlamətlərin ziddiyətli olması, şeylərin öz yerində olmaması da gizlədilmiş obyektləri tapmağa imkan verir. Bu cəhətdən müqayisə metodu xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Müqayisə vasitəsilə divarın, əşyaların rənginin müxtəlifliyi, cisimlərin assimetriyası aşkar edilir.

Axtarış zamanı cüt taylı obyektləri araşdırarkən, onları bir yerdə, həm də ayrı-ayrılıqda tədqiq etmək lazımdır. Bu cəhətdən axtarılan cisimlərin xassə və əlamətlərinin əvvəlcədən öyrənilməsinin çox böyük əhəmiyyəti vardır. Axtarılan adamın fiziki xüsusiyyətlərini, onun işlətdiyi alət və materialları da diqqətlə nəzərdən keçirmək lazımdır. Bu alət və materiallar vasitəsilə cinayətkarın vərdişlərini müəyyənləşdirmək və gizlədilmiş obyektlərin yerini dəqiqləşdirmək mümkündür.

Təcrübə göstərir ki, çox vaxt cinayətkar obyektləri eyni üsulla gizlətməyə meyl göstərir. Ona görə, bir yerdə axtarılan obyektin hissələri tapıldıqda mütləq oxşar yerləri də axtarmaq lazımdır.

Deməli, axtarış əməliyyatı çox mürəkkəb prosesdir və həmin prosesdə istər şübhəli şəxs, istərsə də müstəntiqin psixoloji xüsusiyyətləri sanki qarşı-qarşıya durur və onların ayırd edilməsi xüsusi psixoloji məharət və insan psixologiyasına dərin bələdlik tələb edir. Həmin prosesdə, yəni axtarış prosesində müstəntiq çox ciddi psixoloji problemlərlə rastlaşır. Həmin problemlərin müvəffəqiyyətlə həlli yüksək professional təfəkkür və dərin psixoloji məharət tələb edir.

Axtarılan şəxsin reaksiya və davranışının diaqnostik əhəmiyyəti

Cinayətkar axtarışın laqeyd seyrçisi olaraq qalmır və qala da bilməz. Onu, bir tərəfdən, axtarışın özü, ona aid olması, onun evində aparılması faktı narahat edir və həyacanlandırır, digər tərəfdən, o, axtarışın gedişini diqqətlə izləməyə məcbur olur və bu səbəbdən də onun ayrı-ayrı mərhələlərini çox həssaslıqla qavrayır. Onun hissələri çox mürəkkəb və dəyişkən, dinamik olur. Cinayətkar gah yüngüllük, rahatlıq, gah da qorxu, vahimə, gərginlik hissi keçirir. Bütün bunlar onun hərəkətlərinə, davranışına, duruşuna, mimika və pantomimikasına, reaksiyalarına böyük təsir göstərir. Bu reaksiyaların bir qrupunu qeyri-ixtiyari hərəkətlər təşkil edir. Axtarış prosesini diqqətlə izləyən cinayətkar özündən asılı olmayaraq, saralmağa və ya qızarmağa başlayır, onun əlləri əsir, səsi titrəyir və ya boğulur, o, kəkələyir, əlində tutduğu şeyi yerə salır, ayağı büdrəyir və sairə. Cinayətkarın reaksiyaları ixtiyari xarakter də daşıya bilər ki, bunların da bir hissəsini qəsdən icra edilən məqsədli (simulyativ) hərəkətlər təşkil edir. Belə yalançı, aldadıcı hərəkətlər vasitəsi ilə o, axtarışın iştirakçılarını çaşdırmağa, təhlükəli yer və obyektə uzaqlaşdırmağa çalışır. Ona görə axtarıla yanaşı, cinayətkarın bütün hərəkətləri də müşahidə edilməlidir. Bu baxımdan, cinayətkarın axtarış iştirakçılarının bir sahədən və ya otaqdan başqasına keçməsi, yerlərini dəyişdirməsi, bu və ya digər cisimləri yoxlaması zamanı biruzə verdiyi və ya icra etdiyi hərəkətlər xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Məsələn, müstəntiqi çaşdırmaq məqsədilə cinayətkar onun bir otaqdan başqasına keçəcəyini görərkən dərindən yüngüllük, rahatlıq əlaməti olaraq köksünü ötürür. Bununla o, yoxlanılıb qurtarmış yerdən çox qorxduğunu nəzərə çatdırmağa çalışır. Əslində isə o, bu aldadıcı hərəkətlə axtarış iştirakçılarının diqqətini obyekt gizlədilmiş yerdən yayındırmağa çalışır. Köksünü ötürməklə təhlükənin keçdiyini, sovuşduğunu bildirən cinayətkarın əsas məqsədi axtarıla mane olmaq, onun səthi aparılmasını təmin etməkdir.

Axtarış prosesində «sözlə kəşfiyyat» üsulundan da geniş istifadə edilməlidir. Bu üsulun əsas mahiyyəti ondan ibarətdir ki, müstəntiq axtarışın növbəti mərhələlərini ucadan tələffüz edərək cinayətkara eşitdirir və eyni zamanda onun hərəkət və davranışını müşahidə edir. Axtarışın gedişində müstəntiq söhbət etməli və müxtəlif suallar verməlidir. Suallar axtarılan binanın səmtinə, yerləşməsinə, nə üçün istifadə olunması, cisimlərin bu və ya digər xassələri, onların kimə aid olması barədə ola bilər. Bəzi hallarda axtarılan şəxsləri işə də cəlb etmək olar. Məsələn, onlar şkaf və ya sandığın açılmasına, şeylərin daşınmasına və s. kömək edə bilərlər.

Müşahidə göstərir ki, ciddi cinayətlə əlaqədar aparılan axtarış zamanı, müstəntiqin və ya başqa axtarış iştirakçısının «təhlükəli» yerə yaxınlaşması, arzu olunmayan cisim və ya əşyalara toxunması nəticəsində cinayətkarın reaksiyaları öz adekvatlığını itirir, partlayış və ya əksinə, tutqunluğa, donuqluğa səbəb olur. Bəzən o, bu və ya digər obyektin əhəmiyyətini azaltmaq məqsədilə yersiz söhbətə girir, onun cüziliyini, yersizliyini dönə-dönə qeyd edir və s. Burada məqsəd müstəntiqi

həmin obyektı yoxlamaq fikrindən daşındırmaq, onu gözdən salmaqdır. Bəzən o, özünü həyacanlı kimi göstərir, süni hərəkətlərə əl atır, həddən artıq canfəşanlıq edir. Bəzən hətta unudulmuş şeyləri müstəntiqin yadına salır, ona bu və ya digər yeri daha diqqətə yoxlamağı məsləhət görür. «Siz şübhəndi də yoxlasanız, yaxşı olardı» deyərək onu oraya dəvət edir. «Xahiş edirəm, bir zirzəmiyə də baş vurasınız, həyətımızdə bir quyu var, oraya da baxmağı unutmayın» və s.

Cinayətkar həyacanını gizlətmək üçün başını işlə qatmağa çalışır, evi yığışdırır, gülləri sulayır və s. Lakin qorxu və gərginlik, həyacan hissi keçirən cinayətkar hərəkətlərini lazımi dərəcədə tənzim, ona nəzarət edə bilmir və ona görə də özü bilmədən həddən artıq can-fəşanlıq edir, işgüzarlıq göstərir. Bu, onun həyacan keçirdiyini, axtarışın gedişindən təsirləndiyini sübut edir. Onun qeyri-adi reaksiyaları daxili prosesləri açıq şəkildə büruzə verir. Axtarış zamanı müstəntiq müxtəlif obyektlərlə qarşılaşır. O, bu obyektləri psixoloji baxımdan düzgün qiymətləndirməyi bacarmalıdır. Bu cəhətdən ilk nəzərdə, işlə bilavasitə əlaqəsi olmayan obyektlərin düzgün qiymətləndirilməsi axtarışın müvəffəqiyyətlə nəticələnməsində böyük rol oynaya bilər. Müstəntiq həmin obyektlər haqqında axtarılan şəxsin izahatını dinləməlidir.

Sorğu-sual zamanı o, özünü elə aparmalıdır ki, cinayətkar onun maraqlı olduğundan duyuq düşməsin. Sualları onun ailə üzvlərinə də vermək məsləhətdir. Müstəntiq hər iki tərəfin cavabını dinləyib onu müqayisə etməlidir.

Axtarış yerində tapılan cisimlərin şübhəli əlaqələrinin də böyük diaqnostik əhəmiyyəti vardır. Müstəntiq həmin cisimlərin cinayətkarın şəxsiyyətinə, adət və xarakterinə nə dərəcədə uyğun gəldiyini də aydınlaşdırmağa çalışmalıdır. Məsələn, papiros çəkməyən adamda papirosun olması və ya içki içməyən adamın evində spirtli içkinin saxlanması müəyyən şübhə doğurmaya bilməz.

Əgər işlə əlaqəsi görünməyən cisimlər axtarılan şəxsə aid deyilsə, o zaman onların haradan və kimin tərəfindən gətirildiyini müəyyənləşdirmək lazımdır. Şübhəli görünən obyektləri yoxlamamışdan əvvəl, cinayətkardan onların içində olanı soruşmaq lazımdır. Bəzən bu cavab işin açılmasına əsaslı yardım edir. Axtarış zamanı müstəntiq şeylərin öz yerində olub-olmamasına, nə üsulla saxlanılmasına və sairəyə xüsusi fikir verməlidir. Məsələn, adətən qaloş və çətir yataq otağına aparılmır. Həmin şeylər yataq otağından tapılırsa, bu hal şübhə oyatmaya bilməz. Ümumiyyətlə, müstəntiq şübhəli görünən, qeyri-adi, anlaşılmaz, tanış olmayan cisim və yazılara rast gəldikdə daha ehtiyatlı və ayıq olmalı, onların əlaqələrini, xassələrini, vəzifəsini, harada və nə üçün işləndiyini, nəyə və kimə lazım olduğunu aydınlaşdırmağa çalışmalıdır. Əgər bu işdə çətinlik çəkirsə, həmin obyektləri daha ətraflı və dərinlən tədqiq etmək üçün götürməlidir.

Obyektı gizlətmək fikrinə düşən cinayətkar onun üçün elə etibarlı yer axtarır ki, ora heç kimin ağına gəlməsin, heç kimdə maraq və şübhə oyatmasın. Belə bir yeri

seçmək və orada obyektı gizlətmək üçün o, bir sıra psixoloji amillərlə hesablaşmalı və onları nəzərdə tutmalı olur. Məsələn:

1) Cinayətkar sənəd və pul kimi şeyləri şkafın ortasındakı kitabların arasında gizlədir. Burada cinayətkar aşığıdakı psixoloji qanuna uyğunluğa arxalanır: uzun müddətli, yeknəsəq, maraqsız iş insanı tez yorur və onun hərəkətlərində müxtəlif avtomatizmlərin əmələ gəlməsinə səbəb olur. Digər tərəfdən o, axtarışın planla aparılacağını nəzərdə tutur. Ona görə də axtarışın mütləq kənar kitablardan başlanacağını güman edir. Doğrudan da axtarış kənar kitablardan başladıqda ortada yerləşən kitablara çatana qədər müstəntiq və ya axtarışın başqa bir iştirakçısı yorulub əldən düşür və qalan kitabları diqqətsiz vərəqləməyə başlayır. Cinayətkara da elə bu lazımdır. Obyekt yorğunluq və dalğınlıq şəraitində yığılan kitabların arasında gizlədilmişdir.

2) Axtarılan obyekt peyinin içində, ayaq yolunda və sairə yerlərdə gizlədilir. Cinayətkar burada insana xas olan iyrəncilik hissənin əmələ gəlməsinə arxalanır. O, elə fikirləşir ki, axtarış iştirakçıları bel yerlərdən iyrəndikləri üçün orada axtarış aparmayacaqlar. Bəzən elə də olur. Təmiz yerlər alt-üst edilir, aranıb-axtarılır, obyekt gizlədilən iyrənc yerlər heç kimin ağına gəlmir. Ona görə belə yerlər daha diqqətlə yoxlanılmalıdır.

3) Cinayətkar obyektı xəstənin yatağında, körpənin çarpayısında və ya qohum-əqrəbasının qəbrində gizlədir. Burada o, axtarış iştirakçılarının humanizminə, nəzakətinə, nəcib hisslərinə arxayın olur.

4) Bir şeyi gizlədərkən insan təbii olaraq xəlvəti yer, gözə dəyməyən künc – bucaq axtarır. İnsana xas olan bu təbii meyli nəzərə alaraq bəzən cinayətkar axtarılan şeyi lap görkəmli yerdə, məsələn, stolun üstündə qoyulmuş qənd qabının və ya qatıq, süd butulkasının içində gizlədir. Qeyd etmək lazımdır ki, belə riskli üsullardan, bir qayda olaraq, cürətli və təcrübəli cinayətkarlar istifadə edirlər.

5) Cinayətkar obyektləri iki və ya daha artıq oxşar yerdə gizlədir. Burada məqsəd axtarıçılarda arxayınçılıq hissi oyatmaqla onları axtarışı davam etdirmək fikrindən çəkəndirməkdir.

6) Axtarış iştirakçılarının təhlükəli yerə yaxınlaşdığını və beləliklə, gizlədilən obyektin tapılacağını hiss edən, onların çox inadla, diqqətlə işləməsindən qorxuya düşən cinayətkar axtarışa mane olmaq, onu dayandırmaq və ya onun istiqamətini dəyişdirmək üçün, bəzən böhtana əl atır, «təhqir» olunduğu üçün dava salır, hay- küy qaldırır və s.

Təcrübə göstərir ki, axtarışın müvəffəqiyyətlə nəticələnməsi axtarış iştirakçılarından yüksək fəallıq tələb edir, hər bir axtarış iştirakçısı öz məqsəd və vəzifəsini dərinlən dərk etməli və gizlədilən obyektı axtarıb tapmaq üçün əlindən gələni etməlidir.

Obyektı etibarlı yerdə gizlədərkən cinayətkar onun axtarış zamanı tapılmasını nəzərdə tutur. O, axtarışdan qorxaraq onu ifşa edən şeyləri gözdən itirir.

Bununla belə, o, axtarışın olacağına o qədər də inanmır. Ona görə axtarış gözlənilməyən, qəflətən baş vermiş qorxunc bir hadisə kimi qavranılır. Cinayətkarın həyatına edilən bu gözlənilməz müdaxilə konfliktə, ziddiyyətə, narazılığa, incikliyə, əsəbiliyə, böyük gərginliyə səbəb olur. Bəzən cinayətkar axtarış iştirakçılarında müqavimət göstərmək fikrinə düşür, tərslik edir, özünü nalayiq aparır, azgınlıq edir, özündən çıxır, coşur və s. Belə hallarda müstəntiq axtarılan şəxsləri, necə deyirlər, neytrallaşdırmağı bacarmalıdır. Bu məqsədlə o, bir neçə üsuldan istifadə edə bilər. Məsələn, axtarılan şəxsi işə cəlb etməklə, onun diqqətini yayındırmaq və vəziyyətini dəyişdirmək mümkündür. Axtarışın məqsəd və zəruriyyətinin izah edilməsi də bu baxımdan cinayətkarın davranışına müsbət təsir edir.

Bəzən nə iş, nə də izahat cinayətkara təsir etmir. O, azgınlığını davam etdirir. Gizlədilmiş şeyləri könüllü çıxarıb vermək əvəzinə axtarışa mane olur və s. Belə hallarda müstəntiq əmr üsulundan istifadə etməlidir. Axtarış zamanı yuxarıda adını çəkdiyimiz üsulları tətbiq etməkdə bir məqsəd güdülür. O da cinayətkarı gizlədilmiş şeylərin yerinə işarə edən qeyri-ixtiyari psixoloji reaksiyaların əmələ gəlməsini təmin etməkdən ibarətdir.

Məlum olduğu üzrə, gizlədilmiş şeylərin könüllü olaraq çıxarılıb verilməsi protokolda xüsusi qeyd edilir. Lakin bu, cinayətkara yeganə təsir üsulu deyildir. Axtarış zamanı sözün və söz ilə əlaqədar olaraq ünsiyyətin, inandırma üsulunun da böyük əhəmiyyəti vardır.

Sual 2.

Dindirmə və üzləşdirmənin psixoloji məsələləri

Dindirmə psixoloji cəhətdən çox mürəkkəb prosesdir. Çünki bu prosesdə, bir tərəfdən, ümumən insanın insanı qavraması, öyrənməsi, dərk etməsi və qiymətləndirməsi kimi mürəkkəb bir problemlə rastlaşırıq.

İkinci tərəfdən isə dindirənlə dindirilənlər arasındakı yönəlişliyin, məqsəd və vəzifələrin bəzən bir-birinə tamamilə zidd olması, başqa sözlə, həqiqətin aşkar edilməsi cəhdi ilə gizlədilməsi səyi arasındakı qütblük dindirmə prosesini psixoloji cəhətdən daha da çətinləşdirir. Təsadüfi deyildir ki, hüquq psixologiyasına¹ aid ədəbiyyatda dindirmə mürəkkəb dinamik proses kimi nəzərdən keçirilir və onun bir-biri ilə üzvi surətdə əlaqədar olan altı mərhələsi qeyd olunur:

Birinci mərhələ, bu, dindirməyə hazırlıq mərhələsi adlanır. Həmin mərhələdə dindirmənin məqsədi və onun planı dəqiqləşdirilir. Yəni bu mərhələdə lazımı şəxsləri

¹ 1. Бах, В.Л.Васильев. Юридическая психология, С.Пб.: Питер,2002. с.ящ. 464-465

dindirmənin növbəsi və ya ardıcılığı, eləcə də, dindirmə vaxtı və onun yeri müəyyənləşdirilir.

Dindirmənin ikinci mərhələsi. O giriş mərhələsi sayılır. Bu mərhələ dindirmə (şəraitin) mühitinin paralingvistik qanunauyğunluqları adlanır. Burada təhqiqatçının xarici görkəminin təsiri, ilk təəssürat effektinin yaradılması əsas yer tutur.

Dindirmənin üçüncü mərhələsi psixoloji kontaktın (təmasın) yaradılmasına nail olmaq hesab edilir. Burada təmasın (kontaktın) səviyyəsi: onun dinamikliyi, ünsiyyətin arqumentasiyası, ünsiyyətdəki rolların xüsusiyyəti və s. əsasdır.

Dindirmənin dördüncü mərhələsi başlıca, əsas mərhələ hesab edilir. Yəni dindirmə məqsədinə nail olmaq-həqiqət anını aşkar etmək, katarsis (etiraf etmə), peşmançılıq halətinin yaranması mərhələsi.

Dindirmənin beşinci mərhələsində əldə edilmiş nəticələrin, verilmiş ifadələrin, etirafların korreksiyası, yenidən yoxlanması və düzəlişi baş verir. Yəni ziddiyyətlərin, qeyri dəqiqliyin və s. aradan qaldırılmasına nail olunur, ona cəhd edilir.

Dindirmənin altıncı mərhələsi əldə edilmiş informasiyaların (məlumatların) qanunla nəzərdə tutulan prosessual formaya salınmasıdır. Verilmiş məlumatların real, düzgün kompozisiyasının yaradılmasıdır.

Dindirmənin mərhələlərindən aydın olur ki, o mürəkkəb dinamik prosesdir və hər bir mərhələdə xarici və daxili psixoloji amillərin dialektik vəhdətdə götürülməsi və onların üzvi əlaqəsinin açılması zəruridir. Dindirmənin başlanğıc mərhələsində təhqiqatçı dindirilən şəxs barədə lazımı anket məlumatlarını, adını, familiyasını, soyadını, təvəllüd tarixini, işini, ailə vəziyyətini və s. öyrənir. Belə bir məlumatın əldə edilməsinin əsas mənası, yəni onun daxili məzmununu müsahiblə (dindirilənlə) münasibət istiqamətini təyin etməkdir. Yəni dindirilən şəxs kimdir, onunla necə münasibət qurmaq olar? İkinci mərhələdə dindirmə zamanı psixoloji kontaktın yaranması ön plana keçir. Adətən bu mərhələdə işlə bağlı o qədər də mühüm əhəmiyyət kəsb etməyən suallar verilir. Başqa sözlə dindirilən şəxsin əmək fəaliyyəti, həyat yolu barədə, bəzən hətta havaya münasibəti və s. kimi mövzulara toxunulur. Lakin bu mərhələdə əsas məsələ, başlıca vəzifə təhqiqatçı ilə dindirilən şəxs arasında təmas yaratmaqdır. Həmin mərhələdə müsahibənin tempi, ritmi, gərginlik səviyyəsi, müsabə aparılanların əsas əhval-ruhiyyəsi, onların bir-birini inandırmaq üçün əsas arqumentləri təyin edilir.

Başlıca mərhələ üçüncü hesab edilir, məhz bu mərhələdə təhqiqat apararı şəxs baş vermiş cinayəti açmaqla bağlı zəruri informasiyanı əldə etməyə can atır. Bunun üçün təhqiqatçı dindirilən şəxsin fərdi psixoloji xüsusiyyətlərinə yaxından bələd olmalı və ona istinadən əsas vəzifəsini yerinə yetirməlidir. Lakin dindirilən şəxsdən lazımı düzgün informasiya əldə etməklə dindirmə prosesi sona yetmir. Buna görə də dindirmənin dördüncü mərhələsində müstəntiq bütün əldə edilmiş informasiyaları

qarşılaşdırır, tutuşdurur və sonra isə qeyri müəyyənliyi, qeyri dəqiqliyi aradan qaldırmağa başlayır.

Bütün bu mərhələlər onu göstərir ki, dindirmə prosesi çox mürəkkəb hüquqi fəaliyyət olub müxtəlif bacarıq və qabiliyyətlərlə, xüsusən də dərin professional hazırlıqla bərabər geniş psixoloji səriştə tələb edir. Dindirmə prosesinin hər bir mərhələsində özünəməxsus psixoloji təzahürlər özünü biruzə verir və həmin təzahürlərin psixoloji mexanizmləri də bir-birindən ciddi surətdə fərqlənir. Dindirmənin adekvat nəticə verməsi üçün müstəntiq həmin mexanizmlərə də bələd olmalıdır.

Yalnız bir mühüm cəhətə diqqət yetirmək bu cəhətdən çox əhəmiyyətlidir. Məlumdur ki, dindirmə prosesində müstəntiqlə dindirilən şəxs arasında informasiya mübadiləsi baş verir. Yəni burada iki cəhət özünü aydın surətdə göstərir: sözlərin köməyi və ya sözlər vasitəsilə informasiya əldə edilməsi, bir də mimika və jestlərləri, yəni mimika zonasında, səsin tembrində, bədən hərəkətlərində, sifətin rəngində özünü biruzə verən məlumatdır. Həmin məlumatları düzgün qavramaq və düzgün mənalandırmaq xüsusi psixoloji səriştə tələb edir. Bir cəhət də nəzərdən qaçırıla bilməz ki, dindirmə aktı öz obyektindən asılı olaraq müxtəlif istiqamətdə, müxtəlif səviyyədə aparılır. Məsələn, şahidlərin, zərərçəkənlərin dindirilməsi ilə şübhəli şəxs və ya müttəhimin dindirilməsi, eləcə də hüquq pozğunluğunun aşkar edilməsi xeyrinə olan şahidlərin dindirilməsi ilə müttəhimin müdafiəsi naminə ifadə verənlərin dindirilməsi də psixoloji cəhətdən tamamilə fərqlənir. Yəni şahidin əhval-ruhiyyəsindən, hadisələrə, cinayətkarlara, zərərçəkmiş şəxslərə rəğbət və nifrətdən asılı olaraq dindirmə prosesi psixoloji cəhətdən başqa xüsusiyyət kəsb edə bilər.

Amma ümumən dindirmə əməliyyatına təsir edən bəzi psixoloji amillər var ki, kimin dindirilməsindən asılı olmadan, onları unutmaq olmaz. Dindirməyə vaxt amilinin təsiri məsələsinə diqqət yetirmək maraqlı olardı, çünki vaxt amili mütləq mənada başa düşülə bilməz. Məlumdur ki, qavrayış surətləri parlaq və davamlı olur. Lakin qavrayışdan təsəvvürə keçid zamanı bu surətlərdə müəyyən dəyişikliklər müşahidə olunur: onların parlaqlığı, aydınlığı azalır, yəni təsəvvür qavrayışa nisbətən solğun, hətta qırıq-kəsik olur. Başqa sözlə, müəyyən müddət keçdikdən sonra qavranılan materialın xeyli hissəsi itib gedir, öz dolğunluğunu, dəqiqliyini itirir.

Buna görə də şahidlərin dindirilməsi işində süründürməçiliyə yol verilməməlidir, çünki hadisə vaxtından nə qədər az vaxt keçərsə, onlar ifadələrdə bir o qədər az səhvə yol verirlər. Vaxt uzandıqca, təsəvvürlər parlaqlığını, dəqiqliyini itirir. Unutma prosesi güclənir, istintaq olunan iş üçün əhəmiyyəti olan detallar yaddan çıxır. Digər tərəfdən, təcrübə göstərir ki, bəzi hallarda şahidlərin bilavasitə hadisədən sonra dindirilməsi də istənilən nəticəni vermir. Bu, reminissensiya hadisəsi ilə izah olunur. Qüvvətli xarici təsir, dərin daxili həyəcan beyində ləngimə prosesini artırır və yada salma prosesini çətinləşdirir. Müəyyən müddət keçəndən sonra həmin təsirin

zəifləməsi obyekt və hadisələrin nisbətən dəqiq yada salınmasını asanlaşdırır. Bu baxımdan təkrar verilən ifadələr xüsusi əhəmiyyət kəsb edir, çünki bu ifadələr yeni rabitələrin (assosiasiyaların) yaranması və ilk vaxtlar unudulmuş obyektlərin xatırlanması üçün olduqca əlverişli şərait yaradır. Məlumdur ki, dindirmə prosesində şahid birinci növbədə istintaq olunan iş üçün lazım olan real hadisə şəraitini xatırlamalı və yadına salmalıdır. Amma müstəntiq nəzərə almalıdır ki, hadisələri xatırlama prosesində şahid unutduğu şeyləri başqa təsəvvürlərlə əvəz edir, ayrı-ayrı detalların məkan və zaman daxilində yerini dəyişdirir, onların dəqiq ardıcılığını və qarşılıqlı münasibətini təhrif edir, bir yerdə olan obyektləri bir-birindən ayırır, ayrı obyektləri, əksinə, birləşdirir. Belə bir əməliyyat əsasında qurulan hökm və əqli nəticələri şahid bilavasitə qavradığı bir məlumat kimi qələmə verir. Əslində isə bu məlumat hadisə qavranıldıqdan sonra beyində gedən mürəkkəb proseslərin nəticəsidir.

Deməli, dindirmə zamanı şahidin hər əqli nəticəsi bir sübut kimi qəbul edilə bilməz. Yalnız qavrayışdan doğan və bilavasitə hissi əsas olan mühakimə və əqli nəticələr bir sübut kimi qəbul edilə bilər.

Tədqiqatlar göstərir ki, müşahidə zamanı insanın diqqəti hadisənin mənasının qavranılmasına yönəldiyindən hissi əsas arxa plana keçir. Bu, şahidə dindirmə zamanı qavranılmış hadisəni tam şəkildə yada salmağa imkan vermir. Şahidə elə gəlir ki, əgər o, hadisənin mənasını açıb söyləsə və öz fikrini bildirsə, hamını qane etmiş olar. Ona görə şahid bəzi detallar haqqında məlumat verməkdən çəkinir. Bu psixoloji hal nəzərə alaraq, müstəntiq çalışmalıdır ki, şahid insan, əşya və hadisələrin ilkin surətini, yazılı sənədlərin və eşidilmiş sözlərin məzmun və konkret formalarını olduğu kimi xatırlasın və izah etsin.

Şahid ifadələrinin dolğunluğu və mötəbərliyi istintaq şəraitindən, onun nitq mədəniyyətindən də asılıdır. Əgər dindirmə zamanı şahid sıxılırsa, həyacan keçirirsə, o, istədiyini deyə bilmir, çox şeylərin üstündən ötüb keçir. Belə hallar müşahidə edilirsə, o zaman bir müddətdən sonra şahidlə təkrar müsahibə keçirilməlidir. Şahidin dili pis bilməsi, məsələni başa düşməməsi, fikrini dəqiq çatdırma bilməməsi, sözləri düzgün seçib ifadə edə bilməməsi və s. təhriflərə səbəb ola bilər. Psixoloji cəhətdən şahidin öz sözünə, verdiyi məlumatla, ifadələrinə nə dərəcədə inanmasının da əhəmiyyəti vardır. Lakin şahidin ifadələrə olan subyektiv münasibəti ilə həqiqət arasında ayrılıq, fərq ola bilər. Burada şahidin fərdi xüsusiyyətləri nəzərə alınmalıdır. Aydın məsələdir ki, utancaq, qorxaq şahidin verdiyi ifadə və bu ifadəyə münasibət, özünə güvənən, lovğa, təkəbbürlü şahidin ifadəsindən fərqli olacaqdır.

Dindirmə prosesində şahid bəzən qavradığı hadisə və əlamətlərin yada salınmasında çətinlik çəkir. Belə hallarda yadasalma prosesini yüngülləşdirmək məqsədilə aşağıdakı priyomlardan istifadə etmək olar:

- 1. Şahidə müxtəlif sualların verilməsi və sözlə təsvir priyomu.**
- 2. Plan, sxem, şəkil, fotoşəkil, model və maketlərdən istifadə priyomu.**

Əgər bu priyomlar bir nəticə verməzsə, yada salma prosesini canlandırmaq, şahidin beynində rəbitələr (assosiasiyalar) yaratmaq məqsədilə ona müxtəlif obyektlər göstərilir. Bu məqsədlə bəzən şahidin iştirakı ilə bir sıra istintaq əməliyyatı aparılır. Məsələn, şahid hadisə yerinə aparılır, müayinəyə cəlb edilir. Qeyd edilməlidir ki, bu priyomlardan istifadə edərkən, şahidə təsir göstərmək, onu öyrətmək olmaz. Təcrübə göstərir ki, qavrayışın yarımçıq olması, qavranılan cismin və hadisələrin yaxşı yadda qalmaması şahidin tez təsir altına düşməsinə səbəb olur. Bu isə arzu edilməz bir haldır. Şahidin təsir altına düşməsinin başqa psixoloji səbəbləri də məlumdur. Məsələn, müstəntiqin replikaları, üzünün ifadəsi, hərəkətləri, təbəssümü, inamı, şübhəsi, dindirmə zamanı istər-istəməz elədiyi düzəlişlər, onun tələbi, iradə, fikri və s. şahidə təsir edir, onun ifadələrində əks olunur. Bu cəhətdən şahidin fərdi xüsusiyyətləri, onun kənar adamlarla əlaqə və münasibətləri də nəzərə alınmalıdır. Dindirmə şəraitinin qeyri-münasibliyi, qeyri-adiliyi şahiddə kənar təsirlərə həssaslığı artırır.

Müstəntiq şahidə sualların düzgün verilməsinə xüsusi diqqət yetirməlidir. Məsələn, o, şahidə təkrar sual verməli olursa, o zaman bunun səbəbini izah etməlidir ki, onda şübhə oyanmasın. Ümumiyyətlə, sual elə şəkildə verilməlidir ki, şahid ondan öz cavabı üçün heç bir məlumat toplaya bilməsin. Suallar şahidi «sərbəst təsvirə» təhrik etməlidir. Əgər şahid suallara cavab verməkdə acizlik göstərirsə, ona bəzi şeylər (cisim və sənədlər) haqqında əlavə məlumat verilə bilər. Lakin bu əlavə məlumat da elə şəkildə təqdim edilməlidir ki, şahid yalnız qavradığını, gördüyü və eşitdiyini yada salıb danışsın. Bu məqsədlə şahidə bir və ya bir neçə obyekt təqdim olunur, bu və ya digər sənədin hamısı yox, yalnız bir hissəsi göstərilir və ya oxunur və s.

Dindirmə prosesində bir cəhət də nəzərdən qaçırıla bilməz ki, dindirilən şəxslər müxtəlif emosional halətlərdə ola bilərlər. Bunun səbəbləri çoxdur. Lakin bunlardan bəziləri daha ciddi əhəmiyyət kəsb edir. Əvvəla, müstəntiqin özünün psixoloji haləti, əhval-ruhiyyəsi dindirilən şəxslərə ciddi təsir edir. Çünki əhvalın sirayət etmək xüsusiyyəti var. Əgər müstəntiq dindirmə prosesinə qaşqabaqlı, hirsli, bəzən hətta qəzəbli görkəmlə başlayırsa, onda dindirilən şəxsin və ya şəxslərin psixoloji haləti asanlıqla dəyişilir, sanki onlarda da adekvat cavab reaksiyası özünü biruzə verməyə başlayır, hətta bəzən dindirmənin qərəzli olacağı qənaəti hasil olunur. Buna görə də müstəntiq və ya digər hüquq fəaliyyəti sahəsinin işçisi öz psixi vəziyyətini, psixi halətini lazımı axarda təşkil etməyi bacarmalıdır.

Yaxşı müstəntiq öz emosiya və iradəsini düzgün idarə etmək bacarığına malik olmaqla dindirilən şəxslərin də emosiya və iradəsini qanun dairəsində tənzim edə bilər. Xüsusən də dindirmənin başlanğıc mərhələsində çox incə professional məharətdən yerində və vaxtında istifadə etməklə kəskin emosional reaksiyaların, nifrət və qəzəbin təzahürlərinin qarşısını alır. Yəni o öz professional və psixoloji məharəti ilə insanları dərin depressiya halətindən çıxarır və yalnız bundan

sonra dialoqa, sorğuya başlayır. Nəzərə almaq lazımdır ki, belə bir halətə zərərçəkmiş şəxslər və şahidlər daha asanlıqla düşar olur və bunun da bir sıra psixoloji səbəbləri vardır. Ona görə də müstəntiq birinci növbədə əlaqədar şəxslərdə (şahiddə, şübhəli şəxsə, zərərçəkmişdə və s.) belə mənfi emosional halətlərin olub-olmamasına fikir verməlidir. İkinci tərəfdən belə emosional halətin yaranmasının səbəb və şəraitini müəyyənləşdirməlidir. Üçüncü isə müxtəlif psixoloji priyomların köməyi ilə onları aradan qaldırmalı və yalnız bundan sonra üzləşdirməni həyata keçirə bilər. Bu cəhətlər bir daha onu göstərir ki, dindirmə əməliyyatının həyata keçirilməsi müstəntiqdən çox ciddi professional və psixoloji sərişdə tələb edir.

Dindirmə əməliyyatı nəticələrini sonradan yenidən təhlil etmək və qiymətləndirmək üçün dindirmə protokollarının tərtibinə xüsusi diqqət yetirilməlidir. Çünki dindirmə protokolunun düzgün tərtib edilməsi böyük məsuliyyət və diqqət tələb edir. Bəzən dindirmə zamanı dindirilən şəxs müstəntiqi yaxşı başa düşmədiyi üçün ona düzgün cavab vermir, bəzən də müstəntiq, yəni dindirən şəxs şahidi başa düşmədiyi üçün onun fikrini təhrif olunmuş şəkildə yazır. Dindirmə protokolunda səhvə yol verilməsinin başqa, olduqca maraqlı bir psixoloji səbəbi də vardır. O da protokolu tərtib edən müstəntiqə anlama prosesinin qavrayışından irəlidə getməsi, onu ötüb keçməsi, daha doğrusu, onu qabaqlamasıdır. Dindirmə zamanı müstəntiq spesifik şərait daxilində işlədiyi üçün azdan daha çox şey bilməyə can atır, deyiləni axıra qədər dinləməmiş, aydınlaşdırmamış ehtimal məlumatla əməliyyat aparır. Bu qabiliyyət özü-özlüyündə çox qiymətli də olsa, söz və faktların təhrif olunmasına yol açır, ehtimal ediləni yazmağa meyl göstərir. Protokolun yanlış tərtib edilməsinin başqa səbəbləri də vardır. Müstəntiqin diqqətsizliyi, səbirsizliyi, işə qərəzlə yanaşması, müəyyən bir ehtimal aludə olması, ona üstünlük verməsi protokolun keyfiyyətinə təsir etməyə bilməz.

Məlum olduğu üzrə, şifahi nitq yazılı nitq növündən fərqli olaraq konspektiv xarakter daşıyır. Müsahibə apararı iki şəxsin bir-birini anlaması üçün onların şüuru eyni istiqamətə yönəlməli və aralarında psixi yaxınlıq-təmas olmalıdır. Dindirmənin protokollaşdırılması digər istintaq əməliyyatlarının təsbitindən kəskin surətdə fərqlənir. Bu fərq əsasən ondan ibarətdir ki, protokola, adətən şahidin son, axırıncı izahatı yazılır. Dindirən və dindirilənin, müstəntiq və şahidin qarşılıqlı təsir prosesi isə protokolda əks olunmur. Deməli, dindirmə protokolu dindirmə prosesini deyil, onun yekununu, nəticəsini əks etdirir, halbuki ifadələri düzgün qiymətləndirmək üçün onların əmələ gəlməsi, yaranması haqqında məlumat olmalıdır. Bu nöqsanı aradan qaldırmaq üçün ənənəvi təsbit üsulları ilə yanaşı müasir texniki vasitələrdən (stenoqrafiya, maqnitofon, videokamera və s.) geniş istifadə edilməlidir.

Təcrübə göstərir ki, ibtidai istintaqda əksər hallarda şifahi ifadələrlə dindirmə protokolu arasında böyük fərq olur. Bu, istintaq materialını etibardan salır, onun bir sənəd kimi qiymətini azaldır. Bunu nəzərə alaraq müstəntiq dindirilən şəxsin söz və ifadələrinə, onun nitq üslubuna xüsusi fikir verməlidir.

Məlum olduğu üzrə, dindirmə protokolu şahid tərəfindən imzalanmalıdır. Lakin çox vaxt şahid müxtəlif səbəblərə görə verdiyi ifadələrdə lazımı düzəliş aparmır. Bu işdə ona utancaqlıq, yorğunluq, həyacan hissi, hüquqi şüurunun lazımı səviyyədə olmaması, qorxu və s. mane olur. O, tələsir, müstəntiqə etibar edir və nəzakətsizlik, inamsızlıqda ittiham olunmamaq üçün düzəlişdən boyun qaçırır. Bu halı nəzərə alaraq, müstəntiq hər dəfə elə etməlidir ki, şahid protokol ilə diqqətlə tanış olsun və ona lazımı düzəliş, əlavələr etsin. Unutmamalıdır ki, yazılı sənəd tələqinedici qüvvəyə, hipnotik təsirə malikdir.

Deməli, dindirmə prosesi və onun nəticələrinin düzgün təsbit olunması bir sıra mürəkkəb psixoloji xüsusiyyətlərə malikdir. Həmin xüsusiyyətlərin nəzərə alınması həm kamil peşə səriştəsi, həm də dərin psixoloji səriştə tələb edir.

Üzləşdirmə, adətən bu və ya digər hüquqazidd davranışla əlaqədar olaraq ifadələrində çox ciddi ziddiyyətlər olan şəxslərin müstəntiq tərəfindən qarşılaşdırılması onların şahidi olduğu, yaxud hər ikisinin iştirakçısı olduğu hadisə barədə fikir və mülahizələrini aydınlaşdırılması prosesidir.

Ancaq nəzərə almaq lazımdır ki, üzləşdirmə çox ciddi psixoloji cəhətlərlə, yaxud abı-hava ilə əlaqədardır. Yəni üzləşdirmə həmin prosesdə üzləşdirilən şəxslərdə gərgin emosional halət yaradır. Bunun da müxtəlif səbəbləri vardır. Həmin səbəblər içərisində etnik-psixoloji amillərlə yanaşı, şəxsiyyətlərarası münasibətlərin pozulması, gərginləşməsi, bəzən «bağışlanılmaz», yaxud barışmaz ziddiyyətlərin yaranması halları özünü göstərir. Buna görə də üzləşdirmə prosesində müstəntiqin rolu çox mürəkkəb və əhəmiyyətlidir.

Bir tərəfdən o, üzləşdirmə prosesinin bütün məzmununu dəqiq və təfəssilatı ilə protokolda obyektiv əks etdirməlidir. Digər tərəfdən, cinayətin üstünün açılmasında maraqlı şəxs kimi müstəntiq üçün üzləşdirmə prosesində bu və ya digər tərəfin qalib gəlməsi, fikrini, mülahizəni danılmaz faktlar əsasında sübut etməsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Buna görə də o, üzləşdirməni elə hazırlamalı və elə aparmalıdır ki, son nəticədə həqiqətin yalan üzərində təntənəsi, yəni həqiqətin tam aşkar edilməsi mümkün olsun. Bu da asanlıqla başa gəlmir. Çünki üzləşdirmənin nəticələrinə bir sıra amillər təsir göstərir. Həmin təsiredici amilləri iki qrupa bölmək olar. Birinci qrup amillərə üzləşdirən şəxslərin göstərdikləri fakt və arqumentlərdəki ziddiyyətlərin onların sosial-psixoloji xarakteristikaları ilə bağlı olması daxildir. Nəzərə almaq lazımdır ki, üzləşdirmə zamanı heç də hamı (yəni üzləşdirilən şəxslərin hamısı) qabaqcadan düşünülmüş yalançı ifadələr vermirlər.

Şahid ifadələrindəki ziddiyyətlərin səbəbi bəzən bir şəxsin, yaxud bir qrup adamın yanılmasında, yəni faktları düzgün dərk edib dəqiq yadda saxlamamasında ola bilər. Bu halda müstəntiqin əsas vəzifəsi bu yanlışlığı müəyyən etməkdən və onu aradan qaldırmaqdan ibarət olmalıdır, yəni üzləşdirmə zamanı həmin yanlışlıq dərinləşdirilmədən aradan götürülməlidir.

Digər tərəfdən, üzləşdirmə prosesində ifadələrdəki, yəni hadisə ilə bağlı fikir və mülahizələrdəki ziddiyyətlərin olması hər hansı bir şəxsə, yaxud hər iki tərəfin qəsdən, yəni qabaqcadan düşünülmüş halda yalan ifadə verməsi ilə bağlıdır. Bu halda müstəntiq ilk növbədə qəsdən yalan ifadə verməyin motivlərini, yəni başlıca səbəbini aydınlaşdırmalıdır. Həmin motivlər çox müxtəlif ola bilər: cinayət məsuliyyətindən yaxa qurtarmağa çalışmaq, yaxud onu yüngülləşdirmək, cinayət iştirakçılarını «satmamaq; yəni onları bildirməmək, qohumluq, tanışlıq, dostluq hissi, qisasdan qorxmaq, satın alınma, yəni pulla ələ alınma, utanmaq, çəkinmək, yoldaşlıq hissini səhv anlamaq və s

Üzləşdirmə zamanı özünü göstərən ziddiyyət bəzən də sorğu aparılan şəxsin keçmiş cinayət təcrübəsi ilə də əlaqədar ola bilər. Bu halda müstəntiq, yəni təhqiqat aparən hüquq işçisi həmin şəxsin və ya şəxslərin keçmiş cinayət işləri, onun xarakteri ilə ətraflı tanış olmalıdır. Bir sıra hallarda isə üzləşdirmə zamanı meydana çıxan ziddiyyətlərin əsas səbəbi üzləşdirilən şəxslər arasında münasibətin yaxşı olmaması, yəni xoşagəlməz münasibətin əvvəlcədən mövcud olması ilə bağlıdır. Bu halda üzləşdirmə zamanı özünü göstərən ziddiyyət onların arasında əvvəldən mövcud olan ziddiyyətin davamı olur. Buna görə də belə hallarda üzləşdirmə prosesinə çox ehtiyatla yanaşmaq lazımdır, həm də həmin şəxslər arasındakı ziddiyyətin xarakteri və səbəbləri dəqiq surətdə ətraflı öyrənilməlidir.

Üzləşdirmə prosesində ziddiyyətin meydana çıxması üzləşdirilən şəxslərin rol mövqeləri ilə əlaqədar ola bilər. Məsələn, sürücü ilə avtomobil müfəttişi, yaxud milis işçisi ilə evdə xuliqanlıq edən şəxs arasındakı mövqelərin fərqli olması, hər kəsin özünü haqlı hesab etməsi onlar arasında ciddi ziddiyyətin yaranmasına, mövqelərində ciddi fərqlərin meydana çıxmasına səbəb olur. Biri «qanun keşikçisi», digəri isə qanunpozan, qanuna lazımınca əməl etməyən mövqeyində olur, mövqelər arasındakı fərq onların arasında ziddiyyət törədir, hər birisi daxilən özünü daha haqlı hesab edir və üzləşdirmə prosesində hər birisi öz haqlılığını sübut etmək üçün «tutarlı faktlara» istinad etməyə çalışır. Bununla da mövqelərin barışmazlığı kimi dərin ziddiyyətlər yaranır. Belə ziddiyyətlərin aradan qaldırılması müstəntiqdən, digər hüquq işçilərindən yüksək ixtisas hazırlığı ilə yanaşı dərin psixoloji bilik və səriştə tələb edir. Çünki üzləşdirilən şəxslərin fərqi-psixoloji xüsusiyyətləri, xüsusən də onların temperament tipləri ilə də şərtlənir. Üzləşdirmə zamanı sırf xolerik tiplə, melanxolikin özünü aparması, nitqlərindəki fərq, öz fikir və mülahizələrini sübut etmək üçün əl atdıqları vasitələr tamamilə bir-birindən fərqlənir, onlardan biri (xolerik tip) çılğın, digəri (melanxolik) isə sakit, süst olur, gətirdiyi arqumentlər də zəif səsləndiyi üçün inandırıcı görünmür.

Yaxud sanqvinik tipin çeviklikyi ilə fleqmatikin astagəlliyi onların şahidlik əməlinə, yaxud onların faktları izah etmək tərzində, fikrini sübuta yetirmək üslublarında da öz əksini aydın surətdə tapır. Yəni temperament tipindən asılı olaraq üzləşdirmə prosesində bir şahid öz fikir və mülahizələrini, gətirdiyi arqumentləri daha

inandırıcı çatdıra bilir, digəri isə yəni zəif temperament tiplərinə aid olanlar isə real, həqiqi faktları belə lazımi səviyyədə çatdıra bilmirlər, yəni öz fikir və mülahizələrini inandırıcı şəkildə şərh etməkdə acizlik göstərirlər, bu da onların temperament tiplərinin onların rəftar və davranışında təzahüründən asılıdır. Burada qeyd edilən amillər üzləşdirməyə, sorğuya cəlb edilən şəxslərin necə deyərlər, daxili aləmindən gələn, başqa sözlə subyektiv amillərlə şərtlənən ziddiyyətlərdir. Yəni onların istintaqla bağlı suallar verdikləri cavablarda nəzərə çarpan ziddiyyət və təzadlar daxili təhriklərlə, subyektiv halətlə bağlıdır.

Üzləşdirmə ilə bağlı özünü göstərən ikinci qrup ziddiyyətləri şərtləndirən amillər xarici amillərin təsiri ilə baş verir. Buraya xarici şərait, xüsusən də üzləşdirməni təşkil edən təhqiqatçının, yəni müstəntiqin davranış və hərəkətləri ciddi təsir edir. Yəni müstəntiqin əməli, fəaliyyəti ilə bağlı olan amillər də mühüm rol oynayır.

Bir sıra hallarda üzləşdirmə əməliyyatının təşkili üçün münasib vaxtın seçilməsi onun müvəffəqiyyətlə nəticələnməsinə ciddi təsir edir. Yəni müstəntiq və ya digər hüquq fəaliyyəti işçisi bir halda üzləşdirməni tələm-tələsik təşkil edə bilər, digər halda isə onu lazımsız yerə uzada bilər. Hər iki halda üzləşdirmənin müvəffəqiyyətlə nəticələnməyini gözləmək çətindir. Çünki birinci halda üzləşdirilən şəxslərin öz fikirlərini, mülahizələrini cəmləşdirmək, ikinci halda isə faktları, şəraiti olduğu kimi yada salmaq çətinləşir. Çünki vaxt amili burada öz mənfi təsirini göstərir.

Bütün bu cəhətlərlə yanaşı üzləşdirməyə hazırlıq səviyyəsi də mühüm əhəmiyyət kəsb edir. «Hazırlıq» anlayışına müstəntiqin texniki hazırlığı və bütün iştirakçıların psixi hazırlığı daxildir. Yəni hər iki tərəf həm texniki, həm də psixoloji cəhətdən üzləşdirmə əməliyyatına hazırlıqlı olmalıdır.

Çox epizodlu işlər üzrə üzləşdirmə həyata keçirilərkən bütün epizodlar üzrə zəruri faktları, sübutları ləngitmədən, gecikdirmədən, yəni mühasibat sənədlərini şəkilləri, protokollardan çıxarışları, maddi sübutları və s. vaxtında təqdim etmək zəruridir. Bütün bu sənədlər və faktlar elə sistemləşdirilməlidir ki, üzləşdirmə prosesində tələb olunan anda müstəntiq tərəfindən aldadanları təqdim etmək asan olsun.

Bununla bərabər, bilavasitə üzləşdirmə prosesinin nəticələrini əks etdirmək, təsbit etmək mələsində qabaqcadan hazırlaşmaq lazımdır. Yaxşı olardı ki, sual cavablar maqnitofon, yaxud diktofona yazılsın. Beləliklə, informasiyanın əksər hissəsinin hifz edilməsi təmin edilmiş olar, həm də bu halda üzləşdirmə prosesində iştirak edən şəxslərin bu və ya digər malihəzsini ya təkzib etmək, ya da tamamilə təsdiq etmək nisbətən asan olar.

Üzləşdirmə prosesini maqnitofona yazmaq mümkün olmadıqda onda üzləşdirmə prosesindəki mükəlliməni protokollaşdırmaq başqa şəxsə həvalə edilməlidir ki, təhqiqatçının həmin işi yerinə yetirməsinə ehtiyac qalmasın, çünki bu halda onun vaxtı əsas işi yerinə yetirməyə səfərbər edilmiş olar.

Bütün bu cəhətlərlə yanaşı üzləşdirmə prosesinin gedişində müstəntiqin öz emosiyalarını, psixoloji halətini nəzərdə saxlaması da zəruridir. Çünki kəskin konflikt şəraiti, üzləşdirmə prosesində yaranan yüksək emosional gərginlik müstəntiqdən tələb edir ki, o, öz iradi səyini, emosional halətini sabit saxlasın, artıq şeylərə yol verməsin. Üzləşdirmə prosesində müstəntiqdə aydın zəka, yəni fikir aydınlığı, sabit, sakit əhval-ruhiyyə və həqiqətin yalan üzərində qələbə çalacağına tam əminlik olmalıdır. Əgər müstəntiqdə belə bir psixoloji halət və ya vəziyyət yoxdursa, onda üzləşdirməni təxirə salmaq lazımdır, əks təqdirdə müstəntiq özü işi korlaya bilər.

Üzləşdirmənin düzgün planlaşdırılması həmin prosesdə baş verə biləcək ziddiyyətlərin aradan qaldırılmasına yaxından kömək edir. Deməli, üzləşdirmə prosesində qarşıya çıxan ziddiyyətlərin əmələ gəlməsinə təsir edən amillər içərisində üzləşdirmənin planlaşdırılması da mühüm rol oynayır. Düzgün planlaşdırma ziddiyyətlərin aradan qaldırılmasına yaxından kömək edir. Çünki düzgün planlaşdırmada üzləşdirmə prosesində iştirak edən şəxslərin mövqeləri nəzərə alınır və həmin mövqelərdən asılı olaraq üzləşdirmədə müxtəlif variantlarından istifadə oluna bilər.

Bununla bərabər, üzləşdirmə prosesində nəzərdə tutulan epizodların maksimum və minimal hədləri də müəyyənləşdirilməlidir. Sonra isə üzləşdirmə prosesində iştirak edənlərə sualların verilməsi ardıcılığı müəyyənləşdirilməlidir, xüsusən də ilk dəfə kimi və hansı suallara cavab verməklə əlaqədar olaraq dindirmək lazımdır məsələsi dəqiq müəyyənləşdirilməlidir. Əsas sualdan sonra hansı əlavə suallar veriləcək məsələsi də dəqiq nəzərdə tutulmalıdır.

Üzləşdirmə prosesində iştirak edənlərin bir-birinə sual verməsi, əlavə materiallar təqdim etməsi və s. cəhətlər də yaddan çıxarılmamalıdır. Deməli, üzləşdirmənin planlaşdırılması bütün bu cəhətləri, yəni qeyd edilən məsələləri nəzərdə tutmalıdır.

Üzləşdirmə prosesinin gedişində müstəntiqin iştirakçılara olan münasibəti tam fərdi, yəni onların şəxsiyyətinin psixoloji xüsusiyyətlərini hərtərəfli təhlil etməyə, onların mövqeyini dəqiq müəyyənləşdirməyə, həmin mövqedə durmalarının səbəblərini aydınlaşdırmağa istinad etməlidir. Yəni cinayət işinin bütün materiallarını nəzərə almaqla üzləşdirilən şəxslərin fərdi-psixoloji xüsusiyyətlərini dərinlən öyrənməli və onların hər birinə fərdi yanaşmanı bacarmalıdır. Bu cəhət xüsusən də üzləşdirmə prosesində iştirak edən şəxslərin fərdi xüsusiyyətlərinin öyrənilməsinə zəruri edir. Çünki bəzən eyni hadisənin, prosesin şahidi olan şəxslərin hər birisi bəzilərinin gözü zəif görür, başqasının qulağı zəif eşidir, üçüncüsü, diqqətinin başqa yerə yönəlməsinə, yaxud fikirli olmasına görə baş verən prosesin mahiyyətini əks etdirə bilmir, dördüncüsü, fantaziyaya meyilli olduğu üçün hadisəni şişirdir, ora olmayan şeylər əlavə edir və s. bütün bu cəhətlərə görə müstəntiq və digər hüquq fəaliyyəti işçiləri dindirilən üzləşdirilən hər bir şəxsin fərdi xüsusiyyətlərini, temperament tipini, xarakter əlamətlərini, hətta onun ayrı-ayrı idrak proseslərinin

(qavrayışının, hafizəsinin, təfəkkürünün, təxəyyülünün) xüsusiyyətlərini dəqiq öyrənməli və onları nəzərə almalıdır.

Nəzərə almaq lazımdır ki, iki cinayətkar arasında üzləşdirmənin həyata keçirilməsində müstəntiq üçün müəyyən qədər risk şəraiti yaranır, çünki hər bir cinayətkar ayrılıqda yalan ifadə verir, ziddiyyəti dərinləşdirməyə çalışırlar.

Belə bir risk şəraiti müstəntiq tərəfindən üzləşdirmə prosesinə yaxşı hazırlıq sayəsində aradan qaldırıla bilər, yəni belə bir riskli şəraitin aradan qaldırılması üçün müstəntiqin həm professional, həm də psixoloji hazırlığının yetərinə olması çox vacibdir.

Nəzərdən qaçırmaq olmaz ki, üzləşdirmə həmin prosesdə iştirak edən, yəni üzləşdirilən şəxslərə çox ağır təsir edir. Xüsusən də belə bir təsir o zaman daha güclü olur ki, bu və ya digər tərəfin ifadələrində həqiqətin qəsdən təhrif edilməsilə bağlı fikirlər söylənir. Bu halda ziddiyyət daha da dərinləşir, onun kulminasiya nöqtəsi çatır, onların davranışında da artıq geriyyə yol qalmır, çünki yalandan üzə durmaq, nəyinsə xatirinə həqiqəti inkar etmək, faktları təhrif etmək yalnız üzünə durulan şəxsə deyil, həm də müəyyən müddət keçdikdən, yəni hadisələri bir daha fikrən təhlil etdikdən sonra bəzi şəxslərdə, yəni yalan deyən şəxslərdə daxili narahatlıq hissi, başqa sözlə vicdanın səsinə də təsirini göstərir.

Üzləşdirmənin təsiredici qüvvəsi, hər şeydən əvvəl, bilavasitə təsirdən yaranan təəssüratda özünü aydın surətdə biruzə verir. Yəni açıq-aydın şəkildə kiminsə yalandan üzünə durmaq həmin şəxsə bəzən o dərəcədə təsir edir ki, onun dözümlü həddini aşır, onda müxtəlif kəskin reaksiyaların yaranmasına səbəb olur. Bəzən hətta təhqir, ağır söz, qarğış formalarında kəskin reaksiyalar özünü göstərir.

Üzləşdirilən şəxslərin nitq qabiliyyətləri, sözlərin xüsusi ahənglə, kəskin formada ifadə edilməsi də bir-birinə ciddi təsir edir. Canlı nitqin təsiri o zaman daha güclü olur ki, o ardıcıl, məntiqi, inandırıcı olsun. Buna görə də üzləşdirmə prosesində üzləşdirilən şəxslərin nitq xüsusiyyətləri nəzərə alınaraq onlar müəyyən ardıcılıqla dinlənilməlidir.

Üzləşdirmənin təsir qüvvəsi həm də iştirak etmə effektində də özünü aydın surətdə göstərir. Yəni üzləşdirilən şəxslərin özləri ilə yanaşı orada müstəntiqin, digər aidiyyətli şəxslərin olması da onların ifadələrinin, nitqinin təsir gücünü artırmış olur.

İttiham edilənin iştirakı ilə üzləşdirmə əməliyyatını həyata keçirmək üçün müstəntiq qabaqcadan üzləşdirilən şəxslərin danışmaq və nitq xüsusiyyətlərinə yaxşı bələd olmalıdır. Xüsusən də günahlandırılan şəxsin danışmaq tərzinə, onun öz nitqi vasitəsilə başqalarının ifadəsinə, əhval-ruhiyyəsinə təsir etmək bacarığına və s. xüsusi fikir verilməlidir. Çünki bu halda ittiham edilənin, şahidlərin iradəsinə təsir etmək, onların öz ittihamlarından əl çəkməsinə, yaxud onu yumşaltmasına məharətlə təsir edə bilər. Buna görə də ittiham olunanla şahidin şəxsiyyətlərarası münasibətlərinə, bir-birinə bələdlik dərəcəsindən xəbərdar olmaq müstəntiq üçün xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Üzləşdirmə prosesində yaranan kəskin konflikt şəraitində həmin prosesin iştirakçıları «hə» və ya «yox» deməzdən əvvəl özlərinə qəti surətdə aydınlaşdırmalıdırlar ki, onlar kiminlə birlikdədir və nəyə nail olmağa çalışırlar. Müstəntiq də üzləşdirməni təşkil edən məsul şəxs kimi, elə etməlidir ki, hər bir şahidin seçimi sosial cəhətdən düzgün və ədalətli olsun, yəni həqiqətin yalan üzərində qələbə çalmasını təmin etsin.

Deməli, üzləşdirmə əməliyyatı psixoloji cəhətdən bir sıra elə spesifik xüsusiyyətlərə malikdir ki, onları müstəntiq dərin ixtisas biliyi ilə yanaşı, dərin psixoloji səriştəyə malik olması sayəsində müvəffəqiyyətlə həll edə bilər və ədalət mühakiməsinin obyektivliyi, ədalətliliyi təmin edilmiş olar.

Sual 3.

İfadənin yerində yoxlanılması və istintaq eksperimentinin psixoloji xüsusiyyətləri.

Nəzərə almaq lazımdır ki, cinayət əməlinin baş verdiyi şəraitin, harada baş verməsinin müəyyənləşdirilməsi və oranın ətraflı öyrənilməsi təhqiqat əməliyyatının ilkin mərhələsinə aiddir və xüsusən də şəxsiyyətə qarşı çox ağır cinayət törədilməsinin yeri və şəraitinin araşdırılması, cinayət faktını yerində yoxlamaq istintaq əməliyyatı üçün xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Çünki dindirmə zamanı verilən ifadələrin həqiqətə nə dərəcədə uyğunluğunu ifadəni yerində yoxlanılması sayəsində müəyyən etmək mümkündür. Bu sahədə müvəffəqiyyət qazanmaq, yaxud müvəffəqiyyətsizliyə uğramaq cinayətin açılmasına kömək edən günahkarların ifşasını təmin edən dəqiq və düzgün ehtimalların irəli sürülməsindən aşıdır. Digər tərəfdən müstəntiq tərəfindən cinayətin törədildiyi yerə baxış keçirilərkən yol verilən səhvlər çox zaman istintaqın sonrakı nəticələrinə ciddi mənfi təsir edir və təhqiqatı ya səhv istiqamətə yönəldir, ya da onu çıxılmaz vəziyyətə salır.

Nəzərdən qaçırmaq olmaz ki, cinayət yerinə baxış müstəqil təhqiqat əməlidir, onun əsas məqsədi cinayətin izlərini müəyyənləşdirmək və başqa maddi sübutlar əldə

etməkdir. Həmin sübutlar iş üçün əhəmiyyət kəsb edən faktlar əldə etməyi şərtləndirir. Bununla bərabər, ifadənin yerində yoxlanılması, yəni cinayətin baş verdiyi yerə baxış (idrak üsulu kimi) həm də başqa təhqiqat əməliyyatlarının tərkib hissəsi ola bilər, yəni şübhəli şəxsin saxlanması, axtarılması, əşyalarına toxunmaq hüququndan məhrum edilməsi (arest na imuehstvo) təhqiqat eksperimentinə cəlb edilməsi kimi tədbirlər həyata keçirilə bilər.

Məsələn, şübhəli şəxs saxlanılarkən onun üstündə olan paltarları, ya onda olan paltarlar, yaxud da şəxsi axtarış zamanı götürülənlər axtarılır. Axtarış zamanı cinayət törədilən alət, əşya, cinayət yolu ilə əldə edilən qiymətli əşyalar, eləcə də iş üçün əhəmiyyət kəsb edə bilən digər əşyalar, yaxud sənədlər ətraflı nəzərdən keçirilir.

Lakin bir cəhət unudula bilməz ki, axtarış zamanı götürülən, yaxud ayrıca nəzərdən keçirilən əşyalar və sənədlər protokolda, ya da ona əlavədə əks etdirilməlidir, yəni onların siyahısı tərtib olunmalıdır.

Həm də həmin əşyaların kəmiyyəti, ölçüsü, çəkisi, yaxud fərqləndirici əlamətləri, eləcə də onların dəyəri göstərilməlidir.

İlkin təhqiqat zamanı cinayət yerinə baxışın keçirilməsi çox ciddi əhəmiyyət kəsb edir. Bu, yalnız onunla şərtlənir ki, hadisə yerində cinayət izlərini, digər obyektləri tapmaq olar. Belə təhqiqat əməliyyatı həm də şəraitin mürəkkəb məzmunu ilə, hadisə ilə bağlı obyektlərin, hadisələrin mürəkkəbliyi, onlar arasında səbəb-nəticə və məkan-zaman əlaqələrinin olması, onlar haqqında məlumat əldə etməyə vaxtın çatmaması və s. kimi amillərlə əlaqədardır.

Müstəntiq hadisə yerini bilavasitə araşdırarkən müxtəlif idrak formalarından, üsullarından istifadə edir ki, zəruri faktları aşkar etsin, təhqiqatın istiqamətini düzgün müəyyən etsin və hadisənin həqiqi mənzərəsini düzgün təsvir edə, müəyyənləşdirə bilsin.

Hadisə yerinə baxışın, başqa sözlə ifadənin yerində yoxlanılmasının lazımı səviyyədə yerinə yetirilməsi bir sıra cəhətlərlə şərtlənir.

1. Hadisə yerinə baxışın təşkili və həyata keçirilməsi adətən müstəntiq üçün kəskin vaxt çatışmazlığı ilə bir yerə düşür. Bəzən belə hallara da təsadüf edilir ki, hadisə yerinə baxışın keçirilməsi prosesində və ya gedişində müstəntiqdə əsas suala cavab olmalıdır ki, ümumən cinayətin baş verdiyi yer və ya şərait olubdurmu?

2. Müstəntiq hadisə yerinə baxış keçirərkən, qarşıya qoyduğu və həll etməyə çalışdığı məsələlər adətən kompleks xarakter daşıyır. Yəni müstəntiq çalışır ki, müəyyən etsin ki, ümumən cinayət törədilmişmi (yaxud bədbəxt hadisə baş vermişmi, ya intihar olub və s.), cinayəti (əgər baş vermişsə) kim törətmiş, nə zaman, harada və hansı səbəb üzündən törədilmiş, cinayətkarın hərəkət və ya əməlinin mexanizmi nədir və s.

3. Hadisə yerinə baxışın xarakter xüsusiyyətlərindən biri də baş vermiş hadisə yerini, yəni konkret şəraiti müşahidə etmək və həmin şəraiti təhlil etmək yolu ilə zəruri informasiyanı əldə etməkdir. Başqa sözlə, hadisə yerini təhqiq etməklə əldə

edilən informasiyalar konkret obrazlar, yəni birinci signal sistemi səviyyəsində əldə edilir və fikrən təhlil edilir, müəyyən mülahizələr sözlü-məntiqi forma kəsb edir. Nəzərdən qaçırmaq olmaz ki, əldə edilmiş informasiyanın bir formadan başqasına keçməsi halında onun müəyyən hissələri itir və hətta bəzən təhrif olunur ki, bu da irəli sürülən ehtimalın (versiyanın) tamlığına və obyektivliyinə ciddi surətdə təsir edir.

4. Hadisə yerinə baxış zamanı əldə edilən məlumatların möhkəmləndirilməsinin əsas vasitəsi baxış zamanı tərtib edilən protokoldur. Həmin protokolda müşahidə nəticəsində əldə edilən məlumatlar sözlərin köməyi ilə, yəni yazılı nitq vasitəsilə, ümumiləşdirilmiş halda əks etdirilir (protokol, əlavələrlə birlikdə zəruri sxemlər).

5. Cinayət yerinin baxışına, təhqiqinə, onunla əlaqədar olaraq tərtib edilən praktikalar çox zaman fotosəkillər, sxemlər, şəkillər, maddi sübutlar, yəni cinayət törədilən yerin təhqiqinə baxış nəticələrinin obrazlar şəkində inikasına, yəni birinci signal sistemi səviyyəsində əks etdirməsi ilə bağlı cəhətlər əlavə edilir.

6. Cinayət yerinə baxışın gedişində müstəntiq insanlardan deyil, əsasən cisimlərdən məlumatlar əldə edilir, bu mənada cinayətin baş verdiyi yerə baxışın keçirilməsi və ya o yerin təhqiqi (sorgunun) dindirmənin əksinədir. (Təhqiqat praktikasında cinayət əməlinin baş verdiyi yer və şəraitdən əldə edilən məlumatların canlandırılmasına daha çox istinad edilir. Bu da təsadüfi deyildir, çünki hadisə yerinə baxış, əldə edilən məlumatlar həm dindirmənin, həm də cinayətin baş verdiyi yerə baxışın xarakter xüsusiyyətlərini özündə əks etdirir).

7. Hələ kifayət qədər aydın olmayan cinayət hadisəsinin baş verdiyi yerə baxışın təhqiqatın başlanğıc mərhələsində nəzərdən keçirilməsi, mürəkkəb təhqiqat situasiyası ilə bağlıdır və onun müvəffəqiyyətlə həll edilməsi təhqiqat fəaliyyətinin təşkilatı, axtarış və rekonstruktiv cəhətlərinin reallaşdırılması ilə təmin edilir.

Deməli, müstəntiqin fəaliyyəti də çoxsəviyyəli səciyyə daşıyır. Xüsusən də müstəntiqin hadisə yerinə baxışı zamanı fəaliyyətini psixoloji cəhətdən təhlil edəndə onun bir neçə tərkib hissəsi ayırd edilir, buraya təşkilatı fəaliyyət, axtarış fəaliyyəti, hadisələrin bərpası və əminlik fəaliyyəti və s.

Müstəntiqin fəaliyyətinin qeyd edilən həmin sahələrinin hər birisi müəyyən bir (sikl) sistem təşkil edərək həmin sahələrdə müvəffəqiyyət qazanmaq onun şəxsi keyfiyyətlərindən, vərdiş və bacarığından asılıdır. Deməli, həmin məsələnin, yəni istintaq axtarış fəaliyyətinin müvəffəqiyyətlə həlli mürəkkəb professional fəaliyyət sistemi ilə təmin edilir.

Fəaliyyətdə ilk növbədə təşkilatı strukturlar (yəni cinayətin baş verməsi haqqında məlumat almaq anından) işə başlayır (fəaliyyətin iradi komponentləri). Yəni müstəntiqin hadisə yerinə baxış üçün texniki və psixoloji cəhətdən hazırlıq dərəcəsi özünü göstərir. Hadisə yerinə baxışın keçirilməsi üçün qrup təşkil edir, onların fəaliyyətini tənzim edir və lazımi istiqamətə yönəldir, cinayətin açılması üçün lazımi sübut və faktlar toplanır, onlar birgə təhlil edilir.

Cinayətin baş verdiyi yeri və şəraiti təhqiq etmək üçün əməliyyat qrupu yaradılarkən onun üzvlərinin həyat və ixtisas təcrübəsi, onlar arasında psixoloji uyuşma dərəcəsi (birgə işləməyə, bir-birinə yaxından kömək etməyə, qarşıya çıxan konflikti aradan qaldırmaq, xeyirxah münasibətdə olmaq, dözümlü, özünü ələ almaq, qarşılıqlı hörmət) nəzərə alınmalıdır.

Hadisə yerinə baxışın keçirilməsi prosesində müstəntiq necə deyərlər aşkar, başqa adamların iştirakı və ya olması şəraitində hərəkət edir. Bu cəhət də müəyyən psixoloji hazırlıq tələb edir, xüsusən də müstəntiqin öz diqqətini əsas faktlara mərkəzləşdirmək, lazım gələndə başqa obyektlərə keçirmək, əməliyyat qrupunda nizam-intizamın, əməkdaşlıq şəraiti yaratmağı zəruri edir.

Nəzərə almaq lazımdır ki, cinayət hadisəsi, başqa hadisələr kimi, xarici aləmdə müəyyən izlər (sistemi) qoyur. Həmin izlər spesifik xüsusiyyətlərə malikdir və ümumən mövcud məkan və zamanda bir sistem yaradır. Təhqiqatın müvəffəqiyyətlə aparılması həmin izlər sisteminin müəyyənləşdirilməsindən asılıdır.

Cinayətin baş verdiyi yerə baxışın keçirilməsində müvəffəqiyyətsizliyin səbəblərindən biri qalmış izləri digərlərindən fərqləndirə bilməməklə bağlıdır. Hadisə yerinə baxış zamanı kriminalistik müşahidəçilik şəraitin planlı, məqsədyönlü və düşünülmüş şəkildə qavranması ilə şərtlənir, yəni müstəntiq yaxşı müşahidəçilik qabiliyyətinə malik olmalıdır. Həmin müşahidənin səmərəli olması üçün müəyyən qaydalara riayət edilməlidir. Baxışın keçirilməsinə başlayana qədər baş verən hadisə barədə müəyyən təsəvvürə malik olmaq lazımdır, yəni baş vermiş cinayət hadisəsinin faktik tərəfi ilə tanış olmaq lazımdır.

Adətən baxış keçirməzdən əvvəl müstəntiq fikrən baxışın ehtimalı sərhədini müəyyən edir. Əgər həmin sərhəd düzgün müəyyənləşdirilibsə, onda işə aid müəyyən sübutların əldə edilməsi, yəni cinayətin törədilməsi ilə bağlı obyektlər, cisimlər tapıla bilər. Amma cinayətin baş verdiyi məkan düzgün müəyyən edilmədikdə cinayət izlərini tapmaq da mümkün olmur. Odur ki, müstəntiq hadisə barədə ilkin məlumatla malik olmalıdır. Belə məlumat isə zərərçəkənin, hadisəni görənlərin, şahidlərin ilkin dindirilməsi sayəsində əldə edilə bilər.

Adətən axtarış fəaliyyətini aşağıdakı ardıcılıqla müəyyən etmək olar. Başlanğıc mərhələdə «kriminal düyümün» (əsas faktların) fərqləndirilməsi baş verir: cinayət izləri üzərində olan meyid, sındırılmış seyf, aşırılmış avtomobil və s. Bütün bu cəhətlərin əks etdirilməsi və onların səbəblərinin araşdırılması istintaq əməliyyatında mühüm mərhələni təşkil edir. Əsas düyümün qavranılması müstəntiqin axtarış cəhdlərini artırır, bu da öz növbəsində onun bütün idrak proseslərini cinayətin açılmasına yönəldir. Ancaq nəzərdən qaçırmaq olmaz ki, müstəntiqin axtarış fəaliyyəti dərk edilən informasiyaların standart (eyni tipli) olması ilə, eləcə də dərk edilən, əks etdirilən əlamətlərin unikalılığı ilə fərqlənir. Müstəntiqin qarşısında duran məsələlər həmin mərhələdə çoxcəhətli səciyyə daşıyır. Tədqiqatlar sayəsində müəyyən edilmişdir ki, axtarış fəaliyyətinin əsas mahiyyətini ətraf mühitdə olan

cisimlərdən məhz təhqiqat üçün əhəmiyyət kəsb edən, yəni baş vermiş cinayəti açmaq üçün zəruri olan informasiyaları ayırd etmək, fikri fəaliyyəti həmin informasiyaların təhlili və mənalandırılmasına yönəltməklə bağlıdır, yaxud onunla şərtlənir. Ona görə də nəzərə almaq lazımdır ki, axtarış fəaliyyətinin əsas mahiyyəti ətraf mühətdən gələn informasiyalardan məhz elə informasiyaları ayırd etməlidir ki, onlar baş vermiş cinayətin açılmasına kömək etsinlər.

Hadisənin baş verdiyi şəraitin, baxış zamanı asanlıqla qavranılan xarici görkəmi, eləcə də əşyalar mühitinin daxili məzmununu ilk növbədə hissi idrak vasitələrinin (duyğu, qavrayış və s.), eləcə də məntiqi idrak vasitəsilə dərk edilir. Fərq yalnız ondan ibarətdir ki, xarici struktura həmişə bütöv bir tam şəkilində qarvanılır, amma cisimlər arasındakı daxili əlaqə və münasibətlər eyni dərəcədə həm hissi idrak, həm də məntiqi idrakla dərk edilir. Yəni burada mürəkkəb idrak prosesləri – təfəkkür, təxəyyül fəal iştirak edir. Təhqiqat işi ilə bağlı fəaliyyətə gələn təxəyyül və təfəkkürün spesifikliyi eyni zamanda bəzən də bir-birini inkar edən ehtimalların (versiyaların) irəli sürülməsindədir. Təhqiqat ehtimalı (versiyası) dağınıq, əlaqəsiz faktlardan, sübutlardan yaranaraq müəyyən obrazlar, sürətlər əmələ gətirir ki, onları real gerçəklikdə yoxlamaq lazım gəlir. Təxəyyüldə canlandırılan bütün ehtimallar, versiyalar real şəraitlə tutuşdurulur, real gerçəkliklə yoxlanılır. Beləliklə də təhqiqat prosesi ilə bağlı yaranmış təxəyyül surətləri keçmiş hadisənin, yəni baş vermiş cinayətin məkan və zaman çərçivəsi (əlamətləri) ilə tənzim olunur.

Adətən cinayət yerinə baxışın ilk mərhələsində izlərin müəyyən hissəsini ayırd etmək mümkün olur və həmçinin izlər kəsmişdə törədilmiş cinayət hadisəsinin müəyyən ünsürlərini əks etdirir, yaxud onları saxlamış olur. Təhqiqat fəaliyyətinin rekonstruktiv cəhəti öz mahiyyəti etibarını ilə axtarış fəaliyyəti nəticəsində müəyyən edilmiş izlərin analiz və sintez vasitəsilə qaydaya salınması, yəni real vəziyyəti bərpa etməkdən ibarətdir.

Belə bir rekonstruktiv fəaliyyət nəticəsində müstəntiq müəyyən qənaətə gələ bilər və cinayətin törədilməsi ilə bağlı bəzi ehtimalları (hipotezləri) irəli sürür və yeni sübutlar əsasında onlar versiyaya çevrilir. Hər bir irəli sürülmüş versiya (ehtimal) yoxlanılır və onun üzərində aparılacaq işlər planlaşdırılır.

Şübhəli şəraitdə baş verən cinayətlərin əksəriyyətinin açılması sahəsində müvəffəqiyyətin əldə edilməsi əksər halda cinayət işi ilə bağlı ehtimalların, versiyaların vaxtında və düzgün irəli sürülməsindən asılıdır.

Nəzərə almaq lazımdır ki, (versiya) ehtimal rekonstruktiv və axtarış fəaliyyətinin qovşağında yaranır (törəyir). Unutmaq olmaz ki, müstəntiqin fikri fəaliyyətində təxəyyül cinayətin açılmasında çox böyük əhəmiyyətə malikdir. Onun, yəni təxəyyülün köməyi ilə obyektiv gerçəkliyin faktlarını qavramağa istinad edərək müstəntiq keçmişin mənzərəsini yaradır.

Təhqiqatla bağlı təxəyyül və təfəkkürün spesifikliyi onda özünü göstərir ki, eyni zamanda bir-birini istisna edən bir sıra versiyalar irəli sürülür.

Təhqiqat versiyası bir sıra pərakəndə sübutlardan (faktlardan) yaranır ki, bunun da nəticəsində cinayət əməli barədə müəyyən obraz əmələ gəlir və onun gerçəklikdə yoxlanması zəruri olur. Bütün xəyali versiyalar real şəraitlə, real nəticələrlə tutuşdurulur. Deməli, təhqiqatla bağlı təxəyyül keçmiş hadisənin – cinayətin məkan və zaman çərçivələri ilə tənzim edilir. Müstəntiqin fəaliyyətində yaratdığı təxəyyülün rolu çox zaman heç bir şahidi olmayan ölüm hadisəsi və ya cinayətin açılması prosesində daha ciddi əhəmiyyət kəsb edir, çünki bu halda mütəxəssis təxəyyülü istintaq prosesində daha ciddi əhəmiyyət kəsb edir, çünki bu halda mütəxəssis təxəyyülü hadisənin əlaqəli surətini yarada bilər.

Müstəntiq və cinayət hadisəsini nə qədər dərinləndirən «görürsə» daxili görmə onun hadisə ilə bağlı irəli sürdüyü versiyalar o qədər düzgün ola bilər.

Qətl hadisəsinin baş verdiyi yerə baxış zamanı təxəyyül izlərə görə cinayət səhnəsini daha tam və dolğun şəkildə təsəvvür etməyə imkan verir.

Ona görə də təhqiqat zamanı təxəyyül prosesinin rolunu inkar etmək təhqiqat işində ciddi səhvlərə gətirə bilər.

Fəaliyyətinin xarakteri və məzmunundan asılı olaraq təxəyyülün aşağıdakı növləri fərqləndirilir: bədii, elmi, texniki və s.

Təhqiqat işinin özünəməxsus cəhətlərə malik olmasına görə təhqiqat təxəyyülü də ayırd edilə bilər. Təhqiqat işi ilə bağlı təxəyyülün öz xüsusiyyətləri vardır.

Özünün bərpəedici təxəyyülünü «işləməyə» məcbur edərək müstəntiq cinayəti yerində həm cinayətkarın, həm də zərərçəkənin izləri əsasında cinayətin tam mənzərəsini «görməyə» qabil olmalıdır, yaxud onu görməyi bacarmalıdır.

Həmin təxəyyül obrazını və ya təxəyyülün köməyi ilə bərpa edilən surətlər hadisə yerindəki real şəraitlə tutuşdurulur və bu halda ya qarşıya çıxan ziddiyyəti müəyyən edir, yaxud çatışmayan yeni izləri axtarmağa can atır. Yeni izlərin tapılması irəli sürülən ehtimalın imkanlarını genişləndirir.

Müstəntiq üçün hadisə yerinə baxış keçirərkən ən aktual məsələlərdən biri də müxtəlif obyektlərin qavranılması zamanı adəti stereotiplərin aradan qaldırılması və həmin stereotiplərin arxasında duran yeni informasiya daşıyıcılarını görmək və onları yaxşı dərk edərək mənalandırmaqdır. Hipotezlərin yoxlanılması zamanı ilkin ehtimalların düzgün olmadığı qənaətinə gəlmək olur. Bu da psixoloji nöqtəyindən iki mühüm nəticəyə gətirib çıxara bilər. Hər şeydən əvvəl çatışmayan faktların axtarılması başlayır. Lakin bəzən elə olur ki, çatışmayan informasiyalar əldə edilmir, onda belə güman etməyə əsas var ki, həmin məlumatlar mövcud faktların içərisindədir. Hadisə yerinə baxışın müvəffəqiyyətlə həyata keçirilməsi üçün aşağıda qeyd edilən məsələləri eyni ardıcılıqla həll etmək lazımdır.

-Birinci məsələ - təhqiq edilən hadisə ilə bağlı bütün məlumatları tapmaq. Həmin mərhələdə informasiyaların toplanılması yalnız bir versiya ilə məhdudlaşdırıla bilməz.

-İkinci məsələ – toplanılmış informasiyaları təhlli etməli və həmin əsasda baş verən hadisəni izah etməyə imkan verən yeni versiya yaratmaq;

-Üçüncü məsələ irəli sürülən hər bir ehtimalı (versiyanı, hadisənin baş verdiyi şəraitlə tutuşdurmalı, qarşılaşdırmalı). Belə bir qarşılaşdırmanın gedişi prosesində qarşıya çıxan bütün ziddiyyətlər neqativ vəziyyətlər obyektiv surətdə qeyd edilməli.

Əgər irəli sürülən hər bir versiyanın yoxlanılması zamanı müəyyən ziddiyyətlər aşkar olunursa, onda ilk növbədə birinci, sonra isə ikinci versiyanın həll edilməsinə qayıtmaq lazımdır.

Cinayət mənzərəsi (kriminal versiya) müstəntiqin beynində daha bir modelin – yəni tədqiqat planının yaranmasına səbəb olur ki, o da müəyyən ardıcılıqla araşdırılmalı, cinayətin açılmasına kömək etməlidir.

İstintaq eksperimenti müstəntiq tərəfnidən həmin proses üçün müəyyən edilmiş qayda və normalara uyğun olaraq təşkil edilib keçirilir. Məlumdur ki, ifadənin yerində yoxlanılması və bərpası özündə bir sıra istintaq elementlərini (əməliyyatlarını) birləşdirir. Özünün psixoloji xarakteristikasına görə o, dindirməyə və ya hadisə yerinə baxışın keçirilməsinə aiddir və əsasən həmin tədqiqat əməliyyatlarının psixoloji xüsusiyyətlərini cəmləşdirmiş, yaxud əks etdirmiş olur.

İstər müqəssirin, istərsə də cinayət hadisəsinin harada baş verdiyini görmüş başqa şahidlərin ikinci hadisə barədə danışması və ya məlumat verməsi, təbii olaraq, heç bir sübutu əhəmiyyətə malik deyildir, yaxud belə bir əhəmiyyət kəsb etmir.

İfadələrin yenidən təkrar edilməsi və bərpasında əsas məqsəd hadisə barədə əlavə informasiya (məlumat) əldə etməkdir. Yəni dindirmə zamanı verilmiş məlumatlar bərpa edilir ki, görək o aya yeni məlumat əlavə edilir, yoxsa yox.

Əvvəlki ifadələrin, məlumatların bərpa olunması zamanı dindirilən şəxslərdə assosiativ əlaqələrin canlanması sayəsində hafizə yaxşılaşır.

Hadisə yerinə baxış zamanı oradakı cisimlər və əşyalar arasında olarkən həmin şəxslərin (assosiasiya üzrə) yadlarına əlavə məlumatlar düşür, halbuki əvvəlki sorğu (dindirmə) zamanı görülmüş hadisə və cisimlər barədə yalnız keçmiş hafizə materiallarına istinadən məlumat verilmişdi. İndi bilavasitə hadisənin baş verdiyi yerli şəraiti gördüyü halda onlar barədə müstəntiqin kabinetində sorğu və ya dindirmə zamanı o sadəcə olaraq həmin cisimləri yaddan çıxara, unuda bilər. Buna görə də hadisə yerində verilmiş məlumatların yenidən bərpası zamanı müstəntiq daha çox informasiya əldə edə bilər, çünki o nəinki eşidir, həm də görür, yəni cisimləri, hadisələri bilavasitə qavrayır. Bu da imkan verir ki, müstəntiq tədqiq etdiyi hadisəni daha dərinə və hərtərəfli qavrasın, onu yaxşı dərk etsin, mənalandırsın.

Verilmiş ifadələrin bərpası gedişində toplanmış materiallarla, sübutlarla bağlı çox zaman ziddiyyətlər meydana çıxır, həmin ziddiyyətləri bilavasitə hadisə yerinə baxış zamanı faktların bilavasitə yoxlanılması sayəsində aradan qaldırmaq nisbətən asandır. Buna görə də ifadələrin yerində yoxlanılması, başqa sözlə, istintaq eksperimentini keçirməyi zəruri edən bir sıra şərtlər və ya əsaslar olur.

1. Hadisə yerini müəyyənləşdirmək, bilavasitə onu görməklə bağlı zərurət. Hüquq ədəbiyyatında belə bir fakt gətirilərkən bir qadın müstəntiq müraciət edir ki, meşə ilə gəzərkən təsadüfən bir meyidə rast gəldim. Həmin meyid zorakılıqla öldürülmüşdür. Lakin o izah edə bilməz ki, həmin meyidi necə tapmaq olar, yəni o yeri necə tapmaq olar, amma onu göstərə bilər ki, həmin meyid haradadır (yəni o yerə getsə onu bilavasitə görə və göstərə bilər).

2. Təhqiqatın aparılması yollarını müəyyənləşdirmək zərurəti. Müəyyən qədər meyvəni oğurlayaraq sürücü İ.Ekspeditor və yükləyici ilə birlikdə küçələrdə maşından vətəndaşlara sataşırlar. Meyvə alan şahidləri müəyyən etmək üçün meyvəni hansı küçələrdə maşından vətəndaşlara satdıqlarını müəyyənləşdirmək lazımdır. Lakin həmin şəxslərin hansı küçələrdə meyvəni satdıqlarını soruşduqda o məlumat verə bilmir, amma hansı küçələrdən keçdiklərini, meyvə satdıqlarını o küçələrə getməklə göstərə biləcəyini qeyd edir. Yəni bilavasitə qavrayışa istinad edir, o hafizə ilə hadisəni tam bərpa elə bilmir.

3. Müstəntiq üçün müəyyən əhəmiyyət kəsb edən əşyaların yerinin müəyyənləşdirilməsi. İttiham edilən şəxs nəhayət gizlətdiyi qiymətli əşyaların yerini göstərməyə razılıq verir. Yaxud başqa günahkar şəxs razılaşırsa ki, bədənə xəsarət yetirdiyi bıçağı atdığı yeri göstərsin. Bunun üçün həmin yerə aparılmasını vacib sayır.

4. Təhqiqatçıya bəlli olmayan şəxslərin müəyyənləşdirilməsi. Bəzən müəyyən iş üçün vasitəçi vasitəsilə rüşvət verilir, lakin həmin şəxsin kim olduğunu dəqiq deyə bilmir, yalnız yaşadığı evi göstərə biləcəyini etiraf edir.

5. Baş vermiş hadisənin ayrı-ayrı cəhətlərini müəyyənləşdirmək və dəqiqləşdirmək. Yəni hadisə yerinə baxışın keçirilməsi və ya istintaq eksperimentinin təşkilinin əsas qayəsi hadisə ilə bağlı müəyyən detalların, şəraitin dəqiqləşdirilməsi və əvvəlki ifadələrlə onları tutuşdurmaq, qarşılaşdırmaqdır. Bu halda faktlar dəqiqləşdirilir, şübhəli cəhətlər aradan qaldırılır, əsaslı sübutlar əldə edilir.

6. Cinayətin baş verməsini şərtləndirən şəraitin müəyyənləşdirilməsi. müstəntiq müqəssisdən soruşur ki, zavodun ərazisindən defisit detalları əşyaları necə çıxarmısınız? Təqsirləndirilən şəxs qeyd edir ki, onları pis vurulmuş taxtanı aralamaq yolu ilə vermişdir. Müstəntiq həmin yeri göstərməyi tələb edir, günahlandırılan şəxs o yerə getməyi tələb edir və hadisə yerində prosesi daha dəqiq izah edir.

7. Hadisə yerini bilən və baş vermiş cinayətdən məlumatı olan şəxslərin müəyyənləşdirilməsi və onların hadisə ilə bağlı cisim və hadisələr, cinayət yeri barədə ifadələri alınır. Burada müxtəlif variantlar mövcud ola bilər, müxtəlif ifadələr yoxlanılır, onlar tutuşdurulur, verilmiş məlumatların adekvatlıq dərəcəsi müəyyən edilir.

İfadənin yerində yoxlanılması, xüsusən də istintaq eksperimenti müstəntiqdən təşkilatçılıq qabiliyyəti tələb edir. O, eyni zamanda istintaqa cəlb olunan qrupa rəhbərlik etməyi, daxil olan bir çox informasiyaları (məlumatları) yaxşı əks etdirməyi və düzgün təhlil etməyi bacarmalı, həm də əldə edilmiş bütün məlumatları düzgün

əks etdirməyin öhdəsindən gəlməlidir. Bununla bərabər, müstəntiq üçün ittiham edilən, şübhəli bilinən, zərərçəkmiş şəxslərlə, şahidlərlə psixoloji rabitə yarada bilmək mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Həm də müstəntiq üçün təhqiqat əməliyyatının əsas fiqurunun psixologiyasını, yəni ifadələri yoxlanılan şəxslərin fərdi-psixoloji xüsusiyyətlərini yaxşı bilməlidir, belə bir psixoloji səriştə zəruri informasiyanı əldə etməyə kömək etməklə yanaşı, konfliktə yol verməməyə, yəni konflikt şəraitindən yaxa qurtarmağa imkan verir. Buna görə də ittiham olunan, şübhəli sayılan, zərərçəkən və şahidlərlə bir tərəfdən digər tərəfdən müstəntiqlə zəruri psixoloji rabitənin yaranması vacibdir.

Çünki elə adamlar var ki, onlar öz günahları, başqa sözlə, öz cinayət əməli barədə müstəntiqə təklikdə məlumat verir, o barədə təfsilatı ilə danışır, amma müstəntiqin yanında başqa adamlar olduqda öz əməlləri barədə məlumat vermək istəmir. Bu cəhəti nəzərə alaraq sorğu aparılacaq şəxsə əvvəlcədən müəyyən hazırlıq işləri aparılmalıdır. Dindiriləcək şəxslərlə xırda məsələlər üstündə konfliktə girmək olmaz, həmin məsələləri sonra, təhqiqatın gedişində də danışmaq olar. Xüsusən də yeniyetmələrin sorğusunda, onların bu və ya digər hadisə barədə dindirilməsində ehtiyatlı olmaq, onların psixoloji xüsusiyyətlərini düzgün nəzərə almaq lazımdır. Lazım gəldikdə yeniyetmələrin dindirilməsində müəllimlərin, psixoloqların köməyindən istifadə etmək daha yaxşı nəticə verə bilər.

İstintaq eksperimentinin aparılması, yəni hadisə yerinə baxışın təşkili hadisədən uzun müddət keçdikdən sonra aparılırsa, qarşıya bir sıra çətinliklər çıxır. Məsələn, cinayətin baş verdiyi yerdə bitkilər sistemi dəyişilir. Yəni ağaclar böyüyür, bitkilər sistemli dəyişə bilər, çəmənlik sola bilər, yaxud cinayətin baş verdiyi yeri ot basa bilər. Yaxud müəyyən küçədə olan binalar sökülə bilər, yaxud az mərtəbəli binalar yüksək mərtəbələrə əvəz oluna bilər. Belə hallarda tələsmədən hər cür tədbir görmək lazımdır ki, dindirilən şəxsə assosiativ əlaqələri canlandırmaq, ona bu və ya digər şəraitin, vəziyyətin canlandırılmasına kömək etmək, yəni hadisələri daha dəqiq surətdə yada salmasına kömək etmək vacibdir. Belə bir proses yaxşı təşkil edilərsə, alınan ifadələr daha dəqiq olar və yoxlamanın nəticələrinin düzgünlüyünü təmin etmiş olar.

Son dövrlərdə cinayətkarın ifşası üçün, xüsusən də qrup cinayətini açmaq üçün operativ eksperiment təşkil edilir.

Mühüm məsələ təhqiqat eksperimenti iştirakçılarını seçməkdir. Çünki eksperimentin keçirilməsi üçün adətən bir çox adamlar cəlb edilir.

Müstəntiqdən və eksperimentə cəlb edilənlərdən başqa həmin eksperimentdə günahlandırılan (şübhəli bilinən şəxs), zərərçəkən şəxs, şahid, müxtəlif bilik sahəsinin mütəxəssisləri (psixoloqlar, pedaqoqlar) eləcə də texniki personal, yəni bu və ya digər təcrübə işləri yerinə yetirməyə kömək edən şəxslər. Həmin təhqiqat işinin aparılmasına çoxlu şəxslərin cəlb edilməsi, bir tərəfdən sosial-psixoloji amillərin təsirini gücləndirir, digər tərəfdən təzyiq olunan şəxsin fərdi xüsusiyyətlərinə ciddi

surətdə təsir edir. Çünki hər bir şəxs özünün fərdi xüsusiyyətlərinə malikdir ki, onlar da təhqiqatın eksperimental yolla əldə edilən faktların etibarlılığına inanmaq olmur.

Hadisə yerinə baxışla əlaqədar olaraq keçirilən eksperimentlər içərisində qavrayışla bağlı yoxlamalar daha mürəkkəb səciyyə daşıyır. Bu onunla izah olunur ki, qavrayış real gerçəkliyin hissi surətlərinin əmələ gəlməsi və fəaliyyətə gəlməsi ilə əlaqədar olduğundan müxtəlif psixi törəmələrin – funksional, operativ və motivasion hadisələrin mürəkkəb çulğalaşması kimi təzahür edir. qavrayışla bağlı (eləcə də müəyyən hərəkətlərin yerinə yetirilməsi imkanları ilə bağlı) eksperimentlərin nəticələri həm ümumi subyektiv keyfiyyətlərdən (imkanlardan) asılıdır və onların göstəriciləri yoxlanılır, eləcə də eksperimentin keçirilməsi anlarında orqanizmin vəziyyətindən asılıdır. Qavrayışın həssaslıq səviyyəsi bir tərəfdən ayrı-ayrı adamların fərdi xüsusiyyətlərindən, digər tərəfdən onun fəaliyyətinin xarakterindən asılıdır. Bəzən də burada normadan kənara çıxma halları çox kəskin olur. Məsələn, qara parça istehsalı ilə məşğul olan toxucularda yalnız qara rəngin qırxa qədər çalarlarını fərqləndirə bilirlər.

Tədqiqat praktikası göstərir ki, ən çətin eksperimental yoxlama məkan qavrayışı və məkan təsəvvürlərinin müəyyənləşdirilməsi sahəsində özünü göstərir. Belə eksperimentin mürəkkəbliyi məkan qavrayışının fizioloji təbiəti ilə şərtlənir. Çünki qavrayış prosesində müxtəlif analizatorlar (həm daxili, həm də xarici qıcıqandırııcıların təsiri ilə, fəaliyyətə gəlir) qarşılıqlı surətdə bir-birini şərtləndirir.

Məkan münasibətlərinin obyektivliyindən (uzunluq, istiqamət, həcm, forma, yertutma vəziyyəti və s.) asılı olaraq müxtəlif analizatorların fəaliyyəti çulğalaşır. Həm də bu zaman hər bir analizatorun fəaliyyəti digər analizatorların fəaliyyəti ilə bağlı olur. Yəni cismin məkan xüsusiyyətlərinin və münasibətlərinin qavranılmasında həm görmə və eşitmə, həm də iybilmə və başqa hiss üzvləri iştirak edir.

Məkan qavrayışının mühüm xüsusiyyətlərindən biri (binarnıy effekt) qoşa analizatorun (hər iki gözün, hər iki qulağın və s.) eyni zamanda və birgə fəaliyyət göstərməsidir. Məlumdur ki, bir gözlə qavranılan obyektlər iki gözlə qavranılandan ciddi surətdə fərqlənir. Bu cəhət yalnız görmə analizatorunun fəaliyyətinə aid deyil, həm də digər qoşa analizatorların da fəaliyyətinə aiddir. Bir cəhət də nəzərdən qaçırılmamalıdır ki, sistemlilik yalnız məkan qavrayışına aid deyil, həm də zaman qavrayışına xasdır. Şərh edilən cəhətlərdən çıxış edərək, yəni onlara istinadən müstəntiq ittiham edilən (günahkar bilinən) şəxsin məkan və zaman təsəvvürlərini qiymətləndirərkən, yəni o məlumatları nəzərə alarkən, həm də onların ifadələrinin eksperimental yolla yoxlanılması zamanı onun bütün hiss üzvlərinin vəziyyətini (yalnız görmə və eşitməni deyil), dəqiq müəyyənləşdirməli və düzgün nəzərə almalı. Belə bir təhqiqat əməliyyatı aparmaq günahlandırılan şəxslə ciddi psixoloji hazırlıq aparılmasını tələb edir. Yəni yaxşı psixoloji hazırlıq aparıldıqda günahlandırılan şəxs sakitləşər və daxilən inanar ki, hadisəni olduğu kimi xatırlamaq və o barədə düzgün məlumat vermək zəruridir. Elə buna görə də təhqiqat eksperimentinin keçirilməsinin

mühüm şərti və ya şəraiti ittiham edilən şəxsin hər şeyi olduğu kimi etiraf etməsi, yəni törətdiyi cinayət əməlini düzgün boynuna almalıdır. Bu cəhət onun daxilən yeniləşdiyini, onun hər şeyi etiraf etməyə hazır olduğunu sübut edir. Müstəntiqin başlıca vəzifəsi ilk növbədə günahlandırılan şəxslə zəruri psixoloji rabitə yaratmaqdır.

Təhqiqat eksperimentini hazırlayarkən onun iştirakçılarının nəinki ümumi fiziki və psixoloji xüsusiyyətlərini, həm də onların psixosomatik vəziyyətini nəzərə almaq lazımdır. Xəstələnmə, həyacan, qorxu və hətta sadəcə yorğunluq baş verən hadisələrin düzgün qavranılması qabiliyyətini xeyli dərəcədə aşağı sala bilər. Məsələn, qrip olduqda, burun tutulduqda iyilmə həssaslığı ya tam azalır, ya da itə bilər. Elə hallar olur ki, təhqiqat eksperimenti təşkil edilərkən yoxlanılan şəxsi əvvəlki vəziyyətinə qaytarmaq olmur (yəni onun üçün yoxlanılan hadisəni qavramaq xarakterik olduğunu ona qaytarmaq olmur), bu halda müstəntiq eksperimentin nəticələrini qiymətləndirərkən müvafiq düzəlişlər aparmağa çalışmalıdır.

Təhqiqat eksperimentinin nəticələrinin düzgün olması üçün zəruri şərtlərdən və ya şəraitdən biri təhqiq olunan hadisənin təcrübədə bərpa olunması və ya yenidən canlandırılması maksimum dərəcədə yoxlanılan hadisəyə uyğun olmalıdır. Bu eksperiment zamanı istifadə edilən maddi cisimlərə və şəraitə aid olmalıdır. Yəni həmin cisimlər, hadisələr, şərait özünün zəruri bu və ya digər xassəsini, keyfiyyətlərini təzahür etdirməlidir.

Adətən təhqiqat eksperimentində maddi aləmin elə cisimlərindən, əşyalarından istifadə olunur ki, onlar təhqiqat hadisəsi ilə bu və ya digər dərəcədə bağlı olsun, yəni həmin hadisənin orbitində olsun. Bu eksperimental yolla yoxlanılan hadisə ilə bağlı nəticələrin əldə edilməsinə kömək edir, başqa sözlə onu daha çox təmin edir. Lakin bəzən bunu etmək müyəssər olmur, belə ki, bəzən cinayət hadisəsinin baş verməsi ilə bağlı olan vacib obyekt və ya cisim ya çox ciddi zədələnmiş olur, ya da ümumən məhv edilmiş olur, başqaları isə zaman keçdikcə özünün ilkin keyfiyyət və xüsusiyyətlərini dəyişmiş olur, üçüncülər isə kəmiyyət etibarını kifayət qədər olmur. Bütün bu hallarda müstəntiq eksperiment qoyarkən gərək həqiqi cisimləri onların bənzəri və ya modelləri ilə əvəz etsin. Eksperimental tədqiqat zamanı istifadə oluna bilən model dedikdə elə maddi sistem nəzərdə tutulur ki, o, təhqiqatı maraqlandıran cismi əks etdirməklə yanaşı, həm də onu elə əvəz edə bilsin ki, onun öyrənilməsi həmin obyekt haqqında yeni məlumat verə bilsin. Başqa bir şəraitdə cismin modeli onun bənzəri (analoqu) kimi çıxış edir. Ona görə də həmin modelin cismin originalı kimi istifadə edilməsi üçün yararlı olması, yəni onu əvəz edə bilməsi üçün bütün mühüm əlamət və keyfiyyətlərinə görə həqiqi cisimlə oxşar olmalıdır. Buna görə də demək olar ki, təhqiqat eksperimentində cisimlərin, əşyaların modelləşdirilməsi obyektə dolayısı ilə (bilavasitə) öyrənməyə xidmət edir, yəni real cismin özü ilə deyil, onun modeli ilə iş görülür, şərait araşdırılır.

Təhqiqat eksperimenti aparılarkən yoxlanılan hadisənin baş verdiyi şəraitin bərpa edilməsi daha da mürəkkəbdir. Çünki bu halda cinayət hadisəsinin baş verdiyi mühit və şəraiti (hadisə və faktları) olduğu kimi bərpa etmək çox çətindir, bir sıra hallarda isə zaman və məkanda baş verən gözlənilməz hadisələr vəziyyəti köklü surətdə dəyişir, onu olduğu kimi bərpa etmək çox çətindir. Lakin buna baxmayaraq, təhqiqat eksperimenti zamanı həmin vəziyyətin, şəraitin bərpa edilməsinə də xüsusi diqqət yetirilməlidir.

Cinayət işlərinin təhqiği praktikasının öyrənilməsi göstərir ki, günahlandırılan şəxs, şahid, zərərçəkən özlərinin ifadələrində çox halda, məsələn qaranlıq olmasına, yaxud, əksinə çox kəskin işıqlılığın olmasına istinad edirlər ki, həmin şərait onların baş verən hadisəni (cinayət hadisəsinə) aydın görməyə mane olmuşdur. Bunu da nəzərə almamaq olmaz. Bu qəbildən olan ifadələri yoxlamaq üçün, yəni bunu eksperiment yolu ilə yoxlamaq üçün cinayət baş verdiyi zaman olan işıqlılığın zəmin səviyyəsi mütləq bərpa olunmalıdır.

Həm də cinayəti törədən şəxsin belə bir işıqlılıq şəraitində nə müddətdə olması da nəzərdən qaçırılmamalıdır. Belə bir yoxlama həm də qaranlıq şəraiti ilə bağlı aparılmalıdır. Bunun da psixofizioloji mexanizmi və səbəbləri vardır. Çünki uzun müddət qaranlıqda qalmaq görmə həssaslığını artırdığı halda, əksinə uzun müddət kəskin işıqlılıq şəraitində qalmaq görmə həssaslığını zəiflədə bilər. Hər iki halda ətraf cisim və hadisələrin, əşyaların qavranılmasında müəyyən dəyişiklik yarada bilər ki, bu da qaranlığa və işıqlılıq dərəcəsinə alışmanın, uyğunlaşmanın, adaptasiyanın baş verməsi ilə nəticələnir. Odur ki, belə bir qanunauyğunluğu istintaq prosesində nəzərdən qaçıрмаq olmaz.

Çünki fizioloqların tədqiqatlarından aydın olur ki, insan işıqlı otaqdan qaranlığa çıxarkən işıqlılığın fərqinə görə insan əvvəl ya heç bir şeyi görə bilmir, ya da çətinliklə müəyyən cisimlərin konturunu dumanlı şəkildə ayırd edə bilər. Vaxt keçdikcə gözün həssaslığı, yəni görmə həssaslığı artır. Əgər işıqlılıq normal həddə olmuşsa (təxminən 10-löksov) alışma və ya uyğunlaşma, yəni adaptasiya 20 dəqiqədən sonra, əgər çox olmuşsa, təxminən bir saatdan sonra qurtardı.

Qaranlıq binadan işığa çıxdıqda gözün işığa alışması nisbətən tez baş verir, yəni qaranlıq binadan çıxdıqdan 3-5 dəqiqə sonra insan adətən hər şeyi normal görə bilər, lakin ilk anda adaptasiyanın olmaması kəskin surətdə özünü hiss etdirir.

İnsana çox kəskin işıq (məsələn, qarşıdan gələn avtomaşının faralarından gələn işıq) insana özünəməxsus şəkildə təsir edir, sanki onu kor edir. Nəzərə almaq lazımdır ki, belə kəskin işığın təsiri gözün görmə qabiliyyətini nəinki çətinləşdirir, həm də hərəkət reaksiyaları çətinləşdirir, müəyyən hərəkət əməliyyatların aparılmasında və ya baş verməsində fasilə yaradır.

Xarakterik cəhətlərdən biri də odur ki, ayrı-ayrı cisimlərin görmə qavrayışı bir sıra hallarda nəinki ümumi işıqlılıqdan asılıdır, həm də müşahidəçinin yerləşdiyi yerdən aslı olaraq cismin kəskin surətdə işıqlanmasından, yəni həmin cismin üzərinə

kəskin işıq düşməsindən asılıdır. Məsələn, insan pəncərədən zəif işıqlandırılmış otaqda olan bütün əşyaları əgər küçədə qaranlıqdırsa yaxşı seçə və görə bilər, amma hava aydın və günəşli olduqda həmin pəncərədən baxmaqla otaqda olan əşyaları görə bilmir. Sonuncu halda otağa pəncərədən baxmaq üçün pəncərəyə çox yaxınlaşmaq, hətta əllə işığın qabağını kəsməyə çalışmaq sayəsində evdəki əşyaları az-çox aydın görmək və fərqləndirmək olar. Belə bir şəraiti və ya vəziyyəti praktikadan aydın olduğu kimi bəzi müqəssirlər, yaxud yalançı şahidlər nəzərə ala bilmirlər. Ona görə də onların ifadələri istintaq eksperimentinin keçirilməsi zamanı asanlıqla təkzib edilir, yəni onların yalan ifadə verdikləri aydın olur.

Nəzərdən qaçırmaq olmaz ki, təhqiqat işinin əsaslı və obyektiv getməsi üçün istintaq eksperimenti xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Lakin onun təşkili və keçirilməsi ciddi professional hazırlıqla yanaşı, xüsusi psixoloji səriştəyə malik olmağı tələb edir. Burada müstəntiqin intellektual keyfiyyətləri ilə yanaşı, keyfiyyətləri də mühüm rol oynayır.

İstintaq eksperimentinin təşkili və aparılmasının müvəffəqiyyətlə nəticələnməsi üçün həmin eksperimentdə iştirak edən bütün şəxslərin fərdi-psixoloji xüsusiyyətlərinin ətraflı öyrənilməsi və işin gedişi prosesində həmin xüsusiyyətlərin dəqiq nəzərə alınması da çox mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Bütün bunlar onu göstərir ki, istintaq eksperimentinin təşkili və onun nəticələrinin adekvat təhlili çox mürəkkəb prosesdir. Həmin mürəkkəb əməliyyatın aparılması iştirakçılardan çox ciddi professional səriştə ilə yanaşı dərin psixoloji hazırlıq da tələb edir. Çünki zəruri psixoloji hazırlıq və səriştə olmadan həmin mürəkkəb əməliyyatın öhdəsindən gəlmək və eksperiment nəticələrinin adekvat təhlilinə nail olmaq çətinidir.

Mövzu № 15

“Cinayət və mülki prosesdə məhkəmə-psixoloji ekspertizası məsələləri”

Plan:

1. Məhkəmə-psixoloji ekspertizasının predmeti və obyektı, tədqiqat prinsipləri və metodikaları.
2. Xüsusi psixoloji biliklərin cinayət və mülki işlərdə tətbiqinin prosesual əsasları.
3. Məhkəmə-psixoloji ekspertizasının təşkili və keçirilməsi.

Ədəbiyyat siyahısı:

1. Bayramov.Ə.S., Əliyev.B.H. Hüquq psixologiyası (dərslük). Bakı, “Təhsil”, 2012
2. Bayramov.Ə.S., Əlizadə.Ə.Ə. Sosial psixologiya. Bakı, 2006.

3. Əliyev B.H. Məhkəmə-psixoloji ekspertizasının əsasları. Bakı, 1999.
4. Əliyev B.H. Cinayət və mülki prosesdə məhkəmə-psixoloji ekspertizası problemləri. Bakı, 1996.
5. Əliyev B.H. Məhkəmə-psixoloji ekspertizasının keçirilməsinə və təşkilinə dair metodik göstərişlər. Bakı, 1993.
6. Васильев В.Л. Юридическая психология. 6-е издание. Переработанное и дополненное. СПб: Питер, 2009.
7. Бандурка А.М., Богарова С.П., Землянская Е.В. Юридическая психология.
8. Харьков, 2002.
9. Петруня О.Э. Юридическая психология. Учебное пособие. Москва, 2007.
10. Еникеев М.И. Основы общей и юридической психологии. Москва, 2003.
11. Еникеев М.И. Юридическая психология. Краткий учебный курс. Москва, а. 2003.
12. Костицкий М.В. Судебно-психологическая экспертиза. Львов, 1987.
13. Коченов М.М. Введение в судебно-психологическую экспертизу. Москва, 1999
14. “DİO-nun əməkdaşlarının fəaliyyətində psixologiya və pedaqogika” fənni üzrə 15 nömrəli mühazirə (*DİN-in Polis Akademiyasının Ümumi kitabxanası*).

Sual 1.

Məhkəmə-psixoloji ekspertizasının predmeti və obyektı, tədqiqat prinsipləri və metodikaları.

Məhkəmə-psixoloji ekspertizasının mühüm struktur elementlərindən biri də onun predmeti və obyektidir. Bu məsələni araşdırmadan məhkəmə-psixoloji ekspertizasının mahiyyəti haqqında aydın təsəvvür yaratmaq və problemi həll edilmiş hesab etmək olmaz. Bir çox tədqiqatçılar haqlı olaraq qeyd edirlər ki, məhkəmə ekspertizasının mahiyyətini açmaq üçün ekspertizanın bir növünü digərindən fərqləndirən və ekspertin xüsusi biliklərinin təbiətini əks etdirən ümumi əlamətləri müəyyən etmək lazımdır. Bundan çıxış edərək A.R.Şlyaxov ekspert tədqiqatının üç mühüm və ümumi əlamətini ayırd edir: 1) predmet, 2) obyekt, 3) metodika.¹ Onun fikrincə, bu üç əlamət bütövlükdə, tam şəkildə nəzərdən keçirildikdə məhkəmə ekspertizasının mahiyyətini araşdırmaq olar. Belə bir fikir ona əsaslanır ki, məhkəmə ekspertizası nəzəriyyəsinin əsas anlayışları ekspertizanın predmeti və obyektidir.

Məhkəmə ekspertizasının predmeti bir çox mütəxəssislər tərəfindən eyni şəkildə müəyyən edilir. Bəzi tədqiqatçıların fikrincə, ekspertizanın predmetini ekspertiza vasitəsilə müəyyən edilən faktlar, hallar (faktiki məlumat) təşkil edir (Şlyaxov A.R. 1979; Belkin R.S., 1978). Digər tədqiqatçılar isə belə hesab edirlər ki, ekspertizanın predmetini ekspertizanın həll etdiyi məsələlər dairəsi təşkil edir (Petruşin İ.L., 1964).

¹ Шляхов А.Р. Судебная экспертиза: организация и проведение. – М., 1979. – С.7.

Prosessual baxımdan ekspertizanın predmetinə verilən belə tərif düzgündür. Çünki prosessual qanunvericiliyə tam uyğundur. Həmçinin nəzəri cəhətdən götürüldükdə belə bir tərif sübutun predmetinə verilən təriflə tam uzlaşır və burada tam ilə hissənin vəhdəti nəzərə çarpır. Çünki sübutla ekspertiza tam ilə hissənin qarşılıqlı əlaqəsi formasında vəhdətdədir.

Bəzi müəlliflər ekspertizanın predmetinə verilən tərifdəki «faktiki məlumat» terminin buraya daxil edilməsini düzgün hesab etmirlər. N.A.Selivanovun fikrincə, yalnız real surətdə keçmişdə baş vermiş (baş verə biləcək), hal-hazırda mövcud (mövcud ola bilən) fakt, həmçinin bu faktı şərtləndirən qanunauyğunluqlar, əlaqələr və münasibətlər ekspertizanın predmeti ola bilər. Faktiki məlumat isə (faktlar haqqında məlumat), onun fikrincə, ekspertizanın predmetini deyil, onun nəticələrini əmələ gətirir.²

Fikrimizcə, qeyd edilən terminlərin göstərilən surətdə qarşı-qarşıya qoyulmasının elmi əsasları yoxdur. Çünki ekspertiza zamanı işin müəyyən halları, faktları aydınlaşdırılıb aşkar edilir. Amma ekspert rəyi proses iştirakçıları üçün müəyyən edilmiş faktlar haqqında məlumat kimi çıxış edir. Ona görə ki, ekspert sübutetmənin subyektı deyil və ekspert rəyini sübutun bir növü kimi son nəticədə məhkəmə-istintaq orqanları qiymətləndirir.

Mövcud ədəbiyyatın təhlili göstərir ki, adətən konkret ekspertizanın predmetini və ekspertizanın növü predmetini ayırd edirlər.³ Növü predmet müəyyən ixtisas üzrə ekspertin səlahiyyətlərini, bu növü ekspertizanın imkanlarını təyin edir, konkret predmet isə konkret ekspertizanın həll etdiyi məsələləri əhatə edir. Konkret predmet növ obyektı çərçivəsindən kənara çıxma bilməz. Konkret predmet ekspertin seçilməsi və ekspertizanın səlahiyyətlərinin müəyyən edilməsinin əsas meyarı kimi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Məsələn, cinayət işinin materiallarının öyrənilməsi, dindirilən şəxslərə (müqəssir, şahid, cavabdeh və b.) suallar vermək, o zaman ekspertin səlahiyyətlərinə daxil olur ki, bu keçirilən ekspertizanın predmetinə aid olsun.

Qeyd etmək lazımdır ki, ekspertizanın ayrı-ayrı növlərini fərqləndirmək və ekspertin səlahiyyətlərini müəyyən etmək üçün ekspertizanın predmetinin böyük əhəmiyyətinə baxmayaraq, o, yeganə və kafi meyar ola bilməz. Yuxarıda göstərdiyimiz kimi əsas meyar rolunu üç elementin-predmet, obyekt və metodun məcmusu yerinə yetirə bilər. Belə ki, bəzən bir ekspertiza digərindən yalnız predmet və obyektı qarşılıqlı surətdə götürüldükdə fərqlənirlər. Məsələn, bəzi kriminalistik eksperizaların obyektı (trassoloji, mexanizminin və ya bədən xəsarətinin əmələ gəlməsini müəyyən edilməsi) üst-üstə düşə bilər. Lakin obyektlə predmet vəhdətdə götürüldükdə onların müxtəlifliyi nəzərə çarpır. Belə ki, tibbi ekspertiza zamanı insan

² Селиванов Н.А. Спорные вопросы судебной экспертизы // Социалистическая законность, 1978, №5. – С.63.

³ Белкин Р.С. Курс советской криминалистики. Т.2.- М., 1978. - С.258-259.

bədənindəki xəsarətlər tədqiq edilir, kriminalistika ekspertizası zamanı isə geyim üzərindəki xəsarətlər öyrənilir.

Ekspertizanın obyektini müəyyən edəcək faktlar haqqındakı o məlumat mənbələri təşkil edir ki, onlar ekspert tədqiqatına çevrilir və nəticədə ekspert bu ekspertizanın predmetinə daxil olan halları aşkar edir. Əgər ekspertizanın predmetini təşkil edən faktlar tədqiqatın məqsədi və nəticələri kimi çıxış edirsə, obyektin xassələri də bu faktların dərk edilməsi vasitəsi rolunu oynayır.

Hüquq ədəbiyyatında obyekt anlayışı ekspertizanın predmetini təşkil edən faktiki məlumatın mənbəyi, faktlar haqqında informasiyanın daşıyıcısı kimi başa düşülür (Şlyaxov A.R. 1979, Qalkin V.M. 1968, Petruxin İ.L. 1964). Lakin ekspertizanın predmeti ilə bağlı mübahisəli məsələlər də var. Bura ilk növbədə ekspertizanın obyektinə hansı mənbələrin aid edilməsi daxildir. Belə ki, bəzi tədqiqatçılar ekspertizanın obyektini əşyalar və ya faktlar kimi (Petruxin İ.L. 1964), bəziləri isə buna etiraz edərək obyekt anlayışına yalnız maddi xarakter daşıyan obyektləri (insanlar, heyvanlar, əşyalar, sənədlər) daxil edirlər (Qalkin V.M., 1968).

Fikrimizcə, ekspertizanın obyektinə yalnız konkret predmetləri və ya maddi əşyaları daxil etmək düzgün deyil. Ekspertizanın predmetinə maddi və ideal obyektlər də daxil ola bilər, çünki onların tədqiqi əsasında ekspert iş üçün əhəmiyyətli olan faktlar aşkar edir və buna xidmət edən hər bir hadisə ekspertizanın obyektinə daxil ola bilər. Ona görə də qnoseoloji mənada istənilən fakt ekspertin idraki fəaliyyətinin obyektinə ola bilər.

Mövcud ədəbiyyatın təhlili bizə ekspertizanın obyektinin iki əsas növünü ayırd etməyə imkan verir: 1) növü obyekt, 2) konkret obyekt. Növü obyekt dedikdə predmetlərin elə sinfi, kateqoriyası başa düşülür ki, onlar ümumi əlamətlərə malik olsunlar. Konkret ekspertiza obyektinə dedikdə isə ekspertiza zamanı tədqiq edilən müəyyən predmet başa düşülür. Hər bir konkret obyekt fərdi və təkrarolunmazdır və o, konkret ekspert tədqiqatının səciyyəsinə müəyyən edir.

Məhkəmə-psixoloji ekspertizasının hər növünün özünəməxsus predmeti var ki, bu da işin materiallarının tədqiqi yolu ilə müəyyən edilmiş özünəməxsus faktlardan ibarətdir. Göründüyü kimi, məhkəmə-psixoloji ekspertizasının predmeti onun əsas əlaməti olaraq ekspert-psixoloqun xüsusi biliklərinin mənbəyini və təbiətini müəyyən edir. Belə ki, ekspert qarşısında qoyulmuş hər hansı bir suala cavab verilməsi həmin sualın araşdırılması üçün zəruri olan bilik sahələrində xüsusi biliklərə malik şəxsin ekspertin işə cəlb edilməsini tələb edir. Lakin ekspertin xüsusi biliklərinin təbiəti tədqiqat obyektinin xassələri və onun tədqiqi metodları ilə də müəyyən edilir. Çünki ekspertizasının obyektini işin materiallarında öz əksini tapmış, möhkəmləndirilmiş və cinayət-prosessual qanunvericilikdə nəzərdə tutulmuş informasiya mənbələri təşkil edir. Hər bir tədqiqatın obyektinin müəyyən bir xassəsi isə tədqiqatın predmeti kimi çıxış edir. Digər tərəfdən isə, məhkəmə ekspertizasının hər bir növü özünün spesifik obyektinə malikdir və onun dərk edilməsi yolları da səciyyəvi xarakter daşıyır.

Doğrudan da ekspert tədqiqatının predmetini, obyekt və metodlarını tam, bütöv şəkildə, vəhdətdə təhlil etmədən məhkəmə ekspertizasının hər hansı bir növünün mahiyyətini açmaq mümkün deyil. Məhkəmə-psixoloji ekspertizasının nəzəri əsaslarını bu istiqamətdə araşdırmaq daha məqsədəuyğundur.

Məhkəmə-psixoloji ekspertizasının predmetini nəzərdən keçirmək üçün iki əsas məsələyə xüsusi diqqət yetirmək lazımdır. Birincisi, psixoloji ekspertiza psixologiya və hüquq psixologiyası əsasında yaranmış və bu sistemə daxildir. İkincisi, məhkəmə-psixoloji ekspertizası məhkəmə ekspertizasının müstəqil bir növüdür. Ona görə də məhkəmə-psixoloji ekspertizasının predmetini müəyyən etmək üçün, bir tərəfdən psixologiyanın, digər tərəfdən hüquq psixologiyasının predmetini nəzərdən keçirmək lazımdır.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, hüquq ədəbiyyatında göstərilir ki, məhkəmə ekspertizasının predmetini iş üçün əhəmiyyət kəsb edən və ekspertin xüsusi biliklərinin tətbiqi vasitəsilə müəyyən edilən faktlar təşkil edir. Eyni zamanda, məhkəmə ekspertizasının bu və ya digər növünün predmetini müəyyən edərkən onun əsaslandığı baza elminin predmetini əsas meyar kimi götürürlər. Çünki məhkəmə ekspertizasının bir neçə növünün bir obyektə ola bilər. Lakin onların əsaslandığı baza elminin predmeti həmin ekspertizaların predmetlərini dəqiqləşdirməyə imkan verir. Məsələn, məhkəmə-tibbi, məhkəmə-psixiatriya və məhkəmə-psixoloji ekspertizalarının obyektlərini insan təşkil edir. Lakin onların hər biri tədqiqat obyektinin müəyyən xassəsini öyrənir ki, bu da onların baza elmlərinin predmetinə əsaslanır.

Məhkəmə-psixoloji ekspertizasının nəzəri əsaslarını işləyən bəzi tədqiqatçılar qeyd edirlər ki, məhkəmə-psixoloji ekspertizasının predmeti insanın iş üzrə obyektiv həqiqətin müəyyən edilməsi üçün əhəmiyyət kəsb edən psixi fəaliyyətinin komponentlərinin aşkar edilməsi və ekspert qiymətləndirilməsindən ibarətdir.⁴ Lakin psixi fəaliyyətin komponentlərini məhkəmə-psixoloji ekspertizasının ümumi predmeti kimi götürmək olmaz. Çünki məhkəmə-psixoloji ekspertizasının nəzəri əsasını psixologiya elmi təşkil edir və orada tədqiqatın predmeti kimi psixika (psixi hadisələr, onların əmələ gəlməsi və inkişaf qanunauyğunluqları), obyekt kimi isə insan nəzərdən keçirilir.⁵ Bundan çıxış edərək, psixikanın daşıyıcısı kimi insan məhkəmə-psixoloji ekspertizasının obyektə və psixi hadisələr tam, bütöv, sistemli halda onun predmeti kimi nəzərdən keçirilməlidir. Lakin ümumi psixologiyanın predmet və obyektini mexaniki olaraq məhkəmə-psixoloji ekspertizasının predmet və obyektə kimi nəzərdən keçirmək olmaz. Bunun üçün ilk növbədə ümumi

⁴ Мелник В.В., Цыцарев С.В., Яковлев Я.М. Основы судебно-психологической экспертизы по уголовным делам (Учебное пособие). – Л., ЛГУ, 1987, – С.49. Ибрагимов Н.И. Процессуальные, криминалистические и психологические аспекты судебного следствия. – Баку, 1996. – С.77.

⁵ Bayramov Ə.S., Əlizadə Ə.Ə. Psixologiya. – Bakı, 1989. – S.17.

psixologiyanın və məhkəmə ekspertizasının predmet və obyektlərinin spesifik cəhətləri nəzərə alınmalıdır.

Məhkəmə-psixoloji ekspertizasının metodoloji əsaslarını nəzərdən keçirərkən yadda saxlamaq lazımdır ki, məhkəmə-psixoloji ekspertizasının təşkili zamanı ekspert tədqiqatının əsasında, mərkəzində şəxsiyyət dayanır. Başqa sözlə, cinayətkarın, zərərçəkmişin, şahidin, iddiaçının, cavabdehin şəxsiyyəti, onun psixi proseslərinin, halətlərinin və xassələrinin xüsusiyyətləri tədqiq edilir. Ona görə də məhkəmə-psixoloji ekspertizasının nəzəri əsaslarını sistemli yanaşma baxımından şəxsiyyətin psixoloji nəzəriyyəsi təşkil edir.

Məhkəmə-psixoloji ekspertizasının nəzəri problemlərinə həsr edilmiş ilk işlərin təhlili göstərir ki, məhkəmə-psixoloji ekspertizasının predmeti və obyektı məsələsinə məhkəmə ekspertizasının bu növünün əsasını təşkil edən fundamental elmin – psixologiyanın mövqeyindən yanaşılmamışdır. Belə ki, bəzi müəlliflər məhkəmə-psixoloji ekspertizanın obyektı kimi «insan psixikasının qeyri-patoloji hadisələrini; şəxsin psixi xassələrini; psixi fəaliyyətini, o cümlədən idrak fəaliyyətini; insanların müəyyən andakı psixi vəziyyətini» nəzərdən keçirirlər.⁶ Məhkəmə-psixoloji ekspertizasının predmeti kimi isə psixi hadisələr götürülür. Əlbəttə, məsələyə belə yanaşmaq düzgün deyil. Çünki nəticədə burada psixologiyanın bir elm kimi predmeti və obyektı təhrif edilir. Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, psixologiyanın predmetini psixi hadisələr, onların əmələ gəlməsi və inkişaf qanunauyğunluqları təşkil edir. Onun obyektı isə insandır. Bununla əlaqədar B.F.Lomov yazır ki, insan elmi tədqiqatın obyektı kimi çox mürəkkəb bir sistemdir və onun tədqiqi bir çox elmlərin kooperasiyasını tələb edir.⁷ Çünki insanın ətraf aləmlə münasibəti və əlaqələri rəngarəng olduğuna görə onun xassələri, keyfiyyətləri də rəngarəngdir. Ona görə də psixologiyada insandan söhbət gedəndə bizi ilk növbədə və hər şeydən əvvəl onun psixikası, psixi və ya psixoloji adlandırılan xassələri maraqlandırır.⁸

Məhkəmə-psixoloji ekspertizasının predmeti və obyektı müəyyən edilərkən bu ümummetodoloji mövqeyə istinad edilməlidir. Çünki məhkəmə-psixoloji ekspertizası psixologiya elminin tətbiqi sahəsi olduğuna görə ümummetodoloji baxımdan onların arasında cinslə növ arasında olan münasibət var.

Ümummetodoloji baxımdan obyekt dedikdə şüurdan asılı olmayaraq mövcud olan reallıq başa düşülür. Predmet dedikdə isə obyektin ayrı-ayrı cəhətlərini əks etdirən keyfiyyətlər, xassələr və qanunauyğunluqlar nəzərdə tutulur.⁹ Predmet əsasən tədqiqatın məqsədi, həmçinin onun metodikası ilə müəyyən edilir.

⁶ Селиванов Н. Некоторые вопросы судебно-психологической экспертизы // Советская юстиция, 1984, №12. – С.11.

⁷ Ломов Б.Ф. Вопросы общей, педагогической и инженерной психологии. – М., «Педагогика», 1991. – С.37.

⁸ Yenə orada, s.38.

⁹ Bayramov Ə.S., Əlizadə Ə.Ə. Psixologiya. – Bakı, 1989. – S.5.

Deyilənləri nəzərə alaraq məhkəmə-psixoloji ekspertizasının predmetini, obyektini və məqsədini müəyyən etmək olar. Məhkəmə-psixoloji ekspertizasının məqsədi psixi fəaliyyətin xüsusiyyətlərinin tədqiqi zamanı alınmış faktların şərhindən, ekspert qiymətləndirilməsindən ibarətdir. Çünki psixoloji ekspertiza zamanı şəxsiyyətin müəyyən psixi xüsusiyyətlərinin aşkar edilməsi nəticəsində ekspert-psixoloq həmin xüsusiyyətlərin konkret hadisə şəraitində subyektin davranışına necə təsir göstərdiyini qiymətləndirir. Məhz bu cəhət ekspert rəyini sübutun formalarından birinə çevirir. Ona görə ki, psixoloji tədqiqat zamanı ekspert-psixoloq xüsusi psixoloji biliklərdən və metodikalardan istifadə edərək, məhkəməyə və ya istintaqa məlum olmayan faktlar aşkar edir. Bu baxımdan, məhkəmə-psixoloji ekspertizasının predmetini xüsusi psixoloji biliklərin tətbiqi vasitəsilə insanın psixi fəaliyyətinin iş üçün əhəmiyyət kəsb edən faktlarının müəyyən edilməsi təşkil edir. Məhkəmə-psixoloji ekspertizasının obyektini isə insan (müqəssir, zərərçəkmiş, şahid, iddiaçı və cavabdeh) və onun fəaliyyətinin maddi məhsulları təşkil edir.

Bəzi hüquqşünas alimlər qeyd edirlər ki, ekspert-psixoloq şəxsiyyətin ümumpsixoloji xarakteristikası məsələsinə rəy də toxunmamalıdır. Bu, çox yanlış bir fikirdir. Çünki onlar şəxsiyyətin ümumpsixoloji xarakteristikası ilə onun hüquqi və əxlaqi qiymətləndirilməsini eyniləşdirirlər. Halbuki ekspert-psixoloq şəxsiyyətin ümumpsixoloji xarakteristikasını verməklə onun psixi xüsusiyyətlərinin davranışına, hadisəyə münasibətinə necə təsir etdiyini müəyyənləşdirir. Şəxsiyyətin hərəkətinə, davranışına qiymət vermək isə (hüquqi və əxlaqi normalar baxımından «yaxşı» və ya «pis» olması) məhkəmənin funksiyasıdır. Buradan məhkəmə-psixoloji ekspertizasının səlahiyyətini dəqiqləşdirmək məsələsi irəli gəlir.

Doğrudan da məhkəmə-psixoloji ekspertizasının mahiyyətini aydınlaşdırmaq üçün onun obyektini və predmetini ilə yanaşı səlahiyyəti də müəyyənləşdirilməlidir. Mövcud ədəbiyyatın təhlili göstərir ki, məhkəmə-psixoloji ekspertizasının növləri, vəzifələri və səlahiyyətləri anlayışları çox vaxt sinonim kimi işlədilir. Bu da məhkəmə-psixoloji ekspertizasının mahiyyətini açmağa imkan vermir. Ona görə də məhkəmə-psixoloji ekspertizasının səlahiyyətlərini müəyyən edən, onun səlahiyyətlərini məhkəmə-istintaq orqanlarının və məhkəmə ekspertizasının digər növlərinin səlahiyyətindən fərqləndirən elmi meyar lazımdır.

Məhkəmə ekspertizasının ümumi nəzəriyyəsinin strukturunda bu nəzəriyyənin və praktiki ekspert fəaliyyətinin metodları haqqında təlim mühüm yer tutur. Onun vacibliyi həm metodoloji, həm də praktik əhəmiyyəti ilə müəyyən edilir. Nəzəriyyənin metodları haqqında təlim nəzəriyyənin inkişafının, elmi özünüdərkinin instrumentariyası kimi çıxış edir. Ekspert praktikasına yönəldikdə isə praktiki fəaliyyətinin instrumentariyasına çevrilir.

Qeyd etmək lazımdır ki, elmin metodologiyası daha geniş anlayışdır. V.V.Yadov haqlı olaraq yazır ki, «müəyyən tədqiqat prosesinin metodologiyasını, ümumiyyətlə, elmi axtarışlar sahəsindəki nəzəri biliklər sistemindən təcrid olunmuş

halda təsəvvür etmək olmaz».¹⁰ Çünki metodologiya anlayışı daha genişdir və bura həm elmin öz predmetini dərketmə metodları, həm də konkret tədqiqat metodları haqqında təlim daxildir.

Bu baxımdan, Q.V.Averyonovanın təklif etdiyi məhkəmə ekspertizasının ümumi nəzəriyyəsinin modeli daha böyük maraq doğurur. O, bu modelə həm məhkəmə ekspertizasının ümumi nəzəriyyəsinin, həm də ekspert tədqiqatının metodları haqqındakı təlimi daxil edir.

Q.V.Averyanova məhkəmə ekspertizasının ümumi nəzəriyyəsinin metodları haqqında təlimin strukturunda üç əsas tərkib hissəsini ayırd edir: a) anlayış, b) təsnifat, v) əməliyyat.¹¹

Birinci hissəyə aşağıdakı anlayışları aid etmək olar: elmi idrak metodu, deməli, məhkəmə ekspertizasının ümumi nəzəriyyəsinin yaranması və inkişafı; ekspert tədqiqatının metodu; elmi idrakın və praktik ekspert fəaliyyətinin metodlarının əlaqə və asılılıqlarının xarakteristikası; ekspert metodikası anlayışı.

Təlimin təsnifat hissəsinə ümumi nəzəriyyənin metodlarının, ekspert tədqiqatı metodlarının təsnifatının əsasları, ekspert metodikasının və metodlarının özünün təsnifatı daxildir.

Əməliyyat hissəsinə isə ümumi nəzəriyyənin və praktik ekspert fəaliyyətinin metodlarının tətbiqi sahəsi, imkanları, səmərəliliyi baxımından təhlili və xarakteristikası daxildir.

Tədqiqatın məqsədindən asılı olaraq praktik ekspert tədqiqatının metodlarını geniş araşdırmaq zəruridir. Burada, ilk növbədə psixoloji ekspertiza nəzəriyyəsinin və praktik ekspert tədqiqatının metodlarının qanunauyğunluqları nəzərdən keçirilməlidir. T.V.Averyonovanın fikrincə, belə qanunauyğunluqlara aşağıdakıları aid etmək olar:

1. Baza elminin inkişafı nəticəsində dərketmənin yeni metodlarının meydana gəlməsi.
2. Elmlərin inteqrasiyası nəticəsində qonşu elmlərin metodlarının mənimsənilməsi.
3. Ekspert praktikasının artan tələbatlarının tədqiqat metodlarının təşəkkülünə təsiri.
4. Ekspert vəzifəsinin metodun təşəkkülünə təsiri.
5. Metodun şəraitindən asılı olaraq seçilməsi.
6. Metodun tətbiqinin şəraitdən asılılığı.
7. Praktika və elmi dərketmənin metodlarının kompleksiyasını şərtləndirən qanunauyğunluqlar.¹²

¹⁰ Ядов В.В. Роль методологии в определении методов и техники конкретного социологического исследования // Вопросы философии, 1966, №10, с.29.

¹¹ Алиев И.А., Аверьянова Т.В. Концептуальные основы общей теории судебной экспертизы. – Баку, 1992. – С.98-99.

¹² Алиев И.А., Аверьянова Т.В. Концептуальные основы общей теории судебной экспертизы. – Баку, - С.99-100.

T.A.Averyanovanın ayırd etdiyi bu qanuna uyğunluqları ümumi şəkildə qəbul edib, məhkəmə-psixoloji ekspertizasına şamil etmək olar. Lakin burada psixoloji tədqiqatın ümummetodoloji əsasları da nəzərə alınmalıdır.

Bu qanuna uyğunluqların bilavasitə ekspert praktikasında təzahür formalarını araşdırmaq zəruridir.

Məlumdur ki, məhkəmə ekspertizasının bu və ya digər növünün imkanlarının genişlənməsi, artması bir sıra amillərdən asılıdır. Məsələn, elmin müəyyən sahəsinin inkişafı nəticəsində əldə edilmiş nəticələrin ekspertizanın bu növündə istifadə edilməsindən; dərkətmənin yeni vasitələrinin yaranması və ya modifikasiyası. Hər iki halda bu amillər yeni metodların yaranmasına səbəb olur. Bundan əlavə, bəzən ekspertiza qarşısında elə məsələlər qoyulur ki, mövcud metodlar onların həllinə imkan vermir. Bu isə öz növbəsində eksperti gərgin axtarışlara sövq edir. Nəticədə ya tədqiq edilən hadisəni dək etmənin yeni yolu, vasitəsi kimi orijinal metodlar yaradılır, yaxud da mövcud metodları modifikasiya etməklə iş üçün əhəmiyyətli olan faktlar araşdırılır.

Ekspert tədqiqatı zamanı metodların seçilməsinin və tətbiq edilməsinin şəraitindən asılılığı qanuna uyğunluğu da böyük əhəmiyyətə malik olub, müxtəlif formalarda təzahür edə bilər. Burada ekspertin şəxsiyyəti və onun təcrübəsi, metod və metodikaları seçmək və tətbiq etmək səriştəsi və s. ön plana keçir. Ekspertin daxili inam və əqidəsinin əhəmiyyəti isə xüsusilə böyükdür.

Bir cəhətə də diqqət yetirmək lazımdır. Komissiya və kompleks ekspertizalar zamanı metod və metodikaların seçilməsinə, eləcə də tətbiqinə bəzi sosial-psixoloji amillər təsir göstərir. Bunlara kiçik qrup effektlərini (qərar qəbulu, komfortluq, liderlik və s.) aid etmək olar. Metodun seçilməsi şəraiti belə kiçik qruplarda yaranmış konflikt nəticəsində mürəkkəlləşə bilər ki, bu da hər ekspertin müstəqil olaraq müxtəlif metodlardan istifadəsinə səbəb olar. Belə şəraitdə isə qeyri-adekvat metodlar seçilə bilər. Bu isə şübhəsiz ki, alınan nəticələrin mötəbərliyini şübhə altına alır.

Ekspert tədqiqatının metodunun seçilməsi bilavasitə ekspert tədqiqatının metodikası ilə bağlıdır. Çünki ekspert metodikası seçməklə ona daxil olan tədqiqat metodunu da seçir. Ona görə də ekspert tədqiqatı metodikasını araşdırmaq zəruridir.

Ekspert metodikası anlayışını bir çox müəlliflər nəzərdən keçirirlər. A.R.Şlyaxov ekspert metodikasını belə müəyyən edir: «Məhkəmə ekspertizasının hər növünün metodikası həll edilən məsələlərin, həmçinin əşyavi sübutların spesifikasiyasını nəzərə alan və müəyyən ardıcılıqla konkret vəzifələrin həlli üçün istifadə edilən metodlar, üsullar və texniki vasitələrin sistemidir». ¹³ V.F.Orlovanın fikrincə, metodikanın sistemi kimi ekspert fəaliyyətinin məzmun və strukturunu müəyyən edir,

¹³ Шляхов А.Р. Предмет и система криминалистической экспертизы // Труды ВНИИСЭ, вып. 3. – М., 1971. – С.17.

ekspert tədqiqatı prosesini proqramlaşdırır, həmçinin ardıcıl və məqsədyönlü xarakter daşıyır.¹⁴

Ekspert tədqiqatının bu mühüm cəhətlərini nəzərə alaraq demək olar ki, məhkəmə ekspertizasının metodikası ekspertin müəyyən hərəkət proqramıdır. Çünki metodikanın məzmununu təşkil edən metodlar ekspertizanın keçirildiyi şəraitdən, tədqiqatın mərhələlərindən və qarşıya qoyulmuş vəzifədən asılı olaraq müəyyən ardıcılıqla tətbiq edilir.

V.S.Mitriçev ekspert metodikasını müəyyən edərək yazır: «Ekspert tədqiqatının metodikası metod və üsulların məcmusunun praktikada müəyyən növ məsələlərin daha effektiv həllinə gətirib çıxaran sistemli və məqsədyönlü istifadəsidir». ¹⁵ Fikrimizcə, ekspert tədqiqatının metodikasına verilmiş bu tərif daha çox ekspert fəaliyyətinin metodikliyi əks etdirir.

Ekspert tədqiqatının metodikasının mahiyyətini və strukturunu tədqiq edən D.Y.Mirski yazır ki, ekspert metodikası xüsusi biliklərə malik şəxsin sübuti əhəmiyyətə malik halların müəyyən edilməsi üçün konkret obyektlərin xassələrini öyrənmək məqsədilə işlənilib hazırlanmış metodlar sistemini müəyyən ardıcılıqla tətbiq etməsi proqramıdır». ¹⁶

«Ekspertiza» və ekspert anlayışlarının, ümumiyyətlə, ekspert fəaliyyətinin xüsusi biliklərin tətbiqinin, həmçinin iş üçün hüquqi əhəmiyyət kəsb edən faktların müəyyən edilməsini nəzərdə tutmasını əsas götürsək, onda onların «metodika» anlayışına daxil edilməsi artıqdır. Deyilənləri ümumiləşdirərək məhkəmə-psixoloji ekspertizasının metodikasını aşağıdakı kimi müəyyən etmək olar.

Məhkəmə-psixoloji ekspertizasında ekspert tədqiqatının metodikası dedikdə, ekspertiza qarşısına qoyulmuş məsələlərin, ekspert vəzifəsinin həllinin metod və vasitələrinin müəyyən şərait və ardıcılıqla seçilməsi və tətbiqinin göstərişlər sistemi başa düşülür.

Metodikanın müəyyən etdiyi iş proqramı metodları, onların tətbiqi prosedurasını və ardıcılığını təyin edir. Həmçinin burada metodikaya daxil olan metod və vasitələrin tətbiqi şəraiti də göstərilə bilər. Çünki tədqiqatın və alınmış nəticələrin effektivliyini, metod və vasitələrin səmərəliliyi onların tətbiqi şəraitindən çox asılıdır.

Bütün bunlar belə bir nəticəyə gəlməyə imkan verir ki, ekspert tədqiqatının metodikası və metodu eyniləşdirilə bilməz. Metodika ekspert tədqiqatının metodu funksiyasını yerinə yetirə bilməz.

Məhkəmə-psixoloji ekspertizasının metodikasının mahiyyətini tam açmaq üçün onun növləri və strukturu da araşdırılmalıdır.

¹⁴ Орлова В.Ф. Теория судебно-почерковедческой идентификации // Труды ВНИИСЭ, вып.6. – М., 1973. – С.230.

¹⁵ Митричев В.С. Общее положение методики криминалистико-идентификационного исследования документов // Труды ВНИИСЭ, вып. 9. – М., 1974. – С.18.

¹⁶ Мирский Д.Я. Понятие и структура методики экспертного исследования // Труды ВНИИСЭ, - М., 1980. – С.26.

Məhkəmə ekspertizasına dair ədəbiyyatın təhlili əsasında psixoloji ekspertiza tədqiqatının ekspert metodikasını üç qrupa ayırd etmək olar: 1) növi, 2) tipik, 3) konkret və ya xüsusi.

Növi ekspert metodikası dedikdə ekspertizanın müəyyən növünün keçirilməsi metodikası başa düşülür. Ekspert tədqiqatı metodikasının digər növlərindən fərqli olaraq, burada ekspert tədqiqatının ekspertizasının müəyyən növünün predmet və obyekt ilə şərtlənən mərhələlərinin spesifik məzmunu və ekspertizanın bu növünün keçirilməsində istifadə edilən metod və vasitələri göstərilir.

Tipik ekspert metodikası tipik ekspert vəzifələrinin həlli metodikasıdır. Müəyyən hallarda ekspert tipik metodikanı dəyişmədən, adaptasiya etmədən istifadə edə bilər. Çünki tipik ekspert metodikası belə ekspertizaların keçirilməsinin ümumiləşdirilmiş təcrübəsinin ifadəsidir. Ona görə də ekspertiza qarşısında tipik vəzifələr qoyulduqda ekspert tədqiqatı metodikasının bu növündən istifadə etmək olar.

Konkret və ya xüsusi metodika dedikdə isə konkret ekspert vəzifəsinin həlli metodikası başa düşülür. Konkret ekspert metodikası tipik ekspert metodikasının dəyişdirilməsi, uyğunlaşdırılması, ya da ekspertin qarşıya qoyulmuş vəzifənin həllinə yaradıcı münasibəti nəticəsində yarana bilər.

Məhkəmə-psixoloji ekspertizasının keçirilməsi təcrübəsinin təhlili göstərir ki, bəzən ekspertiza qarşısında yeni, əvvəllər təcrübədə rast gəlinməyən məsələnin həlli qoyulur. Bu zaman ekspert öz təcrübəsinə əsaslanaraq mövcud metodikaları seçib yeni məsələnin adekvat həllinə yönəlir ki, bu da xüsusi ekspert tədqiqatının yaranmasına səbəb olur. Bəzən isə heç bir metodikanı yeni konkret məsələnin həllinə uyğunlaşdırmaq olmur. Belə hallarda ekspert yeni, orijinal metodika kimi konkret və ya xüsusi ekspert metodikası işləyib hazırlayır.

Tipik ekspert metodikasının strukturunda aşağıdakı elementləri ayırd etmək olar: 1) ekspertizanın müəyyən növü üçün tipik olan obyektlərin göstərilməsi. Adətən, belə göstəriş metodikanın adında əks olunur. Məsələn, «Diqqətin öyrənilməsi metodikası» və s.; 2) tədqiqatın metod və vasitələrinin göstərilməsi; 3) metod və vasitələrin tətbiqinin ardıcılığı; 4) metod vasitələrin tətbiqi şəraitinə və prosedurasına dair göstərişlər; 5) metod və vasitələrin tətbiqinin mümkün nəticələrinin təsviri.

Tipik ekspert metodikasının strukturunun əsasını tədqiqatın metod və vasitələri təşkil edir. Metodikanın struktur elementlərinin hamısı bundan asılıdır.

Ekspert tədqiqatının metodikası ilə bağlı bir mühüm cəhət də qeyd etmək vacibdir. Belə ki, praktiki ekspert fəaliyyəti zamanı ekspert iki mühüm məsələni həll etməlidir: 1) ekspertiza qarşısında qoyulmuş məsələnin həlli üçün uyğun metodikanın olub-olmaması həll edilməlidir; 2) mövcud metodikanın mötəbərliyi məsələsi həll edilməlidir. Hər iki məsələnin həllində ekspert müəyyən çətinliklərlə rastlaşır.

Vəziyyətdən çıxış üçün ekspertin biliyi və təcrübəsi bəzən kifayət olmur. Çünki ekspertiza qarşısında elə məsələnin həlli qoyula bilər ki, o, ekspertiza üçün tamamilə

yeni olsun. Belə məsələnin həlli üçün psixologiya elminin müvafiq sahələrində işlənmiş metodikaları mexaniki olaraq ekspert tədqiqatına şamil etmək olmaz. Ona görə ki, ekspert tədqiqatı zamanı spesifik məsələlər həll edilir. Başqa sözlə, ekspert iş üçün hüquqi əhəmiyyət kəsb edən faktları müəyyən etməlidir. Psixoloji tədqiqatlar zamanı istifadə edilən metodikalar isə bütövlükdə psixoloji hadisələrin hüquqi əhəmiyyət kəsb edib-etməsinə asılı olmayaraq, onların öyrənilməsinə yönəlmişdir.

Bu problemin həlli üçün ekspert metodikalarının psixoloji ekspertizanın bu və ya digər növü üzrə kataloqu yaradılmalı və kompetent orqan tərəfindən aprobeasiya edilib, təsdiq olunmalıdır. Bu həm metodoloji, həm də prosessual baxımdan böyük əhəmiyyətə malikdir.

Belə ki, təkrar ekspertiza zamanı ekspert əvvəlki ekspert rəyini hökmən qiymətləndirməlidir. Belə qiymətləndirməyə əvvəlki ekspertizada ekspertin istifadə etdiyi metodlar da daxildir. Çünki əvvəlki ekspertizanın nəticələrini düzgün qiymətləndirmək üçün ekspert tədqiqatı qarşısında qoyulmuş məsələnin həlli metodikası müəyyən edilməlidir. Bunun üçün ən optimal variant əvvəlki ekspertizada istifadə edilmiş metodikadan əldə edilən nəticələri müqayisə edib qiymətləndirməkdir. Lakin metod və ya onun tətbiqi metodikası düzgün seçilməmişdirsə, onda təkrar ekspertiza zamanı yeni adekvat tədqiqat metodu seçilməlidir. Belə olan halda ekspert tədqiqatı metodunun seçilməsi meyarı müəyyən edilməlidir. Bu ayrıca tədqiqat mövzusu sayıldığına və xüsusi tədqiqatın vəzifəsinə bilavasitə daxil olmadığına görə, onun üzərində dayanmadan məhkəmə-psixoloji ekspertizasının tədqiqat prinsiplərini və metodlarını nəzərdən keçirək.

Ümumiyyətlə, ekspert tədqiqatının metod və prinsipləri üzərində geniş dayanmağın əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, metodlar haqqında təlim metodologiyasının bir elementi kimi məhkəmə-ekspertizasının ümumi nəzəriyyəsinin predmeti haqqında geniş məlumat əldə etməyə imkan verir və bütövlükdə ümumi nəzəriyyənin inkişafına xidmət edir.

Məhkəmə-psixoloji ekspertizasının metodologiyasını psixologiya və hüquq psixologiyasının metodoloji əsasları təşkil edir. Bu baxımdan, o, özünün xüsusi metodologiyasına, yəni metodoloji prinsiplərinə malikdir. Məhkəmə-psixoloji ekspertizanın əsas prinsipləri kimi psixi hadisələrə sistemli yanaşma prinsipini, determinizm prinsipi və psixi hadisələrin öyrənilməsinə şəxsiyyət yanaşması prinsipi nəzərdən keçirilməlidir.

Sistemli yanaşma psixi hadisələrin tam şəklində açılmasını, onun əsasında duran müxtəlif tip əlaqə və mexanizmlərin müəyyən edilməsini tələb edir. Obyekti xüsusi qanunauyğunluqlara malik bir sistem kimi nəzərdən keçirməyə, onun xassələri və bu xassələrin təşkili yolları, onlar arasındakı əlaqə və asılılıqları müəyyən etməyə imkan verir.

Determinizm prinsipinə görə psixi hadisələrin maddi əsası var və səbəbsiz heç bir hadisə baş vermir. Ona görə də hər bir psixi hadisəni şərtləndirən səbəb

araşdırılmalıdır. Eyni zamanda psixi hadisələr inkişafda nəzərdən keçirilməlidir. İnkişaf psixikanın bir sistem kimi mövcud olmasını ifadə edir və onun kəmiyyət, keyfiyyət və struktur dəyişikliklərinin dinamikasını səciyyələndirir.

Məhkəmə-psixoloji ekspertizasında şəxsiyyət yanaşması prinsipi proseslərin, halətlərin və xassələrin məhz konkret şəxsiyyətə xas olduğunu və şəxsiyyətin psixi proses, halət və xassələri kimi tədqiq etməyi nəzərdə tutur. Ekspert tədqiqatı zamanı bu prinsiplərə əsaslanmadan şəxsiyyətin davranışının məhkəmə-istintaq orqanlarını maraqlandıran şəraitdə təzahür xüsusiyyətlərini, qanunauyğunluqlarını aydınlaşdırmaq və qiymətləndirmək mümkün deyil.

Məhkəmə-psixoloji ekspertizası zamanı ekspert tədqiqatını aşağıdakı ardıcılıqla aparmaq lazımdır:

1. Tədqiqatın obyektini və predmetini müəyyən edilir;
2. Tədqiqatın vəzifələri və məqsədi müəyyən edilir;
3. Tədqiqatın metodikası müəyyən edilir;
4. Ekspertizaya təqdim edilmiş şəxslə söhbət;
5. Eksperimental-psixoloji tədqiqatın təşkili və keçirilməsi;
6. Alınmış nəticələrin işlənməsi və şərh;
7. Ekspert rəyinin hazırlanması və nəticələrin birmənalı və konkret ifadəsi.

Ekspert-psixoloq ekspert tədqiqatının metodlarını yuxarıda nəzərdən keçirilən prinsiplər və məhkəmə-psixoloji ekspertizasının təşkili və keçirilməsi ilə bağlı metodları dörd qrupa bölmək olar: 1) cinayət işinin materiallarının təhlili; 2) anamnestik (tərcümeyi-hal) metod; 3) müşahidə və eksperiment metodları; 4) psixoloji xüsusiyyətlərin öyrənilməsi metodları (psixi proses və xassələrin öyrənilməsi metodları).

Cinayət işinin materiallarının psixoloji təhlili baş vermiş hadisənin, şəraitin xarakterini və onun şəxsiyyətin davranışına verdiyi tələbləri müəyyən etməyə imkan yaradır. Eyni zamanda cinayət işinin materiallarının psixoloji təhlili əsasında tədqiqat obyektinin (müqəssirin, zərərçəkmişin, şahidin, iddiaçının və ya cavabdehin) işdə öz əksini tapmış psixi xüsusiyyətləri öyrənilir.

Şəxsiyyətin tərcümeyi-halının öyrənilməsi böyük əhəmiyyətə malikdir. Belə ki, həmin metod vasitəsi ilə şəxsiyyətin istiqaməti, fərdi-psixoloji inkişafının xarakteri və hadisə şəraitindəki davranışının xüsusiyyətləri öyrənilir. Məsələn, cinsi cinayətlər üzrə məhkəmə-psixoloji ekspertizasını keçirərkən zərərçəkmişin maraqları, ideali, intim həyata dair məlumatının mənbələri və s. öz barəsində məlumat toplamadan həmin şəxsin ona qarşı edilmiş hərəkətlərin mahiyyətini dərk etmək qabiliyyəti haqqında fikir söyləmək olmaz.

Müşahidə və təbii eksperiment metodlarından əsasən ibtidai istintaqın müəyyən mərhələlərində ekspert-psixoloqun iştirak etdiyi təqdirdə dindirmə, üzləşdirmə prosesində istifadə edilə bilər. Eyni zamanda, bu metodlar məhkəmə-psixoloji ekspertizası bilavasitə məhkəmə prosesində keçirildikdə də istifadə edilə bilər və

alınmış nəticələr digər metodikaların nəticələri ilə müqayisə edilərək daha obyektiv, konkret rəy verməyə imkan yaradar. Şəxsiyyətin fərdi-psixoloji xüsusiyyətlərini, o cümlədən psixi proses və xassələrinin tədqiqi zamanı istər ümumi psixologiyanın, istərsə də psixologiyanın digər sahələrinin metodları istifadə edilə bilər. Məsələn, azyaşlıların ekspertizası zamanı ekspert tədqiqatı qarşısında qoyulmuş suallardan asılı olaraq həm yaş psixologiyasının, həm uşaq psixologiyasının, həm də psixologiyanın digər sahələrilə bağlı metodikalardan istifadə edilə bilər. Bu halda söhbət, anket, sorğu, test və s. metod və metodikalardan kompleks şəkildə istifadə etməklə ekspertiza qarşısında qoyulmuş məsələni həll etmək olar.

Ümumiyyətlə, məhkəmə-psixoloji ekspertizasının qarşısında qoyulmuş məsələləri həll etmək üçün eksperimental-psixoloji tədqiqatın keçirilməsi zəruridir. Belə tədqiqatların keçirilməsi üçün xüsusi metod və metodikalardan istifadə edilir. Həmin metod və metodikaları tədqiqatın məqsədi baxımından üç qrupa bölmək olar: 1) psixi proseslərin (duyğu, qavrayış, hafizə, təfəkkür, təxəyyül, hisslər, diqqət); 2) psixi halətlərin (stress, frustrasiya, affekt, əhvalar və s.); 3) psixi xassələrin (qabiliyyətlərin, temperamentin, xarakterin, maraqların) öyrənilməsinə yönəlmiş metod və metodikalar.

Ekspert tədqiqatı zamanı bu və ya digər metod ekspert-psixoloq tərəfindən ekspertiza qarşısında qoyulmuş suallara və işin materiallarında müəyinə edilən şəxsi səciyyəyə mənəvi məlumatlara əsasən seçilir. Belə ki, həddi-buluğa çatmamışların ekspertizası zamanı söhbət, piktoqrama, şəkil üzrə nağıl etmək, məfhumların müqayisəsi, artıq sözün istisnası, 10 söz, Şmişek sorğusu, diqqətin öyrənilməsi kimi metod və metodikalardan istifadə edilə bilər. Şəxsiyyətin davamlı və ya şəraitlə şərtlənən davranış motivlərini, xarakter əlamətlərini, temperament tiplərinin xüsusiyyətlərini müəyyən etmək üçün isə TAT, Rorşarx testi, Lüşer testi, 16 faktorlu Kettel testi, MMPI, Ayzenkin şəxsiyyət sorğusu, Rozensveyq testi və s. istifadə edilə bilər.

Müəyinə edilən şəxsin əməlini fizioloji affekt vəziyyətində törədib-törətməməsini müəyyən etmək üçün isə Lüşer, Rorşarx, Rozensveyq, Ayzenk testləri, subyektiv nəzarət səviyyəsi metodikası, özünüqiymətləndirmə və iddia səviyyəsinin öyrənilməsi metodikaları, «mövcud olmayan heyvan» metodikası, Şulte, Pyeron və Koos metodikası və söhbət metodundan istifadə etmək olar.

Sual 2.

Məhkəmə-psixoloji ekspertizasının növləri

Məhkəmə-psixoloji ekspertizasının növlərinin təsnifatı tədqiqatın əsas məqsədinə nail olmağın ən vacib şərtlərindən biridir. Bu məsələnin nəzəri əsaslarının işlənilib hazırlanması xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Çünki psixoloji ekspertizanın növlərinin təsnifatının təhlili onun hüquq psixologiyasının bir sahəsi kimi elmi problematika sahəsini tam dəqiqləşdirməyə imkan verir. Bundan əlavə təsnifatın qurulması tədqiqatda əsas kimi götürülmüş sistem prinsipini həyata keçirməyə imkan verir.

Mövcud ədəbiyyatın təhlili göstərir ki, məhkəmə-psixoloji ekspertizasının növlərinin təsnifatı problemi kifayət qədər araşdırılmamışdır. Məhkəmə-psixoloji ekspertizasının növlərə bölünməsi müxtəlif meyarlar əsasında verilir ki, onlar da bir çox hallarda təsadüfi xarakter daşıyır. Bəzi müəlliflər təsnifatın əsas meyarı kimi şəxsin prosessual vəziyyətini götürərək psixoloji ekspertizanın iki növünü ayırd edirlər:

1) şahid və zərərçəkmişlərin ekspertizası; 2) şübhəli şəxsin və müqəssirin ekspertizası.¹⁷

Bu tipli təsnifat şəxsin hüquqi vəziyyəti və ekspertiza qarşısında qoyulmuş sualların fərqi ilə şərtlənir.

Digər tədqiqatçılar təsnifatın əsas meyarı kimi ekspertizanın təyin edilməsinə səbəb olan faktiki materialın xarakterindən çıxış edərək psixoloji ekspertizanın iki növünü ayırd edirlər: 1) şəxsin psixi proses və xassələrinin ekspertizası; 2) şəxsin psixi vəziyyətinin ekspertizası. Psixoloji ekspertizanın bu növlərini də bir neçə növə bölürlər. Belə ki, şəxsin psixi proses və xassələrinin ekspertizasında onun şəxsiyyətindən çıxış edərək ekspertizanın bu növünü aşağıdakı növlərə bölürlər:

1) həddi-buluğa çatmamışların ekspertizası; 2) sensor çatışmazlıqlara malik şəxslərin (kar, kor, lal və s.) ekspertizası; 3) həddi-buluğa çatmamışların qavrayışının, mühakiməsinin, yaddaşının, həmçinin psixi xassələrinin xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi məqsədilə onların ekspertizası.

Şəxsin psixi vəziyyətinin ekspertizasında isə müəyyən edilməli psixi vəziyyətin xarakteristikasından çıxış edərək onun iki növünü ayırd edirlər: 1) fizioloji affektin ekspertizası; 2) ekstremal şərait zamanı yaranmış stress vəziyyətinin ekspertizası.¹⁸

M.M.Koçenov isə qeyd edir ki, hər bir konkret halda ekspertizanın predmeti ekspert qarşısında qoyulmuş suallarla müəyyən edilir.¹⁹

Göründüyü kimi, psixoloji ekspertizanın qeyd edilən təsnifatları şərti xarakter daşıyır və ekspert tədqiqatının məzmununu özündə əks etdirmir. Bundan əlavə, psixoloji ekspertizanın növlərinin bu cür təsnif edilməsi psixologiya elminin inkişafı ilə bağlı xüsusi psixoloji biliklərin ekspertiza formasında gələcəkdə tətbiqini kənarı qoyur və sistem xarakteri daşmır.

Ona görə də məhkəmə-psixoloji ekspertizasının növlərinin predmet-məzmun təsnifatını yaratmaq lazımdır. Bu, bir tərəfdən, məsələnin nəzəri əsaslarının elmi şəkildə öyrənilməsinə imkan verir, digər tərəfdən isə, məhkəmə-psixoloji ekspertizasının effektivliyini və keyfiyyətini artırır.

Nəzərdən keçirilən məsələnin təhlili göstərir ki, psixoloji ekspertizanın növlərinin təsnifatını vermək üçün aşağıdakı vəzifələr ardıcılıqla həll edilməlidir: 1) təsnifatın əsasının seçilməsi; 2) təsnifatın ayrı-ayrı elementlərinin müəyyən-ləşdirilməsi (yəni məhkəmə-psixoloji ekspertizasının müstəqil növləri); 3) ayrı-ayrı elementlərin arasında mövcud olan əlaqə və münasibətlərin ayırd edilməsi, bunun əsasında təsnifatın ayrı-ayrı elementlərini vahid halda birləşdirən ümumi prinsipin müəyyən edilməsi.

¹⁷ Дагель П., Резниченко И. Вопросы компетенции и организации судебно-психологической экспертизы // Советская юстиция, 1970, №1. – С.9.

¹⁸ Мелник В.В. и др. Основы судебно-психологической экспертизы по уголовным делам. – Л., ЛГУ, 1987. – С.19-39.

¹⁹ Коченов М.М. Введение в судебно-психологическую экспертизу, - М., МГУ, 1980. – С.24.

Təsnifatın əsasını seçərkən iki mühüm cəhəti nəzərə almaq lazımdır. Birincisi, ekspert tədqiqatının bu və ya digər növünün spesifikliyi ilk növbədə həll edilən məsələnin xarakteri ilə müəyyən edilir. Həll edilən məsələ isə, öz növbəsində, ekspert tədqiqatının predmetindən asılıdır. İkincisi, məhkəmə-psixoloji ekspertizası məhkəmə ekspertizasının növlərindən biridir. Məlumdur ki, ekspertizanın növü ekspert tədqiqatının predmetindən asılı olaraq müəyyən edilir. Ona görə də məhkəmə-psixoloji ekspertizasının növlərinin təsnifatında əsas kimi bu və ya digər ekspertizanın predmeti götürülməlidir. Belə bir əsas kimi isə, fikrimizcə, psixi fəaliyyətin hüquqi əhəmiyyət kəsb edən hadisələri götürülə bilər. Bununla bağlı bir mühüm məsələni də qeyd etmək lazımdır. Məhkəmə-psixoloji ekspertizasının son məqsədi şəxsin psixi fəaliyyətinin xüsusiyyətlərini müəyyən etmək deyil. Burada əsas məqsəd şəxsin müəyyən xüsusiyyətlərinin onun davranışına elə bir təsir əlamətini müəyyən etməkdir ki, o, iş üçün hüquqi əhəmiyyət kəsb etsin. Məsələn, şəxsin qavrayışının və ya hafizəsinin elə bir xüsusiyyəti aşkar edilir ki, bu xüsusiyyət onun iş üçün əhəmiyyətli olan hadisələri düzgün qavramaq və ifadə vermək qabiliyyətini zəiflədir .

Qüvvədə olan qanunvericiliyin normalarını və yuxarıda göstərilənləri nəzərə alaraq məhkəmə-psixoloji ekspertizasının aşağıdakı növlərini ayırd etmək olar ki, onların da hər biri təsnifat sxeminin müstəqil elementlərini təşkil edir.

Məhkəmə-psixoloji ekspertizasının növlərinin təsnifatını verərkən iki cəhəti nəzərə almaq lazımdır. Birincisi, məhkəmə-psixoloji ekspertizası məhkəmə ekspertizasının müstəqil bir növüdür. İkincisi, məhkəmə-psixoloji ekspertizası hüquq psixologiyasının bir sahəsidir.

Məhkəmə-psixoloji ekspertizasının növlərini təsnif etmək üçün onun baza elmi kimi çıxış edən ümumi psixologiyanın predmetinin və sahələrinin təsnifat meyarlarını götürmək daha məqsədəuyğundur. Ümumi psixologiyada təsnifatın əsası kimi 1) konkret fəaliyyət; 2) inkişafın psixoloji aspektləri və 3) şəxsiyyətin cəmiyyətə münasibəti məsələlərini götürürlər.²⁰

Ə.S.Bayramov və Ə.Ə.Əlizadə qeyd edirlər ki, elmlər öyrəndikləri obyektə görə deyil, predmetlərinə görə bir-birindən fərqlənirlər və hər bir elmin özünəməxsus ayrıca predmeti var. Elmin predmeti onun öz obyektinə yanaşma tərzini, başqa sözlə, tədqiqat metodlarını müəyyən edir və müvafiq anlayışlar sisteminin köməyi ilə şərh olunur.²¹ Bu cəhətdən məhkəmə-psixoloji ekspertizası insanın iş üçün əhəmiyyət kəsb edən psixi xüsusiyyətlərinin inkişaf səviyyəsindən asılı olaraq fəaliyyətdə və qarşılıqlı təsir prosesində spesifik təzahürünü tədqiq edir. Bundan çıxış edərək məhkəmə-psixoloji ekspertizasının növlərini şərti olaraq üç qrupa bölmək olar: 1) psixi hadisələrin inkişaf səviyyəsinə görə ekspertizası; 2) psixi hadisələrin konkret fəaliyyətdə təzahürünə görə ekspertizası; 3) psixi hadisələrin qrupda və qarşılıqlı təsir

²⁰ Bayramov Ə.S., Əlizadə Ə.Ə. Psixologiya. – Bakı, 1989, səh.74.

²¹ Yenə orada, səh.7.

prosesində təzahürünə görə ekspertizası. Məhkəmə-psixoloji ekspertizasının üç qrup növü ilə bağlı psixoloji ekspertizanın hər iki qrupa daxil olan aşağıdakı növlərini ayırd etmək olar:

1. Psixi hadisələrin inkişaf səviyyəsinə görə:

a) hadisələri düzgün qavramaq və onlar haqqında düzgün ifadə vermək qabiliyyətinin ekspertizası;

b) şəxsin öz hərəkətlərinin və ona qarşı edilmiş hərəkətlərin mahiyyətini dərk etmək qabiliyyətinin ekspertizası;

v) əqli inkişaf səviyyəsinin ekspertizası.

2. Psixi hadisələrin qrupda və qarşılıqlı təsir prosesində təzahürünə görə:

a) cinayətkar qrupun (sosial-psixoloji strukturunun) ekspertizası.

b) psixi vəziyyətin ekspertizası.

3. Psixi hadisələrin konkret fəaliyyətdə təzahürünə görə:

a) nəqliyyat vasitələrinin idarə edilməsi zamanı baş verən qəza hadisələrinin ekspertizası;

b) avtomatlaşdırılmış sistemlərin idarə edilməsi zamanı baş verən qəza hadisələrinin ekspertizası.

Məhkəmə-psixoloji ekspertizasının növlərinin predmet-məzmun təsnifatının yaradılması üçün nəzərdən keçirilən ekspertiza növlərinin cinayət və mülki hüquq normalarına uyğun olaraq tutduğu yerin müqayisəli təhlili zəruridir. Ona görə ki, psixoloji ekspertizanın hər növü ilə bağlı tədqiqatı qarşısında duran məsələlərin spesifikliyi, həmçinin fizioloji affekt, ifadə vermək qabiliyyəti, köməksiz hal və s. anlayışların məzmununu onları müəyyən edən hüquq normalarını təhlil etmədən açmaq mümkün deyil. Eyni zamanda belə bir təhlil aparmadan təsnifatın ayrı-ayrı elementlərinin yerləşməsinə və onlar arasında əlaqə və asılılığı əsaslandırmaq mümkün deyil.

Bu məsələni həll etmək üçün ilk növbədə, məhkəmə-psixoloji ekspertizasının ayrı-ayrı növlərinin hüquqi nəticələrinin xarakterini nəzərdən keçirmək lazımdır. Məhkəmə-psixoloji ekspertizasının hüquqi növlərinin xarakteristikasını ümumi şəkildə aşağıdakı kimi vermək olar.

Cədvəl 1.

Məhkəmə-psixoloji ekspertizasının hüquqi növlərinin xarakteristikası

№	Ekspertizanın növü	Hüquqi nəticələrin xarakteri
1	Köməksiz hal	Azərbaycan Respublikası CM-nin 61.1.-ci maddəsinin 7-ci bəndi (61.1.7 cinayətin müqəssir üçün aşkar surətdə hamilə vəziyyətində olan qadın, habelə azyaşlı, qoca və ya köməksiz vəziyyətdə

		olan və ya müqəssirdən asılı vəziyyətdə olan şəxsə qarşı törədilməsi), 109-cu, 111-ci maddələri zərərçəkmişin köməksiz vəziyyətindən istifadə etməyə görə cinayət məsuliyyətini nəzərdə tutur. CPM 37.5.3. cinayət hamilə vəziyyətdə olan qadın, qoca və köməksiz vəziyyətdə olan şəxs barəsində törədildikdə
2	İfadə vermək qabiliyyəti	Azərbaycan Respublikası CPM-nin 140.0.-ci maddəsinin 3-cü bəndi (140.0.3. şahidin və ya zərərçəkmiş şəxsin cinayət işi üzrə müəyyən edilməli halları xroniki psixi xəstəlik, psixi fəaliyyətin müvəqqəti pozulması, kəmağıllıq və ya sair psixi xəstəlik nəticəsində düzgün qavrayıb təsvir edə bilməməsi – psixiatriya sahəsində ekspertlərin rəyi) zərərçəkmişin ifadə vermək imkanının müəyyən edilməsi
3	Cinayət-prosessual hüquqi səlahiyyət	Prosessual hüquq və vəzifələrini həyata keçirmək imkanının müəyyən edilməsi
4	Fizioloji affekt	CPM-nin 39.1.-ci maddəsinin 10-cü bəndi (39.1.10. şəxs cinayət qanunu ilə nəzərdə tutulmuş əməli anlaşıq vəziyyətdə törətdikdə (bu şəxslərə qarşı tibbi xarakterli məcburi tədbirlərin tətbiq edilməsi halları istisna olunmaqla)), CM-nin 122-ci (122.1. Zərərçəkmiş şəxs tərəfindən edilən zorakılıq, ağır təhqir və ya sair qanunsuz və ya əxlaqsız hərəkətlər (hərəkətsizlik) nəticəsində, habelə zərərçəkmiş şəxsin mütəmadi qanunsuz və ya əxlaqsız davranışı ilə əlaqədar yaranmış uzun sürən dözülməz psixi şərait nəticəsində qəflətən baş vermiş güclü ruhi həyəcan (affekt) vəziyyətində qəsdən adam öldürmə-...) və 129-cu (Maddə 129. Qəflətən baş vermiş güclü ruhi

		həyəcan vəziyyətində qəsdən sağlamlığa ağır və ya az ağır zərər vurma) maddələri
--	--	---

Yuxarıdakı cədvəlin təhlili göstərir ki, şəxsin psixi vəziyyəti haqqında ekspert rəyinin hüquqi nəticələri çox genişdir. Məsələn, CM-nin 67.1.-ci maddəsinin 7-ci bəndinə (61.1.7. cinayətin müqəssir üçün aşkar surətdə hamilə vəziyyətində olan qadın, habelə azyaşlı, qoca və ya köməksiz vəziyyətdə olan və ya müqəssirdən asılı vəziyyətdə olan şəxsə qarşı törədilməsi) uyğun olaraq köməksiz hal cəza təyin edilərkən məsuliyyəti ağırlaşdıran haldır. Ona görə də köməksiz hal törədilmiş cinayətlə bağlı iş üçün hüquqi əhəmiyyət kəsb edir. Məhkəmə-psixoloji ekspertizası həm də cinayət prosesi baxımından əhəmiyyətlidir. Belə ki, işin hallarını qavramaq və ifadə vermək qabiliyyəti haqqında ekspert rəyi hüquqi əhəmiyyət kəsb edir.

Məhkəmə-psixoloji ekspertizasının hər növünün ekspert qiymətləndirilməsinin, vəzifələrinin və s. özünəməxsus səciyyəvi cəhətləri və problemləri vardır. Lakin bəzən elə hallar olur ki, ekspertizaya təqdim edilmiş iş üzrə bir neçə məsələnin həlli tələb olunur. Məsələn, qəsdən adam öldürmüş şəxs ekspertizaya təqdim edilərkən ekspertiza qarşısında onun iş üçün əhəmiyyətli olan halları düzgün qavramaq və onlar haqqında ifadə vermək qabiliyyətinin, fərdi-psixoloji xüsusiyyətlərinin, psixi vəziyyətinin və s. müəyyən edilməsi məsələsi qoyulur. Bu suallar isə psixoloji ekspertizanın bir yox, bir neçə növünün predmetinə aiddir. Ona görə də bir iş üzrə psixoloji ekspertizanın müxtəlif növləri eyni vaxtda keçirilə bilər.

Deyilənlər belə bir nəticəyə gəlməyə əsas verir ki, psixoloji ekspertizanın növlərinin təsnifatını onu təşkil edən elementlərin, yəni növlərin sadalanması ilə vermək olmaz. Fikrimizcə, bunun üçün psixoloji ekspertizanın konkret növünün predmeti hüquqi əhəmiyyət kəsb edən şəraitlə tutuşdurulmalıdır. Çünki ekspertizanın bu növü üzrə tədqiqatın keçirilməsini məhz hüquqi əhəmiyyətə malik şəraiti zəruri edir.

Məlumdur ki, müqəssir və ya zərərçəkmiş, adətən, bir-birini ardıcıl surətdə əvəz edən hüquqi əhəmiyyətli şəraitdən keçirlər. Bu şəraiti beş qrupa bölmək olar: 1) cinayətin törədildiyi şərait; 2) cinayətdən sonrakı şərait; 3) ibtidai istintaq şəraiti; 4) məhkəmə araşdırması şəraiti; 5) məhkəmədən sonrakı şərait. Bu şəraitlərin hər birində şəxsin psixi fəaliyyətinin sübutları, faktları (iş üçün əhəmiyyətli olan faktları) mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Belə bir fikir irəli sürmək olar ki, şəxsin hər bir hüquqi əhəmiyyət kəsb edən şəraitdəki psixi fəaliyyətinin məhkəmə-psixoloji ekspertizasının müvafiq növünün müəyyən etdiyi faktları müstəqil əhəmiyyətə malikdir. Belə ki, cinayət əməli törədilən şəraitdə şəxsin psixi fəaliyyəti onun müqavimət göstərmək qabiliyyətinə təsir edə bilər. Burada da köməkiz halın psixoloji ekspertizası zərurəti meydana çıxır. Yaxud da cinayət əməli törədərkən şəxsin öz hərəkətlərinin mənasını dərk etməyə və

ya hərəkətlərini idarə etməyə onun psixi vəziyyəti təsir göstərir. Bu halı müəyyən etmək üçün fizioloji affektin psixoloji ekspertizası keçirilir. Hər iki halda şəxsin məhkəmə-psixoloji ekspertizasının konkret növünün predmetlə müəyyən edilən bu və ya digər hüquqi əhəmiyyətli şəraitdə psixi vəziyyət ekspert tədqiqatının obyektini təşkil edəcəkdir.

Cədvəl 2.

Məhkəmə-psixoloji ekspertizasının hüquqi əhəmiyyətli şəraitdə növləri

Ekspertizanın növləri	Hüquqi əhəmiyyətli şərait					
	Cinayət. əvvəlki	Cinayət törədilən an	Cinayət sonrakı	İbtidai istintaq	Məhkəmə araşdırma	Məhkəmədən sonra
Köməksiz hal	-	+	+	-	-	-
İfadə vermək qabiliyyəti	+	+	+	+	+	-
Fizioloji affekt	+	+	+	-	-	-
Fərdi-psixoloji xüsusiyyətlər	+	+	+	+	+	+

Cədvəldən göründüyü kimi, məhkəmə-psixoloji ekspertizasının növlərinin predmeti müəyyən hüquqi əhəmiyyətli şəraitlə sıx bağlıdır. Bu məsələ xüsusi əhəmiyyətə malik olub, prinsipial xarakter daşıyır. Belə ki, məsələn, zərərçəkmişin köməksiz halına onun psixi fəaliyyətinin təsiri cinayətin baş verdiyi şərait üçün hüquqi əhəmiyyət kəsb edirsə, şəxsin ifadə vermək qabiliyyətinə psixi fəaliyyətin təsiri beş şəraitdə hüquqi əhəmiyyətə malikdir: 1) cinayətdən əvvəl; 2) cinayət şəraitində; 3) cinayət hadisəsindən sonra; 4) ibtidai istintaqda; 5) məhkəmədə. Fizioloji affekt vəziyyəti isə cinayət əməli törədilən şəraitdə yarandıqda hüquqi əhəmiyyət kəsb edir. Ümumiyyətlə, nəzərdən keçirdiyimiz təsnifat sxemi göstərir ki, iş üzrə ekspertizaya təqdim edilmiş şəxslə psixoloji ekspertizanın bütün növləri keçirilə bilər.

Qeyd etmək lazımdır ki, hüquqi əhəmiyyətli hər bir şəraitlə bağlı psixoloji ekspertizanın bir və ya bir neçə növü keçirilə bilər. Bu həm də onunla bağlıdır ki, istər ibtidai istintaqda, istərsə də məhkəmə araşdırılmasında psixoloji ekspertizanın qarşısında onun müxtəlif növlərinin predmetinə aid olan suallar qoyula bilər. Deməli, psixoloji ekspertizanın bir iş üzrə eyni vaxtda bir neçə növü keçirilə bilər.

Apardığımız tədqiqatın nəticələrinin təhlili göstərir ki, ekspertizaya təqdim edilmiş şəxsin hüquqi əhəmiyyətli şəraitin müxtəlif dövrlərində psixi vəziyyətindən

asılı olaraq psixoloji ekspertizanın hər bir növü üzrə müxtəlif ekspert qərarları qəbul edilə bilər. Eyni zamanda bu imkan verir ki, şəxsin psixi fəaliyyəti hüquqi əhəmiyyətli şəraitin müxtəlif mərhələlərində şəraitlə qarşılıqlı müqayisədə və dinamikada öyrənilsin. Bu isə ekspertiza qarşısında qoyulmuş məsələnin tam və obyektiv həllinə, ekspert tədqiqatının metod və metodikalarını düzgün müəyyən etməyə imkan yaradır.

Beləliklə, ekspertizanın predmetini hüquqi əhəmiyyətli şəraitlə tutuşduraraq ekspertizanın obyektinin ayırd edilməsi prinsipi əsasında yaradılmış təsnifat sxemi həm nəzəri, həm də praktik əhəmiyyətə malikdir. Belə təsnifatı ekspert tədqiqatının vəzifəsinin və ekspert tədqiqatının zəruri həcmi, yəni öyrənilməsi zəruri olan məsələlər dairəsini müəyyən etməyə imkan verir. Bu isə konkret iş üzrə əlavə tədqiqatların aparılmasını, ekspertizanın keçirilməsi müddətinin uzadılmasını və s. aradan qaldırır.

Məhkəmə-psixoloji ekspertizasının yuxarıda göstərilən təsnifat meyarları əsasında müəyyən edilmiş növlərini nəzərdən keçirək. Qeyd etmək lazımdır ki, məhkəmə-psixoloji ekspertizasının hər bir növü özünün tədqiqat predmetinə və vəzifəsinə malikdir. Ona görə də məhkəmə-psixoloji ekspertizasının hər növü üzərində daha geniş dayanmaq məqsədəuyğundur.

Sual 3.

Psixi hadisələrin inkişaf səviyyəsinə görə ekspertizası

Cinayət hüququ ibtidai istintaq və məhkəmə istintaqı prosesində şahid ifadələrinə sübutun bir növü kimi xüsusi yer ayırır. Çox zaman ittiham və ya hökm şahid ifadələrinə görə əsaslandırılır. Bu baxımdan şahid ifadələrinin dürüstlüyü məsələsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Çünki hətta hadisənin bilavasitə şahidi olan şəxsin səmimi ifadə verməyə çalışmasına baxmayaraq, hadisə şəraitinin ayrı-ayrı faktlarının təhrif edilməsini istisna etmək mümkün deyil. Şahidlərin yol verdikləri qeyri-ixtiyari səhvlərə, iş üçün əhəmiyyətli hadisələrin düzgün qavranılmasına və yada salınmasına təsir göstərən bir çox amillər var. Bunlara ilk növbədə yadda saxlamanın dəqiqliyinin pozulmasına və hadisələrin sonradan yada salınmasına təsir göstərən emosiyaları aid etmək olar. Məlumdur ki, baş vermiş hadisə istər zərərçəkmişin, istərsə də şahidlərin emosional halına təsir göstərir. Bununla yanaşı, şahidlərin ifadəsinə onların diqqət və hafizəsi də təsir göstərir. Belə şəraitdə qeyri-ixtiyari səhvlərin xüsusiyyətlərinin araşdırılması şahid ifadələrinin psixologiyasını öyrənməyi tələb edir. Ona görə ki, bu məsələnin araşdırılması məhkəmə-istintaq orqanlarına şahid ifadəsinin düzgün

qiymətləndirmək imkanı yaradır, eyni zamanda, dindirmənin taktikasını seçməyə kömək edir.

Şahid və zərərçəkmişin, yaxud hər hansı bir şəxsin psixi sağlamlığı şübhə doğurduqda məhkəmə-istintaq orqanları belə şəxslərin psixi vəziyyətini, həmçinin düzgün ifadə vermək qabiliyyətini müəyyənləşdirmək üçün məhkəmə-psixiatriya ekspertizası təyin edə bilərlər. Psixi sağlamlığı şübhə doğurmayan şəxslərin psixi vəziyyətini müəyyən etmək üçün isə məhkəmə-psixoloji ekspertizası təyin edilə bilər.

Qeyd etmək lazımdır ki, şahid ifadəsinin dürüstlüyünü, obyektivliyini qiymətləndirmək ekspert-psixoloqun səlahiyyətinə daxil deyil. Ekspert-psixoloq şahidin yalnız psixi vəziyyətini müəyyən edə bilər. Belə olan halda ekspert-psixoloq şahidin ifadəsinin xüsusiyyət və məzmununu deyil, onun psixi fəaliyyətini təhlil edir. Başqa sözlə, ekspert-psixoloq şahidin psixi fəaliyyətini təhlil edərək onun hadisələri düzgün qavramaq və yada salmaq qabiliyyəti haqqında nəticəyə gələ bilər. Əgər ekspertiza nəticəsində şahidin hadisələri düzgün qavramaq və yada salmaq qabiliyyəti müəyyən edilmişsə, lakin onun ifadəsi hadisəni düzgün əks etdirmirsə, onda ifadənin düzgün və obyektiv olmasına hüquqi qiyməti məhkəmə-istintaq orqanları verməlidir. Şahidin psixi fəaliyyətinin təhlili nəticəsində onun sensor-perseptiv proseslərində (duyğu və qavrayış sahəsində) çatışmazlıqlar aşkar edilərsə, yaxud fantaziyaya meyillilik və s. xüsusiyyətlər müəyyən edildikdə isə təbii ki, onun hadisələri düzgün qavramaq və ifadə vermək qabiliyyəti şübhə doğurmaya bilməz. Bundan əlavə, şahidin intellektual inkişaf səviyyəsi və təlqinə yüksək meyilliyi də nəzərə alınmalıdır. Belə hallarda psixi çatışmazlığı aşkar etmək üçün patopsixoloji tədqiqat aparmaq məqsədəuyğundur. Adətən, yüngül debillik öz hərəkətlərini idarə etmək qabiliyyətinin saxlandığı şəraitdə ifadə verməyə maneə olmur və həmin şəxsin psixi vəziyyəti şübhə doğurmur. Lakin belə hallarda əsas çatışmazlığa əsaslanan psixopata bənzər pozuntular xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Əgər bu pozuntularla bağlı yalana meyillilik, seksual cəhdlərin ləngiməsi aşkar edilərsə, onda ekspertiza edilən şəxsin davranışının qiymətləndirilməsi xeyli çətinləşir. Belə hallarda güman etmək olar ki, öz hərəkətlərinə nəzarət etmək qabiliyyətinin zəifləməsi şəraiti düzgün qavramağa, qiymətləndirməyə və yada salmağa mane olur.

Ekspertiza edilən S. zəif nəzərə qarpan debilliklə yaxşı işləyir, səkkizinci sinfi bitirib. S. dəfələrlə ayrı-ayrı adamlarla cinsi əlaqəyə girmişdi. Belə hallardan birindən sonra hərbi hissənin komandirindən tələb etmişdi ki, onu zorladığına görə V. cəzalandırılsın. İstintaq zamanı müəyyən edilmişdir ki, həmin gün S. əvvəlcə D. ilə cinsi əlaqədə olmuş, sonra V. ilə cinsi əlaqəyə girmişdir. S. bu barədə gülə-gülə etinasız surətdə ətraflı danışaraq bildirmişdir ki, V. ona görə günahlandırır ki, «V. Gözəl deyil və kobuddur, D. isə yaxşı oğlandır». V. onun xoşuna gəlməmişdir. Ona görə də istəyir ki, V. cəzalandırılsın.

Belə hallarda şahidin təlqinə yüksək meyilliliyi də nəzərdən qaçmamalıdır. Çünki azyaşlı şahidlərin ifadəsinə böyüklərin, valideynlərin təsiri az deyildir.

Məhkəmə-istintaq orqanları psixoloji ekspertizanın bu növünü təyin edərkən verilmiş ifadələr arasındakı ziddiyyətdən, onların işdəki digər materiallara zidd olmasından, şəxsin qavrayışının, hafizəsinin və s. psixi proseslərinin fərdi xüsusiyyətlərindən çıxış edə bilər.

Məhkəmə-istintaq orqanlarında nəzərdən keçirilən məsələnin tez araşdırılması və həlli əksər hallarda müqəssirin, zərərçəkmişin, şahidin, iddiaçının və ya cavabdehin iş üçün əhəmiyyətli olan hadisələrlə bağlı verdikləri ifadələrin düzgün, obyektiv olmasından asılı olur. İfadənin obyektivliyinə, düzgünlüyünə təsir göstərən iki əsas amili qeyd etmək olar. Birincisi onunla bağlıdır ki, ifadə verən şəxsin hadisələri düzgün qavramaq və ifadə vermək qabiliyyətinə malik olmasına baxmayaraq, o, bilərəkdən hər şeyi təhrif etməyə çalışır. Yəni şahidin qavranılmış hadisələrə münasibəti onun əhvali-ruhiyyəsiindən, hadisələrə, cinayətkarlara (zərərçəkmişə, şahidə və s.) rəğbət və nifrətindən asılı olaraq müxtəlif ola bilər. İfadələrin doğruluğunu bir qayda olaraq işdə olan digər faktlarla müqayisə etmək yolu ilə, yaxud əsas olduqda istintaq eksperimenti aparmaq yolu ilə yoxlayırlar.²² Əlbəttə, məhkəmə-istintaq orqanları ifadələrin tamlığını və doğruluğunu bu yolla müəyyən edə bilər. Lakin ifadələri qiymətləndirərkən onların tamlığına, doğruluğuna və obyektivliyinə təsir edən obyektiv və subyektiv amillər kompleks şəkildə nəzərə alınmalıdır. Çünki həmin amillərə ifadə verən şəxsin müəyyən faktı qavraması, qavradığı faktı yadda saxlaması və dindirmə prosesi zamanı həmin faktları yada salması daxildir.

İfadənin doğruluğuna, tamlığına və obyektivliyinə təsir edən amillər çox zaman ifadə verən şəxsin psixi proseslərinin, psixi xassələrinin xüsusiyyətləri ilə şərtlənir.

Məlumdur ki, qavrayış sürətləri parlaq və davamlı olur. Lakin qavrayışdan təsəvvürə keçid zamanı bu sürətlərdə müəyyən dəyişikliklər baş verir. Bu, özünü onda biruzə verir ki, təsəvvür sürəti qavrayış obrazlarına nisbətən daha solğun, kəsad olur və hətta fraqmentar xarakter daşıyır. Başqa sözlə, müəyyən müddət keçdikdən sonra qavranılan materialın xeyli hissəsi itib gedir. Ona görə də ifadənin bilavasitə hadisədən sonra və ya qısa müddət keçdikdə alınması iş üçün əhəmiyyətli olan faktların dəqiqliyini və dürüstlüyünü artırır. Vaxt uzandıqca təsəvvürlər tədricən öz aydınlığını və dəqiqliyini itirir. Unutma güclənir və nəticədə iş üçün əhəmiyyətli olan detallar yaddan çıxır. Digər tərəfdən, təcrübə göstərir ki, bəzi hallarda şahidlərin bilavasitə hadisədən sonra dindirilməsi istənilən nəticəni vermir. Bunu hafizənin unutma prosesi ilə bağlı olan reminissensiya hadisəsilə izah etmək olar. Belə ki, qüvvətli xarici təsir, daxili həyəcan beyində ləngimə prosesini artırır, yadasalma prosesini çətinləşdirir. Müəyyən müddət keçdikdən sonra həmin təsirin zəifləməsi cisim və hadisələrin nisbətən dəqiq, dolğun yada salınmasını asanlaşdırır. Bu baxımdan təkrar alınan ifadələr ilk vaxtlar unudulmuş faktların yada salınması üçün əlverişli şərait yaradır.

²² Mövsümov C.H. Azərbaycan SSR cinayət prosesi, səh. 196-197.

Nəzərdən keçirdiyimiz hər iki halda, yəni iş üçün əhəmiyyətli hadisələrin ifadə verən şəxs tərəfindən qəsdən təhrif edilməsi və ifadə verənin özündən asılı olmayaraq bəzi detalları unutması və ya onlar haqqında məlumat verməməsi məsələsi müstəntiq tərəfindən müstəqil surətdə araşdırıla bilər.

Ancaq elə hallar da var ki, məhkəmə-istintaq orqanları məhkəmə-psixoloji ekspertizasının köməyi olmadan həqiqəti düzgün müəyyən edə bilməzlər. Müstəntiq nəzərə almalıdır ki, hadisələri xatırlama prosesində şahid unutduğu şeyləri başqa təsəvvürlərlə əvəz edir, ayrı-ayrı detalların məkan və zaman daxilində yerini dəyişdirir, onların dəqiq ardıcılığını və qarşılıqlı münasibətini təhrif edir, bir yerdə olan obyektleri bir-birindən ayırır, digər obyektləri isə əksinə olaraq birləşdirir. Belə əməliyyatlar əsasında qurulan hökm və əqli nəticələri ifadə verən şəxs bilavasitə qavradığı reallığa aid məlumat kimi qələmə verir.²³ Əslində isə bu məlumat hadisə qavranıldıqdan sonra beyində gedən mürəkkəb proseslərin nəticəsidir. Çünki, bir tərəfdən, ifadə verən şəxs həmin faktı öz hiss orqanı ilə qavramalı, yəni həmin faktı görməli, eşitməlidir və bu zaman hiss orqanlarının qüsurlu olması, yəni sensor çatışmazlıqlar müşahidə olunan faktın tam və dəqiq qavranmasına ciddi təsir göstərə bilər, digər tərəfdən, müşahidə zamanı insanın diqqəti hadisənin mənasının qavranılmasına yönəldiyindən hissi əsas arxa plana keçir. Ona görə də qavranılmış hadisəni olduğu kimi tam şəkildə yada salmaq, yadda saxlamaq xeyli çətinləşir. Bununla əlaqədar olaraq bəzən müstəntiq ekspert-psixoloqdan tələb edir ki, o, müəyinə olunan şəxsin iş üçün əhəmiyyətli olan faktları yadda saxlaması, yada salması və qavraması ilə əlaqədar verdiyi ifadənin obyektivliyini, düzgünlüyünü müəyyən etsin. Məsələnin belə qoyuluşu düzgün deyil və prosessual baxımdan bunu ekspertin səlahiyyətinə aid etmək olmaz. Ekspert-psixoloq yalnız müəyinə olunan şəxsin bu və ya digər hadisəni qavramaq, yadda saxlamaq və yada salmaq imkanına malik olması və onun qabiliyyətinə təsir edən psixoloji amillər haqqında rəy verə bilər.

Məhkəmə-istintaq orqanları bilməlidirlər ki, məhkəmə-psixoloji ekspertizası bu məsələ ilə bağlı qarşısında yalnız iki vəzifə qoyur: 1) ifadə verən şəxsin hadisənin ayrı-ayrı faktlarını hissi səviyyədə qavramaq və 2) hadisənin daxili mahiyyətini anlamaq qabiliyyətini müəyyən etmək.

İş üçün əhəmiyyətli olan hadisələrin düzgün qavranılması, yadda saxlanması və yada salınması bir sıra amillərdən asılıdır. Məsələn, duyğu üzvlərinin vəziyyətindən, qavrayışın xüsusiyyətlərindən, yaşdan, həyat və peşə təcrübəsindən, emosional haldan, əqli inkişaf səviyyəsindən, psixofizioloji haldan və s.

Deyilənləri nəzərə alaraq məhkəmə-psixoloji ekspertizasını əsasən aşağıdakı hallarda təyin etmək olar:

²³ Bayramov Ə.S., Əlizadə Ə.Ə., Seyidov İ.Ə. Məhkəmə psixologiyası və psixoloji ekspertiza məsələləri. – Bakı, 1987, səh.9.

1) ifadə verən şəxsin şəxsiyyəti haqqındakı faktlar (yaşı, peşəsi, əqli inkişaf səviyyəsi, xarakterinin xüsusiyyətləri və s.) maraq doğurduqda;

2) qavrama şəraitinin təhlili əsasında konkret şəxsin bu və ya digər hadisəni qavraya bilmək imkanı şübhə doğurduqda;

3) qavranılmış obyektin (qıcıqlandırıcının) psixofizioloji xassələri haqqında məlumat lazım olduqda;

4) ifadə verən şəxsin dedikləri iş üzrə toplanmış digər materiallara uyğun gəlmədikdə.

Belə hallarla bağlı ekspert-psixoloq qarşısında aşağıdakı suallar qoyula bilər:

1. İfadə verən şəxsin sensor-perseptiv proseslərinin fərdi xüsusiyyətlərini və hadisə şəraitini nəzərə alaraq demək olarmı ki, o, iş üçün əhəmiyyətli olan halları düzgün qavraya bilərdi?

2. Həssaslıq və onun hədləri ifadə verən şəxsə hadisənin baş verdiyi şəraitin malik olduğu qıcıqlandırıcıları duymağa və ya qavramağa imkan verə bilərdimi?

3. İfadə verən şəxs təlqinə, təsir altına düşməklə hərəkət etməyə meyllidirmi?

4. İfadə verən şəxs faktları özündən uydurmağa meyllidirmi?

5. İfadə verən şəxs nitqinin inkişaf səviyyəsindən asılı olaraq, o düzgün ifadə verə bilərmi?

6. İfadə verən şəxs hansı fərdi-psixoloji xüsusiyyətlərə malikdir?

Əlbəttə, bu suallar məcburi xarakter daşımır. Onlar ekspert-psixoloq qarşısında qoyula biləcək sualların ümumi istiqamət və xarakterini müəyyən edir.

Bundan əlavə, uşaqlara və yeniyetmələrə qarşı törədilmiş cinsi cinayətlərin istintaqı zamanı da qarşıya bir sıra məsələlər çıxır ki, onların həlli üçün məhkəmə-psixoloji ekspertizasının təyin edilməsi tələb olunur. Çünki hadisə ilə bağlı zərərçəkmiş və ya şahid uşaqlar ifadə verməli olurlar. Həmin ifadələrin düzgün, obyektiv olduğunu sübut etmək üçün, ilk növbədə uşaq və yeniyetmələrin iş üçün əhəmiyyətli hadisələrin daxili məzmununu qavramaq qabiliyyətini müəyyən etmək lazımdır. Çünki bəzən hadisə zamanı elə mürəkkəb şərait yaranmış olur ki, onu yalnız məntiqi yolla, əqli nəticələr vasitəsilə dərk etmək olar. Təbii ki, belə bir hal müstəntiqdə uşaq və yeniyetmələrin hadisələrin daxili məzmununu düzgün qavramaq, anlamaq qabiliyyətinə malik olmasına şübhə hissi yarada bilər. Bu məsələnin həllində ekspert-psixoloqun rəyi böyük əhəmiyyətə malikdir. Ekspert-psixoloq müayinə olunan şəxsin təfəkkürünü tədqiq edərək onun tənqidliyini, müstəqilliyini, fikri proses və əməliyyatların təşəkkül səviyyəsini, səbəb-nəticə əlaqələrini müəyyən etmək imkanını öyrənir.

Sual 4.

Şəxsiyyətin motivasiyasının psixoloji ekspertizası

Məhkəmə-psixoloji ekspertizası zamanı şəxsiyyətin fərdi-psixoloji xüsusiyyətləri və onun davranışının əsas motivlərinin psixoloji mexanizmi, həmçinin mahiyyəti araşdırılır ki, bu da məhkəmə-istintaq orqanlarına cinayətin motivini düzgün müəyyən etməyə imkan yaradır.

Cinayət və cinayət-prosessual qanunlarının tələblərinə uyğun olaraq cinayət işləri üzrə motivin üç növü müəyyən edilməlidir: 1) məna yaradan motiv; 2) motiv-məqsəd; 3) motiv-stimul. Məna yaradan motiv şəxsiyyəti fəaliyyətə sövq edir və ona şəxsi məna verir. Bu motivin müəyyən edilməsi, o biri iki kriminogen motivi müəyyənləşdirməyə və onların əsas motivlə şərtlənməsini təyin etməyə imkan verir.

Kriminogen motivlər arasında motiv-məqsəd daha çox «cinayət törətmək qətiyyəti yaradır, dərk edilən daxili tələbat olub, təqsirkarın cəmiyyətə zidd vərdislərinin və meyllərinin xarakteri və dərinliyi ilə xarakterizə edilir».²⁴ Buna görə

²⁴ Azərbaycan SSR Cinayət Məcəlləsinin Elmi-Praktik Kommentariyası. – Bakı, 1978. – S.203.

də qəsdən edilən cinayətlərin motiv və məqsədinin məzmununu öyrənmək üçün xüsusi psixoloji biliklərdən istifadə etməyə ehtiyac yoxdur.

Lakin motiv-stimul müqəssir tərəfindən əks hallarda dərk edilmir. Motiv-stimul obyektiv şəraitdə subyektə təsir edərək onun reaksiyasına səbəb olmur və onu cinayətə təhrik edən psixi prosesdir. Stimul subyektin şüurunda inikas etdirilərək motivə çevrilir. Məlumdur ki, eyni bir şəraitdə ayrı-ayrı adamlar özlərini müxtəlif tərzdə aparırlar. Bu ondan irəli gəlir ki, eyni bir stimula müxtəlif motivlər kimi inikas etdirilə bilər. Bu baxımdan konkret şəraitdə cinayətin niyə məhz həmin konkret şəxs tərəfindən törədilməsi sualına cavab vermək üçün onun psixofizioloji xüsusiyyətləri nəzərə alınmalıdır. Ona görə də məhkəmə-psixoloji ekspertizasının təyin edilməsi müqəssirin davranışının əsas xəttini, motivini nəzərdən keçirməyə, onun psixoloji yönəlişinin, həmçinin onu fəallığa, hərəkətə sövq etmiş stimula təbiətini araşdırmağa imkan verir.

Psixoloji ekspertiza zamanı cinayətkar davranışın motivi xarici və daxili amillərin insanın davranışına təsirindən ibarət psixi proses kimi öyrənilir. Ekspert-psixoloq şəxsiyyətin psixi xüsusiyyətlərini, motivlər sistemini bütövlükdə tədqiq edərək şəxsiyyətin davranışının psixoloji təhlilini verir. Bunun əsasında isə məhkəmə-istintaq orqanları müqəssirin cinayətkar davranışının hüquqi motivini müəyyən edib qiymətləndirə bilərlər. Məsələn, ekspertiza nəticəsində kriminogen davranışın motivinin şəxsiyyətin özünü aktualizasiyası olduğu müəyyən edilərsə (şişirdilmiş özünüqiymətləndirməyə və iddia səviyyəsinə meyl, hərəkət və ya sözüne başqasının cavab qaytarmasına dözümsüzlük, ifrat dərəcədə liderliyə və dominantlığa can atma və s.), onda məhkəmə-istintaq orqanları bu motivin həyata keçirilməsinin qadağan edilmiş vasitəsinin sübutundan çıxış edərək müqəssirin hərəkətini xuliqanlıq, qəsdən ağır bədən xəsarəti yetirmə və ya həyata qəsd kimi qiymətləndirə bilər.

Psixologiyada müəyyən edilmişdir ki, insanın fəallığının, davranışının əsasında onun tələbatları durur. Tələbat dedikdə, insanın müəyyən həyat və inkişaf şəraitində ehtiyaclarının psixikada inikası başa düşülür. Psixologiya elminin bu müddəasından çıxış edərək demək olar ki, iradi hərəkətlərin motivinin əsasında, o cümlədən cinayət hərəkətlərinin əsasında tələbatlar durur. Lakin hər bir tələbat davranış motivinə çevrilmir. Bunun üçün tələbat ya aktuallaşmalı, ya da şəxsiyyət tərəfindən dərk edilməlidir. Aktuallaşmış tələbatlardan yalnız dərk edilmiş tələbatı iradi hərəkətin motivi hesab etmək olar. Bunun üçün subyekt ilk növbədə tələbatın obyektini, tələbatın predmetini, tələbatın ödənilməsinin obyektiv mühitini, ödənilməsi vasitəsinə və yaranmış tələbatı ödəmək üçün zəruri olan imkan və qabiliyyətlərini dərk etməlidir. Bu baxımdan əməlin motivi dedikdə onun tələbatın obyektini, obyektiv mühiti və ödənilməsi vasitəsi ilə müqayisə edilərək dərk edilməsi prosesini başa düşmək olar. Motivasiyada insanın davranışının obyektiv gerçəkliklə şərtlənməsi öz əksini tapır. Çünki motivasiya nəticəsində davranışın şüurlu surətdə seçilməsi aşağıdakı şərtlərdən asılıdır:

- 1) davranışın müəyyən variantının seçilməsi imkanının olmasından;
- 2) davranışın seçilmiş variantını həyata keçirmək üçün real şəraitin olmasından;
- 3) davranış variantını seçmiş subyekt üçün xarici və daxili səbəblərin məcmusundan, yəni seçilmiş hərəkət tərzinin zəruriliyindən.

İnsanı hərəkətə təhrik edən hər bir qərarın daxili zəmini kimi motivlərin strukturu çıxış edir. Buna əsaslanan bəzi müəlliflər cinayətin motivi dedikdə ictimai təhlükəli əməl törətməyə yönəlmiş dərk edilən maddiləşmiş konkret təhriki başa düşürlər. Lakin bu fikirlə tam razılaşmaq olmaz. Belə ki, həm apardığımız ekspertizaların nəticələri, həm də bir sıra psixoloq və kriminoloqların tədqiqatları göstərir ki, bəzi yeniyetmələrin cinayətkar davranışının dərk edilməyən motivlərinin səbəbləri çoxdur. Bu, əsasən, şəxsiyyətin inkişaf xüsusiyyətləri ilə bağlıdır. Dərk edilməyən motivlər şəxsiyyətin qeyri-adekvat özünüqiymətləndirməsi, bir çox hallarda isə bütövlükdə şəxsiyyətin disharmonik strukturu ilə bağlı ola bilər. Ona görə də bəzi hallarda cinayi davranışın dərk edilməyən motivasiyası kompensator, əvəzetmə xarakteri daşıyır. Çünki hər bir fərddə inkişaf edən keyfiyyətsizlik kompleksi bu və ya digər vasitələrlə dərk edilən və dərk edilməyən səviyyələrdə kompensasiya cəhdi doğurur. Məsələn, astenik bədən quruluşuna malik bir yeniyetmə ondan çox güclü olan həmyaşıdları arasında öz mövqeyini möhkəmləndirməyə, onlar tərəfindən bərabər statuslu qrup üzvü kimi qəbul edilməyə çalışır. Həmyaşıdlarına öz gücünü və cəsarətini göstərmək məqsədilə özündən yaşca böyük və güclü gəncə bıçaqla qəflətən bir neçə zərbə endirərək öldürür. Sonra isə bu barədə həmyaşıdlarına böyük həvəs və iftixar hissilə danışır. İş üzrə aparılmış psixoloji ekspertiza nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, həmin yeniyetmənin cinayət əməli törətməsinə səbəb zərərçəkmişin hərəkətləri deyil, yeniyetmənin fərdi-psixoloji xüsusiyyətləri olmuş və hadisə şəraitində hərəkətlərinin təhrikedici qüvvəsi kimi yüksək iddia səviyyəsi və özünüqiymətləndirmə, həmyaşıdları arasında özünə yüksək sosial mövqe tutmaq cəhdi olmuşdur.

Cinayətkar davranışın dərk edilməyən motivinin uşaqlıq dövründə şəxsiyyətin aldığı, lakin müəyyən müddətə unudulmuş travmatik təcrübəsilə əlaqəsi də xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Bir çox cinayətlərin əsil motivini açmaqda, şəxsiyyətin iradi, əxlaqi və xarakter əlamətlərini qiymətləndirməkdə, cinayət əməlini düzgün təsvif etməkdə xüsusən əhəmiyyətlidir. Çünki şəxsiyyətin sosializasiyasının hər hansı bir dövründə onun alçaldılması, ona qarşı haqsız davranış və s. şəxsiyyətin emosional strukturunda öz izini qoyur. Şəxsiyyətin inkişafının müəyyən mərhələsində onun emosional strukturunda özünə möhkəm yer etmiş «psixotravmatik təcrübə», başqa sözlə, vaxtilə ona qarşı edilmiş hərəkətlər yeniyetmənin başqalarına münasibətində, davranışında eyni, adekvat və ya tərbiyənin təsirindən asılı olaraq daha ifrat dərəcədə təzahür edir. Bu dövrdə həmin davranış forması dominantlıq təşkil edir. Ekspert təcrübəsindən bir misal gətirək.

S.-in 15 yaşı var. Bir dəfə küçədə 7 yaşlı tanımadığı bir uşaqla rastlaşır. Uşağı yaxınlıqdakı binanın zirzəmisinə aparır. Burada uşağı hədələyib qorxudaraq ondan tələb edir ki, S-in cinsiyyət üzvünü sığallasın və öpsün. Uşaq qorxusundan deyilən hərəkətləri edir və evə getdikdən sonra bu barədə valideynlərinə danışır. Uşağın valideynləri isə polisə ərizə ilə müraciət edirlər.

İstintaq zamanı S. bu hərəkətləri niyə və necə etdiyini özünün də bilmədiyini deyir. Hadisə haqqında danışarkən utanır, xəcalət çəkir, ağlayır, tutulur.

Tədqiqat zamanı müəyyən edilmişdir ki, o, təvazökar, utancaq, sakit bir yeniyetmədir, yüksək affektiv gərginlikdə təzahür edən ifrat disharmonik şəxsiyyət strukturu ilə seçilir, melonxolik tipə xas keyfiyyətlərlə səciyyələnir. Söhbət zamanı ekspert bildirir ki, birinci sınıfdə oxuyarkən yuxarı sinif şagirdləri onu məktəbin tualetində tutub cinsiyyət üzvlərini «oynatmağa, öpməyə və s. pis-pis hərəkətlər etməyə» məcbur edirlərmiş. Yuxarı sinif şagirdləri onu hədələdikləri üçün bu barədə heç kimə danışa bilmirmiş. Bu, onun psixikasında çox güclü iz buraxmışdır.

Beləliklə, S.-in şəxsiyyətinin motivasiyasının psixoloji təhlili əsasında onu cinayət əməlini törətməyə təhrik etmiş əsas motivi aşkar etmək mümkün olmuşdur.

Ona görə də hüquqazidd davranışının psixoloji təhlili fərd üçün xarakterik olan motivasiyada spesifik tələbatlarla şərtlənən motivləri ayırd etməyə imkan verir. Bu baxımdan fərdin hərəkətlərinin impulsiv və iradi xarakterini nəzərdən keçirmək zəruridir. İradi hərəkətin strukturu və ona uyğun motivasiya mürəkkəb xarakterə malik olmaqla yanaşı, həm də bir neçə mərhələdən ibarətdir. Belə ki, iradi hərəkət zamanı subyekt ilk növbədə ona qızıqdırıcı kimi təsir göstərən daxili və xarici amilləri dərk edir. Sonrakı mərhələdə yaranmış tələbat öz obyektinə və onun daxil olduğu ictimai münasibətlər sistemi ilə tutuşdurulur. Buna uyğun olaraq ediləcək hərəkətin məqsədi təşəkkül tapır, məqsədə nail olmağın mümkün imkanları ölçülüb biçilir, motiv formalaşır. Nəhayət, motivlərin mübarizəsi nəticəsində aparıcı motivin təsiri altında məqsədə nail olmanın vasitəsi müəyyən edilir ki, bu da qəbul ediləcək qərarın əsasını təşkil edir. Sonuncu mərhələdə qəbul edilmiş qərar konkret əməldə həyata keçirilir. Ümumiyyətlə, iradi iş zamanı insan əvvəlcə həmin işin nəticəsini öz fikrində işləyir, həmin nəticəni əldə etməkdən ötrü lazım olan vasitə və imkanları müəyyən edir. Beləliklə də adamda görülməli işə aid məqsəd aydınlığı əmələ gəlir. Məqsəd çox aydın olduqda motivlər mübarizəsi baş vermir. Lakin impulsiv hərəkətlər zamanı isə motiv olsa da məqsəd aydın dərk edilmir. Psixoloji ekspertiza zamanı fərdin şəxsiyyətinin və davranışının psixoloji təhlili, onun motivasiyasının psixoloji tədqiqi cinayət əməlinin motivinin düzgün qiymətləndirilməsinə imkan verir.

Şəxsin özünün və ya ona qarşı edilmiş hərəkətlərin mahiyyətini dərk etmək qabiliyyətinin məhkəmə-psixoloji ekspertizası.

Məhkəmə-istintaq orqanlarında həddi-buluğa çatmamış uşaqların əqli inkişafının geriliyini göstərən məlumatlar olduqda və ya cinsi cinayətlər nəticəsində zərərçəkmişin köməksiz vəziyyətini müəyyən etmək lazım gəldikdə şəxsin ona qarşı

edilmiş və ya öz hərəkətlərini dərk etmək qabiliyyətini araşdırmaq məqsədi ilə psixoloji ekspertiza təyin edilir.

Cinayət hüququnda zorlama yalnız zor tətbiq etmə, zor tətbiq etməklə hədəlmə nəticəsində cinsi əlaqədə olma deyil, həm də zərərçəkənin köməksiz vəziyyətindən istifadə etməklə cinsi əlaqədə olma hesab edilir. Burada həmin cinayətin tövsif edilməsi əlamətlərindən biri kimi zərərçəkmişin köməksiz vəziyyətindən müqəssirin istifadə etməsi faktı çıxış edir. Ali Məhkəmənin qərarında (26 aprel, 1984, №7) bu məsələ ilə əlaqədar qeyd edilir ki, zərərçəkmişin vəziyyəti o zaman köməksiz hesab edilə bilər ki, o, fiziki və ya psixi vəziyyətinə görə ona qarşı edilmiş hərəkətlərin xarakter və əhəmiyyətini anlamasın və ya müqəssirə müqavimət göstərə bilməsin. Məhkəmə-istintaq orqanlarında zərərçəkmişin belə bir vəziyyətdə olması şübhə doğurarsa, onda CPM-nin 140.0.-cı maddəsinin 3-cü bəndinə (140.0.3. “Şahidin və ya zərər çəkmiş şəxsin cinayət işi üzrə müəyyən edilməli halları xroniki psixi xəstəlik, psixi fəaliyyətin müvəqqəti pozulması, kəmağıllılıq və ya sair psixi xəstəlik nəticəsində düzgün qavrayıb təsvir edə bilməməsi – psixiatriya sahəsində ekspertlərin rəyi”nə uyğun olaraq hökmən məhkəmə-psixoloji ekspertizası təyin edilməlidir. Lakin məhkəmə-psixoloji ekspertizası zərərçəkmiş şəxsin psixi cəhətdən sağlam olduğu halda təyin edilə bilər.

Ekspert təcrübəsinin təhlili göstərir ki, məhkəmə-istintaq orqanları köməksiz vəziyyətin psixoloji ekspertizasının ən çox cinsi cinayət işləri üzrə təyin edirlər. Halbuki qanunvericilikdə köməksiz vəziyyət yalnız cinsi cinayətlərlə bağlı nəzərdən keçirilmir. Belə ki, zərərçəkmişin köməksiz vəziyyətindən istifadə edilərək ona bədən xəsarəti yetirilə bilər, hər hansı alqı-satqı və s. hərəkətləri edilə bilər. Bundan əlavə, qanunvericilikdə köməksiz vəziyyət yalnız cinayət əməlinin tərkibi kimi deyil, həm də cinayət məsuliyyətini ağırlaşdıran hal kimi nəzərdə tutulmuşdur.

Zərərçəkmişin cinayət hadisəsi şəraitindəki davranışı mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Çünki cinayət hadisəsi zamanı zərərçəkmişin öz davranışını ixtiyari surətdə tənzimləmə qabiliyyəti hüquqi əhəmiyyətə malikdir. Zərərçəkmişin belə davranışı, daha doğrusu davranışını ixtiyari surətdə tənzimləmə qabiliyyətinin olmaması qanunvericilikdə köməksiz vəziyyət adlanır.

Köməksiz vəziyyət bir çox amillərlə şərtlənə bilər. Bu amillərin təsiri altında cinayi hadisə şəraiti zamanı zərərçəkmişin davranışını iradi surətdə tənzimləməsi, ixtiyari hərəkətin icrası zəifləyir və yaranmış vəziyyətdən düzgün çıxış yolunu müəyyən etmək mürəkkəbləşir. Bir çox müəlliflər hüquq ədəbiyyatında köməksiz halın iki növünü ayırd edirlər: fiziki və psixi. Məhkəmə-psixoloji ekspertizanın predmetinə həm fiziki, həm də psixi köməksiz vəziyyəti aid etmək olar. İstər fiziki, istərsə də psixi köməksiz vəziyyət tibbi və psixiatriya ekspertizalarının da predmeti ola bilər. Belə olan halda köməksiz vəziyyətin hansı hallarda psixoloji ekspertizanın predmeti olmasını müəyyən etmək və onu məhkəmə ekspertizasının digər oxşar növlərindən fərqləndirmək üçün hüquqi meyarlar kifayət deyil. Bunun üçün hüquqi

meyarlarla yanaşı, köməksiz vəziyyətin psixoloji meyarlarını da müəyyənləşdirmək həm nəzəri, həm də praktiki əhəmiyyət kəsb edir. Hüquqi və psixoloji meyarların hər ikisi birlikdə məhkəmə-psixoloji ekspertizasının predmetini və səlahiyyətlərini dəqiq müəyyən etməyə imkan verir.

Apardığımız tədqiqatın nəticələrinin təhlili göstərir ki, köməksiz vəziyyətin məhkəmə-psixoloji ekspertizasının predmetinə zərərçəkmişin psixikasının elə faktları daxildir ki, onların təsiri nəticəsində zərərçəkmişin onunla edilmiş hərəkətlərin mahiyyətini dərk etmək və müqavimət göstərmək qabiliyyəti zəifləsin. Deməli, məhkəmə-psixoloji ekspertizası zamanı köməksiz vəziyyətin o halları müəyyən edilməlidir ki, bu, zərərçəkmişin psixi vəziyyəti ilə şərtlənsin. Burada köməksiz halı şərtləndirən psixi vəziyyəti psixoloji meyar kimi nəzərdən keçirmək olar.

Ümumiyyətlə, köməksiz vəziyyətin məhkəmə-psixoloji ekspertizası hüquqi və psixoloji meyarların məcmusu ilə səciyyələnir. Fikrimizcə, məhkəmə-psixoloji ekspertizasında hüquqi və psixoloji meyarların dialektik sıxı əlaqəsi bütövlükdə hüquq psixologiyasının əsas metodoloji prinsiplərindən biri kimi nəzərdən keçirilməlidir. Həqiqətən də, həm hüquqi, həm də psixoloji meyar qnoseoloji anlayışlardır. Onların köməyi ilə ekspert tədqiqatı predmeti baxımından məhkəmə-psixoloji ekspertizasının əsas obyektı dərk edilir.

Bir cəhəti də xüsusi olaraq qeyd etmək lazımdır. Məhkəmə-psixoloji ekspertizası zamanı aşkar edilən psixi faktların heç də hamısı məhkəmə-istintaq orqanları üçün konkret işlə bağlı maraq doğurmur. Yalnız şəxsin hüquqi əhəmiyyətli şəraitdəki psixi vəziyyətinin elə xassələri maraq doğurur ki, onlar iş üçün hüquqi əhəmiyyət kəsb etsin. Belə xassələri ekspertiza nəticəsində müəyyən etmək üçün xüsusi «ölçü vahidi» olan hüquqi meyarlar lazımdır. Başqa sözlə, hər bir psixi hadisənin konkret hüquqi şəraitdə hüquqi əhəmiyyətini müəyyən edən meyarlar nə qədər zəruridirsə, həmin hüquqi əhəmiyyət kəsb edən psixi vəziyyətin xassələrini müəyyənləşdirən psixoloji meyarlar da o qədər əhəmiyyətlidir.

Beləliklə, hüquqi və psixoloji meyarların vəhdəti haqqındakı müddəa hüquq psixologiyasının əsas prinsiplərindən biri kimi onun məxsusi cəhətlərini əks etdirməklə yanaşı, ekspert tədqiqatının predmeti haqqındakı təsəvvürü də konkretləşdirməyə imkan verir. Belə ki, hüquqi və psixoloji meyarların vəhdəti əsasında köməksiz halın, ümumiyyətlə, psixi vəziyyətin məhkəmə-psixoloji ekspertizasının səlahiyyətinə aid olan məsələlərini müəyyən etməyə şərait yaradır. Bu baxımdan, əvvəlcə köməksiz vəziyyətin hüquqi meyarlarını araşdırmaq daha məqsədəuyğundur.

Qanunvericilikdə köməksiz vəziyyətin müəyyən edilməsinin iki hüquqi meyarı qeyd edilir: 1) zərərçəkmişin onunla edilən hərəkətin xarakterini və əhəmiyyətini anlamaması; 2) zərərçəkmişin müqavimət göstərə bilməməsi. Köməksiz halın psixoloji məzmununu açmaq üçün ilk növbədə, onun hüquqi meyarlarının mahiyyəti araşdırılıb təhlil edilməlidir.

Köməksiz vəziyyətin hüquqi meyarının strukturu səciyyələndirən iki əsas tərkib hissəsini ayırd etmək olar. Şəxsə qarşı edilmiş hərəkətlərin xarakter və əhəmiyyətini anlamaq qabiliyyətini intellektual və müqavimət göstərmək qabiliyyətini iradi komponentlər kimi göstərmək olar. Bu komponentlərin zərərçəkmişin davranışında təzahürü kimi onun köməksiz vəziyyətdə olmasını göstərir.

Köməksiz vəziyyətin formal tərəfindən onun məzmun tərəfini açmaq daha mürəkkəb və çətindir. Çünki zərərçəkmiş şəxsin ona qarşı edilmiş hərəkətin xarakter və mahiyyətini anlama səviyyəsi köməksiz vəziyyətin müəyyən edilməsinin əsas göstəricisidir. Məsələ burasındadır ki, zərərçəkmiş baş verən hadisəni və ya hadisələri hansı səviyyədə anlamalıdır ki, o, köməksiz vəziyyətdə hesab edilsin. Ona görə ki, hüquqi və psixoloji ədəbiyyatda baş verən hadisələrin xarakter və mahiyyətini qismən və tam anlanmasından söhbət gedir. Fikrimizcə, psixi xəstəliklə əlaqədar olaraq hadisələrin xarakter və mahiyyətini istər qismən, istərsə də tam anlamaması şəxsin hüquqi əhəmiyyətli hadisə şəraitində onun anlaşıqz olması məsələsini araya gətirir. Bu halda köməksiz vəziyyətin müəyyənəşdirilməsi şübhəsiz ki, hüquqi və tibbi meyarların vəhdəti prinsipindən çıxış edilərək məhkəmə-psixiatriya ekspertizasının səlahiyyətlərinə aid edilməlidir. Digər hallarda isə hüquqi və psixoloji meyarlar əsasında köməksiz vəziyyətin məhkəmə-psixoloji ekspertizası məsələsi həll edilə bilər. Lakin hüquqi meyarların məzmun şərhini vermədən köməksiz vəziyyətin hüquqi əhəmiyyətini müəyyən etmək mümkün deyil.

Ekspert təcrübəsinin təhlili göstərir ki, hüquqi meyarların məzmun və şərhindəki müxtəliflik köməksiz vəziyyətin ekspert qiymətləndirilməsi zamanı müxtəlif nəticələrin yaranmasına səbəb olur. Bu fikir eyni zamanda köməksiz vəziyyətin psixoloji meyarlarına da aiddir. Qeyd etmək lazımdır ki, hüquqi meyarlar psixi hadisələrin və ya insan psixikasının normada elə vəziyyətinin xassələrini ifadə edir ki, onların dəyişməsi bu və ya digər hüquqi əhəmiyyət kəsb edən davranışın və ya fəaliyyətin həyata keçirilməsinə imkan vermir. Ona görə də hüquqi meyarlar insanlar arasında münasibətləri tənzimləyən hüquq normaları kimi davranışın prosessual tərəfini deyil, onun nəticəsini, ümumiləşdirilmiş xarakteristikasını əks etdirir. Psixoloji ekspertiza zamanı isə psixi hadisələrin və ya davranışın məhz prosessual tərəfi, mahiyyəti araşdırılır. Belə araşdırmalar zamanı alınan nəticələr elə psixoloji kateqoriyalarla ifadə edilməlidir ki, onlar qanunvericilikdə müəyyən edilmiş hüquqi meyarlarla çulğaşmasın. Metodik baxımdan hüquqi meyarların məzmun şərhini verərkən onları həcmcə kiçik olan elə psixoloji anlayışlarla əvəz etmək lazımdır ki, onlar öyrənilən faktın mahiyyətini əks etdirə bilsin.

Köməksiz vəziyyətin hüquqi meyarının intellektual komponenti edilən hərəkətin xarakter və əhəmiyyətinin anlanılmaması kimi ifadə edilmişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, bu və ya digər hüquqi əhəmiyyət kəsb edən hadisənin mahiyyətinin anlanılması hüquq psixologiyasında işlədilən ən mühüm anlayışlardan biridir. Məhz anlama anlayışı vasitəsilə hüquqi meyarların intellektual komponentinin mahiyyəti açılır.

Lakin bu günə kimi hüquqi meyarların məzmun təhlili lazımi səviyyədə aparılmamışdır.

Bəzi müəlliflərin fikrincə, şəxsin anlaqlı olması üçün o, törətdiyi əməlin faktiki tərəfilə yanaşı, həm də öz əməlinin ictimai təhlükəliliyini də dərk etməlidir.²⁵ M.M.Koçenovun fikrincə, zorlama zamanı zərərçəkmişin onunla edilmiş hərəkətlərin xarakter və əhəmiyyətini dərk etməsi üçün o, baş vermiş hadisənin əxlaqi-etik tərəfini də anlamalıdır.²⁶

Zərərçəkmişin hərəkətlərinin xarakterini anlaması həmin hərəkətlərin məzmunun düzgün əks etdirilməsini nəzərdə tutur. Bu isə xeyli dərəcə zərərçəkmişin kişi ilə qadın arasındakı seksual münasibətlər, intim həyata hansı yaş dövründən başlamağın cəmiyyətdə qəbul edilmiş normaları, cinsi əlaqənin nəticələri, uşaqların necə doğulması, hamiləlik və ondan qorunmanın yolları və s. haqqında məlumatın kəmiyyət və keyfiyyətindən asılıdır.

Ekspertizaya daxil olmuş cinayət işinin materiallarından və ekspertizanın təyini haqqındakı qərardan məlum olur ki, V.1993-cü il tarixdə təxminən saat 14-15 radələrində xalasıgildən qayıdarkən «Neftçilər» metro stansiyasının yanında E. I-lə rastlaşmış və E. onunla tanış olmaq istədiyini bildirmişdir. Onlar stansiyada qatara əyləşmiş və metronun «Nəriman Nərimanov» stansiyasına çatdıqda E.-in təklifi və təkidi ilə orada qatardan düşüb, N.Nərimanov adına parka getmiş və iki seriyalı hind filminə baxmışlar. Kino-teatrdan çıxdıqdan sonra onlar E-nin dostları ilə görüşmüşlər və «Səfalı» kafesinə gedib, orada yeyib-içmişlər. V.burada bir bakal şampan içmişdir. Kafedən sonra E. ilə V. ikilikdə 1№-li avtokalona getmiş və orada gecələmişlər. Gecə orada qalarkən onlar yatmaq məqsədilə soyunurlar. Bu zaman E. V.-ni qucaqlamış, öpmüş və onunla cinsi əlaqədə olmağa can atmışdır. Lakin V. ona bildirmişdir ki, onun 12 yaşı var və qızıdır. Bundan sonra E. onunla qeyri-təbii yolla cinsi əlaqəyə girir. Söhbət zamanı və ifadələrində V. bildirmişdir ki, E. onunla cinsi əlaqədə olmaq istədiyini görəndə də ona 12 yaşlı bakirə qız olduğunu deyib. Lakin qorxduğu üçün heç bir müqavimət göstərməmişdir. V. ilə eyni hərəkətləri səhərəsi gün V.-nin qohumu M. də etmişdir. Bir cəhəti qeyd etmək lazımdır ki, M.V. ilə cinsi əlaqədə olmaq istərkən V. ona «utanmırsan, bəs sən qohumun mənimlə olub, sən də olmaq istəyirsən» - sözlərini deyir, həm də azyaşlı qız olduğunu bildirir. Buna baxmayaraq M. də onunla qeyri-təbii formada bakirəliyini pozmaq şərti ilə zorla anormal cinsi əlaqəyə girir. Həmin gün gecə R. adlı biri də, E. də avtomatında V. ilə anormal cinsi əlaqəyə girirlər. Lakin bu halların heç birində V. müqavimət göstərməmiş və yalnız «bakirəliyinin» qorunmasını xahiş etmişdir.

Hüseynova V. 4 iyun 1980-ci ildə Bakı şəhərində anadan olmuşdur. Anadan normal doğulub inkişaf etmiş, uşaqlıqda heç bir ciddi xəstəlik keçirtməmişdir.

²⁵ Лунд Д.Р. Проблема невменяемости в теории и практике судебной психиатрии. – М., 1966; Игнатов А.Н. Об ответственности за половые преступления // Совет. Юстиция. №3, 1988. – с.28-29.

²⁶ Коченов М.М. Введение в судебно-психологическую экспертизу. М., МГУ, 1980.

Məktəbdə yaxşı oxuyur. Ailədə münasibətlər normaldır. Spirtli içkilərdən hərdən «Şampan» şərabı içir. Dostları azdır. Yalnız bir nəfər yaxın rəfiqəsi var. Diqqət və qayğı ilə yanaşdıqda tez kontakta girir, lakin bütövlükdə daxili aləminə qapılır.

Ekspertiza zamanı V. ilə söhbətdən məlum olur ki, yaşının az olmasına baxmayaraq qadın və kişilərin intim əlaqə və münasibətlərinə dair geniş məlumata malikdir. Hətta abort və bir sıra bu kimi məsələlər haqqında belə məlumatı vardır. Bu məlumatı o, müxtəlif mənbələrdən toplamışdır. Müsahibə zamanı o, özünü 12 yaşlı uşaq kimi deyil, artıq yetkin bir qız kimi aparır.

Eksperimental-psixoloji tədqiqat zamanı Raven testinin, hafizənin öyrənilməsi metodikasının və «dördüncü artıqdır» metodikasının vasitəsi ilə əldə edilmiş nəticələrin təhlili göstərir ki, V.-nin intellektual inkişaf səviyyəsi normaldır, təfəkkürün tənqidliyi və müstəqilliyi kimi keyfiyyətləri yaxşı inkişaf etmişdir. Hadisələr arasındakı əlaqə və asılılıqları dərk etmək qabiliyyəti normaldır. Ümumiyyətlə, ixtiyari psixi proseslər normal inkişaf etmişdir. Psixi inkişaf səviyyəsi mikrososial mühitinə və aldığı təhsilə uyğundur.

Şmişek sorğusunun nəticələri göstərir ki, o xarakterin aksentuasiyasının gipertim tipinə malikdir. Bu tipə aid olan yeniyetmələr həddən ziyadə müstəqil, qorxmaz və şən əhval-ruhiyyəli olurlar. Müstəqil, heç kimdən asılı olmadan, öz istədiyi kimi yaşamaq və hərəkət etmək istəyirlər. Bununla bağlı valideynlərin qoyduqları məhdudiyyətlər onlarda əsəbilik və qəzəb hissi doğurur. Lakin fərdi-psixoloji xüsusiyyətlərindən asılı olaraq bu ya açıq, ya da gizli formada təzahür edə bilər. Qayda və qanunlara, normalara səthi məsuliyyətsiz münasibət bəsləyirlər. Ona görə də bəzən qadağan edilənlə yol verilən hərəkət arasındakı fərqi görmürlər və nəticədə səhv addım atırlar. Adamları tanımadıqda çətinlik çəkir və ona görə də özünə yaxşı dost seçə bilmir. Riskə və avantüraya meyllidir.

Yeni adamlar, əşyalar, yerlər diqqətini tez cəlb edir. Cinsi hiss tez baş qaldırır və çox güclü olur. Ona görə də erkən seksual həyata başlaması mümkündür. Lakin seksual davranışa maraq tez sönür, amma şəraitdən asılı olaraq uzunmüddətli də ola bilər.

Gipertim tip yeniyetmələrdə yeni adamlar arasında, yəni şəraitdə olmaq istəyi psixoloji müdafiə mexanizmi rolunu oynayır. Bununla bağlı belə yeniyetmələrdə evdən qaçmaq, «azad olmaq» arzusu güclü olur və onlar buna çıxış yolu kimi baxırlar.

Ayzenkin şəxsiyyət sorğusunun nəticələrinin təhlili göstərir ki, xarakterin tipinə görə introvert, temperament tipinə görə isə fleqmatikdir. Lakin suallara verilmiş cavablar qeyri-səmimi olduğu üçün (səmimilik şkalası-8 b.) qəti nəticəyə gəlmək olmaz. Eyni zamanda onda fantaziya, özünü diqqət mərkəzinə çevirmək hissi çox güclüdür.

Bundan əlavə qeyd etmək lazımdır ki, V. davranışında yeniyetmə qızlara xas olan xüsusiyyətlər aydın surətdə təzahür edir. Belə ki, o, özünü böyük qızlara,

qadınlara bənzətməyə, onlar kimi davranmağa cəhd edir. Bu isə təbii ki, həmin yaş dövrü kimi səciyyəvi olan «böyüklük» və «müstəqillik» hissi ilə bağlıdır. Bu baxımdan V. davranışının təhlili göstərir ki, böyüklərlə hesablaşmadan müstəqil həyat tərzini seçməsi, böyüklər kimi hərəkətlər etməsi və s. onun «özünütəsdiqə», «müstəqil sosial mövqə» tutmaq cəhdinə əsaslanır

Beləliklə, yuxarıda göstərilənləri ümumiləşdirərək aşağıdakı nəticələrə gəlmək olar:

V.-nin psixi inkişafında gerilik əlamətləri müşahidə edilmir və onun intellektual inkişaf səviyyəsi normaldır. Ümumiyyətlə, intellektual inkişaf səviyyəsi aldığı təhsilə və mikrososial mühitinə uyğundur; V.-nin konkret şəraitdəki davranışının psixoloji təhlili göstərir ki, o, hadisənin daxili mahiyyətini, onun sosial, əxlaqi-etik mənasını düzgün qavramaq qabiliyyətinə malikdir. Onun yaş, eyni zamanda fərdi xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq demək olar ki, V. ona qarşı edilmiş hərəkətlərin mahiyyətini hadisə zamanı dərk etmək qabiliyyətinə malik olmuşdur. Əks cinsə seksual marağın erkən təzahürü və alkoqoldan erkən istifadə edilməsi nəzərdən keçirilən şəraitdə müəyyən təhrikəddici rol oynamışdır.

Ekspert təcrübəsindən gətirdiyimiz bu faktla bağlı bəzi məsələləri araşdırmaq məqsədəuyğundur. Yeniyetmənin erkən seksual oyanıqlığı onun vaxtından əvvəl seksual davranışına təsiri çox böyükdür. Ailənin və ailədaxili münasibətlərin təhlili yeniyetmənin seksual davranışının motivasiyası, onun psixoseksual meyillərinin xüsusiyyətləri haqqında kifayət qədər məlumat toplamağa imkan verir. Belə ki, valideynlərin uşaqlara emosional yadlığı öz işləri və özləri ilə daima məşğul olmaları, yeniyetmələri duymaq, anlamaq, dinləmək qabiliyyətinin olmaması uşaqlarda belə təsəvvür yaradır ki, onlar heç kimə lazım deyil və ailədə artıqdırlar. Belə hallarda erkən seksuallığın meydana gəlməsi mümkündür. Özünü artıq heç kimə lazım olmayan, əzizləri tərəfindən unudulmuş hiss edən yeniyetmələr cinsi rol normalarına münasibətlərini çətin qavrayır və mənimsəyirlər. Ona görə də onlar müstəqil həyata bu baxımdan hazır olurlar. Bu yaş dövründə şəxsiyyətin psixi inkişafında ünsiyyətin aparıcı fəaliyyət olduğunu nəzərə alsaq, onda erkən seksuallığın meydana gəlməsinin əsas səbəbi kimi başqaları tərəfindən başa düşülməyə, duyulmağa, qiymətləndirilməyə və s. olan tələbatı göstərmək olar. Belə yeniyetmələr əlverişsiz şəraitdə cinsi cinayətlərin ya iştirakçısı, ya da qurbanı olurlar.

Müqəssirin hərəkətlərinin motiv və məqsədinin anlanması üçün zərərçəkən, ilk növbədə, həyat, güzəran təcrübəsinə, intim həyata dair zəngin məlumatla malik olmalı, müqəssirin ayrı-ayrı hərəkətləri arasındakı əlaqə və asılılıqları düzgün əks etdirməli və bunların əsasında yaranmış şəraiti bütövlükdə təhlil etməyi bacarmalıdır. Başqa sözlə, zərərçəkənin ona qarşı edilmiş hərəkətlərin əhəmiyyətini anlaması üçün o, müqəssirin əsil niyyətini dərk etmək qabiliyyətinə malik olmalıdır. Təbii ki, bunun üçün ona əks cinslə ünsiyyət təcrübəsi, məntiqi təfəkkürün yüksək inkişaf səviyyəsində olması, şəraiti, hadisələri bütöv, tam şəkildə dərk etmək bacarığı

lazımdır. Eyni zamanda, zərərçəkənin müqavimət göstərmək qabiliyyətinin onun müqəssirin davranışının, hərəkətlərinin əsil mahiyyətini hadisənin hansı mərhələsində duymasından, anlamasından asılıdır. Çünki, bu zərərçəkənin öz hərəkətlərini məqsədyönlü etməyə və nəhayət, yaranmış vəziyyətdən ən optimal, düzgün çıxış yolunu tapmağa həlledici təsir göstərir. Bundan əlavə, müqəssirin seksual hərəkətlərinin hansı nəticələr verə biləcəyi və bunların zərərçəkənin həyatına necə təsir edəcəyini qiymətləndirmək qabiliyyəti, ilk növbədə, zərərçəkənin mənlilik şüurunun inkişafından, onun səviyyəsindən və xüsusiyyətlərindən asılıdır. Lakin bununla yanaşı, müqəssirin hərəkətlərinin mahiyyətini düzgün qiymətləndirmək xeyli dərəcədə zərərçəkənin əxlaqi şüurunun təşəkkülündən, cəmiyyətdə qəbul edilmiş normaların qanun tərəfindən hansı dərəcədə mənimsənilməsindən asılıdır. Ona görə də zərərçəkənin ona qarşı edilmiş hərəkətlərin xarakter və mahiyyətini dərk etmək qabiliyyətini müəyyən edərkən yuxarıda nəzərdən keçirilən psixoloji amilləri diaqnostik meyarlar kimi götürmək olar. Yəni şəxsiyyət, motivlərin ierarxiyası, mənlilik şüurunun və əxlaqi şüurun inkişaf səviyyəsi əsas diaqnostik meyarlar kimi istifadə edilə bilər.

Məhkəmə-psixoloji ekspertizası zamanı bu meyarlar baxımından zərərçəkənin şəxsiyyətinin təhlili onun müqəssirin hərəkətlərinin xarakteri və mahiyyətini dərk etmək, anlamaq qabiliyyətini müəyyən etməyə imkan verir. Bununla əlaqədar olaraq qeyd etmək lazımdır ki, bəzən zərərçəkən seksual, intim həyat haqqında geniş məlumata malik olur. Bu, təbii ki, müqəssirin hərəkətlərinin seksual xarakter daşdığını duymağa, görməyə imkan verir.

Bəzən elə hallar olur ki, zərərçəkən ona qarşı edilmiş hərəkətlərin nəticəsini qiymətləndirməkdə çətinlik çəkir. Başqa sözlə, zərərçəkənin seksual intim həyat haqqında geniş məlumata malik olması heç də onun müqəssirin ona qarşı etmiş olduğu hərəkətlərinin hansı nəticəyə gətirib çıxaracağını dərk etdiyini göstərmir.

Yuxarıda nəzərdən keçirilən psixoloji amillər köməksiz halın psixoloji məzmununu açmağa imkan verir. Bütün bunları ümumiləşdirərək belə nəticəyə gələ bilərik ki, zərərçəkənin hadisəni dərk etmək, onun sosial mənasını, şəraitini düzgün qiymətləndirmək və iradəsindən, psixi və fiziki halından asılı olaraq müqavimət göstərməmək qabiliyyəti bütövlükdə köməksiz vəziyyəti təşkil edir. Beləliklə, zərərçəkənin köməksiz halını aşağıdakı kimi müəyyən etmək olar. Köməksiz hal-zərərçəkənin ətrafda baş verən hadisələri düzgün dərk etmək və yaranmış şəraiti düzgün qiymətləndirmək, həmçinin öz iradəsini tam şəkildə ifadə etmək və müqavimət göstərmək qabiliyyətinə malik olmamasıdır. Bu, köməksizliyin psixoloji mahiyyətin təşkil edir.

Az yaşlı S. 01 noyabr 1992-ci ildə bacısı ilə getmək üçün rayon mərkəzindəki avtovağzalə gəlir. Lakin avtobusa gecikdiyi üçün dayanacaqda qalır və dayanacaqda əvvəllər tanımadığı A. adlı bir kişi ilə tanış olur. Tanışlıq zamanı A. S.-dan hara getmək istədiyini soruşur. Onun hara getmək istədiyini öyrəndikdən sonra bildirir ki,

onu taksi ilə yola sala bilər. Lakin heç bir taksi Bakıya getmir. Belə olduqda o, S.yə qatarla getməyi təklif edir. S. onunla razılaşıır və onlar boş vaxtlarını bir yerdə keçirmək qərarına gəlirlər. Sonra A. ona bilet alır. Axşam saat 22.⁰⁰ radələrində onlar dəmiryol vağzalının arxasına su içməyə gedirlər. S. ifadəsində göstərir ki, «sonra, mənə əl atanda dedim ki, mənim 12 yaşıım var, əlini çək, amma o, məni buraxmadı və mənimlə cinsi əlaqədə oldu. Sonra mən oradan qaçdım». Bakıya gəldikdən sonra isə S. vağzalda L. adlı bir qızla tanış olur və onlara gedərək üç gün orada qalır. Üç gündən sonra dəmiryol vağzalında evlərinə qayıtmağa cəhd edərkən əvvəllər tanımadığı hərbi geyimli yaşlı bir əsgərlə tanış olur və onun təklifi ilə hərbcilər yaşayan yerə gedir. Burada əvvəlcə həmin, sonra isə başqa bir hərbcı S. ilə cinsi əlaqədə olurlar. Səhəri günü S. oradan qaçır və polislər tərəfindən saxlanılıb, polis şöbəsinə gətirilir. Oradan isə onu uşaq evinə göndərilər. Polisin köməyi ilə valideynləri onu tapır və S. başına gələnləri analığına danışır.

Ekspertiza zamanı müəyyən edilmişdir ki, S. 1980-ci ilin iyul ayında anadan olub. Normal inkişaf edib və uşaqlıqda heç bir ciddi xəstəlik keçirməyib. Məktəbə 7 yaşında gedib, lakin zəif oxuyur. Ailədə iki uşaqdırlar. 2 yaşlı qardaşına baxır. Hadisə haqqında ətraflı danışır, amma bir qədər sıxılır. Sosial kontakta çətinliklə girir, amma etibarını qazanmaq çox asandır.

Ekspertimental-psixoloji tədqiqat nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, S. xarakterin tipinə görə introvert, temperament tipinə görə fleqmatikdir. Daxili aləminə qapalı, narahat, sakitliyə meyli, tənhalığı xoşlayan bir şəxsiyyətdir.

Lüşer testinin nəticələrinin təhlili onun bir sıra xüsusiyyətlərini müəyyən etməyə imkan verir. Belə ki, o, xoş təəssürat bağışlamağa çalışır və ona qarşı diqqətsiz olduqda bundan tez inciyir və küsür, bədbinləşir, öz daxili aləminə qapılır. Bu onda melankolik temperament tipinin xüsusiyyətlərinin də olmasını göstərir. Sakitlik və rahatlığı sevir. Qeyri-adi şəxsiyyət kimi qavranılmasına çalışır. Yaxın, diqqətçil, həssas və etibarlı dost axtarır və buna böyük ehtiyac duyur. Seksual instinktlər üzərində nəzarətin güclü olması onun təcrid olmasına gətirib çıxarır ki, bu da nəticə etibarını ilə onda başqaları ilə ünsiyyəti çətinləşdirir.

Bundan əlavə qeyd etmək lazımdır ki, S.-nin davranışında yeniyetmə qızlara xas olan xüsusiyyətlər aydın surətdə təzahür edir. Belə ki, o, özünü böyük qızlara, qadınlara bənzətməyə, onlar kimi davranmağa cəhd edir. Bu isə həmin yaş dövrü üçün səciyyəvi olan «böyüklük» və «müstəqillik» hissi ilə bağlıdır. Bu baxımdan S.-nin davranışının təhlili göstərir ki, böyüklərlə hesablaşmadan müstəqil həyat tərzini seçməsi, böyüklər kimi hərəkətlər etməsi və s. onun «özünü təsdiq», cəmiyyətdə «müstəqil sosial mövqə tutmaq» cəhdinə əsaslanır. Lakin o, böyüklər kimi etdiyi hərəkətlərin heç də hamısının mahiyyətini aydın dərk etmir. Çünki burada onun əsasən hərəkətin məzmununu yox, forması maraqlandırır.

«Dördüncü artıqdır», Raven testinin, piktoqrammanın nəticələrinin təhlili göstərir ki, intellekti, ağılı müstəqillik və tənqidilik kimi keyfiyyətləri zəif inkişaf

etmişdir. Bu onun təhsil səviyyəsinə və mikrososial mühitinə uyğundur. Psixi inkişafında ləngimə əlamətləri müşahidə edilir.

Cinayət işinin materiallarının təhlili və S. ilə söhbət göstərir ki, o, özünə qarşı edilən hərəkətlərin əxlaqi-etik və sosial nəticələrini tam dərk etmir. Eyni zamanda cinsi əlaqə ilə bağlı hərəkətlərin xarakter və mənasını tam düzgün qiymətləndirməkdə çətinlik çəkir. Bu onun cinsi əlaqə, münasibətlər haqqında kifayət qədər adekvat məlumatla malik olmamasından və yuxarıda göstərilən psixi xüsusiyyətlərindən irəli gəlir.

Tədqiqatın nəticələrini ümumiləşdirərək ekspert aşağıdakı nəticəyə gəlmişdir.

S.-nin psixi inkişaf səviyyəsi onun yaşına uyğundur. Əqli inkişafında gerilik əlamətləri və ya ləngimə müşahidə edilmir. S.-də cinsi əlaqədə və münasibətdə olmağa yüksək meyllilik müşahidə edilmir. Onun davranışında yalnız özünü böyüklərə bənzətmək cəhdi müşahidə edilir ki, bu da onun yaş xüsusiyyətləri ilə bağlıdır. Özündən uydurma və fantaziya zəifdir.

Zorlama hadisəsi ilə bağlı apardığımız məhkəmə-psixoloji ekspertizası hər bir meyarını ayrı-ayrılıqda tədqiq edərək alınmış nəticələri ümumiləşdirdikdə daha düzgün, obyektiv və elmi cəhətdən əsaslandırılmış nəticəyə gəlmək olar. Bununla bağlı qeyd etmək lazımdır ki, cinsi cinayətlər üzrə məhkəmə-psixoloji ekspertizasının M.M.Koçenovun təklif etdiyi planla keçirilməsi ən səmərəli yollardan biridir.²⁷ Bununla yanaşı, məhkəmə-psixoloji ekspertizası zamanı müayinə edilən şəxsin psixi fəaliyyətinin xüsusiyyətlərini müəyən etməklə kifayətlənmək olmaz. Ekspert qarşısında suallara dəqiq cavab vermək üçün zərərçəkənin psixi fəaliyyətinin xüsusiyyətlərini baş vermiş konkret hadisə ilə qarşılıqlı əlaqədə təhlil etmək lazımdır. Məsələyə məhz bu baxımdan yanaşdıqda zərərçəkənin bu və ya digər şəxsin xüsusiyyətinin hadisə zamanı onun davranışına təsirinin xarakterini müəyyən etmək olar. Çünki insanın davranışını anlamaq və şərh etmək üçün törədilmiş əməlin, hərəkətin baş verdiyi şəraiti təhlil etmək zəruridir. Şəraitin insanın davranışına verdiyi tələblərə onun fərdi-psixoloji xüsusiyyətlərinin hansı dərəcədə uyğun olduğunu müəyyən etmədən obyektiv nəticə çıxarmaq olmaz. Fikrimizcə, müqəssirin seksual istiqamətli hərəkətlərinin hamısını kriminal şəraitə daxil edərək tədqiq etdikdən sonra elmi cəhətdən əsaslandırılmış nəticəyə gəlmək mümkündür. Bu onunla bağlıdır ki, spesifik həyat təcrübəsinə malik olmayan şəxs müqəssirin dolayı, gizli xarakterli seksual hərəkətlərinin mahiyyətini başa düşə bilməz. Əgər yeniyetmə qız müqəssirin davranışında onunla yaxın (cinsi) əlaqəyə girmək əlamətlərini duya, görə bilirsə, deməli, o, özünə qarşı edilmiş hərəkətin xarakterini və mənasını anlamaq qabiliyyətinə malikdir. Əksinə, davranışın təşkilinin, ardıcılığının və hərəkətlərin məqsədyönlülüyünün pozulması şəraitin başa düşülməsinin əsas göstəriciləri kimi çıxış edir. Bu da zərərçəkənə qarşı edilmiş hərəkətlərin xarakter və əhəmiyyətini onun dərk etmək qabiliyyətinə malik olmadığını göstərir.

²⁷ См.: Коченов М.М. Введение в судебно-психологическую экспертизу. – М., МГУ, 1980.

Zərərçəkənin hadisənin daxili məzmununu, sosial və əxlaqi-etik mənasını düzgün qavramaq qabiliyyətinə malik olmaması göstərir ki, o, kriminal şəraitdə köməksiz halda olmuşdur. Çünki yaxın münasibətin (cinsi əlaqənin) sosial və bioloji nəticələrini düzgün qiymətləndirə və anlaya bilməmək hərəkətin xarakter və mənasını anlamamaq deməkdir. Zərərçəkənin müqavimət göstərmək qabiliyyəti isə onun fərdi, yaş xüsusiyyətlərindən, eləcə də kənar təsirlərə psixoloji davamlılığından asılıdır. Ekspertizanın təyini və keçirilməsi zamanı bu məsələyə də diqqət yetirilməlidir.

Cinsi cinayətlər üzrə məhkəmə-psixoloji ekspertizası zamanı həm zərərçəkmişin, həm də müqəssirin şəxsiyyəti, onların qarşılıqlı münasibətləri və hadisə şəraitindəki davranışları ətraflı surətdə öyrənilməlidir.

Ekspertizaya daxil olmuş bəzi cinayət işlərindən məlum olur ki, hadisə zamanı zərərçəkmiş nəinki fəal olmaması, ümumiyyətlə, nəzərə çarpacaq heç bir fəaliyyət göstərməmişdir. Buradan belə bir təsəvvür yarana bilər ki, zərərçəkənə qarşı zor tətbiq edilməmişdir və o, könüllü olaraq cinsi əlaqəyə girmişdir. Lakin apardığımız tədqiqatlar göstərir ki, bu heç də həmişə belə deyil. Zorlama işləri üzrə keçirilmiş tədqiqatların təhlili əsasında zərərçəkənləri şəxsiyyət xüsusiyyətlərinə görə iki tipə bölmək olar. Birinci tipi qeyri-sabit introvert adlandırmaq olar. Onları səciyyələndirən xüsusiyyətlər aşağıdakılardır: hamıya inanmaq, qorxaqlıq, başqalarından asılılıq, qeyri-müstəqillik, tez təsirlənmək, başqasının təsiri altına düşmək, öz hərəkətlərinin nəticəsini görməkdə çətinlik çəkmək və s. Amma zahirən onların davranışını müşahidə etdikdə intizamlı, çalışqan, qəbul edilmiş normalara riayət edən görmək olar.

İkinci tipi şərti olaraq qeyri-sabit ekstravertlər adlandırmaq olar. Onları səciyyələndirən əsas keyfiyyətlərə aşağıdakıları aid etmək olar: əxlaqi-etik yönəlişi təşəkkül tapmamış, maraqları dəyişkən, impulsiv, seksual məsələlərə həddən ziyadə böyük maraq, davranışa zəif iradə nəzarət və s. Onların davranışında neqativ sosial yönümlülük müşahidə edilir: dərəcə marağın olmaması, dərəcə buraxmalar, deviant davranış. Birinci tip zərərçəkmişlər hadisə zamanı, adətən cinayətkarın tələblərinə passiv surətdə tabe olur, özlərini tez itirir, güclü qorxu hissi keçirirlər. Kriminogen böhran şəraitdə bütövlükdə öz daxili aləmlərinə qapılırlar. Zərərçəkmişin belə vəziyyəti zorlayan şəxsə elə təsəvvür yaradır ki, zorladığı qız üçün bunun ya heç də əhəmiyyəti yoxdur, ya da onun xoşuna gəlir. Belə şəxsi xüsusiyyətlər kriminogen şəraitdə zərərçəkmişin davranışına mənfi təsir göstərir, onun fəal hərəkət etmək qabiliyyətini məhdudlaşdırır.

İkinci tip zərərçəkmiş qızlar üçün səciyyəvi xüsusiyyətlərdən biri ondan ibarətdir ki, bəzi hallarda müqəssiri cinsi cinayətə onlar özləri təhrik edirlər.

Zərərçəkmiş İ.-nin 15 yaşı var. Öz rəfiqəsi ilə bir dəstə tanış oğlan yığışan yerə söhbət edib, əylənməyə gedir. Spirtli içkidən sonra bir neçə nəfər növbə ilə onunla cinsi əlaqədə olur. Baş vermiş hadisə haqqında heç kimə danışmır. Səhərişi gün yenə həmin yerə gəlir ki, onu «incitmiş» oğlanlarla münasibətlərini aydınlaşdırsın. Lakin

uşaqlar onu ələ salırlar. Bundan inciyərək polisə şikayət edir. Fakt üzrə cinayət işi qaldırılır.

Ekspert tədqiqatı zamanı xarakterin aksentuasiyasının labil tipi müəyyən edilmişdir ki, o da özünü davamsız əhvalda, qarşılıqlı anlamaya yüksək tələbatda biruzə verir. Həmçinin konfliktə qeyri-adekvat reaksiya və psixoloji qeyri-sabitlik kimi fərdi xüsusiyyətlərə malikdir. O, özünüütədiqə, sosial cəsarətə, həyat problemlərini müstəqil həll etməyə cəhd edir, özünü böyüklər kimi aparmağa çalışır.

Tədqiqat nəticəsində aşkar edilmişdir ki, zərərçəkmiş İ. həmin oğlanlardan birini sevirmiş. Onu görüb söhbət etmək üçün onların yanına gedir. Amma məclisin ortasında sevdiyi oğlan onun rəfiqəsilə gedir. Bundan bərk hiddətlənən İ. bir qədər şampan və araq içir. Sonra sevdiyi oğlanın «acığınə», ondan «heyfini» çıxmaq üçün oğlanlara deyir ki, mənəmlə nə istəyirsinizsə edin. Söhbət zamanı və cinayət işinin materiallarının təhlili əsasında müəyyən edilmişdir ki, İ. seksual, intim həyat haqqında geniş məlumata malikdir. Hətta seksual təcrübəsi var. Belə ki, əvvəllər başqa oğlanlarla cinsi əlaqədə olmuşdur.

Bu məsələlərlə bağlı ekspert-psixoloq qarşısında aşağıdakı suallar qoyula bilər:

1. Zərərçəkən hansı fərdi-psixoloji xüsusiyyətlərə malikdir?
2. Hadisə zamanı zərərçəkən hansı psixi vəziyyətdə olmuşdur?
3. Zərərçəkənin psixi vəziyyəti müqəssirin hərəkətləri nəticəsində yarana bilərmi?
4. Zərərçəkənin psixi inkişafında gerilik əlamətləri varmı?
5. Zərərçəkənin psixi inkişafını nəzərə alaraq demək olarmı ki, o, yaranmış şəraitin mahiyyətini tam dərk etmiş və davranışın mümkün nəticələrini görmək qabiliyyətinə malik olmuşdur?
6. Zərərçəkən fərdi-psixoloji xüsusiyyətlərindən, cinayət əməli törədilən andakı psixi vəziyyətindən və intim münasibətlərə dair biliklərindən asılı olaraq ona qarşı edilmiş hərəkətlərin əhəmiyyətini düzgün qiymətləndirə bilərmi?
7. Zərərçəkən fərdi-psixoloji xüsusiyyətlərindən və hadisənin baş verdiyi andakı psixi vəziyyətindən asılı olaraq müqəssirə müqavimət göstərmək qabiliyyətinə malik olmuşdurmu?

Zorlama hadisəsi ilə yanaşı, psixi cəhətdən sağlam olan yeniyetmələrin psixi inkişaf səviyyəsindən asılı olaraq öz hərəkətlərinin mənasını dərk etmək və həmin hərəkətləri idarə edə bilmək qabiliyyətini müəyyənləşdirmək və məhkəmə-psixoloji ekspertizasının səlahiyyətinə aiddir. CM-nin 10-cu maddəsində göstərilir ki, normal psixi inkişaf səviyyəsinə malik olan ön dörd yaşlı hər bir şəxs öz hərəkətlərini həm dərk, həm də idarə etmək qabiliyyətinə malik olur. Belə yeniyetmələr davranışlarının məzmunu, hərəkətlərinin məqsəd və mahiyyətini, eləcə də onun nəticələrini düzgün başa düşürlər. Ona görə də onlar hərəkətlərinin məqsədini və ona çatmaq üçün vasitələri müstəqil surətdə seçə bilərlər. Bu isə onların cinayət məsuliyyətinə cəlb edilməsinin hüquqi meyarı kimi çıxış edir. Bununla əlaqədar, yuxarıda qeyd

etdiyimiz kimi, qanunçuluqda göstərilir ki, məhkəmədə həddi-buluğa çatmamışın əqli inkişafının geriliyini göstərən məlumatlar olduqda, o, həddi-buluğa çatmamışın məsuliyyətinin dərəcəsi və xarakterinə təsir edən halların daha tam müəyyən edilməsi məqsədi ilə onun əqli gerilik səviyyəsini, öz hərəkətlərinin əhəmiyyətini tamamilə dərk edə bilməsini aydınlaşdırmağa borcludur. Bunun üçün zəruri hallarda uşaq və gənclər psixologiyası sahəsində mütəxəssislərdən ibarət ekspertiza təşkil edilməli və ya yuxarıdakı məsələnin həlli ekspert-psixiatra həvalə edilməlidir. Göründüyü kimi, qanunçuluqda zəruri hallarda şəxsin öz hərəkətlərinin əhəmiyyətini dərk etmək və öz hərəkətlərini idarə edə bilmək qabiliyyətini müəyyənləşdirmək üçün ekspertiza təyin edilməsi nəzərdə tutulur. Lakin maraqlı burasıdır ki, bəzi hallarda bir ekspertizanın səlahiyyəti digərinin səlahiyyəti ilə ya qarışdırılır, ya da ümumiyyətlə diqqətdən kənar qalır. Məsələn, yuxarıda göstərdiyimiz halda yalnız yeniyetmənin əqli inkişafında gerilik halları olduqda ekspertizanın təyin edilməsi nəzərdə tutulur və belə bir hal xəstəliklə əlaqələndirildiyi üçün psixiatriya ekspertizasından hərəkətlərini anlaması və idarə edə bilməsi xəstəliklə bağlı olmayan psixi inkişafın geri qalması ilə də əlaqədar ola bilər. Belə hallarda psixi cəhətdən sağlam şəxsin öz hərəkətlərini anlaması və idarə edə bilməsi qabiliyyətinə malik olmasını müəyyənləşdirmək məhkəmə-psixoloji ekspertizasının səlahiyyətinə aid edilməlidir. Bunun üçün yeniyetmənin psixi inkişaf xüsusiyyətlərini nəzərdən keçirmək lazımdır. Yeniyetmənin psixi inkişafını səciyyələndirmək üçün onun şüur səviyyəsini müəyyən etmək lazımdır. Çünki şüur şəxsiyyətin öz davranışını fikrən qurmağına və onun nə ilə nəticələncəyini qabaqcadan görməyinə xidmət edir. İxtiyari psixi proses və hərəkətlər şüurun inkişaf səviyyəsindən asılıdır. Bu proses və hərəkətlərin kifayət qədər inkişaf etməsi şəxsiyyətə imkan verir ki, o, ətraf aləmdə mövcud olan əlaqə və münasibətlərin məzmununu daha dolğun, daha dəqiq əks etdirsin və məqsədə nail olmağın düzgün yollarını seçsin. Bu işə insanın mənimsədiyi sosial təcrübədən çıxış edərək cəmiyyətdə qəbul edilmiş normaların tələblərinə uyğun olaraq hərəkət etməyi deməkdir.

Yeniyetməlik yaş dövrünün keyfiyyət xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, bu dövrdə özünüdərk etmə və özünüqiymətləndirmənin təşəkkülü intensiv səciyyə daşıyır. Bununla bağlı yeniyetmənin öz hərəkətlərinin sosial mənasını daha dərinlən anlaması prosesi gedir. Yəni yeniyetmənin öz hərəkətlərinin mənasını dərk etməsi onun mənlilik şüuru və özünüqiymətləndirməsi ilə bilavasitə bağlıdır. Ona görə də məhkəmə-psixoloji ekspertiza zamanı, ilk növbədə yeniyetmənin mənlilik şüuru və özünüqiymətləndirməsi öyrənilməlidir. Çünki «mənlilik şüuru dekdikdə insanın özünün tələbat və qabiliyyətinə, fikir və hisslərinə, davranış və fəaliyyət motivlərinə şüurlu münasibəti nəzərdə tutur».²⁸ Bu baxımdan mənlilik şüurunun tədqiqi yeniyetmənin öz hərəkətlərinin mənasını dərk etmək və öz hərəkətlərini idarə edə bilmək qabiliyyətini müəyyənləşdirməyə imkan verir.

²⁸ Bayramov Ə.S., Əlizadə Ə.Ə. Psixologiya, səh.180.

H. dostu M. ilə birlikdə N.-ni ağaclığa aparmış və orada onu zorlamışlar. H. bu faktla əlaqədar göstərir ki, 1992-ci ilin sentyabr ayından N.-ni sevirmiş. Lakin bir gün dostu G. ona deyir ki, o, N.-lə «olub». Ona görə H.-da N.-lə «olmaq» qərarına gəlmişdir. Bu məqsədlə o, N.-i dərstdən sonra gəzişməyə dəvət etmiş və M.-də özü ilə aparmışdır. Yəni H. N.-lə cinsi əlaqəyə girməyi əvvəlcədən planlaşdırmış və həyata keçirmişdir. Bu fakt üzrə H.-nın barəsində Azərbaycan Respublikası CM-nin 109-cu maddəsinin 4-cü hissəsi ilə cinayət işi qaldırılmışdır.

Ekspertiza zamanı müəyyən edilmişdir ki, H. 1978-ci ildə anadan olmuşdur. Normal doğulmuş və inkişaf etmişdir. 7 yaşında məktəbə getmiş və orta oxumuşdur. Ədəbiyyatı və Azərbaycan dilini çox sevir və həmin fənlərdən yaxşı qiymətlər almışdır. Məktəbdən verilmiş xasiyyətnamədə müsbət xarakterizə edilir, yoldaşlarının təkidli işgüzarlığına, bacarığına görə sinif nümayəndəsi seçilmişdir. Dostları çoxdur, ünsiyyətcildir və hərarətlidir. Kontakta asanlıqla girir. Hadisə haqqında ətraflı danışır, lakin intim məsələlərə gəldikdə utanır, sıxılır, xəcalət çəkir. Söhət zamanı H.-nin davranışının müşahidəsi göstərir ki, o, özünü böyük yeniyetmə kimi aparır, psixi inkişafında gerilik əlamətləri nəzərə çarpmır və fikrini çatdırmaq üçün məntiqi mühakimələrə əsaslanır. Bu və ya digər məsələləri aydınlaşdırmaq məqsədi ilə keçirilmiş eksperimental-psixoloji tədqiqatın nəticələrini təhlil edək.

«Dördüncü artıqdır» və «Raven» metodikalarının nəticələrinin təhlili göstərir ki, H.-nin intellekti normal inkişaf etmişdir. Onun təfəkkürünün tənqidilik, müstəqillik kimi keyfiyyətləri yaxşı inkişaf etmiş, məfhumları təsnif edərkən isə onların mühüm və ümumi əlamətlərindən çıxış edir. Cisim və hadisələr arasındakı əlaqə və asılılığı, mücərrəd anlayışları asanlıqla dərk edir. Buradan belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, H. öz hərəkətlərini əvvəlcədən planlaşdırmağa, onu təşkil etməyə yönümlüdür. Çətin şəraitdən ən optimal çıxış yolunu müəyyən etməq qabiliyyətinə malikdir.

Ayzenkin şəxsiyyət sorğusunun nəticələrinin təhlili göstərir ki, H. xarakterin tipinə görə ekstravert, temperament tipinə görə isə xolerikdir. Narahat tipə aiddir (neyrotizm-17 bal, ekstraversiya-13 bal). Ekstravert kimi davranışında aşağıdakı xüsusiyyətlər üstünlük təşkil edir. Ünsiyyətlilik, impulsivlik, həyatsevərlik, ürəyiaçıqlıq, tez özündən çıxmaq, özünə inam, liderliyə, özünü təsdiqə meyl onun üçün xarakterikdir. Ətraf mühitə, yeni şəraitə tez uyğunlaşır, risk etməyə meyl göstərir. Bir qədər guclu neyrotik kimi onda əsəbilik, həssaslıq, əhvalın dəyişkənliyi, sərtlik, inadkarlıq, sinir-psixi proseslərin qeyri-sabitliyi və emosional müvazinətsizlik üstünlük təşkil edir. Çox fəaldır, optimistdir. Eyni zamanda tez inciyən və bir qədər aqressivdir. Bu tip adamların maraqları, adətən, geniş və davamlı olur. Başladıkları işi başa çatdırmağa, qarşılarına qoyduqları məqsədə nail olmağa var qüvvələri ilə çalışır və bunun üçün bütün maneələri müxtəlif vasitələrlə aradan qaldırmağa cəhd edirlər.

«10 söz» metodikasının nəticələri əsasında demək olar ki, hafizəsi normal inkişaf etmişdir. Hafizəsinin həcmi yaxşıdır (9 söz). İstər ixtiyari, istərsə də qeyri-ixtiyari hafizəsi yaxşı inkişaf etmişdir.

Eksperimental-psixoloji tədqiqat nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, hadisələri adekvat qavramaq, yadda saxlamaq və yada salmaq qabiliyyəti normaldır. Fantaziyaya, özündən uydurmağa meyilli deyil. Ona görə də baş vermiş hadisə haqqında obyektiv ifadə vermək qabiliyyətinə malikdir.

Leonqard-Şmişek sorğusu vasitəsi ilə əldə edilmiş məlumatın təhlili göstərir ki, H. xarakterin aksektuasiyasının affektiv-ekzaltiv tipi üstünlük təşkil edir. Bu, Aizenkin şəxsiyyət sorğusunun nəticələri ilə uzlaşır.

Hadisənin psixoloji təhlili və H.-nin psixi xüsusiyyətləri göstərir ki, o öz hərəkətlərini əvvəlcədən planlaşdırmış, buna hazırlıq görmüş («istədiyini» həyata keçirməkdə və məsuliyyəti bölüşmək üçün, həmçinin özünün yetkinliyini nümayiş etdirmək məqsədi ilə M.-ə onunla getməyi əvvəlcədən təklif etməsi) və ardıcıl, məqsədyönlü şəkildə həyata keçirmişdir. Psixi inkişaf səviyyəsinə və hadisə şəraitinə görə H. öz hərəkətlərini dərk və idarə etmək qabiliyyətinə malik olmuşdur. Lakin iş üçün əhəmiyyətli olan bir cəhət də qeyd etmək lazımdır. Belə ki, H. yeniyetmədir və o, özünü təsdiqə, artıq «böyük» olduğunu ətrafdakılara göstərməyə meyillidir. Dostunun ona H. ilə «olması» barədə verdiyi məlumat sanki H.-nin özü də dərk etmədən artıq «böyük» olduğunu sübut etməyin yolunu göstərmişdir. H.-lə cinsi əlaqəyə girərkən və sonradan bu barədə dostlarına «sevinclə» danışarkən o, özünü başqalarının, daha doğrusu, həmyaşıdlarının gözündə müstəqil, onlardan fərqli olaraq artıq «böyük» olduğunu göstərməyə çalışmışdır. Bu onun davranışının dərk olunmayan səviyyədə əsas motivi olmuşdur.

Yuxarıda deyilənləri nəzərə alaraq, eksperimental-psixoloji tədqiqatın nəticələrini aşağıdakı kimi ümumiləşdirmək olar.

H.-nin intellektual inkişaf səviyyəsi normaldır və onun psixi inkişafında heç bir gerilik əlaməti müşahidə edilmir. Yetkinlik yaşına çatmayan müqəssir H.-nin psixi inkişafının aldığı təhsil səviyyəsinə, mikrososial mühitinə, ümumiyyətlə yaşına uyğundur. H. psixi inkişaf səviyyəsinə və fərdi-psixoloji xüsusiyyətlərinə görə hadisələri düzgün qavramaq və obyektiv ifadə vermək qabiliyyətinə malikdir.

Bir cəhətə də diqqət yetirmək lazımdır. Bəzən yeniyetmələrin davranışında böyüklərin tələblərinə qarşı səbəbsiz müqavimət müşahidə edilir ki, bu da neqativizm adlanır. Normal psixi inkişaf prosesi nəticəsində neqativizm tamamilə yox olur. Lakin əlverişli tərbiyə şəraiti yaradılmadıqda bu xüsusiyyət yeniyetmədə qalır. Ona görə də davranışında güclü neqativizm müşahidə edilən yeniyetmənin psixi inkişafının geri qalmasını fərz etmək olar. Neqativizmin bu yaş dövründə qalmasına və dərinləşməsinə yeniyetmənin keçirdiyi emosional hal da təsir edir. Bütün bunlar onu göstərir ki, yeniyetmə öz davranışını tam şüurlu idarə etmək qabiliyyətinə malik

deyil. Neqativizm əmələgəlmə və cərəyan etmə mexanizminə görə idarə edilməsi mümkün olmayan impulsiv (qeyri-ixtiyari) hərəkətlərə bənzəyir.

Kiçik yeniyetmələr, adətən, qeyri-ixtiyari oxşatmaya, yəni özlərini böyüklərə oxşatmağa meyillidirlər. Lakin onlar bunu özləri də bilmədən, başa düşmədən edirlər. Yeniyetməlik yaşı dövrünün sonuna yaxın özünü böyüklərə bənzətmə prosesi ixtiyari xarakter daşıyır. Çünki yeniyetmə artıq məqsədyönlü surətdə, bilərəkdən özünü kiməsə oxşatmağa çalışır ki, bu da onlarda «ideal», «etalon» obrazın yaranması ilə bağlıdır. «Yeniyetmə oğlan və qızlar istəyirlər ki, ətrafdakı adamlar onlara kiçik uşaq kimi deyil, yaşlı adam kimi yanaşsınlar. Məhz buna görə də onlar müstəqilliyə meyl edir, hətta öz həyatlarının müəyyən sahəsini yaşlıların müdaxiləsindən qorumağa çalışır».²⁹

Bəzən böyük yeniyetmələrin davranışında qeyri-ixtiyari bənzətmənin müəyyən cəhətləri müşahidə edilir ki, bu da yeniyetmələrin öz hərəkətlərini tam şəkildə dərk etməməsindən ibarətdir. Burada onları hərəkətin məzmunu deyil, forması maraqlandırır. Yeniyetmələrin davranışında belə əlamətlər müşahidə edilən hallarda məhkəmə-psixoloji ekspertizası təyin edilməlidir. Ona görə də yeniyetmənin davranışında bu tipli hərəkətlər hüquqazidd xarakter daşıyarsa, onda həmin yeniyetmənin öz hərəkətlərinin mənasını tam anlamasını şübhə altına almaq olar.

Deyilənləri nəzərə alaraq, bu məsələ ilə bağlı məhkəmə-psixoloji ekspertizasının əsas vəzifələrindən biri kimi yeniyetmənin öz hərəkətlərinin mənasını anlamaq, idarə etmək və psixi inkişaf səviyyəsini müəyyənləşdirməyi göstərmək olar. Məsələn, əgər 15-16 yaşlı yeniyetmənin davranışında uşaq neqativizminin əlamətləri müşahidə edilərsə və hərəkət motivinin əsasən oyun motivlərindən ibarət olduğu aşkar edilərsə, onda belə yeniyetmənin psixi inkişafının geri qalması, ləngiməsi nəticəsinə gəlmək olar və ona hansı yaş dövrünün xüsusiyyətlərinin xas olduğu müəyyən edilə bilər. Eyni nəticəyə mənalı yaddasaxlamanın zəif inkişafı, ixtiyari diqqətin davamsızlığı, əyani-obrazlı təfəkkürün üstünlük təşkil etdiyi hallarda da gəlmək olar. Ümumiyyətlə, həddi-buluğa çatmamış uşaqların ixtiyari psixi proseslərinin zəif inkişafı onların öz hərəkətlərinin mənasını tam və düzgün dərk etmək qabiliyyətini xeyli azaldır və onun ləngidiyini göstərir.

Bütün bunlarla yanaşı qeyd etmək lazımdır ki, yeniyetmələrin yalnız psixi inkişafının geri qalması əsasında onların öz hərəkətlərinin mənasını anlamaması və idarə edə bilməməsi nəticəsinə gəlmək olmaz. Bunun üçün eyni zamanda cinayət əməli törədilmiş konkret şəraitin də psixoloji təhlili zəruridir. Yalnız yeniyetmənin psixi inkişaf səviyyəsi ilə konkret kriminogen şəraitin qarşılıqlı təhlili əsasında dolğun, tam və obyektiv nəticəyə gəlmək mümkündür.

Məhkəmə-psixoloji ekspertizasının bu növü təyin edilərkən ekspert-psixoloqun qarşısında aşağıdakı sualların qoyulması daha məqsədəuyğundur:

²⁹ Əlizadə Ə.Ə., Əzimov Q.E., Quliyev E.M. Məktəblilərinin psixologiyası. – Bakı, «APİ», 1990. – S.58.

1. Yeniyetmənin psixi inkişafında gerilik əlamətləri varmı, əgər varsa, bu özünü nədə biruzə verir?
2. Psixi inkişafın xüsusiyyətləri nəzərə alınmaqla, yeniyetmə öz hərəkətlərinin mənasını dərk edə bilərdimi?
3. Psixi inkişafın xüsusiyyətlərinə görə yeniyetmə öz hərəkətlərini idarə etmək qabiliyyətinə malikdirmi?
4. Yeniyetməni səciyyələndirən əsas fərdi-psixoloji xüsusiyyətlər hansılardır?